

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY****KOTA (Raj.)**

Students can retain library books only for two weeks at the most.

BORROWER'S No.	DUE DATE	SIGNATURE

KALIDASA'S ABHIJNANA-SAKUNTALAM

WITH AN ORIGINAL
SANSKRIT COMMENTARY,
AND
CRITICAL AND EXPLANATORY NOTES,
and Test & University questions, etc etc

BY
SARADARANJAN RAY, M. A.,
Vidyavinode, Siddhanta-Vachaspati,
Late Principal, Vidyasagar College

TWELFTH EDITION REVISED & ENLARGED
BY
KUMUDRANJAN RAY, M.A., Ph.D.(h),
Bhishagacharyya

Published by K. Ray, M. A.
7 Bhawani Dutt Lane, Calcutta

Printed by R. N. Mitra at the Nalanda Press,
159-160, Cornwallis Street, Calcutta.

Preface to the First Edition.

There exists now so many good editions of Kalidasa's *Abhijnana-Sakuntalam* that a fresh attempt to edit the book seems hardly called for. A word is therefore necessary to justify the appearance of the present work.

The *Sakuntala* (शकुन्तल) * is the masterpiece of India's greatest poet. Manuscripts of the book exist all over India. But they read differently. In the midst of this difference, however general agreement is seen in certain manuscripts which has led European scholars to divide the manuscripts into three broad classes : These are—

---

* This is the name under which the book is referred to in standard Sanskrit works. The *प्रज्ञापना* however calls it अभिज्ञान-शकुन्तल—a queer compound variously derived thus—अभिज्ञान-शकुन्ता शकुन्तला अभिज्ञानशकुन्तला—*Sakuntala* remembered by means of the token (Ring), शकुन्तलादि. By transference of epithets this means the नाटक which tells us how *Sakuntala* is remembered by means of the ring नाटकविषयत्वान् नपुंसकत्वम्. The final vowel is then shortened by the rule 'इत्थो नपुंसके प्रातिपदिकम्'. Or thus अभिज्ञानश्च शकुन्तला च gives a द्वन्द्व compound which is taken in the singular by the *Varttika*—"सर्वो द्वन्द्वो विभाषया (१) एकवचनवतीति वाच्यम्". When singular (समाहार and एकवचनात्), it is in the neuter by the rule 'स नपुंसकम्' giving the form अभिज्ञान-शकुन्तलम् in the sense—"The token and *Sakuntala*." By transference of epithets this is applied to the drama the subject matter of which is—"The token and *Sakuntala*."

- (1) Manuscripts written in the Bengali character
- (2) Those written in the Devanagari character,
- (3) Manuscripts written in Telugu

These are known respectively as the Bengali Recension, the Devanagari Recension, the South India Recension

Several eminent scholars have made a special study of the Bengali Recension

In 1860, Pandit Premchandra Tarkavagisha brought out his edition under the supervision of Prof E B Cowell. This is a specially valuable edition embodying as it does the result of the co-operation of European research with the erudition and profundity of indigenous scholarship. Dr B. Pischel's edition appeared in 1877

The Devanagari Recension is almost equally well represented. The excellent edition of Pandit Isvara Chandra Vidyasagara with a collation of readings from eight manuscripts is deservedly popular with Indian students. Prof Monier-Williams prepared his edition from very trustworthy manuscripts. The subtlety and judgment of the editor has rendered this work indispensable to all readers of the *Sakuntalam*.

I have no direct knowledge of the South India Recension.

But the Recensions are only a means to an end. They present processes of corruption—deviation from the poet's original. The utmost that can be said of them is that when they are finally determined, the hunt after manuscripts ceases. The editor's problem with reference to any particular passage is to determine how the poet had put it and not how any particular Recension has it, Hence the work of editing enters into a new stage when the Recensions are complete.

The editor has now to compare the Recensions carefully to ascertain which of them, if any, represents the poet's original

It is necessary that the editor approaches his work at this stage without bias for or against any particular Recension

Dr Pischel has little regard for the reliability of the South India Recension. He says "It is in South India that Sanskrit dramas have been adulterated" ; Prof Monier-Williams' contempt for the Bengali Recension is equally pronounced. He explains his preference for the Devnāgarī Recension saying that Upper India "has produced copyists without scholarship, who have faithfully transcribed what they did not understand and, therefore could not designedly alter"

I do not know what happens in South India. But in Bengal books are copied by the pupils when they commence reading them. They take down daily from the Professor's manuscript their lesson for the next day. At this stage they are not competent to add or alter "designedly". Indeed I do not think additions or alterations come from the copyists be they with or "without scholarship". These are due to the Professors themselves and arise apparently from three causes,—

(1) An idea strikes when reading through a passage and vanity prompts the reader to versify and incorporate it with the text,

(2) A passage seems obscure,* Unwilling to leave

---

* Obscurities are expected considering that the poet lived at a remote period of antiquity. At one time it was customary to refer him to the sixth century A. D. Prof,

PREFACE TO THE SIXTH EDITION

In 1920, prof. A. B. Gajendragadkar of the Elphinstone College, Bombay, brought out an edition of the *Sakuntalam* with notes and Commentary. This edition and that of mine possess a very large amount of matter in common. These are not common property which any one may make use of. Prof. Gajendragadkar has my special permission to retain them in his edition on certain conditions

In his preface, Prof Gajendragadkar says—"The Calcutta edition of Principal Saradaranjan Ray, however, appeared to us to be distinctly original and we have made full use of it. We generally point out where we differ from Ray or where we think he has gone wrong,"

Unfortunately, in Prof, Gajendragadkar's edition, I have been named while being criticised, but not mentioned where adopted in full. This is apt to leave an unfavourable impression of me with

Expressions like "are unbounded" &c

vague and will not correct the impression,

I have therefore in this edition tried to indicate the passages adopted by Prof Gajendragadkar and to reply to his adverse criticisms.

Calcutta,	}	SARADARANJAN RAY.
November, 1924		

PREFACE TO THE PRESENT EDITION

This is a thoroughly revised edition of our *Sakuntalam*. Many useful notes, citations are inserted in suitable places. Thus I hope this edition will be most up-to-date and hence all the more interesting and useful to our readers

In this Edition Beng. Trans. is omitted for want of papers and the price is made 4/12/- to suit all.

April, 1943	}	KUMUDRANJAN RAY.

INTRODUCTION

✓ 1. The Age of Kalidasa

TRADITION

The Indian learns in his childhood that Kalidasa, the greatest poet of India after Vyasa and Valmiki, was one of the 'nine gems' of the court of a certain prince named Vikramaditya. Tradition also has it that the Samvat era, which is still current was introduced by this prince to commemorate his accession to the throne of Ujjayini. It is the 1982nd of the Samvat era to-day. Hence 1982 years ago in the first century B C Kalidasa wrote his immortal works.

FERGUSON'S ATTACK

Against this we read—'It has long been an open secret however that there is absolutely no documentary evidence of the existence of such a king Vikramaditya in the first century B C. But the puzzle has always been, how the belief in such a king, living in the first century B C could have arisen, and this puzzle has at last been solved by Mr Fergusson. I cannot help thinking that in the main his solution will turn out to be correct'—Thus writes Prof. Max Muller in his "India, what can it teach us". The solution is that king Harsa of Ujjayini surnamed Vikramaditya defeated the Mlechchhas at the great battle of Korur in 544 A D expelled them from India, and in commemoration of the victory founded the Vikrama era. He dated his new era 600 years back thus making it appear as if it commenced in 57 B C. The Vikrama era "cannot therefore occur in any historical document before 544 A D. Along with Vikramaditya, Kalidasa is brought down to the middle of the sixth century A D."

CORROBORATION OF FERGUSSON

(i) Prof. Max Muller believes that Mallinatha corroborates Fergusson's theory while commenting on the 14th verse of the Meghadutam "Whatever we may think of the pointed allusion which Mallinatha discovers in Kalidasa's own words to Nichula and Dingnaga—and I confess that I believe he is right—there can be little doubt that Mallinath must have known of both Nichula and Dingnaga as contemporaries of Kalidasa, before he could have ventured on his explanations, we shall probably now feel more confident in placing Kalidasa in the middle of the sixth century"—Max Muller, India, what can it teach us

(ii) An indirect corroboration is also seen by supporters of this theory in the fact that Kalidasa uses the Astronomical term Jamitra in Kṛmāra VII st 1 This word they say is borrowed from the Greeks The Sanskrit "Jamitra" and the Greek Diametron are the same The great borrower in this respect was Aryabhatta whose approximate date is 499 A. D. Kalidasa therefore must have lived pretty long after 499 A. D.

CORROBORATION OF LITTLE VALUE

Before discussing the theory itself I shall take up the corroboration as noted above.

In the first place, Prof Macdonell says on Mallinath's interpretation—"This explanation is extremely dubious in itself Then it is uncertain whether Mallinatha means the Buddhist teacher Dingnaga. Thirdly, little weight can be attached to the Buddhistic tradition that Dingnaga was a pupil of Vasubandhu, for this statement is not found till the sixteenth century. Fourthly, the assertion that Vasubandhu belongs to the sixth century depends chiefly on the Vikramāditya-theory, and is opposed to Chinese evidence, which indicates that works of Vasubandhu were translated in A. D 404"

Secondly, I believe Kalidasa himself never thought of such an explanation. This is obvious from the verse itself. The text is—

श्यानादश्यान् सम्मन्त्रित्वाट्टपतीदह्मुष्य स
दिङ्नामानां पयि परिहरन् शूलहस्तार्कषणम् ॥

I doubt if शूलहस्तार्कषणम् can be legitimately compounded to mean 'foolish vauntings as expressed by gesticulation'. Even if this point is allowed, the plural in दिङ्नामानाम् becomes indefensible when the word दिङ्नाम is not intended for many individuals, the plural will indicate respect (गौरव) for दिङ्नाम on the part of the poet. Would that be consistent in the case of a "hated rival" contempt for whom is already expressed by the ridicule in शूलहस्तार्कषणम् ?

[N B —शूलहस्तार्कषणम् should rather refer to roughly cut inscriptions of Asoka's time ?]

Prof. Max Müller makes much of the fact that Mallinath

century B C

Referring to the astronomical argument, Prof. Macdonell says— 'But it has been shown by Dr. Thibaut that an Indian astronomical treatise, undoubtedly written under Greek influence, the Romaka Siddhanta is older than Aryabhatta and cannot be placed later than A D 400.'

Max Müller refers with approval to the stress laid by Prof. Jacobi on the appearance of the word जलिव in Kumara. This approval implies two things—

(1) That the word is exclusively Greek

(2) That the Indians borrowed it not long before the 6th century after Christ

Prof. Macdonell's reply quoted above demolishes the 6th century theory. But it does not go far enough, जलिव and

Diametron may mean the something yet neither need be the progenitor of the other. The supposition is possible that both come from a certain primitive word which like पितृ, मातृ, नादृ, दुहितृ &c. the nations possessed in common when they were together before the migrations. When the primitive Aryan house-holder, after the day's toil, sat chatting with his family, the vessel of drink (call it Soma or Amrita if you like) going round, he could not have helped noticing the utility of sitting all in a ring and the ease with which every diametrically opposite pair can then speak to each other. It is not then unlikely that a name was given to diametrically opposite positions and along with it to the diameter also.

Again, even if we admit the borrowing, the word is so common that no one need be surprised if it was appropriated when the very first batch of Greeks set foot on India.

But I believe we are beating an empty bush here. In the present instance Mallinatha seems to afford us an illustration of the habit of seeing new ideas in old expressions. The main, in fact, the only reason for taking आनित्र as derived from Greek Diametron is that the word is supposed to have no derivation in Sanskrit. It is extremely hazardous to say that a purely Sanskrit derivation cannot be found for आनित्र. आनि is known to mean "daughter." The वाचस्पत्य gives this meaning on the authority of the ऋद्धाश्विभाषादि, आनिं दुहितरं वाचते gives आनित्र with the affix त्र attached to the root नि to protect. The sense is 'That which guards the daughter from evil.' This derivation is sanctioned by the rule 'आशौचपदने' क. No possible objection can be urged against it. If this is allowed, आनित्र derived thus, or in any other legitimate way, may exist side by side with the technical (let us say for argument's sake) Greek derivative आनित्र without either interfering with the scope of the other's usage. Instances of such double existence are numerous. The words आश्विन, संविता &c. have special

meaning in Grammar. They are constantly being used in other senses also. Even in scientific works the same word may be used technically and in the ordinary sense as well. A Geometer in arguing with an adversary is not barred from exclaiming—"What is the point of your argument" though his science gives a special meaning to the word "point". All depends upon the context. I believe जामिन, as I have derived it, actually suits the context better than जामिन in the sense of Diameter. I quote the sloka—

पक्षीषधीनामधिपस्य वृद्धौ तिथौ च जामिनगुणान्वितायाम् ।

समेतस्य हि मन्वान् सुनाव विवाहदीक्षाविधिवत्तिष्ठत् ॥

In the first place, what is गुण of जामिन? Mallinatha explains saying गुण means गुहि. Even then गुहि of जामिन—"purity of the diametrically opposite place"—is unintelligible, because Astrology defines जामिन with reference to the लघ्न and not to the तिथि. The context has it here. Mallinatha's defence that what attaches to the लघ्न may be attributed to the तिथि also does not seem satisfactory. This leads me to suspect that जामिन is not here used in the sense Mallinatha attaches to it.

My suspicion is strengthened from another consideration. I am told—I speak under correction—that at marriages, the purity of दिक्षीण (the two positions 90 degrees either way form the लघ्न) has to be considered, while the purity of the लघ्न itself is at least as important as that of the जामिन. It is imperative to avoid जामिनद्वेष and द्युद्वेष—impurities of the लघ्न and the opposite place. Why then is the poet silent about impurities at दिक्षीण and the लघ्न? It will not do to say that if the जामिन is pure, impurities elsewhere do not matter. For द्युद्वेष is as bad as जामिनद्वेष. Besides who are the parties involved? The parents of the Universe are to be united, on the issue of the union depends the welfare of the whole host of gods and men. Such an occasion has to be accompanied by a combination of

Chandragupta II was named Vikramaditya, and that the existence of an earlier Vikramaditya has not yet been traced. This is rather a slippery ground to base a theory upon. In an essay read before the Sabitya Sabha of Calcutta and subsequently sent up before a meeting of the Bhandarkar Research Society, Poona, I have discussed this theory at length. The essay will shortly be published*. I shall therefore state here only the results obtained omitting all details

I. There is no reference to the Gupta kings in the works of Kalidasa

(a) Such reference can be assumed in any passage only when with such assumption the passage admits of a different interpretation, consistent with the reference

(b) Otherwise very awkward results follow bringing down the Mahabharatam the Ramayanam and the Vedas all to the Gupta period and making a clumsy and thoughtless rhymester of our poet

(c) Assuming such reference to exist in the writings of the poet the circumstances of the first staging of the Malavikagnimitram become a highly incongruous affair

II The presence of the Huns in Bactria, at the time of the poet, does not follow from the description of the wars of Rghu.

(a) Kshirasvamin's Vahlika is not Bactria. The Mahabharatam places Vahlika where the modern district of Attock is with Sakala (Sialkot ?) for its capital

(b) अरुक्षोतीरविधेने should perhaps be सिन्धुनोरविधेने which seems to be the reading of both Kshirasvamin and Mallinatha. Besides अरुक्षु and Oxus seem to be different. The former has its source close to that of अरु and falls into the Arabian Sea. The source of Oxus is some 700 miles away from that of the Ganges, and this river falls into the sea of Aral. Moreover from descriptions furnished by the Vishnupurana and other books अरुक्षु and सिन्धु seems to be identical.

---

* Vide our Evolution of Gita.

Hence there is no basis for the supposition that Kalidasa lived in the fifth century A D

With the existence of more than one Vikramaditya* attempts to determine the age of Kalidasa through him must be more or less unsatisfactory. But independent evidence of his age, from outside as well as from the writings of the poet, is not altogether unobtainable. I note a few below

EVIDENCE OF THE BHITA MEDALLION

In the Report of the Archaeological Survey of India for 1909-1910, we read on page 40 —

"The most important work of research carried out in 1909-10 was, undoubtedly Mr Marshall's excavation at Bhita near Allahabad. The beautiful terra-cotta medallion found by Mr Marshall reminds us of a scene from the *Sakuntala*. In the two men on the quadriga in the centre of the medallion we may perhaps see King Dashyanata and his charioteer who are being entreated by a hermit not to kill the antelope which has taken refuge in Kanva's hermitage. We note also the hermit's hut and in front of it, a girl watering the trees in which we may recognise Sakuntala the heroine of the play."

The medallion is supposed to belong to the Sunga period. Now, the Sunga kings ruled at Pataliputra from 117 B C to 72 B C. If any of them knew of the *Sakuntalam*, then the drama and therefore its author Kalidasa must have existed before Christ.

---

* From the *Kathasaritsagara* we learn that the *Brihatkatha* which is supposed to have been written in the 1st and 2nd century A D mentions a Vikramaditya of Pataliputra and also one of Ujjayini. The latter was a redoubtable exterminator of the Mlechchhas (See *Kathasaritsagara*, 7th Lambaka, 4th Taranga and the whole of the 88th Lambaka). The *Rajatarangini* refers to a Vikramaditya in the 2nd Taranga.

invent meanings. Hence long before चमरनिष्ठ the word had acquired the character of चञ्चलः. This would not have been possible if the language were dead at the time of Kalidasa.

Again, Vamana the rhetorician writes in the 8th century that विलस is a word that involves an obscene idea (चञ्चलार्थ) and should not find a place in polite literature. This is not Vamana's personal opinion. Popular verdict at his time must have been to the effect. Mammata towards the latter part of the 11th century, echoes Vamana's condemnation. The माहिषवधम् is of the same tenor.

It is strange however that विलस is one of Kalidasa's favourite words. Not only does he not hesitate to use it but he actually prefers it to the usual word कोमल in describing delicate objects. Thus referring to Parvati's penance he writes "मृणालिकापेक्षमिवमालादिभिः" though मृणालिकापेक्षमिवमालादिभिः preserves the metre as well and perhaps improves the diction. Some of his female characters in the highest society have said "धनुषं विलसपुष्पमिव", "चमरं विलसवशात् तत्तन्" "नवकुसुमविलसा त्वम्" "प्रकृतिविलसा त्रिपुसवती" &c. He makes the mother address the daughter—"तव क्व वत्सि क्व च तावत् स्तु मङ्गलं ममरस्य विलसं गिरीपुष्पं न पुनः पतन्निव." "

What a revolutionary change of meaning has overcome the word which was once so chaste in its signification! I believe this cannot be accounted for except on the supposition that Sanskrit was the spoken language of the learned when Kalidasa flourished. Without entering into the question—"At what time did Sanskrit cease to be the spoken language of the learned"—it may be safely said that this points to a time before rather than after Christ.

EVIDENCE OF GRAMMAR

Kalidasa was a profound grammarian. The consummate skill with which he handles intricate points of grammar de-

declares the specialist. From among a host of instances we may refer to the distinction made between चादि with two accusatives and the same with one accusative only (cf. ॥ सुता द्यादयितुम्, पाणिभयादयत्, ज्ञायापदिवाहितवन्मन्त्राम्, &c) between the तदित् च्च causing चादिप्रति and the same with उभयपदद्वि (cf. च्चभिरसौदृद् समकथोपरमथोय मक्तीना सौदाहम् &c) between the क्त affix in agreement with the substantive and the same in disagreement (cf. कार्यो मालिनी, गच्छ पदन &c) between the प्रयोगक without चिच् and the same with चिच् (cf. "सर्वैला दुदुधुर्चिर्वीर्य" "साता ता प्रचमय" etc), and so forth. His deep insight into the Philosophy of Grammar is seen in the sloka "—चतसृत्स्वमसीरितः। प्रवृत्तिवर्गोऽप्यना चरितार्था चतस्रो ॥" Grammar was his favourite study as is evident from the number of similes he has derived from that science (cf. 'प्रत्ययप्रकृतिधोमन्त्रिभ' "दवादध्ययनार्थं चालीरधिरिवमवत्" "वातो म्यानेश्वादिन सुदौव मन्त्रिप्रयत्", etc) He begins his great work the Raghuvamsam with a simile from the science of Grammar—"वायर्चाविवर्ध दृष्टी जगत दितरी"। This is again seen in Kumara—"तमर्चमिव भारत्या सुतया योजुमर्चमि"।

Yet anomalous grammatical forms are common in his writings. In Kumara, Canto III he writes त्रियन्त्रक सद्यमिन ददर्श। He was not unaware of the usual form, for he writes च्चकोष्यत् वान्वरुपादमुखे, and elsewhere गङ्गोक्तस्त्रान्वकवीचयेन etc. Nor was the anomaly necessitated by the metre, for त्रिलोचन सद्यमिन ददर्श agrees with the metre and avoids the anomaly. He knew that त्रिलोचन was a name of Siva, he writes त्रिलोचन-क्षामुपचक्रमे च। How then are we to explain this apparently wanton violation of Grammar? Only one answer seems reasonable. Kalidasa believed that he had the option to write त्रियन्त्रक or वायन्त्रक। In other words, त्रियन्त्रक came to be restricted to the Vedas after the time of Kalidasa.

In another place, he writes "सौदृगानावैरतनुवि सुच्यमाना विभाति गङ्गा रीच पतनकलुषा गच्छदौव प्रसादम्"। We can not say he did not

know that the usual form was गच्छन्ती and not गच्छती । Compare "दभी तमनुगच्छन्ती" "गच्छन्तीनां रमणवसन्तीम्", etc Nor was the metre in his way for he could have easily written "गङ्गा रोध, पतनकम्पा विधतोऽथ प्रसादम्" । As before, here too he thought it was legitimate to write गच्छती or गच्छन्ती ।

Again we find him writing "मन्द मन्द नुदति पवन," । Usually the duplicated form मन्द मन्दम् is treated like a कर्मधारय compound and takes the shape मन्दमन्दम् । Our poet knew this for he writes also 'निहितमसृजद्गु रुदु स्वेन गात्रम्' 'चक्षुरपि कथं मन्दमन्दातप च्यात्' । The explanation is the same as before, viz, the poet thought he had the right to treat or not to treat the duplicated form like a कर्मधारय compound,

Here is another instance Kalidasa writes "त पातयत् प्रथमनाम" instead of the usual form पातयामास, in place of प्रथमशब्दकार he has "प्रथमशब्दो यो वक्ष्य चकार", for स योजयामास he writes "स योजय विधिवदास" । As before the explanation is that he believed the व्यवहार between the सामान्य and the अनुसृष्ट was legitimate

Before quoting more instances I may note that the examples given above seem unmistakably to point to the inference that the rigour of Panini's grammar was not yet adopted in popular writings when Kalidasa flourished It is very important to remember that not a single one of the above is an example of grammatically incorrect usage. They are instances of विकल्प, of usages which Panini denies to भोक्तृ writers, but to which वैदिक writers are fully entitled The Mahabhasya recognises the principle—सर्वे विषयवद्भावि विकल्पन्ते । Kalidasa here exercises rights of which पाणिनि has deprived भोक्तृ writers, rights which all enjoyed before पाणिनि ।

Hence at the time of the poet, the form of the language, of भाषा as distinguished from हन्द् was not yet cast in an unalterable mould forged by Panini

When an उपसर्ग precedes a root, we say after पाणिनि, that it is placed before that root—"ते प्राच्यन्ते" are Panini's words. But Kalidasa says it is after the root (cf. "वशादप्यवशादप्यधातोरधिनिबन्धनम्" quoted above). Indeed the great grammarian did not at all influence the poet. We say then that Kalidasa is a writer of the period of transition from the Vedic literature (वन्दस्) to the Sanskrit literature (भाषा) : Thus though Kalidasa writes in भाषा his भाषा has numerous points of resemblance with वन्दस् :

I note here a few more points of resemblance. The सूक् preceding गानच् is absent in "कामयान् वयं राजा". The root सह takes the वैदिक affix सि in "गुरामाह पुगीधाय", "गुरामाहिव गाहिषम्", घञ् is absent in "कुमुदावचययद्वला". उवम् is used in the feminine in "इवरागता नवीयमा". Vedic metre is used in the verse—
यमा वैदि परित कृत्तुभिन्ना समिन्ना दानमन्तोदम्भा ।

यपद्रको दवित इवाम्भौ वैतानाला वयं पायन्तु ॥

If we suppose that Panini flourished before or about 366 B C and that it took about 200 years for his system to establish a dominant influence over the language, we are brought to a period covering the 1st and 2nd centuries B C which may be taken as the period of transition at which भाषा may be expected to bear such a resemblance to वन्दस्. Hence Kalidasa probably lived some time in the 1st and 2nd centuries B. C.

EVIDENCE OF THE SAKUNTALAM

The Sakuntalam ends with a prayer. The poet first prays for princes—प्रवर्तन्त प्रकतिहिताय पार्थिव—Let rulers work for the good of the people. We note that he does not say प्रकतिवृद्ध्यै—to please the people, but प्रकतिहिताय—for the good of the people. His prayer is—May kings in their undertaking consider it good will result to the people therefrom. Next comes the prayer for the people सर्वत्रोद्युतिमहता महीयताम्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain

respect, i. e. May people have implicit faith in what learned Brahmins declare. Last is the prayer for self—ममपि च पश्यन् नीललोहित पुनर्न च परिगतमस्त्रिरात्मन्;—and let Siva remove my re-birth

This is typical of the true Brahmana—the Brahmins to whom even when he is performing the ऋद्धि of his father the thought does not occur to offer the first share of विद्युत् to the soul of his sire, but to those who have 'न माता न पिता न बन्धुः'—the Brahmana who even after this first share is disposed of, does not think of dedicating the rest to him for whom the ceremony is intended, but approaching the priest with the query यद्येन क दियन्—the Brahmana whose father goes without a share of the विद्युत् until and unless the priest utters the permission इहैव दीयताम्. What an example of self-sacrifice! क दियन् is the query, not कस्मै दियन्. Even the idea of an offer is absent not to speak of the departed dear one who is to receive the offer.

Such a Brahmana is praying. The last clause of the prayer suggests that to him the glow of life has faded. The time has come when he is reminded of a re-birth. At such a moment, with the noblest work of his life finished, the prayer must have proceeded from the bottom of his heart and embodied his dearest wishes, not to himself but to others—the princes and the people. The verse deserves and will repay careful study.

The prayer सर्वज्ञी मुनिमहता महोदयान्—Let the declarations of those that are learned in the Vedas gain respect—is out of place unless we suppose that it refers to current contempt of Vedic teaching. Along with this let us read the last line of the opening verse—प्रत्यक्षानि प्रपन्नानि &c—Siva known by his directly perceived forms etc. A plain statement like अद्य न ईश.—May the Lord protect you—is a perfect form of चाग्रिम्. Why then this solicitude to tell people how ईश is known +

Adopted by Prof. Gajendragadkar (Introduction and Notes p. 307)

An exactly similar anxiety is shown by the poet elsewhere where he says ॥ स्याद्यु स्थिरभक्तिधोऽनुत्तमो नि श्रेयसायानु व — May Siva, who is easily reached by steady devotion, promote your welfare. There too स्याद्यु निश्रेयसायानु व would have been a complete and welcome benediction. But the poet is not satisfied without telling in the same breath with the benediction that स्याद्यु is स्थिरभक्तिधोऽनुत्तमः. Kalidasa never says anything superfluous. If any poet in India may boast of the avoidance of वाय्विशेषण it is he. I really do not see how to explain the presence of प्रत्यक्षानि प्रपन्नस्तनुनि and स्थिरभक्तिधोऽनुत्तम except on the supposition that when the poet lived the country was full of sceptics who ridiculed vedic rites and disputed the very existence of God. His third drama is more explicit. There he says सन्मार्गांलोकनाय अपनयत स ब्रह्मार्थोऽतिवीर्य — May the Lord remove those propensities in you that are caused by ignorance so that you may discern the course followed by the wise (Or—discern the righteous course). This seems to be a pretty broad reference to Buddhism under the influence of which people at the time of the poet, adopted an evil course (नास्तकी इति) and began to ridicule the ways of the wise (सन्मार्गः). Even the lowest stratum of society must have been convulsed, or the simple fisherman would not have said it with warmth to the face of the head of the City-Police—

“महज्ज किञ्च यद्विन्दितं न हि तत्तु कर्म विरज्जं गीदम् ।

पशुमारुहकर्म दाहकरोऽनुकम्पासदुरपि श्रीमिय ’ ॥

—I am not going to give up my profession because of your ridicule. I kill fish no doubt, but that does not show that I am heartless. Why, the Brahman kills animals at sacrifices yet how kindly disposed he is! Who ever thinks he is cruel?

The poet here exposes his aching heart. The Sakuntalam as I shall show in detail in the next chapter, is the protest of injured Brahmanism against aggressive Buddhism.

It is not clear whether Kalidasa wanted to be offensive while protesting. But even if he had wished and tried to be so he could not have made the opening lines of the *Sakuntalam* more aggressive towards Buddhist feelings. He begins with the killing of an animal not killing for food which, though extremely bad, has a sort of excuse, however lame it may be, but *wanton killing for pleasure for killing's sake*. Nay he makes his hero minutely describe the distress of the victim with evident relish—

श्रीशमश्रुभिर्गम्य मुह रघुपतिं सन्दर्शित्वा
पथाहो न प्रविष्टः शरपतनमवाधयसा पुनर्कायम् ।
दर्शयद्वाक्चलोढे अमविहतमवाधः शमिः कीर्त्तयन्
पथीददृष्टं तन्वाह्वयति बहुतरां श्रीकमुखां प्रयाति ॥

Referring to the line प्रवर्त्तता प्रकृतिहिताय पार्थिव — Let the king work for the good of the people—I may say it would obviously sound ridiculous at the time of Rama or Yudhishtira or any other good king. I believe, when the poet said so he had in his mind instances of kings who did not work for the good of the people. He says *हिताय न च यथायः*. We know the poet holds the view that a king is a king because he pleases the people—
“यथा यद्वाद्वाच्यं प्रतापतपनी यथा — अन्वदी राजा प्रकृतिरच्यमानः” — रचन is the nature of राजा. Just as the चन्द्र ceases to be चन्द्र by not gladdening the heart of men the तपन (Sun) is no longer तपन if it does not heat, so the राजा is not राजा without रचन. When such a person omits रचन in his prayer for the राजा and substitutes हित, it cannot be without a purpose. We have seen above the mood our poet is in, and what is preying on in his mind when he writes these lines. It is easy to see then what he considers हित and what अहित to the people. To him as to every devout Brahmana, the spread of Buddhism is an अहित.
The line therefore is a prayer that princes may not interest themselves in Buddhism.

Thus the *śloka*, taken as a whole, tells us that when Kalidasa flourished, the effect of Buddhist teachings was manifest all round and the memory of the efforts made by kings for the spread of Buddhism was still fresh. We therefore place him after Asoka who reigned in the 3rd century B C, but he did not come long after. First to second century B C, is a likely period.

EVIDENCE OF ASVAGHOSHA

Asvaghosha's *Buddhacharita* is an old book written in the 1st century A D. The language bears marked resemblance to the writings of Kalidasa. Words that are peculiar to Kalidasa such as *स्थिति* in the sense of "resting place" *निश्चय* to express "carrying away", etc are found in the same sense in Asvaghosha also. Identically the same compounds are used in the same sense by the two poets, and this so frequently that it is difficult to believe that they were separated by a very long interval of time, unless one of them is a close and clever imitator of the other.

In spite of this close resemblance however, there seem to exist grounds to say that Asvaghosha represents a later stage of the development of the language.

In the first place, from a cursory examination of the *Buddhacharita* I could not detect in it a single वैदिक form except the *स्यञ्चान* between the *आमन्त्रण* and the *अनुदीर्घ*. But this *स्यञ्चान* alone cannot be decisive. For, though *कात्यायन* prohibits the *स्यञ्चान* in *भाषा* later grammarians do not respect the prohibition. The *सङ्ग* allows it. Haradatta refers to it with a sneer. I think, therefore, Asvaghosha came after the period of transition.

Secondly, the form of the language appears to be finally fixed already at the time of Asvaghosha. The Buddhist is thoroughly under the influence of Panini's grammar, so much so, that he devotes a section of the second book of his *Buddha-*

charita to the illustration of certain rules of Panini in a way that makes it possible to pass them off as extracts from the Bhatlikaryam. Thus "व्याडपरिभ्यो रत्" is illustrated by "यमेऽभिते शिराम पापात्", "स्वस्तित्थित कर्त्तृभिर्भावे कियदाकृते" by "भजे दम स विवमः साधुः". This is verse 33 "विपशम्यो जे" is illustrated by the next verse—

नार्थीरवत् काममुपि मसङ्गे न स ररङ्गे विवम जनन्याम् ।

धृतेन्द्रियाद्यापपन्नान् विजिग्ये वन्धुः स पौराव गुर्भजिंदाय ॥

The verse following is devoted to "इषो मा शुक्तिः". Thus—

नार्थीरव इ छाव परस विद्या दान शिष्य वत् तद्वत्तीह ।

He proceeds till the end of Book II in this strain. For instance we find चान्धे, जहाव, ददौ in II 36, सखी, पवी in II 37; वनावे, जजन्प, चयकत् in II 38, प्रपेदे, मेमे in II 39, चवेभिदिष्ट, चवेभिदिष्ट in II 40, विजिग्ये, जयोप, तस्याज, ररच, प्राप, वृवुते, जर्घे, प्रजहौ in II 41, अजोघनत, ददर्श, ववच in II 42, अचारीत, अहासीत्, आपत, in II 43, अजहोर्वीत्, अचिकोर्वीत्, अविदसीत् अदिदसीत् in II 44; and so on.

After this it is no matter for surprise, that his style is more artificial than that of Kālidāsa. He does not hesitate to sacrifice sense to sound. He opens his book with a rhyme—

द्विष्ट पराङ्गा विदधविवाहजित ततो निरक्तप्रभिमृतभानुधत् ।

मुदविदाव जितचक्रचन्द्रमा स वन्दतेऽहं विष्ट यस्य मोदमा ॥

Slokas 14, 15 16 of Book 1, are illustrations of चन्दा and मध्यादनम्. Instances like "रवमभोद्गमार्तिनि यत्र लेभे ततो न दारिद्र्यमिवावकाशम्," "मृगतपराङ्गांसि सपचएव महदानींसि मदानुत्ते," furnish us with the germ of that tendency to pun which subsequently attained full development at the hands of Bana and Subandha. As an instance of fanciful description we may note, among others, the following verse of Book I—

रामम्, खेन्दुः परिमन्तपद्मान् यवापयातोऽपविनाम्ब मरुतः ।

समापयोयादिब वारि ईष्टं पदाव् समद्गामिमस्य प्रतप्ये ॥

"The Moons of the faces of the females there had disgraced the lotuses. The sun, passing over these moon faces without punishing them, burns with pent up rage, and proceeds to the sea itself for a good supply of water for a plunge to allay the burning!"

This reminds us of the following from the Naishadha—

निजाहनिर्द्रुमदहमक्षमिमुखा विष्वान्दति लान्दनोक्ता जगम् ।

तदास्तौ यासति सावतापि किं वयमर्थमेव पुनः क्षयदित ॥

"The moon requires a supply of good quality ash to remove his stain—Hence he is burning me up under his personal supervision with his own rays. But the fool does not see that even then he cannot resemble the face of Nala, because this very act of killing a woman will cause fresh stains to appear on him."

Thus at the time of Asvaghosha, Vaidika forms have disappeared from *मग* the study of the grammar of Panini has become popular, so that Asvaghosa deems it necessary to add illustrations to facilitate the study. Popular taste is changing and artificiality is replacing the natural poetry as seen in the writings of Kalidasa. At least a century may be allowed to bring about these changes. Hence if Asvaghosha lived late in the 1st century A D, Kalidasa may be placed at the latest early in the 1st century B C.

I am surprised to find that Prof Cowell places Asvaghosha before Kalidasa. In the preface to his edition of the *Buddhacharita*, referring to slokas—5—12 Raghv VII he says "I can hardly doubt that Kalidasa's finished picture was suggested by the rough but vigorous outline in Asvaghosha."

One verse certainly in Asvaghosha seems to me to have been directly taken and amplified by Kalidasa.

Those who have followed me thus far will see of this charge. The physical impossibility of

also (चन्दोन्वयेणाद्य समाधिपन्ता) : There was no occasion for the crowd. It was not that every house was celebrating a marriage at the time to account for the presence of so many females.

Kalidasa's sloka on the other hand describes the जनशोभा of the inmates of the vast harem of prince कृष्ण in the river सरयू and suits the occasion very well.

(Asvaghosha—verse 17) The picture is that of females eager to run fast but unable to do so because of their heavy hips and breasts. This is just the picture we see in Kumara I. 11—

उच्चैः प्रवृत्तवन्तु निपाचिर्भागात् मानं शिनीभूतहिमैरपि यत् ।

न दुर्बलद्वयोपि यथोपरातां हिन्दुनि मन्दा गतिमवमुखा ॥

(Asvaghosha verse 18) Obscene, for an exact parallel however, see Kumara, VIII. 87. This too of Asvaghosha is incongruous. She should not have thought of this at a time when she was so eager to see the prince. Besides, with the eye of all on the prince, there was none there to notice her.

(Asvaghosha, verse 19) Crowd—Jingling of Jewellery—Tumult at the windows. This is almost a repetition of verse 16 and is fully met by the verse from Raghu XVI, 56.

(Asvaghosha verse 20). Crowd so great that earrings came into contact. The face thrust out through the windows looked like so many lotuses attached to the houses. Compare Kalidasa sl. 11. above.

(Asvaghosha, verse 21). The houses looked like so many heavenly cars, and the females like celestial nymphs in the cars.

Kalidasa has a similar idea when he says in Raghu VI. 1 that the princes at the Srayamvara ceremony of Indumati, seated on stages, looked like so many gods seated on celestial cars—

स तत्र मण्डपे मनीषवेवान् सिंहासनम्यानुसृत्य वत्सु ।

बैमानिकानां मन्त्रात्मकदण्डादृष्टोत्तमोत्तमोत्तमान् ॥

(Asvaghosha, Verse 22). Crowding at the windows—Earrings in contact—Faces like so many lotuses bound into a bundle Compare Kalidasa, sl. 11 above

As I have already remarked the occasion was not one on which every house was expected to be overcrowded. Hence verses 19 to 22 of Asvaghosha will take a lot of explaining. Moreover, if we remember that the females had permission to get up the terraces (See verse 14), the necessity for overcrowding the windows is not clear.

Thus, though Asvaghosha's ideas considered singly, are fine, they either do not suit the occasion, or clash with one another. His entire scene is a piece of patch work poetry, rather clumsily done up with the seams clearly visible.

The suspicion is unavoidable that the ideas are borrowed from Kalidasa in whose work they all occur, but the context being different, their combination in Asvaghosha has produced a heterogeneous mass.

(Asvaghosha, verse 23) All were so eagerly looking at the prince, that the females appeared as if they wanted to go down and the males as if they wanted to go up.

Just now I do not recollect where I have seen this in Kalidasa, though the idea seems to be a familiar one.

(Asvaghosha, verse 24) Seeing the beauty of the prince the females exclaimed—"How lucky must be his wife."

See Raghu 12 above. Also compare Kumara VII 65—

* भ्यानि तपो दृश्यमेतद्वचनपञ्चया येनवशादपि तप्तम् ।

या दास्यमप्यस्य नमेत नारी सा भ्यान् कृतार्था किमुतादश्वथाम् ॥

The postscript in Asvaghosha गृहमे नोमि खलु नाश्रमागतम्—with a chaste heart and not from any other motive—is suspicious. It looks like a fling at Kumara, quoted above, in which the remark या दास्यमप्यस्य etc., does not indeed appear to be wholly innocent. Kalidasa too has altered the second half in Raghu so

to leave no room any longer to doubt the motive of the females. Had Asvaghosha's book been before him to guide him as a model, as Prof Cowell supposes it was, he would not have written वा दायनयस्य लजेत in Kumara. This slip and the subsequent correction in Raghu seem to be in themselves proof positive that Kalidasa supplied the original which Asvaghosha copied.

EVIDENCE OF THE MALAVIKAGNIMITRAM

The concluding verse (मरतवाक्य) of the Malavikagnimitram perhaps the first drama by our poet, has in the half stanza—

“आशास्यमभ्यर्चयमात् प्रभृति प्रजाया सन्पद्यते न खलु गौरार नाद्रिमित्ते ।”

It differs in character from the मरतवाक्य of all existing dramas those by the poet himself not excepted. The difference seems therefore to be intentional.

The points of difference are —

(1) It speaks of a particular king अद्रिमित्ते, while other dramas refer to society in general.

(2) It is not an आशास्य at all.

The language is—“Since the accession of Agnimitra no one can say that his prayer has not been granted,” Compare this with the words of the Vikramorvasiya—‘सर्वं नरतु दुर्गाणि सर्वं भद्राणि पश्यतु : सर्वं कामनिवाप्रीन् सर्वं सर्वं नन्दतु ॥’ The change is remarkable and cannot but strike the most casual reader.

Add to this that the Malavikagnimitra speaks of Agnimitra here in the present tense—सन्पद्यते is the word used, not सन्पद्यत—one gets what one asks for—is strong enough. But the poet is not satisfied, he puts it in a stronger form with the addition of two negatives—आशास्य न सन्पद्यते न । Even now he thinks a further strengthening is necessary and adds the intensive word खलु । Really the whole thing looks like a challenge to the audience to send up any of its members to

say that such and such prayer of his was not granted on such and such occasion

The language is obviously that of an ardent admirer of अदिनिव ।

Well then we shall not be wrong perhaps to say that Kalidasa was the court-poet of अदिनिव and lived at अदिनिव in the second century B C

This explains the Bbta-Medallion and shows the groundlessness of the suspicion of the Archæological department

RECAPITULATION ११ ५ ५१

I conclude with a summary of the results I have tried to establish—

(1) That the current theory which places Kalidasa in the fifth century A D is untenable ११ ५ ५१

(2) That from the Bbta-Medallion it ought to be obvious that Kalidasa lived before Christ

(3) That from the absence of artificiality in his style he appears to be older than the Gurnar and Nasik inscriptions of the 2nd century A D This corroborates (2)

(4) and (5) That from the history of certain words, Sanskrit seems to have been the spoken language of the learned at the time of Kalidasa From the free use of Vedic forms in his writings the poet seems not to have been influenced by Panini's grammar and to belong to the post-Paninian period of transition from Vedic to Sanskrit literature which probably extended from 300 B C to 100 B C This is another confirmation of (2)

(6) That from allusions to Buddhism and its patronage by royalty in the Sakuntalam, the poet seems to have flourished soon after Asoka This too points to the period 300 to 100 B C and confirms (2)

(7) That from consideration of style, taste &c our poet seems to have been older than Asvaghosha, the Buddhist poet of the 1st century A. D. which again supports (2)

(8) That the *Malavikagnimitram* seems plainly to indicate that Kalidasa was the court poet of king Agnimitra in the second century B. C.

(9) N. B.—From the two slokas of *Raghu VI* (e.g.—*रगाख्यस्य पुरस्य नाथ देवस्य रूपमेव । इत्यङ्गीरसि किञ्चिदुच्यते पूर्वानुविष्टा निजगद भोज्याम् । पाण्डुरोऽयममरापितृव्यहारः क्लृप्ताङ्गरागो हरिचन्द्रेण । चाभाति वाता तपस्तप्तवान् नृभिर्भरोद्गार इवाद्रिराज ॥*) some modern critic remarks that in Kalidasa's days the capital of the Pandyas was a city called *Uragapura*. This *Uragapura* is *Urayura* in prakrit which as history says is the most ancient capital of the *pan-dyas* (*Colas*). *Cola*, *Pandya*, *Kerala* etc. are south Indian tribes. *Chronicle* also repeats that the *Pandyas* were in supreme ascendancy up to 1st century A. D. till they were overthrown by *Karikala*. And there are also reasons to believe that Kalidasa in his description of the *Pandyas* as lord of the south with their capital at *Uragapura* must have referred to their prosperous reign during 1st century B. C. for our poet does not mention *Pallavas* the supreme rulers of the south in the 5th century A. D. The following sloka of *Raghu IV*. (e.g. *'दिशि मन्दायने तेजो दक्षिणस्य रवेरपि । तस्मानिह रघोः पान्ड्या प्रताप न विदिहरे ।'*) also shows that the *Pandyas* alone were supreme rulers in Kalidasa's time. Again in the same sarga of *Raghu* we learn that the king drove *Yavanas* from *Afganishthan*. Now it is well-known that there were no *Yavanas* in the 4th or 5th centuries. It is only in the first century B. C. that we have *Yavana*-kingdom in the North west. All these also irresistibly point to the conclusion that *Kalidasa* flourished at a time before the beginning of the Christian era and corroborates (2) above.

11. AN ANALYSIS

LESSONS OF THE SAKUNTALAM

We have already remarked that the Sakuntalam is protest of Brahmanism against Buddhism. It briefly touches the main points of popular Buddhism and places before the audience the Brahmana's opinion on them. It has nothing to do with the philosophy of Buddhism but concerns itself with its popular aspect. Thus the most important point for it to consider is the way in which Buddhism affects people's notion of the existence of God. Direct Perception (प्रत्यक्ष) is the only sort of proof admitted as satisfactory by the Buddhist. But the existence of God is a matter for Inference (अनुमान). As such it is not indisputable. Hence it is waste of time to discuss whether God exists or not. The question is better left out of consideration altogether.

The poet's reply to this is that in the first place, there is unimpeachable Testimony (आप्तवाक्य) for the existence of God, note the word आह—declare—in यमाह सर्वं वीजमज्ञदिरिति and in वेदान्तं तु यमाह रिकपुत्रवत् । The witnesses had direct Perception (प्रत्यक्ष) of God. To us His existence is evident from the manifestations around us (ॐ इ प्रत्यक्षाभिज्ञानं प्रपन्न ईश, परिगतशक्तिर्नील-लोहित) । Besides, such of us as are steady in their devotion are allowed the privilege of having direct Perception of Him (ॐ इ शिरभक्तिर्दीप्तमुत्पन्न स्यात्) ।

Again, the discussion of this question is a necessity. It is of vital importance both to the Buddhist and the Brahmanas. Re-birth (पुनर्जन्म) is admitted by the Buddhist too. This evil—re-birth—can be avoided by the grace of God alone, who in the plenitude of His power, will sever the कर्मबन्ध of the devotee. Hence it is that the poet ends with the prayer "ममापि च सपश्यतु नीललोहित पुनर्जन्म परिगतशक्तिरात्मम्"—Let Nila-Lohita cause

the cessation of my re-birth The prayer is put in the causative form He does not say "Let re-birth cease."

The poet next combats the belief—due undoubtedly to Buddhist teachings—that renunciation of the world (ग्रहत्याग) is a necessity to facilitate meditation (तपस्या) : Without this the devotee will not merit the grace of God and escape re-birth.

Kalidasa lays it down that the house-holder (गृहस्थ) who properly does his duty practises तपस्य every day thereby merits Divine favour This sentiment he very aptly puts into the mouth of one who has himself renounced the world Thus a disciple of कश्यप says of the king—

अध्याकाशो वसतिरनुग्राह्यायमे सर्वभीत्ये

रत्नायोमादयमपि तप प्रत्यहं मद्भिनीति ।

अद्यापि एतं श्रुतिं यस्मिन्धारयन्नगोतः

पुण्यं शब्दो मुनिरिति तुह्यु केशवन् रात्रपूर्वं ॥

Besides thus promoting the practice of penance, the ग्रहत्याग secures blessings that are in themselves of no mean value. No lovely sight on earth is comparable to the sight of the son's face. In Act VII we read —

बालस्यदन्तमुकुटानभिर्मितहृत्तैरन्यक्तवर्णरमणीयवच्च प्रहसोन् ।

अद्भुतप्रचयिनजनयान् बहुलो धन्यान्मदङ्गरजसा मन्त्रिभीमवर्णि ॥

The thrill of pleasure from a son's touch is indescribable. सारं दृश्यन्—

अनेन कस्यापि कुत्साकुरेण स्पृष्टस्य गार्तेषु सुखं समेवम् ।

को निर्गतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गान् कृतिन् प्रदद ॥

Again Kalidasa continues, the man who renounces the world shifts for himself only. He has no thought for his forefathers How selfish ! Look at the plight he leaves his ancestors in Thinking of his childlessness, Dushyanta exclaims—

यद्यान् पर यथाश्रुतिसम्भूतानि को न कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रभृतिविकल्पेन सया प्रसिद्धा धीताश्रुजेषमुदक पितर पिबन्ति ॥

Leave apart the consideration for the ancestors, from selfish motives too one should think twice before renouncing the world. For instance what is to become of the ancestral wealth the would-be Sannyasin has to inherit. It goes to others who had never toiled for it. Dushyanta thus gives expression to this disquieting thought—

अनपदं क्षिप्तं तपस्योः । कष्टं स्वन्वनपस्यता एव भो जन्मतिच्छेदनिर्बलम्बला
मूलपुत्रदायकानि सन्त्यहं परमुपतिष्ठन्ते । समाप्यन्ते पुत्रव्ययं पदं इत्थानं ।

Here the poet meets a possible rejoinder of the Buddhists viz. Let one beget a son and then take up *sannyas* as *शक्यसिंह* did. Hold ! says the poet. Have you thought of your dependants, the *कुटुम्ब* whom it is your duty to maintain ? Apparently you have not. Considerations of self should come last to the Brahmana. Complete sacrifice of self should be the guiding principle of the Brahmana's life. Learn to think of others. Bear your child, see that he is able to take care of himself and to succour distressed relatives then go out by all means. Thus Kanva says to Sakuntala—

भूत्वा चिरात् क्षत्रजन्मलोपपन्नो दीर्घानिमप्रतिरथ तनयं निवेद्य ।

भक्ष्यं तदपि तद्गुणभरेण सङ्घं शान्तिं करिष्यामि पदं पुत्रराशमिच्छन् ॥

Lastly the Buddhists deny the efficacy of sacrifice and describes them as due to the desire of wily Brahmanas to secure a source of livelihood to themselves at the expense of a credulous society. Against this the poet places the testimony of no less a personage than *मरीच* the father of *Indra* who thus speaks of the utility of sacrifices—

तव भवतु विडीया शान्त्यर्गं पञ्चासु त्वमपि विततयज्ञं स्वर्गिणं प्रीत्ययम् ।

युगप्रतपरिवर्त्तानि वसन्तोऽन्धन्त्यैर्नयतमुपसन्तीकानुसदश्रापनीदे ॥

As to the cupidity of the Brahmanas, Dushyanta himself declares that he gets more from the ascetics than from the classes—

यदुत्तिष्ठति वरुणो नृपाणां चयि तद्वनम् ।

तप षड्भागमवश्य ददत्यारम्भका हि न ॥

Brahmanas, as a class instead of deserving contempt as the denunciation of the Buddhists imply, deserve the highest respect. Expression of this sentiment occurs frequently in the Sakuntalam. *सरस्वतो सुतिनदत्ता महीयताम्* is only one instance out of dozens. Disrespect towards a Brahmana intentional or unintentional, leads to awful consequences as is seen from the sufferings of Sakuntala through the curse of Durvasas.

These are some of the teachings of the Sakuntalam in its capacity as an antidote to Buddhism. I purposely pass over illustrations of the law of *कर्मन्* and other things it has in common with Buddhism. The lessons are worked into the body of the text not merely without the obtrusiveness of a sermon, but with the highest dramatic skill that leaves lasting impressions with the reader though he is all along not even aware of their presence there.

THE CHARACTERS

(a) Dushyanta—Dushyanta is the principal male character in the drama. In him the poet gives us the Brahmanical ideal of a man and a king. He is a model both physically and morally.

His physique is impressive. The ascetics exclaim on seeing him—

नैतद्विदुः यदयमुदधिगमस्यस्य धरितोम् ।

एकं कृतव्या नगरपरिचयायवाप्तुं नक्ति ॥

His character compares him to Siva himself—

हृषीकेशं ददृशुर्वसुभिः च प्रियकाशम् ।

सृष्टानुधारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥

Even the gods look at him with wonders Aditi says of his stature—मृधाऽनीयानुभावा अस्त्रं चाकृतिः ।

His body is capable of bearing great physical strain—रवि-
किरकमहिषं केशवेमेवभिरम् । With all this he is of an uncommonly
attractive appearance (c f "मधुसूक्तोराकृतिः" "अद्भ्यो दीप्तिमतां दि-
विभूमौ यत्नात् वसुधैव कुटुम्बकम्", "एवमुक्तमपि प्रियदर्शनो देवः", "स्थानं खलु प्रवादिम-
विमानितापि अस्त्रं कृते शकुन्तला काव्यति" &c)

Perfect mastery of the weapons of war is of course one of
his accomplishments He is a delightful conversationist too
(c f 'चतुर प्रियवचनं लयनं प्रभावकानि ललितम्') । Besides he is a
keen observer (c f 'नीलाया मुकुटमण्डितमुकुटमण्डितमण्डितम्' &c "यदा-
लोके सूक्ष्मं व्रजति महिमा तद्विपुलताम्" &c "मन्त्राणां महती शक्तिः शिष्टादुत्तम-
महिमा" &c), an appreciative lover of nature (c f —

आर्या मन्त्रानामिन्द्रमिन्द्रा मन्त्रिणी

पादाक्षामभितो निषकृष्टविषा गौरीगुरो पावना ।

शास्त्राणां चतुर्विधं ततोर्निर्मातुमिन्द्राय

अहं हृष्टस्त्वत्तु वामनयुव कदाप्यमाना वृणीम् ॥" &c)

and also an ardent admirer of the sublime (c f प्राधान्यामनिर्गुण-
हृष्टिहृष्टिना मन्त्राणां च वने &c.) He has thus the makings of a first
class painter and practises that art with great success (c f
"एषा राजर्षिर्निर्गुणता ज्ञानं सखी मे अयतो वत्सने इति") ।

Dushyanta's moral side is not less developed Always
ready to succour the distressed (c f "आर्त्तावाप्य न हन्यते" &c
"आर्त्तानां भयमपनेतुमातवना" &c), he takes special delight in re-
moving hindrances to the rites of the virtuous (c f "कुतो धर्म-
क्रियाविघ्नं मया रक्षितं त्वि" &c "किं तावद्वर्तिनामुपोदतपसां विघ्नमपो दृष्टि-
तम्" &c) A warm friend he does not hesitate even to risk his
life in furthering the cause of his friend Compare—

marriage. In fact, there is absolutely no room for scandal in admitting her as wife. Yet the king disowns her because his conscience does not say she is his wife. The strength of character astounds the simple Warder who exclaims "यस्य धर्मादिदिता भवतु कोऽप्य विचारयति". When the lady is about to be thrust upon him by her relatives, the king proudly declares "भो किमदभवती विप्लवसु ।

दुःसुदान्धेऽपि ज्ञातुं कविता योभयति पदज्ञानेन ।

यस्मिन् दि पदपरिवहस्य दृष्ट्वा दग्धाङ्गुली इति ॥"

This is family-pride which makes him believe that a descendant of वृह is incapable of even thinking of vice (c. f. "वयस्य न परिहार्ये वपुनि धीरवाचा मन एवमर्त्तने", "विनिपातं धीरवै माय्यं ते इति न शङ्कोमहेतुम्" etc.)

(b) Kanva—Kanva is to a certain extent the complementary of Dushyanta. Filial love is only partly illustrated by the latter. Dushyanta's affection for Sarvadamana may be due to the absence of male issue to perpetuate his race. Kanva's tenderness towards Sakuntala, however, is as genuine as it is remarkable, because he is merely her foster-father and not the true father.

As a sage, Kanva had prevision of what was going to happen to Sakuntala (c. f. तप प्रमादतद्वयचैः सङ्गुनिव तदभवत् - चत, सङ्गु नम नातिङ्गुली मुनि" etc). Possibly this deepened his emotion at the time of her departure. He is greatly moved when he says "यन्मुखे गतवती वा सङ्गुधर्मचारिणी"*. The single word गतवती speaks volumes. His affectionate nature stands fully revealed in the word.—

* "गमनीयानि मम शोक" कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उत्तज्ज्वलि विह्वल नीवारवन्नि विन्दोकयत ॥

गच्छ शिशुम् पश्यान् सन्तु etc.*

* गच्छ and गतवती here tax the actor's skill to the utmost and justify the words प्रतिपादनापोदना दय etc

Yet Kanva is not affected like an ordinary house-holder. He feels it like a sage. While he feels it, he analyses the feeling. Thus he notes that his heart throat and the senses are not what they were. This surprises him. He marks the changes and traces them to their origin. Thus—

यावन्मम गच्छन्ति हृदयं स स्पृष्टमुतकण्ठया
कण्ठं क्षणितवायुः क्षणिकमुषधित्ताजडं दर्शनम् ।
वेत्तव्यं मम तावद्दीदृश्यमहो खेदादरस्योत्पद्य
दीप्यते मृद्विष्य कथं नु तनयाविच्छेददृष्टं न वै ॥

This introspection while the emotion is in progress, marks the sage.

The sage is a perfect master of wordly affairs (c. f. वनीह-
सोऽपि लौलिकश्च वयम etc) His advice to Sakuntala and message
to Dushyanta are gems of wordly wisdom. Compare —

यस्तु वस्य गुरुन् कुरु प्रियसखोऽङ्गि सपदीजनं
मर्तुर्विप्रकृतापि रोषकतया मा वा प्रतीपं गम ।
मुद्रिष्ठ भव दक्षिणा पवित्रा मोक्षेण नृसिद्धिनी
यान्वेष गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्थापय ॥

and

अकामं मातुर्विचिन्ता स रजधनानुचैः कुलहात्मन
मय्यस्या कथमप्यकथयन्ता खेदप्रवृत्तिश्च ताम् ।
शामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमिव दारिद्र्यं दृग्भा तया
माध्यायसमत परं न खलु तदाप्य वधुवन्मुनि ॥

The study of the play of human feeling too is not neglected by him (c. f. अमित्रजन्तो मर्तुं ग्राह्यं स्थिता गृहस्थोपदे

विभवगुरुमि कृत्यैः सत्यं प्रतिदण्डमाकुला ।
जनप्रसन्निरातुं प्राचीवाकं प्रसूय च पावनं
मम विरहज्ञां न त्वं वन्से शुचं गच्छयिष्यसि ॥

He condemns the apathy of ordinary people towards a female child. A daughter is to him a trust property, as trust property has to be looked after with greater care than one's own property, so a daughter has to be treated with greater tenderness than a son until she is united to a suitable husband. Compare—

अद्य हि कन्या परकीये एव तामय स ब्रूथ परिग्रहीतु ।

जालो ममाय विषद प्रज्ञान प्रत्यपि तन्वाय इवानुरागा ॥

(c) Madhavya—Madhavya is the jester, but he does not jest. He is not introduced with a view to illustrate any particular moral principle. A cripple and an idiot, he does very little work himself, but furnishes others with opportunity to do their work. For instance, when the king is in a fix and finds he has to disobey either, his mother or the ascetics, Madhavya acts as his deputy and indirectly helps the king in the pursuit of his love. When told by the king that the Sakuntala-affair was a joke (cf परिहासविम्वृषित सति परमादेन नृहता दप) he believes it, acts according to this belief, and thus indirectly becomes a material helper in the development of the plot.

Again, when sent to soothe Hamzapadika, through sheer idiocy he suffers himself to be seized by her and detained while Sakuntala is brought in by her relative and disowned by the king. This would not have been if Madhavya were present before the king at the time. The fool knew that there was the risk of detention. Yet he was taken (cf नृहतोय तदा परकीयेहस्तः शिखरुः तादृशमानस अप्सरसा द्रव्योतरावस्य नासि इदानीं मे भोच; etc.).

Yet again at the approach of Vasumati it is Madhavya who runs away with portrait of Sakuntala and gives Matsya an opportunity to rouse the king from his lethargy.

(d) Sarngarava—Sarngarava is the foremost of Kanva's disciples. He leads the party escorting Sakuntala. Kanva has in him he delivers his message to Sarngarava.

This young anachronite thinks that the ascetic is the highest being on the earth, and has supreme abhorrence for every thing non-ascetic (= f तद्यपोद् अन्नत्परिचितविविक्तेन मनसा जनाकोपं मयि दृष्टवद्दर्शयति यदस्मिन्) : The respect which others show to the ascetic is naturally his due from every good man (c f भीमहा-
ब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं यथापि वयसत्र मध्यम्या etc)

Owing to this exalted notion of the superiority of his own order, he brooks no contradiction, not even from the lord of the earth. Nay, he does not hesitate to hint that if he were Kanva, he would have made the king feel the power of asceticism the moment he came to know of his wedding. Compare—

हताभिनर्शमनुमन्वमानं सुतां तत्रा नाम भूति र्मानन्द ।

सुष्ट प्रतिपाद्यतां स्वर्गं पावोक्तो दस्युरिषधि र्धन ॥

He gives vent to his contempt of kings and courts while saying सुत भवद्भिरधरीतरम ।

राजानां शाठ्यमधिचिती वलस्याप्रमाद्य वचनं जनस्य

परा तमभ्यानमधीःने दीर्घिनेति ते सन्तु क्षिणाप्रवाच ।

Thus with all his learning and asceticism he proves a bad peace-maker,

(e) Saradvata—Saradvata's position among the disciples of Kanva is second only to that of Sarngarava. He is of an entirely different disposition. He has no contempt for the people, he pities them. Compare—

'अभ्यक्रमितं खातं शुचिरशुचिमिव प्रवृद्धं ह्यं सुप्रम ।

वह्निन स्वैरगतिजं ममिह सुखसद्भिन्नमवेति ।'

Cool and self-possessed, he is practical and to the point. When Sarngarava works himself up to a white heat, Saradvata at once puts a stop to the quarrel by the most relevant suggestion, possible at the time (c f. माद्वैरव विरम त्वमिदानीम् । गङ्गुलये, वल्लभ्यमुक्तमस्यामि चक्षुषावमवादेवमाह । दीवतामर्थं प्रत्युपप्रतिबधनम् ।) Again when Sarngarava a second time joins issue with the

king, Saradvata with great decision of character comes to the rescue, saying 'शाङ्गैव किमुनरेण । चक्रावृत्ते मुनिर्द्वयः । प्रतिनिवर्त्तयेत् । (राजन प्रति)

तद्वशा भवत एतौ त्वज वैना शृङ्गाय वा ।

सुखपद्मा हि दात्रेण प्रभूता सर्वलोमुखी ॥

गोर्धनम् अन्वहम् ॥ The lead is here wrested from Sarngarava's hands and it is Saradvata that practically heads the party in its home ward march

(f) Sakuntala.—Sakuntala is the poet's ideal of a woman. Her beauty is incomparable (e. f. 'सःतुष्टो न च वा त्वादभ्य वदन् सन्न' etc. 'निवे निवेय परिकल्पितसुखयोना कपोलदेन नमसा विदिता ॥' etc.) But perfect beauty, as we have seen in the case of Dushyanta, has its physical as well as the mental side. Hence all the distinctive traits of the female mind are illustrated in Sakuntala. Her timidity gives the king an opportunity to introduce himself (e. f. 'अदयोऽस्माकन सर्वसिन्धु' etc.) She is affectionate even to the inferior creation. The trees and shrubs of the hermitage are brothers and sisters to her, e. f. 'वसि नि भीदस्व' 'होताम एतिव' etc.

'यानु न प्रयतन् अरुहति शङ्खं सुषामपीनेषुया

मादधे विषमजःश्यामि भवता खेदेन वा प्रवचनम् ।

अथ न कुतुम्भहृतिस्तमरे शब्दा नदन्तामसम्

धैर्यं याति मङ्गलम्वा पतिमुखे सर्वेऽनुशासिताम् ॥'

She is a tender and expert nurse. Compare—

"दक्ष त्वया श्रवणविषयमिन्द्रदीर्घा तैलं श्वविषयं मुखे शुभ्रं चक्षुर्दे ।

शामाकसुखपरिवर्द्धितको जघाति सोऽहं न दुर्वहस्तकं वदन्ते मृगम् ॥"

"अपि वदन्तवाग्मिन्या विना विवर्द्धित एव" etc.

She cannot leave the hermitage without bidding farewell to the creepers and animals. She weeps when parting with the little fawn. Her eagerness to meet her husband still leaves

room for an overpowering anxiety for the poor doe that is nearing the period of delivery

So liberally endowed with the womanly virtues, she is unconscious of her merit (cf. “अत्र चारुमुखावमानिनि” etc.), of her filial love, it is enough to say that she makes even Kanva exclaim—

“शममप्यति मम शोकं कथं नु वदसे त्वया रचितपूर्वम् ।

उद्वेगद्वारि विन्द नोदारुणि विनोदयत ॥”

As a wife, Sakuntala seems to have resolved to live up to the ideal held before her by Kanva. We have no occasion to judge her in relation to her elders co-wives, and attendants. But as regards her husband the celebrated line भर्तुं विप्रज्ज्ञतापि रोषयन्ता मा क्व प्रतीप मनः—has never been since uttered before a more willing and capable pupil. In the face of the gravest insult, when she was apparently most meekly विप्रज्ज्ञत, she could not use a word harsher than अनार्य towards her husband. When the fatal decision was finally announced, she only said “मदवति वसुधैवि मि विवशम” and blamed not her husband, the author of her misery, but her destiny (cf. ‘हा निन्दन्ती ध्यानि भाव्यानि वाचा वाङ्मनस्य कन्दमुख प्रभवा’ etc.) like another model woman, Sita, who—

‘न चावददुर्मतुरवर्तमान्या निरकरिष्यामि जिनाहनेऽपि ।

यामानमेव ध्येयं त्वमात्रं पुन पुनदुपकृतिम निमिन्द ॥”

Both observe austerities after being discarded—Sakuntala like a poor mortal “वसनेष्विधुमर वस्त्रानां नियमचानुसूतो वृत्तिकर्षि”, but Sita with the divine resolve—

“मात्रं तप मूर्धनि विष्टदृष्टिर्बुधं प्रवृत्त्यवितुं यतिष्ये ।

भुवो यथा मे जनमानसेऽपि तमेव मया न च विप्रयोग ॥”

(g) Anasuya—Anasuya and Priyamvada are about the same age as Sakuntala and almost as beautiful (cf. ‘अहो मधुर-
मना दर्शनम्’ etc. “ममवर्षादपरमजायमयतीना सीताहम्” etc. “तिमस्तवभवन्त्यो

दृग्गन्ते सर्वाश्च दर्शनीया" etc) Mentally too the three resemble one another with just a shade of difference

Priyamvada is the most sprightly, the most quick-witted of the three Anasuya is the most reserved and the least shy and timid Hence we find that on the sudden appearance of the king Anasuya is the first to recover self possession She receives the king and arranges for the rites of hospitality * -

Priyamvada is more confiding Anasuya more suspicious or rather circumspect. One is sanguine, the other apprehensive Priyamvada thinks more of the present, Anasuya more of the future Hence Anasuya is provident (c f एतन्निमित्तमेव कालान्तरेणा निश्चिन्ना तथा कैयरेवानिका' etc) While Priyamvada is busy expressing her satisfaction at the union of Dushyanta and Sakuntala, Anasuya is negotiating with the king for the future happiness of her friend (c.f. 'वयस्य बहुबल्लभा राजानं हृदयम् । यथा आशयोः प्रियमन्वो यन्मृज्जमोचनीया न भवति तथा निर्वह्य' etc), while Anasuya is apprehensive (c f "द्विष्य वदं यद्यपि गाम्भर्वेषु विधिना निहतं मे हृदयं तथापि एतान्निमित्तमोद्यम्" etc 'यद्य न रजर्व' नगरं प्रविश्य इतोयतं हृत्पान्तं करति वा न वा" etc) Priyamvada is confident (c f 'विमृश्या भवः न साहस्राचार्यतिविशेषा गुणविशेषिणी भवन्ति" etc) Priyamvada cares more for sentiment (c f 'तत इदानीमिह हृत्पान्तं सुखा न जानि किं प्रतिपत्त्यने इति" etc) Anasuya is more practical (c.f. "गुणवन्ति कस्या प्रतिपादनीया इति प्रथमं भवत्यः । न यदि देवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन हतार्थो गुह्यजन" etc). In this respect the friends compare well with the disciples शार्ङ्गरथ and शरद्वतः ।

By virtue of her self-possession Anasuya is more capable of acting at emergencies We have an instance when Durvasas has pronounced his curse Priyamvada is stunned and commences blaming destiny, but Anasuya sees the value of time and at once sends off Priyamvada to pacify the sage (c f. "गच्छ पादयोः प्रणम्य निवर्तयैनम्" etc)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar,

Both are devotedly attached to Sakuntala. But owing to the difference of temperament, Priyamvada is anxious that Sakuntala may for the present be able to bear her grief easily (c. f. "सुखश्रितप्रसिद्धा यदुन्मत्तमकाशं गता" etc) while Anasuya does not think of the present grief at all, but is busy thinking of means to remove the further accession of grief in the future (c. f. तदितं चमिन्नानमदं नीयकमर्थं विदुर्जाव' etc) Indeed Anasuya notices very little of the present : She does not observe with the solicitude of Priyamvada how Sakuntala is suffering or Dushyanta is getting emaciated. When Sakuntala says referring to the present 'दृष्ट्वरमदं करोमि', Anasuya replies pointing to the future 'गुहं पि विदुर्दुःखमाशाप्य साहवति' ।

To Sakuntala, therefore, Priyamvada is the more immediately helpful, of the two friends. Consequently she thinks more of her. She refers to her friends saying "प्रियं च दामिन्ः सख्यं" not "चनमृतामया" । But precisely for the same reason Kanva has less confidence in Priyamvada and more in Anasuya. When the friends weep, he addresses Anasuya ignoring Priyamvada (c. f. चनमृतां चमिन्नं कदित्वा ननु भवतीभ्यामेव स्थिरीकृतं व्या यदुन्मत्तमकाशं" etc) He gives the same prominence to Anasuya when calling the friends back to the hermitage after Sakuntala's departure (c. f. "चनमृतां गतवतीं वो सहधर्मचारिणीः । निरुद्धं मोक्षमनुगच्छत माम्" etc)*

(b) Vasumati—Vasumati plays almost no part in the drama except that owing to her Madhavya falls in the hands of Matsya. However, the poet preaches through her a valuable lesson to good wives (c. f. "कार्यं च कार्यविरोधं मे परिहरति") ।

(i) Sanumati—Sanumati is introduced to remove the suspense of the audience. Sanskrit dramatists avoid a tragic end. The Fifth act closes almost tragically with the disappearance of Sakuntala (= f. "उत्प्लव्येना ज्योतिरिह जगाम") । In the Sixth

* Adopted by Prof Gajendragadkar

Act Sanumati informs the audience that Sakuntala is alive, and is still devoted to Dushyanta (c f "अस्य हनं प्रकुलना क्राम्यति") that an heir is born to Dushyanta and the continuity of his race is assured (c f 'सति खनु दोषे व्यञ्जानदीषिण्यमन्त्रकारदोषमनु भरति' etc), and lastly that Dushyanta will soon be reunited with Sakuntala (c f "देवा एव तद्यान्हास्यन्ति यद्वा अस्मिन् धर्मपथो भर्ताभिनन्दिष्यतीति" etc) Sanumati thus soothes the anxiety of the listeners and prepares them for the Seventh Act

III. THE SOURCE OF THE STORY.

(Containing substance of the drama)

(a) THE MAHABHARATAM

The story of Sakuntala occurs in the Mahabharatam King Dushyanta, a descendant of Para, going out on a hunting excursion, reaches the hermitage of Kanva at a time when the sage is out in quest of fruits. His daughter, Sakuntala receives the king. Questioned by the king she tells him the story of her birth. The king proposes marriage under the Gandharva system. Sakuntala agrees on condition that the issue of the marriage becomes king after Dushyanta. The king then leaves before Kanva's return promising soon to remove Sakuntala to his capital. Kanva on his return learns every thing through his power of asceticism and approves of the marriage.

In the meantime Dushyanta forgets the marriage, Sakuntala is delivered of a boy in the hermitage. The child develops supernatural stature and strength and even when only six years old overcomes wild animal by his prowess. He is therefore named Sarvadamana.

When the boy was still a child, Kanva sent him with Sakuntala to King Dushyanta at Hastinapura. Sakuntala reminds the king of his promise. The king instantly remembers but pretends ignorance. Sakuntala resents the treatment

and as she starts to go back to the hermitage, a celestial messenger in the air confirms her story. The king draws the attention of all present to the voice and accepts Sakuntala with her child explaining to her that he remembered everything the moment he saw her but was hesitating as to how people would take the story without confirmation.

Kalidasa has modified the story materially. Thus in the drama, at the time of Dushyanta's visit Kauva is absent from the hermitage not in quest of fruits as the Mahabharata has it, but on a pilgrimage (which keeps him away for days—a fact of vital importance to the story) to mitigate the severity of an impending calamity to Sakuntala (cf “दैवमया प्रतिवृत्तमप्यनु” etc). This prepares us for another modification the curse of Durvasas which is the calamity Kauva has in view.

Next, telling herself the story of her birth—the sort of birth she had—may not be incongruous in the case of a *नारसी* to whom the world is an illusion. But Kalidasa wants a model *सदृश्यकथा*. He sees the breach of decorum it implies and creates *चनद्वय* to relate the story. Also with a view to bring the romantic element into prominence he has the scene of watering the shrubs.

The meeting of the hero and the heroine and her proposal of marriage in the Mahabharata is rather abrupt. The poet finds it necessary therefore to make the king stay for a short time in the hermitage before making the proposal. Hence he introduces Acts II and III which offer him several opportunities to dilate upon the *सिद्ध* of his heroine *ex professo*.

Again as a model *सदृश्यकथा* it is not proper for Sakuntala herself to work out plans to meet Dushyanta. Nor is it prudent to place the whole burden of it upon one friend only—*चनद्वय*. The other friend *सिद्ध* is thus a necessity. Also to

sift the pros and cons carefully, to scrutinise thoroughly the dark side and the bright side of the question it is necessary that the two friends should be of a different turn of mind : as to discuss matters together from different points of view.

The Sakuntala of the Mahabharata is a thorough नायिका. Marriage to her is a mere question of duty (धर्म) leaving no scope for feeling. Hence there is nothing improper in her dictating at the time of marriage the condition about the succession of her child. Kalidasa's Sakuntala can not do it. The poet however makes his hero childless and absolutely morose brooding over his childlessness. Thus Saradamana's succession to the throne is assured, the only question is how he is to be restored to his father.

The Mahabharata does not explain why Dashranta forgets his marriage. This is a vital point. In explanation the poet introduces Durvasas who curses Sakuntala. At the entreaties of Priyamada the sage declares that the curse will cease at the sight of some token of recognition. The poet provides for this token by making Dashranta leave his signet-ring with Sakuntala at the time of his departure from the hermitage.

In the Mahabharata, Kanva waits more than nine years before he makes up his mind to send Sakuntala to Hastinapura. As a sage, he alone knew why he waited so long. Ordinary people are apt to suppose that he was indifferent to the welfare of his daughter. Kalidasa's Kanva sends out Sakuntala the very day he learns of her marriage. The haste he explains saying—

अद्यो हि कथा परकीय एव तामय ममैव परियहीतु ।

आतो ममाय विन्द प्रकाम प्रवर्षितवास इवाक्षरात्मा ॥

The Sakuntala of the Mahabharata is a high spirited नायिका. She has no hesitation in introducing herself to the king in the audience hall and personally demanding the legitimate rights

on behalf of her boy. She wins her cause by the force of course she was greatly helped by the fact that Dushyanta was only feigning forgetfulness.

Kalidasa's Sakuntala on the other hand was standing before a king who was hopelessly out of his mind at the time owing to the curse of Durvasas. To add to her confusion she discovered that the signet ring was missing. By this means the poet provides for her disowning and removal by Menaka, and arranges for the beautiful scene of restoration in Act VII. Thus except the barest outlines of the story (viz the king's visit to the hermitage, marriage of Sakuntala in Kanva's absence, forgetting the marriage and Kanva's sending of Sakuntala) everything in the drama is Kalidasa's own.

[N II — The significance thus of Durvasa's curse to explain Dushyanta's forgetfulness of marriage is to continue the story for restoration in Act VII and to prepare and to purify Sakuntala so as to surpass all ladies of the harem. See para above also]

(b) THE PADMAPURANAM

The story of Sakuntala occurs in the Padmapuranam also. The Purana as it is now is Vaishnava in its teachings and contains the legend of Radha who occupies a very important place in modern Vaishnavism. It is however worthy of note that the name of Radha does not appear in such well-known and professedly Vaishnava works as the Harivamsa, the Vishnupurana and the Bhagavat. The present Padmapurana must therefore be later than these works. Now the present Bhagavata is believed to date from the 12th century A. D. Hence the present Padmapurana coming so late as the 13th century naturally prefers to give the story of Sakuntala after Kalidasa.

Again from the stern asceticism of Sakuntala as she is described in the Mahabharata we may guess what the ideal of ascetic life was at the time of Vyasa. In Kalidasa's drama the ideal has changed. Asceticism has lost much of its sternness.

Then why the verse is in such a strain ? I think Kalidasa as a court-poet of Agnimitra wanted to eulogise his patron in his drama as much as possible, at the same time he did not forget his Ista-deva who alone had hands over all kinds of doings divine and mundane. The object of love may be called by any name and Kalidasa also called Mahadeva by the appellation of Agnimitra. And this is hinted in his Kumara where he says "तद्विनाशाय सन्नित्तल्लिख्यमेव मूर्धन्यारण्यमूर्धन्यम्"*. Thus in one verse, Kalidasa performed both his objects—and killed two birds with one stone. And this Bharat-vaiva is thus true in the case of Siva who can avert all danger of people and exaggeration in the case of अप्सिन्धु, the king-patron.

From all these circumstances the irresistible conclusion comes home to our mind that he cannot but be an out and out Siva.

V. A chronological survey of Kalidasa's works

If we trace the gradual evolution of Kalidasa's religious ideas in his works then we can also arrive with some amount of certainty at the sequence of order in his well-known works.

Man is naturally led by his senses in his very early life, so we see our poet depicting love-scenes only in his first work—the 'Ritusamhara'. Gradually as his religious ideas evolved and superseded his senses, he thought it adequate to write a book with a befitting laudation of his इष्टदेव*. Thus he (perhaps) next began the Vikramorvasiya, beginning with the line—"वेदान्तोऽयमादुरेक्ष्युष्य न्यायवित्त रोदसी—" etc. The poet also knew that worldly knowledge cannot be fully developed in young ages, thus he began now with affairs divine. The poet's love for Siva grew in intensity with the rolling of years and as his mind was already occupied with the ideas of मेघदूत, his next work was मेघदूत containing lavish eulogies of his pet god

* See foot-note pp 57-58.

Even while composing विक्रमोद्दयोः, Kalidasa's mind must have been occupied with the subject matter of मेघदूत for he writes in his drama—"अनेन पुनर्ऽइत्यनामप्राक्कृष्टाकारिणा मेघोददेनाप्र-
तीकारोभविष्यति," "नमितेन खेलदमने विमानता नय मा नवेन वसति पयोमुचा"
etc., the subject of Meghaduta being his favourite was repeated later also. But the poet's Meghaduta could neither give him true success nor was he satisfied with his praise of २८देव here. Thus he now undertook writing Kumarasambhavam which he thought will give him scope enough to belaud Siva and thereby also gain public praise by producing a beautiful poem. But the result was otherwise than happy Siva's love, etc., depicted in the light of ordinary human being, shocked people's religious faith. The work was thus not much appreciated in spite of its merits. Kalidasa was mortified at this, but his intellectual and religious culture advanced in rapid strides with the advance of time [Thus now sanguine of success he came down in mundane affairs and wrote the drama entitled the "Malavikagnimitram" * where in a verse he evinces his previous failure—

“पुराचमिन्नेव न साधु सर्वं

न चापि काश्च न चमिन्वचम् ।” &c]

With selfconfidence and self knowledge gained and being successful to some extent he hoped to rise to the pinnacle of perfection and then determined to take salvation—for निरति is good after रति । At this juncture he gave out his immortal

---

* Other reasons also lead us to place this just before Vikramorvasiya (See our Evolution of Gita—appendix)

Thus while having admiration for his २८देव, the poet thought it worth while to belaud his patron first (and thereby his २८देव as well), to gain worldly success and achievements, —the result was perhaps मालविकाग्निमित्र followed by विक्रमोद्दयोः etc.

poem, the Raghuvamsam where all his poetic skills are manifest. The poem swayed all and Kalidasa's success was overwhelming but still to regale the poetic sense of the learned he cannot but write his last monumental glory—the Sakuntalam. Here he was all-confident but all-modest, with the end of this drama his active life ended—he was now solely engrossed in the divine and his only aim then was मोक्ष i. e. avoidance of re-birth. Thus his utterance at the end of the Sakuntala, = ग. कनारि च चपयतु नीलशोभितः पुनर्भवं वरिमतमदिपातुमम्—* is a befitting saying of a विपसी ।

टीकाकृतो मङ्गलाचरणम्

वाणीं शिवस्य जनकस्य गुरुस्य नत्वा
 पूर्वोक्तिममं च मया बहुधा विनाश्य ।
 शाकुन्तलस्य विवृतिः कियते प्रयत्नात्
 बालप्रबोधजननो मितभाषिणीयम् ॥१॥
 गूढाययं किञ्च वचः कविकुञ्जरस्य
 पाठान्तरैरिह पुनः पिहितस्वरूपम् ।
 मोघं श्रमं मतिमतामपि पश्यतो मे
 दुग्धेष्टितं जहृधियो विबुधाः क्षमध्वम् ॥२॥
 साधु विधातुमशक्यं
 यदि कृत्यं यतते जनस्तथापि ।
 यममिह तेन सुदुर्गे
 सारदारध्वनौ वितनोति ॥३॥

ADDENDUM

सौहार्द and सौहृद

An esteemed friend, a Prof of Sanskrit in one of our first grade Colleges in the mofussil, draws my attention to the divergence of the views of Vamana and Bhattoji on the derivation of सौहार्द and सौहृद and asks me to amplify my notes on these two words in the Sakuntalam. The following is the outcome of his request. As my remarks on these words are scattered over the body of the book, it seems best, for ready reference to have a summary in one place instead of a word here, a line there and a para elsewhere.

I shall commence with सौहार्द. The usual derivation is with हृन् attached to सुहृदय which changes into सुहृद् by "हृदयस्य हृद्—" and then "हृद्भग—" gives सभ्रवपदसहि yielding सौहार्द. This is sanctioned by the Vritti and adopted by Bhattoji.

The derivation, however is open to objection. The हृद् here is obtained by the application of a rule (लघुव) viz 'हृद् हृदयस्य हृद्—"—it is लाघविक. But where an original word (प्रतिपदोक्त) exists, the लाघविक is not recognised when applying a rule "लघुवप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव सङ्ख्यम्". Hence the rule "हृद्भग—" does not apply to सुहृद्दय as altered above. With हृद् therefore we shall not here get सभ्रवपदसहि and the result will be सौहृद् not सौहार्द. सुहृद्दय has thus to be abandoned and some other source tried for सौहार्द.

The word सुहृद् means मित्र by the rule "सुहृद् हृद्दौ—". Would this do? No, it fares worse than सुहृद्दय. In the first place, the rule "सुहृद् हृद्दौ—" directs the substitution of हृद् for हृदय to obtain सुहृद् in the sense of मित्र. Hence the objection 'लघुवप्रतिपदोक्तयोः' applies here too. Secondly, the

meaning मित्र of सुहृद् as obtained by the rule 'सुहृद्, हृद् दो—', has no reference to the meaning of सु or of हृद्दय। Even a vile hearted person is one's "सुहृद्" if he is one's मित्र। The word is इति not योगिक। The whole of it derives the meaning मित्र by नियामन in the rule "सुहृद् हृद् दो—", but its parts then become meaningless, सु in it no longer means 'good' nor does हृद् mean 'heart' either। Well then हृद् having no meaning here, the rule "हृद्भग—" does not apply, because the maxim "अर्थवद्वयस्यै वाचकं कथं" directs that if a word with a meaning (अर्थवान्) can be found, one without a meaning has to be avoided in applying a rule। Consequently सुहृद् + चच् with सुहृद् obtained as above, will not have उत्तरपदसङ्गि and as before will yield सौहृद not सौहार्द।

The word सुहृद्, however, can be derived otherwise without reference to हृद्दय। An independent word हृद् exists meaning 'heart' Comp. 'आत्मा हृद्मानस मन'। यामन हृदस्य gives सुहृन्। In this, हृद् is not वाचकिक and is अर्थवान्। Hence the objections noted above will not apply to सुहृद्, as now derived, चच् attached to this सुहृद् gives उत्तरपदसङ्गि and yields सौहार्द। This derivation is attributed to Chandracharya and is accepted by Vamana whose 'अनघि हृद्वाचक' (?) perhaps contains the germ of the whole of the foregoing discussion

The outcome of the discussion then is :—

- (i) सौहार्द = सुहृन् + चच् with the independent word हृद्।
- (ii) सौहृद = सुहृद्दय + चच्, or = सुहृद् + चच् when हृद् comes from हृद्दय by नियामन in the rule "सुहृद् हृद् दो—", or again = सुहृद् + चच् as in (i) but without उत्तरपदसङ्गि owing to the maxim "सुप्रसूतको विविचरिणः"। In the case of चद् + चच् we get चद् with सङ्गि and चद् without सङ्गि by this maxim. It is not therefore strange that सुहृद् + चच् should behave similarly, yielding two distinct forms सौहार्द with उत्तरपदसङ्गि and सौहृद् without it। This derivation is suggested by Saranadaya in his द्रुचं दर्शित।

अभिज्ञानशकुन्तलम्

या सृष्टिः स्रष्टु राद्या वहति विधिद्वयं या हविर्या च होत्री
 ये हे कालं विधत्तु शुतिविषयगुणा या स्थिता व्याप्य विश्वम् ।
 यामाहुः सर्वबीजप्रकृतिरिति यया प्राणिनं प्राणवन्तः
 प्रत्यक्षाभिः प्रपन्नस्तनुभिरवतु वस्ताभिरष्टाभिरीशः ॥ १ ॥

May Isa (Siva) protect you—Isa known by (Or—protect you with) those eight perceptible forms—the form that is the first creation of the Creator—the form that carries the duly offered Ghee—the form that performs sacrifice—the two forms that regulate time—the form that pervades the universe and has the object of the sense of hearing for its characteristic, the form that is called the source of all germs—the form by which the living are endowed with life

येति ॥ अन्तर । या सृष्टिः, आत्मा सृष्टिः, या विधिद्वयं हविर्याहति, या च होत्री,
 ये हे कालं विधत्तु, शुतिविषयगुणा या विश्वं व्याप्य स्थिता, या सर्वबीजप्रकृतिरिति
 आहुः, यया प्राणिनं प्राणवन्तः, ताभिः प्रत्यक्षाभिः अष्टाभिः तनुभिः प्रपन्न ईश च
 अवतु ॥ व्याख्या—‘या’ जनरूपा मूर्तिः ‘स्रष्टु,’ जगत्कर्तुः ‘आद्या सृष्टि’ प्रथमा
 कृति [“अप एव ससृजोद्दी” इति मनु] । ‘या’ अग्ररूपा मूर्तिः ‘विधिना’ यथायाम्
 ‘इत’ दत्तं हवि’ इत ‘वहति’ यथापाव प्रापयति [“अधिसुखा वैदेवा” इत्यर्थः] ।
 ‘या च होत्री’ यजमानरूपा मूर्तिः । ‘ये हे’ चन्द्रवर्णरूपे मूर्तिः ‘कालम्’ अक्षरात्मा मरु
 ‘विधत्तु’ जनयतः । ‘शुतिः’ श्रवणेन्द्रियस्य ‘विषय’ ज्ञेयं अथ शब्द, स ‘गुणो’ यस्या

तादृशी शब्दगुणा 'या' आकाररूपा मूर्ति 'विश्व' ब्रह्माण्ड 'व्याप्य स्थिता' अनुप्रविश
वर्तते । 'या' पृथिवीरूपा मूर्ति 'सर्वजीवानां सर्वमस्याना' 'प्रवर्तति' मूलकारणम्
'इति आहुः' कथयन्ति पश्यता इति शेषः । ["तु व पद्यानामादित आहो वुवः" इति
वर्तमाने उस् आह्वदेशश्च] । 'यथा वायुरूपया मूर्त्या 'प्राचि' 'प्राच्य' 'प्राच्यत'
प्राचसन्निता । 'तामि' 'प्रवृत्तामि' इन्द्रियवाद्यामि 'अ' 'नि' 'तनुमि' मूर्तिमि
'प्रपन्न' प्राप्त, स्वप्न' अस्तीति ज्ञात 'ईश' शिव ["मूलाकचन्द्रज्वालो मूर्तवीरो
प्रकीर्तिता" इत्यष्टमूर्ति शिव] 'व' दुष्मान् रक्षागतान् सभ्यान् 'अवत' रक्षतु ।—
इत्याशी वृषधारेण पठिता ॥ एते तु कालादय साक्षादुपलभ्यन्ते । अनुमीयते ।
एवमभिज्ञाता कश्चिदस्ति इति । स हि विश्वात्म्या परमज्ञादधिकः शिव दुष्मान् रक्ष
इति तात्पर्यम् ॥ ["प्रपन्न" (रा-, वि-, न-,)—"प्रवन्न" (त, व्या-)] ।

NOTES

1 अभिज्ञानशकुन्तलम्—For derivation see Preface, also see
note on अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन (Infra).

2 (a) या सृष्टि etc—My attention was drawn to the follow-
ing explanation of या सृष्टि सृष्टराया in the name. The explana-
tion proposes to take आद्या as पूर्ववर्तिनी antecedent. The
statement then means—that creation which preceded even
the Creator

This is faulty, because—(i) आदी मवा इति आदि + यत् = आद्या
means पद्मा (first) (ii) It is not in common use in the sense
पूर्ववर्तिनी (antecedent) Again with the proposed meaning of
आद्या the idea evidently lacks precision, for no reason is
forthcoming why this should mean water exclusively and not
fire, ether, or air But the anomaly is easily avoided if we
mean by आद्या as 'antecedent to the universe, the creation of
ब्रह्मा (the Creator)'. Thus Kulluka in Manu I, says "आदी स्वर्गाद्य-
भूतब्रह्माद्यसृष्टेः प्राक्" । (b) ये द्वे काल विधिषु —Refers to the sun
and the moon These two by their revolution serve to measure

time (काल) : The day, month, year are all reckoned in India by both methods—Solar and lunar (c) वहति etc —विधानमिति वि + धा + क्ति भावे विधि injunction ब्राह्मणुशासनम् ॥ द्रवते इति इ + इत् (घोषादिक) कर्मणि = इति offering, not necessarily Ghee, anything thrown into the fire for some specific duty is इतिष् । (d) या च होवी—जुहोति इति इ + वच् कर्त्तरि + लोप् स्त्रियाम् = होवी । Or—होतुं योद्धमस्वा इति इ + तुन् कर्त्तरि स्त्रियाम् होवी । (e) श्रुतिविषयगुणा &c — Refers to आकाश । Either which propagates sound is a गुण of आकाश । तत्पुरुषत्वमर्थं बहुव्रीहि (See व्याख्या) । विनिमीति बध्नाति इन्द्रियमर्थेन पुनक्ति इति वि + सि + चच् कर्त्तरि विधय object of sense-perception इन्द्रियार्थः । “परिनिविध्य सेवसितस्यमिदु—” इति सयसद्व्यात् यत्नम् । (g) सर्वभोज-प्रकृति —This has become एक owing to its connection with इति । Hence सत्कार्यत्वात्, १०, अभिहितत्वात् प्रथमा । कर्मधा—and इतत्—(see व्याख्या) । (h) वया—Refers to वायु Air वायु is called जगत्प्राण । Hence naturally वायुना जीवा प्राणवन् । This gives तृतीय करणे । If we suppose that प्राण exists because of वायु, then वया takes द्विती तृतीयः । (i) प्रत्यक्षानि —Here अचि means इन्द्रिय sense “सर्वमिन्द्रिय ज्ञातिविषये अचि-शब्दो बलि” इति छंदः । प्रतिसुखत्वमप्याम् इत्यव्ययीभावे ‘प्रतिवर (?) समनुधीः’ इतिट्, समासान् । प्रत्यक्षम् इन्द्रियानुसुखत्वम् accessibility with respect to the sense, तत् अवाप्तानम् इति प्रत्यक्ष + चच् मत्वर्थे स्त्रियाम् = प्रत्यक्षा accessible to the sense Or, प्रतिवृत्ता अवाचि इन्द्रियाणि प्रत्यक्षा प्रादितत्—गामि । (j) प्रपन्न —प्र + पद् + ण् कर्मणि = प्रपन्न known १०, inferred to exist The existence of Isa is inferred from his eight forms अष्टानि तनुनि) which are directly perceived (प्रत्यक्षानि) : The अनुमानम् = sound, because based upon प्रत्यक्षः । प्र + पद् = प्राप्ताय—because it is मत्वर्थः । Instance of its मत्वर्थता are numerous Thus—“ताजन्मने देववधु प्रपद्” “तां प्रवेदिरे प्राकवजन्मविना” “प्रवेदिरे विरैश-नामि” प्रथमीदविव्द” etc Others take प्रपन्न in the sense वक्तु । Others again read प्रपन्न and explain प्रपन्न ईश प्रत्यक्षानिरष्टानि अनुभि-व चवत्—Let Siva be pleased and protect you with His eight Perceptible forms But in this case, as well as when प्रपन्न is explained as वक्तु it is difficult to see what purpose is served

by the epithet प्रवचामि । The sense does not suffer if प्रवचामि is omitted altogether. In our interpretation the reference to मन्त्र is indispensable, serving as the basis of the चतुर्मास about the existence of Siva. (k) ईश — ईश इति ईश ऐश्वर्य + क कर्त्तरि the Lord. A name of Siva. The epithet = a happy one comes after enumeration of the eight forms which amply testify to His ऐश्वर्य = शक्ति (ऐश्वर्य) + लोट लु = चक्षुः may protect.

3. Metre—The metre = मृगशिरा defined as “मरुत्तमैर्वाचो वरिष्ठ विमुनियतिगताश्चरा वीतिनैवम्”—It = मृगशिरा if the triads म, र, म, म, र, म, र follow in order, with pause after every seventh syllable.

4. Remark—At the time of Kalidasa, Buddhism was on the decline and Brahmanism, once more in the ascendant. But baneful effects of the preaching of so-called godlessness had not yet disappeared. Hence the poet deems it fit here to combat the prevailing scepticism (See Introduction).

(नान्दरन्ते) सूत्रधारः (नेपथ्याभिमुखमवलोक्य)—आर्य्ये, यदि नेपथ्यविधानमवसितम्, इतस्तावदागमयताम् ।

(After the Nandi) Manager (Looking towards the dressing room)—Gentle Lady, if your dressing (lit—making of your toilet) is over, do thou come over here.

(प्रविश्या) नटी—अञ्जलत्, इत्यस्मि [आश्वमेध, इत्यस्मि, (Entering) Lady Manager—My noble Lord, here I am

सूत्रधारः—आर्य्ये, अमिरूपभूयिष्ठा परिपद्यम् । अद्य खलु कालिदासयथितवसुना अभिज्ञानशकुन्तलनामधेयेन नवीन नाटकनोपस्थातव्यमस्माभिः । तत्प्रतिपातमाधीयतां यत्र ।

Manager—Gentle Lady, this assembly = mainly of learned men. We have today to attend with a new drama too,

Abhijnana Sakuntala by name, the matter of which has been composed by Kalidasa. So let special care be taken with all the Dramatis Personae.

नान्दयन्ते इति । 'नान्दा' पूर्वाक्ताया शोकरूपाया आशिषः [“नान्दी आशीव चन-
उयुक्ता” इति भरतः] 'यन्ते' अवसाने, स्वयमेव नान्दीशोकं पठित्वा इत्यर्थे मूल
शब्दादस्य धारयतीति 'सूत्रधार' नटानां नेता रङ्गदेवतायाः पुत्रकः [“सूत्रधारः पठे-
शान्दीम” इति भरतः] । 'निषद्याम्य' विवरचनाध्यानस्य 'अभिमुखम्' आन्दीक्य
तद्ययति—‘आर्षे’ इति सत्पत्तिः, 'यदि निषद्याम्य' विवरचनार्था 'विधानं कार्यम्' 'अवसित
उत्तम', तदा इतस्मात्तत् 'अस्मिन् रङ्गमञ्चे' 'आमम्यताम्' ।

प्रविष्टीति । 'नटी' मूलधारारण्यस्य नटस्य पत्नी 'प्रविष्ट' निषद्यात् रङ्गमञ्चे 'आगत्य
माह—' आर्य्यपुत्र' भीष्मास्मिन् 'इयम्' अहम् आयाता 'अस्मि' । [अतः परम्—
'आज्ञापयतु आर्य्य' को नियोगः अनुष्ठेयताम् इति” (तृ० अ०, अ०)] ॥

आर्य्य इति । 'आर्षे' इयं परिवर्त' एवा पुनः दृश्यमाना सभा 'अभिदूष' पण्डितेः
भूयिष्ठा' वदन्ता 'अभिदूषभूयिष्ठा' पण्डितवधूना । वदन् पण्डिता अत्र समागता 'अथ
खलु' नूनम् 'आत्माभिः कालिदासीन' तदाख्येन प्रसिद्धेन कविना 'ययित' निबद्ध
'वन्तु' कथास्वरूपं यस्य तदाविधेन 'अभिज्ञानशकुन्तलम्' इति नामधेयं नाम यस्य तेन
'नवेन' अनभिनीतपूर्वेण नाटकेन दृश्यकाव्यविश्लेषेण उपस्थातव्यं सेवितव्यम् । 'तत्'
तन्मात् 'प्रतिपाद' पादो पादो इति सर्वास्वपि नाटकीयास्तु व्यङ्ग्ये 'यत्र आधीयतां'
क्रियता भवता । विचारनिपुणा सभा दुष्टे अभिनेत्रे न तुष्यति । अतिगुडाशयः शिल्पः
कालिदासः भावनाश्रीध्यातुं अभिनेतृन् कदर्थेति इति न चिन्तम् । अतः सर्वत्र नाटकं
आत्माभिः अभिनीतपूर्वम् । इति बह्वि जट्टाख्यानां समापतितानि । अतोऽहं
ब्रवीमि—इति 'आर्य्य' सावधाना सती नाटकीयान् जगान् अथ धापय इति तात्पर्यम् ॥

NOTES

1 (a) नान्दयन्ते &c - नन्दनं नन्दः Rejoicing भावे धञ् । नन्देन पश्यते
इति नन्द + अण् शैथिल्यं निशाम् = नान्दी = benediction “देवदिजन्मवादीनामा-
शोवांशपरायणा । नन्दन्ति देवता यस्मात्तस्माद्वान्दी प्रकीर्तिता ॥” The object of

experts The mind of the trained, though strong is without confidence in itself

नटीति । 'आप्य' इत्येव 'सुविहित' साधु कृतम् । 'प्रयोग' अभिनयव्यवस्था इति ।
तदा 'सुविहितप्रयोगता' । 'तदा', अभिनयकौशलेन [कर्मणि वा कृत्वा इत्येवम्],
'किमपि' किञ्चिदपि 'न परिहास्यते' परिहास्य भविष्यति । सर्वमदीपं भविष्यति
इत्यर्थः ।

नटीति । 'आप्य' ने तुभ्य सुतं यदायम् 'अथ' तत्र कथयामि । यतः तत्तली
ने मममि वत्तं ने तम् कथयामि मयम्—

आ इति । अथ—विदुषा परितोषात् आ, प्रयोगविज्ञान साधु न मन्त्रे, सिद्धिना
चित्तं वल्लभं अपि चात्मनि प्रत्यक्षम् ॥ व्याख्या—'विदुषा' परितोषात् 'परितोषात्'
प्रीति 'आ' यावत् न प्रीति तावत्, 'प्रयोगस्य' अभिनयस्य विज्ञानं विविधं ज्ञानं
'साधु' निदर्शितं 'न मन्त्रे' न मन्त्रयामि । 'सिद्धिनाम्' अकारिणां निपुणाणां 'चित्तं'
चित्तं 'वल्लभं' अपि हृदयमपि मत् 'चात्मनि' स्वस्वित्वे 'प्रत्यक्षम्' सुनिश्चयम् 'सहजं'
भवति इत्यर्थः । निपुणा, प्रयोग कलावत् निमित्तं ज्ञानवन्ति अपि चात्मना अनुचितेषु
सहजा भवेत् न आ इति, सहजं सदा इति भावः ॥

NOTES

- (a) सुविहित etc —परि + णा वागे means to leave, to forsake.
(b) न किमपि परिहास्यते nothing will be forsaken (by सुवादता), the
construction being—किमपि अभिनयार्थं सुवादतया न परिहास्यते—सर्वं
सुवाद सत्यमस्ति इत्यर्थः । Hence किम् in किमपि has कर्त्तुं कर्मणि प्रदानं
and परिहास्यते has कर्मणि कृत् । If however सुविहितप्रयोगता has इति
इतीया then परिहास्यते has कर्मणि कर्त्तुं कर्मणि कृत् । Here Prof. Gajendra-
gadkar is misled by his theory that the Nati knows nothing
about the arrangements. He therefore takes विहित = विहित,
= very unusual interpretation. He does not even hesitate to
push his theory to the logical extreme and say "That the
Sutradhara had not already assigned the parts or arranged
the representation". How then could the king enter the stage

in a chariot " Neither the Sutrādhara nor the Nāṭi had left the stage to arrange for it (e) This confidence of the नटी in the abilities of the सूत्रधार renders the latter's diffidence very pleasing *

2 आर्य &c—सूत means सत्य true "सूत सत्योपमानयो" इति हेम । ने has चतुर्थो मन्त्रदानं by the rule "कर्म वा यममिदं"ति—", or चतुर्थो मन्त्रेण by the rule "क्रियाद्योपपदस्य च कर्मणि स्यान्निरा ।"

3 (a) वा परितोषान् &c.—परितोषान् has पञ्चमी in connection with वा । "विद भूतवत्सु" इति विद + ङङ् = विदन् or विद्वान् । (b) वलवन् is taken by others along with विदितानाम् as शिवशक्तिविविधेषु , Thus, 'वलवन्' अवयव विदितानामपि—even of those that are extremely learned Prof G objects to my taking वलवन् as an adjective to चेतम् । He says "Its use as an adjective is not Kalidasaian" How so ? Later, Kalidasa says 'वलवान् खलु मे अभिनिर्वीय' (Act III), again "मन्मथो मे तदा वलवान्" (Act VII) In both these वलवान् is an adjective Prof G also thinks "वलवन् चेत does not sound good Sanskrit" If वलवान् अभिनिर्वीय , मन्मथो वलवान्, वलवानिन्द्रियाम्, वलवान् चम्पकार (Bhasa) &c, are good Sanskrit there is no reason why वलवन् चेत should not be so, unless the implication be that the idea of a strong or weak mind or heart is foreign to Sanskrit But Vāya himself speaks of the weakness of heart in "चुद्र हृदयदीर्घस्य लीलातिष्ठ परलव"—Gita Again the Gita has "वचनं हि मन कृच्छ्रं प्रमाथि वलवद्बुद्धम्" where the commentators construe मनो वलवन् । Prof G evidently confounds the indeclinable वलवन् with the ordinary attributive word वलवन् which is not an indeclinable (c) Remark—This is a gentle rebuke to the self-reliant नटी । The metre is आर्या which is defined "यस्या पादौ प्रथमौ द्वादशमात्रास्तथा ततोऽपि । अष्टादश द्वितीयोऽनुर्थकं पञ्चदश स्यात् ।" (d) The figure of speech (अलंकार) is अर्थातिशयोक्त्यम् । "अथ लीलातिशयोक्त्यम् वस्तु प्रकृत्य किञ्चन । तत्प्रमाणसमर्थस्य न्यासो लीलातिशयोक्त्यम् ॥" Here

* The remark adopted by Prof Gajendragadkar.

his own diffidence in the प्रस्तुतवस्तु, this is justified [साधन] by another वस्तु viz, शिवितानामप्रत्यय चेत ।

नटी—एवं चेदम् ! अथन्तरकरणिज्जं दाव अज्जो आणवेदु
[एवमेतत् । अथन्तरकरणोयं तावदार्या आच्चापयत्तु] ।

LADY M—So it is. Let my noble Lord but command what has to be done presently

सूत्रधारः—किमन्यदस्याः परिषदः श्रुतिप्रसादनतः ? तदिम-
मेव तावत् अचिरप्रवृत्तमुपभोगचमं ग्रीष्मसमयमधिकृत्य गीय-
ताम् । सम्प्रति हि—

सुभगसलिलावगाहाः पाटञ्जलसंसर्गसुरभिवनवाताः ।

प्रच्छायसुलभनिद्रा दिवसाः परिणामरमणीयाः ॥ ३ ॥

MANAGER—What else besides ragaling the ears of this assembly ? Do then sing, touching this enjoyable summer season that has not yet long commenced . Now indeed are the days pleasant towards the close when a dip into the water is agreeable, the sylvan breeze is fragrant from contact with Patala flowers, and sleep is easily obtained in wellshaded places.

नटीति । 'एतत्' भवद्भक्तम् 'एवम्' ईदृशमेव । शिविता सशङ्का एव इत्यर्थः ।
'आर्या' भवान् 'अन्तरम्' अस्मिन् एव अद्य, यत् 'करणीयं' कर्तव्यं यत् 'आच्चापयत्तु' ।
प्रतिपादय यव आधेय एव इति नास्ति सन्देहः । तत् ब्रूहि प्रथमं किं करिष्ये ।

सूत्रेति । 'अस्याः' सभासभाया 'परिषद' 'श्रुते' अवधोन्द्रियस्य 'प्रसादनतः'
ग्रीष्मतात् 'अन्यत्' अपर 'किम्' अन्तरकरणीयमस्ति ? आदौ सभाया कर्तव्येनोद-
कर्तव्यम् । 'तत्' तस्यात् 'अचिर' सम्प्रति 'प्रवृत्त' प्रारब्धम् 'उपभोगस्य' अवगाह-
नादिमुखस्य 'चम' योग्यम् 'इमम्' एवं 'ग्रीष्मसमयम्' 'एव' अधिकृत्य विषयीकृत्य
'गीयतां तावत्' । सम्प्रति अधुना आगते वीर्ये 'हि'—

सुमनेति । 'सुभग' उदार प्रीतिप्रद 'सखिले' जन्मे 'अवशाह' निमज्जन येषु तादृशा-
'पाटलस्य' वनपुष्पविशेषस्य 'स सगे'श्च सम्यक्काले 'सुरमय' घ्राततर्पणा 'वनवाता'
'वनवायवो' येषु तादृशाः, 'प्रच्छादिषु' क्षायाप्रधानेषु स्थलेषु सुलभा सुखप्राप्ता 'निद्रा'
येषु तादृशा दिवसाः 'परिचामे' अवसाने 'रमणीया' प्रीतिकरा भवन्ति । एतान्
सुरभिणा रातेन सेव्यमानां स्थायासु निद्रित इति नात पर उपभोगविधिरस्ति । स च
शौचे एव दिनावसाने मग्नवति । अतो सुमगता शीघ्रस्य इति भावः ॥

NOTES

1 चमत्कार &c—चमिष्ठमानम् चमत्कारम् अवकाशं ज्ञानविमलकर्मो यस्मिन्
कर्मणि तत् यथा तथा चमत्कारम् without delay Qualifies करणीयम् ।
चमत्कार करणीयम् । सुप्, सुपा ।

2. सुतिप्रसादमत has पञ्चमानम् । The पञ्चमी is owing to चमत् ।
Nothing else but treating them to a sweet song—this is the
only चमत्करणीय कर्म ।

3 (a) चरित &c—इतीया तत्—by the rule "चमत्करणीये च ।"
(b) योस्य समय the time summer, तम् । It was summer at
the time of acting and also when the play opens

4 (a) सुभग &c—सखिले सखिलस्य वा चमत्कारं मुनिनामवाह immersion in water.
सहसुपेति समास or इतम् । Then बहुव्रीहि । (b) पाटल
&c—वनस्य वाता वनवाता । पाटलस्य वनपुष्पविशेषस्य ससगे पाटलस्य सर्गं,
contact of the Patala (Rose ?) flowers तेन सुरमय पाटलस्य सर्ग-
सुरमय । सहसुपेति समास—the वतीया being द्विती । तादृशा वनवाता येषु ।
(c) प्रच्छाद &c—सु + लभ + घञ कर्मणि सिधाम् = सुलभा easily available.
प्रकटा क्षाया येषु ते प्रच्छादा or प्रकटच्छादाः । तेषु सुलभा प्रच्छादसुलभा । सह-
सुपेति समास । तादृशो निद्रा येषु । (d) परिचाम &c—परि + लभ् + घञ
चमिष्ठरत्ने = परिचाम the end i. e., the afternoon रम + चिच् + चनोदर
कर्त्तरि वाङ्मनात् = रमणीया pleasing Strictly speaking रमणीय
should mean, "capable of being pleased" in the कर्म वाच्य । The
चनोदर कर्त्तरि is an irregularity suggested by the rule "कृत्तुनाटो
वरत्तम्" । परिचामे रमणीया सहसुपेति समास । We cannot have परिचामो

रमणीयो वेषामिति वदवीहि because that should give रमणीयपरिणाम ।

(c) Remark—The Sloka shows how the summer is उपभोदचम ।*

The Meter is आर्या as already explained

ननी—तह [तथा] । (गायति)—

LADY M.—True [Or—Very well] (Sings)—

इसोसितुम्बिषाहं भमरेहिं सुकुमारकेसरसिद्धाहं
ओदंसयन्ति दधमाणा प्रमदाओ शिरीषकुसुमाहं ॥ ४ ॥

[ईषदोषह्, म्वितानि भमरेः सुकुमारकेसरशिखानि ।

अवतंसयन्ति दधमानाः प्रमदाः शिरीषकुसुमानि ॥]

Women are tenderly handling and making into eardrops surisha flowers, the tips of whose filaments are very delicate and which have been lightly kissed by black bees.

सूत्रधार—आर्ये साधु गीतम् । अहो रागबद्धचित्तवृत्ति-
रालिखित इव सर्वतो रजः । तदिदानीं कतमत् प्रकरणमाश्रित्य
एनमाराधयामः । ~

MANAGER—Well sung, gentle Lady. Ah ! the house
with the function of its mind rivetted on the melody, looks
like one painted all round. Now then which drama shall we
take up to serve it ?

नटीति । 'तथा' तदेव भवतु । योऽमेव आश्रित्य गायामि । इत्याका 'गायति' ।

इषदिति । अन्वय—प्रमदाः सुकुमारकेसरशिखानि भमरे ईषदोषह् म्वितानि
शिरीषकुसुमानि दधमाना अवतंसयन्ति ॥ व्याख्या—'प्रमदा' शुबन्ध 'सुकुमारा'
अतिकोमला 'केसराणां' किञ्चलकानां 'शिखा' अर्वाचि येषां तानि, कोमलत्वान्

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

'भमरै ईषदीषन्' मन्दमन्दम् ['प्रकारि गुणवचनस्य' इति प्रकार दिव्यकर्म] न तु निर्भर 'बुभितानि' पीतानि 'शरीषकुसुमानि दयमाना' सङ्गता अकटोर मृशन्ता इत्यर्थः, 'अवतमयन्ति' अवतस कथमुपपन्नं कुर्वन्ति ['तत्करोति तदापटे' इति 'वच'] । खभावकोमलानि कुसुमानि प्राक् भमरेणुकुम्पितानि अङ्गना नारीभि इत्यर्थः । अत्र 'सुकुमारकेशरजिखानि शिरोषकुसुमानि,' इति शकुन्तला लघ्याने । 'भमरैरोषद्बु-
भितानि' इति दुष्यन्तेन तस्य सङ्गम, "दयमाना—” इति अपरोमि रसस्य च गण्यते । "ईषदीषन्" (रा, वि-, म-) "वच" (न-, न्या-)] ।

सूक्ष्मेति । 'शौच्यं साधु' अस्मिन्पुरे यथा तथा 'शौच' भवत्या ज्ञान कृतम् [भावे क्तम्] । 'अहो' आश्चर्य्यं 'रङ्ग' नाट्यान्वय लक्षणया तदन्वयो ज्ञान 'राशेच' शीतराशेच 'मृदा' मृदोता 'वसति' यस्य तथाभूत सन् 'सर्वत' सर्वासु दिक्षु, यत्र यत्र निर्म-
कयामि तत्र तत्र इत्यर्थं 'आलिखन् इव' चित्रित इव प्रतिभाति । भूम् अभिमुखोक्तौ रम । 'तत्' तस्यात् इदानीम् अभिमुखाम्भुन रशे 'कतमत् प्रकारमाश्रित्य' किं स्मित नाटकमवलम्ब्य एव' रमम् [अन्वार्थे एवार्थे] 'आराधयाम' उपस्थास्यामहे ।

NOTES

1 तथा—This may be taken either as an approval of the sentiment expressed by the सुवार्, or as assent to sing In his latter capacity compare "तथा [रच व्यापयति]"—Infra

2 (a) ईषत् &c—Expresses प्रकार and qualifies बुभुक्षित्या । The duplicated form behaves like a compound word by the rule 'कर्मधारयवृत्तरेणु ।' Hence the synonym is मन्दमन्दम् and not मन्द मन्दम् । (b) सुकुमार etc—केसराणां जिह्वा केसरजिह्वा tops of filaments Then वद्— । (c) दयमाना etc—Taking pity Here Prof G comments—"Ray takes शिरोषकुसुमानि दयमाना which is wrong, as the root दय governs the genitive, according to 'अधीगर्हदर्थो कर्मणि'." This is not my construction. I construe दयमाना अवतमयन्ति । In the Tika—I render दयमाना as सङ्गता ।

This is absurd if the construction is शिरीषकुसुमानि ददन्ताना, शिरीषकुसुमानि स्रज्वा gives no sense ददन्ताना स्रज्वा चतस्रानि is perfect intelligible I am sorry however being unable to agree with Prof G when he says that शिरीषकुसुमानि ददन्ताना is wrong. The rule "कर्णोदयं—" governs the genitive only when the कर्म is taken as कर्तृ (अर्थान्तेन विवक्षिते). If the कर्मत्व is recognised must have तितोया। Witness "ब्रजमि नैवा दयसे न हृद्यान" with as कर्तृ, and "न गता मदया दयिता दयिता" with कर्म as कर्म। He also if शिरीषकुसुम were taken prominently as कर्म of दय the construction शिरीषकुसुमानि ददन्ताना would be correct. The शिरीष flowers being very delicate they are pitied by the bees who kiss them gently, the girls too pity them while they pluck them.* Note that both हृद्यार and गयी describe the summer, but with this difference that while the former notices facts only the latter refers to feelings. The metre is मत्वा—a variety of which noticed before.

3 Remark—The poet here seems to be hinting at the story of the drama. The delicate शिरीष flowers stand for Sakuntala, the gentle kissing by the bees represents the temporary union of Dushyanta and Sakuntala; and pitying girls symbolises the protection afforded to Sakuntala by celestial nymphs.*

4 रागवद्ग etc.—राग with करणे and राग with अतिहरणे व चित्तम इति. चित्तवृत्ति functions of the mind. The melody captured all the functions of the mind of the whole host. The audience heard nothing but the exquisite strain, saw nothing, felt the touch of nothing, smelt nothing, and so hence it looked like a painted scene. Compare "तां शकुन्तलां शिरीषकुसुमो नायां न जडसु विदधान्गभिः। नृदाहि शोकेन्द्रियहाराणां सर्वं

चर्चिव प्रविष्टा ॥” (b) कृतमन् प्रकरणम्—किम् + कृतम् = कृतमन् । तन् । प्रकरण and नाटक are varieties of रूपक । “नाटकमथ प्रकरण भाषयायोमसम-कारिणः । इहाद्यत्रादौष्य प्रहसनमिति रूपकाणि दम् । Here the two are used synonymously

नटी—एवं अज्जमिस्सेहिं पटमं एव्व आणत्त अहिद्वान्-सउन्दरं नाम अपुव्वं णाडयं पद्योए अहिकरीअदु त्ति [ननु आर्यामित्रैः प्रथममेव आश्रयतम अग्निज्ञानशकुन्तलं नाम अपूर्वं नाटकं प्रयोने अधिक्रियताम् इति] ।

LADY M—Well, even at the outset it has been ordered by your honoured self that the new drama named Abhijnana Sakuntala be put on the stage

नटीति । ‘ननु’ निश्चितमह अगमि ‘आर्यामित्रैः’ नाम्ने भवदभि ‘प्रथममेव’ प्रविष्टादौष्य सति इ मन् अभिज्ञानशकुन्तलं नाम ‘अपूर्वं’ नुतन नाटक ‘प्रयोने’ अभिनय ‘अधिक्रियता’ मयुज्यन्तम् इति आश्रयम् आदिहम् ।

NOTES

1 आर्यामित्रं &c —आर्य is the usual form of addressing the सूत्रधार by नटी । “नाथी नटीसूत्रधारवाग्यनावा परस्परम्” । मित्र is a प्रहस्यारचन word of the मतझिकादि class. Hence प्रहसा आर्या आर्यामित्रा the पूर्वनिपात of आर्य being regulated by the rule “प्रत्यसावचनैश्च” । तै । गौरवै बहुवचनम् । e. the plural is intensive, the शेष being already expressed by मित्र । (b) प्रयोगे—प्र + युज् + चञ् भाषि—प्रयोग acting प्रयोने अधिक्रियताम्—be taken up in acting

सूत्रधारः—आर्ये मम्यगनुबोधितोऽस्मि । अस्मिन् क्षणे विस्मृत खलु मया । कुतः ?—

तवास्मि गीतरागेण हारिणा प्रसभं हत ।

एय राजेव दुष्यन्तः मारुहेणातिरहसा ॥५॥ (निष्क्रान्तौ)

इति प्रस्तावना ।

प्रथमोऽङ्कः

(तत्र प्रविशति नृगानुमारी मयराचापहस्तो राजा रथेन
सूतश्च) । सूत (राजानं नृगजावलोकाय)—आयुष्मन्—
हृष्यमारे ददश्चक्षुस्त्वयि चाधिजाकामुंजे ।
नृगानुमारिणं साक्षात् पश्यामीव पिनाकिनम् ॥ ६ ॥

(Then enter in a chariot, following an antelope, the king with a bow and arrow in hand and the chariot'eer).

CHARIOTEER—(Eyeing the king and the antelope)—
O Long-lived One, casting my eye on the antelope and on thee with thy bow strung, I behold as it were, Pinakin (Sita) himself chasing the deer

तत्र इति । 'तत्र' तदनुसर प्रत्यावताया चने 'हरष्य'—अहितो हस्ती इत्येव
धृतधनुर्वाह इत्येव शब्दम् चतुस्रसीति 'मृगानुमारी राजा सूतश्च' नारदिरु 'रथेन
प्रविशति' ।

- कथंति । चक्षुः—हृष्यमारे चाधिजाकामुंजे तस्य च चक्षु ददत चह मृग-
मारिणं साक्षात् दिग्दर्शनं पश्यति इव । व्याख्या—हृष्यमारे पुरा पलायमाने
चक्षिन् चिवान्ते मृगे 'चाधिजाम्' आरोपितमेवैव 'कामुंके' धनुर्वाह तस्य
'तस्य च भवति 'चक्षुः' (जालवेकवचनम्) 'ददत' पातयन्, पश्यतिव दास्यति पश्य

(नाभ्यन्तःस्थः ' इति नुमभावः) अहं मृगानुसारिण दद्यात्तु मृगद्वयेऽप्यनुमान
याग वधाश्चमनुसरन् 'माचान्' स्वयं 'पिनाकिन' पिनाकपाणि शिव 'पश्यामीव' ।
प्रकृष्टेन वपुषा शिवमनुकरोति भवान् वपुश्च ते पिनाक इव भीषणम् इति भावः ।

1 Summary—अथ कदाचित् पौरवो राजा दधन् स मयरा विद्वन्
हिमशिरेषपकण्ठे प्राप । अत्रानता तव नेनानुसृतं कथिदतिजव माधममृगम्
कुलपते कथस्य तपोबनान्तिक निनाय । स हि अभिहिते सुमी शिष्येऽनुबुद्धं वृत्त
परिवृत्तराजवेगमपोद्गम प्रविष्ट तव नेन उपवनभूमौ बान्धवादिभ्यो जन ददृशस्मिन्
कथका दृष्टा । स च तस्मिन् मत्कृतः । एका तामु शकुन्त्या नाम लक्षिम् ज्ञात-
रागा रूपेण तस्य चेतो विवेकः । बान्धवान् प्रभृति बान्धवादिषु कथस्य कथा शौरमी न
विद्वानिदम् 'मेलकागर्भ'शुम्भवा' इति इतराभ्यामाख्यात मोऽभूत तथा शरीरं । तद्वै
च "राजमैश्वरी'पितो वनमज्जमपोद्गम विवृति" इति तव ध्वनिद्वयम् । नैव
समभान्ता कथका पुनर्दर्शनाद्यं राजानमुपनिमन्वा पर्वशान्ता प्रविष्टा राजापि
शिवि प्रत्यागतः ।

2 अहं—अहंने चित्राने लोकचरितमखिन् इति अहं + अम् + चिकरणे ।
An Act Every period ending with "all the actors leading the
stage" is an अहं । "अलनिष्कालनिविलपावोऽहं इति लोचनं —" Darpana

3 (a) मृगानुसारौ—मृग माध अनुसरति इति मृग + अनु + सृ + निनि
माकारिणि कर्त्तरि closely following a stag (b) मगरबाणद्वयं—मरुष
मह महर (or महर) together with an arrow वह— । तद्विषयाप
ययोनी मगरबाणो वह— । तादृशो हस्ती ध्वज म वह— । Both his hands
were engaged , he was ready to draw the bow

4 अनुब्रून्—प्रशस्तमातुरस्य इति आतुम् + अनुप् = आतुमान् । The
charioteer has to address the warrior as आतुमान् । "आतुमान् रदिन
मृत"—Darpana

5 (a) लक्ष्मण—लक्ष्मण मार शयन्त लक्ष्मण black and spotted
"वयो वयन" इति कर्मधा— । A kind of antelope लक्ष्मण । (b)

ददत् not ददन् because of the prohibition : "नाष्टनाच्छतः ।" (e)
अधिगता ग्रा गृह्य चनेन, or अधिगता ग्राह्य अधिगताम् strung, बहु—of
प्रादि— । कर्मणे प्रभवति इति कर्मन् + उक्ञ् = कर्मुक्ञ् how

6 Allusion—Daksha, the father in law of Siva, once performed a sacrifice at which he invited every one except his son-in-law Sati, the wife of Siva was present. In course of the sacrifice Daksha made some offensive remarks on Siva at which Sati was so incensed that then and there she renounced her body by योगः । In revenge, Siva killed Daksha dispersed the guests, and, Pinaka in hand, pursued the Yajna which assumed the form of a stag and fled.

7 Remark—The metre is श्लोकः । Here we have उत्प्रेष which Dandin defines "दृश्यते च स्थिता इति दृष्टमन्वेषेण वा । अन्य द्योतयेचाते यव ताम्रपेक्षा विदुर्बुधा ॥" Here the इति of दृश्यते in chasing the deer is taken as the इति of विचारिन्, in pursuing the sacrifice. Either of the two Vrittis is quite different (दृश्यते) from the other.

राजा—सूत, दूरममुना सारङ्गेण वयम् आकृष्टाः । इयं पुनरिदानीमपि—

✓ श्रीवामनाभिरामं सुदुरनुपतति स्थन्दने दत्तदृष्टिः
पयार्हं न प्रविष्टः शरपतनभयादभ्रयसा पूर्वकायम् ।
दर्भैरर्द्धावलीढः अमविह्वलमुखश्च शिभिः कीर्णवर्त्मा
पथोदग्रगतत्वाद्वियति यद्वतरं स्तोकमुर्व्यां प्रयाति ॥ ७ ॥
तदेव कथमनुपतत एव मे प्रयत्नप्रेक्षणीयः संहतः ?

KING—Charioteer, we are drawn far by this antelope. Yet see even now—with his look ever and anon cast on the pursuing chariot gracefully with a turn of his neck—having in a great measure entered the forepart of his body with the deer part through fear of the descent of the arrow—and

with his track strewn with half-chewed kusha grass dropping from his mouth which is open through fatigue—he is moving more in the air and less on the ground because of his terrible jumps. How then has he become hardly visible to me though I am following to be sure ?

राजिनि । 'अमुना' 'दृश्यमानेन' दूरस्थेन 'मारुतेन' चिदाह्वेन मृगेण 'वधम्' ["अवादी इयीच" इति बहुवचनम्] 'द्वरमाकट्य' । एतेन अस्य मृगस्य धावनविधी भवितुमर्हेति इत्यभिप्रायः ।

अयमिति । अन्वयः—पश्य अस्य पुनरिदानीमपि अनुपतति स्मन्दने मृगं योवाभगा-
भिराम दत्तदृष्टि (सन) अनुपतनभयान् पश्चाद् न भूयसा पूर्वकाय दृष्टि (सन)
यमविगतमुखमग्निभिः अर्द्धावलीढे दग्धे कौर्णवर्मा (सन) उदयप्रतत्वात्विप्रति
बहुतरम् उच्यते स्त्रीकं प्रयाति । व्याख्या—'पश्य' [विप्रति बहुतर स्त्रीकस्यार्थः]
प्रयाति इति वाक्यान्तं कर्म । यद्वा—पश्य इत्याद्यर्थे अप्ययम्] 'अप' पुरो दृश्यमानो
मृगः पुनरिदानीमपि अधुनापि दुःखं धावतीत्यपि इत्यर्थः 'अनुपतति' अनुसर्वात् 'स्मन्दने'
इति 'मृग' बार बार 'योवाया' कम्बराया 'मरुतेन' मरुता 'अभिराम' मनीहर यथा
तथा दत्तदृष्टि पातितवच सन्, 'मरुते' वाक्यस्य पतनभयान् पातशब्दाः । अपर
अर्द्धां भागं 'पयात्र' उत्तरकाय ["अपरमात्रे पयभावी बलस्य" इति अपरस्य
परादेशः] । तेन 'भूयसा' बाहुवचनेन 'पूर्वकाय प्रविष्ट' सन । पश्चाद्भावित प्रवर्ता
उत्तरकाय एव प्रवर्तते, इत्यात्तरकाय पूर्वकाय सुदूर प्रवेग्य इत्यर्थः । 'यमेव'
धावनयमेव 'विगत' व्याप्त यत् 'मुख' तस्मात् 'धृष्टदग्धि' पतदग्धि 'अनु'म' असम्पूर्णं
यथा तथा 'अवलीढे' भुक्तं 'दग्धे' कुशे 'कौर्णवर्मा' व्याप्तपणं सन् 'उदयम्'
उत्कटं प्रत लम्बो यस्य तदुभावात् भौमलम्पसात् 'विप्रति' अक्षांशे 'बहुतरम्'
अधिकम् उच्यते 'भूमौ' 'स्त्रीकम्' अन्य 'प्रयाति' । अधुना दूरधावनत्वात्
स्मन्दनमुभयतोऽपि दृष्ट्वा प्रचण्डमस्य धावनम् । अहो भयावकता अस्य इति भावः ।
['दत्तदृष्टि' (तन्म्य-) "दृष्टदृष्टि" (वि-, रा-, म-)] ॥

तदिति । 'तदेव मृगं' 'अनुपतत एव' पश्चाद्भावितस्यैव 'मे' मम रुच्यर्थे कथं
'प्रयत्नेन' अतिनिपुणदर्शनेन 'प्रोक्षणीयं दर्शनं' 'सहजं' जाति । यन्मम धावति

मृग, किञ्चिदभ्यि पश्यात् एताभिः । नरु कथं पूर्वे मृगतल्लोकेषु चपुना कृतवदो
जात - इति दृष्टं इति प्रष्टम् ।

NOTES

1 रुत etc.—रुत indicates वेद difference. The sense is—
We are carried far and the long run ought to have tired out
the stag. But no (वेद) difference, he is still strong. The con-
structions are—एव दुरितदालोभसि विवृति बहुतर जीवसुखां प्रयति—Even
now he moves more in the air and less on the earth. The
King praises the stamina of the stag.

2 (a) दोषा etc.—see Tika. Qualifies इतिदानक्रिया in दनहृदि ।
The grace in the दयानक्रिया comes from the turn of the neck—
(दीनमहः) । (b) मन्दमे—मन्दमे चारति इति मन्द-तन्त्रा चरति—मन्दम्, a
chariot. The name is happily chosen as the chariot was
moving very fast (चरति) at the time. (c) दनहृदि - दना इति
that which has cast a look. "इदृष्टि" implies that the look is
directed to the ear, which is not the case because इदृ implies
cessation and renewal of the act दनहृदि is better * N B —
The frequent turning of the neck to watch the chariot ham-
pers speed. Yet the stag इदालोभसि, विवृति बहुतर etc. O! the
stamina of the stag! (d) प्रशङ्क - It is the प्रशङ्क which has
entered the प्रवेकायः. But the poet says the stag has entered.
This implies चरति of the stag with the प्रशङ्क. Hence प्रशङ्क
इति चरति करिष्ये इत्येताः ।* (e) यर etc.—यस्मिन् यतम् - इत्येतन्मन् the descent
of the arrow. तथापि ननु मयस्मिन्मयम् । तथापि । वाक्यान्तरद्वारा । इति
पदमी । It is in the प्रशङ्क that the arrow will strike when shot
from behind. The प्रशङ्क is therefore drawn in* ; this drawing
in, is natural through fright and not intentional (f) मृगया—मृग
+ इदं दृष्टम् । Qualifies प्रवेकायः । क्रियाविशेषवशात् कर्त्तव्यं करकत्वम् ।
Hence कर्त्तव्य इत्येताः । (g) पूर्वकायम्—पूर्व कायम् पूर्वकायः, the fore-part
of the body तद् । एकद्वैतिकायम् न चरति इति ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

This bars वहीममामः । Hence पूर्व leads in the compound Again though पूर्व = दिक्शब्द, still, barring पक्षमी, कायस्व takes वही is in "तस्य परमार्थेऽदितम्" । N B—This is another impediment to the stag's speed Yet the stag इदानीमपि &c (b) दमे &c—अव + लङ् + कर्मणि—अवलोढा eaten भुक्ता । Also cp "अवलोढमनाभि" Kir XIII अर्द्धं अवलोढा अर्द्धावलोढा half eaten, अवमुपेति ममाम । नै । (1) यम &c—यमेव विव्रत यमविव्रतम् । तादृश मुख यमविव्रतमुखम् । अत्रात् साधु भगवति इति यमविव्रतमुख + अय + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । ई । उद्व्यत्तवदनपातिभिः । (j) कोरुवर्मा—कृ + कर्त्त कर्मणि=कोरुम् strewn कोरुं दत्त येन सः । N B—He is fatigued Yet इदानीमपि &c (k) उदय &c.—उद्व्यत्तवदनम् उद्व्यम् terrible The jumps are terrible covering immense ground ; On the ground again there is just a touch and up again he goes Hence विप्रोत्त वृत्तर प्राप्ति (owing to the long jumps), and साकमुद्यमः ।*

3 Figure—The figure is अभावीति or प्राप्ति which Dandin defines thus—"नानावस्य पदाद्यांश्च रूपं साक्षाद्विद्यन्ती, अभावीति प्राप्तिः ।" We have here a picture (रूप) of flight and fatigue in a strong animal The metre = मृन्मृग (explained)

4 तद्वत् etc.—The stag was not very far on a moment before But when the king was about to point it out to the charioteer (पश्य etc) he noticed great distance Hence the surprise and question *

सूत—आधुमन्, उद्व्यत्तिनी भूमिर्गति मया रश्मिसंयमना-
द्वयस्य मन्दीकृतो वेगः । तेन मृग एव विप्रकृष्टान्तरं । नम्यति
ममदेशवर्त्तिनस्तु न दुरासदो भविष्यति ।

CHARIOTEER—O Long-lived one, the speed of the car has slackened, because, the ground being bumpy, the reins were tightened by me Hence the deer has become separated by a long interval Now that you are on a level ground, he will not be difficult to get at by you

NOTES

1. निरूप्य—नि+रूप+चिच्+न्त्यप् having acted. The root रूप means 'to act' from which comes रूपक a drama. Compare "वनरवासा रूपयति," "भूयो ररुद्विग निरूपयति" etc

2. (a) निगम्य etc.—The indicates running at top speed. (b) निरूप्य etc.—The Chamaras were ornamental and were placed between the ears. Owing to great speed, their रूप was not noticed esp "विभाररुद्रिनिरूप्य इति शिरःश्यामवद्वानरम्" Vikramor-rasiya (c) निभतोर्ध्व etc.—निभत is स्थिर. In this sense compare निभत in "निदृक्पद्मं च निभतार्द्रं च मृकान् ज मृकान् मृदुपदारम् । तच्छासन्ति क्षान्तमिह सर्वं विचारिणोऽस्मिन्निवासस्थले ॥" Also we have चनिभत in the sense स्थिर in "चनिभतकरेणाधिपतयु विन्तु", ऊर्ध्व does not mean vertical. It merely implies that the ears were inclined upwards, and not drooping (d) चाकोदते etc.—We assume that the wind was favourable i.e. blowing from behind. Even thus the dust did not touch them. Hence they were faster than the wind *

* 3 Remark—The metre is वसन्ततिलका 0* वसन्ततिलकम् । "द्वैत वसन्ततिलकं तलज्जगत् ॥ ४ ॥" : The triads त, म, ज व appear in order followed by two heavy syllables. The figure is अभावीति in the first three lines and उत्प्रेक्षा in the last

राग—सत्यमतीत्य हरितो हरिश्च वर्त्तन्ते वाजिनः ।
तथाहि—

यदालोके सूक्ष्मं व्रजति सहसा तद्विपुलतां
यदहा विच्छिन्नं भवति सतसन्धानमिव तत् ।

प्रकृत्या यदहं तदपि समरेखं नयनयोर्

न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पाश्वे रथजवात् ॥ ८ ॥

सत पश्येनं व्यापाद्यमानम् । (शरसन्धानं नाटयति) ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING—Verily, the horses are surpassing the *Harits* and the *Haris* For through the speed of the car, that which is minute to the view suddenly attains vastness, that which is really disconnected at once becomes as if with union effected, even that which is by nature crooked immediately appears straight to the eyes, nothing for a moment even remains at a distance or ~~in~~ my side Charioteer, behold it being killed (Acts aiming the arrow)

राजैति । 'राजिन' मदीया चरा 'दृष्टि' मदीयान् 'दरीन्' मदीयान् 'च' चतीत्य' वेदीय पराभूय 'वक्तव्य' इति 'सत्यम्' । 'तथा हि' यत —

यदिति । अन्वय — रथजवात् सदसा चान्त्रिके यत् सूत्रं तत् विपुलता वर्जित, यत् अत्रा विच्छिन्नं तत् कृतसम्भारमिव भवति, यत् प्रज्वला वत् तदपि नदनयो सम-
रेख — यद्यपि न किञ्चित् न दूरे न पार्श्वे ॥ व्याख्या — 'रथस्य जवात्' वेगात् (दृष्टी पक्षयो) 'सदसा' तत्त्वचमेव, चान्त्रिके 'दृष्टि' यत् सूत्रं 'दृश्यते' तदत्र तत्त्वच रथवेगात् समीपे भूत्वा स्थूलं लक्ष्यते । 'यत्' वस्तु 'अत्रा' तत्त्वत 'विच्छिन्नं' व्यवधानवत् दृश्यते 'तत्' तदेव तत्त्वच 'कृतं' सम्भारं 'योगना' यत् 'तत् इव' भवति सत्यम् । यी द्यो समीपे व्यवहितौ दृष्टौ तावैव वेगात् तत्त्वच दूराद्दृष्टौ सखयाविव लघानि । 'यत्' वस्तु 'प्रज्वला' स्वभावेन 'वक्त' समीपान् दृष्ट कुटिलं दृश्यते 'तदपि' तत्त्वच 'नदनयो' नदनयो सत्यम्, न तु तत्त्वत, 'नमो' कञ्चो 'र' खा' यस्य तत् भवति । 'यद्यपि' न किञ्चित् किमपि वस्तु 'न दूरे' तिष्ठति 'न पार्श्वे', समीपे तिष्ठति ॥ ["यदत्रा" (तः, याः) "यदत्र" (रा, नः) "यदत्र" (वि-) ॥ "न दूरे" न पार्श्वे" (राः, तः, याः, नः) "न पार्श्वे" न दूरे" (वि-)] ॥

मृतेति । 'एन' हरिषम् (अन्वादेजे एनादेज) 'व्यापायमान' मया दृश्यमान 'पश्य' । 'अरस्य सम्भार' मृग प्रति प्रवीणा व्यवसाय 'नाटयति' वाच्येन दर्शयति । राजवेद्यो नट हस्तसञ्चालनादिना वाचस्पयोपयोगं सूचयति इत्यर्थः ॥

NOTES

1 सत्यम् etc — This is a hyperbole तथा हि introduces the next sloka as an apparent justification for the exaggeration.

सूतः (आकल्याणलोक्य)—आयुष्मन्, अस्य खलु ते वाण-
पथवर्तिनः क्लृप्तास्तस्यान्तरे तपस्विन उपस्थिताः ।

CHARIOTEER (Listening and espying)—O Long-lived
one, anchorites have appeared in the region of the stag which
is now in the very line of flight of your arrow

राजा (ससम्भ्रमम्)—तेन हि प्रगृह्यन्ता वाजिनः ।

KING (Hastily)—Then indeed let the horses be checked

सूतः—तथा । (रथं स्थापयति) ।

CHARIOTEER—Very good (Stops the car)

नैपथ्ये इति । 'आयुष्मन्' कल्याणस्य 'मूय' अयं न हन्य, तथा । (आरि-
रक्षकम्) ।

इति । 'आकल्याण' नैपथ्ये यदुक्तं तत् सुम्भा 'अवलीक्य' इति 'च' आह । 'ते'
वाणस्य पत्न्या 'वाणपथ' ("अक्षपूरम् पचमानये" इति समासान्तः अप्रत्ययः) ।
वाजिनं रथं ते य 'क्लृप्तास्त' तस्य 'अन्तरे' अवकाशः । यदा भवान् वाणं प्रवृद्धं
रथिन्नेव दृष्टे, तदा च इतिवत् च मध्ये इत्यर्थः 'उपस्थिता' प्राप्ता । एतेन वक्त्र-
हत्याभयं दर्शितम् ॥ ("वाणपथ" (वि-, म-) "वाणपत" (रा-, त, न्या-)) ।

राजिति । 'सम्भ्रम' त्वरया 'मह' । तेन 'हि' निमित्तेन 'वाजिन' अथा
'प्रगृह्यन्ता' स्थिरीक्रियन्ताम् । अथवा रथेन दमिता सुसुनत्राः ।*

सूत इति । यदा भवान् आज्ञापयति 'तथा' करोमि, अथान् प्रगृह्णामि इत्यर्थः ।
रथमिति । 'स्थापयति' स्थिरीकरोति ।

NOTES

1 प्रगृह्यन्ताम्—प्र+गृह्+लीट्+अन्ताम् कर्मणि let them be checked
The ascetics were in imminent danger of being run over by
the car Hence the सम्भ्रम of the king.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

देहिन् the former is taken as the आधार—as it really is—of प्रहार-
क्रिया । Compare “अथि नान्नकोऽपि प्रभु प्रहर्तुम्” “रुद्रौजसा तु प्रहृतं तया-
स्याम्,” “तस्मिन् प्रहृतं युधि सर्वं एव” &c

6 Remark—The metre is गीक । The verse too conveys
a mild censure Your arrow is meant for one purpose, you
are using it to another !* “अ रश्मम्” is the more common
reading It refers to the uniform family practice of the Paura-
vas, and thus gives point to the censure As to the practice
itself, compare “आपद्मभगवत्पदीचिता ज्वल्य पौरवा” Act II
Infra

राजा—एष प्रतिमं हृत । (यथोक्तं करोति) ।

KING—Here, it is retracted (Does as said)

वै खानम —सदृशमेतत् पुरुवंशप्रदीपस्य भवत ।

जन्म यस्य पुरोर्वशे युक्तरूपमिदं तव ।

पुत्रमेवंगुणोपेतं चक्रवर्तिनमाप्नुहि ॥ १२ ॥

ANCHORITE—This is worthy of thee, the light of the
race of Puru This is extremely worthy of you whose birth is
in the race of Puru May you get a son, endowed with such
virtues and presiding over the whole circle of kings

राजा (सप्रणामम्)—प्रतिगृहीतम् ।

KING (With a bow)—Accepted

राजिति । ‘एष’ इति अविश्वम्भूचक । आज्ञातमाचरित्व ‘प्रतिगृह्यत’ इत्यर्थः ।
यथा छलः’ तथा करोति । यदा—उक्तस्य अनतिक्रम ‘यथोक्तम्’ । तत् करोति ।
‘वाच्य’ प्रतिमं हरति ।

बोद्धेति । ‘पुरो’ यथातितनयस्य यो ‘वज्र’ तस्य च ‘प्रदीप’ प्रदीपवत् उदभासक
तस्य ‘भवत एतत्’ आश्रयानुवर्तित्व ‘सदृशं दीप्यम्’ । पौरवा मदैव ब्राह्मणानाम-
मुक्ता आत्माकराय इत्यर्थः ।

जन्मेति । अन्वयः—इदं तव युक्तरूपं यस्य पुरोर्वशे जन्म । एव गुणोपेतं

disappears, its कर्म takes चतुर्दो) or तदर्थं चतुर्दो । This explains why he cannot accompany the king and see him entertained.

2 कुलपति—कुलपति is a sage who boards and lodges ten thousand disciples “सुनोना दम्भादस्य बोधदानादिप्रोषणतः । अष्टादशति विद्वद्भिर्वर्षी कुलपतिः चतुर्दो” —Quoted Vidyasagara

3 Remark—कथञ्च कुलपति is the usual reading. It gives the name of the sage and hence is preferable to काण्डपञ्च कुलपति which refers to the तीर्थ only.

4 (a) चातिदेवः समकारः—चातिदेवानां सिद्धिरस्य इति चातिदेवि an unexpected guest, सतिम् साधु इति चातिदेवि + दन् + चातिदेवः । सत् is an अवयव here meaning आदर honour. In this sense it is as यति by the rule “आदराभावरक्षो सदसतो” । Hence सत् + ल + चञ्च् भवे कर्मणि च समकार reception, welcome &c वतितम्— । 5 तपोधनानाम्—तपोधनार्थं वा तपोधना to whom asceticism is wealth. Hence the रक्षा is with regard to asceticism (तपश्च) only प्रतिद्वन्द्वविघ्न —विघ्नवर्ति रश्मि इति वि + हन् + क् कर्त्तव्ये घञर्थे—विघ्न obstructions. The obstructions being removed तपश्च is well-protected. Owing to this the रक्षा must be pleasing (रक्षा) to you to whom the रक्षा is due. The रक्षा is complete *

राजा—अयि मन्त्रिहितोऽथ कुलपतिः ?

KING—Is the master of Munis present there ?

वैखानसः—इदानीमेव दुहितरं यशुन्तलाम् अतिथि-सत्काराय मन्दिश्या, देवमस्याः प्रतिकूलं यमयितुं सोमतीर्थं गतः ।

ANCHORITE—Just now, having ordered his daughter Sakuntala to honour guests, he has gone to Soma Tirtha to avert an adverse destiny of hers,

* Adopted by Prof Gayendragadkar.

राजा—भवतु, तामेव पश्यामि । सा खलु विदितभक्तिं मां
सहर्षेण कथयिष्यति ।

KING—Very well, her I shall see, Surely she will report me to the sage on knowing my devotion

राज्येति । 'अपि कल्पति' इत्य 'इत्' आद्यमे 'सन्निहित' आद्यना लपस्थित ।

वैखान्ते 'इदानीमेव' अकिञ्चिदप्येष 'दुहितर' ब्रजलताम 'अतिथीना मत-
काराय' पूजाय अतिथिसंज्ञां कर्मुन्मिथः 'सन्दिग्धा' वाद्याय 'कन्या' दृष्टितु 'प्रति-
ज्ञान' सञ्जीव 'दैव' भागधरम् अनुकुर्यादितु 'सोमतीथ मत' । आनन गच्छ, ब्रजलता
ते आतिथ्य विधास्यति इत्यर्थः । इति कुलदैवद्वयमनेन शपान् त्यक्तापि शक्यता भुञ्जी
दध्यन्तेन सङ्गता भविष्यति इति सूचना ।

राजितिः । 'भवतु' इच्छाया निरुपयोगिकम् । अमत्रिहित कल्पयति, तत आद्यम्
मासि न वा इति वितर्के निरुपयोगिक—'तामिषं दहि नर इदमन्नामिषं पश्यामि' । मा
स्य 'विदितं' ज्ञाता 'भक्ति' तापसमीवा दस्य लयाविध मां कर्तुं कल्पय मुनयः
लघुविधितिः । मद्रमतां यथा स्वयं ज्ञात्वा कल्पय मीचरे करिष्यति इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) अतिथिभक्षणाराध - "क्रियादीपपदम्—" (See Note 1, above)
 'त' अर्थात् चतुर्थी or तादृशीं शर्तः। There are arrangements to
 receive guests in his absence, you will not be inconveni-
 ed * (b) ईश्वरः &c—कश्चिन्मनुष्यः would suffer much,
 though it is not clear if the exact nature of her misery was
 also known to him at this early stage (c) शम् + चिच् + कृत् =
 'मयिदम्, the इति being barred in चिच् by the rule "प्रतिष्ठा इति"।
 d) शीतनीयं is a name of प्रभासनीयः। Here शीत was cured of con-
 sumption "पुण्यं प्रभासं मनुपाजयाम दत्ताङ्गराह् दक्षिणं हिमालयम्।
 तत्र तु तीर्थं प्रवरं वृद्धिर्वा प्रभासनामस्य तु स प्रभासः" Bhagawata, quoted
 in the वाचस्पत्यम्।

2 (a) पद्मामि has वसंतमान in the भविष्यकाल owing to वर्तमानमा

Here are grains of wild paddy under a tree while young parrots are chirping in a hole above, there the surface of a rock-slab appears only, yonder are deer staring quietly at us here again are lines of dripping water along walks to lakes.

Declarations in the second verse such as a garden (उत्तर), trees with कुञ्ज dug round them, are as clear as daylight and do not fit in with the subtle signs of the first verse. The second is thus altogether out of place here and cannot be authentic.

I purposely omit to refer to the defects of composition in the verse

राजा—(स्तोकमन्तरं गत्वा)—तपोवननिवासिनामुपरोधो नाभूत् । एतावत्येव रथं स्थापय । यावदवतरामि ।

KING—(Going a short distance)—Let there be no inconvenience to the residents of the hermitage. Here do thou stop the chariot. I will get down.

सूत—पृठाः प्रग्रहाः । अवतरत्वानुमान् ।

CHARIOTEER—The reins are drawn in. Let the Lord alight.

राजा—(अवतीर्य)—सूत, विनोतवेपथुं प्रवेष्टव्यानि तपोवनानि नाम । इदं तावदगृह्यताम् । (सूतस्याभरणानि धनुश्च उपनीय) सूत, यावदायमवामिनः प्रत्यवेक्ष्य अहमुपावर्ते, तावदाहं पृठाः कियन्तां वाजिनः ॥

KING—(Having alighted)—Charioteer, hermitages have to be entered in a humble attire. You better hold this, made over his bow and jewellery to the charioteer.) the horse have their back watered by the time comes back visiting the inmates of the hermitage.

—तथा । (निष्क्रान्तः) । Charoteer—So be it (Exit)

राजैति । 'मोक्षम्' अन्यम् 'अन्तरम्' अवकाश 'मत्ता' आह—तपोवने ये
वसन्ति तादृशा तेषाम् 'उपरोध' पीडा माभूत् । 'एतावति ऽत्र' एतत्परिमाणे
वयम् नि गते 'एष स्वापन्न' स्थिरीकुट्टः । 'अवदशानि यावत्' पट्टध्यामेव गच्छामि ।
इद्वधारेण ।

मृत इति । 'प्रयत्न' रश्मय 'धृता मयमिता । 'आवृणान् अवतवत्'
राजैति । 'अवताप्य' रक्षात् भूमि प्राप्य । 'तपोवनानि नाम' ("नाम शोपेऽभुव-
" इति मीदिनो) 'विनोत' ज्ञान यो 'विव' चञ्चलद्वारादिभि क्रतु रूप तेन
दृष्ट्यानि प्रवेष्ट, योग्यानि । ज्ञानेन वैधेय तपोवन विधत् इत्यर्थः । 'इदम्'
तु "तावत् गृह्यताम्" रक्षता तदा । 'मृतम्' (दानाभावात् बहो एव न चतुर्थी)
भरण्यानि 'अवदशानि' धनुष उपनीय' उपहृत्य आह । 'यावत्' यत्कालम्
इम् आद्यमे ये 'वसन्ति' तान् 'प्रवेष्ट्य' दृष्टा सन्ध्याय उपवासत्' प्रत्यागती भवामि
तु' यत्काल 'वाजिन' अथा 'आद्राधि' सृजन्तानि 'इहानि' येषा तदाविधा
रत्ना' विधीयन्ताम् । अन्धान् विद्यामय इत्यर्थः ॥ { "मृतम्" (रा., त, न्या.,
)—मृताय" (वि) ॥ "उपनीय" (म-)—"उपनीय अपर्ययति" (रा., त.,
 -, वि-)] ॥

मृत इति । 'तथा' यथा भवान् आदिशति तथा करोमि । 'निष्क्रान्त' रश्मय
गतः ।

NOTES

1 (a) तपोवननिराश्रितानाम्—तप साधन वन तपोवनम् । तपोवन + नि +
उ + शिति कर्त्तरि ताच्छीर्षा = तपोवननिराश्रितः । तेषाम् । सन्तोषी कर्मणि
श्री । (b) सा भूत्—"मादि लुट्" इति माट्, ङीष् भविष्यत्कार्त्त लुट् । "न
इदं योगी" इत्यङ्गानमप्रतिषेधः ।

2 (a) मृतम्—No दान is implied Hence बहो as in वनकल्प
न ददाति । (d) उपनीय—उप + नी + ल्यप् having made over.
several editions read उपनीय अपर्ययति । But the usual and more

to the south = एनम् is not available if not close. If a long way to the south we should say दक्षिणदिक्काया दक्षिणस्याम् with मग्नो ।

■ (a) तपस्वि &c—तप एषाम्भ इति तपस् + विनि मत्वर्थे = तपस्विन ascetics कस्या एव कत्वकाः । कम् स्वार्थः । Optionally we get कन्यिका also, though नवकार places it in the चिपकादि list (b) स्वप्रमाण &c—प्रमाण is measure, hence, here, stature, अनुगत स्वर्माशम् अनुगता similar स्वस्य प्रमाण स्वप्रमाणम् । तस्य अनुगता । ते । (c) सेचनघट्टे — सिद् + ग्राट् भावे = सेचनम् watering सदया or तस्य घटा सेचनघटा शाकपादि वादि or इतम् — । ते । इत्यन्तुतनचचे इतोया । The watering-vessels indicate that they were going out to water plants. Hence these are लक्षण (indicator) of इत्यन्तुतनचचे (पयीदानोन्मुख) । Or —घट्टे मङ्ग इति मङ्गादि इतोया ।

3 दर्शनम्—दृष्ट + ग्राट् कर्मणि बाहुल्यकान् that which is seen दृष्ट, appearance. Here he is equally interested in all the three girls and speaks in the plural (आनाम्) ! He is not yet specially attached towards any one of them

4 (a) गृहानन्दनभ्रम—गृह अन्तः प्रविष्टिर्यस्य स गृहान् the royal apartments बहु— । तस्य दुर्लभम् rare in the royal apartments, दुपदुपा । (b) इदं बहु &c—जातादिकवचनम् । He is thinking of all the three, though speaking in the singular. This is obvious from the plural in आनाम् and वनलताभिः । (c) आश्रमवासिनः—आश्रम + वस + विनि कर्मणि ताच्छब्दोन्त्ये । तस्य ।

5 Remark—The king believed that the interests of his royal apartments could not be beaten in point of beauty any where on the earth. But the belief is shattered on seeing these girls. In wonder he exclaims that this defeat of the beauties of the harem by dwellers of a hermitage, is as surprising as that creepers that grow wild in forests should surpass in beauty those that are reared in his gardens with constant care*. The यदि in the text implies comparison, if this, then that i. e. both are equally (सदृश) surprising. Hence

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

नवमात्रिकाकुसुमम् । “विशेष्येन” इति श्रुत्वा । तदिव दत्तम् । उपमानमकार ।

(f) चान्नवाह &c—आ समन्तान् तत्र जलपत्रम् आत्माति यद्वाति इति आ + लृ + पा + ला + क कर्त्तरि = चान्नवाहम् trenches, dug round the root of trees for watering purposes

ये (a) न केवलम् &c—नि + दुन् + चम्, भावि नियोग order. This is a reply to Anasuya whose speech insinuates that Sakuntala does not like the watering herself - is an unwilling worker at it - but waters them because her father orders it. The reply is—even if father had not ordered me I would have done it, because अस्मिन् वीररक्षे ।* (b) वीरर &c—सह also means सह । Hence सहस्रपुत्रसंज्ञम् इति वीरर or सहोदरा brothers, बहु—of the निन्द्यमाना class सह becomes स optionally by the rule “वीरसंज्ञम्”

राजा—कथमियं सा कण्वदुहिता ! असाधुदर्शी खलु तत्र-
मवान् काश्यपः य इमामाश्रमधर्मे नियुङ्क्ते ।

इदं किलाव्याजमनोहरं वपुस्तप चमं साधयितुं य इच्छति ।

ध्रुवं स नीलोत्पलपत्रधारया शमीलतां किंचित्पुष्पिष्यं वस्यति ॥१॥

भवतु पादपान्तरित एव एनां विस्त्रब्धां प्रश्यामि । (तथा करोति) ।

ELING—How now ! Is this the daughter of Kanva ? Truly, his holiness Kasyapa is not a good judge—Kasyapa who commands this one to the course of life in a hermitage. The sage who hopes to render this artlessly charming figure capable of penance, certainly tries to cut a Sama-twig with the edge of a leaf of the blue lotus. Well, concealed as I am by trees, I will watch her at her ease (Does the same)

रक्षति । कथम् आदित्ये । अद्वयान् कथम् [“कथं इत्ये सभुमे च” इति (१२)] । ‘इदं सा’ वीररसोका ‘कथम्’ कुत्रपते दुहिता’ कथा । राधा वीरम् अद्वयज्ञा नीता । पदान् सख्या ‘इहा मज्जनने’ इति समीपगतं

Adopted by Prof Gajendragadkar

प्रातम इत्येव वन्द्युहिता इति । 'अमाधु' असमीचीन 'पश्यति खलु' पश्यत्येव 'तव-
भवनं पूज्य 'काश्याप य' [उभयवाक्यगतत्वेन न तच्छब्दीपादानम्] 'इमाम् आश्रमस्य
तदीवमस्य धर्मो' अनुष्ठाने 'निदुःशक्ते' व्यापारयति ॥

इदमिति । अन्वयः — यः कविः अस्याजमनीहरम् इदं वपुः तपःसमं माधयितुम्
इच्छति, स भूत्वा नीलोत्पलपदधारया जमीनतां केन वावस्यति किल । वाग्व्या—'यः
कविः' कस्य 'अस्याज' कृत्रिमशोभावहितश्च, अनोहरं मधुरश्च, स्वभावसुन्दरमित्यर्थः
'इदम्' वपुःपदम् 'वपुः' शकुन्तलायाः शरीरं 'तपःसमं' तपसो योग्यं 'माधयितुम्' कर्तुम्
'इच्छति' वाञ्छति, स कविः 'यस्य' नियतं 'नीलोत्पलपदस्य इन्द्रीवरदलस्य 'धारया'
प्रार्थना 'जमीनता' कठिना जमीनशब्दा 'केन' वावस्यति यतने 'किल' नतः अदृष्टे
["वाक्ताशमरुचौ किल" इति ब्रिहदारण्यके] ॥ कौमलया उत्पलपदधारया जमीनशब्दा-
न्वयः यथा 'अमन्त्रव' सुकुमारिणः शकुन्तलायाः शरीरिणः तपपरश्चमपि तथैव इति भावः ॥

मयत्विति । 'भवतु' आकांक्षा तावदेतन् । 'नम्यति पादपै' इच्छति 'अनुरित'
वावहित 'यस्य' प्रकाशमजन्ता इत्यर्थं 'एता' शकुन्तला 'विश्रब्धा' विश्रब्धा, पुरुषसन्निध्यम्
अज्ञात्वा, स्वीरविह्वलिषीम् इत्यर्थं 'पश्यामि' विस्तीक्ष्यामि । ('तथा करोति' पाद-
पाकवित् एव विस्तीक्ष्यामि इत्यर्थः) ।

NOTES

1 (a) कथयितुम् &c —Sakuntala has now revealed herself by replying to अनुरागः । सा refers to what was said by the वैश्वानरः । प्रकाशनाशब्दात् यच्छब्दीपादान् नापिनति । (q) माधु=मध्वक् proper न माधु अमाधु । Qualifies दृश्यशक्तिया । अमाधु + दृश + णिनि कर्त्तरि ताच्छीर्ष्यः । (c) तवभवान्—तव has here प्रथमार्थे वचनं । तव भवान् इति सुपसुपा or कर्मधा [?] This is allowed in connection with the words भवन, दीक्षावृत्त, आनुष्ठान, देवानाप्रिय by the rule "इतराभ्यामपि दृशते" । Also comp "जयमवभवान् दूनमरातिष्वभिन्नायुक्त —" Kirat XI (d) इमाम् refers to शकुन्तला । The king here speaks of the impropriety of employing शकुन्तला in this work The impropriety regarding the other two girls, does not strike him He is interested, but the interest has not yet deepened into love *

महाधरभूषादयः । वस्त्रं च 'वेष्टनविचाराया मविच्छन्ति'—Bhattoji (c) उपान-
मम्—उप + दा + लभ + लोट् स्व do censure, उपानमम् means to censure.

2 Remark—The old garments have just become too tight. This indicates fresh youth

राजा—काममनुरूपमस्या वपुषो वल्कलम् । न पुनरलङ्कार-
त्रियं न पुष्यति । कुतः—

✓ सरसिजमनुविहं शैवल्लो नापि रम्यं
मलिनमपि हिमोशीलं च सच्छीं तनोति ।

इयमधिकमनोज्ञा वल्कले नापि तन्वी

किमिव हि मधुराणां मण्डनं नाकृतीनाम् ॥ १७ ॥

KING—True, the bark is unsuitable for her figure. But it is not that it does not cherish the charm of a decoration. (Do you ask) why?—The lotus is lovely even though smeared with the scum (Savala) The spot though dark, promotes the beauty of the moon. This slim one is more attractive even with a bark. What indeed is not a decoration for a charming figure?

राजेति । 'वल्कलम्' एतत् शनीभूतम् 'बला' शकुन्तलया 'वपुष' शारङ्गमदसा
हरीरसा 'कमलरूपम्' अजीव्य 'कामम्' मया अनुमन्त्रयम् ["काम प्रकामीऽनुमती"]
इति विद् । 'पुन' किन्तु 'अलङ्कारदिह' वपुषो मयदशीर्षो 'न पुष्यति' न तनोतीति
इति 'न' अजीव्यमपि वल्कलमिदमस्या वपुषमवयवम् ॥ ["वपुषो मण्डनम्" (म., न्या.,
म.) 'शमी वल्कलम्' (राम., वि.)] ॥

सरसिजेति । अत्र — शैवल्लो नापि 'अनुविह' सरसिज रम्यम्, लक्ष्म मलिनमपि
हिमार्ध, नक्षी तनोति, वल्कले नापि तन्वी इयम् अधिकमनोज्ञा । मधुराणामाकृतीनां
किमिव हि न मण्डनम् । व्याख्या—'शैवल्लो नापि' तुच्छया जलनैल्या अपि (मण्डनाम्
अपि) 'अनुविह' 'सरसिज' कमल 'रम्य' मधुरम् । 'लक्ष्म' चित्र कण्डः ("चित्रं
लक्ष्म च" इत्यमरः) 'मलिनमपि' हृद्यवर्णम् अतः कुतश्चित्तमपि, 'हिमा' शिशिरः

‘य इव’ क्रिया यच्च तच्च, शीतरज्ज्वन्द्वश्च ‘न चो’ शोभा ‘तनोति’ वितारयति ।
 ‘वन्दनेनपि’ हेतुन वन्दनवासना अपि ‘तना’ लम्बाद्वा ‘इव’ अनुसन्वा ‘अधिक’ यथा
 तथ, ‘मनोऽ’ इति मनाह्वयः । एतन् विवर्तमानाच्च मन्वे मनुष्याश्च मनोज्ञानाम्
 ‘आकृतौना’ वपुः किमत्र हि तुच्छमपि ‘वपु न मण्डन’ न मृदुलम् । अपि तु सर्वमेव
 कालमुत्तमं यथा भवति ॥

NOTES

1 (a) कामम्—Implies अनुमति (admission) (b) अनुगत वपुः इति
 अनुवपुः योग्यम् । प्रादित्त—न अनुवपुः unsuitable नञ्-तत्— । (c) पुनर्,
 Implies भेद difference “पुनरप्यमे भेदे” इति-कोट । (d) अलङ्कारिणम्—
 अलङ्कारिणं भूयते अमेन इति अलम् + क्त + घञ् कर्त्तरि = अलङ्कार decoration
 तच्च यो or तत्तज्जना यो the charm caused by decoration & तत्—or
 शक्त्यापि-वादि । ताम् । (e) न न—The double negation emphasises
 the affirmation

Remark—A bark garment for this charming figure ■ an
 obvious incongruity This is the admission implied by कामम् ।
 But पुनर् modifies the admission : Though obviously incon-
 gruous, you cannot say that the bark does not enhance her
 beauty I prefer the reading वपुः, because the poet closes
 the sloka following with “किमत्र हिनृताश्च मण्डन आकृतौनाम्” The
 inference there being about आकृति, it seems more relevant
 here to speak of वपुः than of वस्त्र which is not आकृति ।

3 (a) सरसिजम्—सरसि ज्ञातम् इति सरसि + ज्ञा + क्त कर्त्तरि = सरसिज
 or सरोज by the rule “तत्पुरुषे लुप्ति बहुलम्” : The बहुलम् implies
 variety i.e. whether नृक् or अनुक् or both has to be known from
 ग्रन्थप्रदीपः । Thus both सरसिज and सरोज occur in authoritative
 writing, but preferably write सरोजम् not सरसिजम्, पद्मे-रुहं not पद्म-
 रुहम् । (b) अधिकमनोज्ञा—मनसा ज्ञानाति इति मनस् + ज्ञा + क्त कर्त्तरि = मनोज्ञा
 Lit that which takes one by the mind, i.e. captives the mind
 Hence—charming अधिकं यथा तया मनोज्ञा excessively charming ;
 मण्डनमपि समास (c) वन्दनेन—इतीया करणे । It is करण of the क्रिया in
 मनोज्ञा । (d) किमत्र—the इव here is merely ornamental—वाक्या-

नहारे । “इति ईषदोपमोत्पेयावाक्यालङ्कारेषु” इति बह्वन्तरम् । (e) कि — is emphatic. Thus कि न मण्डनम् means what is not a decoration which is a mere question, or by काक्, “may imply that everything is a decoration. The चि emphasises the काक्—“what indeed is not a decoration”. For a similar idea compare—“न रम्यमादाय कथं च ते सुखम्”—Kṛitā, “सर्वशोभनीयं सुखं माम्”—Bhāṣa

4 Remark—Note the course of the king's love. His interest in Sakuntala has now developed into admiration. The metre is मालिनी and the figure चर्दानन्द्यास (see under चा परितोषादिधाम etc—Ante). Here the particular instances are first cited, the general conclusion then follows. It is perfectly legitimate. When दक्षिन् says—बन्धु प्रसूय तनमाधनमस्य न्यास—he does not mean that in actual writing the conclusion has to be stated first. In thought however, the conclusion is first before the mind's eye and facts are then brought together in support.

शकुन्तला (अग्रतोऽवलोक्य)—एषो वादेरिदमप्रवाहलं हि तुवरेहि विप्र मं केसररुक्खञ्चो । जाव ए सम्भावेमि [एष वातेरितमप्रवाहल्लोमिस्त्वरयति इव मा केसरवृक्षक । यावत् एन सम्भावयामि ।] (परिक्रामति) ।

SAKUNTALA—[Looking in front]—This Kesara tree hurries me as it were with its fingers of twigs urged by the wind. I will attend to it—[Walks round]

प्रियंवदा—इला सठन्दले, एत्थ एव दाव सुहुत्तं चिट्ठ ।

जाव तुए उवगदाए सतामणाहो विप्र अन्नं केसररुक्खञ्चो पडिमादि [इला शकुन्तले, अथ एव तावत् सुहृत्तं कं तिष्ठ, यावत् त्वया उपगतया सतासनाथ इव अयं केसरवृक्षकः प्रतिभाति] ।

PRIYAMVADA—My dear Sakuntala do thou stay at this very place for a moment For, with you near, this Kesara tree appears as if blessed with a creeper

शकुन्तला—अदो कसु पित्र्यं वदामि तुम् [अतः खलु प्रिय-
वदामि त्वम्] ।

SAKUNTALA—Hence indeed you are called Priyamvada

शकुन्तलेति । ['अद्यत' पुर 'अवनीका' आह] 'एव अद्यतो दृग्गमान
'केशरवृक्ष' वकुलपादप 'वानेन वायुना 'द्विता' चालिता या 'पञ्चवक्ष्या 'अगुण्य'
ताभि 'मा त्वरयति' सत्त्वगमनाद्यम् आहवति 'इव' । एहि शकुन्तले भटिति नो
हेचनेन स बह य इति मङ्गीतयति इव । 'यावत् एव वकुलक 'सम्भावयामि' गन्वा
अलक्ष्येनेन स' वईयामि । ["परिक्लान्ति" वृद्धस्य परितो गच्छति] ।

प्रियवदति । 'इत्था' अयि शकुन्तले 'अत्र केशरवृक्षतले' 'एव तावत् सुदर्शन' 'अ
वयमाव 'तिष्ठ' । 'तावत्' प्रश्न साध्याम् ['यावत् कात अ'वधारये । प्रश्न साध्याम्'
इति निर्दिष्टी । 'उपगतया' समीपवर्तिन्या 'तया' [द्विती तृतीया] 'अय केशरवृक्ष
वकुलपादप एतया सनाद्य साध्याम् 'इव' अलङ्कृत इव इत्यर्थ 'प्रतिभाति' लम्पने'
लम्पन वकुलसूत्रे स्थिता, मन्थी लतया इव कयाचित् अयमगुण्यहीतो वकुल इति शकु
न्तलाया उपपन्न सा ।

शकुन्तलेति । मधुरमुख्येन तया 'अत खलु' इहमेनैव प्रियभाषणेन 'तु प्रियवदा
असि' प्रियवदा इति नाम्ना आह्वयते । या प्रिय वदति सैव प्रियवदा । प्रियभाषणेन
पुनर्यथायं नै आम ।

NOTES

1 (a) वानेरित &c — इव + त कस चि = द्विता urged पञ्चवक्ष्या अगुण्य
पञ्चवङ्गुण्य । वानेन द्विता वानेरिता urged by the wind तादृश
पञ्चवङ्गुण्य । त,भि । करणे इया । [b] केशरवृक्ष — इम्बो इव वृक्ष young
tree, केशर is a name of वकुल । स चासौ वृक्षश्च । [c] यावत् indicates
अवधारण ।

2 Remark—Here we have रूपक in पञ्चवङ्गुण्य । The defini-

is a सादृश्यवाचक phrase 'तया चानुवरोतीति शब्दा सादृश्यसूचका' इति दृश्यते ।

३. लोभनीयम्—लुम् विमोहने + चिच्, चनीयर कर्त्तरिवाङ्लकारात् attractive

Remark —लोभनीयम् is suggestive. It betrays the king's wish to possess her. But just now the wish is not perceptible even to the king himself. Hence he says in a general manner लोभनीयं यौवनम् not लोभयति मां यौवनम् with a personal reference *

॥ स्वयंवर &c—स्वयम् आत्मना प्रियते चमिन् इति स्वयम् + इ + ध्वञ्चिक्त्वात् स ज्ञायाम् = स्वयंवर by the rule "पुंसि स ज्ञाया च प्रायेण" । तत्र बहु । Or after मानुजौ—स्वयं व्रणीते इति स्वयम् + इ + खच्, कर्त्तरि क्तियाम् = स्वयंवर one who chooses a husband herself. सा च सा बहुव । कर्मधा— ।

6 (a) वनज्योत्स्ना—ज्योतिरत्ताम्याम् इति ज्योतिस् + न मत्वर्थे = ज्योत्स्ना निपातनात् by the rule "ज्योत्स्ना तमिस्त्वा -" । वनसा ज्योत्स्नेव उदभाम-कत्वात् । (b) एवम्—There is no शेषविशेष here Hence the rule "अधीगर्धद्विगो कर्मणि" does not apply, we get द्वितीया because of कर्मविशेषात् । (c) विष्कृता—वि + कृ + क्त कर्त्तरि । स्वरति = मनसा गच्छति । Hence secondarily कृ is मत्वर्थः । So it takes कर्त्तरि क्त by the rule "मत्वर्थोक्तकर्मणि" ।

शकुन्तला—तदा अत्ताणं विस्मरिष्यं [तदा आत्मानमपि विस्मरिष्यामि] । (लतामृगेऽथ वनलोके च) हला रमणीयं क्खु काले इमस्म लतापादपमिदुणस्म वड्ढअरो संवुत्ती । एव-कुसुमजोव्वणा वण्णोसिणी, वड्ढपल्लवदाए उवहोअक्खमो सह-आरो [हला रमणीये खलु काले अस्य लतापादपमिदूनस्य व्यति-कारः संवृत्तः । नवकुसुमयौवना वनज्योत्स्ना वड्ढपल्लवतया उप-भोगधमः सहकारः] ॥ (पश्यन्ती तिष्ठति ।)

SAKUNTALA—Then I shall forget even my own self

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

(Approaching the creeper and looking at it) Darling, at a most opportune moment indeed has taken place the union of this couple of a creeper and tree. The Vanajyotsna has fresh youth in her flowers and the Sahakara is capable of enjoying because of its growth of twigs (Stands gazing)

अकृतमिति । यदि वनज्योत्स्ना विचारामि 'तदा आत्मानमपि विचरिष्यामि' । अभिज्ञा इयं मया, या हि वनज्योत्स्ना सैव 'अहम्' इत्ययम् । [नता वनज्योत्स्नाम् 'उपेय' भाव्य, नतासुमोषं गत्वा, 'अवनीक' इति 'अ' आह] 'इता' अनन्तरे 'रमणीय' मनोहर 'खलु काले' समये 'नताया' वनज्योत्स्नाया 'पादपस्य' सहकारस्य च यत् मिथय इयं, तस्य 'अस्य व्यतिकर' समागम 'सहय' जातः । रमणीयता दृश्यति— 'वनज्योत्स्ना' तदाख्या इयं नवमानिका 'नवम' अधिरीदयतम् नूतनत्वात् मनोरम कुसुमरूपं यौवनं यस्या तादृशम् । 'सहकार' अथ 'वृक्षा' मृदुता 'पञ्चवा' यस्य 'तत्पदा' नवपद्मरीदयत्वात् उपभोग्यं स्वाद्यस्निवनदिभुज्यस्य 'अम' योग्यः । यौवनेनेय सहकार प्रीयानि मौ, पि सैना स्वाद्यता अथावयति । अकृतमिति जातयो वाचकान्, पञ्चवै प्रख्यायमानत्वात् सहकारात् तदापि नवमानिका कुसुमरीरमः । इत्यही लोक-सुमनोऽरनयो समागमः । ['पञ्चमी' नतापादयो अवनीकवन्तो मनसा च सता-रममापुष्य' सुवती 'निष्ठति' आत्मे] ।

NOTES

- 1 (a) रमणीय &c —रमयति इति रम + चिच् + चर्त्तायर्, कर्त्तरि वाङ्मनः = रमणीय, charming तच्छिन् । (b) नतापादप etc —नता च पादपय नतापादयो creeper and tree तयोर्मिथुन इदम् pair of a creeper and tree, तस्यः । (c) व्यतिकर — वि + चति + क्त + च व्यतिकरये षे आद्यसि Union (d) नवकुसुम etc —नव कुसुम नवकुसुमम् । तत् यौवनं यस्या । See व्याख्या for another view In अथर किसनराम etc. यौवन is spoken of as कुसुम । Working in the same line here कुसुम is taken not merely as like यौवन but as यौवन itself (d) वृक्षपञ्चव etc —वृक्षा, पञ्चवा यस्या वृक्षपञ्चव having an array of twigs, तस्या भावः वृक्षपञ्चवता । तथा । द्विती इयः । (1) उपभोग्य &c —उप + भुज् + चञ् भावे उपभोग्य enjoyment इत्या अम (तेन— ।

प्रियंवदा—अनसूए, जानासि किं सतन्दला वनजोसिणिं
अदिभेत्तं पेक्षुदित्ति [अनसूये, जानासि किं शकुन्तला वन-
जोत्थाम् अतिमात्रं प्रेक्षते इति] ।

PRIYAMVADA—Do you know Anasuya, why Sakun-
tala is earnestly looking at Vanajyotsna ?

अनसूया—ए क्खु विभावेमि । वहेहि [न खलु विभावयामि ।
कथय] ।

ANASUYA—I cannot indeed guess. Do tell me

प्रियवदा—जह वनजोसिणी अनुरूपेण पाश्र्वेण संगदा अवि-
णाम एव्वं अहं वि अत्तणो अणुरूपं वरं लहेच्चं त्ति [यथा
वनजोत्स्ना अनुरूपेण पादपेन सङ्गता, अपि नाम एवमहमपि
आत्मनः अनुरूपं वरं लभेय इति] ।

PRIYAMVADA—'As Vanajyotsna is united with a
suitable tree, so may not I too get a bridegroom suiting
myself'—This (is her thought)

शकुन्तला—एसो पूण तुह अत्तगदो मनोरहो [एष नूनं तव
आत्मगतो मनोरथः] । [कलसमावर्जयति] ।

SAKUNTALA—Surely, this is the desire within your
self, (Inverts the pitcher).

प्रियवदेति । 'अनसूये' शकुन्तला किं किं निमित्तं 'वनजोत्स्नाम् अतिगता
भावा' यदिन् तत् तथा तथा सातिश्रयनियथे 'वहेच्च' पश्यति, पश्यन्ती आसौ 'इति'
एतत् 'जानामि' ॥ इति काव्यम् ।

अनसूयेति । 'न खलु' न नूनं 'विभावयामि' अनुमानं शक्नोमि । यदिन्
जानामि 'कथय' मे ।

प्रियवदेति । 'यथा' यद्वत् 'वनजोत्स्ना अनुरूपेण' आत्मसदृशेन 'पादपेन'
इत्येव सङ्कारेण 'सङ्गता' मिलिता 'अपि नाम' किमिदं सम्भावितं यत् 'अहमपि एवम्

आकन चतुरूप सदृश 'वर' भर्ता 'नमिष' लब्धः शक्रं यास् 'इति' एतत् मनमिह्वर इय वनज्योत्सनां चतुसद्वता प्रेचमाणा तिष्ठति ।

शकन्तानि । नू- निश्चितम् एव' लया ऽक्त 'तव आन्वगत' मनसि स्थित 'मनोरथ' अपिनाथः । अपि चतुरिके, मामात्रित्य स्वाभिनाथ प्रकटयामि ? ['कलम' संचलघटम् 'आवर्जयति' किञ्चित् अधामुख करोति, [मुञ्चति इत्यर्थः] ।

NOTES

1 ज्ञानाति—The वर is इति । Do you know this (इति) । The इति again refers to the sentence किं शकन्तानां वनज्योत्सनामतिमात्र प्रेचनम् ।

2 (a) अपि नाम &c —The अपि is repeated The first indicates a question "गङ्गां समुद्रं वप्रमहासागरास्वपि" इत्यमरः । She is questioning herself 'नाम—Implies possibility सम्भाव्य । 'नाम प्राकाशय सम्भाव्य क्षीपीयमनुत्सर्ज' इत्यमरः । Together अपि नाम = Is it possible The second अपि = समुच्चयः । अहमपि = I too (b) लमिष—लभ + लिङ् इय । शक्रि लिङ् । (c) इति—This : e this is her thought इति ध्याति अतः अतिमात्र प्रेचने इत्यर्थः ।

3 Remark—Priyamvada's reply urges the king on in his course of love On hearing this, naturally the thought arises in him whether he would be a suitable husband (चतुर्यो वर) for Sakuntala *

4 आकनत—आकान गत residing in thyself रतम्— । The point of the retort is—Priyamvada's speech is direct, अहम् referring to शकन्तानां । Sakuntala haughtily misinterprets—अहम्—the speaker, 1 = प्रियवदा ।

5 आवर्जयति—आ + वृज् + णिच् + लट् ति । Inverts : e empties on some shrub at hand, presumably the नवमालिका । Comp नवमालिकासुज्झित्वा &c infra आवर्जन is bending Compare—'आवर्जितजटामौलिर्वलन्विष्टशिखोटयः' "शास्त्राभिरावर्जितपद्मवामि" &c

राजा—अपि नाम कुलपतेरियमसर्वस्वीत्वमश्रवा स्यात् ? अथवा कृतं सन्देहेन ।

असंशयं चतुपरिग्रहचमा यदाय्यमस्यामभिलाषि मे मनः ।

सतां हि सन्देहपदेषु वस्तुषु प्रमाणमन्तःकरणप्रवृत्तयः ॥१८॥

तथापि तत्त्वत एनामुपलप्स्ये ।

KING—Can it be that this maiden is born of some of the Kulapati not of the same caste with him ? Or, as with doubts ! She is undoubtedly fit to be wedded to Kshatriya, because my honourable mind is inclined towards her. For, to the good, in matters of doubt, the inclination of their mind are the final authority Still I must know the about her

राजसि : 'अपिनाम' किमिदं सञ्चारितं यत् 'इयम्' एषा शकुन्तला 'कुन्त' अपुत्रशिष्यदीपकस्य मुनिकलेऽवरस्य कन्यस्य 'असंशयं' ब्राह्मणेतरं यत् कालदम् ['कालमे' किदारे'] इति कोषः] 'तत्तत्सञ्चारा' तज्ज्ञाता 'स्यात्' भवेत् 'अथवा' एष 'सन्देहेन' संशयेन 'ज्ञातम्' अलम् । इयं ब्राह्मणपत्नीप्रसूता, तदितरज्ज्ञाता वा, अकारणं संशयः ।

असंशयमिति । अन्य — [इयम्] असंशयं चतुपरिग्रहचमा, यत् मे मनः अस्याम् अभिलाषि । सन्देहपदेषु वस्तुषु सताम् अन्य करणप्रवृत्तयो हि प्रमा व्याख्या—'इयं' शकुन्तला 'अमं शयं' निश्चितं 'अदृष्टं' अद्विषन्तः 'परिग्रह' पद्म स्त्रीवारः, तस्य 'अमा' योग्या । कचमेतत् प्राच्यते इत्याह—यत् 'मे' मम पुरुषः अप्र 'आय्यम्' आचारपूतं 'मनः' अस्यां शकुन्तलायाम् 'अभिलाषि' सम्पृष्टम् । प्रवृत्तिरेव अनुवृत्तव्या, एतत्पदप्रवृत्तिरपि आपतति इत्याह—'सन्देहस्य पदेषु' र ['एतद्व्यवसितमात्रमनलज्जाद्विबन्धेषु'] इत्यमरः] संशयस्थलेषु 'वस्तुषु' विधानि यानि वस्तूनि संशयस्थलानि तेषु इत्यर्थः, सतां साधूनां, न तु प्राकृताः 'अनं करणस्य' मनसः 'प्रकृष्टा' हृत्तयः 'प्रवृत्त' नानिवर्त्तनालक्षणा व्यापारा 'हि' त 'प्रमाणं' कर्तव्यनिर्णायकम् ॥ कर्षव्याकर्षव्येषु साधूनां मन एव प्रमा पौरुषोऽपि साधुरेव । मनस्य मे शकुन्तला प्रति याति । तन्मूलमियं मे इति भावः ।

तथापीति । 'तथा' एव तर्कवनिर्वाते 'अपि अर्थ' 'एना शकुन्तला 'रुचते' स्वरूपेण 'सुपन्द्रेष्टा' ज्ञाया । आश्रमव्यभिच परिषुक्कादिभि आमुल शकुन्तलाया स्नानम् अवगमिष्यामि ।

NOTES

1 (a) अपि नाम &c —The king is discussing the propriety of his union with Sakuntala, as suggested by Priyamvada's reply * (b) कुलपति —This has a technical sense "सुमीना दश-साहस्रं योजनदानादियोवथात् । अग्रापयति विप्रविंरसौ कुलपति कृत ॥" (c) असवर्णं &c —स भवत्यस्यात् इति सन् + सृ + अप् अयादाने = स भव origin उत्पत्तिव्याजम् । सैव is कन्ये wife "सैव कन्ये केदरे" । समानो वर्णो यस्या तत् सवर्णम् of the same caste समानस्य सभाव । न सवर्णमेवमवर्णम् । असवर्णं असम् = wife not of the same caste कर्मधा— तत् स भवो यस्या सा । बहु— । (d) मयात्—अकि लिङ् । We do not say स भावनाया लिङ् because सभावना is already expressed by नाम । (e) कृतम्—It is an अवयव in the sense of अलम् । Hence अवयवार्णोपयोगक्रिया प्रति करणत्वात् 'सन्देह' इति करणे इतीया ।

2 (a) असंशयम्—सम् + श्रौ + अप् भावे = सशय doubt अविद्यमान स शयो यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा । बहु— । (b) सवपरि etc—परि + दृढ + अप भावे = परिदृढ acceptance (as bride) नवरा परिदृढ marriage by a Kshatriya तस्य समा । Or नवपरिदृढ अनेन इति नवपरिदृढ + सम + च कर्त्तरि स्त्रियाम् tolerating marriage by a Kshatriya (c) प्रमाणम्—Always neuter singular (d) अल करण etc —क्रियते अनेन इति कृ + लुट् करणे = करणम् sense इन्द्रियम् । अल स्य करणम् अल करणम् the inner sense । e the mind शक्यार्थि वादि तत् ।

3 (a) तथापि—Still, i e though I have no doubts The enquiry is through curiosity only He is sure of the result of the enquiry, it will end in proving that Sakuntala is eligible for marriage by a Kshatriya (d) तत्तत् —तत्तत् = facts Literally I will ascertain her by facts, i e I will ascertain the facts about her

शकुन्तला (ससम्भ्रमम्)—अग्नौ सलिलसेधमम्भसुग्गटो
णोमालिअं उज्झित्थं वध्दणं मे महुअरो अच्चिवट्टइ [अग्नौ
सलिलसेधमम्भमोदगतं नवमालिकाम् उज्झित्वा वटनं मे मधु-
करः अभिवर्त्तेते] (भ्रमरवाधां रूपयति) ।

SAKUNTALA—(In a fright) Ah ! Raised by the agitation
caused by the sprinkling of water, a bee, having left the Na-
ramalika is coming towards my face ! (Acts the annoyance
caused by a bee)

राजा (मसृहमवलोक्य)—

चलापाङ्गा दृष्टिं स्पर्शसि बहुशोवेपथुमतीं

रहस्याख्यायीव स्वनसि नृदु कर्णान्तिकचरः ।

करो व्याधुन्वत्या पिवमि रतिसर्वस्वमधरं

✓वयं तत्त्वाम्बेधान्मधुकरहतास्व खलु क्षती ॥२०॥

KING—(Gazing longingly)—O bee ! we are undone thro-
ugh search after facts, thou art successful indeed ! Thou tou-
chest repeatedly her trembling eyes the corners of which are
restless, hovering near her ears, thou softly hummest like
one whispering a secret, while she is waving her hands,
thou suppest her lower lips which is the very essence of
desire

शकुन्तलेति (‘सङ्क्षेपे’ सम्भासेन सह आह) ‘अग्नौ’ इति आदिगै । ‘सलिलसं-
वर्धनं संकातं’ य ‘सम्भ्रमं’ आन्दोलनं तस्यां ‘उदगतं’ उत्पत्तितं ‘मधुकरं’
कश्चिन् भ्रमरं ‘नवमालिकां’ वनज्योत्स्नाम् ‘उज्झित्वा’ परित्यज्या ‘मे वटनं’ पद्मगन्धि-
मुखम् ‘अभिवर्त्तेते’ लोभान् अनुभावति । [‘भ्रमरान्’ वाधा योडा ‘निरूपयति’ नाट्येन
दर्शयति] ।

राज्ञेति—[शृङ्गा अभिलाषे नैन सह इति ‘सम्पृष्ट’ साभिलाषम् ‘अवलीक्य’
धमरगतं दृष्ट्वा आह]

चनेति । अन्वयः—हे मधुकर, वैद्युतमूर्ती चन्नापादौ दृष्टि बहुय न्युशसि, रदस्याध्यायीव कथानिकचर (सन) शृष्ट स्वनसि करौ व्याधुन्यः । रतिसर्वस्वम अधर' पिबसि, वयं तत्त्वान्वेषात् दृष्टा, त्वं स्तुतुं कृती । व्याख्या—हे 'मधुकर' भ्रमर, भयान वैद्युतमूर्ती कल्पमानाम अपि च बहुदनुमरणात् चत्न 'चञ्चन' 'अपाद' घान्तभायो यस्या तादृशी 'दृष्टि' लोचन 'वदुःशा' नार दार 'न्युशसि' । रदस्य गोपनीय किञ्चित् चापट इति 'रदस्याध्यायी' निभृतप्रवक्ता 'इव कर्कशो चमिके' सुभीपे चरतीति तथाभूत मन् 'स्तु' लोचै 'स्वनाम' अस्मद्विधाना मन्वन्धे अत्यक्त भावसे । 'करी' इमी 'व्याधुन्य' त्वामिव निषेड, विनिषेध समन्तात् चालयन्त्या अस्या शकुन्तलया 'रतिसर्वस्व' कामसारम् 'अधर' निम्नोद 'पिबसि' पना शुश्रुषि इत्यर्थः । 'वयम्' अहम् ["अपादौ द्वयोश्च" इति बहुवचनम्] 'तत्त्वमय' सदृशद्वयोस्या न वा इति चम्पन 'अन्वेषात्' निर्लेशाद्यभेदनुसङ्गात् 'दृष्टा' भ्रमरमोक्षया जाता 'त्वं स्तुतुं' त्वमीम 'कृती' कृतकृत्य ॥ मन्मालिकास्तुम्भिल्ला प्रथम लोकोत्पत्त्यवसात् शकुन्तलाया 'नैव प्रतिधावती' भ्रमर । सुभीपस्य पुन कर्कशो विषोपाध्याम् आकृष्ट तव पय चमिक । ततोऽपि च पक्वस्त्वत्पुत्रा अधरमभिगत । राजा तु अस्या ज्ञातव्यं भ्रमर कामिचरितमारीष्य सामुयमाह इति तात्पर्यम् ।

NOTES

1 [a] मलिन &c —मलिनसा सेक sprinkling of water तस्यान समुभन agitation from the sprinkling &c सहसुपेति समास । तस्यात् उदगत raised by the agitation &c [d] अभिषक्त से—अभि ॥ here usually taken as a कर्म प्रवचनोद् to explain the द्वितीया ॥ वदन । वदनम् अभि—वदन लक्षणीकृत्य । Or we may say अभिषक्त ॥ सकर्मक owing to अभि । "उपसर्गवसात् सकर्मकत्वम्" । In that case वदन takes कर्मवि द्वितीया ।

2 (a) चत्न etc —The king is ardently in love, and envies the bee that is seen playing with her* The metre is शिवरिषो । समासीति ॥ the figure See under वानेरित etc —Ante (b) बहुय —Several times repeatedly I have not got the chance even once Hence the envy* रदस्याध्यायी—रदसि भवम् इति रदस् + यत् = रदसाम्

* Adopted by Prof Gajendragadkar

a secret तन् आचष्टे आस्यति वा इति रहस्या + आ + चष्ट् or छा + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि । According to भट्टोजि, however, छा is not available here and we have to derive from चव । “अथ मातृवातुकमावविषय ” इति भट्टोजि । [c] कर्षांनिष्ठ etc —कर्षांयो अन्तिकम् neighbour-hood of the ears तत्र चरतीति कर्षांलक्ष + चर + ट कर्त्तरि ॥

3 [a] तत्त्वं etc —चञ् + इष्ट + चञ् भावे = अन्वेष search, तत्त्वमा अन्वेषं तत्त्वान् । इती पद्यमो । [b] हता —Baffled अशक्तिः, or restrained प्रतिवृत्ता । ‘मनोहृत प्रतिवृत्त प्रतिबद्धो हतश्च स ’ । [d] हतो—Successful “हृदादिभाक्” इति इतिपत्यय is the usual derivation of Madhava, Mallinatha etc But opinions differ as to whether हत is of the हृदादि class An alternative may be given—ह + क्त कर्मणि भावे वा = कृतम् achievement. हृदा अस्ति इति कृत + इति मत्वर्थे ।

शकुन्तला—ए एसो धिष्टो विरमति । अश्वतो गमिच्छं [न एष धृष्टो विरमति । अन्यतो गमिष्यामि] । (पदान्तरे स्थित्वा सदृष्टिचक्षुषम्) कष्टं दृष्टो वि आशच्छादि । हला परित्यागह मं इमिणा दुस्विणोदेण महचरेण अहिम्नपमाणं [कथम् इतोऽपि प्रागच्छति । हला परित्यागिषा माम् अनेन दुर्विनीतेन मधुकरेण अभिभूयमानाम्] ।

SAKUNTALA—This impudent bee won't stop I will move elsewhere [Stepping aside and looking round]. How now, he is coming this way too Save me, Darling. I am being overpowered by this ill-mannered bee

शकुन्तलेति । ‘एष धृष्टः’ दुर्विनीतो धमरः ‘न विरमति’ निवर्त्तते । ‘अन्वेष’ चक्षुषिन् ध्याने ‘गमिष्यामि’ । (अन्वेष पद ध्यान ‘पदान्तर’ ध्यानात्मकम् । तत्र ‘स्थित्वा’ गमनान् विरता भूत्वा ‘दृष्टे’ दर्शनमा ‘चक्षु’ दातु, तेन सह भयभ्रांतिस्तुप दृष्टा आह) ‘कथम्’ किमेतन् यत् एष धमरः ‘इत’ अर्पि’ अस्मिन्नपि ध्याने ‘प्राग-च्छति’ । ‘हता’ अस्ति लक्ष्यो ‘अनेन दुर्विनीतेन अश्वितेन मधुकूरेण अभिभूयमाना’ बाध्यमाना ‘मा परित्यागिषा’ रक्षतम् ।

1 [a] न एव etc.—विभक्ति takes परस्मैपद by the rule “वाङ्-परिभो रम्” ॥ [b] अन्यत् takes तसि after डि in the सप्तमी विभक्ति । Compare इत् in “प्रयुक्तमप्यन्वितो ह्यस्य स्यात्” । [c] कथम् is “अप्यर्थे”—an अवयव । Compare “कथमिह सा कथमुद्दिष्टा”, “कथं निगडस्यतामि” ॥ [d] इत्ता is सखीषु कोमलामनसे अवयवम् । ‘सकामाभिलषा सखी इत्ता भाषा पर-म्यम् ।’ [e] दुर्विनीतेन—दुर् + वि + नी + क्त कर्मणि, or दृष्ट विनीत badly disciplined महसुपेति समासः ॥ Or विनीत विनय discipline, भावे क्त । दुष्यित विनीत यज्ञा तेन । बहु— । (f) अभिभूयमाना परिवारेणाम् = अभिभवात् । परिवारेणाम् ॥

उभे (सस्मितम्)—का वचनं परिच्छादुः । दुस्मन्दं अस्मन्द । राश्ररक्षितद्व्याहं तपोवणाहं नाम [का वयं परिव्रातुम् । दुष्यन्त-मास्मन्द । राजरक्षितव्यानि तपोवनानि नाम ।]

THE TWO FRIENDS (Laughing)—Who are we to save, Call (shout for) Dushyanta Forest of penance are known as to be protected by the King

राजा—अवमरोऽयमात्मानं प्रकाशयितुम् । न भेतव्यम्—
(अक्षोक्ते स्वगतम्) राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् । भवतु एव
तावदभिधास्ये—

KING—This is the opportunity to disclose myself Don't be alarmed—(Aside, when only half uttered) But the royal character will be disclosed Well then, I will speak thus—

शकुन्तला (पदान्तरे स्थित्वा, महृष्टिचेपम्)—कहं इदो वि
मं अणुसरदि [कथमितोऽपि मामनुसरति ।] ।

SAKUNTALA—(stepping aside and looking around)—
What ! following me here too ,

उभे इति । ‘उभे हे अपि सखी’ इत्येवास्मिन् सद आह । ‘परिव्रातु परिव्रातकर्मणि इत्यर्थे ‘वयम् आवा हे ‘का इति काङ्क्ष [“अक्षदो इत्येव” इति

किन्तु 'इयमवधो प्रियसखी' एकशला 'मधुकरे' च अभिभूयमाना बाध्यमाना सती 'अका' तरा कातरा सम्पद्यमाना भूता 'कातरोभूता' व्याकनोद्धता ।

NOTES

1. पौरवे—Refers to दुष्यन्ते । अनादरे भावलक्षणे सप्रमी । This is intended to mislead पौरवे मयि is the fact , पौरवे दुष्यन्ते makes a distinction between the speaker and दुष्यन्त and misleads the maidens (c f राजभावस्त्वभिज्ञातो भवेत् above) (b) शातिसरि—यास + दच् अङ् कर्त्तरि = शासिता the chastiser तद्धिन् । Owing to the दच् we have धृष्टी in दुर्बिनीतानाम् । पौरवे दुर्बिनीताना शासिता = पौरवे दुर्बिनीतान् शासितुमर्हति । The metre is चाव्यां (See चा परितीक्ष्ण d.c Ante)

2 Remark—We have an exact parallel in ' अङ्गी महीं शामति सूर्येव मे निरागतं प्राचक्षर क एव " ।

3 सर्वा &c —All were confused but अनन्या was the first to recover self possession . 'She addressed the King '

4 चाव्यं etc —चाव्यंते शय्यते शरत्कालेन चाश्रयते इति कृ + घट् कर्मणि चाव्यं Lit one who succours the distressed This is very aptly used towards दुष्यन्त at the time he offers protection to the girls. The word is however more commonly used in its secondary sense of a noble man, one of generous impulses, ६।५ । "महाकुल-कुलीनाय सभासन्नसपाध" इत्यमर । (d) चयाहितम्—चतीव चाहित मनसि that which has made a deep impression on the mind , hence a great danger महाभीति । "चयाहित महाभीति " इत्यमर । [e] कातरा-भूता—अकातरा कातरा सम्पद्यमाना भूता इति कातरा + चि + भू + क कर्त्तरि-ल्लिषाम् ।

राजा (शकुन्तलामिमुखो भूत्वा)—अपि तपो वर्द्धते ?

(शकुन्तला साध्वसादवचना तिष्ठति)—

KING—(Facing towards Sakuntala)— Do your devotional rites prosper ? (Sakuntala stands speechless through confusion)

अनसूया—टाणिं अतिथिविसेसलाहेण । हला सउन्दले,
गच्छ उहअं फलमिस्सं अग्घं उवहर । इदं पादोदकं भवि-
स्सटि । (इदानीम् अतिथिविशेषनामेन । हला शकुन्तले,
गच्छ उट्टजम्, फलमियम् अर्घमुपहर । इदं पादोदकं
भविष्यति) ।

Anasuya—[They do] now by the arrival of a distin-
guished guest Dear Sakuntala, go to the cottage and fetch
offering mixed with fruits This will become water for the
feet

राजा—भवतीनां सूरतयैव गिरा कृतमातिथ्यम् ।

KING—Verily, the rites of hospitality have been rendered
by your sweet and sincere words

राज्ञेति । ['अकलानामभि' तथा एकदिक् 'मुख' यस्या तथा 'भुक्ता' आह]
'अपि तपो वडंते' चोद्यमान भूयते । तपसः कथञ्च किम् ? ['अकलानां साधनात्'
स कलान् अविद्यमान वचन भाषणमस्या इति 'वचचना' निवृत्तत्वा 'तिष्ठति'] ।

अनसूयेति । अकलानां निवृत्तत्वा दृष्ट्वा अनसूया आह—'अतिथीनां विशेष'
उत्तम 'अतिथिविशेष' उत्तमातिथि भवति । तथा 'लाभेन' प्राप्त्या 'इदानीम्'
अनुना तपो वडंते । आटुवाद् एव राज्ञेति ॥ पित्रा आदिष्टम अतिथिपूजन
कारणतो आह—'हला अहं त्वं उट्टज' पर्वणाया 'यच्छ' । तत 'फलं मिय'
पुत्रम् 'अर्घ्यं' अर्घ्याद्युक्त्यम आनोद्य अन्नमवति 'उवहर' प्रापय । 'इदम् एतत् अन्नं
स्थितं अन्नमेव 'पादोदकं' पादय भारि 'भविष्यति' । अन्नमभि, दधिपुण्यादिक
माहृत्यमानोऽत्र प्रथम पादप्रक्षालनार्थं पादय, तत पूजार्थमर्घ्यं, ततश्च अक्षयार्थं फलं
देहि इत्यर्थः ।

राज्ञेति । 'भवतीनां सूरतया' सत्यप्रियया ['सूरतनुं प्रियं सत्यं' इत्यमरः]
'राजाएव आतिथ्यं कृतम्'अन्न पुनरायामेन ।

NOTES

1. राजा &c—अभिमतं मुखमस्य इति अभिमुख facing, वड—by

the Varttika 'यादिष्वी धातुजस्य बहुव्रीहिषां चो बाचोत्तरवदन्त्ये' ।
शकुन्तलाया अभिमुखः ।

2 शकुन्तला &c —She has not yet recovered from the confusion. On the contrary, being directly addressed by the king she is more confused and cannot answer, Priyamvada too is confused. Hence Anasuya saves the situation by answering for Sakuntala *

3 [a] अतिथिविशेषे eto —विशिष्यने or विशिष्यने इति वि + शिष [or शिष + शिष] + घञ्, कर्मणि = विशिष्य lit that which is left [when the husks are removed] ; e the kernel, that is best अतिथीना विशिष्य the best of guests, इतत्तम् — There is no निहारण in the वाक्य, because निहारण requires the presence of three things, the निहार्यमात्र, the class from which the निहारण is made, and the quality which is the basis of निहारण. These conditions are not fulfilled in the present instance. Hence the prohibition "न निहारये" does not apply. [b] फलमियमर्चनम् —फलमियमर्चनम् इतत्तम् — by 'पूर्वसद्व्यवसनीनार्थकलहनिपुत्रमियमर्चनम्' अर्चनम् is पूजाविधि an offering to honour a visitor फलमियमर्चनम् । तत्तम् । अर्चनम् here is not a part of अर्चनम् । These are distinct Offer him अर्चनम् and also offer फलम् । No फलम् is necessary to make up an अर्चनम् । The वाचस्पत्य quotes कामीखण्ड thus—"आय चोर कृषावद्य दधि सर्पिं मृतप्लवम् । यव सिंहायकचैव चटाक्षोर्ध्वं प्रकीर्तितम् ॥" Rice [तन्मूलम्] and mustard [सिंहायक] in this cannot be called अर्चनम् । [c] पादोदकम् —पादाय उदकम् water for the feet, i e water to wash the feet with —पादम् । उदकम् इति ममानम् । Or पादाय उदकम् इति शाकपात्रिं यदि ॥

Remark—Here Anasuya reminds Sakuntala of her father's injunction to attend to guests that come to the hermitage during his absence. Sakuntala is not doing her duty by thus standing confused *

5 [a] मूलतया —सुष्टु नृत्यन्ति जना अर्चनम् उच्यते इति सु + नृत् + क कर्त्तव्ये अर्चनम् लिङ्गम् । This is Bhanuji's derivation. It is open to

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

the objection that नृत् does not occur in the Varttika "चञ्च कविधानं व्यासा पावाधि इति युञ्ज्यम्" । Hence Bhanujī suggests the alternative सु + वृत् + चञ् करणे मञ्जायाम् and explains that नृत् does not take युञ् [i. e. it does not become नृत्] by the maxim "मञ्जापूर्वो विधिरनित्यः" । Lastly सु becomes दीर्घ by the rule "अन्येषामपि दृश्यते" । (b) आतिथ्यम्—आतिथ्ये इदम् इति चर्त्ताय + अत् ।

प्रियंवदा—तेन हि इमस्मिं प्रच्छात्रमीश्वराय मत्तवर्णपवेदि-
आय सुहृत्तश्च उपविशितश्च परिस्त्रमविनोदं करोतु अज्जो [तेन हि
अस्यां प्रच्छायश्रोतलाया मत्तवर्णवेदिकायां सुहृत्तंकमुपविश्य
परिस्त्रमविनोदं करोतु आर्यः] ।

PRIYAMVADA—Then let your honour allay his fatigue
seated a while on this cool and shady embankment round
the saptaparna tree

राजा—नूनं यूयमप्यनेन कर्मणा परित्यान्ताः ।

KING—Surely you too are all fatigued by this work

अनसूया—इत्ता मठन्दले, उद्दं यो पञ्जुवामण अदिहीणं ।
एहि उपविशमृह [इत्ता शकुन्तले, उचित नः पर्युपासनमतिथौ-
नाम् । एहि उपविशामः] । (सर्वे उपविशन्ति) ।

ANASUYA—Dear Sakuntala, it is proper for us to sit
near the guest. Come let us sit down [They all sit down]

प्रियवर्दिता । यदि आतिथ्यं कृतमेव भवति भवता 'तेन हि' ततश्च 'प्रहृष्टाभि-
श्चायामि' सेविते दिष्टे 'श्रोतलायाम्' अस्यां मत्तवर्णवेदिके 'मूलवन्धनभित्तौ'
'सुहृत्तंक' चक्षमात्मम् 'उपविश्य आर्यः' आर्यो भवान् परिस्त्रमश्च पयिक्कालो 'विनोद'
'लाभव' 'करोतु' [प्रच्छात्र इति बहुव्रीहिः । प्रहृष्टाश्चाया इति प्रादिसमाधे तु
प्रच्छात्रा इति न्यायः] ।

राजेति । 'नूनं' निश्चित 'ययमपि अनेन उच्यते' अनेन कर्मणा परित्यान्ता
जातयेदा । तत् यूयमपि उपविश्य अमनोदनं कुरुत ।

to discover the cause, "न वितर्क्यमानयो" इति मेदिनी । [b] तदीयन etc.—तपसी वन, तप साधन वन वा तदीयनम् । तस्या विरोधी, i. e. opposed to a hermit-life तस्याः । विक्रियते चनेन इति विकार. emotion ; घञ् करणे । Here it is Love [c] दम्ननीया—रम + चनीयर्, कर्मणि स्विताम् fit to be reached i. e. accessible

3 [a] समवयो etc.—वयस्य रूपेण age and beauty, इन्द्रः समे वयोदये equal age and beauty ताभ्या रम्योदयम् इत्यन्—। [b] मौहाहम्—दोभन इदमस्य इति मुहद a friend विपातनात् by the rule "मुहदृष्टौ मित्रमिययो" । तस्या भाव इति मुहत् + चञ् = मौहाहम् friendship. Also see under "इदममौहदम्"—Infra Act VI. and Addendum for further details.

4. जनानिकम्—This is heard by the audience and the person for whom intended "विपताककरवान्मानपदार्थाभिरा कथाम् । चन्दोन्मा-मन्त्रच यत् स्यात् तज्जनिकम्" - Sahitya-darpana.

5 चनस्ये etc.—(a) क—implies प्रत्ये । नु suggests वितर्क । Hence this is a वितर्कगर्भ प्रत्ये ; सञ्चु is only ornamental = वाक्पाल-लङ्कारः । "निषिधवाक्पाललङ्कारजिज्ञासादुनये खञ्" इत्यमरः । [b] मधुरा च गभीरा च मधुरगभीरा । कर्मणा— । मधुरगभीरा आह्वितिर्यसा of a pleasing and august presence; or मधुरा गभीरा आह्वितिर्यसा । विपदबहु—। [c] चतर etc.—These are adverbs qualifying आचदनक्रियाः । [d] प्रभाव etc. प्रहृष्टौ भाव इति प्रभाव majesty शब्दित— । We cannot attach घञ् to प्र + मृ to obtain प्रभाव because of the rule "विहोमुहोऽनुपसर्ग" the root मृ does not take घञ् when an उपसर्ग precedes. प्रभाव + अनुप = प्रभावाचनम् ।

अनसूया—सखि, मम वि अलि कोटूहलं । पुच्छिष्मं दाव यं [सखि ममापि अस्ति कोटूहलम् । प्रक्षयामि तावदेनम्] । (प्रकाशम्) अज्जस्म मधुरालावज्जिदो वीमम्भो मे मन्तावेदि । कदमो अज्जेण राएसिर्वमो अह्वरीयदि कदमो वा विरहपञ्जुस-अजणो किदो देसो. किं निमित्तं वा सुवमारदरो वि तत्रोवण-परिस्समस्स अत्ता पदं उवणीदो [आर्यस्य मधुरालापजनिती

विशम्भः मा मन्त्रयते । कतमः आर्येण राजपिबंशः अलङ्घ्यते ।
कतमो वा विरहपयुःप्रसूकजनः कृतो देशः । किं निमित्तं वा
सुकुमारतरोऽपि तपोवनपरिचर्य आत्मा पदम् उपनीतः]

ANASUYA—Friend, mine too = the curiosity Well I
will ask him [Aloud] The confidence caused by the sweet
words of your honour prompts me—Which race of the royal
sages is being adorned by your honour? Which country
has now its people rendered pining through separation from
you? And for what reason even this extremely delicate self
has been subject to the fatigue of a journey to the forest of
penance

अनसुयेति : 'सखि ममापि कौतुहलं' निर्णयकौतुकम् 'अस्ति' । अथ तर्कं
मयि अपि चास्ति । 'एन' 'तावत्' इमं जनमेव 'प्रचामि' । [प्रकायं व्यष्टम्
सर्वं राजानं प्रति चाह] 'आर्येण भक्तो 'मधुराणापेन' मधुरवचसा 'जनित'
उत्पादितं यो 'विशम्भ' विनास ['समी विशम्भविनासी' इत्यमरः] स 'मा मन्त्रयते'
मन्त्रयकर्मणि, चाक् प्रथीये नियोजयति । विशासिनं प्रेरिता अवसा ब्रवीमि, घृष्टतां
मर्षेय इति भावः । 'आर्येण कतमं' प्रसिद्धं तु अद्भुतं आदिप्रश्नेषु कोऽपि 'राजपिबंश'
वद् अलङ्घ्यते' जन्मना भूषते । पञ्चालपूरसीमाद्वयं 'कतमो देशः' एतन्नुत्तरं
'विरहपयुः' भवद्दयनिन 'प' प्रसूकजा' उत्कण्ठिता 'जना' शक्तिं तादृशं क्रियते ।
प्रकारश्चानाम् अन्वर्थनामा राजासि । 'किं' 'निमित्तं वा कथात् वा निमित्तान्'
'सुकुमारतरोऽपि' अतिमृदुरपि 'आत्मा' मवती देह ['आत्मा देहमनोज्ञास्त्वभाषति-
बुद्धिः । प्रथमे चापि' इति विश्वः] 'तपोवनस्य' यं पन्थिनम् 'आगमनकाले' तस्य
पदं स्थानम् 'उपनीतं' प्रापितं । आगमनकाले श्लोकारमा को हेतुः ।

NOTES

1 [a] सखि &c—Laterally 'The curiosity exists in me too' : = I am myself curious to know who he is. [b] कुतश्च-

2 [a] कथम् etc.—This is how the king deliberates 'She wants to know who I am I cannot tell a lie Yet I do not want to be known How [कथम्] to tell the truth and preserve the incognito in the question' [b] भवतु—Indicates that the king has made up his mind कर्तव्यनिश्चयोत्पत्तम् । [c] भवति etc.—

This is truth as well as hoax. The king refers to his father by पौरुषेय राजा and to his kingdom by धर्माधिकारे । He thus speaks the truth चमत्कार however understands दृष्टान्त by पौरुषेय राजा and the उपहरणविभाग by धर्माधिकार । Hence she is hoaxed. Thus the king speaks the truth and yet remains unknown.

[b] चविद्वा etc.—विद्वन्ते एभि इति वि + इत् + क् करणे = विद्वा obstacles, क, though usually used कर्त्तरि, may be had here करण by the Varttika "चमये कर्मधाम स्या स्या पा स्यविद्वादिदुष्यदम्" । (c) उप + लभ + चण भावे = उपलब्ध ascertaining. चविद्यमाना विद्वा यासु ता चविद्वा । चविद्वा क्रिया unobstructed rites तामासुपलब्ध । Laterally "Ascertaining unobstructed rites", i e to ascertain if rites are unobstructed or not धर्माधिकारोपलब्धत्वे इत्यर्थः । सादृश्ये इति । [d] धर्माख्यम्

रथे सायु रथम् suitable for a battle न रथम् पररथम् । A forest is so called because there the movement of horses, chariots, etc is impeded and no battle can be fought * धर्माद्य धर्मसाधनं वा पररथम् ।

अनसूया—सणाह्य दाणिं धर्मचारिणो [सनाया इदानीं धर्मचारिणः] । (शकुन्तले शृङ्गारलज्जा नाटयति) ।

ANASUYA—The performers of rites are now provided with a lord [Sakuntala acts the bashfulness of amour]

सख्यौ—(उभयोरार्कुरं विदित्वा जनान्तिकम्) ..इहा सउन्दले जइ एत्य भज्ज तादी सविहितो भवे (इहा शकुन्तले यदि भव भय तातः सविहितो भवेत्) ।

* Adopted by Prof. G. Jendragadkar.

THE FRIENDS [Noticing the demeanour of the two
Aside]—Dear Sakuntala, if father comes back here today—

यकुन्तला—तदा किं भवे [ततः किं भवेत्] ।

SAKUNTALA - What will happen then ?

सख्यौ—इमं जीविदसर्वस्येव वि अदिहिविसेसं किदस्य
करिस्मटि [इमं जीवितसर्वस्वेनापि अतिथिविशेषं कृतार्थे
करिष्यति] ।

THE FRIENDS—He will make this august guest happy
even with all he owns in life

अनर्ह्येति । 'इदानीम्' अपुना त्वयि तपोवनम् आवासे 'धर्मचारिण धर्मक्रिया-
गिरता तापसा' नाद्यवली जाता ।

['सनाथा' इत्यस्य 'भक्त्य' मनः' इत्यपि अर्थः । अतः 'यकुन्तला यद्वासरमायया
लज्जां भाटयति' अथनतेन मुखेन मुकनितेन अपुषा च दर्शयति] ।

सख्याविति । ['उभयो यकुन्तलादुच्यन्तयो आकारं खेटी सिन्ध्यावलीकित
पराङ्मुखं यदन 'विदित्वा' ज्ञात्वा 'जनानिक' यत्र अशुभम् आहतु] 'यदि अद्य
तात' कल्पे अथ 'आयसी सन्निहिनी भवेत्' प्रत्यागतं स्यात् ।

यकुन्तलेति । 'ततः किं भवेत्' इत्यादि जनानिकमेव ।

सख्याविति । 'इमम् अतिथिविशेषम्' उत्तमातिथि 'जीवितस्य' जीवनस्य दत्त
सर्वस्य' धनं तेन अपि तदपि दत्त्वा इत्यर्थः कृतार्थं सिद्धमनोरथं करिष्यति । त्वामर्थं
प्रादुक्ष्यति इति भाष्यम् । जनानिकश्चैतत् ।

NOTES

1 सनाथा etc [a] नाथने याचने अर्थिभि इति नाथ + धञ् कर्मणि =
नाथ the king Or नाथने पद्या इति नाथ the husband नाथेन सह-
वर्त्तमाना, यद् ॥ [b] धर्मचारिण.—धर्मं चरन्तीति धर्म + चर + चिति कर्त्तृति
those who practice penance This includes both males and
females Thus the remark means "Ascetics now feel it that
they have a king to look after them" But to unmarried

she is really annoyed that the friends have divined her wish. It would have been better if the passage could be rendered "युवाम् चरेत्, किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रये"—You alone know with what trash in your mind you are talking

2 आदां &c —अभि + अचि + युच् भावे स्त्रियाम् = अच्यर्चना prayer, i. e. the king's prayer to be allowed to ask questions

3 (a) शाश्वते—अश्वत् is an अव्यय meaning सदा । "इतः सदाश्वयोः शश्वत्" इत्यमरः । अश्वत् भवम् इति अश्वत् + अच् = अश्वत्तम् perpetual नियम् । "शाश्वतस्तु प्रवो नियसदातनसनातना" इत्यमरः । The maxim "अव्ययानां भगवोऽटिहोप" does not operate here owing to the prohibition 'शाश्वते प्रतिषेधो बलवत्' । This very Varttika gives us the option to attach अच् to अश्वत्, otherwise we should have had टञ् alone by the rule "कान्तात् टञ्" as we see in the rule 'येषाञ्च विरोधः शाश्वतिका' । "भाष्यकारश्चनद्रामाख्यादुःखस्य टञ्च च समावेशः" । Hence the two forms शाश्वत् with अच् and शाश्वतिका with टञ् (by निपातन in the rule "येषाञ्च विरोधः शाश्वतिका") । Cp also our notes on 'शाश्वतो वना' in Uttara. Act. II (b) ब्रह्मचि—ब्रह्मन् here stands for ब्रह्मचर्यम् (तपस्) which enjoins celibacy 'ब्रह्म तत्त्वगोविन्दे न द्वयो पुं सि वैधवि' इति मेदिनी । The king's question is "How can a celibate have a daughter "

अनसूया—सुणाटु अञ्जो । अस्ति को वि कोसिभोक्ति गोप्त-
पामहेभो महाप्रभावो राजसौ [शृणोतु आर्यः । अस्ति कोऽपि
कौशिक इति गोत्रनामधेयः महाप्रभावो राजर्षिः] ।

ANASUYA—Let your honour listen There is a certain highly majestic royal sage whose family name is Kausika

राजा—अस्ति श्रूयते ।

KING—Yes. So I hear.

अनसूया—तं णो पिअसहोए पडव' अवगच्छ । उज्झिआए
सरीरसंवट्टणादिहिं ताटकस्सओ से पिदा [तम् आवयो प्रियसख्या,

प्रभवम् अवगच्छ । उज्ज्वितायाः शरीरसंबर्धनादिभिः तातकाश्रयः
अस्याः पिता] ।

ANASUYA—Know him as the progenitor of our dear friend : Father Kasyapa is her father only because of the rearing of her body etc when she was abandoned

राजा—उज्ज्वितशब्देन जनिता मे कौतूहलम् । आ श्रुत्वा
श्रोतुमिच्छामि ।

KING—My curiosity is excited by the word abandoned I wish to hear from the beginning

अनसूयेति । अस्ति कोऽपि कौशिक इति गोव नामधेयं नाम यस्या तादृशं
गोवनाया कौशिक इति ख्यातं 'महामाया' प्रभूतप्रताप राज्ञा क्वेरिष । क्वेरिष
कथिद्राजास्ति गोवैव कौशिक नामा च ।

अनसूयेति । त कौशिकम् आवयो त्रिसप्तच्छा शकलनया प्रभवम् उत्पत्ति-
म्यामन् 'अवगच्छ' जानीहि । 'उज्ज्विताया' ज्यताया अस्या शरीरस्य संबर्धना-
दिभिः पोषणादिभिः कर्मभिः तातकाश्रय अस्या पिता' ज्ञात ["सपिता वस्तु
पोषक " इति] ।

राजति । उज्ज्वितशब्दो भक्त्या प्रयुक्तः । तेन मे कौतूहलं कौतुकं जनिताम्
'आमूलान्' आमूलम् आदित आरभ्य 'श्रोतुमिच्छामि' ।

NOTES

1. (a) कुशिकस्य राजर्षेर्गोवापत्यं पुमान् कौशिकः । Refers to विश्वामित्र
who was the grandson of कुशिकः । कान्यकुब्जं महानाडीत् राजर्षिं भरतर्षभ ।
गाथेति विस्तृतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः । तस्य धर्मात्मनः पुत्रः सप्तत्यवनवाहनः ।
विश्वामित्र इति ख्याती वभूव रिपुमर्दनः । (b) गोव &c —नाम एव इति नाम + धेय
स्वार्थं = नामधेयम् name गोव is any issue from the grand son
down-wards "अपत्यं पोषयति गोवम्" : Grandson, great grandson
etc., are all गोवापत्य or briefly गोव of the original progenitor.

Ante)। नियमविघ्नं साधु करोतीति नियमविघ्न + क्त + चिनि साधकारिणि कर्तरि स्त्रियाम्, or—विघ्न + क्त + चिनि साधुकारिणि कर्तरि स्त्रियाम् = विघ्नकारिणी। नियमस्य विघ्नकारिणी। Qual अद्भुता।

2. चञ्चलितम् &c.—चञ्चलमात्रे भोदं alarmed at others anxieties, सुपसुपा। तस्य भावः परतपस्यासः। The gods always got nervous in such cases Nom to चञ्चि।

3. (a) तत् &c.—उदद्यति उत्तमं प्राप्यते इति उद् + क्त + घञ् कर्मणि = उदार improved, hence attractive, pleasant मनीषा। In this sense compare “साकेतीपवनसुदारमध्यवास”, “तथाहि नै शीतसुदारदर्शनं” &c. वसन्तेन शैतना उदार pleasant by reason of the spring season. सुपसुपा, or एषा तत् acc. to some। तादृश समयः। [d] उद्गदायितु शोणमस्य इति उद् + मद् + णिच् + टन् साङ्गीत्यं कर्तरि। (c) अर्धम् उक्तम् अर्धोक्तम् half uttered कर्मधा। Or सुपसुपा with अर्धम् as a क्रिया-विशेषण, तद्धिन्। (d) विरमति—परमपद by the rule ‘याङ्प्रतिभो रम’।

राजा—परस्तादृशमय एव। सर्वथा अप्सरःसम्भवैषा।

KING—The sequel is easily guessed After all, she is born of a nymph

अनसूया—अह इ [अथ किम्]।

ANASUA—What else? (Even so)

राजा—उपपद्यते।

✓ मातुषौषु कथं वा स्यादस्य रूपस्य सम्भवः।

न प्रभातरं ज्योतिरुदेति वसुधातलात् ॥ २३ ॥

(शकुन्तला अबोधुषी तिष्ठति)।

KING—That's proper How could the birth of such beauty happen amongst females that are human? The flash that is tremulous with lustre does not emanate from the surface of the earth, (Sakuntala remains with down cast eyes)

राजा (आत्मगतम्)—लब्धावकाशो मे मनोरथः।

KING—(Aside)—My desire has found scope.

राजैति । 'उरस्तात्' ततः परं [प्रथमाद्ये परश्चन्दान् अस्मात्] 'भृशते' वृध्यते 'एव' । 'सर्वथा' सर्वप्रकारेण 'एषा' शकुन्तला 'अस्तरा' सन्धवः उत्पत्तिस्थानं यस्या तादृशी ।

अनर्थेति । 'अथ किम्' एवमेव ['अथ किम्' इति स्वीकारे अन्वयम्] ।

राजैति । एतत् 'उपपद्यते' युज्यते ।

मनुवीति । अन्वयः—मनुवीतु अथ उपपन्नं सन्धवः कथं वा स्यात् । प्रभातरम् ज्योतिः समुपाततात् न उदेति । व्याख्या—'मनुवीतु' मानवस्त्रीषु 'अथ' अमानुषस्य 'उपपन्न' आङ्गने सन्धवः उत्पत्तिः 'कथं' व. स्यात् कथमपि न स्यात् [सन्धवनायां लिङ्] । 'प्रभाति' तत्रैव ज्योतिः तत्रैव उदेति ज्योतिः, सूर्यो वा, अग्नीशः, 'समुपाया' तत्तात् 'उपात्' मृतत्वात् 'न उदेति' न उद्बुध्यते । विदुः मृतत्वात् न स्मरति ईदृशं कथं मानवीषु न जायते ।

('शकुन्तला आत्ममत्त्या' शिञ्जितोऽभिमतज्जनात् स्तुत्या, अस्मिता 'अधोमुखी तिष्ठति') ।

राजैति । 'मै मनोरथ' अभिलाष 'लब्धे' प्राप्त 'अवकाश' अन्तरं येन स । उद्वाहयाम्या एव मै शकुन्तला मदभिन्नास्य विषयो भविष्यति । [अतः परम्— "किन्तु मत्ता परिहामोदाहता वरप्रायेणा स्तुत्या हृत्पथीभावकातर मै मनः' (रा., वि., म.)] ।

NOTES

1 अस्तर सन्धवा—अस्तरम् is not always plural Compare "आप सुमनसो यथा अस्तरम्, मित्रता मता । एते मित्रा बह्वे सुारेकतेऽपुनरप्रथम् ॥" The Maay has एका अस्तरा । Also see Note I preceding Now see Tika

2 (a) मनुवीतु—मनोरथानि श्विष इति मनु + अञ् = मनुप् + अञ् = मानुष । The वृक् comes in by the rule "मनोज्ञातावत्र यती वृक् च ।" ताम् । (b) कथं वा स्यात्—This is an indirect and emphatic contradiction How could it happen—most assuredly it could not happen * (c) प्रभातरम् ज्योतिः—This is not necessarily electricity Any bright object—any beautiful woman—may be

* Adopted by Prof Gajendragadkar

said to have तरलद्रवाः । Compare—'सूदरो मा न वेद्येन विवेकं केन ज्ञायते । प्रमाणात् हि तरलं दृश्यते न तदादयः ॥'—Dandin.

3 The figure is प्रतिबन्धना । See under गुह्यतुल्यम् &c—Ante Here there is सान्प्रतीतिः । The birth of such रूप among मानुषी is as absurd as the उदय of प्रमातरस जीवि from वसुधावत् । Also we have वाक्यद्वयः । Hence the लक्ष्य applies. The metre is श्लोकः ।

4 लब्धावकाश etc. — Here two things encourage him. First and foremost of course is Sakuntala's charm coupled with the fact that she is not a ब्राह्मणकन्या । The second is her pedigree. She is अक्षर मुखा from a क्षत्रियः । This places her higher than any ordinary क्षत्रिय girl *.

5 Reading—I have omitted the portion "किन्तु सख्या परिहासोदाहृता वरप्रार्थना सुखा हृतद्वैधीभावकातरं मे मनः ।" The परिहास—joke is "यथा वनजोत्पला अमुदप वरं हसिदः"—Ante. हृतद्वैधीभावकातरम् = distressed by having acquired द्वैधीभावः । Here evidently the चिन्तय is superfluous, because अभूतवदभाव is already expressed by the word हतः । Say either हृतद्वैधीभावकातरम् or द्वैधीभावकातरम् but not हतद्वैधीभावकातरम् । As a rule कालिदास does not write so loosely Again हि + अमुञ्च प्रकारे or अधिहरपरिहासि = द्वैधम् in two ways or divided into two This is सकारणः । With ह स्यात् we get द्वैध + ह = द्वैध which is द्वैधम् in the neuter चि is not available in the first sense because no meaning can be got out of it (चनभिधानात्) । In the second sense, चद्वैधम् द्वैधस्य भाव इति द्वैध + चि + भू + क्तञ् भावे = द्वैधीभावः the division into two of one previously undivided This is extremely cumbrous statement. All this is for चिन्तयः । The purpose is easily served without चिन्तयः । Thus दिशामवनम इति द्वैधभाव दिशकारिण इति इत्यदः । तेन कातरम् द्वैधभावकातरम् । A clumsy statement where a simple one is possible is rare with कालिदासः ।

These two considerations, taken with the fact that the

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

Bengali Recensions omit it, raise grave doubts about the authenticity of the passage.

There is yet another and more serious consideration against the passage. It does not fit in with what follows. For admitting the passage, we find Dushyanta in a fix. He loves Sakuntala but he is distressed with the suspicion that she loves another person (note वरप्राप्त्या and वृत्तदोषीभावजातरः). But almost in the same breath he exclaims—"Away with suspicions. Advance love!"—अथ रद्वृत्तं भाभिन्नाय सद्यस्तिमन्देऽनिर्वयौ ज्ञातं &c —Infra. How so? What has happened to allay his suspicions and justify the jubilation? Nothing except the information that her father has made up his mind to get her married to a suitable bridegroom if available (गुणे पुनरप्य चतुर्दशवरप्रदाने सङ्गच्छते —Infra). Dushyanta was not a fool to think that, her father would force her to marry against her will, or that, at the command of her father, her affection will forsake its present object and flow towards himself. So, this information does not account for the king's joy. The passage is not consistent with the king's exclamation and I am afraid it has to go. Prof Gajendragadkar believes that Priyamvada has said enough to allay the king's suspicion, the jubilation "अथ रद्वृत्तं etc" naturally follows from 'गुणे पुनरप्य etc'. If Prof G's Dushyanta—a lover already suspicious—deems the simple explanation "गुणे पुनरप्य etc" enough to set him at ease, then surely this Dushyanta requires some looking after.

Moreover, Prof Gajendragadkar considers that the passage 'किन्तु सखा परिद्वेषात् etc' is necessary for Priyamvada's remark "पुनरपि वत्स काम इव चक्षुः", without the passage the remark does not arise, because the king with suspicion will not at all become पुनरपि वत्स कामः ।

Now let us see what information the king has gathered. He knows—(1) That Sakuntala is not a Brahmana girl. (2,

that her father is a renowned Kshatriya king and her mother a celestial nymph ; (2) that she is thus “असह्य चतुर्दिग्दृश्या” ।

But then he sees that Sakuntala is practising penance. It is therefore natural that he, already deep in love, should feel the curiosity to know if the penance is to be a temporary one or a perpetual affair with her. Hence the king must be पुनरपि बहुकाम or his interest in Sakuntala becomes a sham.

Hence Prof. G's contention, that the passage “किमुसखाः परिहास etc.” is necessary, becomes groundless.

In previous editions I thought I had said enough on the incongruity of the passage and therefore did not think it necessary to multiply reasons. Other reasons against the passage, however are not wanting.

In the first place the परिहास does not justify the ईर्ष्याभाव. The परिहास is—“यथा वनज्यामखा चतुर्द्वयं वरं लभेय” । This does not suggest that Sakuntala loves another चतुर्द्वयं वरं लभेय—may I get a suitable husband—does not mean that she is thinking of any particular individual. The case would have been different if she had said अस्मिन् वरं लभेय । But she does not say that. Every girl in the world with accomplishments however meagre naturally hopes to be suitably united. Thus the remark “किमु सखाः परिहास etc.” is quite un-called for.

Secondly, for arguments' sake, let us assume that Dushyanta was an over-jealous hyper sensitive lover, so even this colourless परिहास set the fire of jealousy ablaze in him. Well with all his jealousy, he was a watchful observer (cf नीशराः युक्तगर्भ etc) Sakuntala has already betrayed signs of her growing attachment towards the king [cf ante, सखी—(उभयोपकार विदित्वा) etc] These could not have escaped the king's—the lover's—observation and must have precluded all idea of her interest in another person.

Hence again the passage, “किमुसखाः etc.” has not place

Referring to my condemnation of चि्व in वृत्तद्विधाभावकातरम्, Prof Gajendragadkar says—"Regarding the चि्व we are constrained to remark, with very great sorrow, that Ray has no clear conception about the proper province of चि्व. He evidently has tripped over the expression "अभूततद्भाव" (Gaj Notes p 59) Again "the real province of चि्व is there where we have a metaphorical use of the word" (Gaj Notes p 21) In other words, according to Prof G, if the transformation is real चि्व is not available, it comes in only when the change is figurative

Prof Gajendragadkar himself notices that Sanskrit writers all attach चि्व with a real transformation (Gaj Notes, p 21)

The universality of the practice raises grave doubts about the soundness of G's conception of the province of चि्व. G, however, condemns these usages as 'poetical license'

Leaving poets to take care of themselves witness "एकव्यचनकीकरणम्" (p 5 4 43) of the Vṛttikara while speaking of the splitting up of a single object into many. This is a real transformation and is spoken of with चि्व. ईदृश also has the same here

This ought to be enough to condemn Prof G's interpretation of Nagesa. But if need be, still higher authorities may be cited

In 1 76 Pāṇini has "तन्त्रकरणे तच्च" where तन्त्रकरण has चि्व while the sense is actual thinning not metaphorical. This is clear indication of Pāṇini's views in the matter. Pāṇini will have चि्व when the transformation is real

Katyayana, however, makes the matter clearer by adding "अभूततद्भावे इति वक्तव्यम्". But with reference to expressions like समीपीभवति, अभ्यासोभूत etc, a difficulty strikes him, viz there is no अभूततद्भाव in these. असमीप is distance and समीप is neighbourhood, and as distance can never become neighbourhood चि्व is not available. "न हि असमीप समीप भवति. किं तर्हि? असमीपस्य

समोपस्य सवति"—Bhashya The difficulty seems to him insurmountable and for special sanction of these cases he adds another Varttika 'समोपादीनामुपसख्यानम्'. The difficulty and the necessity for this Varttika vanishes, if असमीप is considered समीप metaphorically and not in reality.

Hence Katyayana understands—(1) चि्व is available when the change is real, (2) a metaphorical change does not give चि्व.

Patanjali admits the soundness of Katyayana's contention, but avoids the additional Varttika taking समोप and असमीप in the sense of समीपस्य and असमीपस्य by लक्षणा. "तात्पर्यात् ताच्छब्दाभिव्यक्ति"—Bhashya.

While discussing the absence of च in कुर्वन्ति, Patanjali says "अनुस्वारोभूतो यत्नमनिकावति"—escape the change into च by first becoming an अनुस्वर. Here the अनुस्वर is a real one not metaphorical. His comment on the apparent absence of अनुस्वार in "अद्भुताद्भुतं व्यवायेऽपि" is "अनुस्वारोऽपि परमवर्दीभूत्य निर्दिश्यते" in which the परमवर्दी is not such only metaphorically.

The discussion above leads to the following conclusions —

- (1) चि्व comes in when the change is real
- (2) If the change is metaphorical चि्व requires defence

(3) The defence is as indicated by Patanjali that the meaning of the word taking चि्व has to be changed by लक्षणा to make an actual change possible.

It will now be seen that what Prof Gaj deems as 'poetical license' is really in strict accord with the teachings of Panini. Instances like "पुवीकृतोऽसौ हयमध्वजेन" are apparently irregular but become regular if by पुन etc we understand like पुन etc by लक्षणा.

प्रियंवदा (संस्मृतं शकुन्तलां विलोक्य नायकाभिमुखे

भूत्वा)—पुनो वि वक्तुकामो विअ अज्जो [पुनरपि वक्तुकाम इव आर्यः] । (शकुन्तला सखीमङ्गल्या तर्जयति ।)

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala with a smile and then facing the hero)—Your honour seems as if wishing to speak again (Sakuntala rebukes her friend with her finger)

राजा—सख्यगुणलक्षितं भवत्या । अस्ति नः सच्चरितश्रवण-
लोभादन्यदपि प्रष्टव्यम् ।

KING—Rightly observed by you. From my desire to hear the story of the good, arises yet another question

प्रियवदा—अलं विचारिअ । अण्णियन्तणायुओओ तपस्सि-
अणो णाम [अलं विचार्य । अनियन्तणानुयोगः तपस्विजनो
नाम] ।

PRIYAMVADA—No use deliberating Hermits are in-
deed persons to whom unrestricted questions may be put

प्रियवदिति । (शकुन्तलाम् अमीमुखी 'विनीक्य धिमेन सह' इत्युक्तिं कृत्वा
'नारकस्य' कथानायकस्य, राज्ञ इत्यर्थः, 'अभिमुखी भूत्वा' तमे व सरोध्वं यावत्) 'यादौ,
कान्धो भवान् 'पुनरपि' भूयोऽपि क्षिप्रं 'वक्तु' कामो यस्मै तादृशं 'इव' लघयति ["तु-
क्वाममनसोरपि" इति तुभ्यो मन्दारलीपः] । त्वयि अन्यदपि भवती वक्तव्यमस्ति ।

(शकुन्तला सखीं प्रियवदाम् 'अङ्गल्या' तर्जय्या 'तर्जयति' भर्तृभेदति) [तर्जिभत् 'सो-
रगुदासस्य' अपि अस्ति] इति शकुन्तला परस्मैपदम् । न हि आत्मनेपदान्तरम् । तेन
तर्जयति भर्तृभेदे इत्यपि भवति] । तित्ठ द्वितीये, अस्मि वचसा मां लज्जितां दृष्ट्वा,
मद्वयनमेव अथ वृच्छति इति जानती अपि, भूयोऽपि मां लज्जयितुं यत्नसे—ईदृशसं-
ज्ञानप्रकारः ।

राजिति । 'भवत्या सख्यक' साधु 'अपलक्षितं निरूपितम्' । 'मता साधुना 'चरितमा'
इत्यस्य यत् 'श्रवणम्' आकर्षणं तस्य यो 'सोम' इत्यादि संध्यात् कारणात् 'न' अस्माकम्

‘अन्यदपि द्रष्टव्य’ जिज्ञासितव्यम् ‘यस्मि’ । अवधीय श्रुत्वा न दृष्ट्वास्मि, अन्यच्च शीत-
मिच्छामि इत्यर्थः ।

मिदृशेति । ‘अलं विचार्य’ पृच्छामि न वा इति विचारणा सा भूत् । तदस्मि-
जनं ‘तावदा’ ‘अनियन्तव’ निर्वाधं ‘अनुयोग’ प्रत्य देवु तयाविधा. ‘नाम’ यदीच्छं
द्रष्टव्या किल ।

NOTES

1 सकृत्तम etc —सकृत्तम् qualifies आह understood She noti-
ced that Sakuntala was feeling uncomfortable through bash-
fulness Out of sheer naughtiness she wanted to enjoy the fun
at the expense of the poor girl and with a smile—note the
smile which betrays her wickedness—she urged the king to
talk on in this strain * अङ्गभक्षा was अक्षोभुक्षी and could not have
noticed क्लितः । The smile would have been lost on her Hence
the construction सकृत्तमाह is better than सकृत्तं विबोध्य ।

2 वक्तुकाम —वक् + तकुम् कर्त्तरि = वक्तुम् one who will say (यो
वक्षति स) । This is by the general principle—“कर्त्तरि क्तम्” । वक्तुम्
कामी यच्च ॥ the वाक्य of a समानाधिकरणपद बहु—in which वक्तुम् quali-
fies काम । The न् of वक्तुम् disappears by the maxim “कुम्पेदव्ययम्”
कृत्वा तुङात्मनोरपि । समी वा तत्तद्विषयोर्मां वक्ष्य पक्षि दुःखचक्षोः ।” Again
वक्तुम् is an अव्यय and there is another view according to which
क्त affix that make अव्यय derivatives are all in the भाववाच्य (“अवाय-
कृती भावे” इति भाष्यम्) । Hence वक्तुम् means वचनम् saying This
gives a वाधिकरण बहु— । Thus वक्तु वचनं कामी यच्च । वक्तुम् in this
has कृत्प्रत्ययमी because the word is an अव्यय । It is first (पूर्वनिपात)
in the compound by the rule ‘सहस्रीविडिष्ये वङ्ग्रीही’ । Priyamvada
divines the king’s motive in asking and wants to extort from
him an admission ।

॥ तज्जयति—She threatens her for her wicked query तज्जि
drops ङ which is an अनुदात्त vowel So तज्जि is अनुदात्तम् । There-
fore by the rule “अनुदात्तङित्वात् अन्त्येपदम्” we expect तज्जयति । Hence
तज्जयति requires defending The root वडिङ् suggests the defence.
This root drops ङ which is अनुदात्त and it drops ङ् as well.

* Adopted by prof Gajendragadkar

Hence it is अनुदात्तेत् and also चित् । The effect of either of these is to give it the आत्मनेपद । But when पाणिनि attached इ to चत् making it चचि, he should have stopped there, for, the अनुदात्त इकार would have secured the आत्मनेपद desired. But he is not satisfied and adds इ after चत् for the sake of the आत्मनेपद । This shows that अनुदात्तेत् roots are not necessarily in the आत्मनेपद, there are exceptions, तज्जि and मज्जि are among the exceptions. Thus तज्जयति—तज्जयते, मज्जयति—मज्जयते । Those who will take चित् in चचि as to avoid इदित्क्रिया (cf.—किम् अन्ते दिव्यावाचनचरितार्थत्वात्) will defend such cases as poetical license, or by पदान्तात् निष्पत्तिश्च, etc.

४ मयचित् etc.—This is of course only an excuse. He wants to be taken as an indifferent listener guided in his questions by no other motive but an ardent desire to hear the story of good people, लोभ न has ईतो पक्षनी । प्रहृष्टाश्च सुदमावे लोभो षेत् ।

५ (a) विचार्य—Here there is no क्रियाधिकार, yet we have लप् । This is owing to चल् in the sense of "prohibition" (प्रतिषेध) । "अल् लृप्त्वे प्रतिषेधो माचा क्ता" is the rule. अल् विचार्य is also allowable. (b) अनु + युल्, चज्, भावे = अनुगीत question इत्य । "प्रयोगोऽनुयोग-पक्षो च" इति कौष । नि + युल् (पुरादि) + लुट् or युल्, भावे = निग्रहणम् or निग्रहणा restraint अत्रिग्रहण निग्रहण शब्दोऽस्य अनियन्त्रण unrestricted इह— "नमोऽन्त्याशाना वडवीहि वा चोत्तरपदलोप" इति "विग्रहण" पदलोप । Now See Tika (c) तपसो चारो जगद् a person practising penance कर्मधा— ; (d) नाम indicates अङ्गीकार, अनुपपन्न admission "नाम चोर्ध्वानुपपन्न" इति मेदिनी । You want to question I admit (अनुपपन्न) your right to question

राजा—इति मर्खी ते प्रातुमिच्छामि—

वैखानस किमनया व्रतमापदानाद्

व्यापारोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।

अत्यन्तमेव मद्दृष्टेक्षणवत्तभाभिद्

आहो निवत्स्यति समं हरिणाङ्गनाभिः ॥

KING—I wish to know this of your friend—Is the vow of a hermit that hinders the operation of love to be observed by her until betrothal, or, will this one, dear to these female deer because her eyes are like theirs, really live with them for ever ?

राजेति । 'ते सखी' शकुन्तला 'इति' इत्याकारेण 'जातुमिच्छामि' । 'एतन्' चण्डमालयो प्रकारयोः एकतरप्रकारेण जातुमिच्छति राजा ।

वैखिति । चण्डम्—'इत्यनया सदनस्य व्यापारोधि वैखानस इत्यन्तं वा प्रदानात् निवेदितव्यम्, चासौ सङ्गोऽप्यद्वयमा चण्डमेव चाभि' हरिदासनाभि' सम निवत्यति ? व्याख्या—'किम्' इति 'काङ्' इति च, पटङ्गन्तिर्हि गते । 'किमनया' शकुन्तला 'सदनस्य' कामस्य 'व्यापार' इति च, पटङ्गन्तिर्हि गते । 'व्यापारोधि' इति विवृतक वैखानसं तादस 'व्रत' धर्मे, ब्रह्मचर्यस्य 'वा प्रदानात्' प्रदानपदोक्त विवाह-पदोक्तमिच्छति ("चण्डमन्त्रोक्ति" इति पञ्चमे) 'निवेदितव्यम्' चण्डमन्त्रस्य 'चासौ' चण्डा सहस्ये तुल्ये ईदृशे मेव दाम्नी ताना हरिदीना 'वज्रमा' तुल्ये चण्डादेव प्रिया शकुन्तला ("विश्वेदमावप्रयोने विमेष्यतिरसौ" इति विश्वेदमन्त्रमन्त्रोक्त) 'चण्ड-मेव' धारमेव 'चाभि' पुरी इत्यन्तनाभि 'हरिदासनाभि' सख्यभूमि 'सम सह' ("सम सह—" इत्यन्तर) 'निवत्यति' । सत्येति तुल्यतायि इय प्रदिया, चण्डा यावन्तीव ब्रह्मचारिणी, इति सखी ते जातुमिच्छामि—इति पूर्वेण मन्त्रम् ॥ ["चण्ड-मेव सहस्ये" (त., वि., व्या)—'चण्डमेव मदिर' (रा.)—'चण्डमन्त्रमन्त्रोक्ति' (म)] ॥

NOTES

1 इति—Has the sense of एवम्, thus I wish to know your friend thus, i.e. I wish to know whether your friend is to be thus or thus. Thus has reference to the alternatives mentioned in the sloka following

2. (a) वैखानसम्—वैखानसस्य इदम् इति वैखानस + चण्ड, belonging to a hermit. वि + चा + पू + चण्डभावे—व्यापारः operation इति । तं रोह, रौतमस इति व्यापार + चण्ड + णिनि कर्त्तरि तात्पर्ये लोके ॥ (c) निवेदितव्यम्—'परिनिविष्टा सेवति'—इति वक्तव्यम् ॥ (d) चण्डमन्त्रस्य चण्ड (or—चण्डः) यद्विन्

कर्मणि तत् यथा तथा till the end, i.e. so long as life lasts. Qual
निवृत्त्यति ॥ (e) सट्टम् &c — Usually the whole is taken as one
word qualifying हरिचाडनाभिः । सट्टम् चक्षुः, चक्षुः वदनाभिः favourite
because having similar eyes. But then निवृत्त्यति wants the no-
minative. Hence it seems preferable to separate आभि making
सट्टम् चक्षुः वदनाभिः the nominative as in the Tika. The epithet then
implies that Sakuntala was dear to the deer because her eyes
resembled theirs, so they had confidence in her. Their fond-
ness for her would be a reason for her prolonged stay at the
hermitage. (f) अङ्गानि सन्धाता ३ स्त्रियाणां इति अङ्ग + न सन्धाते स्त्रियाम् =
अङ्गना fair-limbed ॥ female sex हरिचानामङ्गना । ताभिः । समनिति
सहायकयोगे स्त्रीयाः । “न कृष्ण सङ्गोरे, तत्पद्यायशोमेऽपि स्त्रीयाः । दीनय
चाक्षुषो बोद्धो वा । “हृदा गुणा—” इति वचनात्” ।

2 Reading—The reading नदिरचक्षुः वदनाभिः does not sufficient-
ly explain why शकुन्तला was वदनाभिः of the deer. The other reading
आत्मसदृशं &c omits एव which is not desirable. अत्यन्तमेव—Is it
really for the whole life—indicates disapproval (परिभवः) of the
idea. Dushyanta has now so far advanced in his career of love
that the suggestion of अत्यन्तमेव he cannot broach with approval
or even indifference. The एव implies the expected disapproval
(परिभवः) । “एवैवत्यवर्तिमवै” इति हेमः ।—

प्रियंवदा—अहं धर्मचरिणी वि परवसो अभ्रंजयो । गुरुणो
उण से अनुरूपवरप्रदाने संकल्पो [आयेय, धर्मचरणेऽपि परवसः
अयं जनः । गुरोः पुनरस्या अनुरूपवरप्रदाने सदृश्यः] ।

PRIYAMVADA = Noble sir, even in religious practices
this person is subject to another. Her father's wish however,
is to betroth her to a suitable husband.

राजा (आत्मगतम्)—न खलु दुरवापेय प्रार्थना ।

भव हृदय साभिलाषं सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जातः ।

✓ आगच्छसे यदग्निं तदिदं स्वर्गचमं रत्नम् ॥ २४ ॥

KING (Aside)—This prayer is indeed not difficult to obtain O Heart, be hopeful The solution of doubts is now achieved. What you suspect as fire, is a gem that bears handling

शकुन्तला (सरोपमिव)—अणसूए गमिस्सं अहं [अनसूये गमिपयामरहम्] ।

प्रियवर्दिति । धर्माशुष्ठाने स्त्रिय स्वातन्त्र्यमस्ति, किन्तु 'अथ जन' शकुन्तलाय धर्मस्य 'वरणे' अशुष्ठाने 'अपि परवण' पराधीन पिमाज्ञावर्त्ती । 'गुरो पुन पितु कण्वस्य तु वस्त्रा' शकुन्तलाया 'अशुष्ठपाय' योग्याय 'वराय' पात्राय 'प्रदाने' सङ्कल्प' अभिलाष योग्योऽस्ति स्वमस्या, पितर प्रादयस्त्र, एषा तथैव भविष्यति, इति धर्म ।

राजेति । 'खलु' भूत निश्चितम् 'इय वराय' एषोऽभिलाष, शकुन्तलालाभेच्छा दुष्टेन अवाप्यते इति 'दुरवापा' दुर्मेमा 'न' । अतियवाद्या कल्या, प्रदानार्थो पिता, योग्यवाङ् अविद्य अर्थो, एतत् मितवसन्निधाने मन्वे सुलभा मे शकुन्तला ।

भवेति । अन्यथ —हृदय, सम्प्रति सन्देहनिर्णयो जात, साभिलाष भव । यत् अप्रिमाशङ्कसी, तत् इदं स्वर्गजन रत्नम् । व्याख्या—हृ 'हृदय' येन 'सम्प्रति' अशुना 'सन्देहस्य' सन्दिग्धशक्तुन शकुन्तलायपस्य 'निर्णय' तत्त्वतो निरूपण जात ।

यथा—'सन्देहस्य, इत्यस्य अतपरिचययोग्याट' न वा इत्याकारस्य 'निर्णय' निराकारस्य, अप्रमत्त इत्ययं 'जात' निष्ठत । तेन हि 'साभिलाष' सन्देह 'भव' अशुन्तलागतमभिलाष सादर पीवय । कीदृशी निर्णय इत्याह—यत् वस्तु त्वम् 'अपि' स्वयं विदाहि 'आशङ्कसी' मन्वेसे, तत् इदं वस्तु स्वर्ग 'समते' सङ्कते इति मन्वेचन' सुखमन्वेचनं चादिय रत्न मणि ।

शकुन्तलेति । ('गोपेण' कौषेन 'सङ्कट' क्रुद्धस्य प्रकारमभिर्नय । नहि तत्त्वतः श्रुता मृत्वा] ।

NOTES

1 खलु &c—Note the reasons why not दुरवापा । In सुलभा मे in the Tika मे has येषे पट्टी—मन सन्वेसे सुलभा । You may write सुलभा मया if you prefer, but then the diction will suffer •

2 (a) अभिज्ञापम्—अभि + लप् + घञ् भावे = अभिज्ञाप desire तेन सह ।
 वद—by the rule 'नन महेति तुल्ययोगे' the तुल्ययोग here being in विद्य-
 मानतानावः । (b) सम् + दिङ् + घञ् कर्मणि (or भावे) = मन्देह that about
 which doubt is felt (= here शङ्कलता) । If भावे, it means the
 act of doubting निर् + लो + चच् भावे = निर्णय solution, removal In
 the first case he means that he has now got definite informa-
 tion about Sakuntala and is no longer in doubt (c) स्पर्धं चमने
 इति स्पर्धं + चम + ण कर्त्तरि = स्पर्धंचमम् that which tolerates handling
 (d) The second half means—You saw the glow only and
 thought it was fire (गडा—मन्देह), but it turns out to be a
 gem (निर्णय) ।* The glow refers to तव प्रभाय which burns and
 is therefore like अग्नि । Compare "गमप्रधानेषु तपोधनेषु वृद्ध हि
 वाह्यतमकमस्ति तेजः " ।—Act II

अनसूया—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

Anasuya—What for

शकुन्तला—इमं असवद्वल्गुलाविणि पिभ वदं अज्जाए गोढमोए
 निवेदइस्सं [इमामसंवद्वप्रलापिनीं प्रियंवदाम् आययांते गीतम्ये
 निवेदयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—I will report this incoherent babblers
 Priyamvada to venerable Gantami

अनसूया—सखि न जुत्तं अकिटमक्कारं अटिहिविसेसं विम-
 ज्झिअ मच्छन्दो गमण [सखि न युक्तामहतमत्कारमतिथिविषेयं
 विसृज्य स्वच्छन्दतो गमनम्] । (शकुन्तला न किञ्चिदुक्ता
 प्रस्यितैव) ।

ANASUYA—Friend, it is not proper to leave a distinguis-
 hed guest, with rites of hospitality un rendered, and go away
 wil-fully. (Sakuntala moves without saying)

• • Adopted by Prof Gajendragadkar.

अनमुनेति । 'त्रि निमित्त' कस्य त्रिनितादिद्वयं समिध्यसि । समनकारणं किम् ? शकुन्तलेति । 'आद्यायै' मन्दायै 'गौतम्यै' गौतमीमभिप्रेत्य गौतमीं बोधयितुं वा, 'अनन्वद्वय' असद्वत् प्रलपितुं शोल दत्त्वा, यदा पुन पुनरुक्तवत् प्रलपति या ताम् 'इमा प्रियवदा निवेदयिष्यामि' । 'प्रियवदा नामधेयस्य असद्वत्' प्रलपति इति विद्या-पदिष्यामि ।

अनमुनेति । 'अकृत' अवहित 'समकार' पूजा दृश्ये तम् 'अतिथिविशेष' 'विशिष्टमतिथि' 'विशेष' विहाय 'असद्वत्' स्वेच्छया 'गमन न दृष्टम्' अनुचितम् । यद्यपि चित्तपथे पूजानदत्त्वा समनमुत्तम अथच पुनरुक्तमिति समनमपि यदुक्तं नृद्वयै, नास्ति कादाचार्येण आहता इति त्रिम् अदुक्ततरमती भवेत् । एता याहि इत्येव ।

['न किंचिदुदा' इतिअचनमदत्त्वा 'प्रयिता' एव शकुन्तला] ।

NOTES

1. त्रि निमित्तम्—“त्रिनिताकारपदेभ्यः सर्वाणां प्रत्ययसंज्ञम्” इति प्रथमा । (a) असद्वत् &c —सम् + वच् + क्त कर्मणि = सम्बद्धम् coherent, न सम्बद्धम् in-coherent गन्तव्यम् । तथा प्रलपति इति असद्वत् + प्र + लृप् + चिन्ति कर्त्तरि लाङ् षीन्त्यै आमील्यन्ते वा सिद्धान्तः ताम् । (b) गौतम्यै—गौतमीमभिप्रेत्य प्रिय-वदा निवेदयिष्यामि makes a सम्बन्धान् of गौतमी by the rule “कर्मणा दमभि-प्रैति च सम्बन्धानम्” । अतुर्धौ रुक्प्रदाने । Or गौतमीं बोधयितुं प्रियवदा निवे-दयिष्यामि, whence suppressing बोधयितुम् we get गौतम्यै as कर्मणि अतुर्धौ by the rule “त्रियादीन्प्रत्ययान् च कर्मणि स्थापितम्” ।

2 (a) विविच्यते इति वि + विच् + क्त कर्मणि = विविच्ये excellent, the best अतिदीना विविच्ये the best of guests, an illustrious guest इत्येव । तम् । Here अतिदीनाम् has शब्दे वही । निर्हार is not available, because three things are necessary for निर्हार, (1) The individual separated, (2) the class from which separated, (3) the ground for separation, we have not got them here. Thus the prohi-bition “न निर्हारये” does not apply, and we get शिष्यवदा समासः । (b) हन्तम् अस्मिन्नाय विल्ल । “अस्मिन्नायवदी हन्तौ” इति कोषः । स्वयं हन्तम् or स्वयं own will. तेन इति स्वहन्त + टा + वम् कर्त्तव्ये सार्धे = स्वहन्तम् । हन्तम् is available by the Varttika “तस्मिन्कारये आयादिभ्य उपसङ्ख्यानम्” ।

Compare—सर्वत and वचंत for सर्वेण and वचोऽन in 'दृष्ट शब्द सर्वतो वचंतो वा' । अनन्या is always matter of-fact She reasons, shows the impropriety of leaving her guest so abruptly Note the steps of her reasoning (See Tika) *

राजा (ग्रहीतुमिच्छन् निरुद्धात्मानम् । आत्मगतम्)—अहो चेष्टाप्रतिरूपिका कामिजनमनोवृत्ति । अहं हि—

अनुयास्यन् मुनितनया सहसा विनयेन वारितप्रसरः ।

स्थानादनुच्चलन्नपि गत्वे व पुन' प्रतिनिवृत्तः ॥ १५ ॥

KING—(Intending to catch hold of her and having checked himself—Aside) — Ah ! the mere inclination of the mind of a lover works exactly like the corresponding effort About to follow the hermit's daughter impulsively, but with my progress stopped by decorum, though not moving from my seat, I am indeed like one come back after having gone

प्रियंवदा (शकुन्तलां निरुध्य)—इहा न हि ज्ञातं गन्तुं [इहा न ते युक्तं गन्तुम्] ।

PRIYAMVADA—(Having checked Sakuntala)—Darling, you should not go

शकुन्तला (सन्नभेदम्)—किं निमित्तं [किं निमित्तम्] ।

SAKUNTALA—(With a frown)—What for ?

प्रियंवदा—रुक्मसेभ्यो दुवै धारयसि मे । एहि दाव अत्तापं मोभावेहि तदो गमिमस्ससि [वृक्षसेवने हं धारयसि मे । एहि तावदात्मान मोचय, ततो गमिष्यसि] । (वलादेनां निवर्त्तयति) ।

PRIYAMVADA—You owe me two waterings of trees Come do release yourself, thou you shall go, (Stops her by force).

स्रस्तांसावतिमात्रलोहिततली वाह घटोत्क्षेपणाद्
 अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति खामः प्रमाणाधिकः ।
 बह्वं कर्णशिरोपरोधि वदने घर्माश्रसां जालकं
 वन्धे स्त्रंमिनि चैकहस्तयमिताः पर्याकुला मूर्धजाः ॥२६॥
 तदहमेनमनृणां करोमि । (अङ्गुलीय दातुमिच्छति । उभे
 नाममुदाक्षरासि अनुवाच्य परस्परस्मवलोकयतः) ।

KING—O gentle one, I see this maiden fatigued even from
 (her own share of) watering the trees : For through the lift-
 ing of the picher, her arms, even now, have the shoulders
 drooping and the palms excessively red, even now, her face
 have formed drops of perspiration-water that obstruct the
 Surisha flowers in her ears, and the knot constantly unloosening,
 her locks, restrained with one hand, are dishevelled I
 will then free her of debt. (Offers his ring The two stare at
 each other on reading the letter of the name on the seal)

राजसि—‘मद्’ ई साधुवचो द्विव बदे ‘चतुर्भयती’ शकुन्तला इव उच्यमाना एव
 खो वा इत्याद्या उच्यमानाश्च ‘परिदाला’ गुरुविदा ‘वचने’ पर्याप्तानि [चौरादिकस्य लक्षणे.
 लट्.] । ‘तदाहि’ पर्याप्त भवती ।

वसति । अन्य — घटोत्क्षेपणात् चला वाह मुखासी चतिमात्रलोहिततली,
 प्रमाणाधिक आस, अद्यापि स्तनवेपथुं जनयति, वदने कर्णशिरोपरोधि घर्माश्रसां जालकं
 बह्वन्, वन्धे स्त्रंमिनि मूर्धजाश्च एकहस्तयमिता पर्याकुलाः । व्याख्या—‘वदन्’ उच्य-
 मानस्य ‘उत्क्षेपणात्’ एव बह्वन् [इती परमणी] । ‘चला वाह मुखासी चतुर्भयती
 चली’ लक्षणायां यतो तदाभूतो, ‘चतिमात्र’ प्रकृतिरधिक ‘लोहित’ रक्त ‘एव’ एव-
 ताव दधी, तदाभूतो च । ‘प्रमाणात्’ स्वभावतया ‘अधिक’ आस ‘गुरुवसनम्’ ‘अद्यापि’
 इदानीमपि ‘हनदी वेपथु’ लक्ष्य ‘जनयति’ करोति । प्रकृता नती चली यन्मात्र
 प्रकृत्यवन्ती जाली, लोहिते तले च तमाव लोहिते, आसीदपि गुरुः । तत्र नूनिप्रमि-
 दानोमपि विशाला । अपि च ‘वदने’ मुखे ‘कर्णयो’ दत्त शिरोध ‘रोड्’ मूल दस

तथाविधं समीक्षसा' स्वीदजलानां 'जालक' विन्दुसमूहस्य 'वड' समुदितम्, 'अम्बे' केयवम्बे 'मू' सिनि' पुन पुनर्गलति सति ["दङ्गलमाभोच्छ्र" इति पौन पुन्ये बाङ्गलकान् विनि] 'मू' जाय किंया अपि 'एकेन छत्तेन यमिता' बम्बन जीता मय 'पथ्या' कुला विकीया ["दङ्ग" (त-, ग्वा-, म)—"मू" (रा, वि-)] ।

तद्विति । 'तत्' तत्कालं, सर्वथा एषा भूयो वृक्षसिचनानर्हा अतः, 'अङ्ग' सिचन-सूत्र्य इत्या 'दङ्गा' ते अथमणाम् 'अविद्यमानम् अङ्ग' यस्या तथाविधाम् कणमुलां 'करोमि' ।

['अङ्गुलीयम्' अङ्गुलीयक 'दानुमिच्छति' । अस्य च अङ्गुल्या अङ्गोचनकाले 'नाममुद्राया' तत्र मुद्रितस्य नाम 'अचराय' वर्णान् 'अनुवा-य' पठित्वा 'परां पथा' प्रियवदा अमनूयाम्, अमनूया च प्रियवदाम्, इत्यत्र [दित्यम् । असमाप्तवद्भाष । पूव स्य सुप सु] 'अवर्णीकयत' पद्यत । तत्र राज्ञो दुष्यन्तस्य नाम उत्तरीयं इहा ह' अपि सख्यौ विहिते, किमेतत् इति अन्वित्यनुवादोक्तम् कुरुत । अथवा उभे इति अङ्गुलानामिष्यवद्] ।

NOTES

1 (a) मू—O gentle one A happy epithet at the moment because she roughly handles Sakuntala * (b) अथभवतीम्—Here अथ takes इतिशायं अण् because it qualifies भवतीम् । This is allowed by the rule 'इतराभ्योऽपि ह्रस्वत्' । सहसुपेतिस्मात्, वा कर्मधा—[?] ।

2 (a) मूसासी—A slight droop of the shoulders ■ a point of beauty in females Compare the word प्रकान् in "ब्रह्मानविता-वसी" Act III infra [b] अतिमात्र etc—अतिमात्रा मात्रा यच्चिन् तत् अति-मात्रम् excessive बहु—। अतिमात्र लोहितम् excessively red सहसुपेति स्मात् । A certain amount of redness of the palms is considered a सुलक्षण । See Tika [c] पटीत्पेषणम्—उत्पेषण ■ ऊर्ध्वपेष । This is necessary Without an upward jerk the tops cannot be watered [d] कर्णशिरीषरोधि—कर्णस्य शिरीष कर्णशिरीषम्, the शिरीष in

the ears are used as कर्णमुत्रप । उपकारिणिवादि । Compare “दधन-
मदनि दधनानाः दधदा शिरोवक्रमुन्मनि”—Prelude. “कृत न कर्णानि तन्मन-
मसि शिरोवक्रादपि निश्चिद्वरम्”—Act VI Infra &c. कर्णशिरोव + रुध +
दिति ताच्छ्रुत्यै कर्णदि । रोधन is obstruction The flowers stick
(रोध) on the face owing to the perspiration and no longer os-
cillate She was profusely perspiring Qual अवकम् । (e) कर्मा-
माद्—धर्मश्च दध्मासि or धन्जानि दधमासि, नेधाम ॥ (f) एकहस्त &c. —धम +
दिच् + क् कर्मदि = दमिताः restrained, एक हस्त एकहस्त । “पूर्वकार्येण—”
इति कर्मधा ~ । Then रतन— । She used one hand only, the other
was engaged with the pitcher Note that the king is now
too far interested in Sakuntala to check his effusion, Fred to
नृवंजा ।

3 Reading—नृत्तम in नृत्त कर्णशिरोव &c means slipped down
This does not seem to suit the context शवङ्ग (समङ्ग) seems to
suggest the formation of separate drops, and does not agree
with the running down of perspiration

4 [a] नानमुद्रा &c—मुद्र + च + वे—मुद्रा engraving नचो मुद्रा
engraving of the name : e the name engraved भावानयने द्रव्या-
नयनम् । तस्या चचरावि । (b) कृ + वृ + दिच्—काप् = कुरुष्वः having
read (c) परस्परम्—Each stares at the other Hence there is
व्यतिहार reciprocity. This gives rise by the Varttika “कर्मव्यति-
हारो सर्वनामो ह वाच्यं समासश्च बहुवचम्”. We have now परा पराम् च-
लोक्तम् । We do not get कनामवदमात्र in परा पराम् owing to बहुव-
चस्य । ‘बहुवचस्यैव च परस्परयोर्न समासव्रत’ । Next ‘कर्मन्सर्वनामोर्न पूर्व-
पदस्यमा सुप पूर्वस्यञ्च’ । Hence पराम् पराम् चलोक्तम् । Next the
टाप् disappears वाच्यकत्वं leaving परम् परम् = परपरम् = परम्परम् be-
cause of निपातन in the कन्वादि list or the sutra ‘चपरम्परं जिदा-
मातये’ । Lastly the final क्निजि is optionally changed into चान
by the Varttika “चोनुप सक्त्योक्तस्यपदस्याया विभक्तिभावी वा बहुवच” ।
Hence परम्पराम् or परम्परम् । For the disappearance of टाप्
compare “दधव्ये टावभाव लोवे चादिवरुष्ट, स्वलो । समासे लोरनुक्, चैति
मिडि बाहुवचान् वचम्” ॥ The टाप् may be dropped at any stage
after the duplication

राजा—अनमश्चानन्यथा सम्भाव्य । राघ्नं प्रतिग्रहोऽयम् ।

KING—Stop thinking otherwise of me. It is a gift from the king.

प्रियंवदा—तेषां हि न अविहृदि एतं अहुलीयम् अहुली-
विग्रोम् । अज्जम् वचनेन अरिणा दाणिं एमा [तेन हि
माहृत्येतत् अहुलीयकम् अहुलीवियोगम् । आर्यस्य वचनेन
अनृणा इदानीमेषा] । (किञ्चिद्विहृष्य) इना मउन्दले मोदता
मि अणुअम्मिणा अज्जेण अहवा महाराएण । गच्छ दाणिं
[इना शकुन्तले, मोचितामि अनुकम्पिना आर्येण अथवा महा-
राजेन । गच्छ इदानीम्] ।

PRIYAMVADA—Then certainly it does not deserve
parting from the finger. She is now free of debt by the word
of your honour. (Laughing slightly) Dear Sakuntala you
are released by this kind sir or by the great king. You may
go now.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—अहं अतोण पइविम्मं [यदि
आत्मन प्रभविष्यामि] । (प्रकाशम्) का तुमं विमज्जिटव्वम्
रुद्धिटव्वम् वा [का त्वं विस्मटव्यस्य रोदव्यस्य वा] ।

SAKUNTALA (Aside)—If I can control myself (Aloud)
Who art thou for one to be discharged or detained ?

राज्येति । 'अस्मान्' नाम 'दन्वथा' अन्वयवाचि, दन्वः सः परिचर्यो हन् तद्वि-
द्वं तन्वावेन, सम्भाव्य अन्वयम् 'अन्वयम्' । एतां नाम अन्वयवादिन मन्येषाम् । 'राघ्नं'
सकशान् 'अहं प्रतिग्रह' एतज्जम् । किं लज्जम् इदं अहं मन्देह । 'राघ्नं अहं प्रतिग्रहो
मन्वया' इति आह । 'अन्वय' अन्वयवादी आदिवः ॥ ["प्रतिग्रहोऽयम्" (त-न-)
"प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुष सम्भवमन्वय (म-)—“प्रतिग्रहोऽयमिति राजपुरुष
सम्भवमन्वय" (रा, वि-)] ।

that way The sly girl retorts: "आश्रय वचनेन बद्धा"—The king's command has freed her ! (See Tika) Then she laughs (विदम्ब) The laugh is significant It is Greek meeting Greek The laugh says "No ! I am not to be caught so easily" Here laugh is not loud (किञ्चित्) because she now feels the restraint of royal presence * (b) अनुकम्पिना = माय अनुकम्पने दयने इति अनु + कम्प + णिनि कर्त्तरि मायुकारिणि । तेन । The king is so thoroughly kind (मायु-कारिणि णिनि) towards you that he relieves you of the debt This sort of kindness has its reason The king loves you Thus the speech is a thrust as both the king and Sakuntala (c) गच्छ वदानीम्—Go now, i. e. the moment before you were anxious to go, go then if you can, now that in a manner he has openly avowed his love for you

3 यदि etc —I would go if I could The place has now become too dear to leave

4 कः त्वम् etc —You are nobody to discharge or detain Don't you think I would go because you want me to go I leave or stay as I wish She feigns perverseness to excuse her stay विमृष्टव्यम् and रोडव्यम् qualify जनस्य understood Or with अविद्वत्ता of कर्म and भावे तस्य, they mean विमर्जनम् and रोधनम् ।

राजा—(शकुन्तला विलोक्य आत्मगतम्)—किं नु खलु यथा वयमस्याम् एवमियमप्यस्मान् प्रति स्यात् । अथवा लब्धा-वकाया मे प्रार्थना । कुत ?

वाचं न मिश्रयति यद्यपि महचोभिः

कथं ददात्यवहिता मयि भाषमाणे ।

कामं न तिष्ठति मदाननमन्मृक्षीय

भूयिष्टमन्यविषया न तु दृष्टिरस्या ॥ २७ ॥

पतति परिणतारुषप्रकाशः शूलभममूह इवाश्रमदुर्मेषु ॥२८॥

अपि च—

तोत्राघातप्रतिहततरुस्कन्धमग्नेः कदम्बः

पादाकटव्रततिबलधामङ्गमञ्जातपायः ।

मृत्तो विद्युत्पस इव नो भिन्नमारुहयूयो

धर्मरस्यं प्रविशति गजः स्यान्दनालोकभोतः ॥२९॥

(सर्वाः कर्णं दत्त्वा किञ्चिदिव मम्भास्ताः) ।

IN THE DRESSING ROOM—O ye ascetics be close by for the protection of the animals of the forest of penance. King Dushyanta is indeed at hand enjoying a hunt. For dust having the colour of the setting sun, struck up by the hoofs of his horses, are, like a host of locusts settling on the trees of the hermitage to the boughs of which are attached bark garments wet with water. Moreover, an elephant scared at the sight of cars, having one tusk stuck on to the shoulder of a tree that has been struck with a violent blow, provided with a noose by clinging coils of creepers dragged with his feet having dispersed herds of deer, is entering the holy forest as if an embodied obstruction of your penance. (Listening all are slightly startled)

नेपथ्यं इति : 'नेपथ्यं' वैश्वरचनाभ्यामे, रङ्गमञ्चान् वहि, एषा वाक् उदगता—
'तदीयनसत्त्वनाम' आश्रमसंगणान् 'रेखायै, परिष्काराय 'सन्निहिताः' सनीपस्या 'भद्रम्' ।
'मृत्पदम्' सगाम् विध्यन् 'विहरति' परिचरति इति 'ममप्राविष्टारी' आषिट्गणायौ
'पार्थिवो राजा 'दृश्यते' 'प्रत्यासन्न' अन्तिकचारी 'किन्तु' समागत एव ।

नुरिति : अन्वयः—तथाहि शूलभममूह इव परिणतारुषप्रकाशः, इव शूलभममूह इव
शिट्प्रविष्टारुषप्रकाशं वन्द्यमेषु आश्रमदुर्मेषु पतति । व्याख्या—'तथाहि' राज्ञः अन्त्यासद-
त्वात् हि 'शूलभममूह' अज्ञाना 'सुरे' इति 'अतएव उन्नापित' परिचरतस्य आश्रमस्य पर-
मार्थं 'प्रकाशः' इव प्रकाशः दीपितस्य तथाविध आश्रमविषयायः आरक्त-

इत्यर्थे 'रेष' धुनि 'इत्यमाना' 'समूह' राशि 'इव विटपेषु' आख्यासु 'विषक्तानि चाम-
चित्तानि' जलाद्राशि गरिमित्तानि चम्बन्धानि' यथा तदाविधेषु 'आश्रमद्वेषेषु' तपोवनतपु
'पतति', यावन् धुनि भेदे दूष्यन्ते, तावदप्यर्थे न चम्बन्धानि इत्यर्थः ।

तैत्रेति । अन्वयः—सन्दर्भात्लोकमीत, तीव्राघातप्रतिहततत्त्वस्मरणे कन्दन-
पादकृतकन'तवन्'इत्यङ्कमन्त्रातयाश्च भिन्नमारङ्गदुष्ट मज्ज न तपसो मूर्त्ति विन्न इव,
धर्माख्या प्रविशति । व्याख्या—'साम्बन्धाना' रथानाम् 'आलोकेन' दर्शनेन 'भीत
अदृष्टपूर्वात्तात वन 'तैत्रेय' गुरुया 'आघातेन' प्रहारेण 'प्रतिहत' निगृह्यतो य
'तव' इव तस्य 'स्वास्थ्ये' नृप एको दमो' यस्य तदा'विष' दम्बेन विद्ध मज्ज तव
दम्बेन कर्षणेन इत्यर्थः । 'पादेन' आजटा' या 'व्रततप' मार्गमात्रा लता तामा
द्यानि 'वन्ध्यानि' मरुत्तानि, नैषाम् 'आमङ्गीन' म मूर्त्तेषु 'सम्प्रातपाश' प्रातर्वन्धन
रज्जु, पादेन लताजालं बद्ध पाशवद् इव प्रतीयमान इत्यर्थः । भिन्नानि विषक्तानि
विद्रावितानि 'मावङ्गाका' समाका दूष्टानि' येन तदाविष 'वज्र' वनहन्तो न' अन्धकार
'तपसो मूर्त्ति' मूर्त्तिमन् 'विन्न इव' घृतवृद्ध इव धर्माचरवप्रयुक्त 'धर्माख्य' तपोवन
'प्रविशति' । पर्युक्त मी वनमञ्जीर्यम अदृष्टपूर्वान् रथान् दृष्टा मज्जता हि भग्नेन न
दृष्टिचक्षो आपि बलतः किन्तु समरेच्छमिव आवित, कार्ये वत् यत् यत् दत्तित तत् सर्वं
मर्दयित्वा चर्दितः । अत्र दम्बाघातवर्तित इव दम्बेनैव बद्धन् तस्य दम्बिताया लता-
गुल्माना पादवप्राज कम्पानि पादेनैव कर्षन्, अन्वयः च हरिष्ययुधिषु सहसा पतित
तानि विद्रावयन्, तेषां विघ्ने पदे पदे व्याह्वयमान्यमन नातिवैयमित एव चाराति ।
तत् त्वज्जत धर्मक्षमांश्च भट्टिति मार्गमर्थे दत्त्वा चाख्याय रथत इति भावः । ['तैत्रे-
घातप्रतिहततत्त्वस्मरणे कन्दन' (म), "तीव्राघातप्रतिहततत्त्व स्मरणे कन्दन"
[त-व्या], "तीव्राघातप्रतिहततत्त्व स्मरणे कन्दन" [रा वि] । "पादकृत"
(रा., वि., म-)— "घोटाकृत" (त., व्य-) । "मङ्गलमात्रा" (रा., वि., म)
— "सङ्गनामात्रा" (च., व्या-) । [सर्वा कर्षं दत्ता युक्ता किंचिदिव ईषत् न तु
बलवन् 'मङ्गलः' वसा] ।

NOTES

1. (a) तपोवन &c—तपसो वनम् तपोवनम् । अथवाघादिषु तादर्थ्ये

प्रतिहत and लघु do not show the fright and consequent haste which are necessary here In Raghava's reading, कृच्छ्रपेद-
दन्, is obscure पादाहृत is better than प्रोदाहृत because it plainly
states where the creepers have stuck, and how easily they
could have been removed and yet were not removed through
fright and haste It is difficult to choose between सङ्गमद्यत and
सङ्गनाद्यत । The former perhaps improves the flow of the style
and better preserves the uniformity by making a single com-
pound of each पाद in the first half

राजा—(आत्मगतम्)—अहो धिक् पौरा अस्मदन्वेपिण-
स्तपोवनमुपहन्वन्ति । भवतु, प्रतिगमिष्यामस्तावत् ।

KING (Aside)—O lie, the citizens searching for me are
disturbing this forest of panance Well, I must go back.

सख्यौ—अज्ज, इमिणा आरण्यवुत्तन्तेण पज्जउसम्ह । अनु-
जाणाहि णो उट्ठअगमणस्स [आयेय, अनेन आरण्यकवृत्ताग्नेन
पयराकुलाः स्मः । अनुजानीहि नः उट्ठजगमनाय] ।

THE FRIENDS—Noble sir, we are greatly disturbed by
this news of the wild elephant Permit us to return to the
cottage

राजा (ससम्भ्रमम्)—गच्छन्तु भवत्यः । वयमप्याश्रमपीडा
यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे । (सर्वे उत्तिष्ठन्ति) ।

KING (Hurriedly)—Go noble ones, I too shall arrange
that there be no disturbance of the hermitage. (They all
get up).

सख्यौ—अज्ज, असम्भाविदादिहिसङ्कारा भूओवि पेक्खण्णिमित्तं
लज्जेमो अज्जं विण्णविदुं [आयेय, असम्भावितानिधिसत्कारा
प्रेक्षणीमित्तं लज्जामहे आयेय विज्ञापयितुम्] ।

THE FRIENDS—Noble sir, not having rendered the rites of hospitality, we are ashamed to request your honour to see us again

राजैति । 'अहो अस्मान्' माम् 'अविध्यन्ति विचित्रिन्ति च तथाविधा पीरा नामरिका 'तपोवनम् उपवसन्ति' पीठयन्ति एतम् 'चिक्' गहमिहे । भवतु प्रतिगमिष्याम, प्रत्याहता 'भविष्यामस्तावत्' ।

सुख्यविति । 'चारण्यकस्य' वनमजस्य 'इलान्तेन' वात्तं वा करधेन 'पय्यां कुला' सक्तता 'क' । 'ज' अस्मान् 'उटत्रे' पक्षं गीताया 'ममनाय' अनुजानीहि' अनुमन्य ।

राजैति । [उद्दिष्टत्वात् 'सम्भ्रमैश्च' त्वया 'सह' यथा तथा 'आह'] "यद्यपि" अहम् 'आत्मनस्य पीडा' तपोवनोपगोधी 'यथा न भविष्यति तथा प्रयतिष्यामहे' अहम् प्रयत्नान् भविष्यामि । इत्यहमपि ममनायम् उद्दिष्ट एव । ["सम्भ्रमम्" (रा., त-)—"सम्भ्रमम्" (वि.)] ॥

सुख्यविति । 'असम्भ्रमवित्' अङ्कत 'अतिथी' आगम्यकस्य ते सत्कार' पूजा दामि तथाविधा वयम् 'अस्य' भवन्त 'भूयोऽपि प्रचण्डनिमित्त दर्शनाय' 'विज्ञापयितुम्' अन्वयंयितु 'लज्जाम्' लज्जिता भवाम । अतिथिर्भवान् न च पूजित, तम् कथं हून पुनरपि अवागच्छत इति । वक्ष्यते भवता, तदावय्यती भूयोऽपि इति भाव ["सत्कारम्" (वि.)]—"सत्कारम् (रा., त., ग्या- म-) ॥

NOTES

1 (a) चारण्यक &c —रथे माधु इति रथ+यन्=रथम् suitable for battle, i. e. an open space न रथम् चरथाम् a forest, न प्रतन्—। तव दृष्ट इति चरथ+वुज्=चारथाव a wild elephant वुज् = available in the sense by the Varttika "यथाप्रायन्यायविहारमनुष्यहंसिषु इति वक्तव्यम्" । Hence चारथाको हसो, चारथाको मनुष्य etc , but चारथा पशु not चारथाक पशु ॥ (b) उटत्रे etc —उटत्रे वनम् उटत्रमनम् । सहसुपेति समास । तथै । तादर्थ्ये अनुर्थे ।

॥ सम्भ्रमम्—सम्भ्रम haste त्वया or सर्वे । He was in haste to go back Compare —"भवतु प्रतिगमिष्यामस्तावत्" above But he was waiting impatiently that the suggestion to separate may come from

the maidens. The impatience may be read between the lines in the present speech also. It is owing to these indications of impatience that I have rendered it "hurriedly" otherwise the temptation is great to say ससम्भ्रम सादरम् । "सम्भ्रम माध्वस्येति स्यात् स वेगादरयोरपि" इति विद्वा ।

3 Reading—असमयसम्—without being moved—does not commend itself

4 उत्तिष्ठन्ति—"उद्योऽन्धैर्धर्मश्चि" bars the आत्मनेपद here because 'to rise' (उत्तिष्ठन्ति) implies ऊर्ध्व'कर्म' upward action

5 (a) असम्भावित etc —सम्भ्रं भावित सम्भावित इति सम् + भू + णिच् + क्त कर्मणि = सम्भावित rendered न सम्भावित । नञ्प्रत्ययः । असम्भावित अतिविदित्कारं यामि those that have not rendered the rites of hospitality, वदुः । This gives the reason why they feel delicacy to ask him to come again (b) प्रेक्ष्य दर्शने निमित्तं कारय यस्मिन् that in which the motive is to see तन् यथा तथा । Qualifies विद्यापयितुम् (c) भूयोऽपि प्रेक्षयन्निमित्तं विद्यापयितुम् to ask for another interview विद्यापयितुम्—वि + ज्ञा + णिच् + तुमुन् भावे to pray प्रेक्षयन्ती भावे इति इति भावे तुमुन् । विद्यापयितुं विद्यापनं लज्जामहं इत्यन्वयः । The सङ्गो disappears because विद्यापयितुम् is अव्ययः । The rule 'न लोकाव्ययनिष्ठाख्यप्रदानम्' prohibits वदो in the अनुक्तकर्म in the case of an अव्ययज्ञम् ।

6 Reading —"सत्कारम्" makes the compound qualify आर्क्षम् । Our reading emphasises the lapse of duty on the part of the maidens and the admission coming from the maidens themselves adds polish to the speech and imparts to it the force of an almost irresistible appeal for another visit *

राजा—मा भवम् । दर्शनेनैव भवतोना पुरस्कृतोऽस्मि ।

KING—No you must not say so I am rewarded even by the sight of you

शकुन्तला—अथसूय, अहिणश्चकुससूयं परिकृष्यते मे

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

चलयं, कुरवकशाखापरिलम्बं च वल्कलं । दाव परिपालय मं
जाव यं मोक्षयामि [चनस्ये, अभिनवकुशसूच्या परिचितं मे चरणं
कुरवकशाखापरिलम्बं च वल्कलम्, तावत् परिपालयतं मा याव-
देतत् मोक्षयामि] । (राजानमवलोकयन्ती सव्याजं विलम्बा सह
सतीभ्या निष्क्रान्ता) ।

SAKUNTAL—Anasuya, my² foot is pricked by a young
Kusa shoot, and my bark-garment is caught in a Kuravaka-
branch Do then wait for me until I release it (Gazing at
the king, delaying with pretexts, proceeds to go out with the
friends)

राजिति । 'एवम्' ईदृशम्, अपूजितत्वात् पुनरुच्येनाय विज्ञापयितुं लज्जया
इत्याकार 'मा' इत मा इत । सम्भूते दिवत्तम् । 'भवतीना' साधुशीलानाम्,
अमुलभक्षणानामित्यर्थे 'दक्ष'मेव [किमुत सम्भाषणेन इत्येवकारार्थे] 'पुरस्कृतो
ऽकि' सत्कृताऽकि । पुनरुच्येनाया दशनमेव सतकार, नया तु सम्भाषणमपि लभ्यम् ।
तत् कथमङ्गत् सत्कार इति भावः ।

इक्षुप्तमिति । 'अभिनवा' मृतना या 'कुशमूचि' कुशाय तथा, दर्भाङ्कुरेण मे
चरणम् [चरणमन्दो द्विजिह्वोऽपि पुष्पेव भूरि प्रयुक्त] 'परिचित' नाट विदम्
'वल्कल'च कुरवक' कुरवकवृक्षस्य पुष्पवृक्षविशेषस्य 'शाखा'तु परित्यज्य 'दद' सक्तम् ।
नाटविधात् ददमङ्गाय मोक्षयामिभित्तो भविष्यति । तत् 'यावत्' यत्कालम् 'एतत्'
चरणं वल्कल'च 'मोक्षयामि,' कुशकण्टकात् कुरवकशाखायाय इत्यर्थः । 'तावत्' तत्कालं
'मा' परिपालयत प्रतीक्षयाम् ॥ [राघवेण चपटितमनन] ॥ (इति 'व्याजेन' खलीन
'सह', खलपूज्यं 'विनम्य' । राजान पुनरपि द्रष्टुं खल एव उद्भवित इत्यर्थं
'निष्क्रान्ता' रङ्गमयात् वदित्याहुः प्रवृत्ता [आदिकर्मणि क]) ।

NOTES

1. पुरस्कृत — पुरस् + कृत + कर्त्तृ + कर्त्तृणि Laterally — Placed in front.
Hence — Honoured

2 अनसुवे &c.—(a) कुशस्य सुवि, a shoot of Kush grass, अनिव new and therefore short. The shorter the stronger they are and more likely to hurt the feet (b) In परिहृत and परिलय the परि is intensive. The thorn has gone deep in, the garment has stuck firm—All this is a ruse to tarry a little longer. पारपात्रि is to wait for. Here the appeal is to अनसुया because she knows the quick-witted विप्रवदा will meet her with some sharp retort.

3. सत्याजम्—वि + अज इति ज्ञेयस्यो + अज् परस्मै—सत्याज Lat.—That which diverts attention. Hence हन pretence अपदेश. "ह्याज शाय्यापदेशयो" इति कोषः । तेन सह । बहु—Qualifies शिवस्य not निष्कान्ता ।

4 Reading Raghava omits this passage. But the poet refers to the incident in Act II—"मिथ प्रस्थासि शाखासु वल्लभमसक्तं मयि दुमाशाम्" * कुरुवक occurs in several editions. But कुरुवक is not wrong and seems to be the poet's favourite spelling. Compare the दमक in "मयुनिष्ठा सपुदानविद्यारदा कुरुवका रवकारणता ययु"—Ragh. IX 26

राजा—मन्दोत्सुकोऽस्मि नगरगमनं प्रति । यावदनुयात्रिकान् समेत्य नातिदूरे तपोवनस्य निवेशयामि । न खलु शक्नोमि शकुन्तलाव्यापारात् आत्मानं निवर्त्तयितुम् । मम हि—

गच्छति पुरः शरीरं धावति पश्चादसंस्थितं चेतः ।

विनाशुकैमिव कृतो प्रतिवातं नीहमानस्य ॥ ३० ॥

('निष्क्रान्ता' सर्वे) ।

KING—I have become less anxious to go back to town. I will meet my followers, and encamp them not far from the penance-forest. I cannot indeed bring back myself from occupying about Sakuntala. Mine indeed—Forward goes the body backward rushes the restless mind like the China-Silk of a banner which is carried against wind [Exeunt all].

प्रथमोद्दः—The First Act.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

राजते । 'नगरे गमन' प्रत्यावर्त्तनं सत् 'प्रति' [प्रतीति कर्मप्रवचनीयधीमे
 द्वितीया] "अन्" शब्दः 'शीतसुखम्' उत्कृष्टा व्यवस्थायां विधौ 'अपुना' सङ्गत 'अपि' ।
 शकुन्त्यादर्शनेन नगरगमनं न इच्छामि । 'अनुयायिकान्' अनुयायिन 'ममेव'
 सम्राट् 'तपोवनम् नातिदूरे' अनतिदूरे [नजयेन नगरेण सङ्गमुपैति समासः]
 "निवेष्टयामि" मस्थापयामि । आश्रमपीठा ना मृत इति अतिदूरे एव सेनानिवेश
 कर्त्तव्यं तत् कथं नातिदूरे इत्याह—'शकुन्त्याया' शकुन्त्याविषये 'यो व्यापार'
 प्रवर्त्तनं 'प्रवर्त्ति' तस्मात् व्यापारं निवर्त्तयितुं, निवृत्तं कर्त्तुं न शक्नोमि खलु ।
 अतः तपोवनस्य अतिदूरे न गच्छामि ॥ ["नातिदूरे" (रा, म-)—"अतिदूरे"
 (त, व्या,)—"नातिदूरेण" (नि-) ॥ "शकुन्त्याव्यापारात्" (रा, वि, म-)
 "शकुन्त्यादर्शनाव्यापारात्" (त, व्या-)] ॥

गच्छतीति । अन्तर—प्रतिवात मोक्षमानस्य कैतोरिव मम हि शरीरं पुरी
 गच्छति, शीतायुक्तमिव असंख्यतं चेतं पश्चात् धावति । व्याख्या—'प्रतिवातं वायुं,
 प्रतिकूलं 'नीयमानस्य' सङ्गमानस्य न तु स्वयं गच्छत [कृतपक्षे 'अचेतनत्वात्, राजपक्षे
 शीतसुखाभावात् ['कैतोरिव ध्वजपक्षे' 'मम हि' मम तावत् 'शरीरं' [कृतपक्षे ध्वज-
 दण्ड, राजपक्षे श्वे] 'पुरं' अथ 'गच्छति' मन्दं मन्दं च वति 'चात्राणाम्' शीत-
 ईशादमव ध्वजवसनम् 'इव' असंख्यतम् 'अस्थिरं' अचलम् [शीतायुक्तपक्षे लघ्वेन
 शीतना वायुना अभिभूतत्वात्, चेतपक्षे शकुन्त्याव्यापारेण अभिभूतत्वात्] 'चेत'
 चित्तं 'पश्चात् धावति' ऊर्ध्वेन याति [स्वयं वेगिताया यन्त्री धावद्दिशः] । कर्त्तव्यबुद्धिर्भा-
 नयति न त्वन्मितीं यामि । तेनाह ध्वज इव । शकुन्त्या च वातसङ्गतिरिव । शरीरं
 हि ध्वजदण्ड इव, चेतश्च ध्वजवसनमिव । शकुन्त्याहपाशा वातसङ्गते प्रतिकूलमह-
 कर्त्तव्यबुद्धिना मोक्षमन् । ईक्षी मे ध्वजदण्ड इवमन् पुरी याति, चेतस्य अस्थिर-
 मत् ध्वजवसनमिव पश्चात् धावति । अत इव शब्दो वि पाठ्यः ॥ ["असंख्यतं"
 (त, वि, व्या)—"असंख्यतं" (रा, म-)] ॥

['सर्वे' अभिनेतारो जना निष्कान्ता, रजमघात् बहिर्गता । तदानीमपि
 सखीभिर्वा शकुन्त्या बहिर्गता । इतः पूर्वं मनुमारम्भा हि सा । व्याजविनकीरिणि
 आत । अपुना च सर्वे अपि, राजा सखीं शकुन्त्या च इत्यर्थं 'निष्कान्ता'] ।

NOTES

1. (a) अनुयायिकान्—अनु पश्चात् याता जननम् अनुयाया । भा अस्ति एषाम् इति ठन्—इति वाचस्पति । Followers, तान् । (b) नातिदूरे अनुयायिकान् निविशते goes with विष्—नातिदूरे अनुयायिकान् निवेष्टयामि । अकस्मै क्त्वात् अधिकर्त्तुं कर्मसंज्ञा । The क्त्वा here makes नातिदूरे a सम्प्रदान् word, i.e. it refers to some पदार्थ । Hence अधिकरणे सप्तमी । (c) तपोवनस्य may be explained as जेवे or 'दुरान्तिकार्ये'. वही अन्यतरस्याम् इति दूरार्थ-नातिदूरस्ययोगात् वही । एवे पञ्चमी । (d) आत्मानम् इति अधिकर्त्तुः कर्मसंज्ञा ।

2. धावति = ह + लट् तिप् becomes धी + लट् तिप् when the root means 'to move fast'. मम + स्था + क् कर्त्तरि = संस्थितम् steady, न संस्थितम् unsteady गच्छति शरीरम् the body moves slowly forward, धावति धीम् the mind rushes back. Note the contrast, one moves slow, the other goes quick. Such turning back of the mind is described by Kalidasa with a different simile, cp "एवा नमो मे प्रदम शरीरात्पितु पद मञ्जमसुनपतनी सुराङ्गना कर्षति पृथ्वितापोत्पल मृगाना-दिव राजहंसो ॥"—Vikr. वैश्व १२ banner (ध्वज) which includes the staff and the flag चानिर्द्वयम् अशुक्ल दम् चोत्पलम् ।

[N B.—Note China and India's probable trade-relation during our poet's time]

3. Roaming—Rishave has अवसृतम् which he explains शरी-रेण अपरिचितम् which has become a stranger to the body. It is difficult to apply the meaning here

द्वितीयोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति विषण्णो विदूषकः)

विदूषकः (निःश्वस्य)—भो दिष्टं । एदम् मित्रासीलस्य रण्यो वधस्यभावेण निविषण्णोऽस्मि [भो दिष्टम् । एतस्य मृगया-शीलस्य राज्ञो पयस्यभावेन निविषण्णोऽस्मि] । अथ' मित्रो, अयं 'अथ' सददूनीति मञ्जुष्ये वि मिहविरहपापवच्छायासु

वणराइसु आहिण्डीअदि अहवोदो अहवी [अयं मृगः, अयं
 वराहः, अयं शाईलः, इति मध्याङ्केऽपि श्रीमविरलपादपच्छायासु
 वनराजिषु आहिण्डाते अटवीतः अटवी] । पत्तंसद्धरकपाआइं
 कडुआइं गिरिण्डीजलाइं पीअन्ति [पत्तंसद्धरकपायाणि कटुकानि
 गिरिण्डीजलानि पीयन्ते] । अणियदवे लं सुवमंसभूडो आहारो
 अण्होअदि [अनियतवे लं शूल्यमांसभूयिष्ठ आहारो भुज्यते] ।
 तुरगाणुधावनकण्डितसन्धिणो रत्तिअ मे णिकामं सयिदव्यं
 णत्थि [तुरगानुधावनकण्डितमन्थेः रात्रावपि मे निजामं शयि-
 तव्यं नास्ति] । तदो महत्तं एव पच्चूसे दासोएपुत्तेहिं
 मउण्णितुइएहिं वनगइणकोलाइलेन पडिबोधिदोमहिं [ततो
 महति एव प्रत्यूषे दास्यापुत्रेः शकुनिलुब्धैः वनग्रहणकोला-
 इलेन प्रतिबोधितोऽस्मि ।] एत्तएण दाणि वि पौडा न णिक्कमदि
 [इयता इदानीमपि पौडा न निष्कामति] । तदो गण्डस्य उवरि
 पिण्डयो संवुत्तो [ततो गण्डस्य उपरि पिण्डकः संवृत्तः] । हिओ
 किल अहंसु ओहीणेषु तत्तहोदो मिआणुसारेण अस्समपदं
 पविट्टम्म तापसकण्णआ सठन्दला मंम अधण्णदाए दंसिदा
 [ह्य किल अस्मासु अवहीनेषु तत्रभवतो मृगानुसारेण आश्रम-
 यदं पविट्टस्य तापसकन्यका शकुन्तला मम अधन्यतया दर्शिता] ।
 संपदं णअरगमनस्स मणं कधं वि ण करेदि [माभ्यर्ते नगर-
 गमनस्य मनः कथमपि न करोति] । एव्वं चिन्तअन्तस्स मे
 पहादा अच्छिस्स रअणी [एवमेव चिन्तयतः मे प्रभाता अक्ष्णोः
 रजनो] । का गदी । जाव णं किदाचारपरिकम्मं पेक्खामि
 [का गतिः । यावदेनं कृताचारपरिकर्माणं प्रेक्षे] (परिक्रम्या-

वलीक्य च) एसो वाणासनाहत्थाहिः अवनोहिं वनपुष्पमाला-
धारिणोहिं पङ्क्तिविदो द्रुदो एव आचच्छति विद्यवयस्यो [एष
वाणासनहस्ताभिर्यवनोभिः वनपुष्पमालाधारिणीभिः परित्ततः इत
एव आगच्छति प्रियवयस्यः] । होदु, ' इमं विद्यलो विद्य भविष्य
विद्विष्यं, जइ एव' वि नाम विससमं लहेयं [भवतु यइमं विद्विष्यं
इव भूत्वा स्यास्यामि, यदि एवमपि नाम विद्यमं लभेयं] ।
(दण्डकादमवलम्ब्य स्थितः) ।

(Then enters Vidushaka in a drooping mood) VIDUSHAKA
(Sighing)—O my luck ! I am distressed by the friendship of
this chaste loving king 'Here is a stag,' 'There goes a deer,'
'Yonder escapes a tiger,'—thus we have to rush, even in mid
day, from thicket to thicket, in rows of forests whereas it is
summer, the shade of the trees is scanty Waters of mountain
streams, brown through the admixture of leaves and bitter,
have to be drunk Meats, mostly of spitted meat have to be
eaten at irregular hours With the joints, bruised by gallop-
ing on horse-back, there is not much lying down for me even
at night Then even at the earliest dawn I am aroused by
the din of surrounding the forest by the sons of slaves—the
birdcatchers. My trouble does not cease with even so much.
Boil has now formed on the abscess Only yesterday, while
we lagged behind, Sakuntala, the hermit's daughter, was by
my cursedness shown to his Highness as he entered the site
of the hermitage in pursuit of a stag Now on no account
does he turn his mind toward going back to the town Even
I was thinking thus, night passed and dawn came to my
Can't help ! I must see him when he has finished

his usual morning duties (Going round the stage and looking about) Here my dear friend comes this very way surrounded by Yavana women who have bows in their hands and are wearing garlands of wild flowers Well, I will stay looking as if powerless through palsy of limbs if even thus I may get rest (Stands leaning on his staff)

तत इति । ('विदूषक' इति राक्षी नम सहाय विज्ञतवेषो विकलाङ्गा ब्राह्मण विद्विष' विद्वन् ' छिन्न इव लल्यमाद्य 'प्रविशति') ।

विदूषक इति । भी दिष्टम्' यद्यो नो भग्येयम् । चाकन चट्टस्य गङ्ग-
मीतम् ["दिष्ट दैव भग्येयम्" इत्यमर] । 'मृगयाधीनम्' मृगयारतम् 'एतस्य
राक्षी' दुष्यस्य 'वयस्यमाधेन' मखिलेन ["वयस्य विद्वन् सवरा " इत्यमर]
'निर्विष' छिन्न 'चक्षि' ["निर्विषस्योपसंख्यानम्" इति इत्यम्] । "दीर्घेण"
आतपेन 'विरला' भग्ना 'पादपञ्चाया' यन्तु तथा विधातु 'वराजिषु' कामनये विषु
चक्षामि अत्र मृग' एव हरिणी धारति 'अथ वराह' इतो याति गुरु एव 'अथ
मार्दूल' एव व्याघ्र पन्थायने 'इति' एवम्यकारेण 'मध्याह्ने' अवि' वडोरतनतामुप-
गतापि दादयेरवो दिनमध्वे 'अटवीत' एकाम् 'अटवी' गुल्म विहाय [अथकीये
हर्नपि पचमी] 'अटवी' अथो गुल्म' आदिगतां अनुधाव्यते । इत्येव विहारे
खेदकारणम् । 'पञ्चाहा नवितपस्याना' 'अटवी' मिथसेन 'कथायाधि' आरत्तानि
["कथाया रमभेदे भ्यान् इत्यु पञ्चम्य "सुरभी लीहिते विषु" इति मीदिनी] 'अटु, कानि'
'होत्ररमानि' मिरिदीनीं प्रमृक्तानां 'प्रलानि' दीयन्ते । इति वानीये खेदकारणम् ।
'गुणपङ्क' यत् 'मास तेन' भूयिष्ठ वडुल 'आहार' ओदन 'अनिशिता' वेला समय,
यस्मिन् जन्मंति तत् यदा तथा 'मुन्यते' । अरुधिकरी मुख्यपक्ष्य ओदन सीपि
पुनरसमये, इति आहारे खेदस्थानम् । 'हरेवेण' अथेन यत् अनुधावन मृगानुसरण
तेन 'कविता' कृतिता 'सम्भ्र' वल्य तथाविधस्य मे रात्रावि निजाम' यद्येष्ट
'शवितस्य' नाभि शय्यासेवन न भवति । 'मतो रजन्यायनुये' यामे यदा स्वप्न सुप्त
तदा दास्यायुवे' निन्दितजनूमभि ["युवेऽन्यतरस्याम्" इति कुतसायामनुक्]
एभि' मङ्कनिनुयवे' पटिन्वाधे 'मङ्कति' एव प्रमृष्टे वन्द्यदृष्टस्य वनवेदनस्य य
कीन्दाहल' आराव तेन 'प्रतिबोधितोऽपि' यदा विहारे तथा याने च आहारे च

तथैव पुनरपि शयने खेदः—‘एते मे दुरदृष्टम् । ‘इदानीम्’ इति बाकाद्वहारे ‘इदम् अपि’ एतावता च ‘मे पीडा न निष्कामति’ न मे छिन्दस्व च वचनम् । ‘ततो दृष्टम्’ स्फोटस्य ‘उपरि विष्ट’ स्वस्य स्फोट ‘स इव.’ जात. [एषा लौकिकीति] । तदर्थं दर्शयति—‘द्य’ पूर्वोक्तं दिने ‘क्विल च्छासु च वहीनिषु’ पदानां स्थिते ‘मृग’ चतुस्रार चतुसरस्य तेन मृगमनुसृत्य इत्यर्थं चान्दमन्दं तपोवनम् प्रविष्टम् तत्रभवतो राज्ञो दुष्यन्तस्य, प्रविष्टाय तत्रभवते इत्यर्थं (चतुर्दोष्यान् वही) राघव-कन्यका शकुन्तला मन ‘अद्यतया’ दुरदृष्टेन ‘दर्शिता’ । मन्थे मनैव दम्भमात्रं राजानं तत्रवाद्यित्वा शकुन्तलामर्थं दर्शयामास । ‘साम्प्रतम्’ अधुना शकुन्तला इहा इत्यर्थं ‘कथमपि’ केनापि प्रकारेण ‘नगररत्नमस्य मनो न करोति,’ सर्वदा नगररत्नं परिहर्तुमिच्छति । ‘एवमेव’ इत्याकारेणैव चिन्तयत, ‘दुर्भाग्य’ पद्मिनी-चयतो मे चली’ अनिमोक्षितयो लोचनयो’ अनिमोक्षतो लोचने अनाहत्य (“वही च अनादरे” इति अकारात् सप्तमी) ‘रजनो प्रभाता’ । ‘वा इति’ क उपादानं सर्वमेतत् सङ्गमोद्यम् । यद्यपि ईदृशमनिसं स्थितमानः अथ च पुनर्जायते एव राघव-याता, तथापि किं करिष्ये ? ‘यावत् एनं राजानं कृतम्’ अनुष्ठितम् ‘आचारप्राप्तं’ यथाचारं कुलाचारोक्तं ‘परिक्रमं’ सखा यदा कृतम् आचारात् प्राप्तः क्रमः परिक्रमं च येन तादृशं ‘प्रेम्णे’ द्रष्टव्यमि [यावद्वीर्ये भविष्यति सट] परिक्रमं च समाने गता तत्रां चातमानं निवेदयामि इत्यर्थः । (‘परिक्रमं’ रत्नमद्यं परितो गता ‘अवलोच्य’ अयतो इहा च) एव ‘प्रियो’ मे ‘वयस्य’ मित्र, राजा इत्यर्थं ‘वयस्य’ माता आर्याणि या ताभिः, ‘वाचासुन’ वयु ‘इक्षे’ यासां ताभिः ‘यवनीभिः’ यवनरत्नयौभिः ‘प्रविष्टत’ ‘वेष्टित’ सन् ‘एत एव’ अस्मिन् दिशि ‘आगच्छति’ । अयं हि मृगदो प्रति चक्षित एव लप्यते, मामपि मन्थे चविध्यन् आगच्छति इत्यर्थः । ‘भवतु’ अङ्गमाना भङ्गेन विक्रमो जड इव ‘भूला’ स्थास्त्वानि, यदि एवमपि नाम विक्रमं विश्रान्तिम् (“नोदा-नोपदेशस्य स्थानस्यानापमे” इति अत्रि इतिनिषेधः) ‘समेय’ । (‘दृष्टम्’ यद्वैः ‘काटम्’ अवलम्बा’ तदानीम् ‘स्थित’) । (“एवमेव चिन्तयतो, मे प्रभाताचलीः रजनो” (रा., आ.)—“अद्यापि तदा मामिव चिन्तयत चली ‘प्रभातमासीत्’ (रा., वि. म.,) ॥ “कृताचारपरिक्रमांश्च” (म.)—“कृताचारपरिक्रम” (रा., वि.)—“ ” (रा., आ.) ॥

NOTES

1 Summary—अथ प्रभातार्थं राज्ञी तामेव मुनिवन्द्यतां ध्यायता निवृत्ताऽन
राज्ञा नृगया प्रतिषिद्धा । ततो विदूषकेण सह इत्यमभूत् तस्या शत्रुन्तनागतो मनः —

राजा । माधव्य, रमणीयं किं त्वं सा ।

माधव्य । रम्यं चेत् राजपाद्यं हि तत् । भट्टति गच्छताम् ?

राजा । दूरे पिता प्रदाता, कथं भट्टति गच्छति ?

माध । अस्ति तवापुत्राय । इति कीदृशी सा त्वयि ।

राजा । ननु सानुरागा ।

माध । तदिह माधव्योऽगृहीयताम् ।

राजा । पुत्र्येति । कथं पुनः कथमनाह्वी राजाह तव यायाम् ।

एतत् स वदमानोऽस्ति कल्पविद्याभ्यासायत्नं यागविघ्नं विज्ञाप्य राजसंरक्षार्थं राजा
आहूतः । ततः सर्वदिग्दर्शनं राजनि संख्ये नगरात् राजभातद्वैतं प्रति गच्छन्
पुनः प्राप्यार्थं तूष्णं नगरजनस्य प्रति आवाहयन् सुत्वा सम्भ्रान्तो राजा माधव्यमात्मनः
प्रतिनिधीकृत्य समन्वये भग्नं प्रेषयामास । तच्च वचनमिदं सखि अविगीरवात्तपोरमं
यानि मुनिमुतायां तु न प्रचय । खोऽपि मूढमर्दव सख्यं मेव । ततः सख्यो राजा
मूर्खोऽप्यात्मनः ययौ ।

2 ततः &c — The jester enters with a dejected look. He
is a Brahmana—the king's companion “विहताङ्गश्चोद्वेष्टास्वकारी
विदूषकः, ” He should excite laughter by his deformities, speech
and attire. He is proverbially timid. Here he bemoans his
luck

3 (a) दिष्टम्—Raghava renders it दृष्टम् । “ओ दृष्टम्” = then
a query Have you seen ? दिष्टम् is surely better (b) नृगाया-
शौलस्य—नृग शब्देन + श मावेक्षित्या निपातनाम् । नृगया hunting chase.
तां शौलयति इति नृगया + शौल + णिच् + च कर्त्तरि addicted to chase तस्य ।
(c) वयस्यभावेन — वयस्य Friend, तस्य भावः Friendship, तेन हेतोः इतीया ।
(d) निर + विद् + ञ् कर्त्तरि = निर्विच, disgusted (e) एतस्य &c—
The king won't let me leave his side for a moment, he is

so fond of me. But how can I, a cripple, keep pace with him when he is rushing at a break-neck speed after the quarry. All relish for life is gone out of me O Luck !

4 अथ मृग etc —(a) From मध्यम अह्न — 'The middle of the day' — we expect अह्नमध्यम because the rule for एकदेशसमास mentions पूर्व, अथ, अथर उत्तर only not मध्य also But पाणिनि himself refers to समास — 'The end of the day' — in the rule "स मया विनायपूर्वस्य अह्नस्य अह्न अन्तरस्यो ङी" : Hence the inference is — 'सर्वोप्येकदेश अह्न समन्वये' — all parts are compounded with अह्न in an एकदेशसमास । Some go even further and say सर्वोप्येकदेश कालिन समन्वये । The समास being thus allowed we get पूर्वनिपात of मया giving मया + अहन् । The rule "अङीङ्ङएतेभ्य" directs अङ् to be substituted after an एकदेश । Hence मयाङ् । Next by the rule "परबङ्गिह्न एतत्तत्पुरुषयो" this ought to be neuter because अहन् is neuter But the rule 'राजाङ्गाङ् पुंलि' interferes and we get मयाङ् । तस्मिन् । (b) योष्य etc — योष्य Heat यातव, or Summer निदात्र । योष्ये विरला योष्यविरला scanty because of summer सदसुपेति समास । पादौ निवसति इति पाद + पा + क कर्त्तरि — पादय a tree, जातविकवचनम् । पादपक्षा छाया पादपक्षाया the shade of a tree योष्यविरला पादपक्षाया यासु । Or पादपात्रा छाया पादपक्षायाम् । Neuter by the rule 'ह्याया बाहुष्ये' । योष्यविरला पादपक्षाया यासु । Most trees shed their leaves towards the end of winter and do not get back their full foliage before the rains Hence the shade is poor in summer,* (c) वनरात्रिम् — वनरात्रौ राजय roots of forests तासु । (d) आ + दिव्य इतो + सट् न्ने कर्मणि (दिश्यते, निदिश्ये, अदिष्टिष्ट) । (e) आहार विहार, ययन these are the main headings on the physical side under which the pleasures of life may be arranged The Jester here shows how wretched his life has now become so far as विहार is concerned *

5 (a) पथ &c. — सन् together + क् + अप् भावे सङ्गर mixture, पथासौ सङ्गर admixture of leaves तेन कषायवाणि । सदसुपेति समास । (b) विरि etc — विरो नय* or विरिसम्भवा नय निरिन्ध* or विरिन्ध*

* Adopted by Prof Gajendragadkar

mountain streams The च is optional by the Varitika "गिरि-
नदादीनामुपमं स्थानम्" ।

6 (a) अनियत etc — नि + यम + क्त कर्मणि = नियता restricted i.e.
fixed न निरता not fixed, i.e. irregular नञ्जनत - । (b) सूयं सक्तं तम्
इति सूय + यत = सूयम् roasted on spites सूय मांसम् spitted meat,
कर्मधा - । तेन भूयिष्ठ इतम् - । (c) आहार ॥ a wide term including
पान and भोजन । Here he first speaks of पान — The water we
drink is brown and bitter Next भोजन is described — We have
to eat half-roasted tough meat, and even that not in time !
It seems more natural to render चण्डीचदि by चयने, but all
commentators have भुज्यते । *

7 (a) तुरग etc — चतु + ग्, वेगगमने + गुाट् भावि = चतु + धी + गुाट् =
चतुधावनम् pursuit, तर त्वरित गच्छतीति तर + गम + ड कर्त्तरि = तुरग a
horse तेन चतुधावनम् galloping on horse-back इतम् - । This may
be to keep company with the king, or independently तेन
लघ्वित, dislocated by galloping etc कटि भेदने घुमादौ परस्परं पदी ।
(b) नि + क्त + घञ् कर्मणि = निकामम् as much as desired, i.e. enough
सोवत्समभिधानात् इति वाच्यमिति । तत् दद्या दद्या । Qualifies दयितव्यम् । (c)
My joints ache at night as if broken and I do not get suffi-
cient sleep to refresh myself

8 (a) तत etc — प्रत्युपति दहति इति प्रति + ऊव न कर्त्तरि = प्रत्यु
dawn दाया पुनै — It is a compound — चतुक् समास । दासीपुनै is
also possible It does not mean that their mothers were
actually slaves, but used merely as an abuse (c) शकुनि etc —
शकुनि Bird 'शकुनि ३ छ विहरी' इति मेदिनी । तेन लुब्ध a bird catcher
स एव इति स्थायै क । Or लुब्ध एव लुब्धक hunter शकुनियु or शकुनीना
लुब्धक । ते । अनुक्ते प्रयोजके कर्त्तरि श्या । This ॥ ॥ contemptuous
reference to the beaters to the camp The heater's contin-
gent is furnished by ॥ class of people who are professional
hunters This sort of war is quite congenial to them and
they are the best qualified for it They hunt with bow and

arrow and a stick of tough bamboo. They kill birds and small game such as the hare, the rabbit etc. The meat they eat, and the feather and skin have a market value for them. Thus in a sense they are greedy and the jester rails at their greed calling them *गृध्रक* which primarily means 'greedy'. He says—With all their greed the sneaky fellows avoid the tiger whose skin fetches a good price also the elephant whose tusks are always highly prized. The wretches go at the poor bird (*शकुनि*) that has no fight in him. They are *शकुनिलुब्धक*, mere birdcatchers. The contempt introduced by *दासापुत्र* being thus sustained in *शकुनिलुब्धक* the sentence very happily becomes a droll exhibition of the jester's characteristic vanity—*lanoy*, such a despicable lot disturbing the slumber of the mighty biggame hunter Madhavya whose prowess at chase even the king prizes!

N B—From certain southern manuscripts Prof. Gajendra-gadkar has unearthed the reading *शमशिलुब्धक* which he prefers to *शकुनिलुब्धक*. *शमशिलुब्धक* entirely misses the point of the jester's lament in this line (d) *वन* etc.—*वनात् दृष्टवन्* surrounding of the forests. *तल्लोलादल* । *तेन* । *करणे* । *शय* । Prof. Gajendra-gadkar takes this as going against the reading *शकुनिलुब्धक* because he thinks the *लोलादल* would scare away the bird and the hunters would fail to shoot down any of them. The fact however is just the reverse. A large number of birds, particularly those that are most prized for the table—birds of the partridge class—cannot be shot at unless they are first raised from the thickets. Towards this end the hunters shout throw stones and send in dogs. The birds are then killed while on the wing. (e) *शयन* is here taken up in two stages—the mere lying down and the sleep. It is painful to lie down (*कण्ठि-यमि*). No sleep before the morning hours, but then the disturbance is awful. Thus his lot is miserable.

॥ (a) पीडा—पीडा + अभावे trouble (b) निष्क्रामति—निष् + क्रम + गतिः । Goes out, i. e. leaves The disease has got hold of me (c) The पीडा is बनवास and मृगया । It ceases by going back to town But this has become almost out of the question now * The reason follows

10 (a) छ etc —छस् is an अत्यन्त meaning पूर्व्विम् दिने । (b) अद्याम्—भावे मुद्रासी । (c) अवहीनेषु—अव + हा त्यागे परस्मैपदी + लृ कर्मणि = अवहीना left behind तेषु । (d) तापस etc —ताप अस्यासीति तपस + कृष्णत्वर्थः । कस्या एव कस्यका not usually कस्यिका । Just as तारा gives तारास (not तारिका) । Or कस्यिका also like इष्यिका । तापसस्य कस्यका । (e) अध्वन्यता—धर्मनस्य इति धन + यन् = धन्य blessed अध्वना blessedness अध्वन्यता cursedness तया । अनुक्ते कर्तुं विवर्तयेत् । (f) नगरगमनस्य—चतुर्थ्यर्थः पटौ । Hence he does not want to go back to town, my troubles will not therefore cease *

11 अन्ता—शेषे पटौ । अन्तो रुक्मन्धे प्रभाता । Or सप्तमी as in the Tika

12 (a) दावन् 19 अवधारणे । (b) लताधार etc —परिकर्म् 19 अद्रसन्कार decoration, धामादन्भादिः । आचारप्राप्त परिकर्म् आचारपरिकर्म् customary decorations शक्रपाणिंभादिः । कृतम् आचारपरिकर्म् येन ।

13 (a) बाणसम etc —बाण अस्मन् अर्धे न इति बाण + अस् + सुगट् करणे = बाणसमम् bow तन् इति वासां तामि । बहु— । इति is of गृह्वादि, hence the परनिपातः । (b) वनपुष्प etc —वनजानि पुष्पाणि wild flowers शक्रपाणिंभादिः । तेषां नाम्नाः । तौ धारयन्तीति वनपुष्पमात्रा + धृ + णिच् + णिनि कर्त्तरि, न्निगम् । तामि । Qual यवनाभिः ।

14 (a) अहृ etc —विगता शक्ता यस्य स विकल्प, deficient, hence powerless अहृणां मद्द failure of the limbs, तेन विकल्प powerless through the failure of the limbs (b) लम्बेय—लम् + ईयन्तिङ् । शक्तिविट् ।

15 Reading (a) दृष्टम् for दिष्टम् ignores the drift of the Jester's speech He is cursing his luck,* 'मम अध्वन्यता' confirms this (b) अत्रापि कदा etc does not fit in with का गति, because का गति, shows he is still lamenting his own misfortune

एवमेव etc. gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament का गति etc. Prof Gajendragadkar prefers to read अद्यापि तस्य etc. because he thinks—(i) “अद्यापि तस्य” etc logically follows “साम्प्रत न करोति” ; (ii) एवमेव चिन्तयत. is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that साम्प्रत न करोति is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant—to add अद्यापि तस्य etc.

Besides how could the jester know that the king had no sleep (अद्यापि तस्य etc.) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “कृताचार ईशे” “ममसु अहमहविच्छ”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then.

Regarding (ii) the self contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed ‘O I could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the Vidushaka regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable. (c) इवदार etc. seems absurd.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा
(आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाखासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(स्मितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति-
प्रार्थयिता विदुष्वयते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object. (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यदत् 'निहि'ट सचै व 'परिवारो' यन्त्र, यवनीपरिहृत इत्यथ]

राज्ञेपि । अन्वयः—प्रिया सुप्रभा न कामस्य, तु मनः तदभाषदर्शनाद्यासि । मनमिमे अहतायेऽपि उभयप्रायेण रतिं कुरुते । व्याख्या—‘प्रिया’ शकुन्ताया ‘सुप्रभा’ न सुप्रभाया न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, ‘कामस्य’ इत्येति अनुपपत्त्यस्य मे । तर्हि त्यज्यता तत्प्रायेणा इति चेत् न—‘तु’ किन्तु प्रियाया सुदुर्लभत्वेऽपि मनः अस्ती मे तच्छा’ शकुन्ताया भाषदर्शनेन अनुरागविकृतं हृदयं आद्यासि’ आद्यास्य’ भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया चेतसा शकुन्ताया भाषदर्शनात् किञ्चिद्विषयं दुःखोपशमनी भवति इति भावः । आद्यस्य सुदुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—नन्व-मिमे कामे अहतायेऽपि अस्मिहेऽपि प्राथिते अन्वयेऽपि इत्यर्थः उभयोः ‘नायकन-यिकयोः प्राथेना’ परस्परप्रतिभाष इति कुरुते’ जनयति । अथा अहम’अग तदा अत्रनपि जना मय इति ज्ञानात् सुखम् । अतएव दुर्लभा शकुन्ताया इति ज्ञानताऽपि मनः मयि तच्छा अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ [दर्शनाद्यासि” [त-न्या- भ-] ‘दर्शनाद्यासि” [११ वि-] :

[अतः कृत्वा' इवम् दमिता एतद्गुणपायत्वात् स्थित'पदोक्षेख] धितकारणाच्च
— आत्मन' स्वेष्टा अभिधाउक्' चित्तशया संभाविता' सिद्धयिता इष्टजनस्य प्रीति-
पात्रसा'चित्तरति' येन तादृशं यथा अहमस्मिन् तथा अत्र अनौपिमभि इति मन्थमान
प्राप्त'दिता' प्रत्ययो विद्वद्भाते' वद्यना समने । जङ्गलजायायेष्टानि कन्दःकृतानि
इति कोऽपि निर्णय ? प्रत्ययान् अह न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि तु
भद्रियप्राप्ति रतश्च मे चात्मापि इत्यर्थो विद्वद्भाते—इति धितम् ।

NOTES

- 1 ययानिहिंष्ट &c—परिवाच्यते अनेन इति परि + वृ + षिच् + धञ् करणे

NOTES

1 (a) सिध्यम्—सिद्ध + क्त कर्त्तरि वचने माने soft Qualifies वीर्यशक्तिम् । सिध्यवीर्यं was natural to her It seems to be the same ■■■ सुस्थ विनोक्ति referred to in "कृत इव सुगुणविकीर्णोपदेशः"—Infra (d) अथत —अथस्या दिशि or अथस्त्रिन् वस्तुनि इति अथ + डि(०मी) + तसि स्वार्थे । Compare इत in "प्रयुक्तमप्यस्त्रिमितौ तथा स्यात्" । अथय —अधि ८मी । (c) प्रेरयन्त्या —प्र + इर + शिच् + शल् स्त्रियाम् = प्रेरयन्ती casting तथा । There is little to choose between the reading प्रेरयन्त्या and प्रेषयन्त्या । (d) साध्यम् —अदृज + यक् कर्त्तुं इति अभावे स्त्रियाम् = अदृष्टा spite, "दरदीपादिपुत्ररक्षम-दृष्टा" । तथा सङ्गः Qualifies वृत्ता । ना ना etc refers to Priyamvada's 'हृत्ता न ते युक्तं गन्तुम्'—and Sakuntala's "ना ■■■ विमृष्टबाह्व रीडयाम् वा"—Act I (e) ना —"माडिनुड्" इति मयिष्यति लुङ् । "इषी ना लुङि" इति मादेशः । "न माडवीने" इति अडाममनियेधः । (f) हिल—This is sar- castic अर्थः । All these refer to me indeed ! That ■■■ to say, these have nothing to do with me [g] मत् etc —अयति अनेन अस्मिन् वा इति अय + लुट् करणे अधिकरणे वा = अयनम् track, यस्या resort आश्रय । पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थः अयन परायणम् (१) the sole subject, कर्मधा - । अङ्ग परायणं वस्तु of which I am the subject (h) कामी स्वर्ता पश्यति is a paraphrase of आत्माभिप्रायसम्भावितेऽजनचित्तवृत्ति-प्रार्थयिता ।*

2 (a) वक्त्रेण इति वाङ्मात्रम् speech only, मूर्धन्य'सहादि । नित्यसमास । त्रिण । "मात्रं वार्तास्त्रेणधारणे" । Here अवधारणे । b जायते—जि + शिच् + लट् से कर्मणि । जि becomes जा when चिच् follows by "जोङ् जीनाणौ" जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper" उत्पन्नं प्राप्ति and is अकर्मक । "अधिक्रयामिभवयोरात्येऽर्थेऽसावकर्मक उत्पन्नं प्राप्तिरातीर्थं द्वितोयेऽर्थे सकर्मक ।"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपघातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुदो किल मय्य अक्षौ आउलीकरिष्य भस्स-

एवमेव etc gives the cause for lament. Usually he takes a wink before the hunters commence shouting, but last night owing to these distracting thoughts even that wink was denied him. Hence the lament *कः रति*, etc. Prof. Gajendragadkar prefers to read *अद्यापि तस्य* etc because he thinks—(i) “*अद्यापि तस्य*” etc logically follows “*साम्प्रतः न करोति*” ; (ii) *एवमेव चिन्तयतः* is self-contradictory because he enjoyed some sleep.

With reference to (i) we observe that *साम्प्रतः न करोति* is the fact that vitally affects the jester. After having mentioned that, it is superfluous—almost irrelevant—to add *अद्यापि तस्य* etc

Besides how could the jester know that the king had no sleep (*अद्यापि तस्य* etc) ? He did not stay the whole night with the king. On the contrary “*हस्तावारं प्रीचे*” “*भक्त्युपहृतमहविच्छलः*”, in fact the entire conversation that follows, goes to show that the two had parted at night and were going to meet for the first time in the day then

Regarding (ii) the self contradiction is quite immaterial. People often say, when sleep is disturbed ‘O I could not sleep at all last night,’ meaning thereby not that there was absolutely no sleep, but that there was not enough of it. If this statement of the *Vidushaka* regarding himself is not to be tolerated, his testimony to the king’s sleeplessness becomes still more intolerable (c) *हस्तदार* etc, seems absurd

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टपरिवारो राजा) । राजा
(आत्मगतम्)—

कामं प्रिया न सुलभा मनसु तद्भावदर्शनाश्लासि ।

अकृतार्थेऽपि मनसिजे रतिमुभयप्रार्थना कुरुते ॥ १ ॥

(क्षितं कृत्वा) एवमात्माभिप्रायसम्भावितेष्टजनचित्तवृत्ति-
प्रार्थयिता विदम्ब्यते ।

(Then enters the king with attendants as described) KING (Aside)—True, my darling is not easily obtainable, yet my mind is comforted by observing her gestures of love. Mutual solicitations give pleasure, even when love has not yet gained its object (Smiling) Thus is deluded the suitor who has judged by his own wishes the working of the mind of his beloved person.

['यथा' यदन् 'निर्दिष्टं' सर्वं च 'परिचाये' यथा, यवनोपरिष्ठत इत्यर्थः]

राज्ञेपि । अन्वयः—प्रिया सुनभा न कामम्, तु मम तदभावदर्शनाच्चासि । मनसि च प्रकृतार्थेऽपि उभयप्रायेणा रतिं कुर्वते ॥ व्याख्या—'प्रिया' शकुन्तला 'सुनभा' न सुखप्राप्त्या न, सुदुर्लभा इत्यर्थः, 'कामम्' इत्येत् अनुपपन्नमन्वयः सः । तर्हि व्यन्यता तत्प्रायेणा इति चेत् न—'तु' किन्तु प्रियायाः सुदुर्लभत्वेऽपि मम 'चेतो' मे तस्याः शकुन्तलायाः भावदर्शनेन 'अनुरागचिह्नं दृष्ट्वा आश्वासि' आश्वस्य भवति । सुदुर्लभा प्रिया इति निराशया चित्तस्य शकुन्तलायाः भावदर्शनात् किंचिदिव दुःखोपशमो भवति इति भावः । 'आश्वास्यं' यत् दुर्लभा इति ज्ञात्वापि सुखं लभते इति हेतुमाह—मन्-सि च कामे प्रकृतार्थेऽपि अस्मिन्नेऽपि प्राप्तिर्न लभ्यते इत्यर्थः उभयोः 'नायकानां' मित्रयोः प्रायेणा' परस्परप्रियाया रतिं 'कुर्वते' जनयति । यथा 'अहम्' अहम् तथा 'अयमपि जना मन्' इति ज्ञात्वात् सुखम् । यतएव दुर्लभा शकुन्तला इति जानताऽपि मम मयि तस्याः अनुरागदर्शनात् प्रीतिर्भवति इति भावः ॥ ['दर्शनाच्चासि'] [त-या- न-] 'दर्शनाच्चासि' [रा वि-] ।

['इतः ज्ञत्वा' इत्यन्तः इति ज्ञत्वा उत्पन्नप्रत्ययत्वात् अस्ति'पदोन्नेष्टः] अतःकारणमाह—'चात्तमन' स्वस्य अभिप्रायेण चित्तव्याप्तौ 'सञ्चाविता' निद्विषिता इष्टजनस्य प्रीति-पावसाच्चित्तवृत्तिः येन तादृशं यथा अहमस्मिन् तथा अयं जनोऽपि मयि इति मन्यमानं प्रायेयिता' मय्यथो विदुष्यते' वचनात् लभते । शकुन्तलायाश्चेति तानि कन्दर्पकृतानि इति कोऽयं निश्चयः ? प्रणयवान् अहं न केवलं तानि कामकृतानि मन्ये अपि मम हृदयेष्वपि तस्य मे आश्वासोपि इत्यहो विदुष्यता—इति अतः ।

NOTES

- 1 यथानिर्दिष्टं &c —परिचायते अनेन इति परि + ष + चिच् + घञ्, करणे

परिवार or परिवार attendants etc. "उपसर्गेषां चञ्चि अमनुष्ये बह्वम्" इति अमनुष्ये दीर्घविकल्पः । यथा निर्दिष्टं यथानिर्दिष्टं as described सहसुपेति समासः । तादृश, परिवारो यस्याः । बहु ।

१ (a) प्रिया न सुलभा—She is प्रिय yet not सुलभः । This should cause anguish and despair But it does not. The reason follows—(b) मनसु &c,—तस्या भावः । तस्या दर्शनम् । तेन साधु चाश्रयति इति तदभावदर्शनं + आ + यत् + चिन्ति कर्त्तरि । Mind derives comfort on seeing her indications of love. I admit there is ground for anguish and despair, but lo ! I derive comfort by merely watching her. (c) कृतार्थे—कृतं अर्थं यस्या येन वा कृतार्थं having the object accomplished. बहु— । न कृतार्थः । (d) मनसिज्जि—मनसि जातः, इति मनस् + जन + ऊ कर्त्तरि भूते = मनसिज्ज love, also मनोज्जः । तस्मिन् । (e) उभयप्रायेणा—प्र + अर्थे + युच् भावे = प्रायेणा solicitation उभयोः प्रायेणा । उभय becomes उभय when compounded इतिविधौ उभयशब्दस्य निवृत्त्यश्च प्रत्ययो भवति । उभय is dual and विषयलिङ्गः but उभय is usually singular and neuter. (f) The second half of the sloka supports the first half Hence we have अर्थान्तरव्यास of the kind सामान्येन दिग्ध्वसमर्थनम् । See under "या परितोषादिदृष्ट्याम्" etc Prelude (g) Compare—"परम्परप्राप्तिनिराशयोर्वरः परीक्षायोऽपि समानुवागयो"—मालविकाग्निमित्रम् ।*

३ Reading. With the reading दर्शनायासि explain तदभावदर्शनाय आयस्यति इति तदभावदर्शनायासि tries to watch her gestures of love. The second half offers the reason Because उभयप्रायेणा इति कुर्वति therefore तदभावदर्शनायासि । From this it does not by any means follow that "तदभाव" necessarily exists. There is merely the watching for indications, that is all. On the other hand तदभावदर्शनायासि implies two things—[1] the assumption that तदभाव really exists, [2] hopes cherished in consequence. If then the assumption is false, the situation becomes ludicrous, and justifies the smile and also the remark that follows * I therefore prefer आयासि ।

३. (a) आत्माभिप्राय &c—अभि+प्रोज् तपंये+भावे घञ्=अभिप्राय wish आशयः । Or अभिमुखं प्रकृष्य अयने अनेन इति अभि+प्र+अय मती+घञ् करणे । मम्+भू+चित्+क्त कर्मणि=सम्भावितः assumed प्रकल्पितः । आत्मनः अभिप्रायः, इतन्— । इष्टजनः the desired person, i.e. the beloved कर्मणा— । चित्तस्य इति the operation of the mind, इष्टजनस्य चित्तइति । सम्भावितः इष्टजनचित्तइतिरेव बहु— । आत्माभिप्रायेण सम्भावितेष्ट-जनचित्तइति । इतन्— । Or आत्माभिप्रायेण सम्भावितः, इतन्— । तथाज्ञता इष्टजनचित्तइतिरेव । बहु— । (b) The compound is an unusually long one for Kalidasa. But this is the reading of all the Recensions. The gist is—"I am comforted by the thought that Sakuntala loves me. What a delusion! Where is the proof of her love? I judge her feelings by my own. Or—I assume that her feelings towards me are as I wish them to be. 'Is not this ridiculous?' This makes him smile. Compare न हि स्वाभिप्रायेण मे ददन्तम्"—Act III

स्निग्धं वीक्षितमन्यतोऽपि नयने यत् प्रेरयन्त्या तया

यातं यच्च नितम्बयोगु रूतया मन्दं विलासादिव ।

मा गा इतुपरहया यदपि मा मासूयमुक्ता मस्रो

मव' तत् किल मत्परायणमहो कामो भूता पश्यति ॥३॥

The soft glance that she cast even when directing her eyes elsewhere, the slow dalliance-like steps that she took through the weight of her hips, the annoyed manner in which the friend was addressed when opposed saying—"Do not go"—all that, forsooth, relates to me! Ah! How a lover fancies he sees his own!

विदूषकः (तथास्थित एव)—भो वयस्म ए मे हस्तपादा पसरन्ति वाद्यमेवण जञ्जावीजमि—जञ्जदु जञ्जदु भव' [भो वयस्य, न मे हस्तपादं प्रसरति । वाङ्मात्रेण जाप्यसे गत जयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA (Remaining as described)—O Friend, my hands and feet do not move. You are being greeted with words only — Be thou victorious

स्थितमिति । अन्यथा—अन्यतोऽपि नयने प्रेरयन्त्या तया स्थितं वीक्षितम् (इति) यत्, नितम्बयो गुरुतया विश्वासादिव मन्द जात (इति) च यत्, ना मा इत्यापहृदया सा सखी सादयम् उक्ता (इति) अपि यत्, तत् सर्वं मत्परायणं किल । अहो कामी खतां पश्यति । व्याख्या—विडम्बनामेव प्रपद्यति । 'अन्यतोऽपि' मत्त अन्यकिन् अपि वस्तुनि 'नयने प्रेरयन्त्या' पातयन्त्या 'तया' शकुन्तलया 'स्थितं मुग्धं वीक्षितं' दृष्टम् इति 'यत्' प्रकृत्या स्थितं तस्य यत् वीक्ष्यम् इत्यर्थः — 'नितम्बयो गुरुतया' दुर्बलत्वात् इत्यर्थः [इतो १५] 'विश्वासादिव' भावश्चञ्चकषीटया इव [इतो, ल्यब्लोपे वा १मी] 'मन्द' धीर 'जात' अस्तितम् इति च यत्, 'ना मा' मा याहि अक्रान्त्यानात् 'इति' अनेन प्रकारेण 'उपहृदया' निवारितया शकुन्तलया 'सा सखी' प्रियवदा 'सास्य' सक्रोधम् 'उक्ता' "किं निमित्तम्" इति दोषाविचारपूर्वकं कथिता, इति 'अपि यत्, 'तत् सर्वं' मत्परायणं किल, भदाश्रितं मामिव विपरीकृत्य हृतम्, इति न शब्दे इत्यलोकः वा [किल इत्यल्लो] । "वातायामल्लो जित्" इत्यमरः । 'अहो' आदय 'कामी' कामोपहतचित्तो जन 'खताम्' आत्मीयतां स्वरिपयताम् ['मो आतावात्मनि स विश्वात्मोय खीऽस्त्रियां धन' इत्यमरः] 'पश्यति' । स्थितवीक्ष्य मन्दमनसं संभाव । सख्यामपि प्रतिकृताचरणात् पश्यभाषणम् । अत्र कुत्रापि नाहंकारणम् । अहन्त्य मन्थे मत्कृते एव एतत् सर्वम् । धिक् स्वादेक्षित्वा कामिनाम् ॥ ["प्रेरयन्त्या" (त-, व्या-, म-)—"प्रेरयन्त्या" [रा-, वि-] ॥ "कामी खता" [रा-, वि-, म-]—"काम खता" [त, ख]] ॥

विदूषेति । ['तथा' तदन्तर्दृष्टकाष्ठमवलम्ब्य 'नित्य एव'] इतो च पादौ च 'इत्तापाद' करचरणम् [प्राणवृत्तात् एकचरणं नपुंसकता च] 'न प्रसरति' न कर्मणि प्रवर्तते । भवन्तं दृष्ट्वा आचारप्राप्तम् उपसर्पणं दक्षिणहस्तमुपय च आशीर्षधनं मया कर्तुं न शक्यते । अतो 'गङ्गावेष' वचसा एव आप्यसे अयं नीयसे 'अथ नयन्तु भवान्' श्रोत्रे वईताम् ['अवायमकर्मको जयि'] ।

NOTES

1 (a) विद्यम्—विद् + कर्त्तृ रि वर्त्तमाने soft Qualifies वीचपक्रिया । विद्यवैचित्त was natural to her It seems to be the same as सुगु-
विनोक्ति referred to in "तत इव सुदुर्धावन्नाक्तोपदेशः"—Infra (d/चन्यत
—चन्यमा दिशि or चन्यन्निम् वस्तुनि इति चन्य + हि(८मी) + तसि स्वार्थः । Com-
pare इत in "प्रयुक्तमप्यस्मिन्तो इया स्वातः" । चन्य - चधि ८मी । (c) प्रेरयन्ता
—प्र + ईर + विच् + शर व्रियाम् = प्रेरयन्तो casting स्या । There is little
to choose between the reading प्रेरयन्ता and प्रेरयन्ता । (d) वान्यम्
—चन्य + यक् कर्त्तुः इति च भावे स्त्रियाम् = चन्या spite, "परादोषाविष्कारकम-
स्या" । इया सह । Qualifies उक्ता । ना गा etc refers to Priyamvada's
"इता न ते युक्तं वस्तुम्"—and Sakuntala's "का त्व विमुदवाप्त्य रीतिवाच्य
वा"—Act I (e) गा—"नाडिमुड्" इति सविष्यति लृङ् । "इयो गा मुडि"
इति गार्हः । "न माण्योने" इति चदानभनिषेधः । (f) हिन्य—This is sar-
castic चरहि । All these refer to me indeed ! That is to say,
these have nothing to do with me [g] मन् etc —चयति चनन्
चन्निन् वा इति चय + लुट् कश्चे चधिरुच्ये वा = चयनम् track, पया resort
चायन् । पर प्रधानम् एकम् इत्यर्थं चयन परायणम् (r) the sole subject
कर्मधा - । चङ् परायण यन् of which I am the subject (b) कानी
स्यतः पश्यति is a paraphrase of चाग्राभिप्रायसन्धाविनेष्टजनचित्तमिति
प्रायःविता ।*

2 (a) वागीव इति वाङ्मात्रम् speech only, मूर्खा मूकादि । निव्यसमान ।
तेन । "मात्र कार्तवीर्यधारकः" । Here अवधारणे । b जायते—जि + विच्
+ लृट् से कर्मणि । जि becomes जा when विच् follows by "लोड् जीर्णो",
जि here does not mean "to conquer" It means "to prosper"
उत्कर्षप्राप्ति and is अकर्मक । "जयिर्जयामिभवतीराये, ये स्वाचकर्मक उत्कर्ष
प्राप्तिरायोषः द्वितीयेष्वे मकर्मक ॥"

राजा—कुतोऽयं गात्रोपधातः ?

KING—Whence is this palsy of limbs ?

विदूषकः—कुतो किञ्च सद्यश्चक्षुः आठलीकरिष्य भम्स-

कारणं पृच्छेसि [कुतः किल स्वयमसि आकुलीकृत्य अनुकारणं पृच्छसि] ।

VIDUSHAKA—Why indeed do you ask the reason for tears after having troubled the eye yourself ?

राजा—न खल्ववगच्छामि ।

KING—Surely, I do not understand.

विदूषकः—भो वयस्म जं वेदसो कुञ्जलीलं विडम्बेदि तं किं भस्सो पहावेणणं णदेवस्स [भो वयस्य यत् वेतसः कुञ्जलीलां विडम्बयति : त् किमात्मनः प्रभावेण ननु नदोवेगस्य] ।

VIDUSHAKA—O friends, is it through its own power or of the force of the current, that the cane imitates the gait of the humpback.

राजेति । 'अयं गतायाम् 'उपधात' क्त्वा 'कुत' कस्यात् प्राप्त ।

विदूषेति । 'खद्यम' आत्मना 'असि' कस्यापि जनस्य चक्षु 'आकुलीकृत्य' अङ्गुल्यादिना जलादिन कृत्वा 'अक्षुण्ण' कारणं हेतु किल पृच्छसि कस्यात् पृच्छसि ? अथ ते प्रश्नो न मे रोचते [किल इत्यङ्गो] ।

राजेति । 'न अवगच्छामि' न बुध्यते मया ।

विदूषेति । 'वेतस' जलजताभेद 'कुञ्जलील', गुणमपृष्टस्य जनस्य लीला' विष्टा 'विडम्बयति' अनुकरोति 'यत्' तत् किम् 'अव्यय' वेतसस्यैव 'प्रभावेण' महिषा 'ननु' एत 'नदोवेगस्य' स्रोतसः ? आरुषे ननु । अत्र पञ्चमिक प्रत्यय तदा लेपको द्वितीयः प्रत्ययः । ["नन्वास्मि परिप्रश्ने" इति हेन ॥ "ननु" [रा-, वि-, न-]—"अद्यथा" [त-, न्वा-]] ॥

1 गतायाम् etc —उपधातम् इति उप + धृ + घञ् भावे = उपधात power-पक्ष lessness In this sense वाचस्पति quotes "तथात्वमिन्द्रियाणामुपधाते कथं अस्ति ।"

2 कुत किल etc —The point is — You are the cause of all this trouble and yet you ask what ails me ! This is queer *

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

3 भी बग्न्य &c —(a) बेतसी &c refers to the water-cane. The force of the current bends it and its movements are hence like those of a hump-back. बेतसी इति is proverbial for 'yielding to force', cp. "आत्मा स गच्छत सुद्धेहंतिभायिष्य बेतसीम्"—Raghu IV. (b) प्रभावेण—भवनम् मान । धञ् भावे । प्रकटी भाव प्रादितत—। तेन । Here Bhattoji makes च optional by the rule "यातिपदिकान्तानुमतिभाजिषु च" । The न is विमलित्य, thus प्रभावेण or प्रभावेण । But the Vrittikara allows only प्रभावेण । (c) Reading ननु implies वाच्येण disapproval. Two alternatives are suggested : आत्मन, and नदीवैगम्य, with disapproval of the former. It is not a mere question with an indication of the answer wanted, something like—"Are you the master here or I" put by the owner of a house to an intruder,* क्ववा would make it a simple question. Hence I prefer ननु ।

राजा—नदीवेगस्तत्र कारणम् ।

KING—There the river current is the cause

विदूषकः—मम वि भव' [ममापि भवान्] ।

VIDU'SHAKA—And of me thyself

राजा—कथमिव ।

KING—How so

विदूषकः—एष्य राभकल्याणि उज्ज्वलित एकारिषी भारलय-
देसे वनचरवृत्तिना तुष्ट शीटव्यं. जं मच्चं पञ्चह सावदसमुच्छा-
रणेहिं मंछोहिमसंश्रिधंघणं मम गत्ताण अण्णोमोहिह सवृत्ते ।
ता पमोट मे एकाहमि टाव विस्ममीअदु [एवं राजकाय्याणि
उज्ज्वलित्वा एतादृशी आकुलप्रदेशे वनचरवृत्तिना त्वया भवितव्यं
यत् सत्यं प्रत्यहं ज्ञापदममुत्सारणैः संक्षोभितमन्धिवन्ध्याना
मम गात्राणाम् अनोयोऽस्मि सवृत्तः । तत् प्रमीद मे, एकाहमपि
तावत् विद्यमानाम्] ।

VIDUSHAKA—Having left your royal duties you have to live so much as a forester in a wild tract like this, that really I have become powerless over my limbs, the ligatures of the joints of which have become thoroughly shaken by every day chasing beasts of prey. So favour me, do rest but a day.

राजेति । 'तम्' तस्मिन् कुललोलादिशब्दे 'नदीवेग' श्रुते 'कारणम्' [कारण-
मिति निश्चयः स्वीये] ।

विदूषेति । 'मम अपि' सम्बन्धे 'भवान्' कारणम् ।

राजेति । 'कथमिव' अहकारणम् ?

विदूषेति । प्रत्यङ् प्रकृतिभिः मेलनादीनि राज्ञः कार्याणि तानि 'उज्ज्वलित्वा' त्यक्त्वा
'त्वया एतादृशे भयावहे 'आकुले' गडगलायुक्ते 'प्रदेशे एवम्' ईदृशे 'वनचरहस्तिना
भवितव्य' वनचरेण इव वर्तितव्यम् वनचरित्वे ईदृशो भङ्गात् इत्यर्थः 'यत् सत्य
प्रत्यक्ष' प्रतिदिने 'श्रापदाना' व्याप्तवशात् 'समुत्तसारणे' निद्रावर्जं सद्योभिता 'सञ्चालिता
'सन्धिवन्ध' प्रत्यङ्गस्यैव दीर्घा तादृशानां 'मम गात्राणाम्' 'अनीय' अवशु सङ्कीर्ण
गात्रसञ्चालने भावः समर्थः । 'तत्' तस्मात् 'मे' मम सम्बन्धे 'प्रसीद' प्रसन्नी भव,
'एकम्' एकमात्रम् 'अहं अपि' एकम् दिनम् ["राजाहं सखिभ्यः" इति टच् ।
अन्यन्तसंयोगे द्वितीया ।] विग्रस्यतां नृपशया विरम्य विश्रान्तिर्लभ्यतां भवता । तेन
ममापि विग्रमः स्यात् ["यत् प्रसीद मे एकाहमपि तावत् विग्रस्यताम्" [त, ग्या-]—
'तत् प्रसादयिष्यामि विमृष्टं माम् एकाहमपि तावत् विग्रमितुम्' [रा., वि., म.]] ॥

NOTES

1 कथमिव—इव ॥ शक्यालङ्कारे ।

2 (a) कुल is समूहः । आहतानि कुलानि अस्मिन् आकुले a place where
all sorts of things are huddled together तादृशः प्रदेशः a wild
tract तस्मिन् । (b) वने चरतीति वन + चर + ट कर्त्तरि = वनचर or वनेचर ।
तस्य इति , सैव हस्तिदंष्ट्र तेन । बहु—। (c) Several editions have a stop
after भवितव्यम्, and begin the next line with यत् सत्यम् । Construe
'You have to lead the line of a forester. Really I have become
d.c यत् is idiomatic—शक्यालङ्कारे । Or यत्सत्यम् is a compound अवयव
meaning Really. (d) अहनि अहनि = प्रत्यङ्गम् daily बोधार्थे' अवयवोभावः ।

उच्, समानान् । अन्यदे 13 also allowable by the rule "रतोऽसन्त्योर्व-
इत्तम्" । Again an चव्युत्तोमाव ending with चच्, if the last word is
nenter, takes उच्, optionally, Hence अन्यद् 13 is another form. (e)
पादद &c — दूतं पदानि the feet of a dog व becomes वा by the
parttika "दूतो दन्तद द्वाकस्तेकुन्दवगाहपुच्छपटेषु" । आपदानि इव पदानि एषा
आपदा having feet like those of a dog i.e. having nails instead
of hoofs Hence beasts of prey. सम + उच् + क् + चिच् + कृष्ट भावे
चक्रुस्वरणानि starting from their lair. See Tika नै । Plural
shows this has to be done several times in the day * (f) मचीभित्त
etc ~ सम् + चुम् + चिच् + क् कर्मणि = मचीभित्त thoroughly shaken.
कर्मणा वन्धा ligatures of the joints : Now See Tika

3. (a) ईदं इति ईद + चच् (कर्त्तरि) or क कर्त्तरि = ईद lord न इदम् ।
(b) पञ्चम् चङः इति एकाह one day उच् समानान् (see Tika) । "रामाङ्गाया
पु त्रि" इति पु त्रिम् । तम् । "अङ्गीऽह एवेभ" इति अङ्गादेशे चादन्ते "उत्तमैकाङ्गाय" इति प्रतिषेधः । वि + यम् + कौट ताम् भावे = विद्यमन्तम् ।

4 Reading—तत् प्रसादाद्यर्थानि etc is diffuse and less elegant than तत् प्रमोदः । Besides the latter is more polite *

राजा (स्वगतम्)—अयं चैवमाह । भमापि काश्यपसुता-
मनुष्मत्य मृगयाविक्ष्वं चेतः । कुतः—

न नमयितुमपिञ्चमस्मि शस्त्री धनुरिदमाहितमायकं मृगेयु ।

सहवमतिमुपेत्य त्रैः प्रियायाः कृत इव मुग्धबिलोकितोपदेशः ॥३॥

KING (Aside)—This man speaks thus, mine too the heart
thinking of the daughter of Kasyapa, is declined towards
hunting (Do you ask) Why? This bow strung and with
the arrow set, I am not able to bend at the deer by whom
instruction in guileless look was, as it were, given after
having obtained the companionship of my darling

राजेति । 'अ' विद्भक्त 'च' एव मृगयावैक्या विद्यापत्य 'आह' भावते ।
'भमापि चेत' चित्त 'काश्यप' कश्यप 'सुता' शकुन्त्याम् 'मनुष्मत्य' आद्यत् मृगयायां

विषये 'विलस' विमुखं जातम् । 'सुत' इति चेत् यत्—नेति । अयम्—अस्मिन्
 आहितसायकम् इदं धनु मृदेषु नमयितुं न शक्नोमि, ईं प्रियाया सहवसतिम् उपेक्ष
 सुगन्धिविलोकितोपदेशः कृत इव । व्याख्या—'अधमता ज्या' मौर्वी देन तादृशम्, आटे-
 पित्तनौर्गेकम् 'आहित' संयोजित 'सायक' बाणः यस्मिन् तात् इदं मदीयं 'धनु'
 मृदेषु हरिदेषु 'नमयितुम्' आहूय 'न शक्त' समर्थं 'अस्मि' भवामि । किन्तु मृदेषु
 एवमसामर्थ्यं न दृष्टम्—'है, मृदे प्रियाया' कान्ताया, शकुन्ताया 'सहवसति' सह-
 वासम् 'उपेक्ष' लब्ध्वा सहवासस्य दानं यद्वीत्या 'सुगन्धि' मधुरसरलानि दानि
 'विलोकितानि' आलोकनानि [ननु सखी भावे क्त] तेषु 'उपदेश' प्रिया 'इत इव' सुगन्ध-
 विलोकनमिच्छस्य प्रतिदानं दत्तमिव । ये प्रियाया उपदेशं तेषु कथं बाणः
 पात्यताम् । ['अस्मि शक्त'] (रा-, वि-, म-)—'उत्सर्जये' [१- व्या] ॥ 'सुगन्ध-
 विलोकितोपदेश' (रा-, वि-, म-)—'लोचनकान्तिसंविभाज' (त-, व्या-) ॥

NOTES

1. विलस १९ विहस । Compare 'वैलस्य मम शवदीप्तम्'—Act IV.

2 (a) नम + चिच् + तुमुन् भावे नमयितुम् or नामयितुम् । Comp. "अथ
 मयवीर्यमितामनमृकम्"—Magha I. 13 (which see). (b) सह एकत्र
 वसति सहवसति co-lodging सहसुपेति समास । ताम् । (c) इप् गती १९
 प्राप्त्यर्थक here उप + इ + लप् = उपेक्ष having received (d) प्रियाया १९
 better taken as पश्यकः । (e) सुगन्ध acc.—सुगन्धि विलोकितानि ।
 कर्मधा— तेषु उपदेशं सुस्पष्टम् । The idea in the second half is—
 they received (उपेक्ष) the privilege of colodging [सहवसतिम्]
 from my darling [प्रियाया —पुत्री] and in the return gave her
 [कृतम्] lessons as to how to look in a charmingly guileless
 way [सुगन्धविलोकितोपदेशः] ।* Comp "सा राजहर्षं रिव सप्रतापो मतेषु
 सोनाधितविक्रमेषु । अनीयस्य प्रतापदेशमुख्यैरादितुभिर्नुरसिधितानि" ।—
 Kumsra.

3 Reading [a] उत्सर्जये in the future refers to what
 will happen when meeting a stag [b] लोचनकान्तिसंविभाज share

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

in the beauty of eye She shared lodging with them, they shared beauty of eyes with her [c] The idea is—The deer by the beauty of his eyes will remind me of the eyes of my darling and I shall not have the heart [उत्पन्निः] to shoot at them [मर्मायत्तु चन] : It is difficult to choose between the two sets of readings

विदूषकः (राज्ञो मुखं विसोक्य)—अत्तमव' किं वि हिअए करिअ मन्ते दि । अरण्ये मए रुदियं आसि [अत्तमवान् किमपि हृदये कृत्वा मन्त्रयते । अरण्ये मया रुदितम् आसीत्]

VIDUSHAKA—[Watching the king's face]—Your honour has got something in your mind and is muttering I did the crying in a wilderness

राजा—(सखितम्)—किमन्यत् । अनतिक्रमणीयं मे सुहृद्वाक्यमिति स्थितोऽस्मि ।

KING—[With a smile]—What else : I stay in [today] because the words of a friend are not to be disobeyed by me

विदूषकः—चिरं जोअ [चिरं जीव] । (गन्तुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—May thou living long ! Wants to go

राजा—वयस्य तिष्ठ । मावशीपं मे वचः ।

KING—Stay, friend . My say is not over yet.

विदूषकः—आणवेदु भव' [आज्ञापयतु भवान्] ।

VIDUSHAKA—Let your honour command

विरूधेति । 'अत्तमवान्' पूर्ये [इति प्राक्प्राख्यातम्], 'किमपि' वक्तु 'हृदये कृत्वा' मनसि ध्यात्वा 'मन्त्रयते' जल्पति । एतत् 'मया अरण्ये रुदितम्' मम अरण्ये रोदनम् 'आसीत्' अरण्ये रोदनमिव विप्लव्य मे वचो जातम् ["अरण्ये रुदितम्" इति लोकोक्तिः] । 'अव्यासश्चैनं भवता मदृक्' न श्रुतमेव । ["अरण्ये मया रुदितमासीत्" [रा., वि., म.]—"अरण्ये खलु मया रुदितम्" (त. व्या)] ॥

राजेति । 'अन्यत्' अपरं किं मनवे ? 'सुहृदो भवतो 'दाश' मे अनतिक्रम-
णीयम् अलङ्घ्यम् 'इति' हेतोः 'स्थितोऽग्नि' मृगयाममनात् विरतोऽग्निः ।

राजेति । अवशिष्यते इति 'अवशिष्य' अवशिष्टं वस्तु । तेन सह 'सावर्धेयम्'
असमाप्तम् । 'मे वयं सावर्धेयम्' उक्तादन्वत् अनुक्रमण्यसि तच्च शृणु इति भावः ।

विदूषेति । अवहितोऽग्निः 'भवान् आन्नापयतु' आदिच्छतां यत् श्रोतव्यं मया ।

NOTES

1 a अरणी &c —मया has अनुक्ते कर्त्तरि कर्त्तव्या । वही is barred
by "न लाकावायनिष्ठाखल्येवनाम्" । "अरणी रुदितम्"—weeping in a
wilderness — does no good, because no one listens, so relief can-
not be expected. Hence the phrase has become proverbial
for anything (not necessarily weeping) done in vain * : The
construction is peculiar अरणी मया रुदितम् इति यत् तदासीत्—It
was as if I wept in a wilderness. Or मया कर्त्त रुदितम् अरणी आसीत्
—my weeping was done in a wilderness (c) The other
reading "अरणी खलु &c" is more direct and simpler in cons-
truction.

2. सावर्धेयम्—अवशिष्यते इति अव + शिष्य + घञ् कर्मणि = अवशिष्य residue,
तेन सह । बहु— । With a residue, i. e. unfinished

राजा—विश्रान्ते भवता समाप्येकस्मिन् अनायासे कर्मणि
सहायेन भवितव्यम् ।

KING—When rested, you will have to help me too in a
matter requiring no exertion

विदूषकः—किं मोदयस्वज्जिआए तेष हि अयं सुगृहीतो जणो
[किं मोदकखादिकायाम् । तेन हि अयं सुगृहीतो जनः] ।

VIDUSHAKA—Is it in eating sweet-meats ? Then indeed
this has been well-chosen.

राजा—यत्र वक्ष्यामि । कः कीदृश भोः ।

KING—In what I well tell you. Hallow ! Who is here ?

(प्रविश्य) दौवारिकः (प्रणम्य)—आणवेदु मझ [आप्तापयतु मर्चा] ।

(Entering) WARDER (bowing)—Let Sire command

राजनि । 'विद्यान्ते' विनीतयमेव 'भवता ममापि एकस्मिन्' कश्चिद्दिनं 'सर्वि-
काम' आयास यम एकन् तयाविचे सुखरे 'कामचि' मझ चयने मञ्जति इति 'सहाय'
सर्विष तेन 'भवितव्यम्' । यथा चङ्गमङ्गना यमापनयकर्मचि ते सहायी भूत तथा
समर्प कवि यिन् कर्मचि मम मङ्गायो भूया, एवं ते ज्ञायो न मविद्यति इत्यर्थः ।

विदूषेति । 'मोदकानां लड्डु, कानां 'आदम' मधक, लड्डुकाणां लौका 'मोदकपादिका
[जोड्डाया वृत्तमिदम्] तथा 'कि' मङ्गायमिच्छति ? 'नेन कि' तथा 'तु चय' मङ्गायो
काम सुयुक्तीतः' सुतु चिन्तितः । "अनायासे कर्मचि" इति मन्त्रा उच्यते, किन्तु
लौका दिना सर्वत्र ज्ञेयः । लौकावधि लड्डु कर्मचयम चतीव सुखरम् यदि तत्र
मङ्गायमिच्छति, मनी यीधतरे मङ्गायो न मन्त्र इति भावः ।

राजनि । 'यस्य' दक्षिण कर्मचि चङ्ग 'वत्यामि' तत्र त्व सहायी भूया 'त' चय
चामे 'मो च' चय हरि तिष्ठति । इति दौवारिकम् आह्वयति [यस्यभिन्नचि बीमा-
मात्रम् कम्पादि.] ।

प्रविश्येति । आह्वानं युक्ता 'प्रविश्य' हरि निवृत्त दौवारिक ["तत्र निवृत्त"
इति ठक] प्रत्यय 'अभवाय आह—'मर्चा' म्वाभि 'आप्तापयतु' आदिशतु पान्यते,
मर्चा ।

NOTES

1 (a) विद्यान्ते—यम + क्त भावे = श्रान्तम् fatigue यम । विगत 'दान'
यस्य तेन चङ्ग— । Or वि + यम + क्त कर्त्तरि—विद्यान्त rested तेन ।
(b) चयि—सहायते । I have helped you, do you too help me
(c) अनायासे—आ + यास + क्त भावे = आयास toil प्रयत्नः । Now See
Tika. (d) मङ्गायन—मझ चयने मञ्जति इति मझ + चय + चक्वर्त्तरि = मझाय a
helper.

2. (a) मोदक &c—मोदयति इति मुद + बिष् + क्त भावे = मोदक
a kind of sweet-meat. "मोदकं खाद्यमेदोऽप्यौ" इति मेदिनी । Bhanuji

गुण एव जाता न तुने दोषा ['गुणदोष'] [त- न्या, —“गुण एव” [रा, वि म]]
तानेव गुणान् आह 'तदाहि' इति ।

अनेति । अन्वयः—निरिचरः नाय इव, देव, अनवरतधनुर्गोस्वालनकूरपूरं,
रविकिरणसहित, केशलेयं अभिन्नम्, अपचिततपि व्यादतत्त्वात् अलसा, प्रादुर्भा-
वात् विभक्तिः । व्याख्या—निरिचरं पर्वते चरति विहरतीति निरिचरः । [“चरेत्”
इति ट] पर्वतविहारो नाय इव गज इव देव स्त्रियो अनवरतं निरन्तरं धनुर्गोदा-
धनुःसमुत्तस्य गुणस्य आस्वात्मानेन आकर्षणेन कूरं कठिनं पूर्वकायो यस्य तादृशम्
रविकिरणं शीतकर सहितं सुदनयोलेयम् (“न लोका—” इति कारकवहोनिषेधः)
केशस्य दमवेदस्य लेयं गन्धेनापि अभिन्नम् अस्पृष्टम् अपचितं कर्कशविहारात्
एभिर्दिने लोकेन च विद्यायतत्त्वात् विशालत्वात् अलसा लोकेन अनवीयमान
प्रादुर्भावलस्य [“प्रादोऽनिषेधश्चे” इति हेम] सारं स्थिरमनिव [सारो वत्ते
स्थिराये च” इत्यमरः] ग्राह्यं शरीरं विभक्तिं धारयति । [“कूरपूरम्” [रा वि
म]—“कूरकमां” [त न्या] । “सहितं” [रा वि म]—सहितं” [ता न्या] ।
केश [म]—वेद” [रा त वि न्या] । अभिन्नम् रा वि म—“अभिन्न”
(त न्या) । उपेत्येति । उपेत्यं समीपं गत्वा आह—स्त्रामीजघतु जघेन युग्यताम् ।
गृहीता निरुपिता आपदा व्यालनूना यस्मिन् तदाविधं जातम् अरण्याम् । कुत्र
कथितं व्याघ्रं अस्ति कुत्र वा एक इति सर्वमव्याप्तिं परिग्राह्यम् । तत् अन्वयः वनम्
अनवगाहमानं अयं व दृश्ये ‘कि’ किमर्थम् अवस्थीयते हेदेन ? भट्टिति तत्र तान्
व्यापादयतु स्त्रामो ।

NOTES

1. (a) आशा &c—वृ or वध + लुट् भावे = वचनम् speaking, uttering आशाया वचनम् uttering the command उद्धत कण्ठ अस्य उत्कण्ठ Lat With the neck uplifted, but this indicates anxiety. Hence उत्कण्ठ, means anxious, eager, (b) इत —इदम् + डि (त्मी) + सार्धे” इति this way.

■ (a) दृष्टदोषा—Which is known to produce evil effects (not that गुण does not exist) (b) स्त्रामिनि—The general is a servant (धन्य), but he is a high officer; hence he addresses the

king as स्वामिन् । Contrast मया विहितं of the दीवर्तिक । केवलम्—Alone, i.e. the exclusion of दीवः । (d) गुणाय—गुणम् आधातुं स इत्ता = गुणाय स इत्ता, i.e. "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति कर्मणि चतुर्थी । (e) दीवः—Compare "राजा स्वामीति द्वेदेतिभ्यम्भेति आधर्म" ।

3 Reading—दृष्ट in दृष्टदीया and केवलम् go against the reading गुण for गुणाय । If the former were intended, the poet would have probably said दीवोऽपि स्वामिनिगुणया गुण एव स इत्ता । Besides गुणया स्वामिनि गुण conveys no meaning. Because in the first place गुणया is not a गुण, at least the poet cannot call it a गुण having described it as दृष्टदीया, that which is दृष्टदीया, i.e. possesses or imparts दीवः, cannot be itself a गुण । दृष्टगुणा may be allowed but not गुण एव । Secondly, गुणया cannot reside in स्वामिनि because it is not a गुण, the epithet दृष्टदीया gives it a धर्म and makes it धर्मिन्, i.e. a द्रव्य ।

4 (a) अनवरत = etc —अव + रत + कर्त्तरि = अवरतम् ceased, न अवरतम् भङ्गत्—; धनुं स्थिता ज्या धनुर्ज्यां string attached to the bow शाकवाधिकादि । Separate mention of धनुम् is necessary here, because pulling the ज्या alone is no exercise Prof Gajendragadker objects that by parity of reasoning ज्ञानार्थेनैव दूरत in Act III, should have been धनुर्ज्ञानार्थेनैव दूरत । Not at all. The mention of शब्द implies that the ज्या is attached to the धनुम् because the ज्या alone has no शब्द । Hence separate mention of धनुम् is unnecessary. But the ज्या attached to the धनुम् (धनुं स्थिता) works as an excellent chest expander †, तस्या आम्नायनम् the drawing of the string attached to the bow अनवरत यथा तथा धनुर्ज्यांस्थानम् Incessant drawing of etc सहस्रमुपेति समास । With आम्नायनम् compare आम्नायनकर्त्तव्यम् in 'एवावताम्नायनकर्त्तव्येन हस्तेन पश्यन् तदगमिन्द्र'—Kumara तेन कुरुपूर्वम् । इत्यम् । कुरुपूर्वम् implies censure, and is therefore rejected [b वविकिरच सहस्रम् । सहस्रमुपेति समास । Vamana however takes these under "गोमयाद्यादि" and makes द्वितीया तन्—compounds with them. N III—यद्वपुः समस्त as वविकिरच सहस्रम् may also be got here.

(c) **हरेरुद्वेष्टः**—Almost all editions read खंद for हरेर । But the most valued of the benefits obtained from active exercise is दमजय—power to bear fatigue. If we omit हरेर there is nothing in the sloka to refer to this, कालिदास refers elsewhere to दमजय as a गुण derivable from मृदया । Thus “परिचयं चरुद्वयान्तरदे भयदयोष हृदिभिरवेधनम् । दमजयात् द्रुपाद्य चरोदसीतिदुर्गन्धेऽदुर्गन्धः सचिरेदंशौ.” Raghu IX. This is a reason for retaining हरेरुद्वेष्टः । There are also reasons to reject हरेरुद्वेष्टः । In the first place absence of sweat (वेद) is almost a disease. Secondly कालिदास frequently refers to perspiration being allayed by the breezes after a hunt Thus—“तस्य कुरुं विहारकुरुं वेदमानविहङ्गजलवन । चचचाम स्रुतार-रोहणे निद्ररहवुटो वनाजिह्वः” * etc (n) व्यादतत्वात्—वि+वा+दम +त कर्त्तरि=व्यादत रात, विश्वेदे व्यादत इत्यर्थः । तस्य भावस्तत्वात् । विलोपक्ष्मी । A slight reduction in a huge body is not noticed. Hence, व्यादतत्वात् (through hugeness) चचचाम् not noticeable, (e) चचचाम्—चच + चिच + चन कर्मणि लक्ष्यम् noticeable न लक्ष्यम् not noticeable, i.e. that which cannot be noticed as reduced. (f) प्रादक्षारम्—Raghava explains प्रादो वलमेव कारं स्थिरादी दम हन् with vigour alone left

5. **महीत** etc—The General here feigns keenness—The beasts are tracked already / Sire is wasting precious time. Later, it would be too late for good sport !* For प्राद see प्रादस्रुतारम्—Ante pp 207

राजा—मन्दोत्साहः कृतोऽस्मि मृगयापवादिना माधव्यं न ।

KING—I am rendered feeble in my ardour by Madhavya who denounces hunting here

सेनापतिः (जनान्तिकम्)—सखे स्थिरप्रतिबन्धो भव । अहं तावत् स्वामिनश्चित्तवृत्तिमनुवर्त्तिष्ये । (प्रकाशम्) प्रलयत्येष वैधेयः । ननु प्रभुरेव निदर्शनम् ।

* Adopted by prof. Gajendragadkr.

मेदग्च्छे दक्षयोदरं लघु भवतुत्यानयोग्य वपुः

मत्त्वानामपि लक्ष्यते विह्वलमचित्तं भयमोषयोः ।

उत्कर्षः स च ध्वनिनां यदिपव सिध्यन्ति लक्ष्ये चले

मिथैव व्यसनं वदन्ति मृगयामीदृग्विनोदः कुतः ॥५॥

GENERAL (Aside)—Be of firm opposition my friend, I will but follow the bent of sire's mind : (Aloud) The fool is raving Why, your majesty himself is the proof The body becomes light and fit for exertion, with the waist thin from reduction of fat The minds of animals, as disturbed in fright and anger, are noticed too That indeed is the excellence of archers that arrows succeed in a moving mark Verily, they falsely call chase a dissipation Whence is such pleasure ?

राज्ञेति । 'मृगयाम् अपवदन्' निन्दितु शोभनस्य भीरुत्वात् इति 'मृगयापवादी' आविष्टमिन्द्र, तेन माधव्येन' तन्नाम्ना निद्रुक्तेन 'मन्द' इति 'लघुसाध' 'पारश' यस्य तथाविध 'आस्थादीन' 'लताऽकि' अतोऽवयव' ।

सीनेति । ('लज्जालिङ्ग' वाचा अश्रुते यथा तथा माधव्य प्रति 'आ') 'ध्व' 'अव' 'प्रतिवर्त्य' वाधा यस्य तादृशी 'भव' । 'अव' 'सितधी' 'इति' व्यापार इत्यनियत 'अनुवर्ति' 'अनुसरिष्यामि' । यदहं मृगया सीधामि यत् स्वामिनस्तुष्टे, न हि स्वमनेन । तत् त्वं हृद बाधस्य येन अतो मदुक्तं न करीत्येव । 'एव' 'वैध' 'मुख्यो' माधव्य 'प्रलपति' 'असम्बद्ध' भावने । 'अस्य' 'उक्त' न सङ्गतम् । तत्र प्रमाणं हि ब्रूम 'अनु प्रभु' स्वामी भवान् 'एव निदधे' दृष्टान्त । भवन्त दृष्टा एव चादिते माधव्योक्तम् अनुगतप्रमाणमात्रम् । ["प्रतिवर्त्य" (रा, वि, ४-)—"प्रतिवर्त्य" (त त्या,) ॥ "प्रलपत्य" (त, अ, ४-)—"प्रलपत्य" (रा, वि,) ॥ "वैध" (७-त्या, ८- म,) "वैधवैध" (रा)] ॥ भेद इति । अन्य—अपु मेदग्च्छे-दक्षयोदरं लघु उत्त्यानयोग्य भवति । भयमोषयो सत्वानां विह्वलमचित्तं चित्तमपि लक्ष्यते । अने लक्ष्ये इषव सिध्यन्ति (इति) यत् ध्वनिनाम् स च उत्कर्षः । मृगया मिथ्या एव व्यसनं वदन्ति । ईदृक् विनोद कुत । व्याख्या—'वपु' 'शरीर'

'मन्दसो' वसाया 'हृदैन' निपासेन 'हृद्योदर' तनुमध्यं दर्शनीयमित्यर्थः । परि च 'लघु' उत्पत्तनदमं सत् उत्पन्नदीपदम् 'आयाससमये' 'भवति' तेन समरेषु च-साद न भजते । 'मये ह्येषे' च 'सत्वानां' प्रादिना 'विकृतिमत्' विकृत 'चित्' मन् 'लघ्याने' दृश्यते, एष भीतस्तु बहिराकारः, एष क्रुद्धस्तु इति ज्ञायते, तेन च मनु-समादमे भीतोऽपक्रुद्धो वा इति ज्ञात्वा कर्तव्यमाचरितुं शक्यते । 'बले' धारति 'लघे' शरीरे 'इह' शरीरे 'सिद्धानि' 'प्रसीदन्ति' चलदपि लघ्या पातदपि इति, यत् 'धन्विनां' अनुष्ठारादाम् (धन्वदयोऽप्यसि अनुष्ठार्याः) 'स' च' स एव (विधेय-धाम्यात् पुल्लिङ्गता) 'सतकच' नैपुण्यम् । तच्च नैपुण्यं मृगयाया लभ्यम् । यस्या एते गुणा ता 'मृगयां' निष्ठा 'अकारदम' 'एष आसन' ह्येष 'बदन्ति' पश्चिन्ताः सदाहरति ('मृगयायां दिवास्त्र' परिवाद छिद्यो मदः । तीर्थं विना श्रमास्तु च कामजी दहको गच्छ ।' इति मनु) । 'इदम्' एष विषय 'विनीद' प्रनीद 'कुत' कुतोऽपि । तन्नाश्वस्यन् निन्दावादीऽप्यनुपेक्ष्य एव ॥

NOTES

1. (a) सखे etc — You oppose I will humour ! We can see now what to think of his keenness in the preceding page (b) प्रतिज्ञा for प्रतिवच seems unsuitable

2. (a) वैद्विष — वि + धा + वत् कर्मणि = विवेदम् that which has to be enjoined विधातव्यम् शास्त्रविधिः । तस्य चक्षुः (चक्षिकारी) इति विधेय + चक्ष् = वैधेय one who has yet to learn what the Sastras say or perhaps better, one who goes by the Sastras alone without reference to practical experience When such a man takes to delivering lectures we must call it 'raving' (वदन्ति) । (b) मनु १३ चाक्षेपे—in refutation of Vidushaka Your majesty furnishes the best answer by your splendid physical development due to mṛgaya ! *

3 (a) मन्दहृदि etc — हृद्यम् हृदयं यद्विन् बहु—मन्दस हृदं मन्दहृदं, इतत् । तेन हृद्योदरम् । इतत्—(b) लघु—Raghava says—मन्दहृदहृद्योदरम्,

अती लघु । But मीदम्ह द is the ईज् of लघुत्व and कृशोदरत्व as well It seems better not to speak of कृशोदरत्व as ईज् of लघुत्व after having distinctly mentioned मीदम्हिट । Say मीदम्हिटलघु or कृशोदरलघु, but not both ; I have therefore explained differently in the Tika (c) उत्थानशील्यम्—उट् + श्या + लुट् भावे = उत्थानम् exertion उत्थान । तस्य शील्यम् ।

4. (a) धन्विनाम्—धन्व and धन्वन् both mean अनुन् bow Hence धन्वम् एषामस्ति, or धन्व एषामस्ति इति धन्व or धन्वन्, + इति सत्वर्थे—धन्विन archers तेषाम् । “धन्वा तु मरुदर्थे ना स्त्रीष्व् चापे व्यभिपि च” इति मीहिनी । Ordinarily इति is not available after धन्वन्, and the गणकार cites it under the शीघ्रादि class, so as to take इति optionally by the rule “शीघ्रादिभाषः” ; Panini's शीघ्रादि is described by the गणकार as यत्नादि । There as an example of धन्विन्, he quotes this very line from Sakuntalam, thus — “धन्वी यथा—उत्कर्षे च धन्विना यदिव सिध्यति लक्ष्यं चरं”—Ganaratnamabodadhi Verse 425 (b) व्यहनम्—व्यथर्षे कर्तव्यात् व्यथय मीदने धनेन इति वि + चस + लुट् कर्षे ।

विदूषकः (सरोपम्)—अवेहि रे उच्छ्राहइतुभ । अतभयं पकिटि आवखी ! तुम दाव अटवीटो अटवीं भाहिण्डुतो णरणानिभालोलुवसस जिण्णरिच्छन् कम्सवि म्हे पडिम्ससि [अपेहि रे उत्तमाहइतुक । अतभवान् प्रहृतिमापन्न, । त्वं तावत् अटवोत्त, अटवीमाहिण्डमान, नरनामिकालोलुपस्य जीणं च स्य कम्पापि मुखे पतयामि] ।

VIDUSHAKA - (Angrily)—Avaunt ! You tempter His Highness has returned to his senses You rushing from thick-
et to thicket, will surely fall into the mouth of some old bear fond of the human nose

विदूषकः । (‘रोषेण’ कोपेन मद् आह) ‘र उत्तमाहम्’ उदयस्य ‘ईज्’ वारयम् (उत्कर्षने कम्) ‘अपेहि’ दूरे भव । ‘अतभवान्’ मात्वं य राजा ‘प्रहृति’ समावेश ‘अपदम्’ प्रादुत । तदेव उत्तम इति चरं कृगया यति, अपुना तु प्रहृतिप्य

राहुरमपसर । अन्ये 'लं तावत् 'षट्शीत,' गुह्यात् 'षट्शी' गुह्यम् 'आदिष्टमाप्त'
 ग्राहमान भराणो नासिकायो नरनासिकामस्य 'लोभुपय' सस्य इत्य 'कस्यापि जीव-
 रंष्ट' इदमह्मकस्य 'मुष्टे पतिष्यसि' तेन व्यापादयिष्यसे । ["अपेदि रे उग्राहहेतुह"]
 (त, व्या, म) । राघवविद्यासामरौ एतत् न पठत] ।

NOTES

I (a) उग्राह &c —कृतसित उग्राहहेतु इति उग्राहहेतु + कन्, or क ।
 (b) नरनासिका etc —अर्धित कुपति इति लुप् + यङ् + अच्, कर्त्तरि भावगर्हाणाम्
 = लोभुप' greedy. (c) जीव' कच जीव' च or जीव' सच, तथा । Beasts
 of prey take to man-eating when they get old जीव' or other-
 wise unable to hunt. Probably the bear considers the human
 nose a delicacy. 'मङ्गला अनुद्याना नासिका गृह्णन्ति' —Dasakumara
 quoted by Monier-Williams

राजा—मद्द सेनापते, आश्रमसन्निकर्षं स्थिता. स्मः । अतस्ते
 वचो नाभिनन्दामि । अथ तावत्—

✓ गच्छन्तो महिषा निपानसलिलं शृङ्गैः सुहृस्ताडित

छायावदकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमभ्यसृतु ।

विश्वस्यं क्रियतां वराहवर्तिभिर्नुस्त्राक्षतिः पक्षले

विश्रामं लुमतामिदञ्च शिथिलज्यावन्धमस्मदनु ॥६॥

KING—Good General, we are staying near a hermitage.
 So I do not endorse your remark To-day, then let the buffa-
 loes plunge into the waters of pools tossed up repeatedly
 with their horns, let the deer-tribe practise ruminations in
 herds formed under shades, let the digging up of bulbs be
 quietly done by rows of boars in shallow lakes, and let this
 bow of ours enjoy rest with grip of the string loose

राजेति । 'मद्' सोऽय 'सेनापते आश्रमसन्निकर्षं' समीपे 'स्थिता स्म' तिष्ठाम
 'अतो' हेतो 'ते वचनं न अभिनन्दामि' आदिष्ये ॥ ["सन्निकर्षं" (त, व्या, म) —
 " (त, व्या, म) —"सन्निकर्ष" (म)] ॥ ग्राहमानिति । अन्यः—

महिषा निदानसन्निव शङ्खमुह्यन्नादिन शाङ्कनाम् । शङ्खकुल क्षायावद्वकदम्बक रोमय-
मभ्यस्यतु । वराहततिभि विश्रम्भ पन्थले सुभाचरित क्रियताम् । इदम् चन्द्रगुह्य
मिदिलक्ष्यावम्भ (सत्) विश्रम्भ लभताम् । व्याख्या—'महिषा निदानम्' उदङ्ग-
लक्ष्यावम्भ सन्निव जल शङ्खे विषावे 'मुहु' वार वार 'ताहितम्' उच्चलित दया
तथा 'शाङ्कना' दिशन्तु तामाभावात् श्वच्छन्द जल मज्जन्तु । 'शङ्खकुल' क्षायावद्वम्भ
चन्द्रोदित क्षायावो वद्वकदम्बक 'वचितयं चि सत् 'रोमय' चर्चितवर्षदम् 'अभ्यस्यतु'
चन्द्रगुह्ययतु ॥ 'वराहाका' यज्वराका 'ततिभि' शीतलिभि' विद्वद्भ्यम् अमभ्यस्य दया
तथा 'पन्थले' चन्द्रसरिति [जातावेक्ष्यवचनम्] 'सुभावा' चासम्भवा 'वति' उत्पन्नने
'नियता' विधीयताम् । 'इदम्' एतत् 'अच्छा' चन्द्रय शिष्टम् 'चन्द्र' 'क्षायम्भ'
श्रीर्विश्वम्भ दक्षिण् लक्ष्याभूत मत् 'विश्रम्भ' व्यापार'वरतिभि [चन्द्राय पञ्चायचम् ।
व्यवस्थितविभाषाव्यवस्थान् इति] 'व्यसता' चाश्रित निर्व्यापार तिष्ठतु वद्वक ॥
["विश्रम्भ" (वा., वि., म.)—"विश्रम्भ" (त., व्या.) ॥ "तति" (वि., म.-
—"वति" (वा., मा., व्या.)] ॥

NOTES

1. (a) सेनापति—This address pays the General a complement You being the सेनापति—the leader of the forces—this ardour suits you very well but there are other considerations We are near a hermitage and must not think of disturbing the ascetics by our shouting and yelling &c (b) With the reading सन्निकृष्टे explain सन्निकृष्टे दिग् ।

2 (a) निदान &c—निपीडति अक्षिप्त इति नि + पी + शृङ् अक्षिप्तये = निपानम् ॥ pool "अक्षिप्त निपान शृङ्गपङ्कजम्भ" इत्यमर । Here चन्द्र-
कुलम्भम्भ—a trough near a well—does not apply Such a trough is not possible in the wilderness It is better taken as any piece of shallow water (b) चन्द्रोदितम्भम्भ is an adverbial phrase qualifying शाङ्कनाम् । See Tika Raghava takes it as qualifying निदानमन्त्रितम् (c) क्षाया etc —कदम्ब means समूह । 'इन्द्रे कदम्ब गोपे ना' । कदम्बम्भे कदम्बकम् । कन्-शब्दे । वद्व कदम्बक दिन । वद्व—। कुल and कदम्ब mean apparently the same To avoid tautology let वद्व-
कदम्बकम् refer to formation of groups in different places and कुल

to the whole herd, a single कुश producing different Kadamba-
kās (d) रामयम्—रोग मद्यनासौति रोग + मद्य + चक् कर्त्तरि The cure for
disease पशोदरादि । The rumination is supposed to do good to
the cattle (e) चभावात्—चभि + चम् (दिवादि) + लोट् ॥ let them do it
over and over again. (f) These two lines indicate absence of
disturbance, hence, ease and confidence On this point सुह. and
चभावात् are suggestive * (g) बराहपतिभि for बराहततिभि has the
weighty support of Bhoja and Vamana It is supported to
imply that only the tuskers पति were deemed worth hunting
for * (h) विश्रामद्—विश्रामयति इति वि + दम + चिच् चक् कर्त्तरि = विश्राम
that which relieves fatigue, i. e. rest तम् । Here in simply
वि + दम + चक् the sutra “नोदात्तोपदेशस्य सन्तमानाचमे” will bar इडि ।
In दम + चिच् the rule “नितो डम्” does not stand in the way for
under this rule इतिकार has the remark ‘केचिद्व ‘वा’ इत्यनुवर्त्तयन्ति ।
ना च व्यस्थितविभाषा । तेन उक्तकामयति सकामयति इत्येवमादि सिद्ध भवति” ।
Mallinatha takes advantage of this to defend “विश्रामय” ‘विश्रा-
मयन्’ &c Haradatta however is opposed to it Or say दम एव
श्राम, fatigue प्रहादि चक् । श्रित श्रानो यस्मिन् तम् । विश्राम is Bhoja's
reading Vamana has विश्रानिमि । (1) व्याघ्र बन्ध । इतः

3 Remark—The metre is शृङ्गुलचञ्चुडितम् । See under मोघवा,
&c Act I The figure is स्वभावीकृति । See under दीर्घाभङ्ग &c Act
I The काव्यप्रकाश condemns the third line on the score of प्रक्रम-
भङ्ग । The commentator thereon remarks— अतः साङ्गनामिते कर्त्तृ-
कारकवाचकतिङ् प्रक्रमे क्रियतामिति कर्मकारकवाचकम् ।

सेनापतिः—यत् प्रभविष्णवे रोचते ।

GENERAL—As master please.

राजा—तेन हि निवर्त्तय पूर्वगतान् वनग्राहिणः । यथा न
मे सैनिकाम्स्तपोवनमुपरुन्धन्ति तथा निषेद्व्याः । पथः—

शमप्रधानेषु तपोधनेषु गूढं हि दाहात्मकमस्ति तेजः

स्पर्शानुकूला इव सूर्यकान्तास्तदन्यतेजोऽभिभवाद्भवन्ति ॥८॥

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

KING—Well, then recall the forest surroundings that have gone before My soldier have to be so warned that they do not disturb the forest of penance Know that in ascetics with whom quiet is predominant, there is hidden energy whose essence is burning Like sun-gems, pleasant to touch, they emit it through aggression of other energies

सेनापतिः—यदाज्ञापयति स्वामो ।

GENERAL—As Sire commands

सेनेति । 'प्रभविष्ये' प्रभवचञ्चोन्नाय स्यामिने ["हृच्छाना प्रीयमाण" इति चतुर्थी सम्प्रदाने] 'यत्न रोचते' तदेव भवतु । अत्रविशेष उदात्तः ।

राजैति । 'तेन हि' 'पूर्व' गतान् प्रविष्टान् 'वनवाटिको वनचैष्टकान्' 'निर्दण्ड्य' प्रत्याहर ॥ 'मि' सौमिका, यथा तदोक्तम् न सपदमन्त्रि पोटयति 'तथा निर्दण्ड्या' निवारयितव्याः । पश्य' जानीहि—प्रतीतिः । अन्यत् —प्रसन्नधानेन तदोचनेन दाह्यक तेजो गृहम् चलि हि । स्वर्गानुत्तमा स्वर्गकान्ता इव अन्यमन्त्रोऽभिधानं तत् [मि] वनलिः । व्याख्या—'प्रस' ज्ञानि 'प्राधान्येन सुख' यथा तेन 'तदीधने' सुखि 'दाह' दहनम् 'आत्मा' स्वभावो प्रसन्नं तदाविध 'तेज' ज्योतिरिति अत्रिगद्य 'गृह' गृहम् 'चलि' हि चलि इव । 'स्वर्ग' करपरासरेण 'अनुत्तमा' जना करवाद्या 'स्वर्गकान्ता' मन्त्रिभेदा 'इव' अन्यथा तत्र 'ज्योतिर' य 'अभिधान' तिरस्कारं तन्नाम इति 'तत्' तेज ते 'वनलि' आदिदुर्बलि [गीयता हत्या वाच्यतापरिहार] । ["तत्" (रा, वि, म-) "चलि" (त-, म्-) । "तदम्" (रा-, वि-, म-) — "ते चाम्" (त-, म्-) ॥ "वनलि" (रा-, वि, म-) "दहति" (त-, म्-) ।

NOTES

1. प्रभविष्ये—प्र + भू + इच्छ ताच्छीष्ये कर्त्तरि = प्रभविष्य the lord The usage is बर्दिक । तस्यै । "हृच्छाना प्रीयमाण" इति सम्प्रदाने चतुर्थी । This is artfully worded He is overjoyed but assumes the air of ebagn Oh, how should I like to go out ! But what can my poor self do when प्रम orders to stay in !! Cp "विनियोग प्रदानो हि जिह्व प्रसविष्यु"—K VI

2 (a) पूर्व गता पूर्वगता goes first सदसुपेति समासः । तान् । तत्पूरात्

is also allowable as चापित by the rule "भूतपूर्वे चट्" । (b) दन-
दादिच्—वन दहीतु शीलमेवाम् इति वन + दह + क्तिम् कर्त्तरि ताच्चील्ये—वन-
दादिच् । तान् ।

3. [a] अनुमता वृत्तम् अनुज्ञा favourable, प्रादिनम्— । स्वर्गदुर्गः
tolerating handling, c. f 'स्वर्गं चम रयम्—Act. I [b] चरतेजः &c.
—अभि + भू + चप् + भावे = अभिभव affront, चरन् तेज or चरन्ता तेज,
कर्मा—OR इतम्— । तस्यान् ; or तेन अभिभव । Affront from energy
of others महमुपेति समास or इतम् । तस्यान् । द्विती पश्यमी । Or अभिभव
प्राय वमनि इति 'लघ्वलोपे' कर्माणि पश्यमी । [c] वमनि—वम् + लट् चलि
literally to vomit . Here in the secondary sense गौपयत to
exhibit, It is वाय्व in the दुष्ठा sense but not so in the गौष ।
दक्षिण्, says "निहृतोदगोर्ध्वानादि गौषाणि शूपाश्च दम् अतिमुद्गरमन्वय दाम्यकृत्वा
विगाहते ।"

4 Remark—Here the king points out to the General the
risks he runs if he does not check his men [सैनिक] । The
ascetics appear to be harmless creatures [यमप्रधान] । But your
men must not take liberties with them for they know how to
burn There is fire in them [तेज च'स] only it is hidden
[गूढाह] । Molest them they will show the fire Look at the
sunglass You can handle it But let sun's heat [चरतेजस्]
oppress it and it burns all that approach it Cp "न तेजस्तेजसी
प्रहसनपरिदा विवर्तते । स हि तस्य स्वीभावे ब्रह्मतिनियतल्लदहतक " &c. in
Uttara So do go and call back your men This is a dodge
to send the General away because the king wants to be alone
with the jester *

विट्पक्ष—धंसदु दे उच्छाहवुत्तन्तो [ध्वंसतां ते उत्साह-
हृत्तान्ते.] । (निष्क्रान्तः सेनापतिः) ।

VIDUSHAKA—Your account of ardour be damned.
[Exit General]

राजा (परिजनं विलोक्य)—अयनयन्तु भवत्यो मृगया-
वेपम् । रैवतक. त्वमपि स्वं नियोगम् अशून्यं कुरु ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

KING (Looking at his attendants).—Go and put off your hunting dress. Rāvataka, you too see that your post is not vacated.

परिजनः—जं देवो आणवेद् [यत् देवः आणायति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

Attendant—As your resplendant self commands (Exit)

विदूषकः—किटं भयदा निम्नमच्छिषं । मय्यदं इमस्मि
पादपच्छायाविरहद्विदाणमणाहं सिन्धुतले उपविशतु भवं याव
अहमि सुहृदमोक्षो ह्येहि [हन भवता निर्मलिकम् । माम्प्रतन्
अस्मिन् पादपच्छायाविरचितचित्तानमनाये सिन्धुतले उपविशतु
भयान्, यावदहमपि सुखासीनो भवामि] ।

VIDUSHAKA—Even the flies have been driven off by you. Now do you sit down on that stone slab, furnished with a canopy, made by the shade of the yonder tree, so that I too may become seated comfortably.

विदूषेति । 'मे' उत्तमाह्वयं वाच्यं श्रोतृमाह्वयस्य 'हृत्' लक्षणे कृता 'अस्य' मन्त्रः ।
न च परमेश्वरं श्रोतृमाह्वयः ॥ ['अस्य' (म-) - अस्मिन् (रह-)] ॥

राजिनि । ['परिचयः' इत्यनेन च दृष्टा, दृष्टव्यं न भूयादिति वाच्यं,
 वाच्यं 'भवति' भूयादिति वाच्यं 'भवति' भूयादिति वाच्यं । एतेन यदनेनाम
 च दृष्टव्यम् । 'इति वाच्यं' इति दीर्घादिति वाच्यम् 'भवति' इति वाच्यं
 'भवति' इति वाच्यम् ['भवति' इति वाच्यम्] 'भवति' इति वाच्यम्
 'भवति' इति वाच्यम् ।

विदूषेति । 'भवता' कलिदासमपि वभाव 'निर्मलवक्त्रम्' [वमराशठोऽश्वमेधः] 'हन्तु' । परिजनान् चपसाद्यं चावरो मयज्यो मित्रं न हृत्तोष्य देयः । 'मन्त्रात्म' यदुतः 'वदन्तु' पादपञ्चम्या विवर्धितं यत् 'विन्दवम' एतदेव चन्द्रात्प ["विन्दे विन्दामन्त्रोऽयं" इति विकाराद्येयः] तेन 'मन्त्र'ः, यत्र 'मन्त्रात्मे' पादपञ्चम्ये भवान्,

‘उपविदत’ । उपविष्टे भवति तावत् एवमपि सुखम् आसीनो भवति” इति अत्रि-
 म्यानुसङ्गात् उपविष्टमसुखमनुभवति इत्यर्थे [“पादपच्छायाविरचितविनायकस्य
 विनायके” (ता., न., म.)—“पादपच्छायायां विरचितविनायकस्य नैवशाम्
 आसने” (ता. वि.)] ।

NOTES

1. (a) उत्साहजनक—इतत् तां वार्तां account or प्रसन्न news.
 “वार्तां प्रसन्नजनक” । The Jester refers to the news “महोत्सव-
 दमरुदम्” with which the General entered. The news is tempt-
 ing to a hunter—it is an उत्साहजनकम् । May such news cease
 to come (असताम्) ;* (b) अस्मिन् will refer to the past. The
 Jester does not care for the past, he wants no such news in
 future

2. परिजन—जन has ज्ञानाधिक्यवचनम् । परितो जनः परिजनः at-
 tendants. It means attendants at the chase i.e. the Yavana
 women.

3. (a) नियोगम्—नियुक्त्याने अस्मिन् इति नि + युज् + चञ्, अङ्गिरसे =
 नियोगः appointment, post, i.e. the door (b) अशून्यम्—न शून्यं not
 vacant तम् ।

4 (a) निमेषिकम्—The jester notices how the king sends
 away the General, the attendants the warder. He expects
 some confidential talk, and remarks “कृतं भवता निमेषिकम् ; e
 now tell me what you have got to say, there is none to over-
 hear (b) पादप &c—वितथ्यने इति वि + तन + चञ्, कर्मणि = विनायकम्
 a canopy ; नायेन सह सुवाचनम् furnished with a master. Hence
 secondarily “taken care of” “looked after,” “well furnished”
 &c पादेन पिबति इति पाद + पि + क् कर्मणि = पादपः a tree, so called
 because it drinks (पिबति) sap from the earth with its roots
 (पादेन) । पादपस्य छाया पादपच्छाया । We do not say पादपानाम् be-
 cause that will give पादपच्छायम् in the penter by the rule ‘शाय

* Adopted by Prof Gajendragadkar

क. इत्ये । तथा विविक्तम् । इतन्— । तादृशं विज्ञानम् । कमधा— । मेन
मनायम् । इतन्— । तस्मिन् । Here the jester points to a parti-
cular stone-slab under the shade of a tree which by completely
shutting out the sun very well serves the purpose of a canopy
spread over the slab : Prof Gajendragadkar justly objects to
this reading saying that—"The shade is cast on the ground
while the canopy is overhead" The objection cannot be met
unless we suppose that by वाग we mean by वृक्षा that which
causes वृक्ष 1. e. foliage. This is hardly satisfactory. The fact
is all the readings available here are objectionable. The time
was early morning so the reference to वृक्षच्छाया is unintelligi-
ble. Besides there are other serious objections against the
other readings. The suspicion is irresistible that originally
the plain तस्मिन् विज्ञानम् was the text but subsequently quali-
fying epithets to विज्ञानम् were interpolated.

5 (a) यावत् indicates dependence. My sitting depends
upon your sitting. The ङकार says यावत् is used in senses other
than those mentioned [चत्वारि ह्यस्येति] : These have to be ga-
thered from usage. [b] सुखमेव — बाध + शनच् = बाधीन् seated
सुखेन चामीन् indicates ease when sitting down. We require
ease while seated. Prefer सुखमासीत् । बहुसुखं तममास ।

राजा—मच्छाप्रत ।

KING—Go in front

विदपक—एदु भव [एतु भवान्] । (उभौ परिक्रम्य
उपविटौ) ।

VIDUSHAKA—Come your Majesty [The two go round
the stage and sit down]

राजा—माधव्य. अनवाप्तचक्षु. फलोऽसि येन स्वया दर्शनीयं न
दृष्टम् ।

KING—Madhavya you are one that has not reaped the

benefit of his eyes as what is worth-seeing has not been seen by you.

विदूषकः—नं भवं अगदो मे वद्व [ननु भवान् अगूतो मे वर्त्तते] ।

VIDUSHAKA—Why Your Honour s'ays before me

राजेति—'अदो गच्छ' इति याहि ।

विदूषेति । 'एतु' नाम् चटुचय आचक्षते ।

राजेति । 'अनवाप्तम्' अचक्षुः 'अचक्षुः फल' इत्येवार्थं देन तदाभूत एषि । 'देन' यस्मात् 'देन' इति ईतो अचक्षुः 'तदा दृश्येय' इत्येव वदुः 'न दृष्टम्' यदा 'देन' तदा दृश्येय न दृष्ट स तम् अनवाप्तचक्षुः फलोऽसि इत्यवद । अस्मिन् पक्षे येन इति तदा इत्यनेन समानाधिकरणम् । उत्तरवाक्यतलेन समादानात् तच्छब्दी-पादान् नापेक्षते । यदि इत्येव न दृश्ये तदा किं फल ते अचक्षुः इति भावः ।

विदूषक इति । राजोक्तिम् असद्वक्तव्यं चाह 'ननु' दर्शनीयान् अदो 'भवान्' मे 'अदो' समुच्चि 'वर्त्तते' तत् किं इदा आत्य न दृष्टं नया इति ?

NOTES

1. अनवाप्त इति—अन + आप + क्त कर्मणि अवाप्तम् obtained अचक्षुः इति अच + क्षु [क्षी] कर्त्तरि = अचक्षुः that which declares—Eye. न अनवाप्तम् अनवाप्तम् । अनवाप्त अचक्षुः फल देन । वदुः— । Or—अवाप्त अचक्षुः फल देन । वदुः— । न अनवाप्तचक्षुः फल । We do not get अचक्षुः फल because the विद्युः in अचक्षुः is प्रत्ययः । ["अदो" इति शिवात् अस्मिन् पक्षे सर्वभाष्यम् । तेन ॥ ख्याम्] ।

2. ननु—Implies आत्मे । How can you say I have not seen what is worth seeing? Even now your majesty stays before me, and Where on earth is there a better looking person ?*

राजा—मर्वः कान्तमात्मोयं पश्यति । अहं तु ताम् आश्रम-सलामभूतां शकुन्तलानधिकृत्य ब्रवीमि ।

KING—Every one sees his own as beautiful But I speak referring to Sakuntala the very ornament of this hermitage

विद्रूपकः (स्वगतम्) — होदु से अवमरं च दाह्मसं [भन्तु
अस्मै अवमरं न दास्यामि] । (प्रकाशम्) भी वयम्स, दे
तावमकण्णआ अव्भत्यञ्जोया दिमति [भी वयस्य, ते तावम-
कन्यका अभ्ययेनीया दृश्यते] ।

VIDUSHAKA [Aside]—Well I will not give him scope
[Aloud] Well friend it seems a hermit's daughter has to be
wooed by you :

राज्ञेति । 'सर्व' चातुमीड स्वजन 'कान्' मनोहर 'पश्यति' । अतः तन्नु स्व
 मासि च दृश्यनीय मन्वते । 'अह' ॥ ताम् आश्रयन्त्य' अन्त्य तपोवनस्य 'सुख'मभूता
 भूयस्त्वत्पाम् ["विधे धामनि मूढायां लयःसीति बुधैर्महत्तम" इत्यनिकाशकीच]
 इत्यन्ताम् अधिकृत्य लघौल्य 'मयोमि' । इथा ते अगु यतः सर्वे तदा न दृष्टा ।

विदूषक—इति । 'स्वगतम्' आत्मगतम् । 'भवतु' अथ तावत् एव प्रवृत्तं किन्तु
अहम् 'अथ' अहमस्मिन् अभिप्रायस्य प्रवर न दास्यामि । अभिप्रायं विनिन्द्य एव
प्रवृत्तत्वात्पारान् निवर्तयिष्यामि । 'प्रकाशम्' उच्यते—'भो वरुण' अतिवयस्य सत
'मि' तत्र 'तापसकृत्यका' तपसी ब्राह्मणकृत्यकारी 'अश्वघ्नोऽश' प्रायणीया दृष्ट्वा प्रतिभाति ।
विनीतम् अनाद्यं मे ?

NOTES

1. चायम् &c—अतः १३ मन like [गुण्य] । भूत चादौ प्राप्ते दिने मने मये" इत्यादि मेदिनी । लजाम् or लजामन्, १३ ornament लजामेन or लजाम्वा मना लजाममता । Those who hold that भूत means मन only when it is an उत्तरपद have to take it as नित्यमनाम् । For details here see under प्रतीकभूता in Act VI

2 (a) भवतु = An अव्यय indicating a sudden thought. A resolution made there and then (b) अवसरदक्षिणं रति अव + श + च अधिकरणे कदायाम् = अवसर, an opportunity (c) The jester here makes up his mind (भवतु) to thwart the king अवसर न दास्यामि—I will not encourage him

3 तापसकन्यका—कन्या एव इति कन्यका or कन्यिका। तपः वस्तुतः तापसः ascetic. अस्मत्पर्यं। तस्य कन्यका। Mark the impropriety Being a पवित्र you wish to marry a Brahmana girl. The regulator of आचार, you are going to violate आचार।*

✓राजा—सखे, न परिहास्ये वसुनि पौरवाणां मनः प्रवर्त्तते।

सुरयुवतिसम्भावं किल मुनेरपत्यं तदुज्जिभताधिगतम्।

अकंस्योपरि शिथिलं च्युतमिव नवमल्लिकाकुसुमम् ॥८॥

KING—Friend, the mind of Puru's descendants does not lean towards that which should be avoided. Like a Narmallika flower loosened and fallen on an Arka tree, that hermit's daughter is really born of a celestial nymph but found when abandoned

विदूषकः (विद्वस्य)—जह कसुसवि पिण्डखज्जुरेहिं उखे-
जिदस्स तित्तलीए अहितासो भवे. तह इत्थंभरअणपरिसोदणो
भवदो इअं अस्मत्पथना [यथा कस्यापि पिण्डखज्जु वैरुहे जितस्य
तिगित्त्याम् अभिलाषो भवेत् तथा स्त्रोरखपरिभोगिणो भवत
इयमभ्यर्थना]।

VIDUSHAKA (Laughing)—Just as of some one troubled with dates there might be a desire for tamarind, so is this longing of Your Honour that enjoys the very gem of women.

राजेति : 'पौरवाणां' पुरुवंशीयानाम् आर्य 'मनः परिहास्ये' वसुनि अर्चये विषये 'न प्रवर्त्तते'। यदि शकुन्तला अविद्ये परिहास्येया स्यात्, मनः प्रवर्त्तितव न स्यात्।

सुरेति। अन्य—शिथिलम् अकंस्योपरि च्युत नवमल्लिकाकुसुममिव उज्जिभताधिगतं सुरयुवतिसम्भावं किल सत् मुनेरपत्यम्। वाक्या—'शिथिलं' हलात् घटम् 'अकंस्योपरि' (आकन्दश्च इति भाषा) उपरि च्युतं पतितं 'नवमल्लिकाया कुसुममिव' पुष्पमिव

आदी 'उज्झितं' माता न्यायं यथा 'अधिनत सुमिना प्राप्त्' 'सुरयुवति' 'अक्षरा मेनका' 'सम्भव' कारणं यस्या 'किन्तु' 'तादृशमेव' 'तत्' मदभिज्ञधित 'सुने' कस्यस्य 'अपत्य' कस्या मकुलता । 'अक्षरं' सम्भवः यथा कथं परिहाय्या ।

विदूषक इति । राजकोटौ अनारक्षकायां 'विदूषा' ईषदुष्टेष्टिता याद 'यथा' यरत् 'विदूषाजु'रे, अतिमपुरे 'सुज'रभेदे 'उद्धृजितस्य' वीहितस्य जातादये 'हस्यापि' जनसा 'तिनिन्याम्' अक्षरसायां चिन्तायाम् 'अभिन्नायो मवेत्' ज्ञात स्यात् [सम्भावनायां लिङ्] तथा तद्वत् 'स्त्रीरवापि' परस्त्री 'परिभोज' 'श्री' यस्या तस्या मवत् 'यस्य' एवा तर्पस्त्रिकस्यापरिचयविषयिको 'अभ्युदय' प्रादुर्भावः । आसी तावद् परिहाय्या एव मकुलता । किन्तु यानि रत्नचौरवाणि ते अन्तःपुरे सन्ति तेषामवत तुष्टं य रत्नवाणिनी । तत् व्यजाता मयामाकाङ्क्षा इति भावः । ['स्त्री' (-, वि-—'एव' पुरस्त्री—' (त न्या म) ॥ परिभोजिष' (त न्या)—' परिभाविष' (या वि) ॥

NOTES

1 (a) सुरयुवति &c—युवत् + ति ज्ञायाम्—युवति = young woman सुराया युवति a heavenly maiden : e an अक्षरम्, referring to मेनका । (b) स्त्रिय—वाचायाम् or अवधारणे । (c) अपत्यम्—म पतनि पितर अनेन इति नञ् + पत + यत् करणे वाङ्मयकान् that which prevents the ancestors from going to hell, i.e. progeny (d) तत्—That i.e. the one of which I am speaking Here अक्षरम् is not necessary प्रज्ञानादयाम् अक्षरदीपादन नापेक्षते । (e) उज्झित &c—Abandoned (by the mother and found by the sage), "पूर्वजालंभ—" इति कर्मधा—, The mention of सुर and also a descent from a higher to a lower region suggests the high pedigree of the girl The match will therefore give an exalted rank to the race of पृथु । Again सुरयुवति shows that even if the father were a Brahmana, the girl would be marriageable because "अक्षरचंदिका-मन्त्रा" । Hence the jester's attack fails from the social as well as the moral point of view

2 Remark—Note how the gender changes with the objects compared Thus (1) सुरयुवति and नक्षत्रज्ञा both in the feminine.

this is necessary in speaking of the mother (ii) पुत्र and पुत्री both masculine and represent the father (iii) पुरुष and कुटुम्ब both in the neuter ; this is proper because the progeny being undefined as son or daughter || should be represented by a general name (पुरुष) . Again the circumstances are similar too—(iv) सुगुह्यति is high, सुनि is low, so also नवमल्लिका is high and चक्र is a low shrub. —(Akanda), (v) उन्नत by the higher one and अधगत by the lower, so also निदिष्ट from the higher one and च्युत on the lower

■ (a) N B.—Navamallika Sirisha (Act I—ante) and Patala flowers are Kalidasa's favourites in all his works

3 (a) The jester now attacks from another side He ridicules the king's taste (b) निदृश्य—It is the laugh of ridicule * (c) उद + रिज् + चिच् + च कर्मणि = उदोजित troubled दिग्गुणैः || very sweet, too much of sweet things produces disgust and causes loss of appetite Then chutni of tamarind is welcome (तिनिव्यासमिच्छात्) ; But then that = for a moment only Then chutni is not eaten for its own sake, but only to whet the appetite for the sweets Such seems to be case with you now * (d) स्त्रीरत्न &c —“जाती जाती उन्नतहृत् तद्वन्निति कथने” । स्त्रीरा रत्नानि स्त्रीरत्नानि the best of the female sex No निशंरत्न, no prohibition of वञ्चोपनास because निशंरत्न takes place only when three things are mentioned, viz (i) the whole, (ii) the part, (iii) the special property that separates the part from the whole These do not occur here स्त्रीरत्न + परि + भुज् + चिनि कर्त्तरि ताच्छीत्यर्थे = स्त्रीरत्नपरिभोगी (चिनी वाहुलकात् भोगार्थे कुलम्) or परि + भुज् + घञ् = परिभोग । स्त्रीरत्नपरिभोग । स अस्ति यस्तु इति मन्वर्द्येव इति one who habitually enjoys the company of the best of the female creation. तस्य । (e) The jesters' point = The incomparable beauties in your harem are the sweets You have had too much of them To improve your appetite for them you desire this tamarind or the her-

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

mit's daughter for a change I understand you ' You will soon renounce her and go back to the beauties of the harem with greater ardour Now, think if that would be either honourable on your part, or, just with regard to this simple maiden of the forest

4 Readings—[a] अनुराग is more definite, but अनुराग alone too leaves no doubt as to who are meant [b] परिभाषिन् one who despises does not suit the context

राजा—न तावदेना पश्यसि येनैवमवादी ।

KING—You are not indeed looking at her, hence you have said so

विटपकः—तं क्व रमणीं जं भवतो वि विसृज्य उपादेदि
[तत् खलु रमणीयं यत् भवतोऽपि विसृज्यमुत्पादयति] ।

VIDUSHAKA—That must be charming indeed which excites even your admiration

राजा—वयस्य किं वदुना—

✓ चित्रं निवेद्या परिकल्पितसत्त्वयोगा

रूपोद्भवेन मनसा विधिना कृता तु ।

स्त्रीरत्नसदृशरपरा प्रतिभाति सा मे

धातुविभुत्वमनुचिन्त्य वपुष्य तस्या ॥ ८ ॥

KING—Friend, what use saying much ? Considering the Creator's power and her person, she seems to me a second creation of a gem of a woman, endowed with life by the Creator after delineation in a picture, or perhaps mentally with an assemblage of the beautiful

राजिति । 'एना' मकुमना 'तावत् न पश्यसि देन' इत्युक्ता 'एवम् अवादी' उक्तवानमि [अद्यतने भूति मुङ्] । न हि सा तत्तावती वर्तते अतएव एवम् अद्यतने लया ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

प्रतिमाभवत् ॥ • तिल तिल समानोय रत्नानां यदिनिर्मिता । तिलोत्तमेति तदस्मात् न
चक्रे पितामहः ॥ -गच्छ सुन्दोपसुन्दाम्भ्यामसुराभ्यां तिलोत्तमम् । प्रादनेदेष इषेव इव
भद्रे प्रलोभनम् ॥ -Mahabharata, such was her loveliness, that
Siva put forth four heads and Indra a thousand eyes to have
a good look at her Compare—“इष्टकामस्य चात्सवं गतया पार्श्वतस्तथा ।
चन्ददक्षितपद्माय दक्षिणं निहतं मुखम् पृष्ठं परिवर्तन्या पश्चिमं निहतं
मुखम् ॥ गतया शीतलं पार्श्वं मुखं मुखम् ॥ महेन्द्रस्यापि निवासी पृष्ठं
पार्श्वं तोषयत् ॥ रत्नानामां विशालामां सहस्रं सर्वतोऽभवत् ॥ -Mahabharata.
On Kalidasa's description of Urrasi's beauty - “बह्याः सर्वविधैः
प्रजापतिरभूच्चन्द्रोनुकानिषद् यद्वाक्यं करस्य व्यदनु मदनी मासीनु दुषाकर । वैदाभास-
ज्जः सद्य नु विषयदाहन्तकौतूहली निमांनु प्रभवेन्दनीहरभिदं इषं पुराणी सु” ॥

4. Reading—The sloka is a knotty one. No two commentators agree in their explanation. Raghava's construction is—(ब्रह्मणा) विधिना चित्रे निवेद्य परिकल्पितसत्त्वदोषा नु । रूपोद्यमेन मनसा कृता नु । धातुविभुत्वं तस्याः कृत्स्नं अनुचिन्त्या सा स्वीरवदृष्टि मे अपरा प्रतिभाति । अपरा जनदुस्वीरवदृष्टिर्विचक्षणा । Vidyaśagara construes—(ब्रह्मणा) विधिना चित्रे निवेद्य परिकल्पितसत्त्वदोषा । नु रूपोद्यमेन मनसा कृता । धातुविभुत्वं तस्याः कृत्स्नं अनुचिन्त्या मे सा अपरा स्वीरवदृष्टि प्रतिभाति । अपरा—जनदुस्वीरवदृष्टि । Our explanation (see Tik.) gives this sense—Thinking of her loveliness I cannot conceive how it was possible for विधि to create her. But when I remember that विधि is omnipotent, I fancy that like celebrated स्वीरव, created for the destruction of सुन्द and उपसुन्द, we have here another स्वीरवदृष्टि in Sakuntalā; but this time, for greater perfection, if possible, it is ब्रह्म himself, and not his mental विशदकमेव that did the work. Even he had to draw a picture first and then infuse life into it, or perhaps, for such delicate work, he found his hands too coarse and did it all with his mind though the materials employed, were the same as previously used by विशदकमेव viz. the assemblage of all that is beautiful in the universe*. The result has been a lovelier production than विद्योत्पन्ना herself. Note the two

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

ways how he explains the additional loveliness First — Imple-
ments are the same (hands), the mode of work is different (विधे
निवेद्य &c) Second = Material the same (रूपोद्धार), the Imple-
ments are different (mind and hand) Of course there is this
additional common difference that in one case the servant
(विश्वकर्मा) works, in the other the master (पति) himself Prof
Gajendragadkar while adopting my explanation, notes a
defect, viz तिलोत्तमा was not the creation of विधि but of विश्वकर्मा ।
This is immaterial Even though shaped by विश्वकर्मा she was
none the less the creation of विधि whose agent विश्वकर्मा was in
the matter Thus — "ततः पितृमहः सुखा सर्वेषां तद्वत्सदा मुहूर्तमिव
सुखिना विश्वकर्मां समाह्वयत् । आदिदेश पितृमहः । सृजतां प्रादुर्गीयका प्रमदं वि-
मदातया ॥" — Mahabharata

5 Reading—If my interpretation is accepted, the reason
for adopting my readings are obvious, 'वदन्तिलका' is the
metre.

विदूषक — जह एष्व पञ्चादेसो दार्णिं कञ्चटीणं [यटि
एवं मत्यादेश इदानीं रूपवतीनाम्] ।

VIDUSHAKA—If so, now comes a dethronement of all
beauties

राजा — इदञ्च न मनसि वर्तते ।

✓ चनाघातं पुष्पं किरुल्यममूनकरक्षैर
अनाविहं रत्नं मधु नवमनास्त्रादितरमम् ।

अमण्डं पुष्पाणां फलमिव च तद्रूपमनघं

न जानि भोक्तारं कसिञ्च समुपस्थास्यति विधिः ॥२०॥

KING—That is just what is in my mind (Or—This too is
my mind) Her faultless beauty is a flower not yet smelt,
a tender leaf not yet plucked with the nails, a gem not yet
bored, as if the very fruit of merits not yet divided I know

have दृष्ट in the first two lines (see वातेरित &c Act. I) and लक्ष्मणा in the third (see लक्ष्मणे Act I)].

विदूषकः—तेन हि लघु परिचाभू एं भवं । मा कस्मिन् तवस्मिणो इहृदीतेलचिकणसौस्मस्स हृद्ये पडिस्सटि [तेन हि लघु परिचायतामेनां भवान् । मा कस्यापि तपस्विनः इहृदी- तेलचिकणशीर्षस्य हस्ते पतिष्यति] ।

VIDUSHAKA—Then you must rescue her quick. It must not be that she falls into the hands of some ascetic, with his head shining with Ingudi-oil.

राजा—परवती खलु तवभवती ! न च सन्निहितोऽग्र गुरुजनः ।

KING—But she has a master and her superior is not at hand here.

विदूषक इति । तेन हि द्योषे तदा 'भवान् एना' इत्युक्ता 'लघु' भट्टिति 'परिचायता' इत्युक्ता । कुतोऽस्य भवमिच्छा—'इहृदीतेलचिकण' इत्युक्ता 'हृद्ये' इत्युक्ता 'पडिस्सटि' इत्युक्ता । तदा तादृशस्य, 'अस्मिन्' इत्युक्ताया 'अस्मिन्' इत्युक्ताया 'हृद्ये' इत्युक्ताया 'पडिस्सटि' इत्युक्ताया 'हस्ते' सा पतिष्यति तेन कदा तदभोग्दो भविष्यति ["हस्ते पतिष्यति" इति सौ- कीर्ति] इति 'मा' मा भूतः । [तेलचिकण (त- , आ- , म) "तेलमिदचिकण" (त- , वि-)] ।

राजैति । 'तवभवती' इत्युक्ता 'पर.' इत्युक्ता 'अस्मिन्' इत्युक्ताया 'अस्मिन्' इत्युक्ताया 'हृद्ये' इत्युक्ताया 'पडिस्सटि' इत्युक्ताया 'हस्ते' सा पतिष्यति तेन कदा तदभोग्दो भविष्यति ["हस्ते पतिष्यति" इति सौ- कीर्ति] इति 'मा' मा भूतः । [तेलचिकण (त- , आ- , म) "तेलमिदचिकण" (त- , वि-)] ।

NOTES

1. तेन हि &c.—The last line of the king's speech raises before the jester the picture of an ascetic marrying Sakuntala. He thinks that would be calamity, and urges the king, to rescue her from such a fate * In "तेलमिदचिकण" मिय is superfluous.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

2. वरवती &c —The king points out that nothing can be done in a hurry. She is not her own master Her father has to be approached, but he is away : Who knows that by the time the sage comes back, some ascetic not woo and win her of that some one is not even now negotiating her marriage with the sage where he is now : Indeed this is the problem in the solution of which the king wants the help of the jester (विद्यालोक भवता महादेन मरितव्यम्—Ante)

विदूषकः—अथ भवन्तं^१ अन्तरेण कीदृशीं स दृष्टिराशौ
[अथ भवन्तम् अन्तरेण कीदृशं अस्या दृष्टिरागं] ।

VIDUSHAKA—Well, what was the expression of her eyes towards your honour ?

राजा—निमगादिव अमगलभस्तपस्विकन्याजनः । तथापि तु—
अभिमुखे मयि संहतमीक्षितं हसितमन्यनिमित्तकृतोदयम् ।

विनयवारितवृत्तिरतस्तया न विवृता मदनी न च संवृता ॥१॥ ✓

KING—A hermit's daughter is indeed naturally unobtrusive Yet she gazed at me, but I facing her the glance was withdrawn, she smiled, but as if the smile arose from some other cause Hence her love, with its course stopped by decorum, was neither revealed nor concealed

विदूषिति । 'अथ' पञ्चानरे, गुणजनस्य अमगलभस्तपस्ये पृच्छामि 'भवन्तमन्तरेण' भवन्तं प्रति ["अन्तरान्तरेणयुक्ते" इति द्वितीया] अस्या मकुलान्नाया 'दृष्टिरागं' नीतमीति 'कीदृशं' ['अथ' (त, न्या, म)—'अत' (रा, वि)] ॥ "भवन्तमन्तरेण" (रा, वि, म-) "तयोपरि" (त, न्या-)] ॥

राजिति । 'तपस्विकन्यास्यो जन निमगात्' प्रत्यया [द्वितीया पद्यमी] 'एव अमगलभ' अमोदगुदभावः । 'तथापि तु' अप्रगल्भत्वे ऽपि ।

अभीति । अन्य - मयि अभिमुखे स हत तथा ईक्षितम् । अन्यनिमित्तकृतोदयं हसितम् । अतो मदनी विनयवारितवृत्तिं न विवृतं न च संवृतं । व्याख्या—मयि

अभिमुखे' तस्या दृष्टनेने' मति 'महत' परावर्ति'त यथा तथा 'तथा' इत्युक्त्या 'इदिव'
 दृष्टम् [भावे क] । 'अन्धकारात्' अन्धभिद्यात् 'निमित्तात्' कारणान् 'उदय' आविर्भावे
 यस्य, हामस्य, तत् यथा तथा तथा 'हमित' हाम-कृत [भावे क] । 'एत' मदन'
 कन्दप', 'विनयेन' सुशिक्षया 'वारिता' निरुद्धा 'हति' प्रसरे यस्य तथाविध' सन् 'न
 विवृत' प्रकाशित 'न च म हत' बोधित । 'अथि ईदित' मतममस्य इति तत्र तेन मये
 सा अतुरता । किन्तु ईदय म हत हासय निमित्तान्तरात्, इति तु उदासीनेति
 प्रतीयते । एष मति न जाने "कौटुम्भीक्या दृष्टिराग" इति भाव । ["इदितम्"
 (त- वि-, न्या-, न)—"ईदयम्" (रा-,) । 'हतीदयम्'—(रा-, वि-, न-)
 "कटोदयम्" (त-, न्या-)] ।

NOTES

1 अथ—An अथय । Suggests an alternative (विद्वत्) ।
 "अथाद्यी मध्ये स्यातामभिवारो च मङ्गलो । विकल्पानन्तरात्प्रत्यक्षात्समुच्चये ॥"
 इति मेदिनी । First, tell me if she likes you or not If you are
 liked (विद्वत्), a solution is possible, even though the father
 be absent (b) अन्तरात्—Towards with reference to. An अथय ।
 Comire = 'देवो बहुमतीमन्तरात् मङ्गलादि'—Act V (c)
 दृष्टिराग—रज्यते अन्ते इति रज्ज् + घञ् करणे = राग colour, i.e. expres-
 sion, पायस्यभया इति दृष्ट्वा + क्तिन् करणे = दृष्टि । तस्या राग the expres-
 sion of her eyes (d) With the reading अथ for अथ take अथ
 as द्वितीयार्थे तत् । अथभवन्तम् towards your honour

2 (a) निरुद्धात्—नितरां दृश्यते इति नि + दृज् + घञ् कर्मणि = निरुद्धे
 nature तस्मात् । (b) प्रगल्भते इति प्र + गल्भ + अच् कर्मणि = प्रगल्भः
 forward, outspoken न प्रगल्भः ।

3 (a) अभिगत मुखमस्य अभिमुख, बहु— । तस्मिन् । भावे
 ०मी । (b) अन्यत् निमित्तम् some other cause कर्मधा— । तेन कृतः ।
 इतत् । तादृश उदयो यस्य, तत् यथा तथा । (c) 'विनय'—वि + भी
 + अच् भावे = विनय discipline. इ + चिच् + क्त कर्मणि = वारिता checked.
 विनयेन वारिता checked by decorum तादृशो इति शेषः । (b) The
 sense is—I may say she betrayed love, because she glanced
 at me . But then she withdrew the glance when I faced her'

which is not encouraging. Again, her smile may raise hopes, but fortunately it did not refer to anything of mine. So I can say neither that she loved me, nor that she does not. The metre is इतद्विजयित ।

विदूषकः—एष कस्य दृष्टमेतस्मिन् तुह अहम् आरोहति [न खलु दृष्टमात्रस्य तव अहम् आरोहति] ।

VIDUSHAKA—Indeed she cannot sit on your lap, just as you are seen [Or—She does not sit on your lap just as you are seen ?]

राजा—मित्रः प्रस्थाने पुनः शालीनतयापि कामम् आविष्कृतो भावस्तन्मभवत्वा । तथाहि—

दर्भाद्द्वारेण चरणं छत इत्यकार्षे
तन्वो स्थिता कतिचिद्वेव पदानि गत्वा ।
आसोद्भिष्टवदना च विमोचयन्ती
शाखामु वल्कलमसक्तमपि द्रुमाणाम् ॥ १२ ॥

KING—But when parting from each other, emotion was clearly betrayed by her ladyship even through bashfulness. Thus, having gone only a few steps the slim one stopped without occasion, saying her foot was pricked by a Kusa shoot and stood with her face, turned back releasing her bark garment though not caught in the branches of trees.

विदूषेति । प्रथमदर्शने एतद्विषयं पश्यामः । दृष्ट एव इति दृष्टमात्रम् [मित्र-ममासी—सूत्रस्य मकारादि] तव, दृष्टमात्रं 'तव' न तु मध्यक्, मध्यश्रितमा 'न खलु अहम् आरोहति' । यदा—परिहासोक्तमेतत् । 'दृष्टमात्रमस्य तव अहम्' न खलु 'आरोहति' ? इति काङ्क्ष । दर्शनेमात्रमेव अहम् आरोहति इतीव न अभिनयः प्रतिभाति ।

राज्ञेति । 'अहम्' अन्वितं 'प्रस्थाने पुनः' समवकाशे त [पुनर्, इति भेदे] 'तवभावया' अङ्गुलनयना 'शालीनतयापि' अस्त्रगन्धर्वि मन्त्रा तदा येन कृतं तेनापि, 'कामम्' पदार्थं 'भाव' अनुवाय 'व' विष्कृतं व्यतीकृत । 'तथाहि'—

, दमेति । अन्वय — तन्वी कतिचिदेव पदानि गत्वा अकारणे दर्भाङ्, रेण चरन् इति स्मिता, दुमाणांशाखासु असक्तमपि वल्कल विभोचयनी विवृतवदना च आसीत् । व्याख्या—‘तन्वी’ कृशाङ्गी शकुन्तला ‘कतिचिदेव’ ॥ तु बहूनि ‘पदानि गत्वा अकारणे’ अनवसरे [“काण्ड्यावसरे वासे” इति धरणि] मिथ्यैव इत्यर्थे ‘दर्भसा’ वृत्ता ‘अङ् रेण’ मूल्या ‘चरन्’ इति ‘पाठो विद्व’ इति एवमुक्त्वा ‘स्मिता’ न्दिता आसीत् । ‘दुमाणां’ इत्याणां ‘शाखासु असक्तमपि’ अपरिलिप्तमपि ‘वल्कल’ लघुनिबि विभोचयनी शाखामुक्त कुर्वन्ती सती विवृत’ पराङ्मुख मदमिमुखमिति यावत् वदन’ सुखं यस्या तथाविधा च आसीत् जाता । भूयोऽपि मां द्रष्टुमिच्छन्ती सज्जया सखीय स्विच्छामनावेद्य यत् स्याज्जायतेति चेन्न तेषां च भाव आविष्कृत इति भावः ।

NOTES

1 (a) दृष्टमात्रम्—“मात्र कार्तेष्वेवधारणे” इत्यमरः । Hence अवधारणे । दृष्टमात्रम् is the neuter by the rule “परवर्तिष्ठ इत्यतः पुङ्गवो” । But कालिदास has elsewhere विदमात्र in the sense विद्वत् in the masculine. We avoid मात्रच् स्वाधि because “वल्लभात् स्वाधि”—“restricts it to words ending in वत् only, such as यावत्, तावत् &c (b) खलु—Implies अवधारण or प्रश्न । If अवधारण, explain—No woman sits on the lap of one who is but seen only once. If प्रश्न, then the remark is sarcastic—Oh ! She does not sit on your lap as soon as you are seen ! Is that makes you doubt her love ?

॥ नियतं &c—(a) Here the king refers to more positive indications of love (b) पुन—Shows the difference (भेद) । The previous indications were vague but (पुनः) these are more decisive (c) शालीनतया—शालाप्रवेशनम् अहंति इति शालाप्रवेशन + खञ् = शाला + खञ् = शालीनम् in the neuter. The उत्तरपद (प्रवेशन) disappears by निपातन in the rule “शालीनकौपीने अष्टकाव्यधौ”—शालीन and कौपीन are irregularly obtained in the sense अष्ट and अकाव्य respectively “अष्ट अश्वत्थम् (shy) खञ् प्रत्यय उत्तरपदलोप-निपात्यते”—Vrittikara. Hence literally, शालीन means one who deserves to keep inside his room, i.e. one who does not know

the ways of the world—Bashful तथ्यभाव शान्तिता । We take it in the neuter, because if we derive first शान्तिता in the feminine we shall not have पु वदभाव with तन् प्रत्ययः । (d) अपि—गर्हाणम् । The force is—Through bashfulness she could not disclose her wish to her friends The ruse she adopted was through bashfulness Even thus she betrayed herself

3 (a) अकान्ठे—न कान्ठे अकान्ठे no occasion तस्मिन् । (b) श्रियता—आ + क्त कर्त्तरि stopped (c) कति—किम् + इति । चित् is an अवयव having here the sense of अपि । कतिचित् = कति अपि, i.e. an indefinite few (d) The metre is वसन्ततिलका ।

विदूषक—तेन हि गृहीतपादयो होहि । किदं तुप
उववणं तपोवणः स्ति पेत्तामि [तेन हि गृहीतपादयो भव
हृतं त्वया उपवनं तपोवनमिति प्रेक्षे] ।

VIDUSHAKA—Well then be provided with provender I see then the penance-grove has been turned by you into a pleasure grove

राजा—सखे, तपस्त्रिभिः कैश्चित् परिज्ज्ञातोऽस्मि । चिन्तय
तावत् केनापदेशेन पुनरायमपटं गच्छामः ।

KING—Friend, I have been recognised by some of the ascetics, think then with what pretext I may again visit the hermitage

विदूषकः—को भवरो भवदेशो तुम्हायं राज्ञाय [क अपरः
अपदेशो युष्माकं राज्ञाम्] । नीवारच्छटभाभं यम्हायं उवहरन्तु
ति [नीवारपटभागम् अस्माकम् उपहरन्तु इति] ।

VIDUSHAKA—What other pretext for you, kings ? Be it this "Let the anchorites bring our sixth part of the wild grains"

विदूषेति । तेन हि' यद्येव तदि' गृहीत' सचितं पादय' गन्तुः पथि मापु गन्तु
येन तादृशो भव' । शकुन्तलाकृत्यान् मय्यान् नया न निर्वर्ति'त्य हिनु तत्प्रति-

नेपदी इति—इति ह्येव । मिह 'सम्यक्' च 'प्रयोजनं' दद्यौ तदग्निं
स्व' भवति । राजद्वयनाथं चलिती सम्यो गतो न वा इति रुद्रिहानी न दातु
इति सुता ह्येव तापसी एवम् उच्यते ।*

NOTES

1. निर्वपति—निर् + वप + लट् चति द्वारे [वपति—ते, उवाच—ऊरु
वसासि—ते, चवासीते] ।

2 (a) उत्तिष्ठति—Accrues उत्पद्यते । उद् + ष्टा takes चाक्रमेद्
when it does not mean to 'get up', the rule being—उद्योर्ङ्ङ-
मन्चि । Here 'to get up' is not the meaning yet we do not get
चाक्रमेद्, because, for the चाक्रमेद्, the Varttika 'ईहायामिति
वक्तव्यम्' requires the meaning to be 'to make an effort.' (b) वर्द्धन्—
—From the four वर्द्धन् class as distinguished from the forester
(चारुद्रक) । अपदाने पचमी । (c) चयि—चोदते इति चि + इति ताच्छीष्टे
कर्त्तरि । (d) तप-वद्, &c. वद्, here means वृद्ध, the sixth by the
maxim 'संख्यायद्वयम्—' etc, see Tika Hence it is not a संख्या and
the rule "दिक् संख्या संख्यायाम्" does not apply Thus वद् भाग
वद् भाग कर्मधा । तपस वद् भागः । तपः । (e) चययाम् चेतुःकम् इति
चि + यत् कर्मणि चययाम् by न्यायतन in the rule 'चययाम् चययाम्' । The
usual form is चययाम् in the sense चेतुःकम् । (f) चारुद्रका चरये
भवा इति चरया + वृज् by the rule 'चरयावृज्ये' । Nom to ददति ।

3 Remark—उत्तिष्ठति is usually used with reference to in-
come as in राजात् दत्तमुत्तिष्ठति । It is customary to speak of income
as धन not as फल । Hence, prefer the reading धनम् to फलम् ।

राजा (कर्णं दत्वा)—अये धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्विभिर्भेवि-
तव्यम् ।

KING—Ha! By their deep and calm voice they are
bound to be ascetics.

(प्रविश्या) दौवारिकः—जेदु जेदु भवा । एहे दुवे इति-

कुमारयोः पट्टिहारभूमिं चवट्टिता [जयतु जयतु मर्त्ता । एतौ
हो ऋषिकुमारकौ प्रतिहारभूमिम् उपस्थितौ] ।

(Entering) WARDER—Be victorious, Sire, be victorious.
(Or—Prosper, let Sire prosper). Here, two hermit youths
have approached the ground at the door

राजा—तेन हि अविलम्बितं प्रवेशय तो ।

KING—Then let them enter without delay

दौवारिकः—एसो पवेनेमि [एष प्रवेशयामि] (निष्क्रम्य
ऋषिकुमारकाभ्यां सह प्रविशत) इदो इदो भवन्ती [इत इतो
भवन्ती] ।

WARDER—Here, I am letting them in (Going out and
reentering with the hermit youths) This way, Sire, this way.

राजति । ('कचं दत्त्वा' श्रुत्वा, १४६) 'धीरा' गन्धोरा 'प्रशान्ता' पिरास्य वि
स्वरा कण्ठध्वनय' ते उपस्थिते ["इत्यश्रुतमचक्षे" इति तृतीया] तपस्विभिर्भक्ति-
न्यम् । यथा धीरा प्रशान्ताश्च कण्ठस्वरा श्रुयन्ते, तथा भवन्तीतापसा आगता इति भावः ।

अवस्थितिः । ऋषी आम् कुमारकौ चेति 'अविश्रुतमारकौ तापसपुत्रावौ 'प्रतिहारम्'
वारस्य 'भूमि' दिशम् 'उपस्थितौ' प्राप्ते ।

तेनेति । 'तेन हि' मत 'तो' 'अविनम्बित' भट्टिति यथा तथा 'प्रवेशय' । इत
इति । 'इ' 'भवन्ती इत इत' अस्या दिशि उपसर्गवन्तम् अत्र राजा आसीत् ।

NOTES

1. धीर &c —धीर is deep Compare "प्रमथमानाश्चधीरनादिनोम्" ।
धीरप्रशान्तस्वरैस्तपस्वी is like अश्रुमिक्षापन । Such voice, like matted
locks, indicates तपस्वी । Hence इत्यश्रुतमचक्षे तृतीया ।

2 प्रतिहार &c—प्रतिहिंसन्ते राजसकाय नीयन्ते अना अन्धा इति प्रति +
ह + घञ्, अपादाने—प्रतिहार the gate तस्य भूमि ।

3 अविनम्बितम्—विनम्बित विनम्ब । भावे क्त । अविनम्बितं विनम्बितं यद्धिम्
कर्म्मणि तत् यथा तथा । २४६— ।

4 एषः—Implies instant execution

(उभौ राजानं विलोकयतः) । प्रथमः—अहो दोषिमतोर्गपि विश्वसनीयतास्य वपुः । अथवा उपपन्नमेतदस्मिन् ऋषिभ्यो नातिभिन्ने राजनि । कुत.—

अध्याक्रान्ता वसतिरमुनाप्याश्रमे सर्वं भोग्ये

रक्षायोगादयमपि तपः प्रत्यहं सञ्चिनोति ।

अस्यापि द्यां स्पृशति वशिन्धारणद्वन्द्वगीतः

पुण्यः शब्दो मुनिरिति मुहुः केवलं राजपूरुषः ॥१६॥

(The two took at the king) FIRST HERMIT—Oh ! The attractiveness of his person though resplendent ! Or this is befitting in this one that does not differ much from the sages. (Do you ask) how ? By him too residence is taken up in an Ashrama which is open to all for enjoyment He too gleans penance every day through his engagement in protection. Perfect control of self and surroundings as he has, his too the holy appellation Muni—only preceded by the word Rajan—sung by a couple of bards, constantly reaches the heavens

अहो इति : 'अहो' आश्चर्ये अन्वयम् । 'दोषिमतोर्गपि' तेजसा भासुरस्यापि अस्य 'वपुः' 'विश्वसनीयता' विश्वासयोग्यता । 'अस्य भासुरमपि वपुः विश्वासमुत्पादयति भय नैव जनयति इत्यर्थः । 'अथवा' नैतदाश्चर्यम् । 'उपपन्न' युक्तमेव 'एतदस्मिन् ऋषिभा' कणादिभा [अन्यार्थभिद्वन्द्वयोगात् पञ्चमी] 'नातिभिन्ने' अनतिभिन्ने अति-कल्पे [नञर्थेन नशब्देन 'सुपसुपा' इति समासः] 'राजनि' दुष्यन्ते । ["एतदस्मिन्" [तः, न्याः, मः]—"एतत्" [राः, विः] ॥ "ऋषिभ्यो नातिभिन्ने" [राः वि]—"अधिकल्पे" [तः, न्याः, मः]] ॥

अधीति । अन्वयः—अमुनापि सर्वभोग्ये आश्रमे वसति अध्याक्रान्ता । रक्षा-योगात् अयमपि प्रत्यहं तपः सञ्चिनोति । वशिन् अस्यापि केवलं राजपूरुषः पुण्यं मुनि-रिति शब्द चारणद्वन्द्वगीतं मुहुः द्यां स्पृशति । व्याख्या—'अमुना'राश्या 'अपि' अदिदा इव 'सर्वैः भोग्ये' व्यवहृत्ये 'आश्रमे' गृहस्थाश्रमे, अदिपचे तपोवने, 'वसति' देशेन

सुहृन् ["वसतो रात्रिचोऽग्रतो" इत्यमरः] 'अध्यात्मिका' अचिह्नता । 'एषां' पञ्च-
पालने 'योगात्' व्यापारात् 'अयमपि' अचिरिन् 'अन्यच्च तप' मुक्त 'अचिनोति' अज्ञेयति
'अज्ञान' लोकेऽस्य आत्मेऽस्य च 'अस्यापि' अचिरिन् 'केवलं राजन्' इति शब्द 'पूर्व'।
यथात् तादृश 'पुण्य' पवित्र 'सुनिवृत्ति' शब्द 'आत्म्या' 'आत्मयो' वैतानिकयो द्वि-
तायनयोर्वा 'हृन्' न' युष्मिन् 'गीत' सन् 'सुहृ' वाच 'या' अर्ग 'मृगति' अचि-
रोहति । अचिरिवायमात्रमवासी तपसाचर्योऽन । अदन्तु अय राजपूर्वको अचि-
राज्ञि' इत्येतावदेव । अतोऽहं प्रवीणि 'अचिरमग्रे नातिभिन्ने राजनि' इति ।

NOTES

1. (a) उपपन्नम् &c —Sages are of august appearance, yet they can be approached with confidence. The king does not differ much from a sage. Hence, like that of sages his appearance too is confidence creating though august. The next sloka explains how he does not differ much from a sage. *

2 (a) अध्यात्मिका &c —This is the first point of resemblance with a sage, viz the king has an आत्मन् which is the resort of all. (b) एषायोगात् &c —Sages practice तपः. So does this king by his self-sacrifice in offering protection to his subject. (c) He too is अज्ञिन् like a sage. The sage is अज्ञिन् because he is जितेन्द्रियः । This king is doubly अज्ञिन् because he is जितेन्द्रिय and also holds kingdoms under subjugation. "अज्ञं परमये विदुः" इति श्लोकः । He is therefore entitled to be called a सुनि like the sages for, "दृष्ट्विन्नुद्दिष्टकला सुविदुः विवृतसङ्घः । गीतरागभयशोक स्थितधीस्तु निदधन्"॥

(d) With these three points of agreement and only one difference (केवलं राजपूर्वः) he is truly अचिरिन् नातिभिन्नः । (e) हृन्—रि is duplicated and by निपातन becomes हृन् । "पूर्वपदस्य च अभावे निपातने । उत्तरपदस्य च अन्तम्"—Bhashya. Nenter by usage श्लोक लोकात् । "अथलसद्वचरिते लोकविज्ञाते हृन्मित्रापमख्यानम्" । Bards always (अथल) appear two together सद्वचरित before kings. Hence they are अथलसद्वचरितः । Also they are लोकविज्ञातः ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

द्वितीयः—गौतम, अयं स बलमित्सखी दुष्यन्तः ?

SECOND H —Gautama, is this Dushyanta, the friend of Balabhit Indra ?

प्रथमः—अथ किम् ?

FIRST H —Who else (Yes).

द्वितीयः—तेन हि,

नैतच्चित्रं यदयमुदधिग्रामसोमं धरिष्मिन्

एकः कृत्स्नां नगरपरिघप्राशुवाहुभुं नक्ति ।

आग्रंसन्ते समितिषु सुरा बहवैरा हि दैत्यैर्-

अस्याधिजेय धनुषि विजयं पौरुहते च वच्चे ॥१५॥

SECOND H —Well then it is no wonder that this person with arms, long like the bar of the city-gate, alone guards the entire earth that has the ocean for its blue boundary, and that the gods, having rooted enmity with the demons expect victory in battles from his strung-bow as much as from the thunder-bolt of Paruhuta Indra (Or—from his strung bow notwithstanding that there is the thunder-bolt of Paruhuta)

गौतमेति । हे 'गौतम' किम् अयं स इति हि 'बलमिदं' इन्द्रस्य 'सखा' ['राजाहः-सखिभाटश्च'] इति टच्] दुष्यन्त इति काङ् ।

अपेति । अथ किम् इति स्त्रोकारोक्तिः । स एव इत्यर्थः ।

तेनेति । अन्वयः—तेन हि नगरपरिघप्राशुवाहुः अयमेक उदधिग्रामसोमं कृत्स्नां धरिषीं भुनक्ति, दैत्यैः बहवैरा हि सुरा समितिषु अस्य अधिज्येधनुषि पौरुहते वच्चे च विजयमायसन्ते, [इति] यत् एतत् न चिवम् । यद्वा—सुरा समितिषु पौरुहते वच्चे [सति] अस्य अधिज्ये धनुषि विजयनार्थसन्ते च [इति] यत् एतत् न चिवम् । व्याख्या—'तेन हि' यदि साक्षादिव पिनाकी अयमेव दुष्यन्तः तदा 'नगर परिघ' पुराणला इव 'प्राशु' दृढदीर्घौ बाहु भुजौ यस्य सः [अथ विजयपदार्थे च दैत्य-प्रत्यास] 'अयम् एकः, एकस्य 'उदधिः' सागर एव 'ग्रामा' नौला 'सोमा' यस्य ताम्

[“डाबुभाभ्यामन्यतरस्याम्” इति ङाप । उपसर्जनङ्गम् । ततश्चाप्] ‘सुनया’
समया ‘धर्मिणी’ सुव ‘सुनक्ति’ पान्यति, ‘देव्यै’ चसुरे, सङ् ‘वङ्’ षट् ‘वै’ विरीध-
देशी तथाविधा ‘हि सुरा’ देवा । यतो वद्वैरीशतत इत्यङ् [हि ऐतो च] ‘समि-
तिषु’ पुङ्गे ड दानवपुङ्गेषु ‘अस्य’ दुष्यन्तस्य ‘अधिज्ये’ दत्तगुणे ‘धनुषि’ पुरुषतस्य इन्द्रस्य
इदं ‘पौरुषतम्’ ऐन्द्रम् । ताञ्छन् ‘अये’ च विजयम् ‘अरिपराभवम्’ ‘आग सन्ते’
सम्भावयन्ति विजयायसा स्थापयन्ति इत्यङ् इति ‘यत् एतन् न चित्’ न आदित्यम् ।
यथा—‘सुरा’ समितिषु वीरङ्गने अये सति वचनमाह्वय [“अतो आनादरे” इति अना-
दरे भावत्यस्ये सङ्गो] ‘अस्य अधिज्ये धनुषि विजयमाप्तवन्ते’ च [अय सुनक्ति सुरा
आयसन्ते’ च इति समुच्चये अकार] इत्यादि प्राप्स्यन् । सति एव विधे ईङोक्तवै
सर्वमेतन् सम्भवति इति भावः । । “समितिषु सुरा” [तः, आ, विः, मः]—“सुर-
युवतय” [रा] । “वद्वैरी” [रा, विः—] “सक्तवैरी (तः, आः, मः)” ।

NOTES

1. वलभित् &c—वल तदाख्यसुर भित्ति दारयति अयं च त निहति इति
वल + भिद् + क्तिप् = वलभित्, the slayer of वल । A proper name of
Indra.

2 अय हिम—This is a compound अयय indicating assent
अधुपगतम् ।

3. (a) उदधि &c—By the rule “उदकस्त्रीद सञ्ज्ञायाम्,” उदक
becomes उद् when leading in a compound which is a सञ्ज्ञा ।
Hence उदकानि घोषन्ते अस्त्रिण् इति उदक + धा + क्ति अस्त्रिण्ये सञ्ज्ञायाम् =
उदधि the sea सैन्यन् + ह्राप्, स्त्रिणाम् = सीमा boundary ग्रामा सीमा
ग्रामसीमा blue boundary वसन्धा— । उदधि, ग्रामसीमा वस्यां ताम् । (b)
परिवीम्—धरति इति धृ + इव कर्त्तर + डोष् स्त्रिणाम् (यौरदि) the earth
(c) नगर &c—परिवृज्यते अनेन इति परि + वृज् + क्तिप्, कर्त्तव्ये = परिष the
bar of city gates “परिवीज्यन्ती योयमेदे परिवाते, मेलेद्वि च” इति द्वे । इव
becomes व by the rule “परी च” । नगरस्य परिष । स इव प्रायः long
and stout like the bar of the city-gate, उपमानकर्मणः । गद्वी वाक्
यत् । This gives the reason why it is not strange that this
person lords it over the whole earth, and is invited to succour
the gods With such powerful arms, all this is expected of

him. (d) भुनक्ति—guards “भुजोऽभवन” —भुज will have चात्मनेपद except when meaning to guard ‘to protect’ (चवन) : Here the meaning is ‘to guard’ hence भुनक्ति not भुङ्क्ते । Compare “भुजो इति वीर्यान् इति वीर्यं केवलम्” in the sense ‘to enjoy’ (e) आसन्ते—They expect In this sense सन् is always preceded by आ and is चात्मनेपदो । “आसन्ता आसन्ति ह्यसि” has अस with a different root आ + अ स, which means to tell’ and is परस्मैपदो । (f) समित्तु—समृद्धय यन्ति आसु इति सम + इ + क्तिन्, चक्षिष्यन्ते—समित्तु battles

4 Reading—I have constructed the sloka differently from the commentators. According to the usual construction, the second half gives the reason for the first half. It is no wonder that his person is so because the gods expect &c. But then what purpose is to be served by तेन हि ? In fact तेन हि makes what has gone before the reason for what follows, Thus if this (चक्षन्) be the man then indeed (तेन हि) it is no wonder &c. Evidently the super-human physical development of the king has deeply impressed the speaker, and in wonder, he exclaims—O ! What arms ! Everything is possible in the happy possessor of these I have offered two constructions in place of the usual one—See Tika. The second seems better, It makes the king’s bow superior to even Indra’s thunderbolt. With धनुषि विजयन्ताय सन्ते, compare ‘निदधे विजयान सन् चापे सीताश्च लक्ष्मणे’—Raghu

5. Reading (a) समित्तु सुरा seems better than सुरयुवतय because it is more natural to speak of the males of one country सुरा as in enmity with the males देव्यो of another country—सुरा देव्योश्च वैरा is perfectly natural सुरयुवतयो देव्योस्त्रीभिर्बद्धवैरा may be tolerated some how, but सुरयुवतयो देव्योर्बद्धवैरा, is as absurd as सुरा देव्योस्त्रीभिर्बद्धवैरा । वैराचरण is not a feminine characteristic at all.*

[b] सन्वैरा gives the same meaning, but seems to sin against

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

the style. वाय सन्ने ममिति सुखा मन्त्रेण makes the alliteration with the sibilants a little overdone, and spoils the वैदम्ब्येति which prevails in the sloka

उभौ (उपगम्य) — विजयस्व राजन् ।

BOTH H (Having approached) — Be thou victorious, O king

राजा (आमनात् उत्थाय) — अभिशदये भवन्तौ ।

KING — (Rising from his seat) — I salute both of you

उभौ — स्वस्ति भवते । (फलानि उपहरत) ।

BOTH H — Blessings to thee (They offer fruits)

राजा (मप्रणामं परिगृह्य) — आज्ञामिच्छामि ।

KING (Receiving with a bow) — I solicit commands

उभौविति : 'उप' समीपे कृत्वा 'उपगम्य' : विजयस्वेति ['विदराभी जे' इत्याद्यनेपदम्] : अभौति : 'भवन्तौ अभिशदये' भवामि ।

स्वस्तेति : भवते स्वस्ति मन्त्रेण भवतु ["नम स्वस्ति—" इति चतुर्थी] :

फलमेति : विजयस्वेति राजद्वारेण निविष्टम् इति फलानि गृहीत्वा आमनी तौ तानि राज्ञे 'उपहरत' प्रयच्छत ।

राज्ञेति : ['प्रणामेन' इत्याद्या सुट् 'परिगृह्य' कृतानि स्वीकृत्य वाङ्] ।

आज्ञामिति 'आज्ञा' निदेश योगेन 'इच्छामि' कृत्वा भवन्तौ तौवशामि इत्यम् ["आज्ञामिच्छामि" [वि, म-] — "आज्ञापयितुमिच्छामि" [रा]] :

NOTES

1 विजयस्व—No enemy is referred to It is better taken as 'जयस्व' in the sense—'Do you prosper'

2 अभिशदये—The merit accruing from salutation goes to the agent Hence "विचय" इति कर्मभिराद्ये क्रियाफलं आत्मनेपदम् ।

3 फलानि उपहरत—Kings have to be approached with some sort of present "विजयस्वेति नौपेशद्राज्ञान् देवतां मुदम्" : Compare—

* Adopted by Prof Gajendragadkar

“हृद्यद्वीनमादाय घोषहृद्धानुपस्थितान्”—Raghu. “सोपायनोपस्थितलोकात्मन्”—Bhatti, &c

4 आश्चर्यमितुमिच्छामि for आश्चर्यमिच्छामि is unnecessarily round-about. The king is impatient to serve. This is natural with him and has nothing to do with his love-affair

उभौ—विदितो भवान् आश्रमसदामिहस्य, तेन भवन्तं प्रार्थयन्ते—

BOTH—You are known to the dwellers of the hermitage being here, so they request you —

राजा—किमाज्ञापयन्ति ?

KING—What do they command ?

उभौ—तत्रभवतः कर्णवैश्य महर्षेरसाविधगात् रक्षांसि न दृष्टिबिभ्रसुत्पादयन्ति । तत् कतिपयरात्रं सारथिद्वितीयेन भवता सनाथौक्रियतामाश्रम इति ।

BOTH—That owing to the absence of his holiness the sage Kanva, Rakshasas are causing obstruction to our sacrifices So for a few nights, let the hermitage be graced by you, accompanied by your charioteer

राजा—अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—I am favoured

विदूषक (अपवार्य) एसा दाणिं अणुक्कला दे अव्वभत्थणा [एया इदं नीमनुक्कला ते अभ्यर्थना] ।

VIDUSHAKA—(Aside)—Now this request is favourable to you

विदित इति । ‘इह तिष्ठतीति’ ‘इहस्य’, अत्र स्थित ‘भवान्’ आश्रमे सौदन्ति इति ‘आश्रमसद,’ तपोवनवासिनः, (“सुतृश्रुतिषः,—” इति क्लिप्) तेषां ‘विदित’ ज्ञातः [वत्समाने त । “तस्य च वत्समाने” इति अनुक्ते कर्त्तरि ऋही] । भवान् अत्र स्थित, इति सुगो ज्ञान्ति ‘तेन’ हेतुना ‘ते भवन्तं प्रार्थयन्ते’— ।

तत्रेति । 'तत्रभवतो' मान्यस्य 'महर्षे' कव्यस्य सन्निधिरस्य 'सावित्र्याम्' समीपस्थितिः ।
 'समाविश्यात्' दूरावस्थानात् (द्वितीया पञ्चमी) 'रक्षांसि न इहे सागव्य विप्रस ननुपाद
 यन्ति' जनशक्तिः । 'तत्' तस्मात् 'कतिपया' का अपि अनिर्दिष्टस्य ख्याः (कतिपयस्य
 अनिर्दिष्टस्य ख्यायं) अत्र्युत्पद्य प्रातिपदिकम्) 'रात्री,' (यच् समामान्तः । अन्यसमानीये
 द्वितीया) 'सावित्रिद्वितीयेन' सावित्र्यद्वारात् 'भवता आश्रयम्' कव्यस्य अनुपस्थितौ अपुना
 'अननाय' अनायकः भवदुपस्थित्या 'समाद्य' क्रियताम 'इति' प्रार्थयन्ते ।

विदूषेति । 'अपराध' अन्यं अनुत्तमं लक्ष्यं आह ।

एवेति । 'एषा अभ्यशना' तपोवनवासिना प्राशना 'इदानीम्' अस्मिन् अत्रमर्षे नै
 'अनुकूला' सपत्न्या, आश्रयप्रविवेकादिनी । ["एषा इदानीं नै अनुकूला अभ्यशना"
 (रा., वि., म) — 'एव इदानीं भवतीऽनुकूली जनहन्ता' (त., आ.)] :

NOTES

1. प्रार्थयन्ते—The nominative is आश्रयसम् which is got from आश्रयसदम् by विसृष्टिविपरिवर्तनम् । It is याच्नाच् hence द्विकर्मक, one कर्म being भवन्तम् and the other इति further down This इति refers to the whole of तत्र भवतः क्रियतामाश्रयः ।

2. किमाशपयन्ति—This is an interruption The word प्राशयन्ति (they solicit) the king considers too high to come to him from the Munis, and he hastily puts in what he considers, the correct word आश्रययन्ति (they command)

3 (a) समाविश्यात्—सम् + लि + धा + क्ति भावे = सन्निधि presence सन्निधिरस्य इति सन्निधि + अच्च् स्थाई = सन्निधयम् । न सन्निधयम् । नञ्, लृट् । लङ्, लृट् ।
 (b) रक्षांसि—Rakshasas This also takes a स्थाईकप्रत्यय, एङ् अच्च्, giving राक्षस in the masculine सान्निध्य and राक्षस are instances of a स्थाईकप्रत्यय changing the gender of the stem—in the first from masculine (सन्निधि) to neuter, and in the second from neuter (रक्षांसि) to masculine क्वचित् स्थाईका प्रकृतितो निङ्प्रत्ययान्त-
 वान्ते । (c) यज्ञ + क्ति कर्त्तव्ये भावे य = इति sacrifice विद्वन्ने चनेन इति वि
 + हन + क् करत्वे चअर्थे = विह obstruction. (d) कति &c —The वाचस्पत्य
 derives कतिपय from कति with अच्च्, and the augment पुक् । But the rule "इदमचरन्तस्यान्वाङ् कतिपयनेमाय" seems to be against this

There तय stands for अयच्, १०. अयच् प्रत्ययान्त words So तय includes कतिपय if कतिपय is अयच् प्रत्ययान्त, and then कतिपय needs no separate mention in the sūtra. The separate mention of कतिपय shows therefore that कतिपय is not अयच् प्रत्ययान्त at all. Besides, there is no rule to attach अयच् to कति or to have पुक्, either. The word is better taken as a primitive (अव्युत्पन्नवाति-पदिक). Again, from the presence of बहु and गण in the rule "बहुगणवतुहति सखा" commentators argue that other words that remotely refer to सखा such as भूरि, कतिपय, &c are not to be taken as सखा. "अनियतसखायाचिनां चैव सखाकार्यं भ्यान् तद्धि बहु-गणयोरेव"—Jnanendra Bhakshu "भूयादीना निष्पत्य सखासहा विधीयते"—Vrittikara, 'कतिपयशब्दो न सखा'—Ibid. Hence कतिपया रावय समाहता इति कतिपयरावि + अच् समासान् = कतिपयराव in the masculine by the rule 'रावाङाङा पु वि'. "सखापूर्वं राव औत्तम" does not apply because कतिपय is not सखा as already re-
marked. For the same reason the समासान् affix अच् has to be attached by योगविभाग from the rule "अच प्रत्यन्वयपूर्वात् सामलोच" and not by "अहमर्थे कटिद्वयसंख्यातपुण्याचरात्" (* Prof Gajendragadkar adopts these details except he prefers कतिपया रावय दक्षिन् स कतिपयराव काल — a बहुव्रीहि compound. This is objectionable, रावि is the most dreaded time for the appearance of ghosts &c Comp "सायन्तमे सवनकर्मणि" (Act III). Hence the compound should have रावि prominent in it Prof G's बहुव्रीहि takes away its prominence from रावि.)

The reason for Prof G.'s preference is that he thinks कतिपया रावय समाहता must make a द्वय of कतिपया and रावय, whereas, कतिपय not being a सखा, a द्वय is not available here.

In answer it may be pointed out that the idea of a समाहार is not restricted to a द्वय. Witness समाहार in the इद compound 'सकोकिलम्'. In a तत्पुद्गल the rule "तद्धिताद्यौत्तरपदसमाहारे च" does not mean सखा एव समस्यते समाहारे but सखा समस्यते समाहारे एव. Thus the right of कतिपय to lead, with समाहार implied, is not

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

affected. My exposition makes a कर्मधा—(not a रिग) of कतिपया and रात्रयः । The idea being a collective one (समाहार) we have singular “अथवापि च दृश्यते - दीर्घरात्रं समरात्रं चरात्रः । अर्द्धितं चर्द्धं योर्गन्ध्याय कृत्वा साधयन्ति”—Vṛttikara (e) सारथि &c—साधयित्वा द्वितीयं or सारथिर्द्वितीयो यस्य तेन ।

४ अनुकूलः—अनुगता कृतम् towards the shore, i.e. favourable. The metaphor is derived from navigation. The wind is favourable (अनुकूलः) when towards the shore and unfavourable (प्रतिकूलः) if away from it.* The moment before, you were after an excuse to enter the hermitage. Now, here you are! They request you to come!*

५ Reading—“अनुकूलो गन्धर्वः” is proverbial (लोकिकीकृतः) । When one is dragged or turned out by the neck provided such dragging or turning out is to one’s advantage (i.e. when a thief is turned out instead of being made over to the police) the turning out becomes to him अनुकूलो गन्धर्वः । Here a task is so to the king, he is dragged to do some work. It is welcome to him and is no task, but by transference of epithets an अनुकूलो गन्धर्वः । The pleasantry suits very well the character of the jester. It is not easy to decide which reading to prefer. The king’s smile however (See राजा स्मितः कृतः below) points to pleasantry and favours the reading अनुकूलो गन्धर्वः ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—रैवतक, मद्बचनादुच्यतां सारथिः सभाणासनं रथमुपस्थापयेति ।

KING—(Smiling)—Rāvataka, let the charioteer be ordered this, using my words—“Bring me the car with the bow.”

दौर्वाहिकः—जं देवो आणवेदि [यत् देव आह्नापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

WARDER—As Sire commands (Exit)

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

उभौ (सहर्षम्)—

अनुकारिणि पूर्वेषां युक्तरूपमिदं त्वयि ।

आपन्नाभयसत्तेषु दीक्षिताः खलु पौरवाः ॥१६॥

BOTH [With joy]—This is extremely proper in you, the imitator of your ancestors. The descendants of Purn are indeed ordained to the sacrifice "Absence-of-danger-of-the distressed"

राजा (सप्रणामम्)—गच्छतां, पुरो भवन्तौ । अहमपि अनुपदम् आगत एव ।

KING [With a bow]—Go first yourself. I am coming too following you closely

राजोपि । 'रेवतक' इति दीक्षारिक्तायाम् । बापासनेन' अनुषा 'सह दम् उपस्थापय' समीपमागत्य 'इति' एतत् 'महत्त्वनात्' महत्त्वमनुलिप्तं चरत्त्वम् (सप्तपदी कर्मणि पञ्चमी) 'सावि' उच्यते ।

अनिति । अन्वयः—पूर्वेषाम अनुकारिणि त्वयि इदं युक्तरूपम् । पौरवाः आपन्नाभयसत्तेषु दीक्षिताः खलु । व्याख्या—'पूर्वेषां प्राचीनानां पौरवाणाम् अनुकारिणि' अनुकर्त्तृणि तद्वर्तितकारिणि इत्येव 'त्वयि इदम्' तादस्यवचनकारणं 'युक्तरूपम्' प्रतिपन्नं युक्तम् (प्रसादादप्युपपन्नम्) । कुत इत्यहं—'पौरवाः' तदेव पूर्वै राजान 'आपन्नानां विपन्नानां भीतानामिति यावत् यत् 'अभय' भयाभाव तदेव 'सन्नाधि' दानां तेषु 'दीक्षिताः खलु' धृतव्रता एव । चाररङ्गकानाम् स्वकीयानिब पौरवाणां राजर्षीणामपि अवशकर्त्तृण्य सवगलि, 'आपन्नाभयम्' इति तस्य सवगलं नाम । तेन हि भीतानां मदमपयच्छति । तत् पौरवस्तु यत् 'अस्माकं भयनिराकार्यं' यतसे, सुसह्यं न एतत् ।

गच्छतामिति । 'भवन्तौ पुरो गच्छतां' पूर्वम् आद्यमे प्रतिनिवर्त्तताम् । 'अहमपि अनुपदम्' अन्वयः भवताम् अनुगामी भूत्वा ("अन्वयव्यत्यनुपदं लोचनव्यत्यम्" इत्यमरः) 'आगत एव' आद्यमे प्राप्त एव अविलम्बितं गच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. [a] साधु अनुकरोति इति अनु + कृ + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि =

अनुकारी one who follows well तच्चिन् । [b] इदम्—This is readiness in succouring the distressed [c] आपन्न &c —आ + पद + त् कर्त्तरि = आपन्न the distressed मर्याद अभाव अभयम्—Absence of danger, अय्यो— : तस्य संवाणि sacrifices for the absence of danger Now see Tika, तेषु ।

2. (a) पूर्वस्मिन् काले इति पूर्व + डि (ऽमी) + चसि स्मार्त्तं = पुरम् First पूर्व is changed into पृक् by the rule "पुर्वापरावसायाम् चसि पृक् चप्यप्येषाम्" (d) अनुपदम्—पदस्य पदान् after your foot-steps अय्यो—Amara makes this mean a follower But Kalidasa often uses it in the general sense पदान् subsequent Thus "चलीया इतिगच्छन्ता वज्रानुपदनादिषु"—Raghu For this purpose, derive अनुगतं पदम् अनुपदम् । प्रादितम्— This gives us a विशेषणम् word and not an अर्थ्य like the former

उभौ—विजयस्व । (निष्क्रान्ता)

BOTH—Be thou victorious (Exeunt).

राजा—माधव्य, अप्यस्ति शकुन्तलादयने कुतूहलम् ।

KING — Madhavya, is there any curiosity to see Sakuntala ?

विदूषकः—पटमं मपरिवाहं आमि । दाणिं रक्खमवुत्ततेन विन्दूवि न्ण भन्नेमिदो [प्रथमं मपरिवाहम् आमीत् । इदानीं राक्षसवृत्ततेन विन्दुः अपि न अवशेषितः] ।

VIDUSHAKA—At first it was to over-flowing Not even a drop is now left at the news of the Rakshasas.

राजा—मा भैषीः । ननु मत्समीपे वर्तिष्यसे ।

KING—Fear not, you will indeed be near me

विदूषकः—एवम रक्खमादो रक्खिदोमिह [एव राक्षसाद्रक्षितोऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—Here, I am saved from the Rakshasas.

प्रथममिति । 'प्रथमम्' इति पूर्व मे कुतूहल 'परिवाहम्' परितो निर्गमनेन 'मह'

२ ननु प्रवेक्ष्यताम्—ननु implies सन्तुम् । The speech is a censure to the gate-keeper. He should have ushered him in at once without waiting for orders 'ननु प्रप्रे परकृताधिकारे च सन्तुमे' इति मेदिनी । प्रवेक्ष्यताम् with the चिच् emphasises the censure ननु 'प्रविशतु' would give स्वातन्त्र्य to करभक्क and thus censure him Why does he not come in ? ननु प्रवेक्ष्यताम्—Why are you (कर्ता) not letting him in ? प्र + विष् + चिच् + लोट् तान् कर्मणि ।

करभक्कः—जेदु जेदु भट्टा । देवी आणवेदि, आगामिणि चतुर्थदिनहे पुत्तपिण्डपालणी णाम उववासो भविस्सदि । तहिं दीहाउणा अवस्सं अम्हे सम्भावइदव्वेत्ति [जयतु जयतु भर्ता । देवी ओझापयति आगामिनि चतुर्थदिवसे पुत्तपिण्डपालनी नाम उपवासो भविष्यति । तत्र दीर्घायुषा अवश्यं वयं सम्भारयितव्या इति] ।

KARABHAKA—Be victorious Sire be victorious The queen-mother says—On the coming fourth day, the fast named 'Putrapinda palana' comes off At that I have to be honoured by thee the long lived one, without fail

राजा—इतस्तपस्त्रिकार्यम् इतो गुरुजनाज्ञा । ह्यमप्यनतिक्रमणीयम् । किमत्र प्रतिविधेयम् ।

KING—On the one hand is the work of the ascetics, the command of revered mother on the other, Both are unavoidable What has to be done now ?

विदूषकः—तिसङ्खु विद्य अन्तरा चिट्ट [त्रिशङ्खुरिव अन्तरा तिष्ठ] ।

VIDUSHAKA—Stay mid-way like Trisanku

जयत्विति । 'आगामिनि चतुर्थे दिवसे पुत्रपिण्ड पाय्यते' अनेन इति 'पुत्रपिण्ड-

पालनी नाम' ["कन्याधिकरणीय" इति करणे जुट्] 'उपवासी भविष्यति' । 'तव' तस्मिन् उपवासे 'दीर्घोपवा' आयुधता भवता 'अवश्यं वयं सम्भावयितव्या' स्वीकृत्य सन्धानयितव्या — इति देवी राजमाता 'आज्ञापयति' आदिशति ['पुत्रपिण्डपालनी नाम' (त., न्या. म.)—'प्रयुक्तपारसी मे'] [रा., वि.]] ।

इत इति : 'इत' एकल 'तपस्विना ज्ञापयन्' इति विज्ञप्तिवाचकम्, इत 'अन्तर्गुहजनस्य' भान् 'आज्ञा' । 'इदमपि अनतिक्रमनीयम्' अनुज्ञानीयम् । अपि एकस्य करणे अन्तर्गुहजनस्य । 'अव' अस्मिन् अङ्कुले विद्यते 'प्रतिविधेय' प्रतिविधानत्वेन अनुष्ठेय 'क्रिम्' । जि कृत्वा मङ्कटमिदं तथैवम् ।

विग्रहइति : यथा इत, पूर्व विग्रहनाम राजा "अध्यायि" इति इन्द्रोऽपीति "जहं गच्छ" इति विज्ञप्तिवत् च भावित माधी न च ऊह गत्वा मधो स्थित, तथा त्वमपि 'अनरा' मधो एव 'तिष्ठ' । तपोवन मा याहि, मा च नगरम् इत्येव । ['अनरा'] [त., न्या.]—'अनरानि' [रा., वि.]] ।

NOTES

1. (a) आज्ञापयति—अ + ज्ञा + विच् + लट् ति commands Note that अव of the वृणादि class would give आजपयति like आजपत् above. Then again we should have आज्ञाति with ज्ञा + विच्. (b) पुत्र &c—पुत्रस्य पिण्डम् the sons's pinda (sacrificial cake) Now see Tika पिण्डपालन is the opposite of पिण्डलोप. पिण्डलोप occurs when progeny fails. Thus पिण्डपालन is a vow which secures progeny. Dushyanta's mother fasts with a view to secure progeny to him. This suggests that Dushyanta was childless, a fact which will play an important part later on *

2 Reading—The reading प्रयुक्तपारस्य or प्रसन्नपारस्य speaks of the commencement of the breakfast, and assumes that the commencement of the fast itself is known to the king. But the king could not possibly know of it, because the break-fast was to commence four days. Besides the other reading sounds perfectly natural in the case of a childless man. More

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

over पुत्र plays a prominent part in this row as is evident from "तत्रभवतीना पुत्रकार्यं मनुष्ठातुमर्हति"—Infra All these considerations point to पुत्रविशेषात्मन as the more likely reading

3 विष्णु, &c—A prince of the solar dynasty. He requested Vasishtha to perform for him a sacrifice that will carry him to heaven in his mortal body. Vasishtha refused. He then referred to Vasishtha's son who cursed him to become a Chandala. Viswamitra then undertook the sacrifice but the gods declined to take part in it. Nothing daunted, the mighty sage, by the force of his own asceticism, caused Trisanku to go up. But Indra declined to make room in the heaven for a Chandala and hurled the king downhead fore most. Urged thus by two opposing forces, the king went neither up nor down but rested midway (चरत्) in the starry region in a constellation. Vidushaka says this in jest

राजा—सत्यमाकुलीभूतोऽसि—

कृत्ययोर्भिन्नदेशत्वादहं धौमवति मे मनः ।

पुत्रः प्रतिहतं शैले स्रोतः स्रोतोवहो यथा ॥ १७ ॥

(विचिन्तय) सत्ये, त्वमम्बया पुत्र इति प्रतिगृहीतः । अतो भवान् इतः प्रतिनिवृत्त्य, तपस्विकार्यं व्ययमानसं मामावेद्य तत्रभवतीना पुत्रकार्यं मनुष्ठातुमर्हति ।

KING—I am really perplexed. The places of the two duties being different, my mind is divided into two, like the current of a stream struck against a rock in front. (Reflecting) Friend, you have been accepted by my mother as a son. So having returned and reported me as engaged with the affairs of the ascetics, it behoves you to do the duties of a son for Her Highness

यस्यमिति : 'सत्य' नन्वत 'अनाकुल' स्थिर 'आकुल' अस्थिर, 'भूतोऽसि' अतोऽसि ।

हृदयोऽरिति । अन्य—हृदयो भिन्नदेशान् मे भन, पुन यैवे प्रतिहत
 भूतोऽङ्क इतो यथा, दैर्घ्यभवति । व्याख्यान—‘हृदय’ कार्यम् [“विभाषा हृदयो”
 इति काप्] । ‘हृदयो काश्ययो इतिविघ्ननिवारकमाहृदयवचनपरो ‘भिन्नो देशो’
 ययो तत्त्वान्, भिन्नप्याने कत व्यत्वान् [इतो यद्यमो] ‘मे भन’ इति ‘पुन’ अयत
 ‘यैवे’ पर्वति ‘प्रतिहत प्राप्ताद्यात ‘भूत’ प्रवाह इति’ या का भूतोऽङ्क’ इत्यो
 [“हिप्, च” इति क्तिप्] तस्या ‘भूतो यथा’ प्रवाह इव । द्विविभाषाविहित ईध
 [अधिहरणविधाने धमुञ्, स्वार्थे ङ । ततो मत्वर्थोदीप्] । अईध ईध
 मत्वत्त्वान् भवति “हैधोभवति” विधाविमज्जस्य भाव धत् [ईधे” (रा०, वि०)—
 “यैवे” (त०, व्या०, म०)] ।

विचिन्त्येति । ‘विचिन्त्य’ ध्वत्वा, कर्तव्यमवधारणं इत्यर्थे आह—‘पुन’ इति पुन-
 वयेव ‘प्रतिच्छीत’ श्लोक्तः । ‘यत अन्तान् कावचान् । ‘भरान् इत’ अन्तान्
 व्याजान् ‘प्रतिनिहय’ ममर शब्दा ‘नयन्विना कारो व्यय’ व्याजान् ‘मानम’नन [स्वार्थे
 चङ्] दस्य तदाविध ‘माम् आवय’ मावे विद्याय तवभक्तीना’ मातु [शीरेवे वद-
 वचनम्] ‘पुनस्य कार्य’ कृतम् ‘चतुष्टान् कतुम् अर्हति शीरोवीभवति । पुनस्यानीयस्य
 सन्नति पुनःकृत्य कुव ।

NOTES

1. (a) ईधो &c — ईधो व्याजयो व्यति १ति दि + धमुञ्, ईधम् which
 is मान and अवयव । ईधम् एव इति ईधम् + ङ स्वार्थे ~ ईधम् in the neuter
 and अकारान्तः । This means “division into two” ईधम् अणि अवय
 इति ईध + चङ्, मत्वर्थे = ईधम् having two divisions Or दि + धमुञ् =
 ईधम् divided into two आधिकरण्यवत् वचः । तर्हिच इति ईधम् + ङ स्वार्थे =
 ईधम् &c as before (b) The comparison is of (i) मे and भूतोऽङ्क,
 (ii) मन and पुनः प्रतिहत यैवे श्लोक्तः । In the both cases (मनम् and
 शीतम्), the result is हैधोभवन्म् । This result is due to हृदयोभिन्न-
 देशत्वम् in both cases When applying to श्लोक्तम्, we take हृदय to
 mean विशा, i.e. प्रवाह flowing, and note that this (प्रवाह) takes
 in different places (भिन्नदेश) by the two sides of the rock

2. Reading—ईधे refers to several rocks But then the
 stream is divided into more than two parts यैवे is better.

3 तपस्वि &c.—तपस्विनां कायम् । तस्मिन् व्ययम् । सहस्रपेति समासः ।
तादृश मानस दृश्य तम् । बहु— ।

विदूषकः—एष क्लृप्तं मं रक्षोभीरुभं गणेशि [न खलु मां
रक्षोभीरुकं गणयसि] ।

VIDUSHAKA—Verily you do not take me as afraid of
Rakshasas ?

राजा—(मस्मितम्)—कथमेतद्वदति सम्भाव्यते ।

KING [With a smile]—How is this to be thought of thee ?

विदूषकः—जह राभाणुएण गन्तव्यं तह गच्छामि [यथा
राजानुजेन गन्तव्यं तथा गच्छामि] ।

VIDUSHAKA—I go in the style a younger bother of the
king has to go

राजा—ननु तपोवनोपरोधः परिहरणीय इति भवाननुयात्रि-
कांश्चैव सह प्रस्थापयामि ।

KING—I am in fact sending back all followers with thee
as the disturbance of the hermitage has to be avoided

विदूषक—तेन हि जुवराभोमहि दाणिं संहत्ती [तेन हि
युवराजोऽस्मि इदानीं संहतः] ।

VIDUSHAKA—Then indeed I am now become the
Youngprince

नेति । 'न खलु' (खलु यत्र) 'मां रक्षोभा भीरु' भयशील 'रक्षोभीरु' । स
एष रक्षोभीरुक ' [सार्थं क.] तदाविध गणयसि' सम्भावयसि ।

कथमिति । भवति भवदिवसे एतत् रक्षोभीरुत्वेन गन्तव्यं कथं सम्भाव्यते
युज्यते चिन्त्यते वा न कथमपि । इति परिहासोक्तिः ।

यपेति । 'राज्यं अनुज' कनौयान् खाता तेन यदा तेन विधिना गन्तव्यं
गन्तुमुचितं तथा गच्छामि [भविष्यन्सामोष्ये लट्] । [गच्छामि" (रा., वि.)
—"गमिष्यामि" (म-)] ॥

नन्दिति । ननु तपावनस्य उपरोधः पोडा परिहरणीयः अकरणीयः 'इति,'

हेतोः 'सदांश्च अनुयायिकान्' अनुयायिन 'त्वया एव भद्रं प्रख्यापयामि' प्रेरयामि ।
चतुर्धरेर्हंतस्व राजानुज इव गच्छामि इति हि वक्तव्यम् ?

निर्नेति । 'तेन हि' इदानीम् अधुना अनेन मत्कारिण युवराज 'कुमार
म हतोऽस्मि ।

NOTES

1 रक्षोभीरक्षम्—See Tika. The कम् my also be bad कुत्सिति ।
Thus कुत्सितो रक्षोभीरक्ष रक्षोभीरक्ष ।

■ राजानुजेन—चतु पदान् ज्ञान इति चतु + ज्ञ + इ कर्त्तरि = चतुज् a
younger brother राज्ञ चतुज् । जेन । चतुर्धरे कर्त्तरि हतोया ।

3 (a) ननु—Implies चतुज् assent The jester wants to go
with a retinue suitable to his position as the younger brother
of a reigning prince The king notifies assent saying that all
attendants go with him "अद्याश्चारणानुजानुगयासन्वजे ननु" इत्यमर । (b)
चतुयायिकान्—Followers See Act I अविज्ञप्त् कर्मसञ्ज्ञा ।

4. युवराज—युवा राजा the young prince 'राजाह भविष्यत्' इति टच् ।

राजा (स्वगतम्)—चपलोऽयं घट्टः । कदाचित् अस्मत्प्रार्थना-
मन्तःपुरेभ्यः कथयेत् । भवतु एनमेव वक्ष्यं—(विदूषकं हस्ते
गृहीत्वा प्रकाशम्)—वयस्य, ऋरिगौरवादायम् गच्छामि । न
खलु मत्प्रमेव तापमकन्यायां समाभिस्थापः । एष्य—

✓क वयं क्लृपरोक्षमन्त्रयो-भृगुशर्वः मममेप्सितो जनः ।

परिहामविजल्पितं मखे परमार्थं न न गृह्यतां वचः ॥१८॥

KING (Aside)—This is a babblers He might some
time relate my desire to the ladies of the inner apartments,
Well I will tell him this (Taking Vidushaka by the hand—
Aloud) Friend I go to the hermitage out of regard for the
sage Mine indeed is not really the desire in the hermit-girl.
Friend, think where we are and where the person grown with
fawns to whom love is unknown Let not the word uttered
in jest be taken as the very truth

विदूषकः—मह इ (अय किम) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

VIDUSHAKA—Certainly, (Exeunt All)

द्वितीयोऽङ्कः । (SECOND ACT)

अपल इति । 'अथ वट' सायवक 'अपल' गायाल । 'कदाचित्' कदापि 'अस्माकं प्रादंनो' शकुन्तलाभिलाषम् 'अन्त पुरेभ्य' अन्त पुरस्थिताभ्यो देवीभ्यः [तात्-व्यात् ताच्छ्रद्धाम् । सम्प्रदाने चतुर्थो] 'कदाचित्' अस्मिन् [सत्कारनायां निष्कृ] । 'भवतु एवम्' ईदृशम् 'एन' विदूषक 'वत्ये' कदयिष्यामि । एवमुक्त्वा एन वदयामि । 'वद्यप्य' अथवा 'वत्' गौरवम् महिमा तस्मात् हेतो 'अहम्' आत्मन गच्छामि । न खलु सत्यमेव मनः तापसकन्यायाम् 'अभिलाषो वर्तते' ।

हेति । अन्वयः—सखे वट क, स्वयंशर्बे समम् एधित परोक्षमन्वयो जनः क —पद्यः । परिहासविज्ञप्तिर्न वच परमार्थेन न शक्यताम् । व्याख्या—'सखे' वदस्व माधव्य 'वय' राजसक्तवर्तिनः 'क' कुत्र वर्तमाने, 'स्वयंशर्बे' इतिचक्षिदमि 'सम' सद्य 'एधित' प्रहङ्ग 'परोक्ष' अतीन्द्रिय 'मन्वय' कामो यस्य तदाविध 'अविदितमदनवेदनी' 'जन' शकुन्तलादयाम् व्यक्तिः क' कुत्र वर्तमाने 'पद्य' निपुण विभावय [दृष्टान्तस्य ज्ञान-मात्रम्] । आशयेनैवदन्तर कुतः प्रत्यय इति ही कथ्यन्ती सूचयत । यद्येव किमिदं ज्ञप्तिः भवता इत्याह—'परिहासेन' कौतुकेन 'विज्ञप्तिः विविध' 'वच' परमार्थेन सखेन सत्यवपेय 'न शक्यता' न निर्वाह्यताम् । ['सममेधित' [रा- वि., म.-] — 'सद्य वदित' [त., व्या.-] । 'विज्ञप्तिः' [रा., वि., म.-] — 'विज्ञप्तिः' [त., व्या.-]] ।

NOTES

1 वट —Literally is a Brahman boy Compare "वटुपरिचर" पुराणीक श्रिनिव सभाजयन—Uttara. The jester is thus referred to perhaps owing to his childishness Sometimes it implies निन्दा as in "निहायताम् आलि किमर्थं वटु." "किं रे वटु, रिचक्षिदिदिमि" &c —

2 (a) अविगौरवत—अविगौरवम् अविगौरवम् regard for the sages Or—The majesty of the sages (See Tika). तस्मात् । हेतो पद्यमी (b) खलु and एव both imply अवधारण । The first emphasises न and the second सुन्दम् ।

3 (a) वयम्—Applies to kings in general (b) परीत &c—
 मननम् इति मन + कृप् भावे = मन consciousness मयतीति मय + चच्
 कर्त्तरि मय the destroyer, मतो मय मयय the destroyer of con-
 sciousness A propername of Cupid अथप्यहम् ममाम् : This is
 Bhanuji's derivation अचि means generally any इन्द्रिय "इति-
 शिष्टे सर्वमिन्द्रियमविग्रही कर्त्तु" इति कैयटः Hence परतम अक्षयम् इति
 पर + अचि + टच् (समासात्)—परीतम् transcending the senses
 अक्षयम्—परीतम् अचि अक्ष इति परीत + अच् सत्वर्थे = परीत that which
 transcends the senses : Two points have to be noted here
 First the टच् (च) in समास is according to some by the गद्यस्य
 "प्रतिपरममनुभूयोऽयम्" : Others consider पर as an interpolation
 here, and attach अच् by the rule "अक्षोऽद्वयं नान्" : Secondly, पराच
 is the form expected Instead we have परीत by निपातन in the
 rule 'परीते लिट्' : The भाष्य says "परीभावे परमाक्षे लिटि दृग्भावात् ।
 अत्र वादे, परादक्ष्य लिङ् वाक्यानिपातनात् ॥" Thus (i) पर + अच् = परी +
 अच् = परीत, or (ii) पर + अच् = पर + टच् = परीत, or again (iii) पर +
 अच् = परीत by निपातन । (c) मम &c—ममया गावा young stags
 ॥ : मममिति ममयाद्योनि ततोऽयम् । [d] पविहस्य &c—पविहस्यम् इति पवि + हस
 + चच् भावे = पविहस्य jest विद्वद् जल्पित विज्ञप्तिम् perversely utte-
 red प्रादितम्—पविहसीन विज्ञप्तिम् uttered perversely in jest [e]
 परमाक्षेप—परतम अक्ष Let the highest thing, i.e. truth त्वम् : अक्षेपे
 कर्त्तरि ततोऽयम् [परमाक्षेप and वयम् are identified] Or परमेव मुखान्
 अक्षेपेन अभिहितम् in its literal sense [f] The sense is—Kings are
 used to the blandishments of beauties trained in all the arts
 of fascination, by constant association with these beauties
 they have acquired peculiar tastes It is impossible that an
 artless woman of the wild can please a king My talk about
 Sakuntala ॥ a huge joke Do not be misled by it *

4 Reading—विज्ञप्तिम् means विद्वद् जल्पितम् stated other-
 wise : & falsely represented, which is equally good.

तृतीयोऽङ्कः ।

विष्कम्भक

(ततः प्रविशति कुशानाटाय यजमानशिष्यः) । शिष्यः—
अहो महानुभावः पार्थिवो दुपयन्तः । प्रविष्टमात्र एव आश्रमं
तत्त्वभवति निरुपद्रवाणि नः कर्मणि संवृत्तानि ।

का कथा बाणसन्धाने ज्याग्रधे नैव दूरतः ।

दुद्धारेणिव धनुषं स हि विग्नपोहतम् ॥१॥

यावदिमान् वेदिसंस्तरणार्थं दर्भान् ऋत्विग्भ्यः उपहरामि ।
(परिक्रम्यावलोक्य च । आकाशे)—प्रियंवदे कस्येदमुशीरानु-
लैपन मृणालवन्ति च नलिनीपत्राणि नीयन्ते । (श्रुतिमभिनोय)
किं ब्रवीषि, आतपलङ्घनादलवदस्त्रस्या शकुन्तला तस्या शरीर-
निर्वापनाय इति । प्रियंवदे यत्नादुपचर्यताम् । सा हि तत्त्वभवतः
कुलपतेरुच्छसितम् । अहमपि तावद्दैनानिकं शान्तुरदकम् अस्यै
गोतमीहस्ते विसर्जयिष्यामि । (निष्क्रान्तः) ।

[Then enters a pupil of the sacrificer with Kusa grass]

PUPIL—O, of great majesty is king Dushyanta ! Our
rites became free from obstacles even when His Highness but
entered the hermitage. What to say of aiming the arrow !
Verily he removes obstacles with even the twang of the bow-
string from afar, as if with a growl of the bow. I will take
these Kusa to the sacrificers for strewing them round the
altar. [Going round, looking about and addressing in the air]
Priyamvada, for whom are being carried this Usira-unguent
and the lotus-leaves with stalks ? [Acting the hearing of the

Do you say that Sakuntala is greatly indisposed through a heat attack [sun stroke?], and these are for soothing her body : Priyamvada, let her be nursed carefully She is indeed the life of His Worship the Superior I too will deliver for her, evil-averting sacrificial water into the hands of Gautami [Exit]

विष्कम्भकः (PRELUDE)

तत इति—['कुशाक्ष' आदाय 'गृहीत्वा' 'यज्ञमानस्य' कषणशब्दवाचिना कषणवित्त कल्पित 'शिष्य' काल 'प्रविशति'] ।

अङ्गी इति : 'अङ्गी' आद्यस्य स्त्री । 'पार्थिवो' राजा 'दृष्ट्वा' मृदुलान् धनुर्भाव 'प्रमादी यस्य तादृशः । 'तत्प्रवर्ति' मान्ये तस्मिन् 'आत्मनि प्रविष्टमात्रे' एव 'यदैव प्रविष्ट म तदैव', 'न कर्मोक्ति' क्रिया । 'निर्गता उपद्रवा उपद्रवा' विद्या दीर्घा तद्याविधानि 'म हतानि' ज्ञातानि ["महानुभाव पार्थिवो" (४ , वि)—"महाप्रभाव राजा"—[त०, न्या०, म०]] "प्रविष्टमात्रे" [वा, वि] ॥—"यत्र प्रविष्टमात्रे" [त न्या म०] ॥ "म हतानि" [त०, न्या० म०]—"प्रहतानि भवन्ति" [वा- वि,] ।

इति । अन्वयः—आद्यस्य मान्ये का कथा । स हि दूरत आगच्छन्नेव धनुष हुडार-
नेव विज्ञानयौहति । व्याख्या—किमयमुपद्रवाभावी वाच्येन हत ॥ न पत्याह—
'आद्यस्य मान्ये' धनुषि योजने 'का कथा' । तस्य कथैव नास्ति । 'म हि' गुण म,
दृष्टान् 'न्याया' धनुर्भावस्य शब्देनैव तन्मात्रेणापि, 'धनुष हुडारेण' इत्यादि 'इव'
[अनुपपेक्षा], विज्ञान इति विज्ञातकान् 'अपाहति' निराकरोति । [धनुषि मद्रथमाशेष ।
हुडारश्च इति हुडा । कापोपेक्ष राक्षसा यन्मायिताः । अन्ये मायं आगच्छन् किन्तु
बद्धस्य तस्य धनुर् इव हुडारेण विज्ञानं निगम] ।

यावदिति । 'इमान्' स गृहीतान् 'दभान्' कषणान् विद्या 'वृत्तवेदिकाया' 'म मन-
आयं' परितः पालनाय 'कृत्विग भा यज्ञमानेभा । ['कृत्विग-द्रष्टक —" इति किन्
निपातित] 'उपद्रवाणि' भवामि । नीत्वा नेभ्यो ददामि ।

परोति । ['परिकल्प' रङ्गमस्य परितो गत्वा अवलोक्य 'आकाशे' चान्त्ये आह ।
रङ्गारङ्गि स्थः पाव' स नीत्वा यन् कथ्यते तन् 'आकाशे'] । 'इदम् उपद्रवस्य' वीर-

—आख्यातस्य 'अनुपेय' दंष्ट्रवर्षा 'सुखान्नवनि' सुखान्नसहितानि 'मलिनीपत्रादि'
पद्मपत्रादि 'च कस्य' अर्थे नीयन्ते 'श्रुति' शब्दम् 'अभिनीय' रूपयित्वा । इति-
शब्दमपि अश्रुतमपि श्रुतमिव नाटयित्वा । ['श्रुतिमभिनीय' (त. वि. ४- म-)
—'आकण्य' (रा-)] ॥

किमिति । 'आतपेन' मध्येष शेषेष वा 'मदुनात्' अभिमतात शकुन्तला 'वच-
न' अन्त्यर्थम् 'अस्वप्या' अप्रकृतिप्या, कातप इति यावत् ज्ञाता, 'तस्या' शकुन्तलाया
'शरीरस्य निर्वापकाय' तापविमोदाय एतत् सर्वम् 'इति ब्रवीति किम् ? 'यवात्'
यवमालम्बा [अश्वलोपे पञ्चमो] 'उपचर्यतां' सेवता सा । 'मा हि' शकुन्तला
'तवभवत्' मानस्य 'कृत्स्नपते' अन्नपानादिदानेन सुनिश्चयेन कस्यस्य 'उच्छ्रित'
नि श्वाभवात्, प्राचभूता—विधियविशेषश्चेति । अतएव चिन्तनीया सा । अहमपि
तावत् वैतानिक' शाक्तिक 'शान्तादकम्' आपच्छान्तिजन्य शैतमीहमे कस्यै शकुन्तलायै
'द्विजैर्यिष्यामि' प्रेषयिष्यामि ['विषेवद् यन्नादुपचर्यताम्' (त- व्या, म-)—'तर्हि
स्मरित मय्यताम्' (रा-, वि)] 'मा हि तवभवत्' (त- व्या- म-)—'सखि मा
खलु भगवत् कवस्य' (रा- वि-)] ॥

विश्वम्भक इति । यत् स्वयं तृप्तमपि कथायाः अग्रहयं योजयति तत् विश्वम्भक
इति कथ्यते । "इतिवर्तिष्यमानानां कथाशाना निदर्शक । स चित्तार्थस्य विश्वम्भ
आदावहस्य दर्शित" ॥

NOTES

1. Summary—तत् प्रतिदिनं राजनि रक्षितरि सुनिभिः कर्मांशुनीयते ।
वर्तते च राज्ञः शकुन्तलायाश्च सत्ताय । एकदा मन्त्राणां माध्यन्दिने कर्मणि त्रिभूत
राज्ञा मालिनीतीरे विहरता वीतसमष्टे विरहतापत्ता शकुन्तला सखीभ्यां परिचर्यमाणा
अदृश्यते । तामगम्य तया तदानीमनुरागस्तथा विवृतः । श्रुत्वा राज्ञा सहर्षमुपहृत्य
आत्मा निवेदितः । एव विदिने परम्परानुरागे माध्यन्दिने विदिना परिचर्यः स इति ।
एतस्मिन्नन्तरे शकुन्तलायाः कुशलं जिज्ञासमाना तत्र इडा तापसी शैतमी प्राप्ता । सा
शकुन्तलां विटपान्तरिने राजनि सञ्जं निनाय । ततः माध्यमी होमः प्रवर्तते विप्रार्थसा-
गता राजसा । राजापि तान् प्रत्येव प्रवृत्तः ।

2 [a] महादुभाव — अनुमता भाव इति अनुभाव majesty इति ।
We cannot say अनु + भू + घञ् भावे = अनुभाव because by the rule
“द्वितीयोऽनुवर्गः” घञ् has to be attached to मू only when no उपसर्ग
precedes. Or अनुभाव इति अनु + मू + भिच् + घञ् कर्त्तरि = अनुभाव ।
[b] प्रविष्टमात्रं &c — मात्र इति अन्वयः । In this sense it is always
anterior ‘मात्रं कालोऽनुवर्गः’ । प्रविष्ट एव प्रविष्टमत्रम् । तन्निमित्तम् । Here
the अनुवर्गः is with regard to प्रविष्ट—he has but entered and done
nothing else एव implies अनुवर्गः regarding to time—Even
at the time of entry, not a moment later. But Kalidasa very
often has मात्र in such cases in the अर्थान्वयः । Thus ‘म प्रविष्टमात्रं
जित्’—Raghu. The present may be a similar case * We may
also attach मात्रम् in the sense of प्रमात्र in defence of such cases.
Thus प्रविष्ट इत्येतत् प्रमात्रमत्रम् इति प्रविष्ट + मात्रम् = प्रविष्टमात्र one of
whom we can say nothing beyond the fact that he has entered
(प्रविष्ट) । Practically this amounts to अनुवर्गः । Hence the
meaning = unchanged, or मात्र = measure प्रविष्ट इति मात्रा रसा,
वदुः । (c) निरन्तरा उपाया इति निरन्तरा [वदुः] । Also see Tika

3 [a] का कथा &c —What shall I say about his aiming his
arrow? That his arrow will remove obstructors need not be
stated, it is self evident. The reason follows. [b] दूरत — दूरत
from distance दूरे स्थित इति अन्वयः—“अधिरक्षे पक्ष्मी” । This
is not अपादत पक्ष्मी । Hence the तन् is attached by the Varttika
‘आद्यादिना उपसृज्यान्तम्’ । [c]—इदं वदन् इति इम् + ल + घञ् भावे
= इदं वदन् a growl. इम् is अनुवर्गः and तन्निमित्तम् by the rule “अनु
वर्गः कर्त्तरि निवर्तम्” । तन्निमित्तम् । The Rudras growl [इदं वदन्] and dispel
enemies. So does his bow [d] अरोहति—अद + उह + लट् ति
removes. The परस्मैपद is optional by the Varttika “उपसर्गा-
दन्तान्तीनां वचनम्” ।

4 Remark—The metre is श्लोकः । The first line gives the
conclusion. His arrows thoroughly extirpate obstructors
The reason is—Because even the twang of his bow scares

them away, such being the effect of the twang you may imagine the efficacy of the arrows Hence the figure ■ चर्चाशरव्यास । There is also उपमा or उत्प्रेक्षा in इहारेषेव ।

5. [a] यावत्—अवधारये । [b] वेदि &c.—ममतात् सरस्वम् इति सम् + सृ + लुट् भावे = सरस्वम् *strengthening* वेद्या रुस्रम् । तस्मै यदा तदा । “अर्थेन निव्यसमास —” इति श्रुतिम्—of the निव्यसमास class Qualifies उपहरामि । क्रियाविशेषकत्वात् स्तौयत्वम् । For *strengthening* of Kusa grass round the altar, compare, “अनी वेदि परितः कृष्णघिष्या समिद्धा प्रातः सतीषेदमां ।—Act IV

6 [a] आकाशे . किं ब्रवीषि—Only one actor is present He imagines he sees some in the distance, shouts out a question, then feigns he hears the reply, though no answer is really given. In such cases the question is introduced by the stage direction आकाशे and the actors pronounce the reply saying किं ब्रवीषि &c—“किं ब्रवीष्येभमिव्यादि पात्रं ब्रवीति यतः सुखेवानुत्तर-पिकस्य स्यादाकाशभाषितम्” [b] अस्त्रव्या—स्त्रविन् विवृति इति स्त्र + व्या + कर्त्तरि = स्त्रव्या at ease, न सव्या । (c) शरीर &c—निर् + वा often means ‘to soothe’ ‘to comfort’ with काशिरास । Compare “अपे लब्ध मैत्रनिर्वापनम्”—*Inira* निर्वाप्य प्रियसन्दर्भे सीतलमवधीकृत—Raghu. &c. निर् + वा + णिच् + लुट् भावे = निर्वापयन् *soothing* शरीरमा निर्वापयन् तस्मै । “तादर्थ्ये” अनुर्थो । (d) उच्छ्वसितम्—उद् + श्वास + क्त भावे *Let the breath, here—Lafe* . cp “लक्ष्मण तथै एकमावसुच्छ्वसितम्”—Kad

7 (a) वैतानिकम्—वितत्यते इति वि + तन + क्त्वाच् कर्मणि = वितान् a sacrifice यज्ञः । “वितानो यज्ञ उल्लोचि विस्तारे पुनर्वसकम्” इति मेदिनी । विताने भक्षम् इति वितान + ठञ् अघात्यादि । (b) शान्तादकम् शम + क्तिन् भावे = शान्ति *relief* शान्त्यर्थमुदकम् । शकपायिवादि । (c) अमौ “कर्मणा यमभिप्रेति—” इति सम्यदाने श्रुतिः । (d) गीतमोहनम्—It is the आचार or विसर्जनम् । See next (e) विसर्जयिष्यामि—The विच here ■ म्भावे as in “रामो राज्यसकारयत्”, “आह्वयकान् भूमिपतेरव्योधा व्यसर्जयन्नेदिन मत्स्यसुखा” = Bhatti &c Also सज्ज sometimes means merely ‘to place’ Compare “विसृज्य मयि दृष्टानि” “दिशामुपानोदु ससर्ज दृष्टिम्,”

&c -- This is the sense here Hence नौतमौहज is the चापार ।
(f) Remark—This prepares us for the interruption to the interview of दुष्यन्त and अकुलना as described towards the end of Act III "चक्रवाक् वृत्ति &c Act III *

1 विष्कम्भनाति इति विष्कम्भः । पचायच् । ॥ ७३ विष्कम्भः । It is a short statement showing the connection of events acted, past and future It is of two kinds गृह and सङ्घात—गृह when acted by one or two मध्याम actors, and सङ्घात if both मध्याम and नौह are employed "मध्याम मध्यामाभावा वा पात्राभ्यां सम्प्रयोजितः । गृहं सङ्घातं च न सङ्घातं नौहमध्यामनौहच ॥ This is a गृहविष्कम्भः ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कामयानावस्थो राजा) । राजा
(निःश्वस्य)—

जाने तपसो वीर्यं मा बान्धा परवतीति मे विदितम् ।

अनमस्मि ततो हृदय तथापि नेट निवर्त्तयितुम् ॥ २ ॥

(Then enters the king in the state of one, in love) KING
(Sighing)—I know the power of penance That the girl has a master, is also known to me. Yet I am not able to withdraw this heart from her.

तत इति । कामयने इति जानन्ति कामयानमनमस्मि इति ह्रस्वि अहने 'काम-
यान' आत्मदत्त इत्यर्थः ("कामयानमन्त्य मिहोऽनादिधेत्" इति वासन) । तस्य
अवस्था कामयानावस्था । मा इव अवस्था सप्त तथाविधः, चीक पाण्डुराहति इत्यर्थः ।

(“सप्तसुप्तानपूरुषोत्तरपदलोपय वक्तव्यः” इति बहुव्रीहिः) राजा ‘प्रविरति’
[कामदान’ (रा- टीका, वि-) “समदन” (त, दा, म-,)] ॥

जाने इति चत्वर्य — तपसो वीर्यं जाने । सा बाला परवती इति मे विदितम् ।
तद्यापि इदं हृदयं ततो निवर्तयितुम् अत्र न अस्ति । व्याख्या—‘तपसो वीर्यं’ तपोश्च
‘जाने’ तपोश्चोत्तरं माम् अपराधिनं दण्ड्यं समर्प्यं मुनि इति मे ज्ञातम् । तत् मुनिम्
अपराधं शङ्कुलापरिचयं असुखम् । सा बाला शङ्कुलना ‘परवती’ परतन्वा, विवा-
हावर्तिनी ‘इति’ एतदपि ‘मे विदितम्’ । अतो कर्मवैद्यापि विधिना नेदमसङ्ग्रहितं
वितरि चहाह्वः । तेन हि सम्प्रति शङ्कुलादपात् बलुनी मनीं निवर्तयि पितृरादमनं
प्रतीक्ष्य इति चेत न—‘तद्यापि’ एव सम्प्रति चत्वारि लामे असुखवैद्यापि ‘इदं हृदयम्’
एतन्मै विदितं ततः शङ्कुलादपात् वस्तुन (वारावाद्यानामोहित इति अवादाने
पक्षस्य) निवर्तयितुं वारयितुम् अत्र समर्प्यं न अस्ति न भवति । अथ मन्,
अलमे प्रायश्चित्तं प्रवर्तते किं करामि । [“अहमस्मि” इत्यादि (रा- वि-)—
“न च निष्ठादिषु सखित निवर्तते मे ततो हृदयम्” (त-, दा-, म-)] । अतः पर
तर्कशायीहत्यापचयाननपादानाम्—‘अथ मन् मन्मथं कुतश्च कुसुमाद्रुधयं सततं च-
मेतत् । (अन्ता)—

अद्यापि नूनं हरकोपवर्जित् इयि जलदोर्षं इवाश्वराशो ।

तमन्मया मन्मथं मन्मथान् भावयत्येव कदमैरनुच ॥

अपि च” इति ॥

NOTES

1 कामदान &c.—काम + दत् + दानच् कर्तरि = कामदान which is
a वैदिक form कामदान, चिन्मदान, &c, frequently occur in the
रामायण and महाभारत । In भाषा the form expected is कामदमान by
the rule “अन्तेभ्यः” । Raghava’s efforts to defend कामदान in
भाषा are amusing He says “यदा कामस्य दाने लदमने चारोहये वा दा
वदम्या अभिज्ञावादा ता यमा सः” । Vamana has the right solution.

2 (a) जाने—‘अनुपसर्गात्, य’ इति कर्तृभिन्नाये क्रियाफलं चामनेपदम् ।
(b) मे—कर्तरि षष्ठी । See next. (c) विदितम्—विद + क्त कर्मणि षष्ठ्यन्ते ।
Hence by the rule “कृत्वा च षष्ठ्यन्ते” we have षष्ठी in मे the
अनुपसर्गात् । (d) निवर्तयितम्—We have तुमुन् without क्रियाद्विधा

owing to चनम् by the rule "व्याप्तिश्चनेऽनमर्थे" : (e) The verse discloses the king's diffidence in spite of the resolution made in consultation with the jester

2 Readings—(a) न च निश्चान् &c places the कन् न with हृदयः । In the first half the कन् न is with चदम् । Logically this is 'defective "I know (चद जाने) yet heart persists" is not as direct as "I know yet I persist" When the final result is the same "A knows yet he persists" seems better than 'A knows yet B persists'" (b) चयापि &c - is childish If मन्त्राय is वचन because he is मन्त्रायश्च and so there is fire in him he must be वचन to all and not to the मन्त्राय only If anything he should feel less वचन to a कामिन् who is already वचन himself with love

(मदनबाधां निरूप्य) मगधन् कुसुमायुध त्वया चन्द्रमसा च, विप्रमनीयाभ्यामतिमुन्मोद्यते कामिजनमाय । कुत—

तव कुसुमशरत्वं शीतरश्मित्वमिन्दोर -

हयमिदमयद्यर्थं दृश्यते महिषेषु ।

विहृजति हिमगर्भरश्मिभिन्दुर्मंदूखैः -

त्वमपि कुसुमबाणान् वज्रमारीकरोषि ॥१॥

(Acting love-sickness) O mighty god with weapons of flowers by thee and by the moon both seemingly reliable the whole host of love-sick people is being deceived For your having flowery arrows and the moon's having cold rays both these seem untrue for people like me The moon casts fire with its rays that have frost (Or—are cool) within and you too are making your arrows of flower of adamant strength.

मदनमति । ('मदनम्' कन्दर्पम् 'बाधां' बाधन कन्दर्पकतां दोषां 'निरूप्य' चिन्तयेत् आह) 'मगधन् कुसुमायुध' पुष्पधनम् कुसुमो वीच ["वरविन्दुमार्गकश्च धृत्वा नरमज्जिहा मोन्नेत्पुनश्च पश्यते पश्यवाचस्य सायकाः ॥"] 'त्वया चन्द्रमसा' चन्द्रेण

‘व’ दाम्यामपि पुत्रायाम् ‘विश्वसनीयाभ्याम् (एकस्मात् कोमलकुसुमिन प्रहरन् परावृत्तिम् विकिरन् विश्वसनीय)’ कामिजनानां कामिनां ‘मायः’ समूहः, ‘अतिसम्प्रेषणे’ वधाते । नैव त्वं खट्वं प्रहरसि, नाप्यसौ चन्द्रः शीतरग्निम् कामिषु ।

तवेति । अन्वयः—तव कुसुमशरत्वम् इन्दो शीतरग्नित्वम्, इदं इयं महिषेण अयद्यार्थं दृश्यते । इन्दुः हिमवतभेदमुख्ये अग्निं विसृजति त्वमपि कुसुमशरान् वज्रसारीकरोषि । व्याख्या—‘तव कुसुमानि’ कोमलानि पुष्पाणि ‘शरा’ वाया यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इन्दो’ चन्द्रस्य ‘शीता’ हिमा ‘वज्रस्य’ किरणा यस्य तस्य भावः तत्त्वम् । ‘इदं इयं दाम्यावधन्तु’ ‘तम्’ इत् ‘विधा’ प्रकारो येषां तेषु कामिषु इत्यर्थः, अयद्यार्थम् अयं अग्निश्च अमनुष्यम् असह्यं दृश्यते अनुमीयते । आरम्भमाह—‘इन्दुः हिमं गतं’ आकरो भागो येषां तं ‘मदुच्छे’, किरणैः (करणैः श्या) ‘अग्निं विसृजति’ विकिरति त्वमपि कुसुमशरान्, पुष्पशरान्, अवससारान्, वज्रसारान् करोषि । न हि कुसुमस्य भेदभेदिता हिमस्य वा दाहकता अस्ति, तत् पुष्पस्य शीतरग्निश्च इति वदन् न कामिनाम् । (‘मदनवाचां निरुध्वा’ इत्यत आरम्भः ‘दधिक्रम्य’ इत्यत आह-
यन् न प्रविप्लवति भाति । मध्यं इदं इन्दुकिरणस्य तीक्ष्णतावचनं नातीव रमणीयम्) ॥

NOTES

1 (a) कुसुमायुध—आयुधानि अग्नेन इति आ + युध + कृ करोषे चञ्चल्ये = आयुधम् weapons [includes bow and arrow] कुसुमम् आयुधमसौ । तत्संज्ञा । [b] अतिसम्प्रेषणे—अति + सम + धा + लट् ते कामंषि । अति + सम् + धा means to cheat. Compare “परातिमन्वानमवीयते ई हि पुनरिमानमतिमन्वाय सुमानं” Act. V.

2 [a] अयद्यार्थम्—अयं अग्निश्च अमनुष्यम् अयद्यार्थम् agreeing with the sense अयं । न यद्यार्थम् । [b] विसृजति This is connected with महिषेण in the first half. In महिषेण अग्निं विसृजति the समसो is चीपट् चिक्रे आधारः । But महिषेण अयद्यार्थम् and महिषेण वज्रसारीकरोषि have विधेयं समसो । [c] वज्र etc.—वज्रस्य सारः वज्रसारः । स इव सारो दैवः वज्रसारः having the strength of the thunder-bolt, अवससारान्, वज्रसारान् करोषि इति वज्रसार + वि + कृ + लट् सि । A Calcutta Editor finds गतितम् here but this is wrong—the समास being prohibited by “उपपदमतिह” । It is merely placed before करोषि by the rule

“ने प्राग्धातोः” । (c) This looks like an interpolation See Notes below For a similar sense we may quote from Vikramorvasi—“इदमनुत्पन्नवस्तुष्वर्थान्नादुर्निवार प्रथममपि मनो मे पचवाच विधीति । किमुत मनयवातीन्मूलितापाङ्गुपदं रूपवनमङ्कारैर्दमि तेष्वङ्गेषु ॥”

अथवा—

अनिशमपि मकरकेतुर्मनमो रुजभावहृद्यमिमतो मे ।

यदि मदिरायतनयनां तामधिहृत्य प्रहरतोऽङ्ग ॥ ४ ॥

(मल्लेदं परिक्रम्य) क्व तु खलु संस्थिते कर्मणि सदस्यै-
रनुज्ञातः खिन्नमात्मानं विनोदयामि । (निश्चस्य) न प्रिया-
दयेनाहूते शरणमन्यत् । यावहेनामन्विष्यामि ।

Or, I like the fish-bannered god even constantly causing pain to my heart if it be that he smites referring to that damsel) of broad quivering eyes (Walking round with sigh of distress) The rite being over dismissed by the priests, where indeed shall I comfort my distressed self ? (Sighing) Nothing else but a sight of my beloved can help me I will seek her

‘पचवा’ इति पचान्वरे । अनियमिति । अन्वरे - मदिरायतनयनां तामधिहृत्य प्रहरति इति यदि (तदा) मकरकेतुः अनिश मनसो रुजभावहृद्यमि मे अभिमतः । व्याख्या—‘मदिरै’ अन्वरेपचान्वरे ‘आयते’ विमाले च नयने यस्या ताम् (“श्रीहृवेना-परिप्लवः करिषाङ्गमनोदराः विषमामान्तरा दृष्टिर्मदिरा परिकीर्त्ता ॥” इति वैमर्दि) ‘तां’ मकुलानाम् ‘अधिहृत्य’ विह्वलीकृत्य ‘प्रहरति’ मार्मिकं शेष ‘इति यदि’ यदेव भवति, तदा मकरकेतुः काम ‘अनिश’ सतत ‘मनसो रुज’ वेदनाम् ‘पाप-इत्’ कुर्वन् ‘अपि मे अभिमतः’ सञ्जातः । मकुलान्वायो कामो मे इति चेत्, कामजा पीडा अपि सुखदा इत्यर्थः । (विद्याभारपरपादा एत न पठन्ति । तुच्छार्थोऽयं प्रचितो वा) । [इति उत्तरम्—“अन्वरेवमुपलब्धम् मे न मां प्रत्यनुकीय । इदं च मङ्गल-शतैरनुमन्य नोतीति मयाहङ्गम् । आठव्य चाप प्रबन्धोपकण्ठे मथ्येव यन्मम शरमोच । (मल्लेदं परिक्रम्य)” इति (त- , व्या- म-)] ।

सखेदमिति । ('खेदेन' चात् 'सखे' यदा तदा 'सखेदम्' चात्मानम् विद्वन्म
 दयेदित्वा इत्यर्थः)—कथं । 'कर्म' च यामकर्मणि सस्थिते निपन्ने सति 'सदस्ये'
 समास्ये तादस्ये 'अनुयातः' सुसम्पन्नो याम्, विद्याभ्यस्तु भवान् इति ह्यनुमतिः 'सुद' इति
 प्राप्तखेदम् 'चात्मानं कं नु खनु विनोदयामि' विनोदं कारयामि ["तत्करोति
 तदाचष्टे" इति णिच् । ततोऽनुमतिश्च] । 'न च विद्याया' इदुद्वेगया य
 'दे'न नद्यात् 'अन्य' तद्वैभवे किञ्चित् 'दरदमे' चानि । तद्वैभवे च यदि विनोद
 क्काम् नात्यन्तं ["विद्यमानात्मानम्" (त, व्या-)— "दमकानाम्" (रा- वि, म-)
 "न च विद्यादयेनात्" (त, व्या-)— "किं नु खनु मे विद्यादयेनात्" (रा-, वि- म-)] ।

NOTES

1 (a) मकरकेतु—मकरस्य प्रतिर्जित इति मकर+कन्=मकर the
 figure of a mackerel which is a sea-monster. The कन् disappears in
 the case of a ध्वज by the Karika चर्चासु पूजनायांसु चिवकर्मध्वजेषु च
 इव प्रलिङ्गती सौष द्विषद्यादेषु ॥ स केन ध्वजो यथः । (b) Remark—
 We have very careless writing from मदनमोहन मालवीय to प्रहरीति
 The निवेद्यसागर Press edition of Raghava Bhatta omits the verse
 चनिग्रमपि &c Vidyasagara does the same. The whole passage is
 so glaringly defective that it is difficult to accept it as from
 Kalidasa. I notice some defects below—(i) विश्वसनीय as applied
 to चन्द्रम् is not a happy epithet. When we say so and so is
 विश्वसनीय (reliable) we imply that outward appearance is suspi-
 cious, but in fact he may be trusted. In the case of कुसुमाय
 the mention of आयुष is apt to create distrust so विश्वसनीय is all
 right. But चन्द्रम् has the derivative meaning the delightful
 time-keeper.—चन्दति चास्मादयति इति चन्द्रः । मिसीते कालम् इति ना
 चन्द्रहासी मायः । In his case विश्वसनीय is meaningless (ii) कामिना
 and कामिनाय equally express the meaning of कामिजनहाय which
 is therefore unnecessarily cumbersome (iii) Having directly
 mentioned कुसुमायुष and चन्द्रम्, subsequent reference should be
 by सर्वनाम except to avoid ambiguity. Now in the verse, while
 कुसुमायुष is referred to by 'तव', the name इन्दु is used for चन्द्रम्

It would have been better to say तव कुसुमग्रस्तं तस्य मीनमृतिलम् &c (iv) मदिदं for मदि is a kind of चन्द्रमस्य सा by no means pleasing (v) The first half of the verse तव कुसुम &c is only a repetition of तव चन्द्रमसा च &c above विमृशति हिमवतं &c immediately after वन is more direct and would have served the purpose quite well The writer seems to be in want of materials to complete the verse and is obliged to repeat (vi) In the first half, and in the preceding prose, the order is तम्, चन्द्रमस्, but in the second half, this is, for no good reason reversed, and we have इदम्, तम् (vii) It was mid day at the time and the reference to the unbearableness of moon light is a queer चन्द्रमस्य सा to say the least of it (viii) काम is addressed directly in the second person on the preceding page, but the verse चनिमसि &c, puts him unaccountably in the third person (ix) The वनि म वदतीति is superfluous The meaning is more easily expressed without it (x) The verse means—I welcome Kama's blow if he strikes with reference to Sakuntala The writer of this seems to be a superficial observer If the object of the king's love were less endowed by nature than Sakuntala, even then she would have pleased him as Sakuntala pleases now Compare the poet's remark "नव कलनाश्रीप यमति"—Act II (xi) चक्षुमस्ति ततो हृदयं तदापि नैव निर्वर्त्तितम् (See Ante) shows that the uppermost thought in the king's mind at the time is to search for Sakuntala Hence कं तु सख्यं म स्मिन् वसति &c naturally follows after निर्वर्त्तितम् The passage मदन्-वाधं निदध्य—वदतीति is thus an interruption But there is nothing here to interrupt the thought

2 Reading — The reading यमज्ञानम् does not suit the context There was no occasion to become यमज्ञानः Besides, if he was really यमज्ञानः, there were plenty of shades available, and he would not have been at a loss for a suitable place and exclaimed कं तु सख्यं &c I prefer सख्यम् He was evidently खिन्न for the poet remarks मदीदं यमिदम् ।

(सूर्याग्नवलोक्य) इमामुपातपवेलां प्रायेण सतावलयवत्सु
मालिनीतीरेषु ससखीजना शकुन्तला गमयति । तत्रैव तावद्-
गच्छामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) अनया बालपादपवीणा
सुतनुरविरं गतेति तर्कयामि । कुतः—

सम्मेलन्ति न तावद्वन्धनकोपास्तयावचितपुष्पाः ।

शोरसिन्ध्यायामो दृश्यन्ते किसलयच्छेदाः ॥ ५ ॥

(Looking at the sun) Usually Sakuntala passes this period
of fierce sun with her friends on the banks of the Malini,
where there are groves of creepers. There indeed I go. (Going
round and looking) I guess the fine-figured damsel has not
long passed by this row of young trees. Why do I say so?
The cases in the stalks whence flowers have been plucked
by her, do not yet close up, and those mutilated (Or - cuts in
the) young shoots appear wet with milky juice

सूच्यते । (दिशानिर्वाह्य 'सूर्यं च वदतीत्य' इति) 'शकुन्तला प्रायेण' वाङ्मते
न तु निवृत्तमेव 'हनागो बद्धयानि' विद्वानि लताविहृतान्यानां सन्ति देवु तेषु
'मालिनीतीरेषु' मालिनीनद्यान्तरेषु 'ससखीजनैः' विद्वदया अनदया च 'तत्रैव' इत्यन्
वयं 'कठोर' 'पातपी' रवि, रविकर इत्येवं दत्ता तदाविधा 'वेला' एव 'दमर्श' इति
अतिवाहयति ।

अनयेति । 'सुतनु' अनवच्छादी शकुन्तला 'अनया बालपादपवीणां' वीणां 'वेला' इति
वीद्योभिर्निर्वाणं वध्ना इत्येवं 'वचिरम्' अथवा एव 'गता' इति तर्कयामि' मन्त्रे ।
'कुत' एव प्रसीति इति चेत्—

सम्मेलन्तीति । अन्यतः—तदा अवचितपुष्पा इत्यनकोपाः न तावत् सम्मेलन्ति ।
अनी किसलयच्छेदाश्च शोरसिन्ध्या दृश्यन्ते । व्याख्या—'तथा' शकुन्तला 'वचिरम्'
मूलानि गच्छेतां 'पुष्पाणि' देशे देशी वा तदाविधा 'वन्धनकोपा' इत्यनकोपा 'न
तावत् सम्मेलन्ति' सम्मेलिता भवन्त्येव । 'अनो' दृश्यमानाः । विद्यते एव इति
अदे । अदेनावकाशः [अधिकरणे चञ्] । 'किसलयानी' अदेः' दिशः

किञ्चनया वा, ते 'च धीरेण' च्छेदनाभावात् छु तेच द्रवेच 'सिन्ध्या' याद्रा 'हृदयन्ते'
मल्यन्ते । [राघवो विजयासागरपाटाय "परिक्षिप्यावलोका" इत्यत "किमन्यच्छेदा"
इति यावन् न पठन्ति] ॥

NOTES

1. (a) मालिनी &c—तीरेषु तटदेशेषु, plural with reference to
different sites मलहेशानां बहुलादुपपन्नम् । (b) समञ्जीरणा—सञ्जीवनी
जल समञ्जीरन । शाकपार्थिवदितम् । तत्र सङ्घ वस म ना etc बहु— ।

2 (a) बाल &c—बोधी is पङ्क्ति a line, or वर्त्मन = road. "बोधी
वर्त्मन पङ्क्तौ च" इति हेम । In first sense बालपादपङ्क्ति means बाल-
पादपपङ्क्तिर्बोधिता वर्त्तते by लक्षणा When बोधी is वर्त्मन, say बालपादप-
बोधिता बोधी । शाकपार्थिवदि । तथा । द्वितीया वारणे । Both बोधि and
बोधी are seen. (b) चाचिरम्—न चाचिरम् not long It is a काल and
used as कर्म of समनक्षिप्या । 'दशकालाध्वनन्वा कर्मसञ्ज्ञा एककर्मणाम्' ।

3 (a) तदप्यन्तः—माकन्द्यः । The cases will first close up then
dry in the sun They have not even closed yet Hence the
flower must have been just now (चाचर) plucked (b) तद्वार्षित
&c—Sakuntala was too ill to attend to these things herself
The king thought she did these, because he did not know she
was ill

4 Remark—These signs guide the king I think the
passage ought to appear though Raghava omits it

(परिक्रम्य संस्पर्शं रूपयित्वा) अहो प्रवातमभगोऽयमुद्देशः ।

शक्रमरविन्दमुरभिः कणवाहो मालिनोतरङ्गानाम् ।

भङ्गैरनङ्गतमै रविरन्मालिङ्गितुं पवनः ॥ ६ ॥

(परिक्रमयावलोका च) अस्मिन् वितसपरिचिते लतामण्डपे

मन्निहितया शकुन्तल्या भवितव्यम् । तथाहि—

अभुवन्नता पुरस्तादवगाढा जघनगौरवात् पथात् ।

हारीऽस्य पाण्डुमिकते पदपङ्क्तिर्दृश्यतेऽभिनवा ॥ ७ ॥

(Acting as if touched by the breeze) Ah! this spot is pleasant with its fine breeze. Here by the love-stricken limbs can be closely embraced the lotus-scented breeze, the carrier of spray from the ripples of the Malini. (Going round and looking about) Sakuntala is bound to be near in this bower of creepers enclosed by canes. For at its entrance where there is pale sand is seen a fresh line of foot-prints, raised outwards in front and pressed down behind through the weight of the hips.

परिज्ञप्येति । 'परिज्ञप्य स स्वरं' वागसं स्पष्टं 'वददित्वा' वाकारेण च भिन्नीय ।
अहो इति । 'अहो' इति । प्रज्ञप्तेन चानेन सुमयं इत्य 'अयम लक्ष्यः' इति भावः ।

शक्यमिति । अन्वयः—अत्र अत्र इत्युक्ते अहो अरविन्दसुरभि मालिनीतरङ्गादी कदवाही पवन-अविरलम् आलिङ्ग्य शक्यम् । व्याख्या—अत्र प्रदीपे 'अनङ्गेन' कानेन 'तप्ते' शीतले प्राप्तकामज्ञतया 'अहो' गाने [अनुक्ते कर्त्तरि इतोया] 'अरविन्दे' कर्मणि 'सुरभि' पदग्रन्थि प्राप्तपदं मालिनी तरङ्गाद्या बीचीनां 'कदवाही' शोकरवाही, सुशोभितान् सर्वाङ्गतपंथ इत्यर्थः पवनं वात, अविरलं गच्छ यथा तदा 'आलिङ्ग्य' आर्त्तं च 'शक्यम्' । भद्रमङ्गने अहोदाहं सुरभिशीतवातसेवनं हितम् । तत्र इहैव सम्भवति इति भावः । 'अलिङ्ग्य' इति कर्त्तृचि यत् । एतत् शक्यम् एतदशक्यम् इति प्रश्नं सामान्यतो लिङ्गवचनयो अविदध्या एव वक्ष्यमिदम् । ततः शक्येषु पवनस्य अलम्भावः । न हि साक्षात्कृतं शक्यपवनयोर्विशेषविशेष-भावः । तेन "शक्यं पवनं" इत्युदाहरणः । "शक्यमिति रूपं विलिङ्गवचनस्य कर्त्तृ-भिधाया सामान्यापक्रमतः" इति वाचनम् । ["शक्यम्" (रा., वि., ङ.)—"शक्य" (त., न्या.)] "अविरलम्" (रा., वि., ङ.)—"अलङ्घ्यम्" (त., न्या.)] ।

अविदधति । 'अविदधन् विनामे परिवर्त्तिन् विदधते' लतामण्डपे लतामण्डपे 'सर्व-हितार्थं' मनोपयुक्तं शकुन्तलायां भविष्यम् । अनुन नकारप्रमादं 'तदाहि'—

अमीति । अन्वयः—पण्डितिकते अत्र द्वारे पुरस्तात् अनुमत्या, अवनदीरवात् पयात् अवनगाढा, अभिनवा पश्यन्ति दृश्यते । व्याख्या—'पाण्डव' पाण्डवर्षा. 'सिकता' बालुका; यस्मिन् तादृशे [सिकताशब्द स्त्रियां बहुले प्रादेश, कश्चिन् एकलो-पि] 'अन्व' लतामण्डपस्य द्वारे पुरस्तात् पुरोभागे, अङ्गुष्ठे, विरोधतः अङ्गुष्ठोः

इत्यर्थं 'समुपगता' उदरे निमुदा 'अनन्य' नित्यस्य 'गौरगाद' गुरुत्वात् 'पदान्' गुण्यो 'अवगाढा' गभीरं गढा, न तु केचन गढा 'अभिनवा' मय कृता 'पद-
पङ्क्ति इत्यन' एव वरस्त्रीत्यन्वयमस्ति तत्राह ।

NOTES

1 कथम्—With अथा पवन compare कृष्णम अभिलाष—In 'ra
सामन्तीदृशमात्रं ननु अत्र as in चिदित in चिदितमज्ञि—In 'ra
विहितवचन means विहितवचन (differing in gender) and विहितवचन
(differing in number) For विहितवचन compare अत्र च in "अत्र
अत्र अत्रादिभिरेव च प्रतिद्वन्द्वम्"—Bhashya विहितवचन is seen in
अत्र अत्रादिभिरेव in "अत्रादिभिरेव अत्रादिभिरेव दोषं विहितम्"—Bhashya
अत्र अत्र has both विहितवचन and विहितवचन in "अत्रादिभिरेव अत्रादिभिरेव
—उक्तमनन्यस्य उक्तं अत्र"—Kumara

2 वेतस &c—एषि + ल्य means 'to surround' Compare
एषि in the sense of a moat in "सहायपरिवेष्टय लब्धाय परिवेष्टयम्"
—Raghu

3 अभुङ्गता—This is कृष्णवचन Compare 'अभुङ्गतां कृष्णवचनमाभि
etc—Kumara

4 पात्रा मिकते—For a singular use of "मिकता" compare "एका
च मिकता तलदाने अमर्या" —Bhashya

यावद्विद्वान्तरिण भवन्तीकयामि । (परिक्रम तथा कृत्वा
मह्येन) अये सुख निवर्तनिर्वाणम् । एषा मे मनोरथप्रियतमा
मनुसुमास्तरणं शिलापदमधिशयाना मखीभ्यानुपास्यते । भवतु
योपरामर्शमां विश्वभक्तयितानि । (विनीकयन् स्थित) ।

I will look through some opening in the branches
(Going round and doing the sense—Joyfully)—Ah! The com-
fort of my eyes is found There, the dearest of my wishes,
lying on a stone slab with a coverlet of flowers is being
waited upon by her two friends Well, I shall hear their
confidential utterances. [Stands gazing]

यावदिति । 'विटपानां' शाखानाम् 'चन्दरेषु' चरकाशेन ['चन्दरमकर-
वधिपरिधानान्निर्दिष्टेदतादृश' इत्यमरः] 'चवलीकयामि' चव शकुन्तला इति न न
इति पद्यामि [यावदुद्योगे भविष्यति सट्] ।

परिकल्प्येति । 'तथा हला' विटपान्तरेषु दृष्टा, शकुन्तला चवली इति ज्ञाना
'सहस्रम्' चाह ।

अत्र इति । 'अत्र' इत्थे । 'नेत्रयो' सुप्तपूतयो लोचनयो 'निर्वाण' निर्जितद्रव
सुखकर वस्तु 'नयनम्' । तदेव स्पष्टं कथयति—'कसुमानाम् चाक्षरम्' तत्र सह
कुसुमेराकृतम् इत्यर्थः 'शिलापट्ट' मलरत्नम् 'चक्षितयानां' मलरत्नम् इति । ["चक्षि-
शीङ्ग्यासां कर्म" इत्याधारस्य कर्मत्वम्] 'मे मनोरथानां मनोरथेषु वा प्रियतमा प्रियतमो
मनोरथः, शकुन्तलाकपः पदाद्यं', 'सखीभ्याम् उपवासते' सख्येन, उपवास्यते इति यावत् ।
['उपासते' (त-, ग्रा-)—'अन्वासते' (रा-, वि-, म-)] ॥

भवत्विति । 'भवतु' चासां विज्ञासेन 'अदितानि' भादितानि (नपु सङ्गे भावे ह्) ।
विनयसंवादान् 'श्रीयामि' ।

NOTES

1 (a) नेत्रनिर्वाणम्—निर् + वा + णाट् भावे = निर्वाणम् निर्जतिः
compare "निवाण निर्जती नीसे" इति विकारार्थेण । (b) मनोरथ etc —
मनः इषी यस्मिन् यस्य वा तदादृष्टत्वात् मनोरथः wish Next ह्यन— । No
निर्धारण, hence the prohibition "न निर्धारणे" does not apply. (c)
शिलापट्टम्—पट्ट = पीठ a slab, a seat चासनः । एषु क्वादपि चासन्म्—
इत्यर्गं कार्यं कीदृशं

Reading—Both उपवासते and अन्वासाते imply सखी nursing
युग्मवा । "उपासते युग्मवासाच हिंसने" इति विश्वः । "अन्वासाते सखीवह्नी
सख्यामनुशाचने" इति ङीष् । Either will do.

(ततः प्रविशति यथोक्तव्यापारा सह सखीभ्यां शकुन्तला)
सखी (उपवीज्य सखेहम्)—हला सतन्दले, अत्रि सुहा-
यदि दे शलिणीपत्तवादे [हला शकुन्तले, अत्रि सुपायते ते
नलिनीपत्रवातः] ।

(Then enter with her two friends, Sakuntala engaged as described) FRIENDS [Tenderly, after having fanned her]—Dear Sakuntala, does the breeze of the lotus-leaves appear refreshing to you ?

शकुन्तला—किं वीज्जन्त मं महीभो [किं वीज्यतो मां मखौ] (मखौ विपादं नाटयित्वा परस्परस्वाम्नीकृत्यतः) ।

SAKUNTALA—Are you fanning me friends ? (The friends acting sorrow stare at each other)

राजा—वज्रवटस्यजरीरा शकुन्तला दृशति । तत् किमयमातपदीयः स्यात् उत यया मे मनसि वर्तते ।

KING—Sakuntala seems to be greatly distressed bodily. Now, is this the bad effect of the heat, or as it is in my mind ?

करोति । तत्करोतीति च] । Prof. Gajendrakadkar condemns मन्वायने, saying "it means 'experiences pleasure, according to 'सुखादिभ्य कर्त्तृवेदनायाम्'—पा ३ १ १८ But this rule has no application here The rule wants सुख to be कर्म । In मन्वायने here we have सुख as कर्त्ता and उपमान । Hence the correct rule is 'कर्त्तृ काङ् मनीष्य' (P ३ १ ११), सुखायने, thus derived means 'acts like something pleasant' not 'experiences pleasure' "

परस्परम् &c —See Act I Ante

३ वत तथा—The king suspects love sickness but he does not forget that the effect of heat is very much like it, This raises the doubt "Is it love or the heat " Presently he rejects the second (अथवा कृत मन्देहेन &c) :

(साभिलाष निर्वण्य) अथवा कृतं मन्देहेन ।

स्तनन्यस्तोशोर प्रशिथिलमृणालैकबलयं

प्रियायाः साबाधं किमपि कमनीयं वपुरिदम् ।

समस्ताप काम मनसिजनिदाघप्रसरयोर्-

नतु योषस्यैव सुभगमपराधं युवतिषु ॥८॥

(Gazing wistfully) Or away with doubt : How indescribably charming is this my darling's distressed frame with the Usira, applied to the breasts, and the single bracelet of lotus-shoot quite loose Granted, the distress of love and of the advance of summer is the same with young women, but the transgression of heat is not so charming

('साभिलाष निर्वण्य' मन्वायने विलोकादिचान्ते 'आत्मा समुपपत्ते') 'अथवा' पद्यान्तरे मन्देहेन ॥ अनेन कृतम् अलम् [कृतमिति व्यर्थं] अव्ययम् । "साभिलाष निर्वण्य" (रा-, त-, न्या-, ॥)—विविच्य (वि) ॥

सर्नेति । अन्वय —प्रियाया साबाध स्तनन्यस्तोशोर प्रशिथिलमृणालैकबलयम् इदं वपु किमपि कमनीयम् । युवतिषु मनसिजनिदाघप्रसरयो ताप सम काम, योषस्य अपराधं तु एव सुभग न । व्याख्या—प्रियाया 'शकुन्तलाया' साबाधया' पीडया सह

वर्तमानम्, अतएव 'भगवो न्यूनम्' अपि तम् 'उत्तार' वारत्तमूलान्ने दो यद्वन्
तरीत 'प्र'प्रिचिन्' अतिशय 'सुखान्' विभक्त्य एवम् एव वल्लभ इदम् 'यदिन्'
तत् सधीतम् 'इद' दृष्टमन् 'वपु' उत्तर 'किमपि' अनिर्वचनीय दृष्टान्तः 'कमनीय'
कमनीयम् । 'युवतिषु' विधे 'मनासजस्य' मनासजस्य कामस्य ("तत्पुत्रं हतं बहु-
लम्" इति सत्तया अनुक्) 'निदाघप्रसरम्' यथाधनम् च 'ताप' ज्वल सम
काम' तुल्य इत्युपायमन् । यथास्य निदाघस्य अपराधम् अपराध (ननु मही
भावे क) तु योक्तव्यं अतिक्रम पुन एवम् 'इदम् सुभग' सुन्दर म' । कामताया
कमनीयता इति शकुन्ताया कामज एव य ताप न निदाघज । तदाह "अथवा
हन्तु मन्देहेन" । ["यिदिन्" (त-, न्दा-, म)—"प्र'प्रिचिन्" (वा-, वि,)]
"किमपि कमनीय" (र-, वि)—"तद'व कनन य" (त-, न्दा- म-)]

NOTES

1 (a) मन्देहेन हन्तुम् = मन्देहेन कननम् : Hence मन्देहेन मनासजस्य
प्रति करणत्वात् तृतीया । शकुन्तायाः कननम् ।

2 (a) प्र'प्रिचिन् &c — एक अवयवम् । कननम् — । सुखान् एव एवम्
प्र'प्रिचिन् एवम् कननम् यिदिन् वद — । (ii) माशधम् — माशधम् इति वा
+ वाच + थ भावे = यथाधा distress, तया मद् । वद — । (c) किमपि —
A compound अवयव expressing indescribability Adverb quali-
fying कमनीयम् । (d) कमनीयम् — कम + कनीयम् कर्मणि । Also कामनीयम् ।
(e) निदाघ &c — निदाघ इति नि + दघ + घञ् अघिक्करी निदाघ
summer The rules "चङ्गुदीर्घाच्च" directs च to be substituted
for इ when निदाघ is a name of summer न + न् + च or चप् भावे =
प्रसर advance मनासि जात इति मनासि + न + च इति भूते = मनासि like
मनासि (Ante) मनासिच निदाघप्रसरम् इति (f) सुभगम् — The सुभगता
is not due to the उर्ध्वरेणुष on the breasts and the loose bracelet
on the wrist but to some thing altogether inde-scribable [g]
Remark—The suffering is equal from heat and love But the
latter adds charm to the person hence serves to distinguish
it's action from that of the former The additional loveliness
of Sakuntala leaves no doubt [हन्तु मन्देहेन] that she is love-sick.
Compare—"मोक्षे च प्रियदर्शना च मन्दमन्देहेन मनासजस्य" Infra

8 Reading—(a) शिथिलित implies that the bracelet was previously tight. But bracelets are worn loose प्रशिथिलित agrees with this. What was loose is more so (ग) now. (b) तदपि कमनीयम् as Monier-Williams has it after the Bengali Recensions implies that she appears lovely in spite of her distress, i. e. though her loveliness has suffered, she is still attractive.*

This seems inconsistent with the fourth line which supposes that the pangs of love enhance the attractiveness.

प्रियंवदा (जनाभितकम्)—अनसूये, तस्य राजसिन्धो पदम-
दंशणादो चारहिभ पञ्जस्सुखा विभ मचन्दसा । किं ए क्खु से
तस्मिन्निओ अमं आतङ्गं भवे [अनसूये, तस्य राजर्षेः प्रियम-
दर्शनात् आरभ्य पथुत्सुका इव शकुन्तला । किं नु खलु अस्या-
स्तस्मिन्निओ अयमातङ्गो भवेत्] ।

PRIYAMVADA (Aside)—Anasuya, Sakuntala has been as though (anxious absent-minded, care worn ?) since that first sight of that royal sage. Is it possible that this her ailment is due to him ?

अनसूया—सहि मम वि एरिसो आसङ्गा हिमचस । होदु
पुच्छिस्सं दाव ण [सखि ममापि ईदृशो आशङ्गा हृदयस्य ।
भवतु प्रच्छामि तावदेनाम्] । (प्रकाशम्) सहि पुच्छदब्बा
सि किम्पि । वलिअं क्खु दे सन्दावो [सखि, प्रष्टव्यासि किमपि ।
वत्तोयान् खलु ते सन्तापः] ।

ANASUYA—Friend, such is my mind's suspicion too. Well, I will ask her. (Aloud) Friend, you have to be questioned about something. Your distress is indeed great.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

अनेति । 'राजर्षे' दृष्टव्यत्वं प्रथमं दर्शनं समागतं ततः 'आरभ्य पट्टान्मुखा-
वत्' उत्कृष्टिता इव शकुन्तलां लक्ष्यते । 'किं नु खलु' अपि वा [चिन्तकं यमं प्रश्न]
अस्याः अयमातङ्गः 'एषा पीडा स' राजर्षिरेव निमित्तं 'कारणं यस्य तादृशी भवेत्' ।
दृष्टव्यत्वं इव क्रियाते किम् ।

अनपूरेति । एतदपि प्रियवदां प्रति जनान्तिकमेव । 'इदानीं श्रीशङ्का इदमपि'
इदमपि च यदने [इदमेवायं अर्त्तं वि यथा] । दृष्टव्यत्वात् अस्याः अपि इदमपि
मन्थे । 'किमपि' वस्तु प्रष्टव्या 'अस्मि' त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि (प्रश्नोत्तरप्रधान-
कर्मणि तस्य) । 'वन्देयान्' यद्वत् खलु ते मन्तापः । गुर्वी ते वेदता अतः प्रष्टव्यामि
किञ्चित् ।

NOTES

1 (a) प्रष्टव्यामि &c — त्वामहं किमपि प्रष्टुमिच्छामि becomes त्वं मया किमपि
प्रष्टव्या the प्रधानकर्म becoming उक्त by the maxim 'न्यादे प्रधानं
दृष्टादिप्रधानम्' : (b) खलु—This may also be taken as ऐतौ । I wish
to speak to you, because (खलु)—you are suffering much

शकुन्तला (पूर्वाङ्गेन शयनादुत्थाय)—इत्ता किं वक्तुकामासि
[इत्ता किं वक्तुकामासि] ।

SAKUNTALA (Rising from the bed with her upper half)—
What do you want to ask, dear ?

अनसूया—इत्ता सठन्दले, भगवन्मन्दरा दासु अहं मन्त्रण-
गदम्न वृत्तन्तम् । किन्तु जादिसो इतिहामनिबन्धेसु कामय-
माणानं अबत्या सुगोत्रदि तादिमी दे पिक्रामि । कहेहि
किणिमित्तं दे सन्दाओ [इत्ता शकुन्तले, अनभ्यन्तराः स्तु वयं
मदनगतस्य वृत्तान्तस्य । किन्तु यादृशी इतिहामनिबन्धेषु
कामयमानानाम् अवस्था श्रूयते तादृशीं ते प्रेक्षे । कथय किनि-
मित्तं ते मन्तापः] । विचारं क्खु परमत्थदो अजाणिः अणा-
रम्भो पट्टिधारस्स (विचारं खलु परमार्थतः अज्ञात्वा अनारम्भः
प्रतिकारस्य) ।

ANASUYA—dear Sakuntala we are indeed inexperienced in matters concerning love But yours, I see is the same condition as is heard of lovers in historical composition Tell us to what your distress is due Without having known the disturbing action in its character, counteraction cannot indeed be begun

शकुन्तलेति (‘पूर्वाङ्गेन’ पूर्वकायेन शयनात्’ शिलाशय्याया उक्त्या’) [“शयनादुत्थाय” (रा., त., ग्दा., म.)—‘पुष्पगव्यामुदसा” (वि.)] ॥

कुलीति । वक्तुं कामं अभिज्ञातो यस्या तादृशी अस्ति वक्तुमिच्छति [लुप्येदं वयमं कृतं तुङ्गाममममोदपि” इति तुमी मलोप ।]

कुलीति । वयं मदम काम गतस्य प्रापतस्य कामसन्वित्वम इत्यर्थं वृत्तान्तस्य बातीया न अभ्यन्तरा न तत्त्वज्ञा । अज्ञातमदनवृत्तान्ता वयम् । स्वयं न कामयमाना वयं नापि दृष्ट कामयमाना कदित जनीऽकार्म । ‘इतिहासप्यिता’ ये निवन्धा प्रवन्धा तेषु कामयमानानां कामिनां तादृशी अवस्थाशून्ये तादृशी ते प्रीतिः । नानुभूता न च दृष्टा किन्तु सुता । द्वि निमित्त कश्चिन्नि निमित्त [निमित्त कारणैरेतुषु सर्वांसी प्रायदर्शनम्—इति प्रथमा] । [“अनभ्यन्तरा खलु वयं मदमगतस्य” (रा , वि., म.)—अनभ्यन्तरा वयं ते मनोयतस्य (त , ग्दा.)] ।

विकारंति । परम अर्थ परमार्थं तत्त्वम् । तत्त्वत स्वरूपत । विक्रियते अवस्थापापने अर्नेन इति विकार विह्वलिकारसम ‘अज्ञात्वा प्रतिकारस्य’ प्रतिक्रियाया ‘अनारम्भ खलु’ अननुष्ठानमेव प्राप्नोति । अज्ञाने रोमे किमोषधम् इत्यर्थः ।

NOTES

1. वक्तुं कामा—See वक्तुं काम , Act I

2 [a] अनभ्यन्तरा &c—अभिज्ञता अन्तरम् अभ्यन्तरा included. न अभ्यन्तरा not included=बाह्य outside The sense is—We are outside the pale of love-matters We have no experience of these things direct or indirect By ‘we (वयम्)’, she means all ascetic girls

3 Reading—The Bengali reading too is good We do not know [अनभ्यन्तरा वयम्] what is in your mind [ते मनोयतस्य] ।

4 (a) परमार्थत has करणे तसिप्रत्यय as in खरत and वचत in

“दृष्ट, शब्द, खरतो वचतो वा”—Bhashya.

राजा—अनसूयामपानुगतो मदौयस्त्वर्कः । न हि स्वाभि-
प्रायेण मे दर्शनम् ।

KING—My suspicion has haunted Anasuya also. Verily,
I do not view it after my own mind.

शकुन्तला (आत्मगतम्)—वनव' व'सु मे अहिनिविभो ।
दाणिं वि सहसा एदाण य मङ्गयोमि निवेदिदु' [वलवान् वलु,
मे अनिनिवेशः । इदानीमपि सहसा एतयोर्न शक्नोमि निवेदयितुम्] ।

SARUNTALA [Aside]—Great is my anxiety [to conceal]
Even now I cannot forthwith reveal to them

प्रियंवदा—महि सुह, एसा भणदि—कि अत्तणी आतङ्क'
उवेक्खमि । अणुदिवस व'सु परिहोअमि अत्तेहि केवल लावण्य-
मई छाया तुम न मुञ्चदि [मग्गि सुह, एसा भणति—किमात्मन
आतङ्कमुपेक्षमे । अनुदिवस' खलु परिहोयसे अत्ते । केवल'
लावण्यमयो छाया त्वा न मुञ्चति ।]

PRIYAMVADA—Friend she says rightly, why do you
neglect your trouble? Even every day you are being thinned
in the limbs. Only the glimmer of loveliness does not leave
thee

अनसूयेति । मदौयस्त्वर्क' इत्येदं—अपि कालत्रा पेशा अस्या—इति वक्ष्य
अनसूयामपि अनुगत प्र. ६. १० । अनसूयाया अपि अद्यमेव सन्देहो जातः । 'म' मम
दर्शनम् अनुमान स्वसा आत्मन अभिप्राय अभिप्राय तेन तदनुसारं च 'न हि'
नेव । एव—आत्माभिप्रायसम्बन्धाविनेष्टजनचित्तवृत्ति प्रार्थयिता विदम्याति इति यत्
प्राष्ट' मया उक्त तदनुसृतम् । अन्यथा कथमनसूया अपि तथैव मन्यते ?

अनसूयानिति । मे अभिनिवेश यव वलवान् खलु अति हि मे गोपनीयता
प्रस्था । इदानीमपि अपुना एव मुनिर्वन्त वृष्टा अपि एतयो [अवे वठी] सहसा
अतर्कितमेव निवेदयितुं विद्यापयतु न शक्नोमि ।

सखीति । सखि शकुन्तले एषा चनस्या सुहृ युक्त भवति भावने । चामर
 आतङ्ग' व्याधि किमुपेक्षसे कथमवज्ञानासि । ["विष व्याधिरुपेक्षित"] ।
 सखु' प्रतिदिनमेव चङ्गे' कपोलादिभि परिहोयसे होना भवति । व्याधिना चरानि
 ते गृह्यन्ति । केचन सावयमशो साख्यपूर्णा ह्याया कान्ति त्वां न मुञ्चति ।
 ["सखि सुहृ" (वि)—"सखि शकुन्तले सुहृ" (रा-म)—"सुहृ". (त-म्या)] ।

NOTES

1 आभिधाने—ततोया करवे । See "एकमात्राभिधाय—" Act II.

2 (a) एतवान् &c—My desire to conceal is indeed great, I cannot overcome it. It is out of the question to reveal my wish out of my own accord. But they are asking me now. Even thus I cannot come out with it at once. निवेदयितुम्—
 तसुन् without a क्रियार्थक्रिया, because of the root यत् in यत्कामि ।

3 (a) चतुर्दिक्—दिवसे दिवसे इति वीक्षणार्थे चम्यदी— । (b)
 परिहोयसे—चोडाक व्यागे परकीपदी । लट् से कर्मणि । The root is not
 duplicated because the duplication takes place द्वौ and in the
 कर्म and भाववाच्य—the द्व is replaced by यत् । (c) सावयमशो—सावय
 is कान्ति loveliness "सुहायकनिषु ह्यायायासरत्नलमिवानरा । प्रतिभाति यदेषु
 तत्रावयमिहोचने ॥"—Quoted by Mallinatha in Kumāra. भावय
 प्रचुरमशाम् इति सावय + मयट् + डोप् स्त्रियाम् = सावयमशो full of loveli-
 ness

राजा—अवितथमाह प्रियवदा । तथाहि—

चामरामकपोलमाननमुरः काठिन्यमृक्स्तनं

मध्यः क्लान्ततरः प्रकामविनतावसौ ह्रविः पाण्डुरा ।

शोच्या च प्रियदर्शना च मदनक्लिष्टेयमालस्यते

पताणमिव शोषणेन मरुता स्पृष्टा लना माधवी ॥ ८ ॥

KING—Priyamvada speaks the truth—For, her face has the cheeks slightly emaciated her chest has the breasts forsaken by firmness, the middle is thinner, the shoulders are very much drooping, the complexion is pale. Stricken by love, this damsel appears pitiable yet charming to look like the creeper Madhavi struck by the wind that dries up the leaves.

अवितथेति । 'तथा' सत्यम् । 'अन्यमेवम्' । विमत तथा अन्धात् इति 'वितथ' मित्या । न वितथम् 'अवितथ' सत्यम् । सत्यत्वे कारणमाह 'तथा हि' इति ।

चामेति । अन्य - आमन चामचामकपोलम् । सर काठिन्यमुक्तसम् । मध्यः हानतत् । असौ प्रकामविनती । कवि पाशुरा । मदनकठिना इय पताया शीघ्रवेग मदता कृता सता माधवी इव, शीघ्रा च प्रियदर्शना च आलुचाले । व्याख्या - अनु- दिवसम् अङ्गे रिपुपरिहोयते इति 'चालनम्' अस्या मुख 'चामचामी' ईदृशचामी ('प्रकारे गुणवचनम्' इति द्विवचनम्) 'कपोली' मन्त्रो यस्मिन् तद्यार्थि जातम् । सर, 'वच' 'काठिन्येन' दृढतया सुखी 'विपुली सती' यस्मिन् तद्यार्थि जातम् । 'मध्य' 'सदर' ज्ञानतत् 'अतिमयेन चोचो जात (बुद्धिणा पूर्वावच्छामयेन प्रकर्षविवक्षया तत्प) । 'चामी' चामी 'प्रज्ञानम्' अन्य 'विनती' विनती । 'कवि' मूर्ति 'मन्त्र' 'पाशुरा' वशी जाता । अतएव 'मदनेन' चामेन 'कठिना' दीकृता 'इय' प्रकलना 'पताया' शीघ्रवेग शीघ्रकारकेन 'मदता' वैचवायुना 'कृता' ताकृता 'मता माधवी इव शीघ्रा' अनुकम्पयोगा, अपि च लाकम्पयोगी ह्यादा इना न सुचति इति 'प्रियदर्शना च' मधुरा- लयि 'चालचामे' आभाति ॥ ["कठिना" (रा-, वि-, न-)-'मना' (त-, या)] ।

NOTES

1 (a) चाम & c — च (चये-आदि) + क कर्त्तरि = चाम emaciated चामप्रकारी इति चामी चामी the duplication being due to the rule "प्रकारे गुणवचनम्" । The duplicated form is treated as a कर्मधारय by the rule "कर्मधारयवदुत्तरं" । Hence the सुप् disappears giving finally चामचामी । Now see Tika (b) प्रियदर्शना—प्रीयातीति प्री + क कर्त्तरि = प्रियम् pleasing, lovely प्रिय दर्शनस्या whose appearance is pleasing, वङ्—, with कर्मणि वशी in यन्तः ।

2 Reading—मदनमना has कर्त्तरि क in मना । Hence मदन is the वृत्त in the वक्ता—मदनेन मना । But मदन is the कर्त्ता in मदता कृता । This loss of uniformity is avoided by reading मदनकठिना because कठिना has कर्मणि क ।

3 अयम् शीघ्रं शीघ्रा इति शब्द + शब्द कर्मणि = शीघ्रा । "वा आशयः" इति कुल न ।

शकुन्तला—सखि कस्य वा अस्मिन्स कदम्बम् । किन्तु आशमइतिहा दासिं वो भविस्सं [सखि, कस्य वा अन्यस्य कथयिष्यामि । किन्तु आर्यस्यिवो इदानीं भुवयो भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—Friends to whom else shall I reveal,
But I shall now be the cause of trouble to you.

उभे—अतो एव शिष्ययो । सिणिह्वजनसंविभक्तं हि दुःखं
सजभवेदनं होदि [अतएव निवेद्यः । शिष्यजनसंविभक्तं हि
दुःखं सद्यवेदनं भवति] ।

BOTH—Hence indeed is the pressing The trouble shared
with affectionate friends, becomes of bearable poignancy.

महोति । 'कस्य वा अन्यस्य' जनस्य (सम्बन्धविषयया वडौ) 'कदापिद्यामि' ।
युययोरेव कदापिद्यामि नात्यस्य । 'किन्तु इदानीम्' अयुना, एतदुक्ता इत्यर्थः, 'पुनरी'
(कर्मणि वडौ) 'आयासयितो' क्लेशदायिनो 'भविष्यामि' । दुष्करो मे पीडोपदद
तदर्थे प्रयत्नमानवीयुं वथी महान् आयासो भविष्यति । ["किन्तु आयासयितो" (क-
या-, म-)—"आयासयितो" (रा-, वि-)] ।

अत इति । व्याधिमहान्, उदयसो दुष्कर 'अतएव निवेद्य' आददातिद्व
अस्माकम् । 'दुःखं' पीडा 'शिष्येषु' शिष्यकुलेषु 'जनेषु स विभक्त' हतविभागं स
'सद्य' सीड्, मर्या 'वेदना' आयासो यस्य तथाविध 'भवति हि' । ["अतएव"
(त-, म्-) "अतएव उतु" (रा, वि, म)] ।

NOTES

1 (a) आयासयितो—आ + यस् + विच् + टच् + कर्त्तरि क्तिद्याम् one
causing trouble (b) इदानीम्—Now i.e. by revealing to you? (c) The sense is—I have no one else to confide in, I must tell
you But (किन्तु) by telling you, I shall only put you into trouble This is why I have not told you so long It will not be
a bland relation but (किन्तु) will give you some trouble. It
seems the किल should not be omitted.

2 (a) उभे—उभ is dual, but उभय is singular as a rule,
though plural is seen in "सुसुपरस्य हररुभये हतम्"—Act VII (b)
शिष्य &c.—शिष्य + क् कर्त्तरि कर्त्तमाने = शिष्या affectionate. तादृशो जन्मः ।
उभं धा— । Now see Tika

राजा—

पृष्टा जनेन समदुःखमुखेन बाला
नेय न वक्षति मनोऽतमाधिहेतुम् ।
दृष्टो विहृत्य बहुशोऽप्यनया सत्पणम्
अत्रान्तरे श्रवणकातरतां गतोऽस्मि ॥१०॥

KING—Asked by persons who equally share her sorrows and joys, this girl will not refuse to disclose the cause of her trouble which rankles in her mind Though longingly gazed at several times by her turning round, I have become afraid of hearing at this juncture

शकुन्तला—सहि, जदो पडुदि सम द सणपइ' आअदो सो तपोवनरक्खिटा राएसी—[सखि, यत् प्रभृति सम दग्धनपय-सागतः स तपोवनरक्षिता राजर्षिः—] । (अर्द्धाक्षेन मञ्जां नाटयति) ।

SAKUNTALA—Friends from the time that royal sage, the protector of our hermitage crossed the line of my sight— (Acts bashfulness when partly said)

पृष्टेति । अन्वयः—इयं बाला समदुःखमुखेन जनेन पृष्टा [मती] मनोगतम् आधिहेतुं न वक्षति नः । अनया बहुम् विहृत्य बहुशो दृष्टोऽपि अत्रान्तरे श्रवण-कातरतां गतोऽस्मि । , व्याख्या—‘इयं बाला’ शकुन्तलायाः शकुन्तला दृष्टुं मुखं मुखं दृष्टुं मुखं दृष्टुं मुखं [“विप्रतिविम्बस्यानधिहरणार्थम्” इति विभाषा इत्येकवदभाष] ‘समी’ समं वा दृष्टुं मुखं दृष्टुं मुखं वा अन्वयः ‘तेन समदुःखमुखेन’ मुखवेदनेन ‘जनेन’ सखीजनेन ‘पृष्टा’ मती मनोगतम् आन्तर निमूढतमित्यर्थः आधे’ धीराया ‘हेतु’ कारणं ‘न वक्षति न’ वक्षति न । ‘अनया शकुन्तलाया’ ‘बहुम्’ न तु एकवारमात्रं द्विषां विहृत्य पराहृत्य ‘सदृश’ साभिन्वाय ‘दृष्टोऽपि’ [अपि न स, वक्ष्यत्युक्तम् सन्देहस्यान-वशाय] ‘अयं’ अस्मिन् ‘अन्तर’ अवकाशे ‘श्रवणे’ उत्तरवशे ‘कातरतां’ भयं ‘गतोऽस्मि’ । स्पष्टमिदं अयं साभिन्वाया, इत्यन्वयविशेषकारणे भौतोऽस्मि, किमियं वदेदिति । [“अत्रान्तरे” (रा., वि. म.)—‘अन्तर’ (त., व्या.,)] ॥

सखीति । 'यत्' यथात् कालात् 'प्रभृति' चारभ्य [दृष्टिद्योने पचमीतिप्रत्ययः पचमी] 'स तपोवनस्य रचिता' रचक राजर्षिः दृष्टवान् 'ममदर्शनस्य' दृष्टं 'दद्यान्' ["सङ्कपूर्वभू पद्यामानस्य" इति ममासान् चद्रव्यथ] 'यागत.' प्राप्त—(चङ्गेन चक्रमेव) आशिक्षेन भावकेन 'सख्यां नाटयति' रूपयति) :

NOTES

I (a) जनेन समदुःखमुचिन—of समदुःखमुचि सखीजन—Raghu. VIII (b) बाधा—A bribe might mislead But only a frank disclosure is expected from a बाधा : (c) न, न—Two negatives emphasise the affirmation न वद्यात् न—not that she will not disclose=she will certainly disclose (d) मनोवतम्—मन मतम् i.e. मनास हीनम् secretly cherished, un-revealed. (e) दृष्टे &c.—Comp. आसीद् विवृतवदना &c—Act II

II (a) दर्शन &c—पश्यत्यनेन इति दृश्य+लुट्+करणे=दृश्येनम् eye तस्य पत्या &c See Tika (b) तपोवन &c—रच+वच्+कर्तरि=रचिता ।

3. चङ्गेन—चङ्गम् चक्रम् चङ्गेनम् partly uttered सहस्रपेदि समास, the द्वितीया in चङ्गम् being क्शिपविशेषश्च । तेनः द्वितीया द्वितीया ।

उभे—कधेदु विभसही [कथयतु कथयतु प्रियसखी] :

BOTH—Go on, go on dear friend

शकुन्तला—तदो पटुदि तगदेण भङ्गिलासेण एतदवत्पुनर्दि संवृत्ता [ततः प्रभृति तद्वतेन अभिवायेण एतदवस्यासि संवृत्ता] ।

SAKUNTALA—Since that time with my desire fixed upon him I am reduced to this state.

राजा (सहस्रम्)—श्रुतं यत् श्रोतव्यम् ।

अर एव तापहेतुर्निर्वापयिता स एव मे जातः ।

दिवस इवाभ्रश्यामस्तपाल्यये जीवलोकस्य ॥ ११ ॥

KING (Joyfully)—What is worth hearing is now heard. Cupid indeed is the cause of my distress, he himself has be-

come my comforter, as becomes the day dark with clouds at the end of summer to the living world

तत इति : 'तत प्रभृति' 'त' राजर्षि 'सनेन' तद्विषयेन 'अभिन्नादिषु' मनोरथेन [द्विती तृतीया] 'एषा अवस्था' यस्या तयाविधा 'सुखसाक्षि' आतामि ममी मे दुःखनेन समाप्तम प्राप्तेयने, तेनियमवस्था मे : [राघवे विद्यासागरवादाय "कथयतु कथयतु प्रियसखी" इति न पठन्ति] :

सुतमिति : 'सुतस्य' स्वयन्वर्गस्य यत् तत् 'सुतम्' :

अर इति : अन्वय — तपात्पदे जीवन्लोकस्य अन्वयान्ते दिवस इव मे अर एव तारयेत् न एव निर्वापयता जातः । व्याख्या—'तपस्य' निदाघस्य ["निदाघ उन्मीपगत उष्ण उन्मागमक्षप " इत्यमर] 'अन्वय' अन्वयान्, तस्मिन् 'जीवन्लोकस्य' प्राचिनसूक्तस्य मन्त्रस्य 'अन्वे' मेघे 'ग्राम' जगत् 'दिवस इव' मेघाच्छद्री शरत् इव 'मे' मम मन्त्रस्य 'अर' वन्द्य 'एव तापहेतु' दिवसपदे उन्मागजनक, अन्वयस्य मन्त्रापन्नर, 'म एव' दिवस एव अर एव च, 'निर्वापयिता' विनीतयेत् [उन्मयस्य समाप्तमेतत्] 'जात' मेघाच्छद्री दिवस वरंवात् पूर्व ताप करोति पदाद्य इति । कासीपि अकुलतावचनान् पूर्व मे तापप्रद अतीत परस्य तापहरी जात इति भाव ["अन्वयान् " (त-, व्या, म-)—अन्वयान् " (रा-, वि-)] :

NOTES

1 (a) 'निर्वापयिता'—निर + वा + निष् + लृच् कर्त्तरि the comforter See under शरीरनिर्वापयता—ante (b) तपात्पदे—अति + इ अच् भावे = अन्वय end Now see Tika (c) जीवन्लोकस्य, मे—जीवन्ता प्राचिना भीकी सुतस्य जीवन्लोक the world of living creatures तस्य : कवे चट्टो : मे मम मन्त्रस्य also जीवन्लोकस्य मन्त्रस्य तापहेतु and निर्वापयिता : Also we may have चट्टो मे मम कि चट्टो : मे or जीवन्लोकस्य ताप — माम् or जीवन्लोक तपति : मे or जीवन्लोकस्य निर्वापयिता — माम् or जीवन्लोक निर्वापयति :

2 Simile—The following are compared—(i) अर and अन्वयान्ते दिवस : (ii) अन्वय and जीवन्लोक—Also Remotely (iii) अन्वयान्ते and तपात्पदे : Heat during summer oppresses like love-sickness (c. f ममन्त्रस्य काम मन्त्रमिजनिदाघप्रसरणी Ante). The oppression is very great (तापहेतु) when at last the sky is overcast (अन्वयान्)

and the clouds are about to pour. Similarly the suspense of the king was intense when Sakuntala was about to make a declaration. This shower brings relief to the world and the declaration gives comfort to the king. Thus वर behaves like the वर्षादाय day *

* ■ Reading—Raghava reads चरंशामः. He means the day is oppressive in the morning hours [चरं], and cool when it is शाम in the evening [the other चरं]. We have to guess the reason for the शामता. I believe many will prefer to have the clouds [वस] directly mentioned. Besides चरंशाम ignores the well-known fact that just as the clouds gather the heat increases, and does not abate unless there is a down-pour. Lastly we have a similar idea in Raghu XII, where शामवादिता वस occurs. This leaves little doubt that here the poet wrote चरशाम.*

शकुन्तला—तं जह वो अणुमदं तह वदह जह तम्स राए-
सिणो अणुकम्पणिजा होमि । अण्णहा अन्नम्सं मिञ्जह मे
तिलोदधं [तत् यदि युवयोः अनुमतं तथा वत्तंयां यथा तस्य
राजपेः भुङ्कम्यनोया भवामि । अन्यथा अवयं सिञ्चतं मे
तिलोदकम्] ।

SAKUNTALA—Now if approved by you, so arrange that I may become favoured by that royal sage. Or certainly sprinkle for me water with sesamum seeds.

राजा—संशयच्छेदि वचनम् ।

KING—The declaration cuts short all hesitation.

प्रियंवदा (जनान्तिकम्)—अनसूय, दूरगघमसहा अक्षुन्ना
इमं कालहरणसस । अस्मिं वदभावा एमा सो ललामभूदो
पोरवापं । ता वुत्तं मे अदिलामो अदिषन्दिदुं [अनसूये.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

दूरगतमन्मथा भक्तमा इयं कालहरणम्य । यस्मिन् बहभावा
एषा, न ललामभूतः पौरवाणाम् । तत् युक्तमस्या अभिलाषः
अभिनन्दितुम्] ।

PRIYAMVADA—[Aside] O Anasuya, with her love far
advanced this one is incapable of taking time. He, on whom
her affection is placed, is the very gem of the Pauravas. So
her desire deserves to be approved.

तदिति । 'तत्' तस्मात् यदि युवयोरनुमतं यदि वृत्तिं युक्तं तर्क्यते ["मतिबुद्धि-
पूजायैभ्यः" इति वक्तव्येन तत् । "ज्ञानं च वक्तव्येन" इति कर्त्तरि षष्ठी] तदा
'तथा' तेन प्रकारेण 'वक्तव्ये' आचरत 'यथा' तेन प्रकारेण 'तस्य राजर्षेः' अनुकम्पनीया,
अनुपाह्वया 'भक्त्या' । अथवा 'अनुपाह्वया' 'अथवा' नै तिन्विदकं प्रोक्तव्यं तिस्रिभ्य
जनाच्चलि 'मिथतम्' । निश्चितं मरिच्यमि यदि न राजा मां नानुकम्पते इत्येव ।

कथयति । 'वक्तव्यं' अनुकम्पनीयं 'म मय' एतत् कर्त्तव्यम्, एतत् वा, इत्याकार
प्रथ 'क्षिप्रम्' । एतत् सुखा सखीणां कर्त्तव्यम् अवधारितमेव श्रुतम् ।

अनन्ये इति । 'दूर गत' प्राप्ती 'मन्मथ' कामो यस्या तत्ताविधा एव कालहर-
णस्य अवस्था अपीय्या । अटिति प्रतिविधिम् । किं कामस्य उच्छेदीत्यप्रतिविधानम् ?
न इत्याह—'एषा यस्मिन्' ननि 'बहभावा' दत्तविना 'स पौरवाणां ललामभूत' भूषण-
सर्वेषु 'तत्' तस्मात् 'अस्या' अभिलाष अभिनन्दितुं पूजयितुं 'युक्तम्' [सामान्योप-
पन्नान् विद्वद्भेदेषु समानाधिकरण्यात् । "अथ एवम्" इति यथा] । सत्पत्नी
'अस्या' अभिलाषः श्रुत्य न तस्य इत्येव ।

NOTES

1. a राजर्षेः—The वक्तव्य is also admissible राजर्षे राजर्षिणा
वा अनुकम्पनीया by the rule "ज्ञानां कर्त्तरि षष्ठी" । b अथवा—अथ+
एवम् । अथप्रकारेण otherwise । c if not pitted by the royal sage ;
or, not so arranged by you न चित् तथा वक्तव्ये तिन्विदकं मिथतम् ;
(c) तिन्विदकम्—तिस्रिभ्यम् उदकम् । अक्षपाणिं धादितम्—। तत् । तिस्र उदकश्च
हास तिन्विदके unless उदकम् is taken as जातिवाचक and is therefore

avoided This is an offering to deceased person Hence the sense is—Otherwise I shall die.

■ स शय &c—संशय किंचित् इति संशय + हिद + चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि that which removes doubt The doubt स शय does not refer to the king's doubt about her love, but to the friend's doubt as to what has to be done. The king has no doubt, as is obvious from वृथा जनेन &c and श्रुत यन् श्रोतव्यम्—Ante, Sakuntala asks her friends to plead for her with the king (तया वृत्तेन यथा तस्य राजभैरवकल्पनीया भवामि). The friends might naturally hesitate But सिञ्चत मे तिलोदकम् removes all hesitation [अशयश्च हि वचनम्] ।

3 (a) अचमा—अमते इति अम + अच् कर्त्तरि स्त्रियाम्—अमा capable न अमा । Something has to be done quick and she is anxious to do it herself [b] बद्धभावा—भवतीति भू + च कर्त्तरि = भाव desire बद्धोभावे यस्या यथा वा । [c] सज्जामभूत—See आचमललामभूताम्—Act. II, She means that Sakuntala's choice is mightily well placed (d) युक्तमस्या etc—Priyamvada is burning to utter the word of congratulation Sakuntala's condition is critical [अचमा इयम् etc] Her choice is unexceptionable [सज्जामभूत धीरवाचाम्], a word of encouragement from us saves her What do you say? Shall I utter it? This is the mood in which Priyamvada makes this speech

अनसूया—तद्व जह भणामि [तथा यथा भणामि] ।

ANASUYA—It is as you say ?

प्रियवदा (प्रकाशम्)—सहि. दिदिभा अनुरूपो दे सहि-
णिसो । सागरं उज्झिष्य कहिं वा महानदी ओदरद्व । को
दाणिं सहभारं अंतरेण अदिमुत्तलद पल्लविटं सहदि [सखि,
दिष्टया अनुरूपस्ते अभिनिवेशः । सागरं वज्रयित्वा कुत्र वा
महानदी अवतरति । क इदानीं सहकारमन्तरेण अतिमुत्तलतां
पल्लविता सहते] ।

PRIYAMVADA [Aloud]—Friend, fortunately your aim is worthy of you Where indeed does a mighty river fall avoiding the sea ? Now, which tree except the Sahakara bears the Atimukta creeper in foliage ?

तर्हेति : 'यदा भवसि' कथयसि 'तदा' : अस्मा अभिनिवेश अभिनन्दनीय इत्यर्थः ।

सखीति : 'दिष्टा' भाग्येन 'ते अभिनिवेश' अयमर्थवत्साय 'अनुदप' सर्वदा ते योग्यः । सौभाग्यं नो यत् त्वं प्राकृतं जने न दत्तचित्ता । अथवा एवमेव भवितव्यम् । 'सागरं वर्जयित्वा' त्यक्त्वा कुत्र वा न कुत्रापि 'महानदी अवतरति' सागर एव महा-
जया अनुदपम् अवतरत्वम्य नम्, दुष्यन्तीऽपि ते योग्यं वरः । 'सहकार' रसात्म-
'अनुरोध' विना 'क' इदानीं पञ्चाशत्सामन्तिमुक्तावता 'सहन' नाम्य कोऽपि । एव
दुष्यन्त विना नाम्य कोऽपि स्त्री चाट सर्वः । एतत् सकुलता प्रति । ["अनुदपस्ती"
(रा., वि.)—'अनुदपीत्या' (म.)—"ते अनुदपे" [त, ग्वा.] । "वर्जयित्वा"
[रा. वि., म.]—"उज्ज्वलित्वा" [त, ग्वा.]] ॥

NOTES

1 [a] दिष्टा—Luckily An अव्ययः । Or—Instrumental singular of दिष्टि which means भाग्यः । हेतु इत्यादिः । (b) अनुदप—अनुगतो
दपम् befitting प्रादित्त— । (c) अभिनिवेश—अभि + नि + विश + चञ्
भावे । आसङ्गः । Or अभिनिविष्टमे एतम् इति चञ् कर्तृणि the object of
desire The आपार has become वर्ज here by the rule "अभि
निविष्टश्च" Here Priyamvada attributes it to chance दिष्टा
that Sakuntala has not set her heart upon an ordinary ascetic
(d) वा—Expresses विलम्बः । (e) नामरम् &c—This modifies the
sentiment expressed in the preceding line No, chance has
nothing to do with it It is in the very nature of things it is
impossible that Sakuntala should be attracted towards any
other person She was bound to be drawn towards दुष्यन्त just as
a mighty river is drawn towards the sea * Having thus dis-
missed दिष्टा, Priyamvada goes to explain what अनुदप in speech
means You see in your own garden how the Madhavi thrives
on the top of the Sahakara If you place her on any other

उपायेन 'अविलम्बित भटिति, 'निभृत' गुप्ता 'च तस्या मनोरघ सम्पादयाव' दृश्यन्ते
समागम विधास्याव ?

निभृतमिति : 'निभृत' सम्पादयाव इति यत् तया उक्तं तत् चिन्तनीयं भवेत्
चिन्तायोग्यं भवितमहंति 'श्रीघ्न' सम्पादयाव 'इति' यदुक्तं तत् सुकरं सुखसाध्यम् ।
दृश्यन्ते समागमं श्रीघ्नं कर्त्तुं शक्यते किन्तु निभृतं कथं स्यात् तत् चिन्त्यताम् ।

नत्विति : 'ननु स राजर्षि' इमान् दिवमान् ['अख्यन्तस्योमे द्वितीया'] 'सिन्ध-
दृष्टा' सखिद्वारलोकनेन 'अस्यां' 'सुचित' 'अभिलाषो' येन तादृशं सन् 'प्रजागरात्'
शकुन्तलागतचिन्तया रात्रिजामरघात् 'रुध' 'चोष' 'लचाते' राजादि उतसुक्त एव, तत्
श्रीघ्नं कर्त्तुं शक्याम्, निभृतं कथं भवेत् चिन्तय ।

NOTES

1 (a) निशाखे—Dual because the reference is to two stars
(b) यथाह &c —लोका is added to have the whole = feminine so as
to agree with Sakuntala in gender यथाहमनुवर्त्तते does not serve
the purpose so well *

2 (a) अविलम्बितम्—वि + लम्ब + क्त भावे = विलम्बितम् delay विलम्ब ।
अविद्यमानं विलम्बत यन्निन् कर्म 'य' तत् यथा तथा । (b) निभृतम्—नितरां भृतम्
इति नि + भृ + क्त कर्मणि । Well kept as a secret तत् यथा तथा । (c)
सम्पादयाव —'वर्त्तमानसामीप्ये वर्त्तमानवदा' इति लट् ।

3 (a) भवेत्—सम्भावनायां लिङ् । (b) सुकरम्—सुखेन क्रियते इति सु
+ कृ + क्त कर्मणि ।

4 कथमिव—इव here has no special meaning It is idiomatic (वाक्यालङ्कारः) ।

■ (a) ननु—Implies चाक्षेपं censure You ask "How so"
'What an idiot you are Don't you see that the king loves
Sakuntala ? This = the censure intended " [b] सिन्धदृष्टा—सिन्ध
+ क्त कर्मणि = सिन्ध affectionate तादृशो दृष्टिः । तथा । वृत्तौया करणे ।
[c] प्रजागर &c.—प्रवृत्तप्रजागरचम् इति = + आग्र + घञ् भावे = प्रजागर wake-
fulness निद्राचयः । Now see Tika We do not get प्रजागर with इति
because the rule "आयोऽन्विचञ्जङ्ङित्सु" directs गुण with all affixes
except वि, चिच् चल्, and those that drop ऊ ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

राजा—सत्यमित्थम्भूत एवास्मि । तथाहि—

इदमग्निशिखैरभस्तापादिवर्णमणीकृतं

निशि निशि भुजन्वस्तापाद्गप्रवर्त्तिभिरग्नौ ।

अनाभिलुलितग्राघाताद् मुहुर्मणिबन्धनात्

कनकवलय स्तम्भं स्तम्भं मया प्रतिसार्यते ॥

KING—Indeed, I have really become so For this golden bracelet—with the jewels rendered pale by tears that are hot through internal heat, and flow night after night from the corner of my eye placed on my arm (palm)—as it slips down from the wrist, is repeatedly moved back by me without pressing against the scars of the bow-string

सत्यमिति । इत्यभूतं ह्यत्र इत्यत्र । अन्वयः—निशि निशि भुजन्वस्तापाद-
वर्णमणि अन्वस्तापादशिखिरं अग्नौ विवर्णमणीकृतं मणिबन्धनात् मुहुः दृष्टम् इति
कनकवलय मया अनाभिलुलितग्राघाताद् मुहुः प्रतिसार्यते । व्याख्या—‘निशि निशि’
रात्री रात्री [“निश्वीष्यो ” इति बोधार्था विवर्णमणम्] ‘मुहुः’ इत्ये, बानहस्तं इति
यावत् [अत्र भुजयन्तो वा इवर्णो वाहीरेकदीर्घ इत्ये वक्तंते] ‘मया’ व्यापित य
‘प्रयाग’ वामनयनकोशः तथात्वात् ‘प्रवर्त्तन्ते’ व्यापिते, ‘अन्वस्तापात्’ मणिसिद्धतात्
मणस्तापात् [हेतो यवर्णो] अग्निशिखैः ‘स्तम्भं’ ‘स्तम्भं’ विवर्णं मणयो घटितम् इति
विवर्णमणि व्यापितरक्तम् । अतया तथा कल्पयमानं कृतं ‘विवर्णमणीकृतम्’ [अमृत-
तदभावे हि] ‘मणिबन्धनात्’ करप्रकीर्णयोः सम्बन्धनात् ‘मुहुः’ पुन पुनरप-
व्यहितम् [पूर्वपरमुच्यतेमिदमवयवम् अतएव वीषा विध्यति । ततो विभाष]
‘इदं’ बानहस्तमितं ‘कनकवलयं’ सुवर्णखड्गं ‘मया’ अनुभिलुलितं ‘अनाभित-
‘व्यापितम्’ धनुर्गुणवर्णं अथ ‘अह’ धिक्क यस्मिन् कर्मणि तत् यथा तथा ‘हृद्’ वार
वार ‘प्रतिसार्यते’ सङ्कल्प मणिबन्ध पुनर्नोयति । अत्र—अन्वया शब्दव्याप- उपविष्ट
बानहस्तमितकोशेन निशानयनम्—तेन कर्तुं मणिबन्ध कूर्परेय अथ—तत्तापीनस्य
नेवजस्य वलयप्राप्ति, तेन मणिदूषणम्—दिने दिने प्रकीर्णना कृतता—मणिबन्धनात्
कूर्परे वलयस्य य—कूर्परात् वलयस्य मूयो मणिबन्धनयनम्—तत्तापीनस्य प्रकीर्ण-

स्थितानीं मौर्वीकिष्णानाम् अभवत् — इत्येतत् सर्वं यथाक्रमं ३ सूक्तं चक्रे "सन्-
मित्यभ्यस्त एवास्मि" । ["प्रवर्त्तिभिः" (तन्, व्या, म-) — "प्रभारिभिः" (रा-, वि) ।
"अनभिलुलित" (रा-, वि-) "अनतिलुलित" (तन्, व्या-, म-)] ॥

NOTES

1 (a) अनस्तापात्—अभर्गितस्ताप अनस्ताप internal heat शकपादि-
यादितम्— । तस्मात् । (b) भुजव्यस्त &c —Here भुजव्यस्त means हस्तव्यस्त ।
Compare "हस्तव्यस्त सुस्तमनकलव्याप्ति" &c —Meghadut, हस्त again
refers to वामहस्त the left hand Compare 'वामहस्तीपहितवदना आलि-
खिता इव प्रियसखी भक्त' मतया चिन्तया— "Act IV "वामप्रकोष्ठद्वितं विभक्तुं
क्षान्तिमकमेव बलपम्"—Act IV &c Similarly अपाङ्ग is वामापाङ्ग ।
भुजव्यस्त placed on the left hand सदसुषेत् सनास । भुजव्यस्त अपाङ्ग
the outer corner of the left eye placed on the left hand कर्मधा-
— । तस्मात् प्रवर्त्तन्ते इति भुजव्यस्तापाङ्ग + प्र + इत् + चिन्ति साधुकारिण्य कर्त्तरि =
भुजव्यस्तापाङ्गप्रवर्त्तनीति, तै. । (c) अनभिलुलित &c —The friction of the
bow-string causes abrasions on the fore-arm Compare "गरासन्-
व्याक्रियलाब्धो भुजः," "आस्यसि कियद्भुजो मे रचति मौर्वीकिष्वाह इति" &c
Prof. Gajendragadkar says "the friction of the bow-string
produces scars on the wrist (मणिवन्धन) and on the part of the
fore-arm (प्रकोष्ठ) just above it " This is impossible When the
bow is strung and held by the grip in the middle the string
does not reach below the middle of the fore-arm and often
even so low — that (d) मणिवन्धनात्—मणिवन्धने अङ्गिन् इति मणि +
वन्ध + लुट्, अङ्गिकरणे = मणिवन्धनः । Lat The place where a gem is
worn is the wrist, तस्मात् । Here again Prof Gajendragadkar
says "the part where the golden bracelet is worn is the fore-
arm not the wrist " By wrist we do not mean the wristjoint,
but the part of the fore-arm near the wrist This is where
wristlets or wrist watches are worn now-a-days (e) हस्त मुक्तम्
—The वीक्षा gives the sense "each time it has slipped " The
bracelet slips down to the elbow owing to the emaciation of
the fore-arm. Compare कनकमयमश्रितप्रकोष्ठ which implies
that the bracelet has slipped and left the fore arm altogether;

2 Remark—Raghava explains मुनि उपधानीकृतं नयनं योऽय-
मप्यङ्ग " &c But then why should the left arm alone be उपधानी-
कृतं? Again "अथ वज्रागस्तं मन्थया परिहृतिविधत्तं मन्थय उपधाने तस्य
निष्कलन्वान् मुनीपधानत्वमुक्तम्" : Against this we remark that if
the arm is used as pillow it must be the upper-arm. In that
case the tears will be stopped by the वज्रद and will not reach
the नयनः। Besides the मन्थय will be lower than the elbow
and the वज्रद will have to slip towards the tips of the fingers,
which is not possible, be the emaciation however so great. With
this sort of slipping it is out of place to say that the प्रकाश
(fore-arm) has become रिक्त because of it (as the poet has it in
the parallel passage quoted above) and that in trying to push
the वज्रद back the व्याघ्रपाद is not touched. Indeed चरन्मृगान्तस्था-
घाताद requires that the वज्रद be moved over the fore-arm (on
which alone the व्याघ्रपाद exists in replacing it. This is possible
only if we suppose [as I have explained in the Tika] that the
king passed the night in a sitting posture with his left cheek
placed on his left palm and the left elbow resting on the left
thigh. It is true the वज्रद comes down as soon as it is replaced.
The king however does not notice it immediately through
absent mindedness. But he pushes it up as soon as it is
noticed.

प्रियंवदा—(विचिन्त्य)—इना मयणलेहो मे करीभदु ।
इमं देवसेनापदेसेन मुमणोगोविन्दं करिष्ये इत्यथ पावयि-
स्मम् [इना मदमलेखः अस्मै कथिताम् । इमं देवसेनापदेसेन
मुमणोगोपितं कृत्वा अस्मै इमं प्राययिष्यामि]

PRIYAMVADA (Reflecting)—Well let a love-letter
be prepared for him. I will have it concealed by flowers and
under the pretext of a garland that has been offered to the
gods, will cause it to reach his hands.

अनसूया—रोमद मे सुतमारो पपोषो । किं वा मरन्दम्

भणति [रोचते मे सुकुमारः प्रयोगः । किं वा शकुन्तला भणति] । '

ANASUYA—I like this delicate measure, but what does Sakuntala say.

प्रियंवदेति : 'विचिन्त्य' ध्यात्वा काव्यं निदिन्य इत्यर्थः ।

इति । अद्ये' दध्यन्ताय ["कर्मका समभिधेति स सम्प्रदानम्" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] 'मदनस्य लेख' लिपि कन्दर्पवीणासुखिका लिपि क्षियताम् । 'इम' मदन-लेख 'देवता' देवताविशेषस्य 'शेषा' माल्य 'देवशेषा' निर्मात्यमिति यावत् । हा एव 'अपदेश' इत्यम् तेन । 'सुमनोभि' पुष्पे [समन-शब्द स्त्रियां बहुल्ये वर्तते । 'आप सुमनसो वर्षा अपर सिञ्चता समा । एते स्त्रियां बहुल्ये सुप्तेकालेऽपुनर-मयम् ॥"] 'गोपित' निगूहित कृत्वा 'अस्य इत्य आद्यधियाभि' ["शेषा" (रा., वि, म) "शेषा" (त, ग्या)] ।

रोचते इति । 'सुकुमार' सुन्दर एव 'प्रयोग' उपाय 'मे' मह्यम् ["दध्यर्थां प्रीयमाण" इति सम्प्रदाने चतुर्थी] रोचते' ।

NOTES

1 [a] देवशेषा &c—For शेषा in the sense of माला compare "तदीत शेषानिब भगवात्तमादाय मूर्द्ध्ना मदनं प्रतप्ये"—Kumara* [b] देव-शेषा means देवस्य रात्रि शेषा पुष्पावहार । I prefer the reading देवशेषा ।

शकुन्तला—को निमोभो विकप्यीचदि [को नियोगो विकल्पार्ते] ।

SAKUNTALA—What injunction is altered ?

प्रियंवदा—तेन हि अक्षयो उवण्यासपूर्व' चिन्तेहि दाव किम्पि ललिअपदवन्धनं [तेन हि आत्मन उपन्यासपूर्व' चिन्तय तावत् किमपि ललितपदवन्धनम्] ।

PRIYAMVADA—Then think of some fine metrical composition with an allusion to thyself.

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

शकुन्तला—हला चिन्तेमि अहं । अवधीरणाभीरुक् पुणो
वेवद मे हिअअं [हला चिन्तयाम्यहम् । अवधीरणाभीरुक्
पुनर्वेपते मे हृदयम्] ।

SAKUNTALA—I am thinking dear But apprehensive
of slight, my heart trembles

अ इति । पुनरो 'अ नियम' आदेश 'विकल्पान' कल्पयामि मया । पुनो
वशा यत् रूपं तद्वाच्यं तदा लघोमि, मदमलम्बनीयं अपुना कर्तव्यं इत्यभिप्रायः ।

शेनेति । 'नेम हि' यदि नैव विकल्पान ताहि 'वाक्यम्' मया उपस्थापनम् 'उप-
स्था' उपस्थापनम् तत्पूर्वकं 'क्षिप्तं ललितं' मधुर 'रसमयम्' शब्दोपचयं 'तावत्
चिन्तय' । आत्मानम् उपस्थाप्य शब्दोपयोगं मोति रचय इत्यर्थः ।

अनेति । 'अहं चिन्तयामि हृदयं पुन' येनम् 'अवधीरणा' अशङ्का [अवधीर
इति वैयाधिमते सुरादौ पठ्यते । ततो युच्] 'ततो भीरुक्' भीत मग 'वेपते'
कम्पते । ["अवधीरणा" (त-, वि-, आ-, ,—"अर्थ रच" (रा-, र-)] ।

NOTES

1 विकल्पान्ते—विकल्पन is विमलकल्पन or विभिन्न कल्पन &c Compare
विकल्पित is 'परिहासविकल्पित सति'—Act II—(Reading)

2 (a) उपस्थाप &c —उप + ति + चय + चञ् भावे—उपस्थाप placing
near, i.e. alluding स पूर्वो यङिन् तत् वशा तदा । (b) ललित &c—वशना
वविपदाना वक्ष्यन् रचयम् । Next कर्मधा—

3 Readings—अवधीरणा has to be preferred because the
verse below has अवधीरणा ।

राजा—

अयं म ते तिष्ठति सङ्गमोत्सुको
विशङ्कसे भीरु यतोऽवधीरणान् ।
लभेत वा प्रार्थयिता न वा श्रियं
श्रिया दुरागः कथमोषितो भवेत् ॥१३॥

KING—Here, longing for union with you, O Timid One stands he from whom you apprehend slight. The suitor may or may not attain Lakshmi, how to Lakshmi can the wished for be inaccessible ?

सख्यो—अयि अत्तगुणावमानिणि को दाणिं मरीरणि-
व्वाचदत्तिअं सारद्विअं जोमिणिं पडन्तेण वारेदि [अयि आत्म-
गुणावमानिनि क इदानीं शरीरनिर्वापयित्रीं शारदीं ज्योत्स्नां
पटाग्नेन वारयति] ।

FRIENDS—O Slighter of-thy-merits, who ever keeps off with the skirts of his garment the autumnal moon-light that refreshes the body ?

शकुन्तला (सखितम्)—खिओइदा दाणिंम्हि [नियोजिता
इदानीमस्मि] । (उपविष्टा चिन्तयति) ।

SAKUNTALA (Smiling)—Here, I am now engaged (Sits up and meditates)

अयमिति । अन्वय — ई मोह दत्त अवधीरणां विशदसे, स अदत्तं स गमोत्पन्नः तिष्ठति । प्राद्वयिता श्रिय लभेत वा न वा । ईप्सितं श्रिया, दुराप कथं भवेत् । व्याख्या—ई 'भीरु' भयशीले ['ऊङ्' उत " इत्युङ् । सवुद्धिइल्ल] 'यतो' यत्नात् जनात् 'अवधीरणम्' अवस्था 'विशदसे' अ अयं मन्त्रचको जन 'ने' तत्र 'सुगमे' समागमे 'उत्सुक' उत्सुकः 'तिष्ठति' । 'प्राद्वयिता' अर्थो जन 'श्रिय' लक्ष्यो लभेत वा न वा' प्राप्नुयात् नापि वा प्राप्नुयात् [शक्ति लिङ्] । ईप्सितं प्राप्नुमिदो जन, 'श्रिया' लक्षणा मन्वन्त्ये । [यदा—'श्रिया' इति अनुक्ते कर्त्तरि वतीति । 'न लोको—' इति कर्त्तृलक्षणा एव निषेध] 'दुराप' दुष्प्राप क्लृप्तलभ्य, [कर्मणि छन्] 'कथं भवेत्' ॥ कथमपि । लक्ष्मीयेत् प्रीता तदा एव लक्ष्मीलाभो भवति । एव तदा समागम तर्कश्च अनुपपद्यते, समागमेप्राद्वयिनीं कलामवजानात् इति भावः ।

अयेति । 'आत्मनो गुणान् अवमानयति' अवज्ञयति या तत्स बुद्धिः । 'शरीरस्य निर्वापयित्रीं' प्रीतिप्रदो 'शारदी' शरत्कालसम्बन्धिनी 'प्रीता' 'ज्योत्स्ना' चन्द्रिका 'क

इदानीं पटान्निभं वसनाच्छन्नेन 'वाग्यति' । न कोऽपि । न राज्ञा कश्चनपि स्त्री नाव-
धीरहेत् इत्यर्थः । इदानीमिति वाग्यानङ्कारः । ["इदानीं वाक्प्रमुखायां सम्प्रत्यये"
द्वयने" इति मेदिनी । 'पटान्निभं' (रा-, वि, म-)—"चातपत्रे च" (अ-, या)] ।
निरोजनेति । 'इदानीं निरोजिता' गीतरचने व्यापारिता 'चातपत्रे' ।

NOTES

1 (a) सङ्गमोत्सुक —सङ्गमेन उत्सुक or सङ्गमे उत्सुक anxious
for union सङ्गमुपैति समासः । (b) यत —From whom पश्यन्नासत् ।
"ब्रुवन्पदार्थोपादानम्" इत्युपादाने पद्यमो । Some word or gesture indica-
ting slight (चक्षुधीरणा) is supposed to reach शकुन्तला from दुष्यन्त ।
Hence there is चपाय and दुष्यन्त is "व, च" । So the sūtra applies.
We must not say विशदसे इति भयार्थयोगात् भयङ्करी चपादाने पद्यमो,
because even when विशदसे is absent we have पद्यमो—दुष्यन्तात्
चक्षुधीरणा । Cp "विशदमाना भवत उपायवत्" —Kiraṭ I

2 शिवा —इति पद्यो as in ३ in "समद्वैतार्थवत्तत्ते न दरासरी मविष्यति"
—Act I Ante

3 (a) चातपत्रे च —चातपत्री गुणा चातपत्रे own merits पद्योत्तम—
तात् चक्षुमानयति इति चातपत्रे + च + मात् + णिच् + सार्धं + चिन्ति साधुकारिणि
कर्त्तरि न्वियाम् । तत्पञ्चद्वी । (b) पटान्निभं—पटाव्य चत्त । तन् । The
reading चातपत्रे च seems unsuitable . One does not go out in
moon light with an umbrella (चातपत्रे), so the reference to an
umbrella is out of place

4 निरोजिता—The विच shows her submission to the will of
the friends *

राजा—स्थाने खलु विष्णूतनिमिषेण चक्षुषा प्रियामवलोक-
यामि । यतः—

सन्निमित्तैकभ्रूततम् आननमस्याः पदानि रचयन्त्याः ।

कण्टकितेन प्रथयति मय्यनुरागं कपोलेन ॥२४॥

KING—How meet that I gaze on my beloved with 'eyes

[तव न जाने हृदयं मम पुनर्मदनो दिवापि रात्रावपि ।

निर्घृण तपति बलीयस्त्वयि वृत्तमनोरथाया अङ्गाणि ॥१५॥]

SAKUNTALA (Reads)—Thy heart I know not, but, O Cruel One, with my desire placed on thee, Cupid heats my limbs by day and by night

अस्मिन्निति । 'शुकस्य उदर' शुकोदरम् । 'शुकोदरम्' इव 'स्त्रिय' भेदात्तद्वत् तस्मिन् ["उपमानानि सामान्यवचने" इति सूत्रम्] 'अस्मिन् नलिनीपत्रे' कस्यचिद् 'मयै निदिष्टा' उक्तकीर्णं वचनं यस्य तथाविध 'कुरु' । पद्यपत्रे नखेन लिख्यताम् । अहन्तु तस्मिन्नेव पत्रे पुष्पाणि निधाय राजानं प्रापयामि । ["शुकोदरस्त्रिय" (पि-)—"शुकोदरसुकुमारं" (रा-, त-, वि, न्या-, म-) ॥ "निदिष्टवत् कुरु" (रा, वि, म-)—"चालिष्याताम्" (त, न्या-,)] ॥

शकुन्तलेति । यद्युक्तम् उक्तानुरूप रूपयित्वा' अभिधीय । पद्यपत्रे नखेन लिखित्वा इत्यर्थः ।

हन्ति । 'उद्गत' सत्यं युक्त 'अर्थो' यस्य तादृश न वा, प्रसूतम् । श्रुत्वा कथय मलप्रससत्य वा इत्यर्थः ।

अवेति । 'अवहिते' दत्तचित्ते 'अ' भवाव ॥ शकुन्तलेति । 'वाचयति' पठति । तवेति । अन्वय — हे निर्घृण तव हृदयं न जाने वृत्तमनोरथाया मम पुन मदनं दिवा अपि रात्रावपि अङ्गाणि बलीय तपति । व्याख्या—हे 'निर्घृ'ण निर्दय 'तव हृदय' चित्त 'न जाने' । 'त्वयि वृत्त' जात 'मनोरथ' अभिलाषो यस्या तथाविधाया 'मम'पुन 'मदन' काम 'दिवा अपि' दिवसे च 'रात्रौ अपि' रजनशास्त्र 'अङ्गाणि बलीय' अत्यर्थं 'तपति' तापेन योजयति । ["रात्रावपि" (रा-, वि-)—"रात्रिमपि" (घ-, न्या-, म-) ॥ "मदन" (त-, न्या-,)—"काम" (रा-, वि-, म-) ॥ "मनोरथाया" (त-, वि-, म-)] ॥

NOTES

1 शुकोदर &c.—The parrot's breast is not very well-known for its सुकुमारता, but its mild yellow green colour is very pleasing and resembles that of a lotus-leaf. Hence I prefer the reading सिन्धौ to सुकुमारि ।

२ इति—कर्म of प्रयत्नम् ।

■ (a) दिवा an अव्यय meaning दिवसे in the मन्त्रोः । (b) निर्वृत्त—निष्पन्ना प्रथा यस्य इति निर्वृत्त pitiless, वर— ।

4 Reading—[a] मदन is preferable to काम because in the sloka following, the king uses the word मदन । (b) इति निर्दिष्ट requires दिवा also to be in the द्वितीया for the sake of uniformity But दिवा is अधिकरणवचन । Some indeed hold that दिवा may mean दिवसम् in the द्वितीया, but that is in compounds only [e.g. दिवाकर] । The उत्तिवार however explains “दिवाकरोऽधिकरणवचनम् । दिवा दिवसे [not दिवसम्] करोति प्राचीनं चेटापुत्रान् इति दिवाकर ” । I therefore prefer रात्रावपि । (c) मनोरथनि—It seems queer to speak of the मनोरथ of अहम् । मनोरथाया is better

राजा (महमोपसृत्य)—

तपति तनुगात्रि मदनस्त्वामनिगं मा पुनर्दहत्येव ।

स्त्वपयति यथा अग्नाह न तथा हि कुमुदीदिवसः ॥६॥

KING—(Hastily approaching)—Thee, O thou of slender limbs Cupid heats, but, verily, me he ceaselessly burns The day certainly does not cause the lily to fade so much as it does the moon

मन्त्रो (विनीक्य महर्षमृत्याय)—माघट भविमन्विणो मनोरथम् [स्वागतमविमन्विणो मनोरथस्य] । (शकुन्तला अभ्युत्थातुमिच्छति) ।

FRIENDS (Looking at him and rising with joy)—Welcome to our desire that does not delay (Sakuntala wants to get up)

राजिति । मन्त्रो अतिशक्तिम् ‘तपत्य’ मनोरथमिति । अन्वय—हे तनुगात्रि, मदन अनिष्टं तं तपति मा पुनर्दहत्येव । दिवसी अथा अग्नाह स्वपयति कुमुदीदिवसः न हि तथा । व्याख्या—हे ‘तनुगात्रि’ अग्नाह शकुन्तले ‘मदन अनिष्ट’ मृतं ‘तं तपति’ तापमात्रेण पीडयति ‘मा पुन’ न हि तु ‘दहत्येव’ मन्त्रोऽप्येव । नैतदपुनरिति दूता-जमाह—‘दिवस’ वासर ‘अथा अग्नाह’ अन्वय ‘स्त्वपयति’ मैत्रीहीन करोति ‘कुमुदीदिवसः’ अन्वयसी कुमुदीनी ‘न हि तथा’ ।

सद्यो इति । 'सत्याय' आचारधामम् अमुत्याय' इत्या । ["विलोच्य सद्यं मुत्याय" (त, न्या, म) — "सद्यंम् (रा, वि)] ॥

स्वागतमिति । 'अविनाशिनो' विनाशम् अकुर्वन् चिन्तितमावमुपस्थितम् 'मनोरदस्य' अभिलाषस्य, अभिलाषविवक्षयात् अभिलाषद्वयस्य तत्र सुखस्य 'स्वागत' शोभनम् आशयनं भवतु ।

शकुन्तलेति । 'अमुत्यायम्' यथाचारं राज्ञः अमुत्यायनकर्म कर्तुम् 'इच्छति' । अमुत्यायनाध्यवसाय एव कृतं न न उच्यता सा ।

NOTES

1 (a) तनुमात्रं—तन्मूनि मत्स्यानि गात्राणि यस्या सा तनुमात्री or तनुमात्री having slender limbs, वद—, "वदन्गात्रकच्छीभ्यश्च" इति डौष्, वा । तत्-सम्बन्धी । That which is very small तनु does not require much heat to heat it So I do not think Cupid strikes you with much force, only, being तनुमात्री, you are easily heated, that is all "तनुं प्राप्य हृमेऽप्ये च" इति कौष । (b) माम्—"पुण्य कठिनशरीरम्" इति राजव । The force is—Cupid pities you because you are a woman and of slender proportions He does not vent his fury on you but merely heats you But look at me He thinks I am his match and strikes with all his strength The rascal is literally burning me down (c) व्यपयति—व्य + पिब् + लट् ति = व्यपयति or स्थापयति (मित्तविकल्प) oppresses No मित्त्वं if an उपसर्ग precedes. Thus—प्रव्यापयति । (d) कुमुदतीम्—कुमुदाणि सन्ति यस्या इति कुमुद + इवतुप् स्त्रियाम् । ताम् । "कुमुदनङ्गवत्सौधो—" इति ङवत्तप् ।

2 (a) अविनाशिन—न विनश्यते इति नञ् + वि + लञ् + चिन्ति कर्त्तृणि साधुकारिणः = अविनाशिनो not delaying तस्य । (b) मनोरदस्य—Here the मनोरद (desire) is the king himself = मनोरदविवक्षोभूतो जन ।

3 Reading In the case of kings, सत्याय is the आचार । Hence सद्यंमुत्याय is better than the simple सद्यंम् ।

राजा—अलमलमायोमेन—

सन्दृष्टकुमुदप्रयनान्याशु विमर्दि तमृणालवलयानि ।

गुरुपरितापानि न ते गात्राण्युपचारसंर्हति ॥१७॥

KING—Off, off with your effort. Your deeply suffering limbs, which quickly have the bed of flowers sticking on them and the bracelet of lotus-shoots smashed, are not fit for ceremonies.

मनसूया—इदो मिनाटलेकटेम अनङ्गुनेदु वचसम्भो [इतः
 गिनातनेकदेममनङ्गरोतु वयस्य] । (राजा उपविशति) ।
 (यकुन्तना मनज्जं तिष्ठति) ।

ANASUYA—Let our friend grace a part o' the scene-sliah.
(The king sits down Sakuntala -lar- covered with shame)

अन्वितिः । 'आद्यामेत' आद्यान्तामप्यत्र सैन्यं 'अन्वय' । अन्वये 'वृद्धयन्त्र' ।

मन्वतेति । अथवा — वाचं मन्वतेत्युक्तं न विमर्शितमिति वाचं नृप-
दत्तं वाचं नैवास्ति उपचार न चैवम् अथवा — 'वाचं' अत्र 'मन्वते' अत्र
'उत्पन्नम्' इत्युक्तं येषु तत्रापि न, 'विमर्शितं' अथ 'मन्वते' अत्र 'मन्वते' इति तत्र-
विमर्शितं नैवास्ति अत्रापि उपचारम् अथवा मन्वते नृप, मन्वते, अथवा अथवा 'न
चैवम्' । मन्वतेत्युक्तं मन्वतेत्युक्तं विमर्शितं, तत्र तत्रापि एव मन्वते अथवा मन्वते ।
अथवा मन्वते मन्वतेत्युक्तं तत्रापि मन्वते अथवा मन्वते मन्वते मन्वते मन्वते मन्वते
मन्वतेत्युक्तं मन्वते इति अथ । 'विमर्शितं' अथवा मन्वते, त- ३ । — 'मन्वते'
मन्वतेत्युक्तं (वा- , वि- , म-) ।

[illegible]

अनुवर्णति । 'अनुवर्ण' शब्दात् अन्तः प्रविष्टता इति वाक्येन सह प्रतिपत्तिः ।

NOTES

1 (a) कलम चतुर्थ—“यदि वे मरत हुए न हों” । “मृत्यु भेद प्रमाण” द्वारा प्रमाणित । (b) मरत &c — हम + मरत + कर्मात् = मरतम् attached The root has become चतुर्थ owing to the change of

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

meaning : "घातोर्ध्वासरे इतोर्ध्वात्वे'नोपपद्यमान् । प्रसिद्धैरविचारा कर्मो-
 ऽकर्मिका क्रिया" * चकर्मकत्वात् कर्त्तरि क्तः । In a similar sense com-
 pare—सन्दृष्टसर्पलच्चा—Act VII Infra श्यते चक्रिन् इति शी + लुट् च-
 करणे = शयनम् bed कसुमरचित शयनम् or कुसुमाना शयनम् कुसुमशयनम् flo-
 wer bed. Now see Tika (c) विमर्दित &c—वि + मृद् + चिच् + क्त कर्मणि
 = विमर्दितम् Laterally 'crushed' here 'caused to shrivel'. घ नि
 मापादितम् । मृणालस्य वलयम् । She had only one bracelet Compare
 —प्रमिश्रितलस्यार्कशलयम्—Ante (d) उपचारम्—उपचर्यते अनेन इति उप
 + चर + घञ् करणे = उपचार, customary formalities at the approach
 of the king 'उपचारस्तु सेवायां व्यवहारोपचर्ययो' इति डीम ।

2 Reading—कान्तविममङ्गसुरभीषि—मञ्जने इति मञ्ज + घञ् कर्मणि =
 मङ्गः, a piece of wood. । कान्तो मृदितो यो विसमङ्गो मृणालच्छेदः तेन सुरभीषि ||
 the meaning, but there was the whole bed of flowers sticking
 on the body to make it fragrant (सुरभिः) । It therefore sounds
 rather queer to say that fragrance was due to the solitary
 piece of lotus shoot on the wrist (विसमङ्गसुरभिः) । I therefore
 prefer विमर्दितमृणालवलयानि ।*

प्रियंवदा—दुवेषमि वो अणोयणाणुराभो पञ्चकुलो । सखे-
 सिण्णो उण मं पुणरुत्तवादिणी करेदि [इयोरपि युवयोः
 अन्योऽन्यानुरागः प्रत्यक्षः । सखीसह पुनर्मा पुनरुत्तवादिनी
 करोति] ।

PRIYAMVADA—Your mutual affection is obvious to
 both of you Yet love for my friend makes me speak some-
 thing superfluous.

राजा—मद्रे, नैतत् परिहार्यम् । विवर्चितं हि, अनुक्तमनु-
 तापं जनयति ।

KING—O Gentle one, this should not be avoided What
 is wished to be said, causes regret, if unsaid.

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

अन्—see परस्परम्, Ante (b) सखीखेह —सखी सनेह । सहसुदेति समाह ।
 (e) पुनरुक्त &c —Lat. पुनरुक्त is a repetition . But a repetition is
 superfluous , hence secondarily it means अधिक superfluous.
 तन् माय वदतीति पुनरुक्त + वद + चिन्ति मायुक्तादिचि कर्त्तरि । ताम् ।

2 Remark—Here दयो is connected with वदन् । If taken
 with अयोऽन्यानुसारेण the sense becomes—your mutual attachment
 is evident to me . But then दयोरपि is rendered superfluous, be-
 cause to give that sense 'युवयोरन्योन्यानुसारेण वदन्' serves as well
 as 'दयोरपि युवयो, &c' The point, however, is not that it should
 be evident to me, but to the couple in love . Then alone the re-
 quest of third person becomes unnecessary { पुनरुक्त } -

3. [a] विषय &c —विषय is देश kingdom 'विषयी देशगोचरो' इति
 विलास्यति । [b] आतिंहरन् —आ + हृ + णिन् भावे = आति distress
 दोहा । "आतिं दीडाधनुकीयो" इत्यमरः । तौ हरत'ति आतिं + ह + चच्
 कर्त्तरि ताच्छीङ्ये = आतिंहर reliever of distress . Here ह implies
 no lifting (अनुद्यमन) hence चच् bars चच् by the rule "हरतेरनुद्यमने
 चच्" । तेन । अनुक्ते कर्त्तरि वतीया ।

4 अस्मात्—अधिकारपरशब्दोक्ति पक्षमी ।

प्रियंवदा—तेण हि इय णो पिअसही तुमं उहिमिअ इमं
 अवत्थन्तरं मअवदा मअणिण आरोविदा । ता अरिहसि अक्-
 भुववत्तीए जीविट् से अवलम्बिदु [तेन हि, इयमावयोः प्रिय-
 सखी त्वामुद्दिश्य इदमवस्थान्तरं भगवता मदनेन आरोपिता ।
 तदर्हसि अभुयपत्त्या जीवितमस्या अवलम्बितुम्] ।

PRIYAMVADA—Well, then—this dear friend of ours
 has been led to this changed state by all powerful Madara
 with reference to thee . So it behoves thee to sustain her life
 by condescension

राजा—भद्रे, माधारणीय प्रणयः । सर्वथा अनुगृहीतोऽस्मि ।

KING—O Gentle one this prayer is mutual I am favoured in every way

शकुन्तला (प्रियवदामवलोक्य)—इहा कि अन्तरवि-
ह्वज्जुस्सुभस्स राएसिणी उवरोहेण [इहा किमन्त पुरविह्व-
पयुंतेत्सुकस्य राजपेक्षपरोधिन] ।

SAKUNTALA—[Looking at Priyamvada, —What is gained, dear, by pressing the royal sage who is anxious through separation from the ladies of the inner-apartments

नेनेति । 'नन हि' तद्याहुतो' यत् प्रजापत्यो यो धर्मं तत् [एतच्च वद-
मानश्चन प्रति हेतु]—'इयम आसीत्' प्रियमयी शकुन्तला भवता' प्रभुका 'मदमे-
लामुद्ध्य भवन् विवर्त्तता 'इदम अवस्थान्तर' दशाविपश्यन् 'आदीपिता' समिता ।
विपद्या इय विपद्यशान्तिनो इत्यर्थः । 'तत्' तद्याहुतो यतो विपद्या तत्, [एतत्,
जीविताचनन्तम प्रति हेतु] 'अमुपपत्त्या' अनुसर्गवत् ["अद्यामुपपत्तिरनुसर्ग" इति
श्रीर'] 'अद्या जीविताचनन्तमनुसर्गमिति' । अतर्कं नने यानि च परस्परभावे एतद्विषय योजनं
वच, तद्यपि चोदादशवीज इति भावः ।

भद्रे इति । 'अयं प्रलय' यथा प्रादुर्भा अमुपपत्त्या जीविताचनन्तमप्या यथा
'मुपपत्त्य' मन्तल । यथा इय मा प्रादुर्भा तया अहमपि इमा प्रादुर्भा "अमुपपत्त्या
जीविताचनन्तमनुसर्गमिति" इति । तत् नने अनेन अवनेन 'मर्त्या' मर्त्यप्रकाशे
'अनुसर्गशीतोऽस्मि' ।

शकुन्तलेति । ['प्रियवदाह' (वा. वि. म)—"अनन्यास" (ल. ग्रा)] ।

इति । 'अन्त पुरे' लक्षणेया तद्विषये कनवं यो 'विरह' तत् 'पदुत्तमपुत्रस्य'
उत्तमपुत्राकातरस्य 'राजपे' क्षपरोधिन' राजपेक्ष अमुपपत्त्या 'वि' लक्षणे न किमपि ।
प्रजापत्योऽयं न हि मन्त्रिणे किन्तु अन्त पुरविह्वल, तदनन्तमनुसर्गवत् ।

NOTES

1 (a) अवस्थान्तरम्—अव + स्था + क्तृ भावे = अवस्था State Here
विन् does not bar अच् as it ought to do in the case of स्था, या, पा
and पच्, by the rule "स्था या पा पचो भावे" & The reason is पादिनि

himself suggests the option of having क्तिन् or चङ् with स्या in the भाववाच्य, because he uses the word अवस्था in I 1 34—'न्यवस्थायां समञ्जसम् इति ज्ञापकात् नान्यन्ताय भाषा भवति"—Vrittikara च्या अवस्था अवस्थान्तरम् is निव्यसमास of the मधुर्व्य सक्तादि class. Here चत्तर means चत् । (b) भगवता—भृगु implies six things ऐश्वर्य, वीर्य, दण्ड, श्रेय, ज्ञान, वैराग्य । "ऐश्वर्यं स समग्रं वीर्यं यशसं त्रिय । ज्ञानं वैराग्यं यो वै धनं भग इतीदृमना" । Thus भगवता here suggests that मदन is powerful and poor helpless Sakuntala is being oppressed by that matchless tyrant. She is thus चापन्न and deserves protection. (c) चारीपिता—आ + रुह + पिब + क्त कर्मणि । Optionally चारीहिता ।

2 [a] साधारण —समान धारणस्य इति साधारण that which is seen in more than one place i.e. common समान becomes च by योगविभाग in the rule "समानस्य कन्दसमुच्चयप्रभृत्युदकेषु" । Next च becomes सा (इषीदण्डितान्) । This is Haradatta's explanation. Bhanuji derives through साधारण instead of धारण । Next the word optionally takes चञ् स्वार्थ by the Varttika "चारीप्रसाधारण-दञ्" । The form does not differ and is still साधारण । The difference is however seen in the feminine where with चञ् the form is साधारणी and साधारणा without it [b] प्रवय —प्रवीयने चर्त्तन or प्रवयनम् इति प्र + नी + चच् कर्मणि भावे च = प्रवय sollicitation यात्रा । "प्रवय प्रेमयाश्रयो" हेम ।

राजा—

इदमनन्यपरायणमन्यथा हृदयसन्निहिते हृदये मम ।

यदि ममथेयसे मदिरक्षणे मदनवाणहतोऽस्मि हतः पुनः ॥१८॥

KING—O thou with quivering eyes that art enshrined in my heart, if you deem as otherwise this heart of mine which is not devoted to others then pierced by Madana's arrow I am pierced again

अनसूया—वधसस बहुवस्त्रहा रात्राणि सुणीभन्ति । जहणी पित्रमही बन्धुअणसीअणिज्जा ण होइ तह निब्बादेहि [वयस्य,

बहुवस्त्रभा राजानः श्रूयन्ते । यथा आश्रयोः प्रियमखो बभ्रुजन-
शोचनीया न भवति तथा निर्वाह्य] ।

ANASUYA—Friend, kings are known as having many
wives . Do so arrange that our dear friend will not have to
be pitied by her kinsmen

इदमिति । अथ—इं मदिस्वयं इदमस्मिन्, इदम अन्वयपरायणं नम
इदं यदि अन्वया समर्थयसे मदनबाधकं पुन इतीति ।

व्याख्या—‘मदिस्वयं’ आश्रयचक्षणोचन [अर्थे न न तमहिर्न मां तदधीनम्
अनुमातुमर्हसि इति ध्वन्यते] इं ‘इदमस्मिन्’ मन्वयावर्तिनि [एतेन प्रत्यक्षस्यै तै मन्
इदं, ततश्च मा तदधीनं जानीहि इति ध्वनि] ‘इदं न अन्वा’ खो पराश्रयम् ‘आश्रयो
यस्य तथाविध, तदधिकारितम् इत्यर्थः, ‘ममस्मिन्’ सामान्यं ‘यदि अन्वया’ अन्वयप्रकारेण
‘समर्थयसे’ मन्वयात्, अन्वयपरायणस्यैव मन्वये, तदा ‘मदनबाधकं’ अन्वयपरं य ‘इत’
रिश्च अथ ‘पुन इतीति । अथच तं मदनुयायं प्रति प्रथमं मन्वयात्तनुमानं तत
प्रत्यक्षम् । यदि तु उभयमर्थेति तत्तु मन्वये, ततो मन्वयस्यैव न मन्वयम् इति भाव
[इतीति] (रा, वि, म)—“इतीति” (रा, व्या)] ।

अन्वयेति । ‘राजानो बहुवस्त्रभा’ वणिता यथा तथाविधा श्रूयन्ते [सामान्योक्ता
‘वस्त्राणि ते कामदायि’ इति इत्य परिरुद्धति*] । तदस्मिन् विभक्ता प्रीति कश्चित् नैव
या पतेत् । तेन ‘यथा’ हेन प्रकारेण ‘आश्रयो प्रियमखो बभ्रुजन’ पिदादिभि
‘शोचनीया’ शोच्य ‘न भवति तथा’ तेन प्रकारेण ‘निवाह्य’ निर्वाह्य । सर्वत्र
तुल्यादरा मेव अस्मान्नादरा मा भूत् इति भावः ।

NOTES

1 (a) अन्वय &L —परा अयते अर्थिन् इति परा + अय + लुट्, अधिकारये
= पराश्रयम् refuge आश्रयः । The अ is cerebral because by the rule
“अन्वय” a कृत्यञ्च् स्वर coming after a vowel the cause for the
change [स्वर] being in an उपसर्ग preceding becomes अ । If

परायण be treated as a कर्मधा—compound of पर and चयन, the cerebral should not be strictly available I have therefore here explained it as a गतिधमासः । (b) हृदय &c = सम् सम्यक्प्रकारेण निहित सन्निहिता enshrined हृदये सन्निहिता enshrined in the heart सदसुमेति समासः । तदसम्बुद्धौ । (c) मदिरैश्चक्षुः—मायत्वाभ्याम् इति मद + किरच् करणे = मदिरैः । Lit maddening, but technically it means the look of blooming youth that is languid, has the pupils restless, and the corners as it were laughing Raghava quotes चादिभरत thus — “चाक्षुर्दंशत मध्या या चान्ता चाक्षिततारकाः । हृदिर्बिम्बसितापाङ्गा मदिरा तद्वयं मदी ।” ईक्षते चाभ्याम् इति ईक्ष + कृष्ट करणे = ईक्षणे eyes मदिरै ईक्षणे यस्यास्तनम बुद्धौ । [d] मदना &c—Madana has struck me already and you are striking again, i.e. you are acting the ridiculous part of striking a dead man [e] The sense is—Who can resist your charming looks ? They have already enslaved me This you can easily guess knowing the prower of your eyes But I need not leave it to guess to infer this You are residing at my heart Hence you have the evidence of your own eyes to what is passing in the innermost recesses of my heart If in spite of all these you think I am attached to some one else, why death is my only refuge *

2 Reading—With हतोऽपि explain struck again though already struck by Madana's arrow, मृतमारण क्रियते इति गद्ग । But to what does हत refer with that reading ? Not to चक्षुः obtained by विभक्तिपरिणाम from मनः । For मन being a विशेषण of हृदयम् in अग्रधानः । The अग्रधान here is हृदयम् and the reference ought to be to it This requires हत to be changed into हतम् । हतोऽपि is therefore preferable to हतोऽपि ।

3 बहुवचन — This is the ground for apprehension. You having many favourites, it is not unlikely that Sakuntala might suffer neglect.

* Adopted by Prof Gayendragadkar.

राजा—मह्ये, किं वहुना ?

परिग्रहवह्वलेऽपि हे प्रतिष्ठे कुलस्य मे

समुद्ररसना चोर्वी मखो च युवयोरियम् ॥१८॥

KING—What need of many words? Notwithstanding plurality of wives two are the main stay of my race—the sea-girlearth and this friend of yours.

उभे—निश्चुटम्ह [निवृत्ते स्त्र] ।

BOTH—We are gratified

प्रियंवदा (मृष्टदृष्टिपम्)—अनसूये, जह एमी इदो दिरण-
दिदो उम्मुओ मिअपोदओ मादरं अण्णसदि । एहि संजोअम
मं [अनसूये, यया एय इतो दत्तदृष्टिः उत्तमुको मृगपोतको
मातरम् अन्विष्यति । एहि संयोजयाव एतम्] (उभे प्रस्थिते) ।

PRIYAMIVADA—(Casting about her look)—Anasura by the way its looks are cast hither this lawn is anxious and seeking its mother Come let us help it to join its mother (Both proceed to leave)

मह्ये इति । 'वहना' उल्लेख 'इत' वदन् अस्मात् निष्पृष्टजगति । समवती
वर्ति—

परिग्रहः इति । अथवा—परिग्रहवह्वलेऽपि हे मे कुलस्य प्रतिष्ठे—समुद्ररसना चोर्वी
च युवयो इय मखो च । व्याख्या—'परिग्रहावाः' वदन्नाम ("पत्नीपरिग्रहादान
मृगमया परिग्रहा," इत्यमरः) 'वह्वलेऽपि' वदन्त्येऽपि हे' वदन्त्ये तान् पदेभु हे
एव 'मे कुलस्य' वदन्त्ये 'प्रतिष्ठे' अन्विष्यन्मखये, स्थितिहेतु ("वारधेयस्ये") इत्य-
वरणे) हे मे हे पदयो इत्याह—समुद्रो रसना' कायो वसा सा रवाकरनेक्षता
'उर्वी' च' वमुधा च (उर्वीनि वमुधाप्रथमा) युवयो इय मखो च' मन्त्रा च
(च समुद्रये) । सुताभिरन्वित समुद्र, स्वर्ग वन्ता निखडा, महती सा वमुधा यदा
गन्ता म एवा एवो, तथा अन्वा इत्यमरपरा । अन्वा च दद्या मम इति भावः ।
["रसना" (त, न्वा-) "वहना" (रा, वि-)] ॥

निर्भते इति । 'निर्भते' कृषिने 'व' भवाच्च ।

प्रियवदति । 'हृष्टे' नयनस्य 'दंष्ट्र' इत्यस्य प्रवेशेन तत्र सट् । अट् निर्देशे इति व्याजान्तेष्वष्टौ इष्टे चारदित्वा चाह—

अनसूये इति । 'अद्या' देन प्रकारेण 'एष इत' अत्यदभिमुख 'दत्तहृष्टि' तत्र सन्धे 'उत्सुक' उत्सुक्यो समपातक 'हरिदशावट' मातरम अविद्यते । अत्र हृष्टिशास्त्र प्रकारे हृष्टा एव सन्धे । ददा 'एष उत्सुक्यो मृदयोऽप्युक्तो मातरम अविद्यते' 'अद्या' यत् 'इतो दत्तहृष्टि' । अयमत्यदभिमुख पश्यन् आसीत् तत्रैव सन्धे मातरम अविद्यते । अथ हि 'नर्गमन्य' इति प्रियवदया हृष्टिर्देवता ।

NOTES

1 (a) परिदह &c.—परिदह्यते स्त्रीऽदह्यते इति परि + दह + क्, कर्मणि = परिदह a wife The king already regards शकुन्तला as a परिदह । This is because he has no doubt that he is going to be married forthwith (b) प्रतिष्ठे—प्रतिष्ठति अनयो इति प्रति + स्था + क्, कर्मिण्यस्ये च munstay (c) समुद्र &c. = सुद्राभि रात्रे सट् समुद्र । This name is chosen on purpose to indicate wealth The earth is vast (वर्षा) and rich (समुद्ररमणा) Hence naturally she is one of the main stay of the race (d) वर्यी—Let the vast one (e) वर्यी—by calling शकुन्तला a munstay, he implies that the family will be proud in possessing her as a मनुष्या । Raghuva supposes that शकुन्तला was a mainstay because she gave birth to सर्वद्वन्द्व । "महाराजवक्त्रं तं वीरपादकपुत्रीतपादात" । But the king could not have referred to it at this stage In fact the most illustrious member of a family—the one that adds lustre to the family—is often called कुलप्रतिष्ठा without reference to future progeny Thus पार्वती is called the कुलप्रतिष्ठा of हिमालय in "रामचन्द्रभा" कुलप्रतिष्ठा प्रवक्ष्यामि ।"—Kumara.

2 Reading—(a) It is common with Sanskrit poets to speak of the earth as the king's spouse The sea is sometime called her girdle (मिथुना) । Thus "लतमौतपरिदह्या स रघोःकरमिवलम् । उमुञ्ज पृथ्वीपाल पृथ्वीमिव केशलाम् ॥"—Raghuva. "अमृतवल्गुमाकाशमवराधे" तथा मेने कनखिन्दा लज्जा च वसुधा धरा"—Raghu Compare also

(b) After निर्देशे स्य the Bengali Recension has (The Prakritas are Sanskritized) — (अकुलना हर्षं सूचयति) ; प्रिय वरा [जलान्तरिकम्, — चन्द्रमूरे, पश्य पश्य मेघशलाहतामिव योषी मङ्गरीं शब्दे चषे प्रत्यक्षतयाविना प्रियमन्वीम ।

शकुन्तल — इत्या मयं तुल लोकपाल सङ्ख्याभिर्विश्वप्रपन्नाविनीभिश्च वाराहिकमिष
मयि १११ ।

अथैवै [मन्त्रतम्]—यत्न तन्मन्त्रेण स एव तन्मन्त्रेण यत्न चन्मन्त्रेण होऽयम् ।

मनुजना—एक ति सन् महाराज १८ विनाड पराच वा न कि को मन्थये ।

राजा [मुनिवत्सलम्]—अपराधमिव ततः सदृश्ये यदि स्थोह तवायम् गच्छते ।

कुसुमान्तरकेक्षमापदेऽव स्वर्णचन्द्रमन्थनीऽवकाशम् ।

प्रि० व०१ [सायङ्कालम्]—नखे तावन्माखे च पुनस्तुष्टौ भविष्यतः ।

शकुन्तला [सुरीयमित्र]—विरम विरम दुर्विजने एतावदवस्था गतया मया कोटिभिः ।

This is in bad taste and, besides, not consistent with what has gone before. The King is already seated on the stone slab which Sakuntala occupies (See Ante). The request here made to be allowed to sit on the same seat with her is therefore meaningless. The passage does not appear to be genuine.

3 (a) महट्टि &c—हर्ष उप पात हट्टिचर । तेन महः । यद्—
 She is on the look out for some excuse to go out leaving the
 lovers to themselves * (b) यथा—In the sense that is rare The
 text notes the case of यथा when an inference [अनुमान] is drawn.
 “यथायद्यन्तु निदिष्टमन्वयोक्तानुमानम्” इति विश्वः । इत—This way अस्मा
 दिभ्यः । समस्येति तसि by the Varttika त समकरणेन आद्यादिभ्यः उपसर्गान् ।
 Compare “प्रयुक्तमन्वयमिदं यथा म्यान्” । [d] दत्तहट्टि—दत्ता यथा हट्टिचर
 यः । यद्— ।

4 [a] भृश &c —पात is चर्भक little one "जोत पाकोईका दिख" इति कोय । भृशभा पात । अनुकम्पता भृशपात इति भृशपात + कन् । Its helplessness excites pity [अनुकम्पा] : The deerling neither sought its mother nor looked towards the speaker [b] मद्योज

* Adopted by Prof Gajendragadkar

याम — We two will cause to join माता इति शेषः । Note the dual. She wants Anasuya to accompany her leaving the lovers to themselves *

शकुन्तला—हला अशरणम्हि अणदरा वो आअच्छदु [हला अशरणास्मि अन्यतरा युवयोरागच्छतु] ।

SAKUNTALA—I am helpless, dear. Do either of you come

उभे—पुहरीए जो सरणं सो तुह समीवे वट्ट [पृथिव्या यं शरणं स तव समीपे वर्त्तते] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH — Ha, who is the helper of the world, is at your side ? [Exeunt]

शकुन्तला—कहं गदाओ एव्व [कथं गति एव] ।

SAKUNTALA—How ! Gubb indeed !

उभे इति । 'प्रसिद्धि' इति (चादिकर्मणि श्र) प्रस्थातुमयति इत्यर्थः ।

इति । 'अविद्यमान शरणं' मते यस्या लघाविधा 'अणि' । उभयोर्ममतादिति भावः । तत् 'पुहरी' अन्तरा' या कापि एका ("अन्तर" इत्युदात्तपदम् । न तु उत्तरप्रत्ययान्तम्) 'आयच्छतु' ।

पृथिव्या इति । 'यो जग' पृथिव्या' समुदाया, धराया 'शरणं' रचिता, दुष्यन्त इत्यर्थः 'स तव समीपे वर्त्तते' तत् वचनम् अशरणा ?

NOTES

1 (a) अशरणा—"शरणं शहरादिसौ" इति यादवः । सह or रविः suits equally well It is निवर्तलङ् । Hence पृथिव्या यं शरणम् &c. below (b) अन्यतरा—अन्तर is a primitive word (अन्त्युत्पन्नम्) । For, in the सवा'द list, उत्तरप्रत्यय occurs Hence if अन्यतर were उत्तरान्त it would become a सर्वभास by तदन्तविधिः । 'इह तदन्तवद्वचनम्, कैवल्यो (10. of उत्तर and उत्तम) स उदाया, प्रयोजनाभावात्"—Bhattoji. But पाणिनि specifically mentions अन्यतर also in the list, implying thereby

* Adopted by prof. Gajendragadkar.

अजन तन् 'सुख'यामि किम्? उत' अथवा हे करभोह' करम' आदिपदार्थः ।
 करम इव ऊहयेत्या' तत्समुक्तिः ("उहत्तरपदादीन्व्ये" इत्युक्त्याम् । मुकुट
 इत्यर्थः । 'ते पदनिव तयो' रस्ती 'चरसी चङ्' नतजीडे 'निपाय' मन्ददवा
 'ययामुख' सुख ददा भवति तदा 'स वाहयामि' मर्दनेन विनीतपिटी करोति इति
 चाराधयितुं सेवास्यस्य ["शीकरे" (त, न्या-) 'शीरने' (रा, वि- म-)
 'विनीदिमि' (रा, वि- म-) 'विमहिमि' (त न्या-) । "जात" (त- न्या-)
 "शताम्" (रा- वि- म-) । 'सुखयामि' (त- न्या-) "सुखयामि"
 (रा- वि- म-) । "हस्तमे" (त- न्या-) 'हस्त' (रा- वि- म-) ।

मेति । 'मानमोदतु पूजार्थं भवाहं विदुः' 'वाक्यान् न चपराधयामि' ?
 सेवानुमत्या इति भावः (चापराधयामि इति अस्मै कृत्यात् यो "अतिशय" -
 'इत्यधिकर्तुं कर्मसंज्ञा) ।

NOTES

1 चाराधयिता—चा+वाच्+विच्, स्वायें+तन् साधुकारिणि कण्ठे The
 root is here of the चुरादि class Compare चाराधय in चाराधय
 सर्वत्र कर्माणि कामदुष्टादिना' Raghu

2 (a) शीकरे—With particles of water शीकराश्रयः.
 कृताः । (b) हस्तमे—हस्त+वि+तुह+विच्+विजि कर्त्तरि तावन्त्ये ।
 [c] सुखयामि—सुख+वाच्+विच्+लट् । (d) मन्त्रिनी &c—मन्त्रिनी is
 any fan, not necessarily one of palm leaf. 'अजन तन्वयामि'
 इत्यन्तरः । (e) करभोह—करम is the outer edge of the palm.
 "ननिबन्धादाकनिष्ठ करस्य करभो वहि" इत्यन्तरः । Here करम is, by trans-
 ference of epithet—करमन्त्र्यः । करम ऊहयेत्या' gives करम+ऊह+ऊह
 because ऊह is the उत्तरपद and comparison is implied (See Tib.)
 = करभोह । The resemblance lies in the tapering shape etc.
 तत्समुक्तिः । (f) ययामुखम्—सुखस्य अनतिशयोक्तिं कर्मणि तन् ददा तदा ।
 चरसी—That is to say, not very hard so as to pain the feet
 (g) स वाहयामि—सम+वाच्+विच्, here means 'to shamoo' (h)
 उत—Introduces an alternative (विशेषः, अथवा । (i) रङ्गयो—
 "उदमानाणि सान्नायवने" इति सुभाषः । The feet were red (तावत्) without
 अलङ्कारादिव्याजः । Implies that it would be a valued privilege to the

king to be allowed to shampoo such a pair of feet. "अभ्यर्चय-
तामी दनि पदाभ्या चरणयोः स वाहनयोग्यतश्चनितम्"—Raghava

3 Remark—The king here points out how he may be
useful to her. In her state of health the best service she
could get from two friends was that one shampooed her feet
while the other fanned her into a quiet sleep. Alone he
could render both these services. Hence she had no need to
be anxious on account of the absence of her friends. The
metre is अनुप्रासिक ।

5 Reading—(a) आद वातम् requires that the reason for
the वादना should be mentioned. Hence वाक् is necessary.
अनन् does not give the reason. Besides the अन्त्य of the वाद
should be left to be inferred and must not be mentioned dire-
ctly by words like शोभ शीतल, दिन &c. In the present case
the inference follows from आद. (b) विमर्दि is sounder & bit
heavier, विमर्दि is perhaps more gentle and better suits the
occasion. The rest is left to the reader.

6 मन्मथोद—विषय मन्मथो । The अन्त्य from was वाक् वादना-
मान् my self shall sip. With विषय we have अहमात्मनः (अहमात्मना
as कम) चरणपरिष्ठापि I shall cause my self to sip. The rule
"मन्मथोदप्रत्ययमात्रार्थमन्मथोदकर्मकाशानां चकारा ॥ ११॥" applies because
the root चरणधृ, is अकर्मक ।

राजा—मुन्दरि, अनिर्वाणी दिवस, इयञ्च ते समवस्था ।

उत्सृज्य कुसुमशयनं नमिनीदङ्कलितमृतावरणम् ।

कथमातपे गमिष्यसि परिवाणपेल्लव रङ्गे ॥ २१ ॥

(वलादीनां निवर्त्तयति)

KING—O fair one, this day is not yet extinguished, and
this is your condition. Having left the bed of flowers in
which lotus-leaves serve to cover the breasts, how can you go

out in the sun with your limbs delicate through suffering'
(Stops her by force)

शकुन्तला—पोरव रक्त विणयं । मद्यणुसन्तप्ता वि षह
अत्तणो पडवामि [पोरव रक्त विनयम् । मदनसन्तप्तापि न हि
आत्मनः प्रभवामि ।]

SAKUNTALA—O descendant of Puru, respect decorum.
Though smitten by love, I cannot command myself.

सुन्दरीति । हे सुन्दरि' चार्बडि (गौरादि) दिक्च अनिर्वाच' अपुनारि
अनल इव ज्वलति । ते सुमध्या' दया च इदम् ईदयो । हि तेन इत्याह—

उत्तहजेति । अथ — गलिनीदलकल्पितस्तनावरच कुसुमशयनम् उत्तहज्य परि-
धाधपेलवे' अहं कथम् आतपे गमिष्यसि ? व्याख्या—गलिनीदलाभ्यां' गुरुतापात्
पद्मपद्माभ्यामिव कल्पित' रचित स्तनावरच' संनान्धादन' वल्कलम्यानोयमित्यर्थे
यस्मिन् तादृच 'कुसुमशयनम्' पुष्पशय्याम् 'उत्तहज्य' लब्ध्वा 'परिधाय' परितः सनापेन
'पेलवे' सुकुमारै' 'अहं' (करणे वा उपलक्षणे वतीत्या) 'कथ' केन प्रकारेण
'आतपे रविकरे' गमिष्यसि । यस्या ईदम सनाप यत् कोरुदा शीतन्वा च पुष्पशया
भजनीया भवति, तस्यापि पुनः पद्मपत्रेण स्तनयोक्षाप (कञ्चिद्विध लघुः कथं, ता
अदापि रावकरे' विधरेण भाङ'ति । = ["स्तनावरकम्" (रा-, वि-, म-) — "स्तनावरका"
(त-, व्या-)] ॥

बलादिति । 'निवर्तयति' निवृत्ता गमनात् विरतां करोति ।

पोरवेति । 'पोरव' हे पुत्रकलोदभव (वसिष्ठ पौरवाणां विनय, अतः पोरव इति
कुलनामयुक्तम्) 'विनय' सदाचार रच' मा मां दूषय । अविनयो मा भु । 'मदनेन
सन्तप्ता' पीडिता 'अपि न हि आत्मनः प्रभवामि' नाहमात्मनः स्वेच्छया कुवचित्
नियोजयितुं समर्था । प्रभुरजि मे पिता कथं तमेव मे दातुं न प्रमाणीकुरु ।

NOTES

1 (a) सुन्दर—सुन्दर is of the -गौरादि class Hence in the
feminine we get सुन्दरी and not सुन्दरा by the rule "विङीरादिभाष" ।

(b) अनिर्वाच—निर् + वा + कर्त्तरि = निर्वाच when वात is not the कर्ता ;

• निर्वात । Thus निर्वाचो दिक्च but निर्वातो वात—the wind

has ceased The rule is "निवाद्योऽवने" । न निवाद्य । नञ् लट् - ।
(c) सम्प्रसारणम् = सम् + प्र + स्या + प्रत्यय करणे भावे वा ।

2 (a) कुसुमप्रदानम्—श्री + नाट् अधिकरणे = प्रदानम् had कुसुमना
प्रदानम् । लट् । (b) नन्विनीदन्तम् &c—नन्विनीदन्तम् नन्विनीदन्तम् । नन्विनी
दन्तम् । नन्विनीदन्तम् कल्पितम् । ३यम्— । नन्विनीदन्तम् नन्विनीदन्तम् दन्तिन ।
वृत्— । (c) आतपे—आतपेति इति आ + तप् + अच् क्त वि = आतपे sun or
sun-light तस्मिन् अधिकरणे सङ्गम् । (d) परिबाधा &c—परि + बाध + अ
भावे निगम = परिबाधा suffering पक्षः delicate as opposed to robust
One of robust health often becomes of delicate health through
suffering Sakuntala's strong limbs (अङ्ग) could dare the sun
if she were not ill (परिबाधा) । But now the limbs have become
delicate (द्वेज) through her suffering and cannot stand the
heat

4 Reading—(a) कलशवरणा suggest to point out with lotus-
leaves on the breasts, which is not natural कलशवरणम् is prefer-
able (b) After इत्येतां निवर्तयति the reader the Benali Rec—
'अकुलना—सुखं सुखं मा न खल्विदं प्रभवामि अथवा अथवा न भवति'
विनिदानोमेव करिष्यामि ।

राजा—धिग्बोद्धितीत्यर्थः ।

अकुलना—न खल्विदं महाराज भवामि, हे सुखानन

राजा—अनुकूलताविद्वांसः कथमुद्विग्नवन्ति ।

अकुलना—कथमिदानीं मेपापमिदं यन्माम्भवनं न भवति वरगुरुको भवति ।

पञ्चा (अन्तम्)—

अस्मीत्सुखी भवति देवतादयानाम् ५१ वा

काङ्क्षन्त्येवमिति करमुखा कालरा अ, द्वादन ।

आवधन्ते न खलु मदनैश्चैव नमोऽन्तरात्

आवधन्ते मनमित्रमपि विप्रकालं कुमार्थम् ।

(अकुलना मन्त्रवर्ति) राजा—न कदापि त्वम् विप्रः कदापि (उपलब्ध पठान्तर-
वर्ति) ।

Here as in the interpolation already noticed, the prose portion is trash and serves only to introduce the verse following. But the substance of the verse does not bear scrutiny. Thus—

1 चित्र does not usually mean 'lost' चिप् means 'to fling' कालक्षेप occurs in Bengali : व्याक्षेप is not rare in Sanskrit. But चित्र reminds one of the 'rusine' and is thus निहताय :

2 (a) In the line कुमाय्यं न खलु मदनमैव चावाधन्ते किन्तु मदनमपि चावाधन्ते, suppose, instead of मदनमपि, we read मनसिजमपि. The remark loses its force and reads tame. The object of the line is to say that मदन is not only the oppressor, but is also the oppressed. The identity of the oppressor and the oppressed is not prominent when different names are used in referring to the two capacities. Hence मनसिजमपि is अपुष्टाद्य ।

(b) Again किन्तु न or some other equivalent is necessary in order to contrast with न खलु । अपि does not serve the purpose, for it goes to answer for एव । A cautious writer would have said चावाधन्ते मदनमपि नु which avoids both the objections (a) and (b) and preserves the metre too.

3 Lastly the second line काङ्क्षन्त्योऽपि &c is a repetition of the first line चर्यान्तमुक्ता &c. For काङ्क्षन्त्योऽपि अतिकारसुखम् implies the same as चर्यान्तमुक्ता महति and कातरा स्वाह्वानं does not differ in substance from दधितशार्दनाम् प्रतीया ।

4 (a) आत्मन—शब्दे प्रतीते । आत्मन सम्बन्धे प्रभवामि इत्यर्थः । (b) प्रभवामि—प्र + भू means 'to rule' 'to become master', 'to control' &c

राजा—भीरु अलं गुरुजनभयेन । दृष्ट्वा ते विदितधर्मा
तत्रभवान्नाच दोषं यद्दोष्यति कल्पतिः । अपि च—

गाम्भवेण विवाहेण बन्धुगो राजर्षिकन्यकाः ।

श्रूयन्ते परिणीतास्ताः पितृभिर्यामिनन्दिताः ॥२२॥

KING—O timid one, off with your fear for your superiors
Having known of you, His Worship the Lord of anchorites
who is aware of the Sastrya, will not take offence at it. Be-
ides, several daughters of royal houses are heard as married by
the Gandharva marriage and welcomed by their fathers

शकुन्तला—सुखं दातुं म । भूयोऽपि मखोजनमनुमानयिष्यामि ।
[सुखं तावन्माम् । भूयोऽपि मखोजनमनुमानयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Do release me : I will yet again honour
my friends

राजा—भवतु मोक्ष्यामि ।

KING—Well I will release

भीष्म इति । 'के' भावः अग्रगण्यः (ऊर्ध्वं जनमवापन्नम्) गुरुजनभक्षणं 'अस्मिन्' ।
ततः कथंति इति मां मया । ते तव मन्त्रं 'उ' यमुन् इति शब्दाः ('दृ' ऊर्ध्वं
ऊर्ध्वं), 'वि' इति 'अस्मिन्' 'धर्म' जन्माद्यो यत्नं म, 'अधस्तति' 'तवमन्त्रं' भावः
'कथयति' इति ते कथं 'अथ' 'अस्मिन्' मन्त्रं यत्नं यत्नमन्त्रं यत्नमन्त्रं 'तव' न
यत्नयति । न किञ्च जन्ममन्त्रं भावः । 'य' य 'अधस्तति' । पाठः—

गाम्भर्वेति । अन्वयः—वह्नी राज्ञि कथं गाम्भर्वे विवाहं न परिणीता ना
विश्विनि अभिनन्दिताय भूयन्ते । व्याख्या—वह्नी वह्नीरा राज्ञिणी 'कथं' 'कथं'
'गाम्भर्वे' वह्नीरा यत्नमन्त्रं यत्नमन्त्रं 'विवाहं' ('गाम्भर्वे' यत्नमन्त्रं)
इति कथंते । 'परिणीता' कथंताहा ततः 'ता' कथंता 'विश्विनि' गुरुभिः अभि-
नन्दिताय भूयन्ते । तदाह—न तव विवाहो भवतु । 'वह्नीरा राज्ञि-
'कथंता' (रा- वि, म-)—'वह्नीराय भूयन्ते' (त- म्, म्) । 'अ-
नन्दिता' (रा- वि, म-)—'अनुमानिता' (त- म्, म्) ।

सुखंति । 'भूयोऽपि पुनरपि' 'मखोजनम् अनुमानयिष्यामि' मखानदिष्यमि,
मया अथ किं मन्त्रेण तन्निष्ठानया मखोजनं पूजयिष्यामि ।

NOTES

1 (a) भीष्म=भीष्म timid + उर्ध्वं शिष्टम्- भीष्म । This is नदी-
संज्ञकः । Hence by the rule "अन्वयवयोर्ध्वं" we have भीष्म with उ

short in the vocative singular. (b) विदितधर्मो - विदितधर्मो + चनिच् समामान् । विदितधर्मो । By the rule "धर्मोदानच् केशलात्"—इति comes after a वङ्गोद्दि in which धर्म is final and is preceded by only one पद । When more than one पद precedes धर्म as in परमं स्व धर्मोऽस्य we shall have परमस्वधर्मं not परमस्वधर्मो । But परमो धर्मोऽस्य will give परमस्वधर्मो because परमस्व is the only पद preceding धर्म in the final वङ्गोद्दि ।

3. Reading—(a) शृङ्गारा was a राजदिक्कन्दका and not मुनिकन्दका । And गन्धर्वविवाहः was not prevalent among munis । Hence the former is preferable । (b) अभिनन्दन is more acceptable than mere अनुमोदन and contrasts better with censure (दोषं यदोपति) which शकुन्तला apprehends

3 मय - वङ्ग + ईयसुन् once again The friends have already helped her with their advice regarding her choice She wants their counsel again (मयम्), with respect to the king's proposal to have the marriage performed in Kanva's absence

शकुन्तला—कदा [कदा] ।

SAKUNTALA—When

राजा—

अपरिचितकीमलस्य तावत् कुसुमस्यैव नवस्य पदपदेन ।

अधरस्य पिपासता मया ते सद्यं मुन्दरि गृह्यते रसोऽस्य । २३

(सुखमस्याः समुन्नमयितुमिच्छति । शकुन्तला परिहरति नाटेन) ।

KING—Meanwhile O fair one, as is done of the fresh flower, by the bee, the flavour of this your tender and untouched lower lip is being gently tasted by me longing for a sip (Tries to raise her face. Sakuntala acts its avoidance.)

नैपथ्य—चक्रवाकवधुः, आमन्तर्हि सहचरः । उवङ्गिदा रञ्जनी [चक्रवाकवधुके, आमन्तयस्व सहचरम्, उपस्थिता रञ्जनी] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Chakravaka's spouse
and adieu to your mate, night has approached

अपरीति । अन्वय — तावत् इ सुन्दर, षट्पदं नक्षत्रं कुसुमस्य इव, पिपासता
मया अपरिचलितकोमलस्य अथ ते अधरस्य रसं सदयं गृह्णते । व्याख्या— तावत्,
तत्कालं, यावत् भोद्यामि तावत् इत्यर्थः (तावदिति अर्थः) । “यावत्तावत् सकलै-
श्वरी मत्तैश्चधारणे” इत्यमरः) इ सुन्दरि मनोहारिणि श्वभक्त्यै “षट्पदं” धमनि
‘नक्षत्रं’ नूतनस्य ‘षट्पदपूर्वस्य’ ‘कुसुमस्य’ इव यथा पुष्पस्य रसो धमनस्य गृह्णते तथा
‘पिपासता’ घातुमिच्छता, घाताशमाकुर्ण इत्यर्थः मया, ‘अपरिचलितस्य’ अल्पस्य ‘कोम-
लस्य’ सुकुमारस्य, अतएव व्यर्थं तस्य ‘अथ ते अधरस्य रसः’ स्वादु सदय’ रूपान्मु-
खा तथा ‘गृह्णते’ आदीयते । भोद्यामि, किम्पु यावत् भोद्यामि तावत् रसो गृह्णते,
इति पूर्वस्य सम्बन्धः । रसं गृह्णते भोद्यामि इति कर्त्तव्यम् [“तावत्” (वि-पाठान्तरम्
म-) “यावत्” (वा., वि मूलम्)] ।

अर्थः । इ ‘सकलशक्त्युक्ते’ अनुकण्ठने रसात्सुखदयितं सुखं च ‘अनन्तम्’
‘आमलस्य’ सभाषणम् । सुकृता मयं प्रत्यागमनस्य प्राप्तं, यत् परिचलितं दिवसं
‘रत्नोत्पलितं’ आगतप्रायाः । एतच्च शकुन्तलायां प्राप्तं सुखं गृह्णते इत्यर्थः । गीतमो
भाग्यं इत्यस्य विमुक्त्य इति भावः ।

NOTES

1 (a) अपरिचलित &c—परि+चल हि मायाम्+क्त कर्मणि=परिचलित
pricked i.e. touched न परिचलित । मञ्जुतम्—। अपरिचलितयात्री कोमलम् ।
अर्थः—। (b) षट्पदं—षट्पदानि अथ इति षट्पदं lit. having six feet,
A name of the black-bee

2 Reading—(a) यावत् gives the same sense. The king
does not directly answer Sakuntala's “कदा” । (d) For शकुन्तला
—इव तावन्माम् पारस्परि नान्यत्र, the Bengali Rec reads—

(दिग्गजवन्तः) कथं प्रत्याग निर्मलौघि । (शकुन्तलायां हिला पुनलरेव पदे-
निर्गते) ।

शकुन्तला (पदान्तरं प्रतिनिधित्वं सात्त्विकमङ्गलम्) क्षीरं, अविच्छादितं मया-
अनन्तवरीवितोऽयं अथ न विच्छातं स्य ।

राजा—सुन्दरि, त्वं दूरमपि गच्छन्ती हृदयं न जहासि मे ।

दिनावसाने छायेव पुरो मूलं वनम्यमे, ॥

शकु (स्नोकमन्तरं गत्वा आनमगतम्)—हा धिक्, हा धिक्, इदं दुःखं न मे पररो
पुरोमुखौ प्रसरतः । भवतु एभिः पथ्यन्तं कुरवर्करपकारितशरीरा भूत्वा प्रेक्षित्ये तावत्प्र
भावानुबन्धम् । (तथा कृत्वा स्थिता) ।

राजा—कथमेव प्रिये अनुरागैकरसं मामनुसृज्य निरपेक्षेव गतासि ।

अनिर्द्वयोपभोगस्य रूपस्य मृदुलं कथम् ।

कठिनं खलु चेतः शिरीषसोऽव यन्मम ॥

शकु—एतच्छ्रुत्वा न मेऽस्ति विभवो गन्तुम् ।

राजा—सम्प्रति प्रियायन्ये किमस्मिन् सतामस्यपि कथामि, (अपतोऽपलीक्य) इत्थं
व्याहृतं मे गमनम् ।

मणिवन्धूदलितमिदं स कान्तोऽशीरपरिमलं तया ।

हृदयमा निगडमिव मे मृणालवलयः स्थितः पुरतः ॥

(सवधुमानमादत्ते) ।

शकु (इत्थं विनीक्य)—अथ दार्वण्यशिक्षालतया परिध्वष्टमेतन्मृणालवलयं न मया
परिज्ञातम् ।

राजा (मृणालवलयमुरसि निक्षिप्य)—अहो मय्यर्थं ।

अग्नेन लीलाभरणेन ते प्रिये विहाय क्वाणं भुज्जमव सिद्धता ।

अनं समाश्रितं एव दुःखभाग्यैतर्न जापि मता न तु त्वया ॥

शकु—अतः परं न समर्थास्मि विलम्बितम् । भवतु एतेनैवापदेऽप्येतात्मानं दर्शयि-
त्वाभिः (इत्यपसर्पति) ।

राजा (दृष्ट्वा सदृशम्)—अये जाविनेन्दरो मे प्राप्ताः । परिदेवमानन्तरं प्रसादेनो-
पकर्णव्याऽस्मि खलु देवेन ।

पिपासायामकञ्छेन साचित्प्रचान्दं पचिष्या ।

मर्मघोऽङ्गिता आसा धाया निपतिता सुखे ॥

शकु (राज्ञः समुमुखे स्थित्वा)—आय्यं अहंपदे कृत्वा एतत्ता इत्यथ शिरो

मया तदवस्थया क्रान्तिं प्रतिनिविष्टा । कथितं मे हृदयेन त्वया श्रुतीति ।
प्रतिनिविष्टम् । आश्वासनमात्राच्च मुनिजनं व प्रकाशयिष्यामि ।

राजा — एकनाभिसन्धिना प्रत्यर्पयामि ।

शकु — केन पुनः ?

राजा — यदीदमस्मिन् यथाव्याप्तं निवेदयामि ।

शकु — या क्वा गतिं भवत्येतावत् (इत्युपमपत्ति) ।

राजा — इत्थं शिलापट्टं कर्तुं न शक्यते (इत्युक्तो परिश्रमोपरिहृत्) ।

राजा (शकुन्तलाया इलमादाय) शकुन्तला ।

इदं लोपाय दग्धं यत्तु वैश्वाम तव विधा ।

प्ररोहं मन्त्रतो भूय किं स्विन्नं कामनरावधम् ॥

शकु (मूर्ध्नि हस्तयित्वा) स्वयं स्वयं तव पुत्र ।

राजा [लङ्घयन्तं तमसम्] इदं लङ्घयन् विद्युत् । अतश्चाभायपदमेतत् ।
[प्रकाशम्] सुन्दरि, नातिद्विष्टं मांश्चक्षुः शृण्वन्त्यत्र । यदि त्वं भिन्नं तद्वत्तया
घटयिष्यामि ।

शकु [स्मितं कृत्वा] यथा ते वीचनम् ।

राजा [मन्त्राजं विन्दन् प्रतिभाष्य] सुन्दरि हस्तताम् ।

अथ न तं श्वाभ्यस्तमनीद्वयं विदपञ्चीभायमि वीज्ज्मितान्वर ।

मन्त्रान्तरं नो निशाकर्तुं क्व मन्त्रोऽभ्यकोटिमाश्रितः ॥

शकु न तावदेन श्रेष्ठं, पवन्तस्मिन्तर्क्योऽप्यन्यथा कल्पयिष्यतां मे हृदि ।

राजा (मुस्मितम्) यद्यनुमन्त्रे तद्वत्तया मन्त्रमाकर्तुं विद्युत् करवाणि ।

शकु तदनुमन्त्रिता भवेत् किन्तु अहं न तं विदमि ।

राजा मन्त्रेण अत्र हि परिजनं मेत्यानामद्विद्यात् परं न कर्तुं मे ।

शकु अथ मन्त्रादौ विद्यामज्जनम् ।

राजा [स्वयं] माहमेव रमणीयमात्मनः सेवाभारं विदित्वा । [मन्त्र-
मुद्रमयितुं प्रारम्भः] शकुन्तला प्रतिपद्यते स्वयं विरमति ।

राजा अपि मन्त्रेणैव, अथ मन्त्रादौ विद्यामद्विद्या [शकुन्तला किञ्चिद् दृष्ट्वा प्रोहा-
यन्तमुद्योतिष्ठति] ।

राजा [चङ्गुनिधौ सुखमुत्तमथा आत्मदत्तम्] •

चारुणा स्फुरिन्नायमपरिदत्तकोमलम् ।

दिपासतो ममानुशां ददातीव प्रियाधरम् ॥

शकुं प्रतिज्ञानमन्दरम् आर्यपुत्रम् ।

राजा कथोत्पलसंप्रकर्षादोच्यमूढोऽपि [सुखमावृतेन चरुं सेवने] ।

शकुं भवतु प्रकृतिस्वदर्शनादि संज्ञता । लब्धे पुनरनुपकारिणी दिव्यदार्पि
आर्यपुत्रम् ।

राजा • सुन्दरि किमन्यत् ।

इदमप्रापकृतिपथे सुरभि सुखं ते यदाप्नातम् ।

ननु कमलस्य संप्रकर्षं सन्नुयति गन्धमास्यम् ॥

शकुं [सुकृतम्] • अमनोवे पुनः किं करोति ।

राजा इदम् [इति व्यवसितम् । शकुन्तला वज्रं वीक्षति] ।

This is slovenly in style. In substance it is silly and does not care much for decorum. The passage describes at great length how the मृगालक्ष्मण was picked up by Dushyanta and put back on the wrist of Sakuntala. This however contradicts the poet, for, later on we find the मृगालक्ष्मण still lying in the grove. Compare "इत्तादममिदं विषाभरत्नमिन्द्रासज्जमानेचको निर्गन्तुं सुदृष्टा न वीतस्यद्वाहीशोऽकिञ्चिदादि" = *Infra* - which is undoubtedly authentic being common to all the recensions. The interpolation, clumsy as it is, must have been made at a very early date. The साहित्यद्वयम् quotes the sloka चारुणा स्फुरिन्नायम् &c from the above in the twelfth century—the line छद्मस्य निगदमिषं ते, as it occurs here, was by बर्हन्नाम ascribed to Kalidasa.

॥ चक्रवाक &c = चक्र इत्यर्थे इति चक्र + वच + घञ् कर्मणि = चक्रवाक । तस्य वधूः । अनुकम्पिता सा इति चक्रवाकवधू + कन् प्रियाम् = चक्रवाकप्रिया । तत्सम्बन्धी । By the rule "केऽच्" long च, इ, उ become short if क of an affix follows. Hence वधू becomes वधु । Here चक्रवाक stands for दुष्यन्त, वधु for शकुन्तला, and रजनौ for वीतमौ ।

शकुन्तला—(समभ्रमम्)—पौरव, असंमयं मम मरीरवृत्त-
तोवनभ्रम्र अज्जा गोदमी इदो एव आगच्छति । ताव
विट्पान्तरिदो होहि [पौरव, असंमयं मम शरीरवृत्तान्तोप-
नभाय आर्या गीतमी इत एव आगच्छति । तावत् विट्पान्त-
रितो भव] ।

SAKUNTALA—(with alarm)—O descendant of Puru,
doubtless venerable Gautami is coming this very way to have
report on my body (health) In the meantime get concealed
by twigs

राजा—तथा । (आत्मानमावृत्य तिष्ठति) ।

KING—As you say (Stands concealing himself)

(ततः प्रविशति पात्रहस्ता गौतमी मर्यौ च) ।

मर्यो—इदो इदो अज्जा गोदमी [इत इत आर्या गीतमी] ।

(Then enter Gautami with a vase in her hand and the
friends)

FRIENDS—This way, this way, let venerable Gautami
proceed

गौदमी (शकुन्तलामुपेत्य)—जादे अवि लघुमन्दावहं दे
अहगाहं [आते, अवि लघुमन्तापानि ते अहगानि] ।

GAUTAMI (Approaching Sakuntala)—My child, do your
limbs suffer less now ?

शकुन्तलेति : 'सम्भ्रमम्' भयेन सह । 'असंमयं' मिथित 'मम शरीरस्य वृत्तान्त-
भाषा । तस्य 'उपनभाय' परिज्ञानाय । 'इत एव' अस्मादिव दिशि [सन्मये तसि]
'आगच्छति' यावत् सा न आयाति 'तावत्' तत्काल 'विट्प' शत्रूणि 'अन्तरित'
रक्षेत्री 'भव' ।

तत इति । 'पाद' शान्तिजनस्य पादं 'इतो यस्या सा [वृत्त-पादि-प्रवृत्तिभि-
र्गोचरो समस्यन्त्य परिनिपातो दृश्यते । तच्च बहुदूरारुतिगन्तवात् बोधम् ।]

‘गौतमी प्रविशति सख्यौ च’ प्रविशत इति विभक्तिविपरिणामः । एतच्च ‘स-
मपि तावद्देतानिकं शत्रुदकमस्य’ गौतमीदक्षे विभर्जयिष्यामि’ इति शिष्योक्तदन्तु-
दकभाजनम् ।

इत इति । ‘इत इत आर्या गौतमी’ आगच्छतु इतिवाक्येव ।

जाते इति । ज्ञातमिति अपत्यमात्रमुच्यते । स्त्रियां मनुद्धी द्वे ‘जाते’ पुत्रि शङ्करे
‘अपि अद्भानि ते लघु मन्द ‘सन्तापो’ येषां तथाविधानि किम् ? अपि वद्वे ।
पीडालाघव जात न वा ।

NOTES

1 (a) शरीर &c ~ उप + लभ + चञ् भावे = उपलब्ध accession प्राप्ति
इत्यस्य जातस्य अन्तः समाप्ति इत्यन्तः the end of what has happened : &
all details from beginning to end Now see Tika. तादर्थ्ये चतुर्थी ।
[b] तावत्—अवधी or अवधारणे । [c] विटप &c —अन्तरम् अन्तरि जातमस्य
इति अन्तर + इतच् = अन्तरित hidden “अन्तरमवकाशावधिपरिधानात्”
भेदादप्य” इत्यमरः ।

2 जाते—जन् + कर्त्तरि जातम् anything born i. e. offspring in
general. This gives जाता in the feminine तत्सु द्वौ ।

शकुन्तला—अज्जे अत्यि विसेसो । [आर्य्यं अस्ति विशेषः] ।

SAKUNTALA—There is an improvement, respected
mother

गौतमी—इमिणा दम्भोदण्ण निराबाधं एव दे सरोरं
भविस्सदि [अनेन दम्भोदकेन निराबाधमेव ते शरीरं भविष्यति] ।
(शिरसि शकुन्तलामभुञ्ज्य) वच्छो परिणतो दिवसो । एहि
उडजं एव्व गच्छम्ह [वत्से परिणतो दिवसः । एहि उडजमेव
गच्छामः] । (प्रस्थिताः)

GAUTAMI—With this water from Kusa-grass your body
will indeed be free from suffering (Sprinkling her in the
head) My child the day has ended. Come let us go to the
cottage [Start to go out].

चाथे' इति । 'उ' चाथे' आन्धे मात 'विद्येव' उत्कृष्टं 'वृत्तिः' । उपमानं चतुर्भुजते इत्यर्थः ।

चनेनेति । 'चनेन दभेमिथे' च उदकेन' जनेन [शाकपाणि'वादि । द्वितीया वा करणे द्वितीया] 'ते शरीर निर्मेता आवाधा' दीडा यस्यात् यथ वा तादृश्यम् 'एव भविष्यति' । न क्षिप्तम् उपमानं, किन्तु समूहमेव आश्री मावध्यति ।

वृत्ति इति । 'वृत्ते' जाते 'दिशस परिचर' चरमे यामे स्थित । सध्या आगत-
प्राया । 'विलापो नास्ति, किमवाक्यामेन, एहि उदजमेव यस्याम्' । 'प्रस्थिता' प्रस्थातुमारम्भा. ['आदिकर्म'चि त्त.] ।

NOTES

1. निरावाधम्—आवाधनम् इति आ + वाध + च भावे = आवाधा suffering
Now see Tika

शकुन्तला (आत्मगतम्)—हिमप पदम् एव सुहोवणदे
मनोरथे कादरभाव' य मुच्यमि । साणुसघविहडिधम्य कह'
दे सम्पद' सन्दाहो [हृदय. प्रथममेव सुखोपनते मनोरथे कातर-
भाव' न मुच्यसि । सानुशयविषटितस्य कथ ते साम्प्रतं सन्तापः] ।
(पदान्तरे स्थित्वा प्रकाशम्) लटावसन्न, सन्दावहारम्, आमन्तेमि
तुम भूभोवि परिभोगस्य [लतावलय. सन्तापहारक, आमन्त्रये
त्वा भूयोऽपि परिभोगाय] । (दुःखेन निष्क्रान्ता शकुन्तला
, महेतराभिः) ।

SAKUNTALA [Aside]—My heart, at first, the object of
desire readily presenting, you do not at all give up timidity.
Now, separated with regrets, how are your regrets [justifi-
fied] ? [Stopping after a step or two—Aloud] O Ivy-bower,
remover of my sufferings. I invite thee for enjoyment again
[Sakuntala sorrowfully leave with others]

हृदय इति । 'हृदय प्रथम मनोरथे' मनोरथविषयौघे रात्रि 'हृदय

चक्रदोषमायोस विना एव 'उपनने' सन्नाप्ने सति 'कातरभाव' भीरता मेर नृपते
[एवकारो भिन्नरूपः] । 'अनुस्येन' यदाचादेन 'सह विचटितम्' कपोरदेन मि-
त्रितम् 'ते सन्नाप' अनुस्य इत्यर्थे 'कथं साम्प्रत' दुःखम् ["दुःखे इति सन्नाप एवे"
इत्यमरः] । न कथमपि दुःखम् । यदा—'साम्प्रतम्' अनुना 'सादृशद्विचटितम् ते ॥
सन्नाप' किमदम् अनुस्य । 'अनुलोऽश्ननुस्य' । उभयदा हृदय इति तिरस्कारः ।
स्थिते अनादरे याते अनुस्य इत्यसङ्गतं ते इति ।

वृत्तिः । लतायां वलय लताभिर्वलयाकारेण वेष्टित स्थानम् । तन्मण्डपः ।
'लतावलय' लतावृक्ष, इति 'सन्नापहारक' खेदविनोदना 'भूयोऽपि' पुनरपि 'परिभोग्य'
उपभोग्याय 'लाम्' आत्मन्यर्थे प्रवर्तते । प्रार्थयेत् त्वं पुनरपि मे खेदमनोदय इत्यर्थः ।
राजन इति सङ्केतोऽप्यम् ।

NOTES

1. प्रथममेक—The एव should be taken with न । Thus नैव नृपते ।

■ [a] अनुस्य &c.—अनु + शो + क्प् भावे अनुस्य remorse यदाचाद
regret, "मवेदनुस्यो इवे पादातादानुभवयो" इति विश्वमेादयोः । तेन एव
अनुस्यम् । वि + चट + चिच् + क्त र्भावे = विचटितम् separted चट is to
join, विचट is to disjoin अनुस्य यदा तदा विचटितम्, तस्य । (b) सन्नाप
—An अन्वय meaning दुःख proper

3. (a) लतावलय &c —Gantami takes it as an innocent ad-
dress to the grove It is really meant for the king inside the
लतावलय । (b) सन्नापहारक—हरतीति हृ + क्त्वम् कर्त्तरि = हारकः relieves.
सम् + तप् + घञ् भावे = सन्नाप suffering. सन्नापस्य हारकः । दीपवद्वा सन्नापः ।
The plain sense of सन्नाप is here "summer heat" लतावलय ॥
then evidently सन्नापहारक । Applied to the king, सन्नाप is मदनवशा
which the king has relieved (c) परिभोग्य—परि + भुज् + घञ् भावे
= परिभोग्य enjoyment In the case of the लतावलय it is the
enjoyment of shade, and in the case of दुष्यन्, enjoying each
other's company, "दुमर्षाव भाववधनात्" इति चतुर्थी ।

राजा—(पूर्वस्थानमुपेत्य सनिःश्वासम्)—यहो विप्रवत्यः
प्रार्थितार्थसिद्धयः । मया हि—

मुद्गरहृलिसंवृताधरोष्टं प्रतिषेधाच्चरविक्षुवाभिरामम् ।

मुग्धममविदतिं पद्मपञ्चगाः कथमपुनरुत्तमं न पुनश्चितं तु ॥ २४ ॥
न पुनः सम्प्रति गच्छामि । अथवा इदं प्रियापरिभुक्तमुक्तं
स्तावलये मुहूर्त्तं स्थास्यामि । (सर्वतोऽवलोक्य)

तस्याः पुष्पमयो शरीरलुलिता शय्या शिलायामिव

क्लाक्ता मन्दधलेन एव नलिनीपत्रे नक्षैरर्पित ।

हस्तादभ्रष्टमिदं विमाभरणमित्यामज्जमानेक्षणो

निर्गन्तुं सहसा न वेतमगृहादोशोऽस्मि शून्यादपि ॥ २५ ॥

KING [Returning to the former place Sighing]—Ah !
How full of hindrances is the fulfilment of objects desired
Of that damsel with fine eye lashed eyes, the face, with the
lower lip covered by the fingers [therefore] charming
brought the half uttered words of prohibition—the face, that
was turning constantly towards the shoulders, was indeed
kissed somehow by me, but not kissed Where indeed shall I
go now ? Or, here I will stay for some time in this ivy-bower
that has been enjoyed and vacated by my darling [Looking
all round] This is the bed of flowers on the stone, pressed
down by her body—This is the withered love-letter traced on
the lotus-leaf with her nails—This is the lotus-shoot decora-
tion, slipped from her hand With my eyes thus sticking, I
am not able to go out in a hurry from the cane-bower, even
though deserted

अहो इति । 'आवि'तानाम् अविर्तामिदं ' निषेधाय 'विषय' अतर्कितेविषे
विना [मूढि मनुष्ये] ।

मुद्गरिति । अन्यथ —पद्मपञ्चगाः अङ्गुलिसङ्गताधरोष्ठं प्रतिषेधाच्चरविक्षुवाभिरामम्,
उत्तमं अविदतिं मुग्धं मया कथमपि उद्यमितं हि न ते पुनश्चितम् । व्याख्या—'पद्मपञ्च'
परस्त्रीमन्त्री [प्रशस्ती मन्त्रीयो मन्त्र] 'अविर्ता' यस्या तथाविधाया तस्या मन्त्र-

नलाया 'बहुलिभि' मङ्गतः' रचायम् आच्छादित 'अधोरछो'निघोछो दक्षिन् दक्षिण
तत 'ओटाच्छादनादेव'प्रतिषेधाचरेषु'निषेधश्चक्रवर्त्तु'विक्रव' दीनम् वस्तुदोररे
मोचद्वयम् । तत्र तत् 'अभिराम' मनोहरश्च 'सु'ष्टु' बार बार 'अ'स्यो' स्वस्यो
विरक्त'ते' भा परिद्वर्त्तु विवर्त्तते यत् तदाविध' 'सुख मया कदमपि, अतिशयनेन सिद्ध
व्याधुय 'उन्मनित हि' उन्मनितमेव 'न तु चुम्बितम्' । वदन्पि विद्वान् अतोद दद
तस्या वदनमुन्मनितवान् तदा मेने सिद्धमेव धार्यितम् । किन्तु तदेव दौतव्या विद्विज
वदन मेव चुम्बितम् । इतिविश्वव्या' सिद्धयः । ["चुम्बित तु" (रा., त., व्या., म-
—"चुम्बित तत्" (वि.))] ।

हति । 'प्रिया' प्राक्, 'परिमुक्तम्' अपुना 'मुक्तम्' यत् तद्धिन् 'हताव
मुक्त' अथकाव स्थास्थानि, ["परिमुक्तमुक्त" (रा- वि- म-)—"परिमुक्त'
(त-व्या-)] ।

सर्वत इति । 'सर्वत' सर्वासु निचु [सप्तम्यर्थे तसि] 'अरदोक्ष' । अरद-
तस्या शरीरकुलिता शिलायाम् इय पुष्पमयी शय्या । तस्या नखे अपि'तः नखिनेष्वे
एव ज्ञानो मन्ददलेखः । तस्या हस्तात् वदम इद विस्मयरवम् । इति अहम्
मानेचय [सन्] शय्यादपि चेतस्यहतात् सहसा निर्गन्तु न ईदोऽपि । व्याख्या-
'तस्या' मङ्गललाया [एतदुत्तरभाषि स वधाते] 'शरीरेष कुलिता' मर्दिता 'मिद'वा
प्रसतरले 'इय पुष्पमयी' कुमुमकल्पिता 'शय्या' शयनीय दृश्यते । तत्र हा विहिरी
शायितासीत् इतीथ मां कारयति । तस्या नखे अपि'तः सत्कौटुम्बः 'नखिनेष्वे'
वमन्ददले 'एव ज्ञानो खान' 'मन्ददलेख' मदनमपि भाति । इह सा नयि मा-
मवर्त्तयत् इत्येव मे कथयति । तस्या 'हनात् अष्ट' अतम 'इद विस्मयरव मृद-
वलयम् आसी' । अदामीत् अम्बनाथावसाय इत्येतन्ने निवेदयति । 'इति' एभिः प्रकारै
'आसञ्जमाने' लघ्वे 'ईच'ने' नेत्रे यम्ब तदाविध' सन् 'शय्यादपि' प्रियाविरहितादेव
चेतस्यहतात् वानीरवल्यात् 'सहसा' हतात् 'निर्गन्तु' वद्विद्योत्तु 'न ईदोऽपि'व
समदोऽपि । प्रियोपमुक्त तत् तत् वस्तु मे दृष्टि वधाति, तेन तेन विवेचेष्टा
तामवस्थां कारितो नाहमितो गन्तु समर्थः । [आसञ्जमान—(त., व्या-)—
"आसञ्जमान" (रा- वि- म-) । "ईदोऽपि" (त., व्या-)—"इदोमि" (रा.,
व)—"इदोऽपि" (म-)] ।

1 (a) विघ्नवत् — विघ्नवत्ने एभि इति वि + घ्नृ + क् करणे घञर्थे = विघ्ना
obstacles ते मुनि वादस्थेन आसु इति विघ्न + अनुप भू + घञ् = विघ्नवत् full of
obstacles (b) प्रायितार्थं &c — प्रकथ्येयं अर्थित इत इ + अर्थि + क् कर्मणि =
प्रायितार्थं longed after. प्रायितार्थं अर्थो वस्तुन इति प्रायितार्थं longed for
object मिथ + क्तिन् भावे = मिथुय achievements Now see Tika

2. (a) चङ्गलि &c — अधर ओष्ठ अधरोष्ठ or अधरोष्ठ the lower lip
हस्तधा — । चङ्गुलिभिः सङ्गत covered by the fingers इत — । तादृश
अधरोष्ठो यदिन् तन्, वद — । (b) प्रतिषेध &c — प्रति + मिध् + घञ् भावे
= प्रतिषेध prohibition तस्य अवगाहि words of prohibition is the
exclamation "Don't" (ना ना) । तव विजयम् powerless in the
words of prohibition, is unable to utter clearly the words of
prohibition (ना ना) । The प्रतिषेधाच्चर being a labial (ना repeated)
requires the free use of both the lips to utter But the lower
lip was covered by the fingers Hence the inability * अभि
समन्वान् रमने कर्मेण इति अभि + रम + घञ् करणे = अभिरामम् charming
प्रतिषेधाच्चरविज्ञानम् ततएव अभिरामम् ।

3 (a) अस्मिन्निर्गन्धं — अस् + नि + क्त + चिन् क्त रि by the rule 'वचन
नामौच्चा' — चिन् is sometimes attached to indicate frequency of
action Here the face is constantly (आभीक्षा) being turned from
side to side to avoid the persistent attempts of the king to
have a kiss Hence the rule applies (b) पञ्चन त्वा - पञ्चानि सनि
सनीहवादि अस्मिन् इति पञ्चन् + क्व = पञ्चनम् having five eyelashes पञ्चन्
is of the ङञादि class and takes क्व् by the rule "विदादिभ्यः" ।
तादृशम् अस्मि अस्मि पञ्चानादि + क्व् (समासात्) डोप् स्त्रियान् = पञ्चनादी ।
तस्या । पञ्च is guided by the rule "वङ्गोष्ठी सङ्ख्यन्ती स्वागतपञ्च" and
here पञ्चि is स्वाङ्गवाचक । Raghava thinks that this epithet points
to the attraction that draws the king towards the face (c) न
— Expressed regret * तन् for न् takes away the regret which is
not proper here because "अहो" at the beginning of the speech
prepares us for some such expression of regret

4 Remark—The sloka substantiates the general (सामान्य)

statement "विघ्नवत् प्रचितायै सिद्धिः" । In the present case दुष्टः is the प्रचितायै । The obstacles (विघ्न) are numerous. Thus the lower lip is अ गुल्लिख इति which is the first obstacle. Then there is direct prohibition (प्रतिषेध) । The third obstacle is the constant turning of the face from side to side (अ सर्चिवति) । At last of all the interruption, offered by Gantami Hence in Figure (७७६६६) is चर्चोत्तरन्दास defined by दृष्टम् as 'चर्चोत्तरन्दासो बन्धु प्रत्यय किञ्चन । तन्माधनसमर्थस्य न्यासी योऽप्यस्य बन्धुन ॥'

5 (a) प्रिया &c—पूर्व परिभुक्त पदान् मुक्त परिभुक्तमुक्तम् enjoyed and vacated "पूर्व कान्तकसर्वं जगतपुरादन्वकेवला, समानां च करदेन" इति वृत्त कालकर्मधा— । प्रियदा परिभुक्तमुक्तम्, इति— । तत्किन् । (b) लतावद्वेष्टिताना बद्धयम् । तत्किन् । अर्धे रमे । (c) सुहृत्सं—अन्वक्तव्ययोगी रथा ।

6 आसज्यमानेष्वच—Here सञ्च is used in the आसज्यमानेद । Several grammarians think that सञ्च cannot take आसज्यमानेद in the आसञ्च । Possibly this is the reason why राघव &c read आसज्यमानेद in the कर्त्तृवाच्य । But old writers often use सञ्च in the आसज्यमानेद । Thus "स वाचा सञ्चमानया" with words sticking in his throat, "स नोपरि नाधस्तान्म तिदंक् सञ्चने गतिः" whose course is unimpeded upwards, downwards and oblique &c in the Ramayana । These are not आर्ष (वैदिक) usages for the भाष्यकार himself says "यद्वा प्रविष्टु सञ्चने", though कात्तिदास, as we know, does not hesitate to use वैदिक forms. Hence सञ्चमान is preferred. In the present instance, the king's sight is arrested at every step—here by the flower-bed, there by the lotus bracelet, and elsewhere by the love-letter । He likes to linger and dwell on them.

(आकाशे)—राजन्,

सायन्तने सवनकर्मणि संप्रवृत्ते

वेदि हुताशनवतीं परितः प्रकीर्णाः ।

छायासरन्ति बहुधा भयमादधाना

सन्ध्यापयोदकविशाः पिशिताशनानाम् ॥ २६ ॥

In the air—O King, the evening sacrificial rite being fairly begun, apparitions of cannibals, purple like evening-clouds, scattered all round the altar on which there is the consumer of Ghee { Fire }, move about striking terror in various ways

राजा—अयमहमागच्छामि । (निष्क्रान्तः)

द्वितीयोऽङ्कः । (THIRD ACT)

सङ्गतम् that which has progressed. तद्धिन् । The ceremony having advanced, the Rakshasas have made their appearance. The apparitions were not noticed before. (b) इतामनवतीम्—इत + अय + लुट् कर्त्तरि वा लुट् कर्त्तरि = इतामन fire. This supposes अय to be of the नय्यादि class. Thus it is that Bhanupi derives पद्मगाहन taking perhaps नय्यादि as आहूतिवचः । But even then “कर्मलक्ष्” seems to bar लुट् and gave the form इताम् for the word is not directly named there. Better say अयातीति अयम् (नय्यादि) । इतस्य अयम् । इततः—तदतीम् । The name suggests that आहुति is about to be offered to the fire, but Rakshasas have come to intercept it (c) भयम्—The भय is not of personal risk but of the misappropriation of the इत (Ghee) (d) आदधाना—आ + धा + शानच् कर्त्तरि । कर्त्तृभिर्भावे क्रियाफलं आत्मनेपदम् । They terrify for their own benefit (कर्त्तृभिर्भावे क्रियाफलं) ।

चतुर्थोऽङ्कः

विश्वधक्

(ततः प्रविशतः कुसुमावचयं नाटयन्त्यो सखरौ) अनसूया—प्रियंवदे, जह्नुवि गान्धर्वेण विहिणा शिव्वत्तकल्याणा सउन्दला अणुरूपभक्तुगामिणी संवृत्तेति शिव्वद मे हिमघ्नं तहवि एति । चिन्तयिज्जं [प्रियंवदे, यद्यपि गान्धर्वेण विधिना निवृत्तकल्याणा शकुन्तला अनुरूपभक्तुगामिनी संवृत्तेति निवृत्तं हृदयं, तथापि एतावच्चिन्तनोयम्] ।

(The enters the friends, acting the gathering of flowers).

ANASUYA—Priyamvada, though my heart is delighted, because, with her blessings performed by Gandharva rites, Sakuntala has become united to a suitable husband, still this much has to be thought about

प्रियंवदा—कह' बिअ [कयमिअ] ?

PRIYAMYADA—How is that ?

तत इति । 'कुसुमालाय चरचय चयनम् [चरचिनीनेभावे चञ् । ननु चरचाय इति घञा भाष्यम् । तामनय 'चरचारावचायमन्दोर्दोर्ल्यन्तामी वाचानम्' इत्याह । तव राघवभा' कञ्ठे इमे वृक्षान् आरुह्य पुष्पाणि चिनुत, तेन प्रत्यागन्तीभावात् न चञ् इति समाधत्ते । वयन्तु इच्छापोहच न साधु नन्वामहे । आदिहचुडामणि साधादिव मरुष्यती कविर्यदि अचमिच्छति अजिब नु के नाम तव विप्रतिपदोवम्' 'नाटयन्ती' अभिनयन्ती 'कच्छी' अनृत्यामिदवद् विप्रत । [नाटयन्ती' (रा० वि०) —“अभिनयन्ती” (त०, ग्वा, म०)] ।

प्रियमिति । 'कुसुमाला नाम्बे'च 'विधिना' अनुष्ठानेन विशाङ्गानुष्ठानेन 'निष्ठत कान्थाच' मङ्गल विशाङ्गमङ्गल यस्या ताट्यो वती 'चनुदय भतार गच्छति' इति योग्यपावस्या इत्यर्थे 'म उता' जाता 'इति' इती 'यथापि निष्ठ'च सुस्थित 'मे वृद्ध, तयापि एतावत्' एतन्मात्र 'चिलमाय विचारचोत्रम् । [“विधिना,” (रा० वि०) — 'विशाङ्गविधिना' (त०, ग्वा० म०)] ।

NOTES

1. (a) कुसुमालायचम् — चरचयनम् इति चर + चि + चच् भावे = चरचय gathering Now see Tika The rule “इत्तादाने चिरस्ते” requires चञ् to be attached to चि when the gathering is from close quarters [within reach—प्रत्यागति] excepting cases of theft The form then becomes चरचाय as we have it in 'चरचय वृक्ष कुसुमालाय कुदचनवाणि करानि मखा' : Vamana condemns चरचय [See Tika] The poet however uses the form deliberately, for he repeats it in the आनविष्ठा'पानम् ।* The fact is it is a Vedic form which had not yet disappeared from भाषा at the time of Kalidasa Raghava defends saying that this is not a case of चञ् at all, for the flowers were really not within reach and were reached only by climbing up the tree ! (b) अभिनयन्ती seems to be the better reading [See ¶ 391 note 3]

२ (a) गान्धर्वं च—“ब्राह्मो देवस्तथैवार्थः प्रजापत्यस्याऽप्यसुरः । गान्धर्वो राक्षस-
थैव पेशाचयाष्टमोऽधमः ॥” Hence गान्धर्व is a वैधविवाह and may be
called विधिः । (b) विधिना—विधीयते इति वि+घा+ञि कर्मणि = विधि
that which is sanctioned, तेन । (c) अनुदप &c —अनुगतोदपम् अनु-
दप suitable प्रादितत् । तादृशो भर्ता अनुदपभर्ता । त साधु गच्छतीति या, अनु-
दपभर्त + यम + णिनि कर्त्तरि साधुकारिणि । (d) निर्हतम्—निर् + ह + ञ कर्त्तरि
satisfied The root is चकर्मक when निर् precedes in this sense
(e) एतावत्—एतत् परिमाणमस्य इति एतद् + वतुप् this much Refers to
‘करति वा न वा इति’ next page Or refers to the whole marriage
affair The affair has to be viewed with misgivings

३ कथमिव—How “with misgivings”? इति in such cases
seems to imply that the speaker is at a loss to find out an
answer to his query Compare ‘कथमिव’—Infra “किमिव”—
Infra &c

अनसुया—अज्ज सो राएसि इहिं परिसमाविम्व इमोहिं
विसज्जिओ अत्तणो णम्वरं पविसिध्व अन्तेउरसमागतो इदो-
गदं वुत्तन्तं सुमरइ वा न वेत्ति [अद्य स राजधिरिष्टिं परि-
समाप्य ऋषिभिर्विष्टुष्टः आत्मनो नगरं प्रविश्य अन्तःपुरसमागतः
इतोगतं वृत्तान्त स्मरति वा न वा इति] ।

ANASUYA—It is this Dismissed to-day by the Rishis
after having finished the sacrifice, whether or not that royal
sage, having entered his town associated with the ladies of
the inner apartments, remembers the events that transpired
here

प्रियंवदा—विसद्धा होहि [विस्त्रब्धा भव] । ए तादिसा
आकिदिविसेसा गुणविरोहिणी होन्ति । तादो दाणिं इमं
वुत्तन्तं सुणिअ ए आणि कि पडिअज्जिअदि ति [न तादृशा
आकृतिविशेषा गुणविरोधिनी भवन्ति । तात इदानीम् इमं
वृत्तान्तं श्रुत्वा न जाने किं प्रतिपत्स्यते इति] ।

PRIYAMVADA—Rest assured Excellent features like those do not war with virtue What Father will do now, having heard of this affair, I do not know

अग्रेति । 'अविमि इति' याज्य परिवर्तमान्य अथ विरहः' स्वस्ति भवने नगर प्रतिनिधत्वं इति कृताभ्यनुज्ञ 'स वरजयि' आत्मनो मन्त्र प्रविष्ट अन्तःपुरे' लक्षणा अन्तःपुरवर्तिनीभिः सहयोगि 'समागत' मिलित 'इतीगतम्' इदम् इतान् बाला 'अरति वा न वा इति' एतत् चिन्तनीयम्' इति पूर्वोक्तं सम्बन्धः । इदञ्च भाविन्या विपत्तिः श्लाघाः ।

विमर्शति । 'विमर्शना' विमर्शयन्ती, नि गृह्णा इति यावत् 'भव' । सन्धुर्मे मज्ज । 'तादृशा' दुष्यन्तसदृशा 'आकृतिविशेषा' विशिष्टा आकृतयः, 'गुणविरोधिनी' गुणैश्च विरोधयन्ती 'न भवन्ति' । कृषेयं गुणो वसतिः । दुष्यन्तस्य यथा रूपं तथा स अनाद्यं न चरितुं । मम तु अपरविधा गृह्णा । 'इदानीं' ज्ञाते कर्मणि 'इमं इतान् दुष्टा तात' कथं 'किं प्रतिपत्त्यने' अवधारयिष्यति इति न जावे' दुष्यन्तान् नि गृह्णा भव, अहं तु तातान् विमेलि इति भावः ।

NOTES

1 (a) इतिम्—इत्यने इति यज् + क्तिन् कर्मणि = इति = sacrifice ताम् । (b) अन्तःपुरम्—अन्तः स्थितं पुरम् अन्तःपुरम् the inner apartments शाकपायिषादिः । By transference of epithets, this means the ladies of the inner apartments Now see Tika (c) इतीगतम्—इदम् + सप्तम्याकम् = इत (अथादि) here गतम् transpired जातम् । इती गतम् here transpired, मद्भुपेति समासः । (d) अरति वा न वा—This is presentiment of approaching danger इतान् अरति not इतान् अरति because here there is no मेषत्व here, the कर्म appears as कर्म । Again अरति has वर्तमानसमोप्ये भविष्यति लट् by the rule "वर्तमान-समोप्ये वर्तमानवदा" ।

II (a) आकृति &c = आकृतयः इति आ + कृ + क्तिन् कर्मणि = आकृतयः creations, i.e. features विशिष्यन्ते इति वि + शिप् + घञ् कर्मणि = विशेषाः those that are left, i.e. the best, because the best remains after the elimination of the worthless, आकृतौनाः विशेषाः the best of features, i.e. persons having excellent features, एतत्—the पट्टी

in बाह्यतोनाम् being शिबे and not निर्धारणे । According to क्वैट there is no निर्धारण unless the individual separated, the class from which it is separated, and the ground of separation are all mentioned Hence the present case has nothing to do with the prohibition "न निर्धारणे । (b) गुणविरोधिनः—गुणान्, विदुमस्मि इति गुण + वि + दध + णिनि तात्पर्ये कर्त्तरि । Or विरोधः कसि एषाम् इति विरोध + णिनि कस्ये = विरोधिनः opposed, गुणे विरोधिनः । गुणः is here mental. The विरोधः is एकाधारव्यतिरेकमात्रः । The देशः is the आधारः in which reside these excellent features The suggestion is that perfect features and perfect mind reside in amity in the same आधारः । So constantly do the two go together, that seeing that one of them (the features) is present it may be inferred that the other (गुणः) is also there Cp. "न द्यावति सुसहस्री विजहति इक्षम्"—Mricchakatika.

3 Remark—Anasuya apprehends wilful neglect of Sakuntala The king will not have the courage to disclose facts through fear of the other queens This is a very low estimate of the virtues of Dushyanta. Priyamvada allays her anxiety, by referring to the attractive presence of the king Such excellent features do not harbour a perverse mind, दयावतिस्त्व गुणा वसन्ति, hence Dushyanta cannot be unjust to Sakuntala

अनसूया—जह भहं देक्षामि तह तस्मै अनुमदं भवे [यथा . अहं पश्यामि . या तस्य अनुमतं भवेत्] ।

ANASUYA—As I see it, it will be approved by him.

प्रियवदा—कहं विभ [कथमिव] ।

PRIYAMVADA—How is that ?

अनसूया—गुणवदे कथञ्चा यद्विवादयिज्जोति अथं दाव पट्टमो सदृष्णो । तं जह देव्यं एव्य संपादेदि चं अप्यप्रासेण किदत्यो गुरुभणो [गुणवते कन्यका प्रतिपादनीया इति प्रथमः सदृश्यः । तं यदि दैवमेव सम्पादयति ननु अप्रयासेन कृतार्थो गुरुजनः] ।

ANASUYA—This indeed is the foremost desire that a daughter has to be given to a virtuous person. If luck alone accomplishes that, verily the superiors have their desires fulfilled without effort

यद्येति । 'अथ यथा' द्वेन प्रकारेण 'पश्यामि तथा' द्वेन प्रकारेण यदि तात पश्यति तस्य अनुमतम् अनुमोदित 'भवेत्' । एकमेव वस्तु भिन्नप्रकारेण द्वेन भिन्न निमित्तं भवति । ननु, यथा यदि तात पश्येत, अनुमनमोदितं स ।

गुणवती इति । 'कन्यका गुणवती' शुचिने 'प्रतिपादनीया' सम्प्रदातव्या 'इति' एव 'प्रयत्नी' सुखा, सुखस्य 'अभिलाष' गुणजनस्य इत्यर्थः । 'तम्' सुखस्य 'यदि देवमेव गुणजनस्य प्रयास विना एकल देव 'सम्पादयति' सफलयति । 'ननु' ['अध्वारणे'] 'अप्रयासेन' प्रयत्नाभावेन 'कृतार्थ' सिद्धप्रयोजनी 'गुणजन' । अथा सत्पत्नी इया इति निर्विवादम् । दानस्य देवाधीनमपि गुणवत्प्रयत्नमपेक्षते । "न हि सुखस्य सिद्धस्य प्रविशन्ति सुखे मूढा" । तत्र तातेन क कृतो यत्नः ? देवमेव केवल्यानिना सत्पत्नी-स्यामकरोत् । तदत्र तोष एव भविता मातस्य न रीत्यः । ["अप्रयासेन" रा., वि.—"अनुपासेन" (न.)] ॥

NOTES

1. (a) तस्य—अनुमते कर्त्तरि षष्ठी by the rule "ज्ञस्य च षष्ठं माने"
(b) अनुमतम्—अनु + मत + क्त कर्मणि षष्ठं माने ।

2 कथं निव—See Ante

- ॥ (a) गुणवती—गुणा सन्ति अस्य इति गुण + मतुप् = गुणवान्, qualified तच्छब्दः । Used substantively "विशेषणभावप्रयोजनी विशेष्यप्रतिपत्तौ" इति ज्ञानम् । (b) कृतार्थ—कृतं सिद्धं अर्थं प्रयोजनमस्य having the purpose served वङ् = । (c) अप्रयासेन—प्र + यत् + घञ् भावे = प्रयास effort न प्रयास absence of effort The नञ् here implies अभाव absence "तत्प्राप्त्यर्थमभावस्य तदन्यत् तदल्पता । अप्राप्त्यर्थं विरोधश्च नञ्स्यां षट्प्रकीर्तता, ॥

प्रियंवदा (पुष्यभाजनं विलोक्य)—सखि अवदद्वाद् बलि-कम्पज्जात्ताद् कुसुमाद् [सखि, अवचितानि बलिकर्मपर्याप्तानि कुसुमानि] ।

PRIYAMVADA—(Looking at the flower vase)—Friend enough flowers have been gathered for the rite of Bali (offering)

अनसूया—एषं पित्रमहोए सउन्दलाए सोहगदेवभा भञ्जणीभा [ननु प्रियसखयाः शकुन्तलायाः सौभाग्यदेवता अर्चनीया] ।

ANASUYA—Should not the [Or—Verily the] God of Success of our dear friend Shikuntala be worshipped ? [Or—has to be worshipped]

प्रियवदा—जुञ्जटि [युज्यते] । (तदेव कर्माभिनयतः) ।

PRIYAMVADA - All Right ' (They act the same act).

(नेपथ्य)—अयमहं भोः ।

IN THE DRESSING ROOM—Here I, am Ho !

अनसूया—(कथं दत्त्वा)—[सखि अदिधीष्व निभ निवेदिदं [सखि अतिथीनामिव निवेदितम्] ।

ANASUYA [Listening]—Friends, the call is like that of guests

पुष्पोति । 'पुष्पं भाजनं' वात 'विष्णोर्वा', इति कर्मणे इति क्रियाय 'पुष्पाद्वा नि,' प्रचुराणि 'पुष्पं वि अर्चयितानि शङ्कीतानि । अधिष्ठेताम् ।

नन्विति । "ननु" प्रश्ने । 'सुभगा' भाग्यदेवता । तस्मा भाव 'सौभाग्यम्' [अवि "इदमगतिश्रमे पूर्वपदस्य च" इत्युभयपदशङ्खि] । पतियद्वे सत्कार एव नारीणां सौभाग्यम् । तस्य 'देवता' तदधिष्ठात्री देवता इत्यर्थः । प्रयोगे अनसूया अनसूया "इतो गत करति वा" इति पतियद्वे अनादरे शङ्कितवती । प्रियवदा च "विष्णोर्भा भव" इत्युक्तम् । तथापि शङ्कमाना एव "ननु सौभाग्यदेवता अर्चनीया" इति वृत्तति । ननु—प्रश्ने अव्ययम् ।

तदेवेति । 'तदेव' पुष्पचयनमेव 'अभिनयत' नाट्येन दर्शयत । ["अभिनयत (त-, व्या-)—"चारमेत" (रा-, वि- म-)] ।

सखीत । 'निवेदित' निवेदनम् [भावे क्त.] । यथा 'अतिथीनां' निवेदितम् एतदपि तथैव गृह्यते । अन्वे अदिदतिथि प्राप्ता । ["अतिथीनाम्" (रा-, वि-)—"अतिथिना" (त-, व्या-, म-)] ।

NOTES

1. अनिकम् &c—परि+आप+क्त कर्मणि=पूर्वाप्तानि sufficient वनि 19 पूना । वने कर्म अनुष्ठान वनिरेव कर्म इति वा अनिकम् performance of worship & तत्—, or the act of worshipping कर्मधा— । तन्ने पर्याप्तानि । सहसुपेति समास ।

2 ननु—If प्रप्ते, then the speech is a timid suggestion to worship luck, because चन्द्रा apprehends slight while प्रियवदा is sure of favour Or take ननु as आक्षेपे, i.e. implying a bold contradiction of Priyamvada's statement that enough flower is already gathered In either case, चन्द्रा wants to gather more

3 [a] दृश्यते ~कर्तुं हि लट् । द्विवादि । प्रियवदा admits the need of having more (b) तदेव कर्म—The very same act, i.e. कुसुमा चयनः । (c) अभिनयत—This seems to decide in favour of the reading कुसुमाचयमभिनयन्ती instead of कुसुमाचय नाटयन्ती—Ante (d) The reading आरभते implies that कुसुमचयन is only begun for the first time This is contradicted by तदेव i.e. एतु कर्म प्रकृतं तदेव । Besides from the प्रकरच we know they were already at it for some time Hence अभिनयत has to be preferred

4 श्री—In announcing one's self "श्री नमः कीर्तयेदन्त"

5 अतिथीनामिह &c—With the reading अतिथिना &c Explain अतिथिना निवेदितमिव आत्मनिवेदन कृतमिव । मन्त्रे कश्चिदतिथि प्राप्त इत्यर्थः । This too is a good reading

प्रियवदा—यं उडजे मण्डपिहिदा मउन्दला [ननु उडजे मन्निहिता शकुन्तला] । (आत्मगतम्) अज्ज उण हिमएण अमन्निहिदा [अद्य पुनः हृदयेनामन्निहिता] ।

PRIYAMVADA—Well Sakuntala is at hand in the cottage (Aside) But not at hand at heart, to-day

अनसूया—होदु, अल' एत्तिएहि' कुसुमेहि' (भवतु, अल-मेतावद्धिः कुसुमै') । (प्रस्थिते) ।

ANASUYA—Well, these flowers are enough. (Begin to retire)

नेपथ्य—आः अतिथिपरिभाषिणि—

विचिन्तयन्ती यमनन्यमानसा

तपोधनं वेत्सि न मामपश्यितम् ।

स्मरिष्यति त्वां न स वीक्षितोऽपि सन्

कथां प्रमत्तः प्रथमं कृतामिव ॥१॥

IN THE DRESSING ROOM—Ah, you slighter-of-guests !
He—thinking of whom with mind undiverted thou dost not
notice me rich in penance standing near—shall not recognise
you though reminded, as does a maniac (or—drunkard) the
previously uttered speech

नविधिः । 'ननु' अस्माकम् । 'संविद्धि' समीपवर्तिनी । नैव अतिथिः सत्-
कारं करिष्यति । अन्तर्भावोऽस्युक्तं इत्यर्थः । 'अथ पुनः' दुष्टमनसः स्मरन्त्या-
वर्तमानां तद्वत्त्वनादा 'इदमेव' मनसा [अतिथिं करिष्ये इत्यादि] 'असंविद्धि' उक्तं
नास्ति । इदमेव सा तव, मनसा तु 'संविद्धि' । तदाविधया तया अतिथिसंविद्धि-
नैव वा भवेत् । ["उक्तं संविद्धि" (त-या-)-"उक्तं संविद्धि" (रा., वि., म.)]

भवति । 'एतावदभि' एतत्परिमितं 'कुसुमै' यानि चितानि तैरव 'अन्तः'
अन्तः सन्तुष्टते । (अथ कदाचिदपि दन्त्यमानाः । तां प्रति कुसुमानां करिष्यन्तः
इत्यादि) ।

आ इति । 'अतिथिं परिभाषति' अस्मत्परिभाषायां—तत्तु सत्तु, ("न भाषु—"
इति अन्तर्निवेशः) ।

विचिन्तयन्ती । अन्तः—अन्तर्भावनायां य विचिन्तयन्ती तपोधनं माम् उपस्थितं न
वेत्सि, स प्रमत्तः प्रथमं कृतां कथांमिव, वीक्षितोऽपि सन् त्वां न करिष्यति । आख्या-
—अविद्यमानमन्तः यत्तु अन्तर्भावनायां तत्तु 'अन्तः' अन्तर्भावनायां ("नञोऽप्यन्तः-
नाम्"— इति बहुव्रीहिचरपदलोपय वैकल्पिकः) । तादृशं 'मानसं' मनो यस्याः
(प्रसादय) । तादृशी, तदेवविधा सती "रं" अन्तः दुष्टमनसि । 'विचिन्तयन्ती'
ध्यायन्ती त्वं 'तपोधनं' मन्त्रस्तपसो निवि 'मां' दुर्वाससम् 'उपस्थितं' समीपे वर्तमान-
मपि 'न वेत्सि न कुप्यसे 'स' ते मनोयतोऽजः, 'अन्तः' अन्तः सती अन्तः अन्तः

उत्तरं 'प्रथमम्' उन्माददशायां पूर्वं 'कृता' गदिता 'कथामिव बोधितोऽपि सन्' धारितं
मनसि 'त्वा न कारिष्यति' । अथ नैव कारिष्यति, तया धारितोऽपि न कारिष्यति ।*

NOTES

1. (a) सन्निहिता—सम् + नि + धा + क्त कर्त्तरि । सम् + नि + धा = here
अकर्मक । (b) हृदयेन—The fact is, the body is in the cottage, but
हृदयम् असन्निहितम् the heart is away ; But 'body' and 'mind' to-
gether make up the 'individual' When the body is identified
(चर्मेद) with the individual, we get सन्निहिता शकुन्तला, but identi-
fying the mind, we have असन्निहिता शकुन्तला । Hence चर्मेदं करणे
द्वितीया ।

Prof Gajendragadkar imagines that this remark should
not be चात्मगतः । If चात्मगत it "mars the beauty of the passage"
Besides Anasuya's मन्त्रं चक्षम् &c becomes abrupt

Let us see A guest announces himself Anasuya catches
his voice and draws Priyamvada's attention to it (उच्छि, चक्षिषी-
नाम्, &c) This amounts to saying—"Leave flowers alone. Let
us go and arrange for the reception of the guest" To this
Priyamvada replies with a gentle censure [मन्त्रं &c]—"Don't
you know Sakuntala is there ? She will do the needful No
cause for alarm, we continue plucking flowers here "

With what face can Priyamvada add to this aloud, "Sakun-
tala is not there" in direct contradiction to herself ? She can
not The remark must be to herself . This is also clear from
what Anasuya says in reply. She begins with मन्त्रं which al-
most always introduces something in modification of what
precedes If Priyamvada's remark is to herself then Anasuya
sees that Priyamvada wants to stay for more flowers
Anasuya modifies this [मन्त्रं] saying—"Well, we have enough
of flowers, let us go [चक्षम् &c]"

If Priyamvada's remark is aloud then Anasuya finds her

anxious to go In that case what does भवतु modify ? Nothing Hence the remark must be to herself.

२ चक्षुः &c — This much of flowers will do. कृष्णः has कृषे हतीया

३. चतिदिपरि &c — An चतिदि is सर्वदेवस्य । Darest thou slight him ? चा implies कोपः । “चासु स्नातु कोपयौह्यो,” इत्यमरः । The reading चतिदिपरिभाषिणि with the cerebral च sometimes occurs. But the rule “न भा भू पू क्मि गमि व्याधि वेपाम्” prohibits the cerebral in the case of न in a क्त coming after भा, भू &c I therefore prefer to read चतिदिपरिभाषिणि with the dental न ।

४ [a] चक्षुः &c — मन एव इति मनश्च + चक्षुः = मानसश्च, प्रज्ञादि । In the feminine this becomes मानसो with लोपः by the rule “ङित् ङ चक्षुः” &c The same form is expected if मानस is final in a compound because तदनविधि is allowable in the case of न लोपस्य, as is seen in कुम्भकारी । चक्षुः प्रकरणे तदनविधि — Vrittikara Yet we have here मानसा owing to the prohibition “चक्षुःसर्जनात्” [when the final in a compound is चक्षुः and an चक्षुःसर्जन, it will take टाप्, = usual] (b) तपोधनम्, नाम — This shows the gravity of the offence, The slight is offered not to an ordinary passer-by but to me दुर्धनम् (नाम), the very repository of asceticism (तपोधनम्) ।* (c) उपस्थितम् — Again, you offend me not as you meet me casually by the road-side, but even when uninvited I condescend to come to your door and stand by you (उपस्थितम्) ।* (d) त्वम् — we do not get चक्षुः because there is no विशेषविषया । (e) अपि — For force see Tika (f) कृतम् = Uttered अमेकार्थत्वाद्वातुना करातिरिक्त भावकार्यः ।

प्रियंवदा — हृदी हृदी अपि अन्व संवृत्तं । कस्मिंश्चि पृथग्वि
अवरुद्धा सूर्यपृष्ठिभा सउन्दला [हा धिक्, हा धिक्, अप्रियमेव
संवृत्तम् । कस्मिंश्चि पृथग्वि अपराधा शून्यहृदया शकुन्तला] ।
(पुरोवलोक्य) ए क्व जस्मिं कस्मिंश्चि । एतो दुब्बासो
सुलहकोवो महेसो तह सवित्र अत्रिलपादतुवराणे गदए पडिणि-

उत्तो [न खलु यस्मिन् कस्मिन्नपि । एष दुर्व्यामाः सुलभकोपो महर्षिः तथा यस्या अविरत्नपादत्वरया गत्या प्रतिनिवृत्तः] को अणो हृतवहादो दृष्टिदुं पचवटि [कोऽन्यः हृतवहात् दग्धः प्रभवति] ।

PRIYAMVADA—Alas ! Alas ! The undesirable has indeed happened Sakuntala, with her heart a blank has sinned against some person, deserving worship (Looking in advance) Indeed not against any ordinary person . Here is the easily-excited great sage Durvasas, having cursed like that, coming back with a speed which is quick and short stepped . Who else but fire is able to burn ?

हाधिरिति । 'हा' खेडे । 'धिन्' निन्दयाम् । दुःखेन आत्मनी भाग्य निन्दति (आविरी दिकलाम्) । 'अप्रियमेव मम' ज्ञातम् । 'अथ पुन बुद्धेन असन्निहिता' इति यन्मया महितं तद्वैद्य प्राप्तम् इत्येवकाराद्ये । 'पूजार्हं' पूज्यं 'कस्मिन्नपि' जने । 'गन्ध' विविक्तम् । मनसो दृष्ट्या प्रति मत्तत्त्वात् 'यस्य हृदय' हृतपद्मस्य यस्या तथा-विधा 'शकुन्तला अपराधा' पूजामदत्त्वा कृतापराधा जाता (कर्त्तरि क्त) 'न खलु यस्मिन् कस्मिन् अपि' प्रमादे व्यस्ये । 'एष सुलभ कोपो' यस्य तथाविध, कोपन इत्यर्थे 'महर्षि' दुर्वासा 'अत्रिपुत्र' तथा' तेन प्रकारेण, कठोरमित्यत्र, 'यस्या अविरत्न-पादा' अदूरन्त्यस्तचरणा 'त्वर' चिप्रता यस्या तथाविधया 'यस्या प्रतिनिवृत्त' उटजान् प्रत्याद्यात् हृतपादस्य निवृत्तौ इत्यत्र । 'हृतवहात्' अग्रे 'अन्य' इतर ("अन्यारात् -" इति पञ्चमी) 'क' दग्धु प्रभवति ईडे । यद्यन्यं स्यात् तथाभूता शकुन्तला इहा दयेत न शयेत् इत्यत्र

NOTES

1 (a) पूजार्हं—पूजामर्हंति इति पूजा + अर्ह + अच् कर्त्तरि = पूजार्हं de-
serving worship तस्मिन् । विषये भक्त्यो । (b) अपराधा—अप + राध
+ क्त कर्त्तरि लियाम् । The root ॥ अकर्मक and takes कर्त्तरि क्त by
the rule "गन्धयोक्तर्मक=" । (c) यन्बुद्ध्या = Her mind ॥ with
Dushyanta, hence the heart is a blank (गन्ध) । She is un-
conscious of her surroundings

2. (a) दक्षिन् दक्षिन्—This is an idiomatic combination of दक्षिन् and दक्षिन् to express an ordinary character.* Compare "दक्षिन् दक्षिन् च निवसि कृतं दक्षिन्"—Friends have to be secured, no matter who. Also in combination of तद् compare "देन तेन प्रकारेण कार्ये निर्वह"—The work should be done by whatever means possible (b) सुलभदोष—सुखेन लब्धेने इति सु + लभ् + खन् + णि = सुलभ = easily accessible. तादृशं दक्षिन् whose anger is easily excited. (c) अविश्व &c—विश्व "scanty" is "few and far between" as in "दोषविश्वरादनव्याप्तु"—Act II Ante Hence न विश्वं अविश्वः not few and far between अविश्वं पादा पादवेन दक्षिन् सा अविश्वरादा in which the steps were not few and far between दक्षिन् । तादृशी तदा यथा सा in which there was haste with short and quick steps दक्षिन् ।

3 क चक्षुः &c—इतसु दक्षिन् इतसु । तक्षुः । The Bengali Been. gives this and गच्छ पादयो &c together as one speech attributed to निवृद्धा । I have followed Bagbara in the allotment of speeches and actors here though it seems there are reasons to prefer the arrangement of the Beng Been.*

अनसूया—गच्छ पादयो पणमिन्न विवस्तेहि नं जाव भहं भग्घोदय उपकण्ठमि [गच्छ, पादयोः प्रणम्य निवर्त्तय एनम्, यावदहम् अर्घोदिकम् उपकल्पयामि] ।

ANASUYA—Go bring him back by bowing at his feet, whilst I collect water and offering of worship

प्रियंवदा—तह (तया) । (निष्क्रान्ता) ।

PRIYAMVADA—All right (Exit)

अनसूया (पदान्तरे सुवर्णितं निरुध्य)—अद्या आवेअकुल्लिटाए गर्हेए एवमहं मे अग्गहत्थादो पुप्पभाअणं [अद्यो आवेग-सुवर्णितया गत्या प्रभट्टं मे अग्रहस्तात् पुष्पभाजनम्] । (पुष्पोच्चयं रूपयति) ।

ANASUYA—(Acting slipping at the next step)—Ah ! the flower-basket has dropped from the tip of my hand (i. e. finger) my step having slipped through anxiety : (Acts the gathering of flowers)

गच्छेति । 'एन' दुर्वासस पदयो 'चरणयो' (चवच्छेदे मन्त्री । कैशेषु गृहीत्वा चौर' ताडयति इति यथा । गच्छन्तु "द्वितीयार्थे मन्त्री" इत्याह । सदर्शज्जनम्) 'प्रणय' चापाद मत्ता इत्यर्थ 'निवर्त्तय' इत्यत्र प्रत्यागय । यावत् 'अवधी' यावत् स प्रत्यागच्छति तावत् 'चदम् च' 'दुर्वाचतादिक पूजाद्रभ्यम्' 'उदक' जलञ्च समाह्वय 'उदकम्पद्वानि' पूजोपहार रक्षयानि [यावद्द्वयोर्गे भविष्यति नटः] ।

अन्धी इति । 'अन्धी' इत्यादिभिः । 'चावेजेन' दुर्वासोऽज्ञानान्तात् ज्ञानेन सम्भूतस्य "सूत्रान्ततया मन्त्रा" (द्विती कर्माया) 'मि' । अयथासौ इत्यत्र 'अयइत्त' इत्यापभाग अत्र य इत्यर्थे (कर्मधा— । "इत्याद्यादइत्तादयो गुणगुणिनीमंदाभिदाभ्याम्" इति वामन *) तन्नात् "पुण्याजल प्रथम" पुण्याचि च भूमौ पतितानि । दुर्निमित्तमितत् अयमव्यक्तम् । 'पुण्या' भुवर्तितानाम् 'उदक' मरुहम् ("उदकस्य प्रतिषेधो वक्तव्य" इति घञ् निधेधात् अच् भावे) 'रुपयति' अभिनयति ।

NOTES

1 अचोदकम्—अचं य उदकस्य तयो ममाहार । Or अचंसहितम् उदकम् । शाकपार्थिवादि— "आप चौर कुशाग्रस्य दधि सर्पिं सतन्तुनम् । यत् सिद्ध्यर्थं कथं च पट्टाङ्गिणं प्रकीर्तितम्" सिद्ध्यर्थं च प्रेतवर्णम् ।

2 पदान्तरं—अन्यत् पद पदान्तरम् next step निवृत्त्युत्पत्ति of the मयूर-अय मकादि class, तस्मिन् ।

*3 अयइत्त etc —इत्याय and अयइत्त etc, are got in इत्त and कर्मधा—respectively by taking the नृच (अय) and नृचिन् (इत्त) as distinct and as identical Comp "अयाइत्त" etc in Kumara V.

(प्रविश्य) प्रियवदा—सहि पकिदिवकोसो कस्य अणुणम् पहिगेह्मटि । किं वि उण माण्कोसो किदो । [सखि प्रकृतिवक्रः स कस्य अनुनयं प्रतिगृह्णाति ? किमपि पुन मानुकोशः कृतः] ।

PRIYAMVADA (Entering)—Friends, perverse by nature whose entreaties does he accept ? Yet, he was made somewhat relenting

अनसूया (सस्मितम्)—तस्मिन् बह्व एतस्मि । कहेहि ।
[तस्मिन् बह्व एतदपि । कथय] ।

ANASUYA (With a smile)—In him, even this is much.
Tell me.

प्रियंवदा—अदा निवर्तितं च इच्छति तदा विष्णुविदो मए—
भभव' पदमंति पेक्खिअ अविष्णादतवप्पहावस्स दुहिदुजनस्स
भभवदा एको अचराहो मरिसिद्वोति [यदा निवर्तितुं नेच्छति
तदा विज्ञापितो मया—भगवन् प्रथममिति प्रेक्ष्य अविज्ञाततपः-
प्रभावस्य दुहितृजनस्य भगवता एकोऽपराधो मर्षयितव्य इति] ।

PRIYAMVADA—When he did not wish to return, he
was solicited thus by me—O All-powerful one, seeing this
is the first, this single offence, of one who is ~~my~~ thy daughter
and does not know the power of penance, has to be pardoned
by thy mighty self.

सखीति । 'प्रकृत्या वक्तुं' असरस्व 'स कस्या अनुमते' प्रसादन 'प्रतिग्रहाति' ।
दृष्ट्वा साद स । 'किमपि पुन' कियन्माव तु 'सानुकीय' मदय 'कृत' ।

तस्मिन्मिति । 'तस्मिन्' दुर्वाससि 'एतदपि' किमपि सानुकीय कृत इत्यपि च, 'त-
यो नैव प्रसीदति तस्य स्वन्वीऽपि प्रसाद आदर्भस्य इत्यर्थे ।

यदीति । 'यदा' स 'निवर्तितुं' नेच्छति तदा मया इति एव 'विज्ञापित' आवेदित-
स —हे 'भगवन्, अविज्ञात' अविदित. 'तप प्रभावे' भवतस्तदीयत्वं यस्य तदाविषय
'दुहितृजनस्य' कन्याभ्यानीयस्य 'एक' अपराध' न हो नापि यय 'प्रथम' मूलनम्
'इति प्रेक्षा भगवता मर्षयितव्य' अन्वयः ।

NOTES

1. (a) प्रतिग्रहाति—स्वीकरोति । "प्रतिग्रह, स्वीकरणम्" इत्यादि मिदिमो ।
(b) सानुकीय —अनु + कृ + श + घञ् भावे = अनुकीय party दया । "कृपा दयानु-
कम्पा स्यादनुकीय." इत्यमरः । तेन सह । वहु ।

2. (a) इच्छति—This sort of लट् is idiomatic Compare “यावत् खनति तावत्तामसमी मृमि—Panchatantra. “न तावदेना पश्यसि येनैव-मवादी—Act II &c. (b) पश्यन्—मानान्ते नपु मकम। It does not qualify पश्यन्

अनसूया—ततो ततो [तटस्ततः] ।

ANASUYA—Then, what then ?

प्रियंवदा—ततो—मे वचनं असह्य भवितुं शक्तिरिति, किन्तु अहिङ्गाणामभरणदंशनेन माधो निवर्तिस्मति—ति मन्त्रयन्तो सद्यं अन्तरिहिदो [ततो—मे वचनमन्यया भवितुं शक्तिरिति किन्तु अभिज्ञानाभरणदर्शनेन शापो निवर्तिष्यते—इति मन्त्रयमाणः स्वयमन्तर्हितः] ।

PRIYAMVADA—Then he bodily disappeared as he was saying this my pronouncement does not deserve to be other wise but the curse shall leave at the sight of some ornament of identification

अनसूया—मङ्गं दानिं अस्मिन् । अस्ति तेन राक्षसिणा सम्प्रतियदेण मणौमहेष्टाङ्गिभं भृल्लोभ्यं सुमरणीयं ति मङ्गं पिण्डं संस्मिं माहीणीजाभा मट्ठला भविस्मति [शक्यमिदानी-माश्रयितुम् । अस्ति तेन राजर्षिणा सम्प्रस्थितेन स्वनामधेयाङ्कितम् भृल्लोयकं स्मरणीयमिति स्वयं पिण्डम् । तस्मिन् स्वाधोनोपाया शकुन्तला भविष्यति] ।

ANASUYA—It is now possible to cherish hope There is the ring stamped with his name, fastened on as a memento by the royal sage himself when departing With it (Or—with that) Sakuntala will be provided with a remedy at her own control

तत इति । ‘तत’ इति वक्तव्यमात्रं ‘मन्त्रयमाणः’ भाष्यमात्र एव ‘स्वयम्’ आत्मना एव

‘अलङ्कित’ । अत्र समाह—‘मे वचनम् अन्वया भवितु न चर्तु’ । शकुन्त्या दृष्ट्यन्तो विधिरिष्यत्येव । ‘किन्तु’—अभिधायते देन तत् ‘अभिधान’ परिचायकम् (मुद्रा, करणे) तादृश यत् ‘आभरण’ भूयस्, यत् किञ्चिदपि, तस्य ‘दर्शनेन’ (हेतो करणे वा वतीया) ‘शपो निवर्त्तयन्ते’ निवृत्तौ भविष्यति । प्रथम विधुष्य दद्यात् ‘अभिधान’ दद्यात् भविष्यति इति भावः ।

उक्तमिति । ‘इदानीम्’ अधुना अनया वाचा ‘आभरितुं शक्यं’ कदाचित् आभरता भवामि । आभरन्माह—‘सम्प्रस्थितेन’ प्रस्थातुमुद्रांतेन ‘नेन’ राज्ञि वा आभरन्नेन इति ‘आभरणीयम्’ आभरणाधनमित्यर्थे (“हृदयमादौ बह्वक्षम्” इति बहुवचनान्तरात् ‘अत्र करणे’ ‘अनीयम्’) ‘इति’ इत्या ‘स्वयं पितृभ्यम्’ आसञ्चितम् ‘स्वया नामधेयेन’ नाम्ना ‘अलङ्कित’ सुदृग्म् ‘अङ्गुलीयकम् अल’ । ‘तस्मिन्’ अङ्गुलीयके भविष्यति ‘शकुन्त्या स्वाधीन’ स्वायत्त ‘उपाय’ शपत्तनवर्त्तनोपायो यस्या तादृशी ‘भविष्यति’ ।

NOTES

1 (a) अभिधान ६८—अभिधानम् आभरणम् अभिधानाभरणम् an ornament which is the means of identification i.e. which bears some marks by which it may be known that it belongs to the king कसभा—। तस्य दर्शनम् । तेन । (b) निवर्त्तयन्ते—Optionally निवर्त्तयति । (c) अलङ्कित—अलङ् + कृ + कर्त् + रि । कृतमिदमाह by the rule “अलङ्कृतपरिचयः” ।

2. सम्प्रस्थितेन—सम् + प्र + स्था + क्त आदिकर्माच्च कर्त्तरि = सम्प्रस्थितः about to depart तेन ।

3 (a) आभरणीयम्—आभरन्नेन इति अङ्गुलीयकम् + अनीयम् करणे बहुवचनम् See Tikā—that which reminds. The ring with the king’s name engraved on it will remind Sakuntala of her royal spouse (b) इति—See Tikā Or take it as हेतोः । He left the ring because [इति] it will remind. “हेतुप्रकरणादिनिवृत्तिषु । एवमर्थे समाप्ती च ” इति मीदिनी । (c) स्वाधीनोपाया—उपायते अनेन इति उप + अय + घञ् करणे = उपाय, that by which one goes (अयते) near (उप), i.e. attains the desired object, i.e. means. स्वस्तिन् अयि इति स्व + अयि + स्व स्वार्थे निधम् = स्वाधीन under one’s own control सम्पत्तनीयम् by the rule “सम्पत्तनी शीघ्रे” the अयि being of the शीघ्रादि class By the

rule 'अपठ्य अशितम्-अन कर्मन्-अन पुरुष-अध्यातरपदात् ख", ख (इन) is always added after compounds with अचि as final Or thus—एन स्वमिनम् अधिगत अधीन subject प्रादितम् । Or अचि उपरि एन यस्य, इह । Or एने इति अधीनम् अच्यो— "अधीनो निम्न यावत्" इत्यमर । Goyichandra on the authority of Bhāṣya's use of "पथीक्यधीनम् भवति" &c, wishes to add 'ख' after अचि only also स्वमिनम् अधीन । In both the cases we say स्वमिनम्, and not स्वम्याम् in the feminine because स्व in the sense 'self' आत्मन्, is always masculine 'स्वो ज्ञातावाक्यनि स्व विद्यागोचरे स्वीद्विज्ञा धन' इत्यमर । But the first derivation seems preferable, for, if the latter is allowed, it seems useless to read अचि as शौट्यादि and to direct "अध्यातरपदात् ख" । स्वधीनं उपायो द्रष्टव्यः ।

प्रियंवदा—महि एहि देवकृज्जं दाव से निञ्चत्तेम्ह [मखि एहि दैवकार्यं तावत् अम्या निर्वर्त्तयाव] । (परिक्रामत) ।

PRIYAMVADA—Come, friend we go and perform her rites to the gods (They walk round)

प्रियंवदा—(अवलोक्य)—अनसूए, पेक्ख दाव वामहत्थाव-
हिटवधणा आलिङ्गिता विअ पिभसशी भत्तुगदाए चिन्ताए ।
अत्ताण वि ण एमा विभावटि कि एण अभन्तुम् । [अनसूए,
प्रे चख तावत्—वामहस्तोपहितवटणा आलिङ्गिता इव प्रियसखी
भट्ट गतया चिन्तया । आत्मानमपि न एषा विभावयति किं
पुनरागन्तुकम् ।]

PRIYAMVADA (Looking outside)—See Anasuya, our friend, with her thought centered in her husband, her face placed on her left hand, looks like one, painted She is not aware of her own self even, what to speak of a stranger

सुखीति । 'एहि' आगत्य 'अस्या' शकुन्तलाया "दैवकार्यं तावत् निर्वर्त्तयाव
कुव [तावदस्या] (तन्, म्या,)—'तावत्' (ता-, वि-, म)] ।

अनसूएति । 'प्रियसखा' शकुन्तला 'भर्ता' पतिं दृष्ट्वा 'गतया' प्राप्तया स्वाभि-
मुख्येन इत्यर्थे 'चिन्तया' [ह्येती लतीया] 'वामहस्ते' उपहित, स्थापित 'वटन'
यस्या तादृशी सती 'आलिङ्गिता' विवस्वता 'इव' नञ्प्रति । 'एषा' एतदस्या इयम्
'आत्मानमपि न विभावयति' बुध्यते 'किं पुनरागन्तुकं' सम्प्राप्तमतिथिम् ।

NOTES

1 Reading—तावद्वा is better than तावत्, because चला makes it clear that they mean to propitiate the सौभाग्यदेवता spoken of before

2 (a) तावत्—This is अवधारणे emphasising प्रवेक्ष्य । Do you see cp “कुरुष्वतावत्” [b] च यन्तुकम्—आयच्छति इति आ + यम् + तन्, कश्चि चोपादिक = आगन्तु a guest अतिथि । स एव इति कन्, स्वार्थे । तम् । “अतिथिं कुरुष्वन् मया तु पुमानगन्तुकं च” इति विश्वमेदिन्यौ ।

अनसूया—प्रियंवदे दुवेण एव नो मुहे एमो वुत्तन्तो चिह्दु । रचित्तव्या क्खु पकिदिपेत्वा प्रियसही । [प्रियवदे ह्योरेव नो मुखे एव वृत्तान्तस्तिष्ठतु । रचित्तव्या खलु प्रकृति-पेत्वा प्रियसही] ।

ANASUYA—Priyamvada, let this story rest in the mouth of us two only Our naturally delicate dear friend has indeed to be spared

प्रियंवदा—को दाणिं उण्होदण्ण गोमालिभं सिञ्चति । [कः इदानीमुष्णोदकेन नवमालिकां सिञ्चति] । (उभे निष्क्रान्ते) ।

PRIYAMVADA.—Now, who sprinkles the Navamallika with hot water ? [Except both]

इति विश्वश्रवः । [This much is Prelude]

प्रियवदे इति । ‘एव इत्यान्त’ आपवातां ‘ह्योरेव नो मुखे तिष्ठतु’ आद्यो मुखान् वदित्वा गच्छतु । कारणमाह—‘प्रकृत्या पेत्वा’ शकुन्तरी ‘प्रियसखी’ शकुन्तला ‘रचित्तव्या’ प्राणसन्देहान् रक्षणीया खलु । आप श्रुत्वा शकुन्तला भोता प्राणान् वा मुच्येत् तत् अस्मै मा कथय ।

क इति । ‘क इदानीं’ क पुन [इदानीं वाक्यान्तद्वारे । “इदानीं वाक्याभूयायां सम्प्रत्यये” च दृश्यते इति मेदिनी] तीव्रेश ‘उष्णोदकेन’ कोमला ‘नवमालिकां सिञ्चति’ न कोऽपि ।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Idiomatic वाक्यान्वयार्थे । Compare इदानीम् in "न ह्रीदानीमाचार्य" एवापि कृत्वा निवर्त्तयति"—Bhashya (b) नवमालिकाम्—Sakuntala has already been compared to the नवमालिका in point of delicacy. Thus "नवमालिकारुमुनपेक्षयापि लम्" Act I Here however the reference is to the creeper and not to the flower As the delicate नवमालिका cannot bear the sprinkling of hot water, Sakuntala will not be able to stand the shock of the news of the curse

2 विश्वभक्त —See beginning of Act III This too is a दुष्ट-विश्वभक्त because the पात्राः are मज्जमाः ।

(ततः प्रविशति सुप्तोत्थितः शिष्यः) । शिष्यः—बेलीप-लक्षणायेमादिष्टोऽस्मि तन्नभवता प्रवासादुपाहृत्तेन काश्यपेन । प्रकाशं निर्गतस्त्वं वादवलोकयामि कियदवशिष्टं रजन्या इति । (परिक्रम्यावलोक्य च) हन्त प्रभातम् । तथा हि—

यात्थेकतोऽस्तशिखर पतिरोषधीनाम्
आविष्कृतोरुणपुरःसरः एकतोऽंके ।
तेजोद्वयस्य युगपद्दृसनोदयाभ्या
लोको नियम्यत इवैष दशान्तरिषु ॥२॥

(Enters a disciple who has just awoke from sleep)

DISCIPLE—I am ordered to watch the time by his Reverence Kasyapa who has returned from his journey. Having gone out I will see how much of the night is left (Going round and looking about) Oh ! It is dawn ! For on the one side the Lord of the herbs is reaching the summit of the setting-hill , at the other, the sun is exposed with Aruna, as his fore-runner. By the simultaneous rise and fall of the two luminaries, people are steadied as it were in the changes of their career.

तत इति । 'तत' आदौ 'सुप्त' पदान् 'उत्थित' (पूर्वकालस्य उत्तरकालेन कर्मधारयः) 'शिव' प्रविशति । वेत्ति । 'प्रवासान्' प्रवासं कृत्वा [सुश्रुते कर्मणि पश्यमी] यदा—प्रवसन्दिक्विन् इति 'प्रवास' परदेशः । तस्मात् [अपादाने पश्यमी] 'उपाङ्गत्वेन प्रत्यागतेन 'तवमवस्था काश्यपेन वेलाया' होमवेलाया 'उप-
नयनाय' दशमांशम् 'आदिष्टोऽङ्गि' । तदादेशान् 'प्रकाश निर्गत' बहिर्गते सन्
'रजन्ता' विद्यन् किम्परिमाणम् 'अवशिष्टम्' इति एतत् 'अवशीकयामि' । 'दश' इति सश्रुमी । 'प्रकृत भातम्' आलोकौ यस्मिन् तत् प्राप्स्यम् ।

यातीति । अन्वयः—एकतः श्रीधराया प्रति अक्षद्विधुर याति । एकतः अक्षद्विधुर सरः अर्धं आविष्कृतः । एष लोकाः त्रिजोदयस्य दुग्धपदस्य सनीदयाभ्यां दद्या-
न्तरेषु नियम्यते इव । व्याख्या—'एकतः' पदमगमने 'श्रीधराया' वक्ष्यतीति वा 'पति'
चन्द्र 'अक्षद्विधुर याति' । 'एकतः' पूर्वकिम् गमने 'अक्षद्वि' गृहभाष्येन 'अनुर'
'पुर सरो' यस्य तादृश 'अक्ष' सूर्यं आविष्कृतं परिष्यत् । 'उदित सूर्य', चन्द्रश्च
अक्ष याति । 'एष लोकाः' मगार 'त्रिजोदय' इत्येतत् चन्द्रसूर्यद्वयस्य 'दुग्धपत्' समकालं
यत् व्यसनं' अथ चन्द्रस्य, यद्य उदय सूर्यस्य, ताभ्याम् । अथा दद्या दद्यान्तराणि
[मन्दुरस्य सकादि] तेषु 'नियम्यते' श्रित्यते 'इव' इतुतुपेक्षा । उदये ना भोदस्य पतन
भावि इति शिष्याः । व्यसने च अक्ष विषादिन भूयोऽपुनरुदयो भविता इति नियमनम् ।
[अत्र प्रथमं तावत्—वसनाद्ये व्यतीतमात्रेऽपि अक्ष प्रति याति चन्द्र इति वक्तुं शक्यते ।
कृष्णाष्टमीत आरभ्य तत्कालं सूर्यस्यापि दर्शनं शक्यम् । अतः पूर्वाह्णं प्रभातोपलक्षणाद्य
नालम् । अपरस्य—यथाविष्कृतं एवार्कं "उपस्थिता होमवेलां गुरुवे निवेदयामि"
इत्यनन्तरात् न सङ्गच्छते । "आविष्कृताह्व" इति समस्तपाठे पुनः व्यसनोदयोर्धौ-
पयं दृष्यति । तन्मन्त्रे प्रसिद्धोऽयं श्लोकः] । ['अविष्कृतोदयः—' (रा., त., वि.,
न्या.)—"आविष्कृताह्व" (पि., म.) । "इवैव" (त., न्या.) "इवाह्व—"
(रा., वि., म.)] ॥

NOTES

1. Summary.—एवं इति विवाहे समाप्तस्य शकुन्तला, दत्त्वा आर्धे अक्ष-
शीध स्वनामाहुतमग्निलोचकं सुपुरं प्रत्यागतो राजा । सा च विद्योगिनी तमिषं ध्यायन्

प्राप्तमतिरिति दशसप्तमबुध्यमाना “वेधितोऽपि त्वा न दुष्यन्त् स्मरिष्यति” इति तेन प्राप्तमप्याश्मानं नाजानात् । शपन्तु पयि सख्याः प्रसादिनेन तेन अभिज्ञानदर्शनायमानं कृतं । ततो गच्छति काले अभिव्यञ्जितमूलनचया अकुन्तना राजधानीं न नीता कथं प्रवासान्निष्ठं । अन्त्येष्टिरथाग्निशरणं गताय अयरीरिणी वाक्, तस्य सुता दुष्यन्परिणीता ममत्वामकथयन् । स च तद्दिनमेव शिष्याभ्यां तां गीतमीमहितां महर्षिं वृत्तिनापुरं प्रादिषीत् ।

■ (a) विलोप &c —वेला time काळ । “वेला काली च जलसेलीरनीर-
विहारयो” इति विय । (b) इत्य—an अव्यय implying surprise mixed
with regret विषाद । He believed the night was not yet wholly
ended, for he says नियदवशिष्टं रजस्या । But he saw his mistake
on going out By a little twisting we may say this causes
विषाद । ‘इत्यहर्षे’ अनुकम्पाया वाक्यारम्भविषादयो” इत्यमरः । Or implies
नियय—इत्य प्रभातम् it is indeed (नियय) dawn “इत्येति, दाननिययधीरपि”
—Ganakara

3 (a) एकत —सद्व्ययं तसि । आद्यादि । (b) अक्षमिखरम्—फलस्य
अनापलस्य मिखरं चूडाम् । (c) औषधीनाम्—Raghava explains, —Herbs
avert danger yet the moon though the lord of herbs, cannot
escape danger Thus the inevitable is unavoidable, and this
consideration should have a steadying influence in reverses
“अतिदुःसहमाद्यादिविपत्तिरुद्भूतिनामिका औषधः । तस्या दतिरपि अक्षमिखर-
याति” —Raghava (d) आविष्कृत—आविष् + कृत + कर्मणि disclosed
याति gives कर्तृता to the moon, to preserve uniformity प्रकृतं it
is necessary that sun should also have कर्तृता, which आविष्कृत
does not give to it We believe the verse is an interpolation
(See Tika also). We cannot say we have here आदिकर्मणि क in
the कर्तृवाच्य, for, the usual sign of such क the उपसर्गे प्र here
absent True, the difficulty is avoided by reading आविष्कृताद्य-
पुर मर एकतोऽर्धे and explaining—आविष्कृती य अद्य स पुर सरी यस्या
तादृश अर्धे एकत आत्ते in which अर्ध has कर्तृता । But this introdu-
ces a fresh difficulty, for, then the उद्य becomes a past event
and व्यसन is still future, and the two, व्यसनीदयो, must no longer

be spoken of as simultaneous (दुग्धम्) See Tika (e) चरुपुरसरः—पुरं चरं सरति गच्छति इति पुरम् + स + ट कर्त्तरि = पुर सर fore runner. Now see Tika चरुच = Garuda's elder brother. He was born before time and immature, being without the thighs (चरु) He was about to die of chill and was placed by his father कश्यप in front of the sun on the chariot of that luminary, as his driver, to remove the chillness (f) चक्रं—चर्यते इति चरं + चञ् कर्मणि। उदययान् चर्यते एव इति अत्रिः। (g) दुग्धम् &०—वि + चस + णाट् भावे = व्यसनम् भक्षणः। 'व्यसनं विपदि धृष्टे' इत्यमरः। व्यसनञ्च उदयश्च व्यसनद्वयो rise and fall. दुग्धम् = चक्षुष्यः। समकालौ यो व्यसनद्वयो ताभ्याम्। कर्मधा—[h] लोका—The universe भुवनम्। "लोकलभुवने जने" इत्यमरः। By transference of epithets it means here भुवनस्य जन्म-समुदायः।

3 Remark—The metre is वसन्ततिलका। The reading आत्म-दयान्तरेषु has a superfluous word आत्मनः। दयान्तरेषु implies आत्म-दयान्तरेषु। The lesson conveyed = "चक्रवर्त्तु परिवर्त्तन्ते दुःखानि च सुखानि च"। See also Swapnānataka sl 4 Act I

अपिच—

अन्तर्हिते शशिनि सैव कुमुदतो मे
दृष्टिं न नन्दयति संस्मरणीयशोभा ।
इष्टप्रवासजनितान्धबलाजनस्य
दुःखानि नूनमतिमात्रसुदुःसहानि ॥३॥

Moreover, the moon having disappeared, the same lily, with her beauty now to be recalled from memory, does not please my eyes. Surely, to the weaker sex, the pangs caused by the absence of the favourite, are beyond measure very hard to bear.

अन्तरिति। अन्वयः—शशिनि अन्तर्हिते सैव कुमुदतो संस्मरणीयशोभा [सती] मे दृष्टिं न नन्दयति। नूनम् अन्धबलाजनस्य इष्टप्रवासजनितानि दुःखानि अतिमात्र सुदुःसहानि। व्याख्या --'शशिनि' चन्द्रे 'अन्तर्हिते' दश्यं न पयात् व्यतीति सति 'सा एव'

पूर्वदृष्टा 'कुसुमदी' कुसुमिनी ["कुसुमदन्तरेतसेषो हम्नुप" इति ह. म. ५] 'मकरपीठा'
 अतिप्राच्या न तु प्रयत्ना 'शोभा' यस्या तादृशी भवती मे दृष्टि 'न नन्दशक्ति' न मोदयति ।
 'दुःख' निश्चिन्तन 'चक्राज्जनस' दृष्टं लभ्य मोज्जनस' सम्बन्धे 'दृष्टस्य' अतिवर्णितस्य जगत्स्य
 'प्रकाशेन' देशान्तरस्थित्या जनिनानि 'दृष्टानि अतिमात्र' यथा तथा 'सुदृष्टानि'
 अवलि । [शोकोऽयं कथमपि न प्रभातीत्यनन्तरं भवितुमर्हति । अपि च पूर्वश्लोके
 अष्ट अत्र द्याति इत्युक्तं न तु यात इति । तत्र कथमनर्हित इत्यतिशयोक्तिः ?
 अथ— "मे" इति "अथस्य नन्दशक्ति" इत्युपनिषत्ति, तत्रावुक्तम् । "मकरपीठशोभा"
 इत्युक्तमपि तस्यैव एव, तत्र जिमन्या अदृष्टीक्या ? "अतिमात्रसुदृष्टानि" इति
 सुदृष्टो अतिमात्रस्य च एकत्र समावेशोऽयं इत्येतत् मनुष्यैर्विभाव्यम् । पुनरपि—
 पूर्वाहं दृष्टिगन्धस्य अभावमुक्त्वा तत्र समर्पणाय परार्थं दुःखस्य दुःसह्यनिर्देशो न
 मनोरम । तदयमपि प्रचित्र एव श्लोकः] ।

NOTES

1 अलङ्किते &c—Raghava has 'दृष्टानि चन्द्रे' यतः य इत्युक्तं कण्ठो
 अतस्तस्यास्तथांगमुचितमिति भावः । This is far-fetched अर्थः in itself
 does not imply 'scandal (कलह)' । Again he says "अथ च को
 पयित्वा सुखी कर्तुं पुनः क्वैव पूर्व दृष्टा शकुन्त्या शयिनि शतं दुःखम् विप्रतिपत्तयामास
 तद् मोदयन्त्याह अलङ्किते अमन्त्रिणे इत्यादि पूर्वाहं सर्वं शोच्यम्" । This is fine
 imagination, and had undoubtedly influenced the interpolator
 (See Tika) But it overlooks the fatal objection that the love
 affair between Sakuntala and Dusshyanta was unknown to all
 in the hermitage except Anasuya and Priyamvada Just then
 even Kanva was not aware of it, so it could not have been
 referred to by the disciple

2 Remark—The metre is वसन्तविराजः । The first half gives
 a specific instance to support the generalisation in the second
 half. Hence we have अर्थान्तरवासः ।

अपि च—

कर्कशं नानुपरि तुहिनं रञ्जयत्यग्रमन्त्रा
 दार्म्यं सुचतुष्टयपटलं वीतनिद्रो मयूरः ।

५११. ११००

वेदिप्रान्तात् सुरबिलिखितादुत्थितश्चैष मयः
पश्चादुच्चैर्भवति हरिणः स्वाहमायच्छमानः ॥४॥

अपिच—

पादन्यासं चितिधरगुरोर्मुद्दि कृत्वा सुमेरोः
क्रान्तं येन क्षयिततमसा मध्यमं धाम विष्णोः ।
सोऽयं चन्द्रः पतति गगनादस्यशेषैर्मथूखैर,
अत्यारूढिर्भवति महतामप्यपभ्रंशनिठा ॥५॥

Moreover, the moon is impurpling the dew drops on the jujube trees, the peacock, with its sleep over, is leaving the kusa thatch of the cottage, and this antelope, got up from the edge of the mud-bank, is forthwith becoming high behind in order to stretch its limbs. Moreover, the moon—the very one by whom darkness being caused to disappear, the middle domain of Vishnu was reached after having placed his Pada on the head of Sumern, the lord of the mountain—is dropping from the sky with little of his rays left. Even of the great the highest ascent becomes ended in a deep descent.

ककति । अन्वय—अवसन्त्या कक्ष्मूनाम् उपरि तुङ्घन रक्षयति । मूरो बोतनिद्रो दाभम् उटजपटम् मुञ्चति । एष हरिणश्च सुरबिलिखितात् वेदिप्रान्तात् उद्यत स्वाहमायच्छमान, मय पश्चादुच्चैर्भवति । व्याख्या—‘अवसन्त्या’ प्रातः सन्त्या ‘कक्ष्मूना’ वरदरोहवाद्याम् [‘कक्ष्मूनां दरो कोऽलि’ इत्यमरः] ‘उपरि ॥ ३०’ इति ‘रक्षयति’ अरुचरागेन दीजयति । ‘मथूर’ आश्रममथूरः ‘बीता’ विरता ‘निद्रा’ दाभं तदाभूत सन् ‘दाभं’ कुशनिर्मितम् ‘उटजपटम्’ पदंमन्त्राद्या आवरणं मुञ्चति’ उद्घाति । ‘एष हरिणश्च’ आश्रममथूरादपि ‘सुरः’ बिलिखितात् मुसशयनात् पृथ्वात् [पशुधर्म एष यत् सुरोकार्ये स्थाने धूलिषु ने शेरति] ‘वेदि’ इत्यवेदिकाया ‘प्रान्तात्’ उदित ‘मन्’ निद्रात् ‘अम्’ अङ्गम् ‘सहपम्’ सायच्छमानं प्रकारयन् [‘ममुदाङ्ग्योदमोऽप्ये’ इत्यात्मनेपदम्] ‘मय’ तत्पक्षम् उद्यानदक्षे एष ‘पश्चात्’ अपरकार्ये ‘उच्चै’ उद्गते भवति । अतो ब्रवीमि द्रमातमिति ।

पाठे ।। अत्र — चयिततमसा येन चित्तिधरागुरी सुनेये मूर्द्धे पादव्याम कृत्वा
विशीमंथाम धाम ज्ञानम् ॥ अथ चन्द्र चन्द्रधरेभ्यो रूखे गगनात् पतति । मङ्गतामपि
अथादृष्टि अप्रपञ्च ज्ञानज्ञा भवति । व्याख्य — 'चयित' चयप्राप्त 'तमी' दक्षान्तधाक्षिण
इताम्भकारिण [यनन माह्वान्याम्] 'येन चन्द्र' च 'चित्तिधराणा पर्वतानाम् [शिपवङ्गा
समास] 'गरी' पत्नी 'सुनेये मूर्द्धे' शिरसि 'पादव्याम' अरवाणा किरणानाञ्च भास'
पात 'हत्वा' [सुनेहशिरसाऽप्राप्य चारी चन्द्र । नन शिरसि किरणपातो द्युन्दने] 'विषयी'
वर्णित्वल्लभे वासनदृष्य तस्य 'मध्यम' धाम द्वितीयचक्रविद्यामण्डलम् 'आकाशमिदम'
'ज्ञानम्' आदट, 'स' एव भुक्ता भक्षिभान्वित अथ चन्द्र 'एष इत्यमानन्द' 'अद्वये' 'अ
अप्यारविष्ट' 'मदुष्टे' किरके सपनचित्त सन् [इत्यन्तुत्पन्नस्यै तृतीया] 'गगनात्
पतत' गगनाद्गम जहति । अत्रा त्रयीम प्रभातमिति । 'मङ्गताम प' कि पुनरितरेषाम्
'अथादृष्टि' अर्थे व्यति 'अपञ्च' दूरपात 'ज्ञा' अन्ती यस्या तादृशो भवति ।
अप्राप्याराहपात् परमम आतनी च प्रति गमन भवति ॥ अर्थे पद पतनमनुदप कलयति
काल इत निवृत्तः ॥ अथा प्राप्तत कायत सुवचिन् स्रष्टव्याने पाद न्यस्तततीय, स
म्यानमाराहति, तथा माह्वान मङ्गल एवचन्द्र गगन'शम्बरमारीटु निष्कृ पर्वताना गुण-
रव, न तु तस्य कस्याचन, शिरसि पादमथान आदटय गगनम् । परन्तु अत्रा दूरमथ
पतति, न चिर गमनाये एव लभ्यत इत स्य टाव किरके सुनेकाजगत् सप्तद्विभास्य
गगनमादट इत्यपि अथ ।

1. (a) गुहिनम्—Frost, dew 'तृषारशुद्धिश्च हिमम्' इत्यमरः । (b)
अथमध्य — मध्यक, व्यापकस्याम इत सन् + धा + च्च् अथिकरण = स्या time for
mediation Or सन् + धा + च्च् भावे अधिकरण वा = स्या junction सर्व
ते, junction of day and night, अथ प्रथमा स्या 'There are two
junctions अथस्य or अथस्य = dawn and अपरस्य or अथरस्य =
dusk "स्या पितृभ्य स्या" इति शब्दांशु । (c) उटजपटलम्—पटल thalch
'पटल इद' इत्यमरः । आदट्टाच्छादनम् 'कानो' इति स्थातम्' इत्यमरटीका ।
(d) आरुत्तमान — we have आरुत्तपद because the action benefits
the stag Otherwise दृष्टिभ्यो धनस्यच्छातिः The sutra 'आडा यमहन'
has no application here, because that refers to यम when अकर्मक
and has no कर्तृनिर्वाय, again आडा here = स्रष्टवम् and not any

particular limb of the animal, so also the varttika "स्वाङ्कमेकाग्र" should not apply here

■ Remark — The metre is मन्दकान्ता । स्वभावेति or जातिः ■ the figure "नानावस्य पदार्थानां रूप साक्षाद्विश्वतो । स्वभावेति यत्र जातिश्च—।" इति दण्डी ।

3 (a) चितिधर &c.—धरति इति धृ + धृक् कर्त्तरि = धर up holders, चित्तेभ्यो चितिधरा the sustainers of the earth, i.e. the mountains. Now see Tika चिति धरन्तीति gives धृक् with a कर्मोपपद resulting in the form चितिधार । (b) चयित &c.—चय सङ्ग्राह चर्येति चय + इतच्, चयितम् ।

4 (a) चत्वाहटि — चति + चा + हट् + क्तिन् भवे high ascent (b) अपभ्रंश &c — निष् + व्या + चङ् भावे = निष्ठा end चत् । "निष्ठानिष्ठा-नाद्याना" इत्यमरः । अप + भ्रंश + चङ् भावे = अपभ्रंश long slip दूरपात । अपभ्रंशो निष्ठा यस्याः ।

5 Remark — (a) Note the pun—पाद = किरण and चरच । मूर्धन् = ग्रह and शिरम् । पतति = चरतीति and धमर्त । (b) The मङ्गल of चन्द्र is established by (1) गिरिगुह्यकिरणि चरचपात, (2) तमोनाम, (3) विष्णु-कान्तिक्रमवत् । (c) The metre is मन्दकान्ता । अर्चानगर्याम is the figure

(प्रविश्यापटीसेपेण) अनसूया—जइ वि णाम विसअपर-
इमुहस्स जनअ एट्ठ ण विदिअं तह्वि तेण रग्गा सउन्दलाए अणज्जं
आअरिद [यद्यपि नाम विषयपराङ्मुखस्य जनस्य पतत् न
विदितं तथापि तेन राज्ञा शकुन्तलायामनार्यमाचरितम्] ।

ANASUYA (Entering without raising the curtain)—
Though this may not be known to a person who is averse
from the world, still something ignoble has been done by
that king towards Sakuntala.

शिष्यः—यावदुपस्थिता होमवेलां गुरवे निवेदयामि ।
(निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—I will report to the preceptor that the time
for the offerings of oblations is at hand. (Exit).

प्रतिष्ठाति । 'पट्या' पटस्य अवलम्बिकाया 'लेप' निरसनं 'पटीलेप' अवलम्बिका-
प्रसारणम् । न पटीलेप 'अपटीलेप' तेन । अवलम्बिकासम्पत्त्यर्थं नन प्रविष्टा अन-
मृता । यद्वा—'अपटी' अवलम्बिका ['अपटी काष्ठपटिका प्रतिस्तीरा अवलम्बिका तिर-
स्कारिणी' इति इनामुध] । तस्या लेपेण ता निरस्य इत्यर्थः ।

यदपीति । 'विषयेभ्य' इन्द्रयशास्त्रेभ्य 'पराङ्मुखस्य निष्ठतस्य 'जनस्य' माह्वस्य
एतत् 'यद्यपि न नाम' [नाम इति सम्प्रसार्य] 'विदित' ज्ञाने 'तद्यपि' माह्वी जने
अने विषये प्रमाद्य न इत्यभ्युपगमेऽपि 'तेन राज्ञा शकुन्तलायाम् 'अनाद्यम्' असत्
आचरितम्' । आस्ता तावत् अह विषयिषा युक्तायुक्त विचारदिहुममर्हः, किन्तु
शकुन्तलायाम् असदाचरितम् इति नाभि मन्देह । इहमस्यैव श्रियेण न सुतमेतत् ।
['यद्यपि' (रा-, वि-)—'एवम्' (त-, ग्या, म-)—'पराङ्मुखस्य' (त-, वि-
ग्या-,)—'पराङ्मुखस्यापि' (रा- म-)]

यावदिति । 'एवम्यस्ता' सम्प्रसार्य 'हीनदेना गुरवे निवेदयामि' विज्ञापयामि
'यावत्' [यावदधरारणे] ।

NOTES

1 (a) विषयपराङ्मुखस्य—परा दूरे अस्ति गच्छतीति परा + अस् + क्तिन्
कर्तरि=पराक्, averted, पराक् मुखं यस्य स पराङ्मुख one with face
averted तस्य । (b) जनस्य—'कस्य च वर्तमाने' इति अनुज्ञा कर्तरि वही ।
(c) विदितम्—विद् + क्त कर्मणि वर्तमाने by the rule "मतिर्बुद्ध्यार्षेभ्यश्च",
विद् here being बुद्धार्थकः । (d) For यदि, अपि (twice), नाम, तथा see
below

2 (a) शकुन्तलायाम्—आधारे सप्तमी । Compare "अयमाचरन्त्यवनेन
सुम्बासु तपस्विन्यासु"—Act I (b) 'अनाद्यम्'—अद्यैवे गच्छते अनुवीयते इति
यावत् इति अद् + यत् कर्मणि—आद्यम् that which is adopted by good
people न आद्यम् that which good people shun नञ्त्तम्— ।

Reading—The passage is obscure. My explanation, as
given in the Tika, will be clear from the following analysis—
(a) Anasuya wants to show that "तेन राज्ञा शकुन्तलायामनाद्यम् आ-
चरितम्" । [b] A possible objection occurs to her—This is a
love-affair, and therefore a worldly matter Anasuya, standing

as she does aloof from the world [विश्वपराङ्मुख] cannot presumably judge whether any वैयर्थ्य matter is चायं or चनायं. This other side of the question (पदान्तर)—her ineligibility to judge—she introduces by यदि. 'यदि इति पदान्तरं'—Vardhamana. She states the objection as a mere possibility (सम्भाव्य), not that people will surely urge it against her. The bare possibility is expressed by न स. The objection she does not admit as valid. She mentions it with a sneer (मर्हा) expressed by अपि. "गङ्गा मनुष्यपश्यद्वाप्यभयनास्त्रप" इत्यमर. The second अपि is मनुष्ये. Thus the reasoning is—Perhaps you will say I am outside the world and am no judge of चायं and चनायं in love-affairs. Even then it cannot be denied that the king has behaved ill [चणादौ] towards Sikkantā.

३ गुरवे—“कर्मणा वसभिर्गौतम मन्त्रदानम् इति मन्त्रदानं चतुर्थी। “कृता-
पहवमपि कर्तव्यम्” is a Varttika meant for चकम क् verb. The
भाष्यकार however rejects it because as he says, “जिदापि ज्ञान-
कम्”। Hence “कर्मणा वसभिर्गौतमि—” covers all cases.

अनसूया—प्रतिबुद्धावि किं करिष्य। न मे उद्भटेसु वि-
निभकरणिज्जेसु हृद्यपात्रा पसरन्ति। कामो दानि सकामो
होदु जीण असञ्चसन्धे जने सुहृद्दयाया मही पद कारिता
[प्रतिबुद्धापि किं करिष्यामि। न मे उचितेष्वपि निजकरणी-
येषु हस्तपादं पसरति। काम इदानीं सकामो भवतु येन
असत्यसन्धे जने सुहृद्दयाया मही पदं कारिता]। अहवा-
दुर्व्वासमो मात्री एमो दिशारिदि। अण्णहा क्हं मो राएमि
तारिमाणि मन्तिअ एत्तिअस्स कालम्म लेहमेत्तंवि ण विमज्जेदि
[अथवा दुर्व्वासमः शप एष विकारयति। अन्यथा कथं स
राजर्षि तादृशानि मन्त्रयित्वा एतावत कालस्य लेखमात्रमपि
न विमर्जयति]। (विचिन्त्य) ता इदो अहिण्णाण अहुनोपप

सेविसज्जेम । दुक्खसीले तपस्विजणे को अब्भत्थोअहु । मग्गी-
गामो दोसो त्ति ववसिटो बि ण पारेमि पवासपडिणिउत्तमस
तादकसमवस्स दुस्सन्दपरिणोद आवरणसत्तं सउन्दलं शिवेदिदु ।
इत्थं गदे अम्हेहि किं करणज्जं [तत् इत अभिज्ञानमहुलीयकं
तस्मै विसृजावः । दुक्खसीले तपस्विजणे क. अभ्यर्थताम् । ननु
सखीगामो दोष इति व्यवमितापि न पारयामि प्रवासप्रतिनिवृत्तस्य
तत्तकाशयस्य दुपान्तपरिणोतामापन्नसत्त्वा शकुन्तला निवेदयि-
त्तम् । इत्थं गति अस्माभि किं करणीयम्] ।

ANASUYA—What again shall I do when awake ? My
hand and feet do not proceed even towards my own everyday
duties. Now be content Cupid by whom our purehearted
friend is made to resort to a man who is false to his promise.
Or, it is the curse of Durvasas that is causing perversion.
Otherwise why that royal sage having talked in that strain
does not send a letter even for such a long time ? (Reflecting)
We shall then send him the identification-ring from here. The
ascetics being constantly engaged with penance who is to be
requested ? Nor indeed, to Father Kasyapa returned from
travel can I, even if I try report Sakuntala as wedded by
Dushyanta and with child, because the blame lies with my
friend. Such being the case what can be done by us.

प्रतिवृद्धिः । प्रमाता रजनी प्रतिवीचनकाले प्राप त इत्याशयः आह—‘प्रतिवृद्धा’
अथनादृश्यता अपि किं करिष्यामि ? ‘उत्तिनेषु’ [“अमानेऽपुनश्चित्त्याघातम्” इति
रघुटीकाया भर्गवनाथ । “निजेषु” अत्रोक्तं “करणीयेषु” वात उन्वादिषु ‘अपि किं’
पुनरन्वयः ‘मिं हन्ती च पादौ च’ हस्तपादम् (प्राण्डन्वादिकवद्भावः) न ‘प्रसरति’
प्रवर्तते । ‘काम कन्दर्प’, ‘इदानीं ईदृशे वृत्ते ‘शकाम’ सिद्धमनोरथो ‘भवतु’ ।
कामिना प्रतारण कन्दर्पस्य धर्मः । ओऽपुना सिद्ध । ‘यिन’ कामिन ‘गृहम्’ अकपट

‘इदं’ इत्या तादृशी ‘सखी’ शकुन्तला ‘अस्या’ मिथ्या ‘सखा’ प्रतिज्ञा यस्य तादृशे
 ‘असरसं इत्यर्थः’, पदं स्थान ‘कारिता’ प्राप्तिता [सर्वधान्वर्धनानुवादं करोति] न भवति ।
 ‘इकोरन्तरस्याम्’ इति अचिकित्ते अत्र कर्मसंज्ञा । ततः अभिहिते कर्मणि सखी इति
 प्रथमा] । ‘अथ’ न हि राज्ञो दोषः । ‘एष दुर्वाससः शप’ विकारयति’ विकारम्
 अन्वयाभाव करोति [‘सत्करोति—’ इति चिध्] । ‘अन्वया’ यदि नाम शपविकारः,
 तदा स ‘राजसि’ तादृशानि तदाविधानि मधुराणि सरस्वाणि च ‘मन्वयिन्वा’ भाविन्वा
 ‘एतावत’ एतन्मात्रस्य सुदीर्घस्य ‘कात्तस्य’ [सन्वन्मात्रविषययो वडौ] ‘ल्लिखितान्वयि-
 पत्तिरूपि, आत्मा नोत्पन्नप्रेरकम्, न विसर्जयति’ प्रेरयति । तद्वत् शपदात् सर्वं तेन
 विध्युतम् । ‘तत्’ तस्मात् शपनिष्ठतये ‘इत’ अस्मान् तपोवनात् ‘तद्यै’ त दुष्टकर्मभि-
 र्गते ‘अभिज्ञानम्’ करकोशम् ‘अङ्गुलीयकं विसृज्या प्रेषयाम् । किन्तु ‘तत्पञ्चम-
 दुस्त प्रतीपभासादिकं श्लेषयति’ अभासयति य स ‘अन्य’ [कर्त्तृपक्षे च । अक्षोपवादः]
 सति ‘क’ को वा जनः तद्व्यवहारं ‘अभ्यर्थिताम्’ ? तापसा सुदा तपसि एव रता
 तदी विहाय ते न व्याव्यन्ति । एष ‘दाव’ सखी’ शकुन्तला यामो’ मत्ता [यमिगाव्या-
 दीनामुपपञ्चानाम् द्वितीयासमासः] ‘इति’ इतो ‘प्रवासात् प्रतिनिष्ठतस्य तातकाव्यपक्ष-
 [सन्वन्मात्रविषययो वडौ] निवेदयितुं व्यवसिता’ उद्वुक्ता ‘अपि शकुन्तला दुष्टकर्म-
 परिचोदाम्’ ऊदाम् ‘मत्त’ ओषम् ‘आपन्ना प्राप्ता यमिचोम् इत्यर्थः’ ‘निवेदयित’
 ‘न पारयामि’ न शक्नोमि । शकुन्तला च अनवहितः दुर्वाससमकीपयत् । तद्विन्
 व्यतीदति दीपस्तस्य एव इति तातकस्य न निवेदयामि । ‘इत्थं गते’ एव सति
 ‘अस्माभि’ सखीजनं ‘क करवीर’ न जानामि ।

NOTES

1 (a) प्रतिबुद्धापि—अपि समुच्चये । अप्रतिबुद्धा I cannot of course
 do anything, प्रतिबुद्धा too (अपि) I cannot करविविधये प्रतिबुद्धाप्रति-
 बुद्धयो समुच्चयः । (b) सखी पदं कारिता—Non causal form सखी पदं
 कृतवती । Causal form, active—अ सखी (अ सखा) पदं कारितवान् ।
 Causal passive—येन सखी पदं कारिता or येन सखा पदं कारितम् । सखी
 being the प्रयोज्यकम् becomes उक्त by the कारिका—“अप्रधाने दुष्टादीनां
 प्रधाने नोद्वह्यह्वयम् । बुद्धिभयार्थयो शब्दकर्मदाय निजिच्छदा । प्रयोज्यकर्म-
 व्येषा व्यनानां आदयो मता ॥”

2 विसर्जयामि—स्वाद्ये विच । Compare “श्रीतमीहमे विसर्जयिष्यामि”—
Act, III

3 (a) तपस्विजन—तपस्विना जन लोक समुह इत्यर्थ (or तपस्वी चासौ जनश्च) तपस्विजन । तस्मिन् । आधार सप्तमो । (b) क चकार्यताम्—“Who is to be requested” means by वाक् ‘no one is to be requested’ (c) आपन्नमत्ताम्—सत्त्वम् आपन्ना gives आपन्नमत्ता by the rule ‘पाप तापश्चे च द्वितीयम्’ । मत्ताभन्ना is an optional form by the rule ‘द्वितीया श्रितातीतपतितगतान्यन्मप्राप्तापन्ने’ । आपन्न मत्तं यथा इति बहुव्रीहि is also allowable (d) *अस्माभि &c—Here she does not know what to do to have Sakuntala recognised by Dushyanta. The difficulty is caused by a combination of circumstances—First Dushyanta has forgotten all about it owing to the curse. Second, the sight of the ring will awaken the king’s memory but there is none to carry it to the city. Third she cannot move Kanva to arrange for the despatch of the ring, because she apprehends the sage might get displeased with his daughter. For he had left the hermitage leaving his daughter in charge to look after guests (c f दूहितरं शकुन्तलासतिविम्वनकाराय नन्द्यम्—Ante) which she signally failed to do in respect of such an august personage as Durvasas.

(प्रविश्या) प्रियंवदा (सहर्षम्)—सहि, सुखर सुखर मउन्दलाए पत्थानकोदुम निव्वसिंदु [सखि, खरख खरख शकुन्तलायाः प्रस्थानकोतुकं निवर्त्तयितुम्] ।

[Entering] PRIYAMVADA (with joy)—Hasten, friend, hasten to perform the auspicious rites at Sakuntala’s departure

अनसूया—सहि कहं एट [सखि कयमेतत्] ।

ANASUYA—How is this friend ?

प्रियंवदा—सुणाहि । दाणिं मुहमइटपुच्छिषा मउन्दला-

सभामं गदमिह [शृणु । इदानीं मुखशयितप्रच्छिका शकुन्तला-
मकाजं गतास्मि] ।

PRIYAMVADĀ—Listen, I just now went to Sakuntala
as an inquirer of easy sleep

सखीति । 'शकुन्तलाया प्रच्छासक' दम्भनसमयस्य भवति भवत्यस्याया 'कीटक'
मङ्गल 'निर्वसंयित' कर्त्तुं 'स्वप्न' [चायेने दिक्कम]

इत्यिति । 'इदानीम्' चन्द्रिनेव चये 'मुखशयित मुखरदनम्' [भावे क]
पृच्छतीति 'मुखशयितप्रच्छिका' मुख शयित न वा इति जिज्ञासार्थम् । जिज्ञासायां
जिज्ञासा स्विद्याम् । 'शकुन्तलाया मङ्गल, समीप 'यताकि' । ' 'मुखशयित-
प्रच्छिका' (रा-, दि-)—'मुखमुत्तिकाप्रच्छननिमित्तम्' (त, व्या)—'मुखशयितं
प्रष्टुम्' (म-) ।

NOTES

1 कीटकम्—Customary auspicious ceremonies परम्परायात-
मङ्गलम् । "कीटक चाभिन्नाये व्यादृतकवे नमो ह्यर्चते । परम्परायामयातमङ्गले च
कतुहले ॥" इति हिन्दु ।

2. मुखशयितप्रच्छिका—शी + क भावे = शयितम् lying down, hence
sleep सुखेन शयितम् मुखशयितम् sleep with ease, i.e. quiet sleep
मङ्गलमुपैति मङ्गलम् । तत्र पृच्छतीति मुखशयित + प्रच्छ + श्वल् कर्त्तरि निद्याम् ।
Raghava reads पृच्छिका । But there is no reason for मङ्गलमङ्गलम् ।

अनसूया—ततो ततो [ततस्ततः] ।

ANASUYA—Then ? What then ?

प्रियंवदा—दाव एषं लज्जावनतमुखीं परिमसजिभ सभं
ताटकस्मवेण एवम् अहिणन्दिटं—टिड्डिआ धूमाउलिटटिटिडिगो
वि जश्माणस्म पाचए एव आहुटी पट्टिटा । वच्छ सुमिस्म-
परिदिग्णा विअ विज्जा अमोअणिज्जामि मवुत्ता । अज्ज एव
इमिपडिरिक्खिटं तुमं भत्तुणो सभसं विसज्जेमि—त्ति [तावत्
एनां लज्जावनतमुखीं परिष्वज्य स्वयं तातकाश्रयिण एवमभि-

— नन्दितम्—दिष्टा धूमाकुलितदृष्टेरपि यजमानस्य पावके एव
आहृति पतिता । वत्से मुशियपरिटप्ता इव विद्या अशोच-
नीयामि सवृत्ता । अद्यैव ऋषिप्रतिरक्षिता त्वा भर्तुं सकाशं
विमर्जयामि—इति] ।

PRIYAMVADA--Just then by father Kasyapa himself
after having embraced her congratulation was thus pronoun-
ced, as she stood with her face turned down through bash-
fulness— O joy ! the oblation of the sacrificer, though he had
his sight disturbed by smoke, has fallen into fire indeed My
child like knowledge made over to a deserving pupil, you
have become one that can cause no regret [This very day I
send you to your husband, protected by anchorites

सावद्विषः । 'सावत्' तत्कालम् (तावदवधी) लज्जया अवनतमुखाम एता
अनुकम्पा परित्यज्य 'आनिष्टा' 'स्व' तातकाश्रयेन एवम् 'अद्यैव प्रकाशेण' 'अभिनन्दनम्'
अभिनन्दनमुच्चारितम् । अभिनन्दनप्रकार इत्यु—'धूमिन' 'आकुलिता' कलुषीकृता
'दृष्टि' यस्या तद्वारिधस्य 'अपि यजमानस्य' याज्ञिकस्य (अनेन दर्शनव्याघातात्) आक्रमे
अन्यत्र पातयद्वाणि) 'आहृति दिष्टा भाग्येन' 'पावके एव' अर्पणी एव, यद्यभ्यासमव
इत्यर्थ 'पतिता' न तु अन्यतः । त्वदर्थे सव्य पात नैव लब्ध मया, तथापि त्व
सन्पावे एव पतिता इत्यर्थः । 'वत्से, मुशियाऽपरिटप्ता' यथाशास्त्रं दत्ता 'विद्या
इव अशोचनीया सवृत्ता' 'असि' इदानीं जीव्या न भवामि । 'अद्यैव त्वाम ऋषि'म
प्रतिरक्षिता गोपिता कृत्वा 'भर्तुं' सकाशं समीपं विमर्जयामि' प्रेषयामि [यत्तु ज्ञान
सामर्थ्ये भविष्यति लट्,]—'इति' एव तेन अभिनन्दनम् ।

NOTES

1 (a) अभिनन्दितम्—अभि + नन्द + क्त भावे । There is no शेषविकल्पा
hence we have अनुकम्पे कर्मणि वृत्तौ in तातकाश्रयेन । तातकाश्रयेन अभि-
नन्दितम्—Congratulation was uttered by तातकाश्रयः । (b) दिष्टा—
An अय्य expressing इयं joy "दिष्टा इयं महत्त्वे च" इति मेदिनी । (c)
दिष्टा पतिता—Implies "I did not see [आकुलितदृष्टि] that in

Dushyanta there was a suitable husband for you Yet chance wedded you to him'

१ सुशिष्य &c—It is a pity that knowledge should be imparted to a bad pupil Sciences become अशोभनीय when their recipients are virtuous Cf "कश्चिदमज्यापदत बुभोक्षम्" also Manu—
"विद्या ब्राह्मणेभ्योऽपि सेवधर्मोऽस्ति रक्ष मां । असूयकाय मां मा दास्यता स्तां बौद्ध-
वत्तमा । यमिव तु शुचि विद्या नियत ब्राह्मचारिणम् । तर्हि मां देहि विद्याय निधि-
पाद्याग्रमा'दने ॥"—Quoted by Vidyasagara

अनसूया—अहं केन सूक्ष्मो तादकस्सवस्स वुत्तन्तो [अथ
केन सूचितस्तातकाश्रयस्य वृत्तान्तः]

ANASUYA—But by whom was the matter revealed to father Kasyapa ?

प्रियंवदा—अग्निसरणं पविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमयं
वाणिषाण [अग्निररणं प्रविष्टस्य शरीरं विना हृन्दोमया
वाण्या] ।

PRIYAMVADA—By a metrical utterance without a body, when he entered the house

अनसूया (सविस्मयम्)—कहेहि [कथय] ।

ANASUYA (With wonder)—Reproduce

प्रियवदा (संस्कृतमायित्य)—

दुष्पान्तेनाहितं तीजो दधानां भूतये भुवः ।

अवेहि तनया ब्रह्मन् अग्निगर्भा शमीमिव ॥६॥

PRIYAMVADA—(Speaking Sanskrit)—O Brahman, consider thy daughter—who, for the glory of the world, is bearing the energy, deposited by Dushyanta—as like the Sami tree that has fire within

अयेति । 'अथ' प्रश्ने । केन 'तातकाश्रयस्य' तातकाश्रयाय इत्यर्थः [चतुर्दशे
पद्ये] इत्यादि 'विवाहवृत्तान्त' 'सूचित' शेषितः ।

अग्निशरवमिति । 'शरीर' टेट विना इन्दोसया वायुमिकया 'वायु' वाचा
देवधारण इत्यत्र 'अग्नीना शरव गृह वेताग्निमदवमित्यर्थे 'अग्निहृत्' तातकाग्रपम्'
(चतुर्थांशे वृष्टा) इत्यन्त सूचित ["वायु" (वा, वि-)—"वाचा" (त-
न्या-, म-)] ।

प्रियवदिति । 'सम्भूत' देवभाषाम् आश्रित्य अत्रत्यम् । 'आमि प्राकृत वाचम्,
इह तु देवभाषा अनुकरणात् सम्भूतमाश्रितम् ।

दुष्यन्तेति । 'अमर'—इं ब्रह्मन्, दुष्यन्तेन आहितं तेजो भूमी भूतये दधाना
तनयाम् अग्निगर्भा शमीनिव अवेहि । व्याख्या—इं ब्रह्मन् वेदविदा पर काश्यप
'दुष्यन्तेन' राह्या आहितं कृताधान 'तेज भुवी' जगतो 'भूतये' मनुष्याय मङ्गलनिमि-
तमित्यर्थे 'दधाना' आश्रयको 'तनया' कन्या बहुलस्याम 'अग्निगर्भे', यस्या तयाविधान्
(गङ्गादीनामाकृतिमत्त्वान्न सन्त्या परमिपात) पूजामित्यर्थे 'शमीनिव' शमीनाद्या
स्यात् इतिविशेषमिव 'अवेहि' जानीहि । अन्ये कल्पकार्ये तेनकदा प्रबोधित काश्यप ।

NOTES

- 1 अग्निशरवम्—शरव is गृह here "शरव गृहवाचवा" इत्यमर ।
- 2 सम्भूतमाश्रितम्—Usually ascetic females speak प्राकृतम् । "वीज्य
विदूषकोन्दनपत्न्यापमयोषिताम् विदुषि प्राकृतं कार्यं कारयान् सम्भूतं कृच्छिन् ॥"
—मातृगुप्त quoted by Raghava
- 3 (a) दुष्यन्तेन—नाममादशङ्कान्न "किमप्याभिजात्यमौदार्यावीर्यवनयादि-
गुणसम्पन्नं ज्ञेयम्"—Raghava (b) दधानाम्—Here the क्रियाफल is भुवी
भूति which benefits भू । So the परकपद is expected अकर्मभि-
प्रागपि अत्र आत्मनेपदम् । (c) भूतये भूम्—This indicates भाविचलवर्तित्व
of the child in the womb—Raghava (d) अग्निगर्भम्—तेजस् is
compared with अग्नि by implication Hence अग्निगर्भेभ्योनामपूजा शकु-
न्तला जगत्पावनोद्भवा इति अग्निः । The allusion is to Fire who
bearing the energy of Siva entered first the अमर and then the
शमी to allay the heat which he was feeling within himself.
Since then he has continued to reside inside the शमी tree

अनसूया (प्रियवदामाश्रित)—सहि पित्र मे पित्र मे ।
किन्तु अज एव सउन्दना योअदिति उक्कण्ठासाहारणं परि-

तोसं यणुहोमि [सखि प्रियं मे प्रियं मे । किन्तु अद्य एव शकु-
न्तला नोयते इति उत्कण्ठामाधारणं परितोषम् अनुभवामि] ।

ANASUYA (Embracing Priyamvada)—Joy to me ! friend,
joy to me ! But I feel pleasure co-extensive with regret, be-
cause Sikuntala is being taken away this very day.

प्रियंवदा—सहि वयं दाव उत्कण्ठं विनोदयस्वामी । सा
तवस्त्रिणी निञ्चुदा होदु [सखि आषां तावदुत्कण्ठां विनोदयि-
ष्यावः । सा तपस्विनी निहंता भवतु] ।

PRIYAMVADA - Friend, we will allay our anxiety. Let
that poor creature be happy.

चतुर्थेति—‘आदिपद्य आदिपद्य । इति इति भावः ।

सञ्जीत । एतत् ‘मे प्रियम्’ । सञ्जीत इति । ‘किन्तु अद्य शकुन्तला
नोयते इति हेतुः ‘उत्कण्ठया’ चेदेन ‘आधारणं समानं ‘परितोषम् अनुभवामि’ ।
भर्ता सङ्गं यत्नं शकुन्तला इति परितोषं किन्तु अद्यैव याति इति चेदः ।

भवाति । ‘विनोदयिष्याव नमयिष्यावः । ‘तपस्विनी’ होना शकुन्तला [‘तपस्वी
तापसे होने’ इति हेतुः] ‘निहंता’ सुखिनी भवतु’ ।

NOTES

1. उत्कण्ठा &c.—For आधारण see under “आधारणोऽयं प्रथमः”—
Act III Or आधारण = समानाधिकरण having the same location, i.e.
co extensive उत्कण्ठनम् इति उद् + कण्ठ + च भावे = उत्कण्ठा anxiety
‘एतत् त्वत्प्रियं मे प्रियं मे इति त्वत् । सञ्जीतश्चोऽयं दावतां तावदुत्कण्ठां विनोदयिष्यावः ।

2. तपस्विनी—तपस् + विनि मलयं निदानम् । It means here अनु-
कण्ठायां putiable—“तपस्वी चातुकण्ठायां” इत्यमरः ।

अनसूया—तेन हि एदस्मिं दूटसाहावलम्बिते नारिपरस-
मुगए एतयिणित्तं एव कालान्तरकस्वमा निक्खित्ता मए
कंसरमालिन्ना । ता इमं हत्थमणिण्हिटं करेहि । जाय दहवि
से मिषलोअणं तित्थमिच्छिअं दुव्वाकिसलयाणि त्ति महलसमा-

लम्बणाणि विरचयामि । [तेन हि—एतस्मिन् यत्तु शाखावलम्बिते
नारिकेरममुद्गके एतन्निमित्तमेव कालान्तरचमा निक्षिप्ता भया
केशरमालिका । तदिमां हस्तमन्त्रिहितां कुरु । यावत् पद-
मपि मृगरोचनां तीर्थभृत्तिका दुर्वाकिमलयानि इति मङ्गल-
ममालम्बनानि विरचयामि] ।

ANASUYA—Well then, in this coconut basket sus-
pended on the mango twig, was placed by me, for this very
purpose, a Vakula-garland suited to stand a lapse of time,
so make it here at hand, whilst I too prepare the auspicious
decorations, viz, Gorochana, clay from holy places and young
shoots of the Darva grass

इति । 'नन हि' तस्यादिव निमित्तम् । यत तत्र कर्तव्यं यत । 'यु-
गलानाम्' आसयाख्यानां 'यवन्मन्त्र एतस्मिन् नारिकेरम्' नारिकेलम् 'मुद्गके'
मुद्गुटके 'एतन्निमित्तमेव कालान्तरचमा' 'नया कालान्तर' दिनाद्य-
'लम्बन' इति 'कालान्तरचमा' [इति च] ननऽपि कालं यस्याना 'केशरमालिका' 'कुल-
मया' 'निक्षिप्ता' व्यापिता । 'नन' मन्त्रान् यत एतन्निमित्तं रक्षिता तस्मात् 'इमा
माणा' 'हस्तमन्त्रिहिता' मन्त्रपद्धत्या 'कुरु' । 'तद्वै' 'यन्मन्त्रे', एतां भूमिं प्रापय इत्यर्थः ।
यावत् 'अवधौ' । 'पदमपि मृगरोचनां' मृगरोचनाम् ['मृग पक्षी कुरुते' च] 'इति'
विद्मः] 'तीर्थभृत्' तीर्थभृत्तिका 'दुर्वाया' 'किमलयानि' 'अङ्गुष्ठान्' इति
एतानि 'मङ्गलानि' मङ्गलाधानानि 'ममालम्बनानि' 'अङ्गुष्ठानि' ['ममालम्बनमन्त्रे'
तिलकैः सङ्गतावपि' इति आदेशः] 'विरचयामि' ।

NOTES

1. इति मङ्गलममा ६०—समालम्बनानि एभि इति मम + आ + लम्ब + क् +
करी = समालम्बनानि decorations अङ्गुष्ठानि । "लम्बेय" इति मुम् ।
Vidyasagara takes समालम्बन = चालीय ointment, The plural in समा-
लम्बना न seems to go against this sense The Bengali Rec how-
ever has the singular The इति may also mean इत्यादीनि । Com-
pare "मङ्गलममालम्बन विरचयामि"—Infra, "मे मङ्गलमङ्गलम्"—Ibid

“आश्रममुलभे प्रसन्नने.”—Ibid, which are all in favour of taking समानभन = चन्द्ररथ ।

प्रियवदा—तह करीअदु [तथा क्रियताम्] । (अनसूया निष्क्रान्ता । प्रियवदा नाट्येन सुमनसो गृह्णाति) ।

PRIYAMVADA—Be it so done (Exit Anasuya—Priyamvada acts the gathering of flowers).

नेपथ्य—गौतमि, आदिशान्तां शास्त्रेखमिश्राः शकुन्तलानयनाय ।

IN THE DRESSING ROOM—Gautami, let Sarngarva and others be ordered to escort Sakuntala

प्रियंवदा—(कणं दत्वा) अनसूए, तुवर तुवर एदे कखु हत्थिनाडरगामिणो इसीओ महावीअग्ति [अनसूये, त्वरस्व त्वरस्व । एते खलु हस्तिनापुरगामिनः ऋषयः शब्दाध्यन्ते] ।

PRIYAMVADA [Listening]—Hasten Anasuya hasten, The sages to go to Hastinapura are indeed being called

(प्रविश्या समालम्भनहस्ता) अनसूया—सहि. एहि गच्छम्ह [सखि, एहि गच्छावः] । (परिक्रामतः) ॥

ANASUYA [Entering with the decorations in hand]—Come friend, we go [They walk round]

अनसूयेति । सुमनसो गृह्णाति' पुष्पाणि चिनोति [मूलम् (रा., वि., म.)—‘प्रियवदा तथा करोति । अनसूया निष्क्रान्ता’ (त., व्या.) ॥ ‘तथा करोति’—मारिकिरमुदगक इच्छायाया अन्तारयति] ॥

गौतमीति । ‘शकुन्तलाया नयनम्’ इतो हस्तिनापुरप्रापयम् । तथे [तादर्थ्ये अनुदी] ‘शास्त्रेखमिश्रतय’ ‘आदिशयताम्’ ।

अनसूये इति । ‘हस्तिनापुर गामिनः ऋषयः शब्दाध्यन्ते’ इत्ये कार्यन्ते [इत्ये—‘वेर’ इति कङ् । ततो विच । ‘अधिकृतं कर्ममया । उक्तं कर्म(वि प्रदत्ता) । [‘शब्दाध्यन्ते’ (रा- वि, म.)—‘शब्दाध्यन्ते’ (त., व्या.)] ।

प्रविशेति । समान्यनानि सङ्गलान्तरानि इति यस्या [गङ्गादिगङ्गाति-
गणत्वात् सङ्गत्या परनिपात] ।

NOTES

1 सुमनस — Usually feminine plural in the sense of flowers
“याप सुमनसो वया अथर चिकता मया । एते स्त्रिया बहुवो सुविकल्पोऽप्युत्तर-
वयम्” ।

2 शाङ्गैरवमित्रा — शाङ्गैरवमित्रा Sarngarva and others इति ।
Or मित्र is प्रथमावचन when it occurs as final in a compound and
then forms a लिङ्गसमास । Thus शाङ्गैरव प्रधान वेषा ते शाङ्गैरवमित्रा ।
“मत्तङ्गिकोद्वमित्रा सु प्रकाशयन्मित्रव” इति मत्तङ्गमङ्गीदृष्टिः ।

3 [a] इतिनापुरगामिन — एतत् — [See Tika] । गामिन in the उत्तरपद
is of the चुम्नादि class and does not take the cerebral ण । This is
inferred from the rule ‘बहुोऽयगामिनि’ which has the dental न ।
Prof. Gajendrakadkar reads गामिण with the cerebral and
condemns our गामिन as wrong. He does not admit गामिन् to be
of the चुम्नादि गण “as it is not specifically mentioned in it” and
appeals to निपातन for the dental in “बहुोऽयगामिनि” । Here in the
first place mention is not necessary in the case of चुम्नादि गण,
because this is not a closed list. Words have to be included
into it from usage [आकृतिगण] । Grammarians unanimously
declare that “अविहितलक्षणी अल्पप्रतिविध चुम्नादिषु द्रष्टव्य” ।

Secondly, निपातन will not do because न [dental] is seen
with numerous other पूर्वपद besides णव । Thus “सर्वस्यायमभूताय
ते नरा स्वर्गगामिन” [Narayana] with स्वर्ग as the पूर्वपद, “बोतीवराः
कागयोगिनीव” [Kalidasa] with काग for पूर्वपद, “पूर्वकागयोगिनीन्”
[Kalidasa] the पूर्वपद being पूर्वकाग, “कव गामिनि” (Haradatta,
Bhattoji &c) with कव as the पूर्वपद, “नरा निरवगामिन” [Vyasa—
Padmapurana] with निरव as the पूर्वपद &c All these apparent
anomalies disappear if गामिन् is included in the चुम्नादि list [b]
शब्दायान् — are made to speak out i.e. they are called and they
answer. With the reading शब्दायान् the sense is शब्द कुवन्ति they
shout [शब्द + कृ + कर्त्तृ = शब्दाय] they make a noise. But no

mere shouting is intended. They are made to respond. Hence we must have शिच्. Thus श्रदाय (नाम धातु) + शिच् = श्रदायि to cause to speak श्रदायि + कर्मणि लट्, चते = श्रदायन्ते. Now, श्रदाय is प्रकर्मक because the कर्म is included in the धातुर्थ ("धातुर्थे नोपसङ्घात् कर्मकोऽङ्गमिहा क्रिया") ; Hence श्रदाय (शिचिकर्ता) श्रदायन्ते becomes with शिच् attached शीतसी श्रपोन् (अःप्रकर्त्तं कर्मसंज्ञा) श्रदायन्ति by the rule "यतिवृद्धिप्रत्ययसानाद्यंश्रद्धकर्माकर्मकात्प्रकर्त्ता म दी" । In the कर्मवाच्य we get शीतस्या श्रपय श्रदायान्ते । Note that without शिच् the यक् will be in the भाववाच्य giving श्रदिभि श्रदायान्ते ।

प्रियंवदा (विलोक्य)—एसा सुज्जोदए एव्व सिहामज्जिदा पडिच्छिदणोवारहत्थाहिं सोत्थिवाभणिकाहिं तावसीहिं अहि-
नन्दिभमाणा मउन्दला चिट्ठइ । उपसण्णम्ह षं [एवा सूर्योदये
एव शिखामज्जिता प्रतीष्टनीवारहत्ताभिः स्वस्तिवाचनिकाभिः
तापसीभिः अभिनन्दयमाना शकुन्तला तिष्ठति । उपसर्पाव एनाम्]
(उपसर्पतः) ।

PRIYAMVADA (Looking)—There, at the very rise of the sun, bathed with a plunge up to the crest, stands Sakuntala being congratulated by Tapasa-women who have come carrying picked wild-grain in their hands to pronounce benediction. Let us approach her. (They approach her)

(ततः प्रविशति यथोद्दिष्टव्यापारा आसनस्था शकुन्तला)

(शकुन्तलां प्रति) तापसीनामन्यतमा—जादे, भत्तुणी-
वहुमाणसूअम् महादेईसहं लहेहि [जाते, भत्तुं बहुमाणसूचकं
महादेवीशब्दं लभस्व] ।

(Then enters on a seat Sakuntala engaged as described).
ONE ASCETIC WOMAN [To Sakuntala]—Child, may you acquire the title "Chief Queen" indicative of thy husband's great esteem—[Monier-Williams].

एवमिति । 'एषा मकुन्ता सृजोदथ एव शिखामन्त्रिता' शिखामन्त्रनपूर्वक कृता-
वगाद्या सती 'प्रतीष्टा' यद्वीता सृजुज्व यद्वीता इत्यत्र, ये 'नीवारा' ते इमे यासौ
ताभि 'स्नातवाचन' मङ्गलोच्चारण कर्तुमाश्रयतामि 'तापमोभि, अभिनन्दमाना
निष्ठति' । 'एनाम् उपमपाव' अस्या मनीषे दच्छात [उपसर्गव्यात सक्रमकत्वम्] ।
['प्रतीष्ट' (स., वि., आ.)—'प्रतिष्ठित' (र. क.)] ।

तत इति । 'उद्दिष्टम्' वक्षि'स्तत्र कनतिष्ठन् 'यद्योद्दिष्टम्' । तदानीं 'यद्योद्दिष्ट' ।
[सवर्धर्गोऽप्यत्र] । तादृशो 'आपाग' यस्या सा । कनकाना तापमोभिरति-
मन्दमाना इत्यर्थः ।

मकुन्तामिति । 'तापमोनाम' (निहार पठौ) 'वन्द्यतमा' एका [अन्यतमेति
अत्रानुपपन्न प्रतिपादिकम्] ।

ज्ञान इति । 'अथ' पठ्य 'इष्टमानस्य' पूजाया 'सूचकम्' 'अभिव्यक्तम्' 'महा-
दीर्घो' इति 'शब्दम्' आख्या 'त्रिमम्' । महा अर्चिता दीर्घो योऽत्र सव ।

NOTES

- (a) शिखा ३३ कृष्ण crest "शिखावगाद्ये पूजायाम्" इत्यादि हेतुः ।
शिखामन्त्रिता - मन्त्र + चिच् + क्त कर्मणि = मन्त्रिता caused to dire शिखाया
मन्त्रिता । Or मन्त्रन मन्त्र + भावे चच् । शिखाया मन्त्र शिखामन्त्र immersion of the crest स मन्त्रात् अस्या इति शिखामन्त्र + क्तच् स्त्रियाम् ।
(b) प्रतीष्ट &c — प्रति + इष्ट + क्त कर्मणि = प्रतीष्टा carried नितरा त्रियन्ति इति
नि + इ + क्त कर्मणि = नीवारा wild grains नि becomes नी by the rule
"उपसर्गस्य चात्र अमनुष्ये बहुलम्" । प्रतीष्टा नीवारा प्रतीष्टनीवारा । ते इति
७ दासा ताभि । The मङ्गल्यन्त word इल ३३ placed last as in मङ्गल्यन्त ।
Compare—कमन्दनुपाणि, पवेदसा, मगरचापदक्ष &c (c) स'नवाचनिकाभि -
वाचनकर्मणि प्रेरकम् इति वच + चिच् + क्तच् भावे = वाचनम् । सति इत्यस्य वाचन
सतिवाचनम् । In auspicious ceremonies worthy Brahmanas have
to be approached with the request "Do you say blessing" सति
मन्त्रा वृत्तम् Thus urged the Brahmanas say "Let there be
blessing unto thee" अस्यान्तु । This urging to say सति is सति-
वाचन । Those who urge are called सतिवाचनिक [see below] "स पूज-

गन्धमात्याद्यैर्ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयेत् । धर्म्ये कर्मणि साङ्गन्त्ये स दामेऽद्भुत-
दग्ने ॥" Rigveda explains 'पारम्परीय स्वस्तिवाचमाधिकारिणीमि' ।
Hence his derivation is स्वस्तिवाचने नियुक्ता अधिकृता वा इति स्वस्तिवाचन
+ ठक् = स्वस्तिवाचनिका by the rule "तन् नियुक्त" । This is open to
two objections - First, ठक् requires ऐच् to come in after व in
स्वस्ति by the rule "दारादीनाच्"—स्वस्ति being of the दारादि class
The form then is सौवस्तिवाचनिकः । Second in the feminine, this
gives सौवस्तिवाचनिकी । Nor can we say that the affix is टन् and
not ठक्, for in this sense we can have ठक् only after compounds
ending in चकार as देवगारिका, कोटगारिका &c Again स्वस्तिवाचन
प्रयोजनमाशङ्क्य gives स्वस्तिवाचना by the Varttika "गुण्यङ्गवाचनादिभ्यो
लृक्", the भाष्यकार classing गुण्यङ्गवाचन, ज्ञानिवाचन and स्वस्तिवाचन
together. I therefore propose to derive thus—स्वस्ति वाचयन्ति इति
स्वस्ति + वच् + णिच् + लुट् कर्त्तरि बाहुलकात् = स्वस्तिवाचना । त एव स्वस्तिवा-
चनिका with कन् स्वार्थः । द्वितीया स्वस्तिवाचनिका । ताभिः ।

३ प्रविशति—The stage direction is apparently anomalous
If रज्जुतया is आसनव्या she cannot be described as प्रविशति । Hence
the direction indicates the existence of some sort of curtain
behind the friends, which is now removed disclosing Sakun-
tala engaged as described प्रविशति then means दर्शकानां न तदयं
प्रविशति ।

३. अन्यतमा—अन्यतर and अन्यतम are not derived from अन्य with
the affixes इतर and इतम । If they were, पाणिनि would not have
specifically mentioned अन्यतर as a सर्वनाम as he has done in the
सर्वादि list, after having declared that इतर and इतम affixes pro-
duce सर्वनाम words अन्यतम does not appear in the सर्वादि list, it
is not therefore a सर्वनाम । See note on अन्यतर, Act III

४. (a) मह्यमानसूचकम्—मान + घञ् भावे = मान esteem मह मान
great esteem त सूचयतीति or तस्य सूचकम् । (b) महादेवी &c—महती
देवी महादेवी the great queen । ■ chief queen, देवी has a
technical sense It means the queen, that joins the king at
coronation (अभिषेक) । "देवी कृताभिषेकायामितरासु च भट्टिनी" इत्यमरः ।
Thus शकुन्तला was not even entitled to be called a देवी । If then

she came to be called महादेवी it would only indicate her husband's great esteem (बहुमान) ;*

द्वितीया—वच्छे, वीरप्रसविनी होहि [वत्से वीरप्रसविनी भव] ।

SECOND—Child, may you give birth to a hero.

द्वितीया—वच्छे भर्तुणी बहुमदा होहि [वत्से भर्तुर्वह्मता भव] । (आग्निषो दत्त्वा गौतमीवज्जं निष्क्रान्ता) ।

THIRD—Child, may you be greatly esteemed by your husband (Except all except Gautami after bestowing blessings)

मित्रो (उपसृत्य)—सहि, सुहृमज्जण दे होदु [मखि, सुहृमज्जनं ते भवतु] ।

FRIENDS—(Approaching) - Friend, may this be a happy bath to you

शकुन्तला—साभट म सहीण । इतो निषीदतु [स्वागत मे सखीभ्याम् । इतो निषीदतम्] ।

SAKUNTALA—Welcome to my friends Sit down here

उभे (मङ्गलपात्राख्यादाय उपविश्या)—हला मज्जा होहि जाव मङ्गलसमालम्भण विरचय [हला मज्जा भव यावन्मङ्गलसमालम्भनं विरचयाव] ।

BOTH (Taking up the pots of auspicious things 'and sitting down)—Get ready, dear, we will perform your auspicious decorations

वित्तविति । वीरप्रसविनी इति 'वीरप्रसविनी' वीरम् 'भव' । (एष ते गर्भा वीर जनयतु) ।

वतोयेति । 'भर्तु' पठ्वा 'वत्सता' प्रिया 'भर्त' । नैव प्रथमाया आग्नि पुन-
रुक्तिः । या हि चर्चिता सेव प्रिया इति न नि निघन । "चर्चिता तस्य कोमल्या
प्रिया वैजय राजा" इत्यादिषु भेददर्शनात् ।

आग्नि इति । गीतमी वज्रं धित्वा (अपरोक्षायामपि द्वितीयोपपदावन्तुम्)
'निष्कृन्तुम्' ।

सखीति । सुखयतीति 'सुख' सुखकरम् [पचाद्यच्] 'मञ्जुनम' चरगाह 'ने
भवतु' । शापकृत् शङ्कमानयो मख्योरियमिष्टाज्जायते ।

शकुन्तलेति । 'स्वागत' शुभायमन् 'मे मखीभ्या' भवतु । 'इत' च न मन्मथीपे
'मिथीदत्तम्' उपपद्यतम् ।

चमे इति 'महन्ना' महन्मद्व्याद्या 'पावादि' भाजन्ना 'पादाय' गृह्येत्वा
'उपविश्य' आहृतुः । 'मञ्जा' उदयुक्ता 'मन्' । 'शावन' [अवधारणे] 'महन्नाय'
'सुमान्मन्मन्' चमदुरण 'विश्वयाव' ।

NOTES

- 1 वीरप्रमथिनी—वीर + प्र + लृ + इति कर्त्तरि ताच्छील्या साधुकारिणि वा ।
- 2 (a) भर्तु—'कस्य च वत्समाने' इति वक्तुम् कर्त्तरि षष्ठी । (b) बहु-
मताः—नन + क्त कर्मणि स्त्रियाम्—मता desired इच्छिता । बहु मता वत्सता
greatly desired । loved । "नतिरिच्छा"—Vrittikāra The first
तापसी wishes her honour (वत्समान) from her husband this one
desires that she may enjoy his love . Thus it is not a repeti-
tion of the other

3 गीतमीवज्रम्—गीतमी + वज्र + वक्तुम् । By the rule "दित्तेदायाच्च"
we may have वक्तुम् with a द्वितीयान् उपपद if the compound
implies haste (परोक्षा) । Here no haste is implied, yet we
have वक्तुम् । In another place the poet writes "चर्चित पतिवत्सल्यद्वा
गृहवज्रमयोअथा" । Haradatta thinks परोक्षा (haste) may be absent
in some cases (प्रायिकम्) । "दित्तेदायाच्च इति वक्तुम् । तत्र हि प्ररोक्षाया-
मिति प्रायिकम्" , Panini himself compounds एववज्रम् without परोक्षा
III "वह्मदाय पदमेववज्रम्" ।

4. (a) मखीभ्याम्—स्वागत like मन्, पुष्य, ह्य, दीप &c is a पूजो-
पचार । Compare "आमल स्वागत पादमध्यमन्मन्मथीदत्तम् । मन्मथीवमन्मथान-

वसनाभरणानि च । गन्धपुष्पे पुष्पदोषौ ईदृशे चन्दनं तथा । अयोनिद्वन्द्वं यामुप
चरान्त्तु योजय ॥” सखिभाषा—It is usual to have चतुर्थी when स्वागत is
an उपचार । Thus “यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवा आभीष्टमिच्छते । तस्मै ते परमेशाय
स्वमित्यजहार ।” Some read सखी —शेषे षष्ठी as in “स्वागतं राजदरि-
काया” —Bhāṣa, “स्वागतं तपोधनाया” —uttara (b) निषीदतम्—मद
becomes मद by the rule “भदिरप्रने” । Hence निषीदतम्, निषीदतम्
&c but witness प्रतिषीदतम् ।

5 सखा ~ सखी इति सम्प्रसारण + चच् कण नि खिगामः ।

शकुन्तला—इदं वि वदमस्तव्यं दूषणं दाणिं मे सखीमण्डनं
भविष्यति [इदमपि वदमस्तव्यम् । दुर्लभमिदानीं मे सखीमण्डनं
भविष्यति] । (वाच्यं विसृजति) ।

SAKUNTALA—This too has to be highly esteemed
Decoration by my friends will now be rare for me (Sheds
tears)

उभे—महि उदद न दे मङ्गलकाले रोददु [महि उचित
न ते मङ्गलकाले रोदितुम्] । (अश्रूणि प्रमृज्य नाट्येन
प्रसाधयति) ।

BOTH—Friend, it is not proper for you to weep at an
auspicious moment (Wiping away her tears, they act
decorating)

प्रियवदा—आहरणीयं रूपं अस्मत्सुलहेहिं प्रमादयेहिं
दिपप्रभागेष्टि [आभरणोचितं रूपम् आश्रयसुलभैः प्रसाधनै-
र्विप्रकार्यते] ।

PRIYAMVADA—The beauty that deserves jewellery is
insulted by decorations, available in a hermitage

शकुन्तलेति । ‘इदमपि’ सखीभ्याम् अनुरक्तमपि मे ‘वदमस्तव्यम्’ आदर्शव्यम् ।
कत इत्याह—‘इदानीं’ दूरस्थाया सखि ‘सखीभ्याम्’ अत्र प्रसाधनं ‘मे’ मम सुख्ये
[शेषे षष्ठी । ‘न लोकेति’—‘कत’ षष्ठा निषिधति] ‘दुर्लभं भविष्यति’ । ‘वाच्यं
विसृजति’ भुवति, रोदिति इत्यर्थः । दुर्लभं निचमेवेत आदर्शं मण्डितं व्यसनम् इत्युक्तम् ।

उभे इति । 'मङ्गलम् काले चरे, प्रसाधनचरे इत्येव 'ते रोदन्ते न उचितम्' चनहम् । 'अयममेतद्गोदन्' तन्ना रोदी । 'अशुचि' इत्युक्त्वाद्या नेवज्जानि 'प्रसज्य' शोधयित्वा 'नाशने' अभिन्यक्तमेषा 'प्रसाधयत प्रसाधनम् चरइरए नटयत इत्यर्थः ।

प्रिय वदेति । 'आभरणानां रखाटलङ्काराणाम् 'उचित' दीप्त 'एव' कानि । 'आदमे सुलभे' मुखपार्श्वे 'प्रसाधने' मञ्जरीनवदल्लवादिभिरलङ्कारै 'विप्रकाशने' प्रभूयते । एभिर्नो मन्त्रा एव ।

NOTES

1 दुर्लभम्—इ सिन लभ्यते इति दुर् + लभ् + कर्मणि । लभ् does not become लब् owing to the prohibition "न सुदभार् वाङ्मनाम्"—लभ will not have लुङ् लब् and लृप् unless some other उपसर्ग is coupled with सु or लृ । Thus दुर्लभ, सुलभम् सुदुर्लभम् &c.—but दुरलभ सुदुर्लभ &c. दुरलभा is a कृत् शब्द and therefore सम्भाव ।

2. रीदिगुम्—इद + तुङ्गु भावे by the maxim "अन्त्यङ्गो भावे" The sense is रीदयम् । Hence the construction is clear—मङ्गलकाले रीदिगुम् रीदयम् न तत्र सम्बन्धे उचितं दुष्कं न । उचितम् qualifies रोदन्तम् । न goes with उचितम् and not with रीदिगुम्, for then we shall have लया instead of नै owing to the prohibition "न लोकादय निष्ठास्यलद-यनाम्" because रीदिगुम् is an अन्त्यङ्ग ।

3 (a) प्रसाधनं—प्रसाधने एभि इति प्र + साध् + चिच् + लृट्, करणे = प्रसाधनानि decorations. Refers to the मङ्गलसमालङ्कारानि spoken of above (b) विप्रकाशने—वि + प्र + क् + चिच् + लृट्, ते कर्मणि । The चिच् = लृट् because विप्र without चिच् means 'to insult' Thus "विप्र-हतापि रोषवत्या मा क प्रतोष नम—Infra, 'विप्रहृतं पश्य पदं हृदये"—Infra, 'विप्रहृता तारकेच दिवौहम्"—Kumara, &c Or thus—वि + प्र + क् + लृट्, भावे = विप्रकार insult, or perversion अन्त्यङ्गकरणम् । विप्रकारेण दूषयति इति विप्रकार + चिच् + लृट् = विप्रकारयति mars by alteration. This sort of चिच् is seen in cases like चमिन् इति चमयति, दावेण सुमति दामयति &c, and is allowed by the मङ्गलम् "कट्टकरवान् धालये"—The instrument (करण) of the agent (कर्ता) takes चिच् and then becomes a धातु । Now in the कर्तृवाच्य we have प्रसाधना न चर् विप्रकारयन् the decorations mar the beauty by alteration In कर्मणि it becomes प्रसाधनं, एवं विप्रकाशने ।

(प्रविश्य तपायनहस्तौ) ऋषिकुमारकौ—इदमलङ्करणम् ।
अलङ्कृत्यताम्रभवती । (सर्वां विलोक्य विस्मिताः) ।

TWO HERMIT LADS (Entering with present in hand) —
Here is jewellery, let her honoured self be decorated (All
are amazed on seeing these)

गौतमी—वच्छ नारद कुटो एत [वक्ष्य मारद. कुत एतत्] ।

GAUTAMI - Obide Narada, whence is this ?

प्रथम — तातकाशपप्रभावात्

FIRST—Through Father Kasyapa's majesty

गौतमी—किं मानसी सिद्धि [किं मानसी सिद्धि] ।

GAUTAMI—What ? A mental creation ?

प्रविशति । उपैष्यत ऋषिरुपासानाम्नि उपहारद्वयाणि [करणे लुट्, 'इत्']
यती तौ [गङ्गादानामालतिगच्छन्तान् सप्तम्या परस्मिन्पाठ] । 'मया' अभिरुचानि
'विलोक्य विस्मिताः' । महाइत्यादि अतर्कितोपपत्तिताः च विच्छेदः ।

गौतमीति । 'कुत' कर्ता लब्धम् 'एतत्' ।

प्रथमेति । 'तातकाशपप्रभावात्' एतत् प्राप्तम् । तातस्य महात्मनात् ।
गौतमीति । 'किं' मनस इव 'मानसी सिद्धि' क्वति ? किमेतत् तप प्रभावात्
मनसा कृतं तवभाषता ?

NOTES

I तातकाशपप्रभावात्—भृ + घञ् भावे भावः । प्रजर्ही माव प्रभाव
majesty प्रादितत्—। भृ + भृ does not take घञ् because of the
prohibition अनुपसर्ग in the rule—यिष्मिभुवोऽनुपसर्गः । हेतौ प्रभी ।

द्वितीयः—न स्वतु । श्रूयताम् । तत्रभवता वयमाज्ञताः
शकुन्तलाहेतोर्वनस्पतिभ्यः कुमुमान्नाहरतेति । तत् इदानीम्—

लोमं केनचिदिन्दुपाण्डु तरुणा मातृलभ्यमाविष्कृत
निष्ठूतखरणीपरागमुभयो स्नाचारसः केनचित् ।

NOTES

1 [a] शकुन्ताङ्गो — Here the rule “बह्वी हेतुप्रयोगे” does not apply. For this does not regulate the बह्वी in हेतुप्रयोगे but that in the word of which the हेतुत्व is implied (द्योतितः). Hence it would be cited only if the word शकुन्ता had appeared with the बह्वीविभक्ति attached to it. Beside, the विभक्ति to explain here is that in the Protipadika शकुन्तायाः । This प्रतिपदिक arises out of the वचन—शकुन्ताया उवाच इति or शकुन्ताया इति । But this directly states the हेतुत्व of शकुन्ता and does not leave it to be inferred (द्योतितः). This is another reason why the rule does not apply. Hence explain शकुन्ताङ्गो as इती पद्यमी or शिवेवह्वी । See also our notes under निजामर्शो in Raghu XIV, or विद्याम-ह्वी in Meghaduta st 24. Similarly parse श्रीमह्वी of Act V &c (b) वनस्पतिम् — वनस्पति often means trees that do not show flowers. It also means any tree (See Tika) अपादाने पद्यमी । There is अपादाने when the flowers are plucked and वनस्पति is ध्रुवः । And the rule is “अ वनस्पति अपादानम्” ।

2 (a) लोमम्—यस्य is a sort of fibre “लोमं त्राप वा ब्राह्मणम्” quoted by Vacchaapati, makes a difference between लोम and गन्ध (flax) लोमाया विचारः । (b) इन्द्राण्ड — उपमानकर्मधा— । white as the moon. See Tika (c) भाग्यवन्तम्—Auspicious. Ordinarily this is derived as मङ्गलाय हितम् । This refers to the sūtra तन्मङ्गलं हितम् । But this sūtra directs the affix क् giving मङ्गलीय and not मङ्गलम् । Again मङ्गले साधु gives मङ्गल्यम् which is the word in common use of “मङ्गल्यं गीतं एव मङ्गलं भाग्यवन्तिलम्” “मङ्गले मङ्गलमङ्गल्यम्” &c The following derivations may be suggested— [1] मङ्गलम् blessing, anything promoting a blessing । e auspicious मङ्गलमिव इति मङ्गल + क्तच् सार्थं = मङ्गल्यम् like चतुर्वर्णं मेव आत्तर्वर्णम्, तिलोकी एव तैल्लोकायम् &c चतुर्वर्णादि, [2] Or मङ्गलमेव मङ्गलम् blessing, प्रसादि । तत्र साधु इतिमाङ्गल + क्तच् = माङ्गल्यम् auspicious [3] Or again मङ्गले साधु इति मङ्गल

+ यत् = मङ्गलम् auspicious तदेव इति चत् सार्धं प्रत्यादि । [b] निहृत — नि + हृ + क्त कर्मणि । Literally it means "spot" which is vulgar [पात्रा] । Here secondarily [गौडशक्ति] 'poured' which avoids पात्रता । "निहृतोदयोऽर्वात्, दि गौडशक्तिव्यापात्रयम् । अतिमुन्दरमन्त्र दायकयो विनाहने" — Dandin. [c] चक्षेभ्यः — अपादाने पञ्चमी । The context is चक्षेभ्यः उच्यते which implies अपात्र । Hence "प्रथमपात्रे" — "इत्यपादाने" । [f] वनदेवता &c. — Raghava takes this as करणे तृतीया the कर्ता resting with the वनदेवता । The trees having no hands of their own do the work with the hand of the nymphs residing in them — [g] अपात्रं &c — पर्वन् is a joint Here त्रिस्त पर्वन्को भाग प्रदेय पर्वभाग । तत्पर्वन्तम् अपात्रं भागम् up to the त्रिस्त चक्षुषी — अपात्रं भागम् उच्यते । सहसुपेति समासः । तै । [h] किसलय &c — By निपातन in the rule "इह रद्व्यनयादा" — "इह" is got from हि repeated. Thus हि हि = इहम् in the neuter "दिशदस्य दिशं च न पूर्व पदस्य चत्वा चत्वा चोत्तरपदस्य निपात्यते" — Pratisikha "इह कलहपुष्पयो" इत्यमरः । Here the sense is कलहः । प्रतिज्ञत इह प्रतिज्ञम् rivalry तदन्वेषण इति प्रतज्ञ + इतिमचर्थे = प्रतिज्ञोनि rivals. किसलयोद्भेदा = उद्भिन्नानि किसलयानि by the maxim "भावाद्यन्ते द्वयानयन भविष्यति" । किसलयोद्भेदानां प्रतिज्ञोनि rivals of the fresh leaves, i.e. the hands thus put out resembled the bunches of fresh leaves that were in the trees. The well shaped and delicately tinged [तावतल] palms resembled clusters of new leaves *

३ Reading — [a] It is difficult to see why Raghava reads चरणीपर्मोत्सुलम् unless it is for the alliteration of लकार in सुलभी लाघा । But the reading adopted by us has रकार and मकार both repeated. [b] "तत्किसलय" &c is the Devanagari reading and is adopted by Raghava, Vidyasagara and Monier-Williams. But तत् seems redundant The sense is clear without तत् । On the other hand न of the Bengali Recension implies that all this was a special favour unto us — चक्षुषाम् आविष्कृतम् चक्षुषा निहृत चक्षुषा दत्तानि — because done on seeing us They do not

do this for any body and every body Hence प्रियंवदा takes this as an अनुपपत्ति (favour) indicating luck (See below) (c)
किमन्यच्छायापरिभासं मि 13 ५४, ५४९

प्रियंवदा—(शकुन्तलां विलोक्य)—इहा इमां अवभृश-
तीं सूदृशं ते भर्तृणो गेहे अणुहोदव्या राजलक्ष्मि [इहा
अनया अनुपपत्त्या सूचिता ते भर्तुर्गेहे अनुभवितव्या राज-
लक्ष्मी.] । (शकुन्तलां ब्रूयादप्यति) ।

PRIYAMVADA—(Looking at Sakuntala)—By this condescension is indicated the royal fortune which is to be enjoyed by you in the house of your husband (Sakuntala acts bashfulness)

प्रथमः—गौतम, एहो हि अभिषेकोत्तीर्णाय काश्यपाय
वनस्पतिसेवां निवेदयाम् ।

FIRST LAD—Come, come, Gautama, we report this service of the trees to Kasyapa who has come up from his plunge into the water

द्वितीयः—तथा । (निष्क्रान्ती) ।

SECOND—Just so (Exeunt)

सख्यौ—अए अणवदुत्तभूषणो अभं जगो । चित्तकर्मपरि-
अण अङ्गुलिषु दे आहरणविणिमोअं कुरिम्ह [अये अनुपपत्ति-
भूषणोऽयं जनः । चित्तकर्मपरिचयेन अङ्गुलिषु ते आभरणविनि-
योगं कुर्वं] ।

FRIENDS—Well, we have never worn jewellery We place the ornaments on your limbs by our knowledge of painting

इति । 'अनया अनुपपत्त्या' अनुपपत्ति, वनस्पतिकृतेन इत्यर्थं 'भर्तुर्गेहे' ['त'
इति "कृत्यानां कर्त्तार वा" इति पाचिकी बहो] 'अनुभवितव्या' भूतव्या 'राजलक्ष्मी'

राजश्री 'सूचिता' आपिता । ["राजलक्ष्मी" (द-, वि-, न्या-)—राजलक्ष्मीरिति (रा-, म-)] ।

शकुन्तलेति । 'ब्रूडां नञ्चा' इत्यति 'अभिनयति' ।

प्रथम इति । 'एहि' आगच्छ 'अभिषेकात्' अदगाहनसामानात् 'उत्तीर्णाय' तीर-
प्रासाय 'काश्यपाय' ["कन" चा यमभिप्रेत—] इतिसम्पदाने चतुर्थी] 'वनस्पतीना
संश दृक्लादिदानेन परिचर्या 'निवेदयाव' ।

अथ इति । 'अथे' इति सञ्ज्ञे । 'अथ जन' अथादिधी जन 'अनुपमुक्तानि'
असंवितानि 'भूषणानि' देन तादृश । कुत्र हि परिधेय न जानीवङ् । 'चित्रकर्म' च
आर्त्तल्लोखनस्य 'परिचयेन' अग्रासेन [करणे वतीया] तं अङ्गीकु आभरणानां विनि
योग कुर्व । चित्राणि दृष्टानि लिखितानि च । तेन ज्ञानेन त्वां भूषयाव ।

NOTES

1. (a) अनुपपत्त्यः—अनुपपत्ति is अनुपपत्ति favour "अनुपपत्तिरनुपपत्ति"
इत्यमरः । अनुपपत्ति कर्त्तरि इयां ली सूचिता ।

2 अभिषेकोत्तीर्णाय—उट् + नृ + क्त कर्त्तरि = उत्तीर्णं got up अभिषेकात्
अभिषेक समाप्य उत्तीर्णं । उट्ठुवेति समास—the पञ्चमी in अभिषेकात्
being ल्यबन्तोपे कर्मणि ।

3 (a) अथे—The jewellery came unexpectedly Never
having worn them and not having thought how to wear them,
they found themselves in a fix Hence the सञ्ज्ञे । 'अथ क्राधि
विषाद च सञ्ज्ञे करणेषु' इति विज्ञे । (b) चित्रकर्मपरिचय न—परि + चि +
चच् भवे परचय skill acquired by practice, अभ्यास । For this
sense compare 'परिचय' अनन्तरानुगतने करोति—Raghu चित्रस्य
कर्म अनुष्ठान चित्रकर्म the act of painting तस्मिन् तस्य वा परचय skill
in the act of painting तेन । करणे वतीया ।

शकुन्तला—जामे वो षोष्ठं [जाने वां नेपुण्यम्] । (उभे
नाटेयनालङ्कृतः) ।

SAKUNTALA—I know your cleverness (Both act
dressing her)

(तत प्रविशति स्नानोत्तीर्णं काश्यप) । काश्यपः—

यास्यत्यद्य शकुन्तलेति हृदयं मसृष्टमुत्कण्ठया

कण्ठः स्तम्भितवाप्यहत्तिकंलुपयिन्ताजडं दशेनम् ।

वैक्षव्यं मम तावदीदृश्यमहो स्नेहादरक्ष्योक्तमः

पोद्यन्ते रटहिणः कथं नु तनयाविश्लेषदुःखैर्नवेः ॥८॥

(परिक्रामति) ।

(Then enters Kasyapa having come up from his plunge)

KASYAPA - Because Sakuntala will go to-day my heart is smitten with anguish, my throat is troubled with the checked flow of tears, and my senses are paralysed with anxiety. Such through affection is the helplessness of me, living in the forest, how, alas ! are the house holders afflicted by the grief of first parting with their daughters ? (Goes round the stage)

शकुन्तलेति । 'वा' युवया 'नैपुण्य' निपुणता चिन्तलेखनपटुतामित्यर्थः [अथ भाष्ये] 'जाने' । यद्वा—'नैपुण्य' निपुणता चतुरता । येन अत्रात्मस्य आत्मगौरवं लब्ध्वा प्रकाशयति । 'मात्येन' अभिमन्युश्च 'अलङ्कृत' अलङ्कृत्य नाटयत इत्यर्थः ।

'लानान् चभीषं' तोर प्राज्ञं लतच्छात्र इत्यर्थः ।

याम्यतोति । अन्वयः—अथ शकुन्तला यास्यति इति हृदयम् उत्तमज्ञानं सम्पृष्ट, कण्ठं स्तम्भितवाच्यमिहकलुषं, दर्शनं चिन्तात्रयम् । अरणीकसी मम तावत् स्नेहादीदृश्यं वैक्षव्यम्, अहो रटहिणः नवं तनयाविश्लेषदुःखैः कथं नु पोद्यन्ते ? व्याख्यान—'अथ शकुन्तला' पतिगृहं 'यास्यति इति' हेतोर्मम 'हृदयं' चेत 'उत्तमज्ञानं' चाविश्लेष 'सम्पृष्ट' सम्प्राप्तज्ञानम् । भाविना अपि न तु मुनेन भवता वा, विरहिते काले' मे मनः । 'कण्ठं स्तम्भिता' धैर्येण वारिता या 'वाच्यमिति' अशुभमर, तथा 'कलुषं' विकृतम् । नाहं वादिमि किन्तु स्वरमङ्गी मे जातः । हृदये आत्मे अनेन 'दर्शनं' तत्पदिन्द्रिये [करणे] लुप्तम् । हृदयेन ज्ञानमात्रे न तु किञ्चन वाच्यम् ['चिन्तया' शकुन्तलागमना-मुप्यानेन 'जड' विह्वलम् । दर्शनश्रवणादिकं भवति किन्तु विषयग्रहणं नास्ति । 'परणम् शोक' आश्रयो यस्य तथाविधस्य ["शोकं सञ्जनि आश्रये" इति विश्व] वनवासिनी निर्भयस्य 'मम तावत्' ममेव [तावत् अवधारणे] 'स्नेहात् समतया' ईदृश्यं वैक्षव्यम् ईदृशी विचलता, 'अहो' हा अहो इति कथञ्चायम् । "अहो चिगर्थं शोके च कथञ्चाविषादयो" इति मेदिनी 'रटहिणः' ममत्ववन्त रटहिणः 'नवे' नूतने.

प्रदमादुभूते 'तनयाभि' यो 'विभ्रंष' विद्योत्तन मज्जाते दुःखैः कष्ट कीदृशे 'दु-
पीयने' दुःखस्य इति शक्तिमिश्रवात् बहुत्वम् । निर्ममस्य मन्त्राय यत् असद्व्याय
मन्दे वराका विद्ययिदस्तेन निर्जीवा एव भवन्ति—इत्यभिप्रायः । ["कराः 'कचुन्नु'
(रा., वि., म.)—"अनर्वाच्यमरीचरोधि मदितम" (त., न्या.) । "ईदृशमहो"
(वि.) "ईदृशमिदम" (रा.)—"ईदृशमपि" (त., न्या. म.) । कष्ट 'नु'
(वि. म.)—"कष्ट न" (रा., त., न्या.) ।

NOTES

1 नैपुण्यम्—निपुण ३३ वट skillful तदभावे इति निपुण + चट् = नैपुण्यम्
skill The word निपुण is ब्राह्मणदि and also दुर्गादि । Hence निपुण्यम्
भावः gives नैपुण्यम् (ब्राह्मणदित्वात् चट्) as well as नैपुण्यम् (दुर्गादित्वाद्) ।

2 आनीतोर्ध्व—see अभिवेकोत्तोवाच—Ante

3 यावत्—Note the future The departure neither has
happened nor is happening But the thought that it will hap-
pen, affects me This shows the unbearableness of the separa-
tion (b) इति—Indicates हेतुः । (c) स स्फुटम्—मम is intensive
सम्यक् स्फुटम् । (d) लक्षितं &c—लक्ष + विध + क्त कर्मणि लक्षितम् check-
ed बाधना इति the flow of tears, लक्षिता बाधयति । कर्मधा । तया
कलुष । (e) अहो—आश्चर्येण अत्ययम् । His emotion surprises him
He thought he was above such feelings. Also see टीका (f) नु
—मन्त्रे here He fails to estimate the grief of house-holders and
wants to know how much it affects them Of course thereby
he implies that the shock to them is tremendous

Reading—(a) It seems natural to mention कष्ट after इदम् ।
So the Devensgari reading is preferable (b) As explained
above—चट् and नु are necessary to bring out the sense

सखी—हला मरन्दले, भवमिदमण्डनामि । परिहेहि
संपदं क्षोभजुषलं [हला शकुन्तले, भवमितमण्डनामि । परि-
हेहि साम्प्रतं क्षोभयुगलम्] । (शकुन्तला उत्थाय परिधत्ते) ।

FRIENDS—Dear Sakuntala, you have your decoration

finished Now put on this pair of silk robes (Sakuntala rises and puts them on).

गौतमी—जादे एमो दे आनन्दपरिवाहिना चक्षुषुणा परि-
भ्रजन्तो विश्वं गुह्यं उवदितो । आ तारं दाव पडिबज्ज [जाते,
एयं ते आनन्दपरिवाहिना चक्षुषा परिष्वजमान इव गुह्यं उप-
स्थित । आचारं तावत् प्रतिपद्यस्व] ।

GAUTAMI—My child, here, your father has arrived
embracing you as it were with eyes that are pouring joy.
Observe the custom

शकुन्तला (सन्नोडम्)—ताद वन्दामि [तात वन्दे] ।

SAKUNTALA [with an ashamed air]—Father, I salute
thee

वृत्तिः । 'अवसित' समाप्त 'अवसन्' अन्तर्यामि यन्ता तदाविदा 'असि' ।
'साम्प्रतम्' अधुना ["साम्प्रतं तूष्णिनेऽधुना" इति डिन] 'धीमयुगलम् परिधेहि' ।

ज्ञाने इति । 'आनन्द' इव 'परितो वाहति' प्रेरयति यत् तदाविज्ञेन 'चक्षुषा
परिष्वजमान' त्वानादिद्वित्रिष, अन्तर्यामि पश्यन्निव 'युग्' तातन् 'उपस्थित,'
समीपे स्थित । 'आचार' वन्दनस्य 'प्रतिपद्यस्व' 'तावत्' । [प्रतिपूर्वात् पठति लोट्] ।

शकुन्तलेति । 'सन्नोडया' लज्जया 'सह' । समीपे स्थितेऽपि ताने अनवधाना
वन्दनमन्तरा आचार आरितः इति बोधा ।

NOTES

1 (a) अवसितमण्डना—अव + सी + क्त कर्त्तरि = अवसितम् ended अव
+ सी १० अवसन् क as is seen from the चिच् in 'धीमयुगलमावसन्त्यावसति
प्रतिष्ठा"—Act V. Hence we get कर्त्तरि क्त by the rule "गन्धर्वा-
कर्मक" ११ Now see Tikā (b) धीमयुगलम्—युगलमाश्रित् इति युग +
लच्, लवट् = युगलम् । Or युग + कन्च्, औषादिक कर्त्तरि = युगलम्, or अङ्गान्
युगं लाति इति युग + ला + क्त कर्त्तरि । धीमयो युगलम् ३ परि + धा + लोट् हि =
परिधेहि ।

2 (a) ज्ञाने—See under "ज्ञाने अपि लज्जन्त्यापानि" &c Act III
[b] आनन्द &c —आ + नन्द + चञ्च् भावे = आनन्द joy ३ आत परवाहयति
इति आनन्द + परि + वाहि + णिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = आनन्दपरिवाहिन् । तेन ।

(c) चतुष्पा—जातावेकवचनम् । करणे श्या । (d) आचारम्—आ + चर + घञ् कर्मणि आचार custom तम् । The custom is to do obeisance to superiors Hence Gautami orders her to salute Kanva. (e) तावत्—is emphatic (अवधारणे) । Cp—“कुरुष्व तावत् करभोरु” &c. Rag XIII

३ सत्रोडम्—ब्रीड + च भावे = ब्रीडा and ब्रीड + घञ् भावे = ब्रीड अङ् १२ “ब्रीडमावहति मे स सम्पत्तिः”—Ragha ब्रीडया ब्रीडेन वा सह यथा तथा ।

काश्यपः—

ययातेरिव शर्मिष्ठा भर्तृवद्भुमता भव ।

सूतं त्वमपि सम्राजं सेव पुरुषमवाप्नुहि ॥ ८ ॥

KASYAPA—My child, as Sarmistha was of Yayati, be thou the husband's favourite, as she got Puru, do thou too get an emperor as son

गौतमी—भगवन्, वरोक्षु एसो ए भर्तृसो [भगवन्, वरः खल्वं प न आशीः] ।

GAUTAMI—Mighty Sir, this is indeed a boon and not a mere benediction.

काश्यपः—वत्से इतः सदगोहतानग्नीन् प्रदक्षिणोक्तुष्व ।
(सर्वे परिक्रामन्ति) ।

KASYAPA—My child, this way, keeping to the right, do thou go round the fires in which oblation has just been offered (all go round)

ययातेरिति । अन्वय — ६ वत्से, (ख) शर्मिष्ठा ययातेरिव भर्तृवद्भुमता भव । त्वमपि सा पुरुषमिव सम्राजं सूतम् अवाप्नुहि । व्याख्या—६ ‘वत्से शकुन्तले त्वं’ ‘शर्मिष्ठा’ असुरस्य वधयवैष कन्या ‘ययाते’ महृषत्तनयस्य ‘इव भर्तु’ पतिरा ‘भुमता’ प्रिया ‘भव’ । ‘त्वमपि सा’ शर्मिष्ठा ‘पुरु’ चन्द्रवरुण कर्णारम् ‘इव सम्राज’ चर-वर्तिनं ‘सूत’ पुत्रम् ‘अवाप्नुहि’ लभस्व । एतया पुत्रेण च सुखितो भव इति भावः ।

भगवन्प्रति । भवादृष्टेर्दक्षिणोक्तं देवोक्तमिव अवश्यं फलन्ति । तत् ‘एष वरः

सन्' ["टीतादने वर" इत्यमर] । अस्माभिरुक्तं न 'आशी' द्वितैषणामात्रम्
["आशीर्द्वितैषया" इति ङेम्] फलति वा न वा । इयन्तु भवदुर्ति 'न आशी' ।

वतसे इति । 'इत' अस्मादिशि 'सद्य' समाने अटनि अक्षिप्रं व चणे ["सद्य -
परन्—" इति समानस्य समाचो दायप्रत्ययो निपात्यते] "इतान्" तर्पितान् 'अग्नीन्'
मेताग्नेन् 'अप्रदक्षिणान् प्रदक्षिणान् सन्ध्यामानान्' 'कुक्ष्य' (आदिसमाप्तमयि ।
यदा—अन्धयोभावस्तद्वद्व्यादि । ततश्चि) । ["सद्योइतानग्नीन्" (त-, वि-, व्या-)
—, "सद्योइतानग्नीन्" (वा न)] ।

सर्वं इति । परिक्रामन्ति रश्मिचपपरिक्रमणेन अथप्रियवसनसमिन्वयन्ति ।

NOTES

1 ययाने &c —Yayati was one of the founders of the Lunar race He had two wives, दैव्यानी the daughter of यज्ञाचार्य, the preceptor of the Danavas, and अमृता the daughter of इक्ष्वाकु the Danava-king The latter was the favourite Hence यज्ञ cursed him पुर his youngest son by अमृतवडा took upon himself the consequences of the curse (i.e. वरा) and relieved his father, and as a reward of his devotion he obtained universal sovereignty (चाक्राय) । For details see Mahabharat Adiparvan

2 आशी —आशान्ति इति आ + शान्ति इच्छाशान् + क्तिप् कर्मणि = आशित् of which the nom sing is आशी । We may have here क्तिप् भावे also.

3 [a] अग्नीन्—Refers to the three fires of the सार्विक । (b) प्रदक्षिणोक्तुक्ष्य—प्रदक्षिण + क्तिप् + क् + लोट्स्व कश्चिन्निधायि क्तिप्प्रत्यये । No समास owing to the prohibition "उपपदसंज्ञः" । If प्रदक्षिण be derived as an अन्धयोभाव (see on प्रदक्षिण करोति—Ante) of the तिङ्प्रत्यय class, further compounding is barred by the च in the rule "तिङ्प्रत्यय-प्रभृतीनि च" । "किमर्थकार ? एवकाराद्यं । तिङ्प्रत्ययप्रभृतीन्वि । क मा भूत् ? परम तिङ्प्रत्ययः"—Bhashyam । In this Kariyāta remarks 'तिङ्प्रत्यय-प्रभृतीन्वि' एवकाराद्योभावविषयादि भवन्ति नतु शब्दान्तरेण एकारार्थोभाव प्रतिपद्यते इत्यर्थः । To defend further compounding which is now and then seen we observe that Bhoja takes the Bhashya in a

different sense According to him the Bhashyakara wants to say that तिष्ठद्गु &c cannot follow but may lead in a compound Thus परन्तिष्ठद्गु is incorrect but तिष्ठद्गु प्रथ is allowable. Hence samasa with च् leading is justifiable We may also say in defence of such समास that the leading word is not प्रदक्षिण but प्रदक्षिणी which is quite different, and is not of the तिष्ठद्गु class. A word of any गण ceases to belong to the गण when altered by the addition of some affix Thus मनस् is प्रज्ञादि but मनस्विन् is not प्रज्ञादि । Hence, even accepting Kasyapa's interpretation, we see no bar to having प्रदक्षिणीहव्य &c But प्रदक्षिणीहव्य being तिष्ठन् is not a compound. Also cp—"चतुष्कलशाय समासः"।

काश्यापः—धत्से—

धमो वेदिं परितः क्लृप्तधियाः समिदन्तः प्रान्तसंस्तीर्णदर्भाः ।

अपघ्नन्तो दुरितं हव्यगन्धैर्वेतानास्त्वां वज्रयः पावयन्तु ॥१०॥

(शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति) ।

प्रतिष्ठस्वे दानौम् । (सहृष्टिवेषम्) का ते शाङ्गंरवमिथाः ?

KASYAPA—My child, let vonder sacrificial fires, that are being fed with sacred fuel, that have their places allotted round the altar, that have kusa-grass strewn at the edge, purify thee, removing sin with the smell of the oblations. (Sakuntala goes round the fires) Now proceed (Looking round) Where are Sarnagarva and others ?

(प्रविष्टा) शिष्यः—भगवन्. धमे स्मः ।

DISCIPLE (Entering)—Here we are, your reverence.

काश्याप इति । ["धत्से" (तन्, या-)—"सहृष्टदध्यासे" (रन्, विन्, मन्)] ।

धमो इति । अन्वयः—धमो समिदन्तः वेदिं परितः क्लृप्तधियाः प्रान्तसंस्तीर्ण-

दर्भा वेतानां वज्रयः हव्यगन्धैः दुरितम् अपघ्नन्तः, तां पावयन्तु । व्याख्या—'धमो' हव्यमाणाः, 'समिधो' यज्ञकाष्ठानि सन्ति दीपां तादृशा समिधमिरिहा हव्यं 'वेदि' यज्ञवेदिकां 'परितः' तस्या समन्तात् [तस्योभे परिष्ठा सोमे द्वितीया] 'क्लृप्तानि' विहितानि

'धिष्णानि' स्थानानि तेषां तद्यविधा [“धिष्णा स्थाने ऋद्धे” इत्यमर 'प्राप्तेषु'] पात्रेषु
 रस्तीर्या 'चासृता 'दद्या' कुशा तेषां तद्याविधा (एभिर्विदेवर्षेऽंश्या इति इति
 लभ्यते) 'वितानस्य' सप्तम्य इमे 'वैताना' सचिगा ("वितान कदके यज्ञे" इति हेम)
 'वज्रय' चण्डय 'इत्यस्य' आहुते 'गन्धे' पुन पुन प्राप्ते गन्धे (असक्तदागतत्वात्
 वहुत्वम्) 'दुरित पापस्य' अथघ्नस्य सन्त त्वा पावयन्तु शोधयन्तु ।

शकुन्तलेति । 'प्रकटस्य दक्षिणस्य' दिशः, यदा—प्रकटस्य दक्षिणस्य' सागस्य
 इति 'प्रदक्षिणम्' ("तिषदगुप्रभृतीनि च" इति अथर्वश्रौतसूत्रम्) । तत् 'करोति' ।
 यदा—दक्षिणं प्रगतं य तद्याविधम् (प्राद्वितम्—) 'करोति' । यावत् कागप
 झीक पटति तावत् शकुन्तला प्रदक्षिणं करोति इति भावः । [मूलम् (त- व्या-)— ,
 (रा , दि- , स-) एतत् न पठन्ति] ।

प्रतीति । 'इदानीं प्रसृतम्' इत्यनेन प्रतिपाद्यम् ("समवप्रविभ्रम स्य" इत्यात्मने-
 पदम्) । 'हृष्टे' दम्भस्य 'क्षिप' पातनं निज 'सह' । परितो विनोदय इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) अत्र धिष्णानि — धिष्णा (= स्थाना) is a rare word in later Sanskrit. The fires गार्हपत्य, चाहुवनीय and दक्षिण have allotted places round the altar (b) समिदन्त — समिधं सनि एवम् इति समिध् + क्तुप् । ध् becomes द by the rule भला जज्ञोऽन्ते" । (c) वेदि परितः दम्भां "serve to show that fire is sacrificial (वैतान) । On the efficacy of इत्यमर compare "पुनाम पवनोऽनुसैर्भैरादुतिगन्धिभिः" "धूमाय ब्राला हविर्गन्धि रजोविभृक्त समश्रुत नि सचिमानमात्मा" &c — Rag

2 Reading — The words "अत्रन्दनागानि" are out of place here . A stage direction should not be a mere explanation of what an actor says . Yet अत्रन्दनागानि only explains the metre of the sloka following and चागानि gives it sense . These by no means help the actor who is none the worse by their omission .

3 प्रदक्षिणम्—this act is defined—"प्रसाद्यं दक्षिणं इत्तं मय नक्षत्रिण पुन । दर्शदक्षिणं पात्रं रजनीपि च दक्षिणः । तेषां च वेदेषु सप्त-
 देवतायां प्रदक्षिणम् ॥"—Sastrasara quoted by Vachaspati

4 Remark.—Prof. Monier-William, thinks Kalidasa tried here to imitate Vedic metres but failed. Such slokas however abound in the Mahabharata. They seem to mark the period of transition and are no fruitless attempts at imitation *

काशपः—भगिन्यास्ते मार्गं मादेशय ।

KASYAPA—Show your sister the way.

शाङ्गरवः—इत इतो भवती (सर्वे परिक्रामन्ति) ।

SARNAGARVA—This way, you go this way [All go round].

काशपः—भो भोः सविहितास्तपोवनतरवः—

पातुं न प्रथमं व्यवस्यति जलं युष्मास्वपोतेषु या

नादत्ते प्रियमण्डनाऽपि भवतां स्नेहेन या पन्नवम् ।

आदेशं व कुमुदप्रसूतिसमये यस्या भवतु प्रसवः

सैयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वेऽनुज्ञायताम् ॥११॥

(कोकिलरवः सूचयित्वा)

अनुमतगमना शकुन्तला तरुभिरियं वनवासवन्धुभिः ।

परभृतविरुतं कलं यतः प्रतिवचनीकृतमेभिरात्मनः ॥ १२ ॥

KASYAPA—Ho ! Ho ! trees of the hermitage that are near, she who does not attempt to drink water first in the day, you remaining unwatered, she who though fond of decorations, does not pluck your new leaves through affection for you, she to whom it is a festivity at the time of your first show of flowers, she, Sakuntala, is here going to her husband's house. Be it approved by you all [Making signs, as if he heard the note of a Kokila] Sakuntala has her departure approved by the trees, her companions during her stay in the forest. For by these, the sweet note of the cuckoo is made into their response

भगिन्या इति । 'आदेशः' दर्शय (अनेकार्थान् दर्शयार्थं वर्णमानात् दिग्भेद-
विच्) ।

भो इति । 'भो' इति सम्बोधने । हे 'सन्निहिता' समीपस्था 'तपोवनतरव'
आयमदुना युष्माभि सुर्वैरनुशासताम् उतुगतरिष सम्बन्ध ।

पातुमिति । अन्वय — युष्मासु अपीतेषु या प्रथमं जन्तुं पातु न व्यवस्यति, भवता
खेदेन या प्रियामण्यनापि पञ्चव न आदत्ते व आये कुसुमप्रसूतिममये यस्या उत्सवो
भवति, सा इयं शकुन्तला पतिवृद्धं याति । सर्वैरनुशासताम् । व्याख्या — पीता इति
आचरण्या पीतजन्ता इत्यर्थे प्रयुक्तम् । यदा — पीतं पानम् (नपु सक्रि भावे ता), तदस्तीश्याम्
इति पीता पीतजन्ता (अचन्त्वर्थोऽपि) । 'युष्मासु अपीतेषु' अपीतजन्तेषु असिक्तेषु
इत्ययं, सन्तसु (भावे समीपे) 'या' शकुन्तला 'प्रथमं' तद्विषये प्रथमं 'जन्तुं पातु न व्यव-
स्यति' यतने । प्रतिदिनं यस्या प्रथमजन्तुपानं वृषसिचनान् परमेव भवति कदापि न
पूर्वम् । 'भवता' सम्बन्धे 'खेदेन' कथया (हेतो र्था) 'य' शकुन्तला 'प्रियामण्यं'
भूषणं यस्या तयाविधा 'अपि' अन्तरङ्गविधा अपि ('या प्रियस्य' इति प्रियशब्दस्य
वैकल्पिक पूर्वनिपातः) 'पञ्चव' नवपन्नं 'न आदत्ते' न गृह्णाति (जन्तुं निपातं आत्मने-
पदम्) 'व' युष्माजम् 'आये' प्रथमे 'कुसुमप्रसूत्या' पुष्पप्रसवस्य प्रसूतौद्धमस्य 'उतये'
काले 'यस्या' शकुन्तलाया 'उत्सव' उत्पत्तिशरी भवति । 'सा' भवद्गुरागिणी 'इयं
शकुन्तला पतिवृद्धं' भर्तृभवनं याति युष्मान् विद्याश प्रतिवृत्ते । 'सर्वै' युष्माभि
'अनुशासता' गमनमनुमन्यताम् । ["अपीतेषु" (रा-, वि-, न) — "असिक्तेषु" (त-,
न्या) । "आये" (रा-वि-, न-) — "आदी" (त-, न्या-) । "प्रसूति" (रा-, वि-, न-)
— "प्रवृत्ति" (त-, न्या)] । कीकिलस्य रव मूकयित्वा' स्वस्येन विद्याप्य ।
आकारिहिताया कीकिलरवश्चक्षुमभिनीय इत्यर्थः ।

अनुमतेति । अन्वय — इयं शकुन्तला वनवासवन्मूढा तस्मिन् अनुगतगमना
यत एभि कल्प परमतविरुद्धम् आत्मन प्रतिवचनीकृतम् । व्याख्या — इयम् एषा
प्रस्थानोन्मुखी शकुन्तला वनवासस्य आग्रमावस्थानस्य वन्मूढा 'सिन्धुजन' तस्मिन्
सर्वे 'अनुमतम्' अनुगतं गमनं प्रतिवृद्धया वा यस्या तयाविधा जाता । कथमेव
आयते इत्याह — यत् यस्मात् एभि तस्मिन् कल्पे भवतु परवृत्तस्य अन्यपुष्टस्य

कीकिलसा विरुत' मञ्जु कूजितम् 'आत्मन' स्वसा (जाटावेकवचनम्) प्रतिवचन' प्रतुष्टरम् । अतत तत् सम्पद्यमान कृतम्' [इति द्वि] । ययनभिनत स्यात् रूध्रवाग्रसा-
दीना कटुरटिनेन प्रतुष्टर स्यात् । कीकिलकलकूजितेन तु यमनमनुमन्यते । [यत "
(२- व्या-)—यथा" (रा वि- म-)] । "आत्मन" (२- व्या)—ईदृशम्"
(रा- वि- म)] ॥

NOTES

1. सद्भिदिता — He addresses those that are सद्भिदिता (near), be-
cause they alone can hear him But his speech is intended
for all

■ (a) पपीनेषु—पान means to drink . Trees may be said to
drink water when they are watered पीत = watered But पीत
usually means that which is drunk as in पीत मधु, पीता देवा &c
Here after the Bhasyakara we say पीत = पीतजत्र that which
has taken its fill of water [this is by उपचार—transference of
epithets] Or—on the same authority, पा + क भावे = पीत पानम् a
draught पीतमसि एषाम् इति पीत + अच् मत्वर्थे = पीता । Or If we are
allowed to take पा here as अकर्मक [notwithstanding that जल
is directly mentioned as कर्म] we may say पा + क कर्त्तरि पीता
those that have drunk water , but this is not sound See our
notes under विदित in Kirat I [b] आदाने पा + दा + णट् ने कर्त्तृभि-
मादि । "आङी दी " does not apply, because that rule is to meet
cases where the result does not benefit the agent "अङ्गवभि-
माद्यार्थो, यमारम्भ" Vrttikara Here आत्ममण्डनाभिदायम् आदानम् । वि +
अ + णी + णट्ति = व्यरुति ।

3 Remark The figure is समामोक्ति [See under वातेरित &c.
Act I] The watering of the trees is likened to offering water
by a sister to her brothers to drink First show of flowers is
indirectly compared to safe first delivery of a sister

4 [a] अनुमतमना - अनु मन + क कर्मणि अनुमतम् approved.
Note that the म here is as usual, in the अतीतकाल and not वर्त-
माने । The rule "मतिदुहिपूजार्थेभ्य" is permissive only [विधि] and
not restrictive—निषेध । In other words it does not bar what
is available अताने, but provides for what is not available

अप्राप्तस्य विधिवे न हि प्राप्तस्य प्रतिषेधः । वर्तमाने एव इति नाद्य नियमः ।
[b] तद्वति Since the क in अनुमत is not वर्तमाने, the rule "कस्य च
वर्तमाने" does not apply, and the nominative of अनुमत does not
take षट् but अनुमते कर्त्तरि षट्ठीति । Compare पूजितो यः सुरामुरैः
सनुमतोऽनुमत सचिवेऽर्थो" &c

(आकाशे)—

रम्यान्तरः कमलिनोहरितैः सरोभि-

च्छायाद्भूमैर्नियमितार्कमरोचिताप ।

भूयात् कुशेश्वरजोमृदुरेणुरम्या

शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्यपत्या ॥ १३ ॥

(सर्वे सविस्मयमाकर्णयन्ति) ।

IN THE AIR—May her path—with its stages made
pleasant by tanks that are green with lotus beds—with the
heat of the sun's rays allayed by shady trees—become one
with the dust soft as the pollens of lotuses, one with a mild
and favourable breeze, and one that is safe [All listen with
wonder]

रम्यान्तर इति । अन्वयः—कमलिनोहरितैः सरोभि रम्यान्तर, छायाद्भूमैर्निय
मितार्कमरोचिताप, अस्या पत्या कुशेश्वरजोमृदुरेणु शान्तानुकूलपवनस्य शिवस्य भूयात् ।
व्याख्या—'कमलिनोभि' पद्मिनोभि, कमलवने हेतुभि 'हरितै' रम्यान्ते 'सरोभि'
जलाशयै कारणै 'रम्यावि' शान्तमनवस्थात् मनोहराणि 'अन्तराणि' अवकाशा यस्मिन्
तथाविध, 'छायाप्रधाने द्वये' इति [शाकपार्थिवादि । यदा—छायाद्भूमौ मनसि इत्य
हं कर्त्तुमि] 'नियमित' नियमित 'अर्कमरोचि' रविकरस्य 'तापो' यस्मिन् तथाविध,
'अस्या' यदनुत्पत्त्या 'पत्या' मार्गे 'कुशे' जने ऋति कुशेश्वर' पदम् ["शिववास-
वासिष्कालात्" इति सप्तम्या अनुक्त] । तस्य 'रजोभि' पद्मिना इव 'मृदुर' कोमलाः
'रेणु' घृत्नी यस्मिन् 'शान्' अप्रवृत्त्यनुक्त 'मृदुयाशी' य 'पवनो' वातो यस्मिन्
तथाविध, 'च शिवस्य' मङ्गलकरस्य, यदा—निरुद्धस्य 'भूयात्' इति इष्टाध्या । अस्या
वर्तमानोऽनुमत सचिवेऽर्थः । आद्य सामान्ये सुखप्रचारमपि तस्या भूयात् मनसि दातोऽनुक्तो

नातिचण्ड्य चक्षुः कन्याश्च सर्वोद्गीर्णभवतु । [“अहंमरीचि” (त-, न्या-)—
“अकर्मयुद्ध” (र-, वि-, म)] ॥ ‘अकर्मयन्ति’ शब्दन्ति [“तत्करोति तदाचरे”
इति शिच्] । आकाशवाणी इति विषयः । किमियं वत्सलाया मेनकाया वाणी ?

NOTES

1 अकाशे—Note the distinction between this आकाशे and आकाशे in विश्वामित्र, Act III. Here the speaker there the addressee, is unseen.* Hence the usual “किं ब्रवीषि” &c—are here absent “किं ब्रवीष्येतिवत्यादि विना पाठः ब्रवीति यत् । सुखेवानुक्रमेण कस्तत् स्यादाकाशभाषितम् ॥

2 (a) भूयात्—आय सायां सिद्धं may it become. (b)* I have differed from commentators in explaining the आय सा in the sloka. It is usual to take all the five attributives as entering into the आय सा । Thus—रव्यान्तरा भूयात्, नियमिततापी भूयात्, सुदुरेणुभू-
यात्, शालानुज्जलपवनच भूयात्, दिवच भूयात् । But the tanks and trees are there already on the road. Hence रव्यान्तरत्वं and नियमिततापत्वं are accomplished facts. As such, they cannot be part of आय सा which is “अमाप्तस्य दृष्टावस्य प्राप्नुमिच्छा” । Besides, if all the five were intended, the च would have been repeated four times, and not twice only as is necessary when there is सन्तुष्टय of two things with a third (कश्चेश्वरश्रीसुदुरेणु) । Prof Gajendragadkar takes कश्चेश्वरश्रीसुदुरेणुत्वं also as an accomplished fact. But it is not easy to believe that the whole length of the way from the Himalayas to Hastinapura was of such billiard-table evenness. Even at the very start we find the road uneven and Kasyapa has to warn Sakuntala against stumbling (= f. अखिन्नलक्षितनतीव्रतमभूमिभागे मार्गे पदानि खलु ते विषमोभवन्ति) ।

गौतमौ—जादे. खादिजनसिणिहाहिं अणुण्णदगमणासि तपोवनदेवदाहिं । प्रणम भगवदीषां [जाते. छातिजनस्त्रिधाभिः अनुमतगमनासि तपोवनदेवताभिः । प्रणम भगवतीः] ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

GAUTAMI—My child you have your start approved by the deities of the hermitage who are as affectionate as kinsmen Bow to their majesties

शकुन्तला (सप्रणामं परिक्रम्य जनान्तिकम्)—हला प्रियंवदे यं अज्जउत्तदं मणुसमस्सुआए वि अस्समपदं परिच्चभन्तोए दुक्खेण मे चलना पुरदो पवहन्ति [हला प्रियवदे, ननु आर्य-पुत्रदर्शनोत्सुकाया अपि आर्यमपदं परित्यजन्त्या दुःखेन मे चरणी पुरतः प्रवर्त्तते] ।

SAKUNTALA (Bowing and going round—Aside)—Dear Priyamvada, though I am anxious for a sight of my husband, my feet indeed move sorrowfully forwards as I am leaving the site of the hermitage

जाते इति । 'जातिजन' इव जातय इव 'स्त्रिधा' 'सञ्ज्ञाभि' 'तपोधनस्य' 'देवताभि' अनुमतगमना अभि' । 'भवती' यता वनदेवता 'प्रथम' ।

इति । 'आर्यपुत्रस्य दर्शनं च तत्सुकाया' व्ययाया 'अपि आर्यमपदं परित्यजन्त्या मे चरणी ननु दुःखेन' दुःखेनैव 'पुरतः' अगतं प्रवर्त्तते' वक्ष्यते । आत्मगतस्य दुःखस्य चरणयोरेव चारः । ["पुरतः" इति अनुगतपत्रमन्यत्र न तु पूर्वशब्दात् अतः सुजादिप्रत्ययनिष्पन्नः । तथा च दीक्षित—“पुरतः इति समानकालीनमित्यदिवान् अप्रामाणिकमेव"] ।

NOTES

१ (a) जातिजन &c—जाति with क्रिच् = masculine जातिजना इव स्त्रिधा । 'उपमानानि सामान्यवचनं' इति समासः । (b) तपोधन &c—कस्य says अनुमतगमना तदभि, and गौतमी has अनुमतगमना देवताभि । e the male actor refers to the male and the female to the females for sanction

२ (a) ननु—Indicates अवधारणः । See Tika (b) आर्यपुत्र &c—By the rule "प्रमितोत्सुकाया दतोया च" we may have आर्यपुत्रदर्शनेन or आर्यपुत्रदर्शने उत्सुकाः । सहसुपेति समासः ।

प्रियवदा—न केवलं तपोवनविरहकातरा सखी एव । तु
उवद्दिदविभोअस्स तपोवनस्स वि अवत्थ पेक्ख दाव [न केवलं
तपोवनविरहकातरा सखी एव । त्वया उपस्थितवियोगस्य
तपोवनस्यापि अवस्थां प्रेक्षस्व तावत्] ।

उदगलिभद्वम्भकवला मिद्धं परिचत्तणञ्जणा मोरी ।

ओसरिअपण्डुपत्ता मुञ्चन्ति अस्सु विभ लदाओ ॥ १४ ॥

[उदगलितदर्भकवला मृगी परित्यक्तनर्तना मयूरी ।

अपसृतपाण्डुपत्रा मुञ्चन्त्यश्रूणीव लताः ॥ १४ ॥]

PRIYAMVADA—It is not merely that our friend is distressed by separation from the hermitage, but look at the plight of the hermitage too which has at hand its separation from you. The deer have thrown up their mouthful of kusa-grass, the peacocks have renounced their dance, twigs from which brown leaves are cast, are as if shedding tears.

न ति । 'सखा' इव तपोवनविरहस्य 'आश्रमविधायिन' 'कातरा'—न केवलम् इति 'एव' । किन्तु 'त्वया उपस्थितवियोगस्य' 'आश्रमविरहस्य', उपस्थितत्वाविरहस्य इत्यर्थः { स-पेक्षयोऽपि समकल्पात् समासः } 'आश्रमस्यापि अवस्थां दृष्ट्वा तावत् प्रेक्षस्व' । तामेवावस्थां वक्ष्यति ।

उदगलितेति । अथय —मृगो उदगलितदर्भकवला, मयूरी परित्यक्तनर्तना, लताः अपसृतपाण्डुपत्रा अश्रूणि मुञ्चन्तीव । व्याख्या --'श्रूणी' अश्रूणि, 'उदगलित' मुखात् धृष्ट दर्भकवला' कुशग्रामो यस्या तादृशो ऋद्धि-वसुखी आत्मे 'मयूरी' मयूरवधूः 'परित्यक्त' परित्यक्तनर्तनं शून्यं यथा तादृशो तिष्ठति । 'लता' वक्ष्य 'अपसृतानि' अपसृतपत्राणि 'पाण्डुपत्राणि' ओषध्यानि यानि तदाभूतं सस्य 'अश्रूणि' नैव जलानि 'मुञ्चन्ति इव' लक्ष्यन्ते । ['श्रूणी मयूरी' (त-व्या-)—'श्रूणी मयूरी' (रा, वि, म)] ।

NOTES

1 (a) लग्—द्वितीय owing to the word वियोग which is कर्नाह । वियोग in connection with कर्नाह words is indicated (चारित) by the rule 'पूर्वसदृशमनोनाहं कलहनिपुणमियद्वान्' which enjoins द्वितीयादत्—with कर्नाह words लग् and वियोग are परस्परसापेक्ष । Yet वियोग is compounded and लग् left uncompounded, because the construction is obvious (नमश्च) in spite of the समाम । See Tika यदा - 'ऊह्य महशब्दयोरे श्या (b) चवत्याम्—चव + त्या + चङ् भाव = चवत्या plight The rule 'स्या ना पा पनी मावे' attaches लिच् to स्या in the भाववाच्य and thus bars चङ् । Yet चवत्या is allowable because पाणिनि writes "चवत्यायामसङ्गायाम्" with चङ् to स्या in the भाववाच्य ।

2 (a) Compare 'यत् सद्यः कुसुमानि हृद्या दर्मानुपालान विजहर्ह'रिणः तस्य प्रपन्नसमस्तवभावन चयनमासीदुदित रजोवि । Raghu XIV. (b) वनो भव्यरी वता are all in the feminine . This is natural, the speaker being a woman . See preceding pages

शकुन्तला (स्मृत्वा)—तात, सतावहिनिञ्च वणजोमिणिं दाव
आमस्तपस्सं [तात, सताभगिनीं वनज्योत्स्ना तावदामन्त्रयिष्ये] ।

SAKUNTALA—(Recollecting) Father, I will bid adieu to my creeper-sister Vanajyotsna.

काश्यपः—भवैमि ते तस्या सोदर्यास्त्रेहम् । इयं तावत्
वक्षिणेन ।

KASYAPA—I know thy sisterly affection for it. Here, it is to the right

शकुन्तला—(उपेत्य सतामालिङ्ग्य)—वणजोमिणि, चूद-
संगता वि मं पञ्चालिङ्ग इदोगदाहिं साहावाहाहिं । अज्जप्यहृदि
दूरपरिवर्द्धिणी दे क्खु भविमस्सं [वनज्योत्स्ने, चूतसंगतापि मा
प्रत्यालिङ्ग इदोगताभिः प्राणावाहाभिः । अद्यप्रभृति दूरपरि-
वर्त्तिनी ते खलु भविष्यामि] ।

SAKUNTALA—(Approaching and embracing the creeper) Vansajyotsna, though joined to the mango-tree, embrace me back with thy arms of twigs that proceed this way. From to day I shall indeed be roaming far from thee.

शकुन्तलेति । 'शकुन्त' प्रथमदया "सता" शब्दे शारदात् कृतिः । सतादयः 'भगिनी' (शक्रपार्थिवादि) 'असचयिष्य' सम्भाव्य भविष्यामि ।

अरेमीति । 'तस्या' वनज्योत्स्नाया 'सोदर्याया' समानोदरे शयिताया भगिन्या य 'छेद' ('समानोदरे शयित' 'सोदरादय' इति दण्डय, स्त्रियां टाप्) तम् 'अरेमि' जानामि । भगिन्यामिव वनज्योत्स्नाया ते छेद इति मे विदितम् । 'इयं तावद् दक्षिणेन' अदूरे दक्षिणभागे वर्तते । (सम्यग्यं एवम्) । ["सोदर्याछेदम्" (वि-)—"सोदर्याछेदम्" (रा-, इ-)—"सोदर्याम्" (इ-, व्या-)] ॥

शकुन्तलेति । ["उपेय्य लतामालिङ्ग" (इ-व्या-)—"लतामुपेय" (रा- वि- म-)] ॥ वनज्योत्स्नेति । 'युतेन सङ्गता अपि' निखिता अपि (भर्तृसङ्घेषु खिल चण्डालिङ्गति शङ्कता अपिना) 'इतीगताभि' 'लम्बिताभि' 'शाखाकपाभि' बाह्याभि बाहुभि 'मा, प्रत्यालिङ्ग' मयालिङ्गिता प्रत्यालिङ्ग्यन् कुह । कारणमाह—"अद्य" अस्मिन् अहनि 'प्रभृति' (प्रभृति वा) आदिर्दक्षिण कर्मेणि तत् यद्य तद्य ते दूरे परिवर्तते विहरति वा तादृशी 'खलु भविष्यामि' । अत पर दुर्लभदर्शनां मा प्रत्यालिङ्ग ।

NOTES

1. तावत्—Indicates अवधारण ।

2 सोदर्याछेदम्—समानोदरे शयिता इति समानोदर + य = सोदर्या lit. born of the same womb Here a sister समान becomes optional when य is to be attached and उदर follows The rule is "विभाषोदरः" : Hence the forms—सोदर्या and समानोदर्या । तस्या छेदः । With the reading सोदर्याछेदः derive समानोदरे शयित सोदर्याम् । सामान्ये नपुंसकम् । तस्मान्नेह । The Beng reading सोदर्याम् improves the style

3 अद्यप्रभृति—अस्मिन् is usually [thought not necessarily] an अवयव implying limit [अवधि] or beginning [आदि] : In the 1st case, it enjoins पञ्चमी as in कालिका दधति । In the 2nd case सप्तमी is the विभक्ति, as here

काशपः—

सद्व्यतिष्ठतं प्रथममेव मया तवार्थं
भर्तारमात्मसदृशं सुकृतैर्गता त्वम् ।
चूतेन संश्रितवती नवमालिकेयम्
अस्यामहं त्वयि च सम्प्रति वीतचिन्तः ॥१५॥

इतः पन्थानं प्रतिपद्यस्व ।

KASYAPA—Through good deeds you have resorted to, as indeed previously contemplated by me for your sake, a husband equal to yourself, this Navamalika has her union with mango-tree. Now I am relieved of my anxiety for it and for you. This way go back to the road.

शकुन्तला (मण्यौ प्रति)—इला एषा दुर्वेषो वी चतुर्थे
निष्कृतेषु [इला एषा द्वयोर्युवयोर्हस्ते निक्षेपः] ।

SAKUNTALA [To her friends]—Dear, this creeper is a trust into the hands of both of you.

उभे—अभं जणे कस्मै हतुये समर्पितौ [अयं कस्य
हस्ते समर्पितः] । (वाक्यं विहरतः) ।

BOTH—Into whose hands are ourselves entrusted ?
[Shed tears]

सद्व्यतिष्ठतमिति । अत्र मया तवार्थं प्रथममेव सद्व्यतिष्ठतम् आत्मसदृशं भर्तारं
व सुकृतैर्गता । इयं नवमालिका चूतेन संश्रितवती । सम्प्रति अहम् अस्या त्वयि च
वीतचिन्तः । व्याख्या—‘मया तवार्थं’ त्वन्निमित्तं ‘प्रथममेव’ दुष्यन्तमेव तपोवनागमनात्
प्रागेव ‘सद्व्यतिष्ठतं मनसा अभीक्षितम् आत्मनः’ तव ‘सदृशं योग्यं ‘भर्तारं’ पतिं ‘त्व’
सकृदे’ निजपुण्यं मत्प्रसादं विभवे ‘मता’ प्राप्ता । ‘इयं’ पुरोवर्तिनी ‘नवमालिका’
वनज्योत्ष्या ‘चूतेन’ ‘संश्रित’ संश्रय [भावे क्त] अस्ति यस्याः तादृशी जाता
[संश्रितमश्नान्मृगम्] । इत्य ‘सम्प्रति’ अपुना अहम् ‘अस्या’ नवमालिकाया

‘तद्ये च’ विदते ‘वेता’ श्रिता ‘चिन्ता’ उत्कृष्टा यस्य स्याद्विषयः स इति । इ
कथं मे त्वद्य वनजोत्पत्त्या च । इ अपि पश्ये । अदिदिनीऽहम् । [मूलम्
(रा- वि., म-)—“त्वदर्थं - स्वदुर्बलतांति । असाम्पत्तिं वरं तद्ये वेतचिन्ता
कालं समोपमङ्गकारिणि करिष्ये ॥” (म., ग्दा-)]

इति इति । ‘इग’ अस्यां दिशि ‘पदान’ वनज्य मां ‘प्रतिपद्य’ प्रतिगच्छ ।

हृष्टेति । ‘एषा’ वनजोत्पत्त्या युक्तोऽस्ते निदेष न्यासः ।

अयमिति । ‘अयं जन’ एव सङ्गोजन । ‘आयं’ इति इत्यर्थः । (‘आयम्’ अयं
‘विहरत’ वृषत) ।

NOTES

1 (a) अर्थ—An अवयव similar to हने in meaning (b) वृद्धि-
वती—Do not derive with वृद्धि because the root being सङ्गमज
we shall then have वृत्तम् वनजं द्वितीया instead of वृत्तेन—सहाय्ये
इति । See Tika (c) वेतचिन्ता वि विधेदेव + इ + क्त कर्त्तरि—वेता
gone See Tika (d) The Beng reading is evidently vicious.
वनजोत्पत्त्या is already married See वृत्तसङ्गता above Also see
Act I

2 विहरत—वृ means वृषत । विधेदेव हरत वृद्धि प्रापद्यत विहरत ।

3 Remark The marriage of the mango-tree with a cree-
per reminds us the sloka ‘निधुनं परिकल्पितं तया सहकारं क्विनी च
नन्दिनी’ Raghu

काश्यापः—अनसूये अलं रुदित्वा ननु भवतोभ्यामेव स्थिरीक-
र्त्तव्या शकुन्तला । (सर्वे परिक्रानन्ति) ।

KASYAPA No weeping, Anasuya Shikuntala has to be
steadied indeed by you two [They all go round]

शकुन्तला—ताद, एमा उडअपज्जन्तचारिणी गव्भमन्यरा
मिश्रवह जदा अगघपपसरा होइ तदा मे कंवि पिघगिजेदइत्तिअं
विमज्जइस्सह [तात, एषा उडअपयेरन्तचारिणी गव्भमन्यरा मृगवधूः
यदा अनघपसवा भवति तदा मे किमपि प्रियनिवेदयितारं
विस्सर्जयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Father, when this doe, slow because of foetus and roaming near the cottage, becomes safely delivered you will send to me some one—a reporter of the good news

काश्यप.—नदं विस्मरिष्याम ।

KASYAPA—I shall not forget this

शकुन्तला (गतिमङ्गं रूपयित्वा)—को नु क्खु एमो णिवसणे मे मज्जइ [को नु खुल्लेप निवसने मे मज्जते] । (परावर्तते) ।

SAKUNTALA (Acting obstruction of motion)—Who indeed is this that clings to my robe ? (Turns round)]

अनगूरे इति । 'वदित्वा अनम्' [अनवीमात् ङा] । 'ननु' वत्सने । 'मम-
सौभाग्ये' नाम्नेन 'शकुन्तला स्थितोक्तत्वा' रोदनात् वारयितव्या । रोदननिवेदि
नियुक्ता अयं रोदिषि इति कुतश्चित्तमेतत् ।

तार्कित । 'एषा नमो' गर्भभारिण्य 'मन्वरा' मन्दगति अतएव 'उटजस्य' पठ-
यान्ताया 'पथ्य' लोपु प्राप्ताभूनिषु 'वरति' या सखाविद्या आसन्नप्रसवा इत्यत्र सगरधू-
यदा अनय 'अच्यमन' सुगुह इत्यर्थे 'प्रसवी' यस्या तादृसी 'भवति' तदा नै कानपि
प्रियनिवेदयितार' शुभवात्तादृक् 'विसर्जयिष्य' । सुधीन प्रभूता इति वार्ता मे
श्रेयसितव्या ।

शकुन्तलेति । 'गति' गमनस्य 'मङ्ग' वाधा 'रूपयित्वा' अभिनोद । 'निवसने' वस्त्रे
'मज्जते' लगति ("यदभिप्रायेषु सञ्चते" इति भाष्यप्रयोगादात्मनेपदम्) । 'परावर्तते'
वन्निवृत्तत्वा पश्चात् अग्न्योक्तयति । ["सञ्चते" (वा-, वि-) "सञ्चति" (म-)—] ।

NOTES

1 (a) अल वदित्वा—Optionally अल रोदनेन by the rule "अल
खल्लो प्रतिषेधो प्राचात्ता"—अलम् and खल्लु implying prohibition give
ङा optionally, cp "अलमन्वया सञ्जाव्य" Act I pp 173. [b] ननु
implies censure The censure is—You have to comfort her,
but you are weeping !

2 [a] सट्ज &c.—उटजपर्याय + चर + चिनि + कर्त्तरि ताच्चीत्ये । It.

cannot travel far because गर्भमन्दरा । [b] अथ &c — "अथ दस-
पापयो." । अथ is here असन calamity. अविद्यमानममम् अस्मिन् अनयः
safe &c [c] प्रिय &c. — प्रिय साधु निवेदयति इति प्रिय + नि + विद + णिच् +
वन् कर्त्तरि साधुकारिणि ।

३ इदम्—कर्मावस्थायां द्वितीया । बह्वी is attached when there is
शेषविश्वा ।

४ सञ्जते—सञ्ज + क्त्ते । The root is सम्भवपदो, "यदभिप्रादेषु
सञ्जते" इति भाष्यप्रयोगात् ।

काश्यापः—वत्से—

यस्य त्वया ब्रणविरोपणमिदृशीनां

तैलं न्यपिच्यत मुखे कुग्रस्त्रिविद्धे ।

श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितको जहाति

सोऽयं न पुत्रकृतकं पदवीं शृगस्ते ॥ १६ ॥

KASYAPA ~ My child, that adopted child of yours, the
fawn on whose mouth pricked by kusa points, the healing oil
of Ingudi was poured by you, and who was reared by you
with handfuls of Shyamala grains, does not leave your track.

शकुन्तला—वच्छ किं सहवासपरिज्ञाद्विणिं मं अणुसरसि ।
अचिरमसूदाए जणणीए विणा विवद्धिदो एव्व । दाणिं वि
मए विरहिद तुमं तादो चिन्तइस्सदि । णिवत्तेहि दाव [वत्स,
किं सहवासपरित्यागिणीं मामनुसरसि । अचिरमसूतया जनन्या
विना विवर्द्धित एव । इदानीमपि भया विरहितं त्वां तातश्चि-
न्तयिष्यति । निवर्त्तस्व तावत्] । (रुदती प्रस्थिता) ।

SAKUNTALA—My child, why do you follow me who
am leaving your company? Without the mother that was
just delivered of you, you were indeed reared. Now too,
forsaken as you are by me father will look after you. Do
then go back [Proceeds weeping].

यथेति । अन्वय — यद्य कुशमूर्चिविद्धे मुखे त्वया व्रणविरोधकम् इदुदीना तैल
न्यधिच्यत, स अथ श्यामाकमुष्टिपरिवर्द्धितक पुत्रकृतको मुख ते पदयो न भवति ।
व्याख्या — 'यस्म तुशाना मुखमि' सूचितोच्छे अर्थे 'विद्धे' विचित्रे 'मुखे त्वया
व्रणानां विरोधक' शोधक, चतुर्थोपपन्नम् 'इदु' इदीना तैल न्यधिच्यत निमित्तम् स अथ
श्यामाकाना धान्यविशेषणा मुष्टिमि 'लह्मामि' परिवर्द्धितक अमुकस्या योषितः
(अमुकस्यायां क) चलेन मुखेन अथ मममयो वराको मुष्टिश्च श्यामाक मुखे दृष्ट्या
वर्द्धित, 'कृतक' कृत्रिम 'पुत्र' (मनुष्यसकादि) 'सग' ते पदयो प्रत्यान न
'भवति' न भवति । यवश्च यामि योऽपि स्नेहान तत्रैव यति ।

यत्सुतेति । 'सहवास' स समे 'परित्यजति' या तदाविधा 'मा किमनुसरसि' ।
'अदिर प्रवृत्ता' वा 'जननी' (जन्ममाया सुमी, तया 'विना विवर्द्धित एव' न च सत ।
'इदानीमपि मया' कृत्रिमया जनन्य 'विवर्द्धित त्वा सातयित्वयिष्यति । सदोजातीऽपि
माया व्यक्ती न सत, अमुना वर्द्धितस्य, लयमाया व्यक्तस्य, सातामहेन च क्षिप्तस्य का
यति ? 'सदतो' गेमजन्य भुवन्तो एव 'प्रवृत्ता' चक्षितः ।

NOTES

1. (a) व्रणविरोधकम्—वि + हृङ् + क्तिच् + कुराट् कर्त्तृ = विरोधकम् or
विरोधकम् healing See Tika (b) न्यधिच्यत—नि + चिच् + लङ् त कर्मणि ।
In लङ्, this becomes नि + चिचिच् &c—Thus च intervenes bet
ween नि and स yet we have व by the rule 'प्राक् सित्तादङ् व्यभारैऽपि'
which applies to roots सुनीति, सुवति &c—up to सेव (Pan 8 III.
70) This includes चिचि । (c) कुशमूर्चिविद्धे—This explains the ne-
cessity of feeding With the mouth-sore (विद्धे) it was unable
to eat so had to be nursed, (d) पुत्र &c—कृतक is कृत्रिम (कृत एव)
false Compare 'कृतककीपम्' Act I—Beng Rec कृतक पुत्र gives
पुत्रकृतक instead of कृतकपुत्र (see Tika). Or पुत्रयाचो कृतकश्च पुत्रकृतकः
कर्मधा—See also our notes on अपत्यकृतिकाम्—Uttaracharit Act I.

■ सहवास—&c,—सह is singular सहस्य । सहवास similar life,
1 e. एकवादस्यानम्, स'समे । कर्मधा— । त साधु परित्यजतीति सहवास + परि +
त्यज + चिनुण् साधुजाविधि कर्त्तरि । ताम् ।

3 (a) दिवङ्गत एव—The force is—There was every likelihood of your dying, but you grew. (b) चित्तविवर्ति—Your own mother left you when you were too young to help yourself. You are now grown up and only your adoptive mother is leaving you, besides, there is your grand father to look after you So take heart *

काश्यापः—वत्से, अरुं रुदितेन । स्थिरा भव । इतः पन्थान-
मालोक्य ।

उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं

वाष्पं कुरु स्थिरतया विरतानुबन्धम् ।

अस्मिन्नलक्षितनतोन्नतभूमिभागे

मार्गे पदानि खलु ते विषमोभवन्ति ॥ १७ ॥

KASYAPA—My child weeping is useless Be steady. Watch the track By firmness, have the flow of tears stopped—tears that have obstructed the operation of your eyes of which the eyelashes are turned up Your steps are indeed getting irregular on this ground where you have not noticed the high and low places

काश्याप इति । 'रुदितेन' रोदनेन (भावे क) 'अरुं', सा रोदी इत्ययम् ।
'इत' अस्मिन् दिग् 'पन्थानमालोक्य मार्गे' प्रति सावधाना भव । कारयमाह—

उत्पक्ष्मिति । अन्वयः —उत्पक्ष्मणोर्नयनयोरुपरुद्धवृत्तिं वाष्पं स्थिरतया विरतानु-
बन्धं कुरु । अलक्षितनतोन्नतभूमिभागे अस्मिन् मार्गे ते पदानि विषमोभवन्ति खलु ।
व्याख्या—'उदगतानि पक्षाणि' श्रामानि यथो तादृशयो 'नयनयो' सम्बन्धे 'उत्प-
रुद्धा' व्याहृता 'वृत्ति' व्यापारी नेत्रव्यापार इत्यर्थे दैन तादृशं 'वाष्प' नोदज्जलं
'स्थिरतया' धीरतया (इतो श्या) 'विरत' निवृत्त 'अनुबन्ध' प्रवाहो यस्य तयाविध
कुरु । धेदोमवयवस्य नेत्रजनन निवर्तय । 'अलक्षित' अदृष्ट, 'नत,' निघ 'उन्नत'

उच्यते 'भूमिभाग' यच्चिन् तादृशे 'यच्चिन् भागे' वचनं 'ते यदापि पादपता अदि-
 षन्ताणि 'विषमाणि' कस्ययमानानि 'मर्वन्त खलु' कस्यया निविध्यन्ते (खलु निषेधे ।
 "निषेधवाक्यलङ्कारविज्ञानानुवर्ति खलु" इत्यमरः) । निर्गतमपि जल पक्षसु स्थित
 सत् दृष्टि रूपादि । भूमिश्च नतीव्रता । तेन यत्तर्वाङ्मन्यते । तत् स्थिरा भव नोत्त-
 रालम्ब स ह्यर पद्मादमलोलक इति पूर्वेषु कथञ्च । { "उत्तरानुवम्भ" (वि.म)—
 "विह्वलानुवम्भ" (४)—"विह्वलानुवम्भ (त न्या-) } ॥

NOTES

1 (a) उत्पन्नयो—Up turned eyelashes are considered as
 enhancing beauty Here Prof Gajendragadkar objects—
 " a reference to the enhanced beauty of Sakuntala is hardly
 proper in Kasyapa's speech " I do not say that Kasyapa
 did refer to her enhanced beauty . I merely state a fact—
 point of excellence furnished her by nature . But even if
 Kasyapa did refer to her beauty the reference would not be
 improper . All depends upon the motive . To a child its
 mother is the most handsome woman in the world , so is the
 child to its mother or the father . They would like to dwell
 upon this handsomeness . Thus the illustrious Sankaracharya
 speaks of the ययुष of Gauri whom he regards as his mother.
 in this strain—

“मन्दिरशोभितचरणं वलिशोभितम्

हृदयमिरामकुचमस्य रुदयिताया” ।

Prof G takes उत्पन्न to imply that the eyes were deli-
 berately kept open . Hence he says "the eyes remain full of
 tears . For, unless the eyelashes come down , tears do not
 fall to the ground ; eyes are not cleared of tears which con-
 sequently obstructed their operation”

While so saying Prof G overlooks two obvious difficul-
 ties—(1) No reason is given in the text why Sakuntala
 deliberately kept her eyes open and did not wink . (2) The
 verse speaks of ययुष of tears . Hence, eyes open or closed,

the tears will fall down the cheeks in streams. (d) प्लवित्ति
 etc.—Tears prevent proper watching of the road (c) पदानि
 विपरीतानि—Hence watch the road (पदान्मालोक्य) । विषम + चित्र +
 मू + लट् अणि । (d) छलु—अवधारणे or निषेधे । See Tika also.

2 Reading—The reading शिथिलाश्रयम् as occurs in the
 Beng Recn, is supported by भोज in the सरस्तीकण्ठभरुष ।

शाङ्गरवः—भगवन्नोदकान्तं सिन्धो जनोऽनुगन्तव्य इति
 श्रूयते । तदिदं सरस्तीरम्, अत्र सन्दिग्धं प्रतिगन्तुमर्हसि ।

SARNGARAVA—Venerable Father, it is enjoined that
 an affectionate person has to be followed up to the water's
 edge. Well, this is the edge of a lake. It behoves thee to re-
 turn, having advised us here

काश्यपः—तेन हि इमां शीरहच्छायामवयामः । (सर्वे
 परिक्रम्य स्थिताः) ।

KASYAPA—Then we resort to this shade of the fig tree
 (All go round and stop)

काश्यपः (आत्मगतम्)—किं नु खलु तत्रभवतो दुष्यन्तस्य
 युक्तरूपमस्माभिः सन्देष्टव्यम् । (चिन्तयति) ।

KASYAPA (Aside)—What message most suitable for his
 honour Dusbyanta can indeed be sent by me ? (Meditates)

भगवन्निति । उदकस्य अन्तः सीमा 'उदकान्तं' जलप्रान्तः वा उदकान्तात्
 'ओदकान्तम्' जलप्रान्तपर्यन्तम् (अवासीभावः) । 'सिन्धो' बहुसंज्ञो 'जनः अनुगन्तव्यः'
 इति श्रूयते एतद्विज्ञाप्यम् । 'तत्' तथात् 'इदं सरस्तीरम्' इदं जलप्रान्तः इत्यर्थः ।
 अत्र परं भगवता न गन्तव्यम् । 'अत्र सन्दिग्धं, सन्देष्टव्यम्' प्रतिगन्तुमर्हसि
 ["ओदकान्तम् (त- न्या)—ओदकान्तात्" (म)—“उदकान्तम्” (रा- रि-)] ॥

तेनेति । शीरपदो ह्यस्य 'शीरहच्छाया' भट्टभट्ट (शाकपार्थिवादि) तस्य 'शायाम्
 आश्रयाम्' आश्रित्य सन्दिग्धम् इत्यर्थः । 'सर्वे' अभिनेतास्तैः जनाः 'परिक्रम्य' रगमयं
 परितो भ्रम्या 'स्थिताः' गमनाहिरताः ।

किमिति । दृष्यन्तस्य युक्तदप खीयम् 'अद्यापि' भादृशेर्जनं 'किं न खलु सन्देष्टवाम' । वक्ता अहं काश्यपस्योव' श्रोता पुनकुलपुरम्बरो राजा दृष्यन् । तद् किञ्च उक्तं स्यात् । (चिन्तयति ध्यायति-युक्तायुक्त विचारयति) ।

NOTES

1 (a) चोदकालम्—The चयवीभाव is optional by the rule "वाङ्मयादिभिर्विधौ" : Here the sense is मर्यादा (exclusion). Hence the forms चोदकालम् (compounded द्वितीयान्त, क्रिं वि) and चोदकालान् (uncompounded) The सन्धि is allowable because by the rule "निपात एकाजन्तः" चाह is not a प्रत्यय । Also चा meaning मर्यादा or अभिविधि is really चाह्, from which ह has disappeared (हित्) । Compare—"इदमे' क्रियाधीने मर्यादाभिर्विधौ चय । एतन्नात इति विद्यावाक्यस्वरणैरहितम्" —Bhashya (b) Monier-Williams reads चोदकालान् uncompounded "चोदकालं मृन्मयी जनीयुगलम्" seems to be an old saying The Bhashya perhaps refers to it ? when it says "चा उदकालान् चोदकालान्" । This to a certain extent favours M W But all others have the सकरान्त reading

2 युक्तदपम्—अतिशयेन युक्तम् इति युक्त + दप, प्रयत्नान् । Construe दृष्यन्तस्य युक्तदपम् or दृष्यन्तस्य सन्देष्टव्यम् ।

शकुन्तला (जनान्तिकम्)—इला पेक्ष । नलिनीपत्तन्दरिदं वि सहचरं अदेक्ष्वन्ती आदुरा चक्रवाहं आरडदि । दुष्करं अहं करोमि । [इला प्रेक्षस्व । नलिनीपद्मान्तरितमपि सहचरमपश्यन्ती आदुरा चक्रवाको आरटति । दुष्करमहं करोमि] ।

SAKUNTALA [Aside]—Dear, see,—The female Chakravaki shrieks distressed when not seeing her mate even hidden by lotus leaves I am doing what is difficult to do

अनसूया—सहि, मा एव' मनूतेहि [सखि, मा एव मन्त्रयस्व] ।

एसा वि पिपण विना गमेद् रअणिं विसाअदेहअरं ।

गरुअं विरहदुक्खं आसाअन्थो सहावेदि ॥ १७ ॥

[एषापि प्रियेण विना गमयति रजनीं विषाददीर्घतराम् ।]

गुर्वपि विरहदुःखमाशाबन्धः साहयति ॥१७॥]

ANASUYA—Friend, do not say so. She too, without her beloved, passes the night which becomes excessively long through grief. The tie of hope causes to support the sorrow of separation though heavy

इति । मलिनोपवै 'कमलदक्षे' चमरित चण्डितम् अपि सहचर' चण्ड-
वाकम् 'अपहृन्ती', न तु प्रनष्टमपहृन्ती चातुरा' चक्रवाको चारटति विरोति । अह-
दधरम् अतिकठोर करोमि । चक्रवाको प्रियस्य पदान्तरमपि न सहते अहन्तु वन-
गिर्यादीनामपि व्यवधानं गणयामि प्रियस्य । का एवमन्था कुर्यात् । एतत् दुष्करकरम्
'प्रवेष्टे' । [तथा च भास —दुष्करं खल्वहं करोमि—खप्रनाटकम्]

अनमूयेति । सा एव मन्त्रयस्व भावस्य [सा शब्दीय माङ्गशब्दान् भिन्न । तेन
न लुङ्, "मा गच्छ हकेभ्य" इत्यत्र यथा] ।

एषेति । अन्वय —एषापि प्रियेण विना विषाददीर्घतरां रजनीं गमयति ।
आशाबन्धं गुहं अपि विरहदुःखं साहयति । व्याख्या—'एषा' चक्रवाको 'अपि
प्रियेण' चक्रवाकेण 'विना' तद्वियोगज्जेन 'विषादेन दीर्घतरां पूर्वतो दीर्घत्वेन अनु-
मिताम् [दुर्दृष्ट्या पूर्वावस्थानपेक्षया अतिशय । तेन तरप्] 'रजनीं' 'गमयति'
यापयति [निशि विद्युको चक्रवाको तिष्ठत इति प्रसिद्धिः] । एषा अपि दुष्करं करोति
न त्वमेव केवलम् । अस्य कारणम्—'आशादयो यो 'बन्ध' बन्धनं स 'गुहं' दुर्बलम्
'अपि विरहस्य दुःखं' पीडां, वियोगवधां 'साहयति' निरहिभिर्वाहयति । [हेतु-
विध् । विरहो विरहदुःखं सहते—आशाबन्धं विरहस्य विरहदुःखं साहयति इति]
यथा गुहं किञ्चित् यत्तु दुर्बलं नागदन्तकादिषु बडु सुबहं भवति आशया बडो
विरहभारोऽपि तथा ।

NOTES

1. प्रेक्षन्—इच्छन् is not necessarily to see. It may mean see-
ing or considering, or noting &c as in समीक्ष्यकारिन्, परीक्षण &c.
The object of प्रेक्षन् is the whole fact—One does not tolerate

the intervention of even a leaf, the other minds not forests and hills. Or, no comparison is intended, ईक्ष्य is seeing, the कर्म is the शारदन of the चक्रवाकी ।

2 (a) रजनीम्—रजनी गच्छति इति रजनीं वसवति । “चक्रित्तु” कर्मस्य या by the rule “गतिबुद्धिप्रत्ययसुनाथशब्दकमाकर्मकाशामधिकृता स यौ” । (b) सादयति—The nominative is विरहिण understood See Tika (d) The words गुरु (heavy) and बन्ध (knot) suggest that विरहदुःख is a weight. This is उल्लेखः । गुरु is गिर meaning दुःख when दुःख is considered by itself and दर्शय if thought of as a weight. Thus उपक and दर्शय here help the उल्लेखः । There is चक्रान्तरायाम also

3. Remark—For parallel passages compare—

“ननीरथिन जीवति”—Bhase

“आद्यावन्त कुसुमसदृशं प्रायशो हृदयं गताम्

सुतं पाति प्रणयि हृदयं विप्रयोगैश्चरति”—Meghadutam

“आद्यातनुनं च कदम्बमकुच्छेदनीयं प्रायः

शायं कदम्बं करोण्डाक्षायं च एकं”—Mal IX.

काश्यप—शाङ्गरव, इति त्वया महचनात् भ राजा शकु-
तनां पुरस्कृत्य वक्तव्यः ।

KASYAPA—Sarnagarva the king has to be told by you
this in my words, having placed Sakuntala in front

शाङ्गरव—आज्ञापयतु भवान् ।

SARNAGARVA—Let your reverence command

काश्यप—

अस्मान् माधु विचिन्त्य संयमधनानुज्ञैः कुञ्जधामनस्-

त्वयस्याः कथमप्यवान्धवकृता मनेहप्रवृत्तिञ्च ताम् ।

सामान्यप्रतिपत्तिपूर्वकमियं दारिद्र्यं दृश्या त्वया

भाग्यायत्तमतः परं न खलु तद्वाच्यं बध्वन्भुवि ॥ १८ ॥

KASYAPA—Having well thought of us whose wealth is
self restraint, of the high family of yourself too, and of that flow

of affection of her toward you by no means brought about by relatives, she is to be ranked by you with equal honour among your wives. More than this depends on luck. That should not indeed be expressed by the wife's relatives.

काश्याप इति । 'तथा रुद्रवधनात्' मद्रुचनमभ्यन्त्या [त्यश्चोपे कर्मणि पश्यन्] स राजा शकुन्तलां पुरस्कृत्य 'अयतो निधाय' इति वक्तव्यं 'एवम' अभिधातव्यं ।

अस्मादिति । अस्मय—सयमधनान्, अस्मान्, आत्मन् 'उच्चै' कुलस्य, त्वयि 'अस्मा' कदमपि अस्माभ्यवहतां मनेहप्रज्ञातिष्ठ साधु विचिन्त्य त्वया इयं दारिद्र्यं सामान्य-प्रतिपत्तिपूर्वकं दृष्टा । अतः परं भाग्यायत्तम् । तत् खलु बहुधन्युभिर्न वाच्यम् । व्याख्या—'मयम' आत्मदमनमेव 'धन' देवा तदाविधान् 'अस्मान्' मद्रुचान् तापसान् ('अस्मान्'—माम्—इति पठे तु "सविशेषवतां प्रतिषेधः" इति शास्त्रेति ! अस्मान् सयमधनान् विचिन्त्य इति विशेषदर्शनं व्याख्याय तत् परिहायम्) 'आत्मन्' स्वस्य 'उच्चै' कुलस्य 'दीरघ' वशस्य 'त्वयि' भवद्विषये 'अस्मा' शकुन्तला 'कदमपि अस्माभ्यवहतां' सर्वथा वन्तु जनप्रयासं विनैव घटितां ताम् 'अतिशयिता' 'मनेहप्रज्ञातिष्ठ' भावानुबन्धस्य 'साधु' सम्यक्, 'विचिन्त्य' अनुध्याय 'त्वदाद्य' शकुन्तला 'दारिद्र्य' पत्नीषु [दारिद्र्य-पुंसि बहुव्रीहिः । अधिकरणे सप्तमी] 'सामान्या' साधारणी तुल्या इत्ययं वा 'प्रतिपत्ति' गौरवम् ('प्रतिपत्तिस्तु गौरवे । प्राप्ती प्रज्ञाती द्रष्टव्यो वाचे' इति डीम) तत् पूर्वकम् 'अगौरवभेदेन' इत्यर्थं 'दृष्ट्या' सम्भाषा । तदा हने नमः सयमस्य तव वशीकरोति अस्माः मनेहप्रकर्षस्य च सहाय भवति । 'अतः' अस्मात् अगौरवभेदेन दर्शनात् 'परम्' अधिकं गौरवाधिक्येन दर्शनमित्यर्थः, 'भाग्याधीनम्' । 'तत् खलु' गौरवाधिक्येन दर्शनेन किल 'वधा वन्तुभि' पितादिभि 'न वाच्य' न समीक्ष्यम् ।

NOTES

1. (a) अस्मान्—Refers to ascetics in general, hence plural. If taken to refer to कृत्स्न alone, then the construction must be अस्मान् सयमधनान् विचिन्त्य—considering me as rich in self-restraint, and not सयमधनान् अस्मान् विचिन्त्य—thinking of me who is rich in self-restraint. The reason is अस्माद् will not take the plural when referring to one object only, if there is a विशेषणपदः in

the वाक्य ["सविशेषज्ञाना प्रतिषेध "] : Hence for the plural, सम्पन्न has to be predicated (विशेष) of अश्वत्थः सम् + यन् + च्च् मात्रे = सम्पन्न । सम्पन्न देवोऽसौ, वद । See Tika (b) अस्मा — अस्मै वदोः । Not कृत्ययोगे कर्त्तरि षष्ठी । The वत in प्रवृत्ति gives वदो to मन्दे which is then compounded (c) ताम् — That flow of affection — प्रविज्ञात ! Hence no यच्छब्द is necessary Comp — "त केषामपि प्रसमीच्या कयुर्चा न प्रजल मिथिह्वलमयम्" — Kumara (d) सामान्या &c — सामान्या प्रतिपत्तिः, कर्मधा - । सा पूर्वा यदि न कर्मणि तन् सामान्याप्रतिपत्तिपूर्वकम् । तदेव इति स्वार्थे ञम् । The सामान्या रूप् will not give इम् in पूरा because of the prohibition "न कपि" । (e) भाष्याद्यतम् — चा + यन् + क्त कर्मणि = चाद्यतम् Restricted भाष्ये चाद्यतम् । सहस्रपुत्र सामान् ।

शाङ्गै रवः—गृहीतः सन्देशः ।

SARNGARVA—The message is received

काश्यापः—वत्से, त्वमिदानीमनुशासनोपासि । वनौकसोऽपि सन्तो लौकिकज्ञा वयम् ।

KASYAPA—My child, you have to be instructed now, Though dwellers of the forest, we are acquainted with worldly matters

शाङ्गै रवः—न खलु धीमता कश्चिदविषयो नाम ।

SARNGARVA—Nothing indeed can possibly be unknown to those that are of superior intelligence

शङ्करवदति । 'सन्देशो' वाचिक 'गृहीत' मनसि कृतः ।

काश्याप इति । 'इदानीम्' अपुना भङ्ग, भवनप्रवेशकाले 'तम् अनुशासनीया' उप-
दिष्टया 'अस्मि' ; 'वनम्' शोक' भवनं येषां तथाविधा जना 'लौकिकज्ञा' लोक-
रूपान्ताभिज्ञा अत उपदिष्टनममर्षा ।

शङ्करवदति । न खलु न नूनं धीमता 'कश्चित्' अविषय 'अज्ञेयो' 'नाम' (नाम इति सूत्राये) । शाङ्गे सर्वमेव प्राप्ते ।

NOTES

1 (a) इदानीम्—Now i.e. on the occasion of your entering a new life (b) अनुशासनोपा—The अनुशासन will relate to married

life. (c) लौकिकज्ञा = लोके विदितम् or भवम् इति लोका + ज्ञा = लौकिकम्
wordly तन् ज्ञानं इति लौकिक + ज्ञा + क कर्त्तरि । Or—लौकिकस्य ज्ञा,
इ तन् । (d) वचनम्—For plural, take the whole of वनौकमोऽपि सन्ता
लौकिकज्ञा as the predicate, otherwise the Varttika "सर्वविषयानां
प्रतिषेधः" will interfere

काश्याप—सा त्वमितः पतिकूलं प्राप्य—

शत्रूपक्षं गुरुन् कुरु प्रियमखौष्टि सपत्नीजने

भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्य प्रतीपं गमः ।

भूयिष्ठं भव दक्षिणा परिजने भोगेष्वनुत्सेकिनी

यान्त्येवं गृहिणीपदं युवतयो वामा कुलस्याजयः ॥ १८ ॥

कथं वा गौतमी मन्यते ?

KASYAPA—[Instructed by me] and having reached thy husband's residence from hence thou shouldst always await upon thy superiors; shouldst adopt the behaviour of a loving friend towards the group of thy co-wives, shouldst not through peevishness go against thy husband even if insulted, shouldst be extremely courteous towards thy attendants, shouldst be without arrogance in enjoyments. Thus do young females reach the status of matrons. The perverse are the bane of their family. How does Gautami think ?

गौतमी—एतिभो बहुजनस्य उवदेसो । जादे, एदं क्खु,
सब्बं भोधारेहि [एतावान् बहुजनस्योपदेशः । जाति, एतत्
खुद्दं सर्वमवधारय] ।

GAUTAMI—This much is the lesson for one who is a bride. My child, remember all this

काश्याप इति । 'सा' मया उपदिष्टा त्वम् इति 'अस्मात् स्थानात् 'पदु' कुल' गृह भव भवम् ("कुलं जनपदे गृहे" इति विश्व) 'प्राप्य'—

यशस्वस्येति । अन्य—गुरुन् दक्षुदस्य, सपत्नीजने प्रियमखौष्टिं कुरु, विप्रकृतापि रोषणतया भर्तुर्विप्रकृतापि रोषणतया मास्यं प्रतीपं गमः, परिजने भूयिष्ठं दक्षिणा भव, भोगेष्वनुत्सेकिनी भव । एव युवतयो गृहिणीपदं यान्ति । वामा कुलस्य आशयः ॥ यदा—

सुवतयो वामाः एव सुवस्व आधय (सन्) स्वरूपोपदे' यान्ति । । वामाया—'गुहन्'
 शब्दप्रसूतेन 'शब्दप्रसू' परितर ('शब्दप्रसू परिचर्या च' इति विज्ञानप्रमेय 'शब्दप्रसू'
 दृष्टा सन्' इत्यात्मनेपद नियमः] । 'उपवीज' जने मरुते 'प्रियसख्या वृत्ति' व्यापार
 कृत् । सपवीषु प्रियसखीव वत्त' । 'वप्रकृता' इत्या अवमानिता 'वपि' रीषणतया
 क्रोधनतया कृद्भावेन इत्यर्थे 'मर्तु' पतय 'प्रतोष' प्रतिशूल 'मात्र गम' मा मा
 'परिजने' सौवकेषु 'भूयिष्ठ' वाङ्मयेन 'दक्षिणा' उत्तरा 'भक्त', 'मीनेषु' मत्तृष्टिषु
 'अनुत्सृजिनी' अन्तर्बिता मत्त । 'एवम्' अनेन प्रकारेण 'पुत्रतय' तद्वत् 'गृहिणी'-
 पद गृहस्थायुः 'अधिकार' 'वाक्' लभन्ते । 'वाम' 'प्रतिज्ञा' विपरीतवारिण्या
 वध 'गृहस्थ' गृहस्थ 'आधय' मनःपोषास्वरूप ["अधिर्मानसपीडाया प्रत्याशायाश्च
 वन्ती व्यसने आप्यधिष्ठानी" इति विश्व] ॥ यथा—'पुत्रतयी' नवी ययसि वत्त'माना
 'वामा' श्वय ["विद्यादानामपि (स्वयम्)" इतिविश्व] 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 कुलस्थ' गृहस्थ 'आधय' अधिष्ठानानि, कुलान्वयमुना सत्य ["आधि अधिष्ठाने"
 इति प्रागुक्ती विश्व] 'गृहिण्या पदम्' अधिकार 'वाक्' गृहस्थान्वयत्वात् अन्तर्बित
 गृहिणीमर्थेन अभिधोयन्ती इति भावः ।* ["मीनेषु" (मीने, मीने, मीने)—"माय्येषु"
 (मी, मी)] ।

कथमिति । 'गीतमी [या इति निष्कर्षे] 'कथ' 'केन प्रकारेण' मत्त' अथ
 धारयति । मनुज युक्त न वा गीतमी वदतु । सत्य मानसपि दादिण्यात् गीतम्या
 अभिसत जिज्ञासते ।

गीतमीति । "अधुनान्न एतावान्" एतन्मात्रम् 'उपदेश' पर आतम्य किमप्यस्ति
 तासाम् ? 'अधुना' इदं कुरुष्व ।

NOTES

- [a] शब्दप्रसू—शु + सन् + लोट्, लृ । The आत्मनेपद is due to the rule "शब्दप्रसू दृष्टा सन्" which bars the rule "पूर्वेवत् सन्" । Thus though शु ॥ परस्मैपदो, the सञ्ज्ञ root ॥ always आत्मनेपदी ।
- [b] सपवीज—समान पति आसाम् gives समान + पब् by the rule 'निश्च सपञ्चादितु' । Next we get स्त्रीप् in the feminine because the word has become स्त्रीकारान् । This gives समानपवी । समान now becomes स by निपातन in the rule quoted—"वसानादिषु

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

इति वक्तव्ये समानस्य समावर्धे वचनम्—Vritti. (c) प्रतीपम्—प्रतिकूलमपाम्
इति प्रति + अप् + च (समासान्त) by the rule “चक्षुर्बन्धु-पद्यामानसे”. This
gives प्रति + अप्। Now by the rule “हान्नरूपसर्ग-भ्योऽप ईत्” we get
प्रति + ईप् = प्रतीपम् against (b) भोगेयम्—This is the Bengali reading
Bhoja has the same This ought to be enough to reject भाग्येयम्।
Besides भाग्येयम् १० अहरेयम् is hardly intelligible here (e) यवतय,—
By the rule “युवति” we get युवन् + ति—युवति in the feminine
This bars the form युवो with डीप्। The rule “यु योमादाख्यायान्”
does not apply, so डीप् is not available युवती is a different
word meaning-one having a husband, and is not at all related
to युवन्। We are thus left with only one feminine form of
युवन् viz, युवति।

काश्यपः—वत्से, परिष्वजस्व मां सखीजनम् ।

KASYAPA—My child, embrace me and the friends

शकुन्तला—ताद इदो एव्व किं प्रियंवदामिच्छाओ सहीओ
णिवत्तिस्सन्ति [तात इत एव किं प्रियंवदामिच्छाः सख्यो निव-
र्त्तिष्यन्ते] ।

SAKUNTALA—Father, well should Priyamvada and
other friends turn back from here ?

काश्यप —वत्से इमे अपि प्रदेये । न युक्तमनयोस्तत्र गन्तुम् ।
त्वया सह गौतमी यास्यति ।

KASYAPA—They too, my child, have to be given away
in marriage It is not fit for them to go there Gautami will
go with thee.

शकुन्तला (पितरमाश्रियम्)—कहं दाणिं तादस्स अद्दादो
परिवम्भद्दा मलयतटोन्मूलिणा चन्दणलटा विअ देशन्तरे जीविअं
धारइस्सं [कथमिदानीं तातस्य अद्वात् परिवम्भष्टा मलयतटो-
न्मूलिता चन्दनलतेव देशान्तरे जीवितं पारयिष्यामि] ।

SAKUNTALA—Removed from my father's lap like a sandal-sapling uprooted from the side of the Malaya, how shall I now support life in another soil ?

ननुमे इति । 'मा सखीजनस्य परिषजस्य' आनिद । आनिद आम्हान् निवर्तय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'प्रियवदया मिया' [इतन्] युक्ता, प्रियवदाप्रभृतयः ।

काव्ये इति । 'प्रदेय' प्रदातव्ये, अनुकपाय वराय इत्यर्थः ।

शकुन्तलेति । 'इदानीं तातस्य अङ्गान्' कौडान् 'परिमृष्टा' अङ्गान् अङ्ग 'मलयस्य' मलयास्य पर्वतस्य 'तटान्' प्रान्थुमे 'उन्मूलिता' उन्मूलिता 'चन्दनस्य' 'चन्दनस्य' 'लता इव' शाखा इव लघोऽगतचन्दनइत्यत्र इव इत्यर्थः ['लता लघोतिष्ठती दर्शायाः वल्लीप्रियङ्गु' इति डैन] 'कथं' केन प्रकारेण 'जीवित' जीवन 'धारयिष्यामि' ।

NOTES

1 (a) प्रिय वदामिया —If मित्र is taken as प्रिय नावचन then say प्रिय वदामिया, honoured by the company of प्रिय वदा । See also ante — गङ्ग रंहरमिया etc (d) निवर्तयस्व —निवर्तयस्व is an optional form

2 गन्तुम्—By the maxim "अव्ययकृती भावे" we have गन्तुम् = गमनम् । Hence construe तद् गन्तु गमनम् अनङी अव्ययत्वे न युक्तम् । Do not say अनङी गन्तु गमनम् &c—For, the वही in अनङी is barred by the rule "न लोकाभ्यगनिष्ठायनवचनम्" । This is after the भावकारः । According to the सूत्रकार we have 'गङ्गपुत्र' इति अर्द्धादि उपपदे तुमुन् ।

3 (a) The reading मलयतटस्य लिता—does not commend itself. A twig cut off from a tree (तट) cannot to the propriety be called उन्मूलिता । Again if मलयतट is चन्दन then the second reference to चन्दन in चन्दनलता is superfluous (b) चन्दनलता—A very young tree is not improperly called a लता ; लता cannot be taken here as शाखा । It is sapling—लता इव इति लता by transference of epithets. Indeed when one wants to naturalise a foreign tree one does not think of cutting off branches from tree, but looks for saplings. On the whole तट seems preferable

४. देशान्तरे—चत्तर means भिन्न, अन्य । अन्यो देशः देशान्तरम् । मन्त्र-
व्य सहादितत्पुष्टम् । A नित्यसमास of देश and चत्तर । Nether owing
to the rule 'परवर्द्धङ्ग इन्दतत्पुष्टयो' । अर्थे ७मो ।

काश्यापः—वत्से किमेव कातरासि—

अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये स्थिता गृहिणीपदे

विभवगुरुभिः कृत्यैस्तस्य प्रतिक्षणमाकुला ।

तनयमचिरात् प्राचीवार्कं प्रसूय च पावनं

मम विरहजां न त्वं वत्से शुचं गणयिष्यसि ॥ २१ ॥

(शकुन्तला पादयोः पतति) ।

KASYAPA—Why art thou so distressed, my child ?
Placed in the proud position of the chief wife of thy husband
of distinguished ancestry; busy with his affairs that are
momentous through exuberance of wealth, and having soon
brought forth a holy son as the East does the sun, thou
shalt not, my child, mind the sorrow caused by separation
from me [Sakuntala falls at her father's feet]

काश्यापः—यदिच्छामि ते तदसु ।

KASYAPA—Let that befall you what I wish

काश्याप इति । हे 'वत्से कि' निमित्तम् 'एव कातरा' चार्ता 'असि' ।

अकारणनीतम् । अभिजनेति । अन्य—वत्से, त्वम् अभिजनवतो भर्तुः श्लाघ्ये
गृहिणीपदे स्थिता [सती], तस्य विभवगुरुभिः कृत्यैः प्रतिक्षणम् आकुला [सती],
अचिरात् प्राचीवार्कं पावनं तनयं प्रसूय च, मम विरहजां शुचं न गणयिष्यसि ।

व्याख्या—हे 'वत्से, त्वम्' प्रथमा 'अभिजन' कुलं यस्यास्ति, तस्य, महाकुलोत्पन्न इत्यर्थः ।

['कुलेऽभिजनो जगद्भूम्यामपि' इदमत्र] 'भर्तुः' पत्न्या 'श्लाघ्ये' सद्यश्नर्हति

'गृहिणीपदे' गृहिणीभाने 'स्थिता' भर्तुः गृहेऽभ्यासिनी तदगतद्वया सती, 'तस्य' भर्तुः

'विभवेन' समृद्धा 'गुरुभिः' महदभिः 'कृत्यैः' कार्यैः कारणैः 'प्रतिक्षणम्' निरन्तरम्

'आकुला' व्यापा गुर्व्याः कार्यचिन्तया व्यामृताद्वया सती, 'अचिरात्' शीघ्रं 'प्राची'

पूजा पूर्वा दिक् 'वत्से' पूज्य सूर्यम् 'एव पावनं' पुण्य 'तनयं' पुत्रं प्रसूय च' पुत्रसूनेति

‘आकृष्टदया’ सतो ‘मम विरहजा’ विजोग्रजनिता ‘युव’ जोकम् [“मनामोको न युक् स्त्रियाम्” इत्यमर] ‘न यथाविद्यास’ न चिन्तयिष्यसि । अनुभूतामपि युव व्यासकृतता न तुर्वी मन्वावसिष्यसि ।

काश्यप इति । ‘ने’ तत्र सम्बन्धे ‘यत् इच्छामि’ यत् अकथितमधुना मे मनसि वर्तते ‘तत् अस्तु’ कथेतु । इति अस्तुनिगूढतन् । आपकारश्च प्रत्याभ्यास दिव्यान् अथवा पद्मन् मेनकाशुक्ल्यामीदृशान् आह—“यदिच्छामि ते तदस्तु”, यदि दूरे मेनका सा रक्षतु, इति भावः ।

NOTES

1 (a) अभिजगत्त — अभिजगत्ते अस्मिन् इति अभि + जन + घञ् अधिकरणे सञ्जायाम् = अभिजन race No इति because of the prohibition “अभि-घञीय” । अभिजन + सट्प् (सट्प्) प्रथमायास । (b) Kanva here refers to the diversion which will detract her attention from the separation—(1) The love of the husband, (2) The numerous engagements, (3) affection for child She will certainly feel the absence of her father when at ease But these will leave her no time to think of it

2 यदिच्छामि—Here he is anticipating future events See Tika Prof Gajendragadkar is unwilling to believe that Kanva had prevision of future events at this stage I think the pronouncement “दुष्कर्मनाहित तेजो” &c coupled with the fact that Anasuya and Priyamvada had kept perfect silence in the matter was enough to rouse the sage's curiosity and make him think thus disclosing all details

3 Prof G also asks “why did he [Kanva] not remove the root cause of all by sending the ring to the king ?” In answer it may be said that this does not necessarily imply absence of all knowledge, For Prof G concedes that the sage knew all after the pupils had gone back to the hermitage. But even then the sage did nothing in the matter. He could have at once got the ring back from the Rahu's belly and ended the misery of his daughter there and then

The fact is, why Kanva, a renowned sage, stood apparently indifferent is more than we laymen can guess. To us it is enough that Kanva's indifference makes way for Sakuntala's atonement for the sin [of insulting Durrassas], an atonement that purges her soul of dross and helps in its onward march towards perfection. Besides, without this indifference of Kanva as without Durrassa's curse we should have missed the beautiful scene of reconciliation drawn in Act VII !

शकुन्तला (सख्यावुपेत्य)—इहा दुवे वि मं समं एव
परिस्मज [इहा हे अपि मा सममेव परिव्रजेयाम्] ।

SAKUNTALA (Approaching the friends)—Dear, embrace me both of you simultaneously

सखी (तथा कृत्वा)—सहि, जइ राम सो राधा पच्च-
भिषाणमःधरो भवे तदा इमं अतणामहेघद्धिघं चहुलीयमं
दंवेहि [सखि, यदि नाम स राजा प्रत्यभिज्ञानमन्यरो भवेत्,
ततः तस्मै इदम् आत्मनामधेयाद्धितमहुलीयकं दर्शय] ।

FRIENDS (Doing the same)—Friend, if perchance that
king becomes slow at recognition, then show him this ring
stamped with his own name

शकुन्तला—इमिणा संदेहेण वो आकस्मिदग्नि [घनेन
सन्देहेन वामाकस्मितास्मि] ।

SAKUNTALA—I am startled by this suspicion of your-
self. सखी उपेत्य तयो समाप कृत्वा उभयोन्मुखादरा इति हेतो आह
'समं' दुदपत् पञ्च 'परिव्रजेयाम्' आलिङ्गितम् ।

सखीतः । 'यदि नाम' यदि सम्भावनेतत् 'स राजा प्रत्यभिज्ञाने' सन्देहे,
उदपूर्वेय मया इति शब्दे 'सन्दर' सिद्धिः, चक्षुष विमुख इति यावत् 'भवेत्'
'ततः तस्मै' इदम् 'आत्मन' यस्मैव राक्ष 'नामधेयेन' नाया 'वद्धित' सुद्धितम्
'अहुलीयकं' दर्शय ।

शकुन्तलेति । 'घनेन सन्देहेन' यदवा कृत्विनेपञ्चइया 'आकस्मिता' भेदः
'अग्नि'—इति भाविता विपक्षेऽप्याह । ["सन्देहः" (रा., म.)—"सन्देहेन"
(त., दि., न्या.)] ।

NOTES

1 तद्यै—“कर्मणा श्रममिदं—” इति कथ्यमाने चतुर्थो ।

2 सन्देहेन—The reading सन्देहेन also suits the context सम् + दिश् + घञ् सम्भि = सन्देह instruction सन्देह is शङ्का suspicion, ‘यदि मदेत’ in the speech above is शङ्का । Besides the speech following also refers to शङ्का (खेद पापशङ्की) । I therefore prefer सन्देहेन ।

सख्यो—मा भायाहि । मिथेहो पावमहो [मा विभीहि । स्नेहः पापशङ्की] ।

FRIENDS—Be not alarmed Affection suspects evil

शार्ङ्गरव —युगान्तरमारुह्य सविता । त्वरतामवभवती ।

SARNGARAVA—The sun has ascended another stage. Let her ladyship hasten

शकुन्तला (आश्रमाभिमुखी सित्वा)—ताद कदा एव भूयो तत्रोदण पेक्ष्मिन्म [तात कदा नु भूयस्तपोवनं प्रेक्षिष्ये] ।

SAKUNTALA (standing with her face towards the hermitage)—Father, when shall I again see the hermitage ?

काश्यपः—अयताम्—

भूत्वा चिराय चतुरन्तमहीमपत्नी

दौष्यन्तिमप्रतिरथं तनय निवेश्य ।

भर्ता तददितकुटुम्बभरिण सादरे

शान्ते करिष्यामि पट पुनरायमेऽस्मिन् ॥ १२ ॥

KASYAPA—Listen Having long continued as co-wife of the vast four sided Earth, having settled Daushyanti without a rival, you will again take residence in this tranquil hermitage with thy husband by whom the burden of relatives shall have been placed on him (Daushyanti)

सखावित्तः । ‘मा विभीहि’ माभीषी [अडित को मा-शब्द तदयोमे न लुङ्] ‘स्नेहः पापम्’ अतिष्ठम् ‘शङ्कते’ स्नेहान् आनष्ट रङ्गापदे न हि वन्द्यतायाः मूढमार्गः ।

याद्वैरवेति । 'सञ्चिता' इत्थं 'अनात दुग्' भावद्वयस्य प्रहरमित्यर्थः ["दुग् ह्यनातो दुग्त्वो" इति विश्व] 'आदृढ' प्राक् । दिनमन्त्रस्य प्रथमं प्रहरमतीत्य द्वितीयं प्रहरं इत्यर्थः । 'अतभवती' सान्द्रा शकुन्तला 'त्वरताम्' सत्वरं भवतु । ["दुगान्तरमादृढ" (रा., वि., म-)—'दूरमधिदृढ'" (त., न्या)] ।

शकुन्तलोति । 'आद्यमस्य अभिमुखा' सती 'स्थित्वा' समनात् निवृत्त्यः ।

भूलेति । अन्वयः—'चिराय चतुरन्तमहोत्सवस्यो भूत्वा, अद्यतिरयं तनयं दौष्टर्क्यं निवेद्य तदपि तदुत्तममरेण सत्तुं साई' शान्ते 'अकिन्' आद्यमे पुन पदं करिष्यसि । व्याख्या—'चिराय' चिरम् ['अथयमेतत्तरादकम्] 'अन्तरोऽन्ता' प्राक्भावा यस्या तदाविधाया समयाया इत्यर्थं 'मद्या' विपुलाया धरत्या 'सपत्नी भूत्वा', 'अविद्यमान' 'प्रतिरक्षो' विपक्षो यस्य तथाविध 'तनयदौष्टर्क्य' दुष्टस्याहजम् ['अज्ञातत्वात् नाम हिना सामान्येन दौष्टर्क्यशब्देन आदर्शः'] निवेद्य 'राज्ये' स्थापयित्वा, 'तकिन्' दौष्टर्क्यो 'अपित' निश्चित 'कुटुम्बानां आश्रयानां भव' भार पोषककर्म देन तदाविधेन 'भवां साई' पत्या सह 'शान्ते' 'शमप्रधाने' विषयचिन्तारहिते 'अकिन्' आद्यमे पुन 'भूयोऽपि' 'पदं करिष्यसि' स्थान सप्तमि ["पदं स्थाने विभक्त्या"] हैम] । परिचये वयसि पुत्राय राज्यं दत्त्वा भवां सह इडेव आरब्धकृतं करिष्यामि इत्यर्थः । [मूलम् (रा., वि., म-)—'भूत्वा चिराय सद्विदन्तमहोत्सवस्यो दौष्टर्क्यमतिरयं तनयं प्रह्य । तन्-सद्विद्विशितमरेण सहैव भवां राज्यं करिष्यामि पदं पुनराद्यमेऽकिन् ॥" (त., न्या)] ।

NOTES

1 विभीहि—भी + लोट् हि । 'माङ्ङि लुङ्' does not apply here The मा here is different from माङ् and gives लोट्, as in 'मा कुह धनजनयोधनगर्वम्' (see ante also)

2 दुगान्तर—&c *—दुग् is two It is usual to divide the day-time into 8 equal parts and attach a specific virtue to each. Two of these here probably make a दुग् । Then from sun-rise to about 9 A. M. is the 1st दुग्; the second extends from about 9 A. M. to 12 noon; and so on अन्यत् दुग् दुगान्तरम् another दुग् i. e. the 1st दुग् is already over and the 2nd has commenced.

■ (a) चतुरन्त &c —मही the vast one is the सपत्नी, she again not in part, but taken in her entirety (b) दोषनिम्—दुष्यन्तस्य अपत्य पुमान् इति दुष्यन्त + इज = दोषनि by the rule “अत इज्” । तम । (c) अग्रति &c —अतिरिक्त or प्रतिवर्ती रथ अग्र इति प्रतिरथ an antagonist अविद्यमान प्रतिरथो यस्य, तम् : (d) निवेद्य—नि + विद्य + शिच् + ल्यप् having settled रात्र्याभिवेदन is settling, in this sense निवेद्य occurs in “स निवेद्य कुशावत्या विपुनावाङ्, य वृक्षम्” —Raghu XV 97 Again विवाह is also settling निवेद्य has this sense in “निवेद्या सनाचा यन्त्र कन्या-सुपलम्पि”—Mahabb also “भवान् निवेद्य प्रथम ततोऽय मौम” —Ibid (e) तदपि त &c —Having left the kinsmen in his care, i.e. You two only will come If निवेद्य means विवाह then this epithet mentions, by implication, the coronation of the son For unless he is the king he cannot support the kinsmen But coronation is an important ceremony and should not be left to be inferred from a relatively insignificant affair which is honoured by direct mention It seems better therefore to take निवेद्य = राज्ञि अभिविद्य :

गौतमी—जाटे, परिहीयति गमनवेला । निवर्त्तयिष्ये पितरं । अहवा चिरेण वि पुनो पुनो एवा एव मन्त्रयिष्यति । निवर्त्तयिष्ये भव [जाते, परिहीयते गमनवेला । निवर्त्तय पितरम् । अथवा चिरेणापि पुनः पुनः एवा एव मन्त्रयिष्यते । निवर्त्तयता भवान्] ।

GAUTAMI—My child, the time for starting is being spent Send back your father Or even for long she will talk thus again and again Let your reverence return

काश्यपः—वत्से उपरुध्यते तपोऽनुष्ठानम् ।

KASYAPA—My child, the practice of penance is being obstructed

शकुन्तला (भूयः पितरमाश्रिया)—तव चरणकिमं ताद-
सरीरं । ता मा अदिमेतं मम किटे उक्कण्डु [तपश्चरणक्षयं
तातयरीरम् । तन्मा अतिमात्रं मम कृते उक्कण्डुस्र] :

SAKUNTALA (Again embracing her father)—Father's frame ■ emaciated by practice of penance So do not pine for me excessively

गीतमीति । 'गमनस्य वेला' समय 'परिहोयते' 'चोयते' प्रातरिव गमनस्य दुः-
स्वात् । 'पितर निवर्णय' आश्रय प्रति प्रेषय—इत्याह, काश्यप सवीथ आह—'एवम्'
पद्यान्तरे 'एवम्' शकुन्तला 'चिरंयापि' कालेन न विरता भविष्यति 'एवम्' ईदृशमेव
'पुनः पुनर्मन्त्रयिष्यते' । तत् 'भषान् निवर्णयाम्' आत्मना एव प्रतिगच्छत् ।

काश्यप इति । 'तपस्य चतुष्टयम्' आचरन् 'उपसृज्यते' क्षिप्रित भवति । तत्
प्रतिशामि । [उग्रपूर्वात् षष्ठि कर्मणि षट्] ।

शकुन्तलीति । 'तातस्य' गरीर तपसरक्षेण ह्रम्य 'जातम्' । 'तत् सम हति' सदीपि
[हति इत्यश्रयम् 'अतिभावम्' अत्यर्थ 'मा उत्कण्ठस्य'मा उत्सृजो भव ['उत्कण्ठस्य'
(म-)—'उत्कण्ठितुम्' ('रा-, वि-)] ।

NOTES

1. परिहोयते—परि + हा + षट्, ते कर्मकर्तरि । The cool morning
is passing

2 उत्कण्ठस्य—The reading उत्कण्ठितुम् seems bad in grammar.
Here also मा is diff. from माह ।

काश्यपः (मनिःश्वासम्)—

अमनेपरति मम शोकः कथं नु वत्से त्वया रचितपूर्वम् ।

उज्जहारि विरुद्ध नीयारबलिं विलोकयत ॥ २२ ॥

गच्छ । शिवास्ते पन्थानः सन्तु । (निष्क्रान्ता शकुन्तला
सहयायिनश्च) ।

KASYAPA—(With a sigh)—My child, how possibly can
my grief abate while beholding the offering of Nirara, pre-
viously made by thee, sprouted at the door of the cottage ?
Go, may the stages of thy journey be safe. (Exeunt Sakuntala
and the attendants)

महो (शकुन्तलां विलोक्य)—हृदी, हृदी अन्तरिदा

मउन्दला वनराईए । [हा धिक्, हा धिक्, अन्तरिता शकुन्तला वनराज्या] ।

FRIENDS (Watching Sakuntala)—Alas ! Alas Sakuntala
hidden by the line of forests

काश्यप इति । 'निशासीन' दुःखनिशासीन 'मह' आह । शममिति । अन्वय-
—हे वनसे त्वयाचितपूर्वम् उटजशरि विहट नीवारवनि विलीक्यत मम शोक
कथं नु शमनीयति । व्याख्या—हे 'वनसे त्वया पूर्वम्' इत आह, 'रहित' विहितम्
["भूतपूर्वे चरट्" इति निह्न यान् पुर्वशब्दस्य परनिपात] उटजशरि पर्यभासाया '
'शरि' प्रविष्टे एव 'विहटम' अह रितम् [अत सदैव दर्शनपथे स्थिता कारकम्]
'नीवारमय वनि' पूजोपहार 'विलीक्यत' पगदसो 'मम शोक' ताप 'कथं नु' कथं-
मपि न [इति काकु] 'जम' शान्तिम् दृष्यति शमिष्यति [गमनाशब्द इधातो लट्] ।
इयद्दिनं या मम वनिकर्मणि साक्षात् स्थितासीत् सा नता, इत्यनिय आरित कथं
शोक शमनीयम् । ["हारि विहटम" (वि-)-"वारविहटम्" (रा ल-, व्या-, म-)] ।

गच्छेति । 'ते पयान' दिने दिने गन्तव्या अव्यय [प्रतिदिन भिन्न इति
बहुवचनम् । अत्रिच्छिते भिन्नत्वं तु एकवचनमेव । "शान्दानुशूलप्रवणश्चित्रश्च
पया' इति यथा) ॥ ('शकुन्तला निष्कान्ता मृदयाशिनय' अनुचराय निष्कान्ता
इति लिङ्गवचनविपरिवासेन योजनीय) ॥

सुख्यारिति । 'हा धिक्' इति आत्मनी भाग्य निन्दत । 'वनराज्या' कानन-
श्रेण्या 'अन्तरिता' व्यवहिता अदर्शनीया जाता । ["अन्तरिता" (त-, व्या-)—
"अन्तर्हिता" (रा-, वि-, म-)] ।

NOTES

1 उटजशरि—The force is that the grains have sprouted at the very threshold of the hut Whenever I enter, they remind me of you So how can I cease to be sorry ?* Thus शरि requires emphasis It should not therefore be in the middle of a compound as in the reading उटजशरिविहटम् । It

does not lose prominence when it is last in a तनुवृद्ध, because
 “उत्तरपदार्थं प्रधानतनुवृद्धः”—a तनुवृद्ध has its last member prominent

2. गच्छ—You go. I will manage my grief somehow. Indicates deep emotion.*

3. चनरिता—चनर here means चनडि screen. चनर कञ्चालिका इति चनर + रतच् screened

काश्यप. (सनि म्नासम)—अनसूये गतवती वां सहधर्म-
 चारिणी । निगृह्य शोकमनुगच्छ माम् (सर्वे प्रस्यिताः) ।

KASYAPA (With a sigh)—Anasuya, your fellow worker in religion has left. Having checked your grief, follow me. (All start to go)

उभे—ताद, सउन्दलाविरहितं सुखं विष तपोवनं प्रविशामो
 [तात, शकुन्तलाविरहितं शून्यमिव तपोवनं प्रविशाम] ।

BOTH—Father, without Sakuntala we are entering as it were a vacant hermitage

काश्यप इति : ‘सह’ एवम् धर्मं ‘चरति’ या सा रतवती । ‘शोकं निगृह्य’ निगृह्य ‘मामनुगच्छ’ चिरमिव कदमव स्थिता । तदेहि चान्दम याम । ‘प्रस्यिता’ प्रस्यितुमारब्धा [आदिकर्मणि क्] । [‘अनुगच्छ माम्’ (वि)—‘मामनुगच्छतम्’ (त- , या)—‘अनुगच्छत मां प्रस्यितम्’ (रा- , म)] ।

उभे इति : ‘शकुन्तलाविरहितं’ विवृक्तं ‘तपोवनं शून्यमिव’ अनङ्गीकृतं ‘प्रविशाम’ [“तपोवनम्” (त- वि , या)—“तपोवनं कदम्” (रा- , म-)] ।

NOTES

1. (a) रतवती—The emotion here reaches its climax *
 (b) सहधर्मं &c.—धर्मं चरति इति धर्मं + चर + चिनि ताच्छेप्ये = धर्मचारिणी । सह धर्मचारिणी । सहसुपेति समासः । Refers to शकुन्तला । (c) अनुगच्छ—Kasyapa generally ignores प्रियवदा । * Compare चनसूत्रे, चल इतिता-
 Ante Also see Introduction.

काश्यापः—स्नेहप्रवृत्तिरेव दर्शनी । (मविमर्गं परिक्रमा)
हन्त भो, शकुन्तलां पतिकुलं विष्टञ्ज लब्धमिदानीं स्वास्थ्यम् ।
कुतः—

अर्था हि कन्या परकीय एव तामद्य सम्भ्रंष्य परिग्रहीतुः ।
जातो ममाय विगद-प्रकामं प्रत्यर्पितन्यास इवान्तरात्मा ॥२३॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KASYAPA—The flow of the affection shows it thus (Going round thoughtfully) Heigh Ho ! Ease has now been attained by me after having sent Sakuntala to her husband's abode (You ask) why ? Because a daughter is indeed another's property To-day having sent her to her husband, this inner self of mine has become perfectly serene like one who has restored a deposit (Exeunt all)

काश्याप इति । 'स्नेहस्य प्रवृत्तिः प्रवाहः 'एव दृश्यते' या तथाविधा [अनाह-
शेषिणि] । 'विमर्गेन' चिन्तया 'सह परिक्रम्य' वाह । 'हन्त' इवे 'भो' इत्या-
भितुषि । 'शकुन्तलां प्रतिकुलं' पतिकुलं 'विमृज्य' स्पर्शे 'इदानीं स्वास्थ्यं' स्वभावी
'लब्धम्' । इदम् कालं वाह प्रहृष्टो स्थितः अभुता तु प्रहृष्टिमापन्नः ।

अर्थ इति । अन्वयः—हि कन्या परकीय एव अर्थः । अत्र मम अन्तरात्मा अद्य
ता परिग्रहीतुः स प्रीत्य प्रत्यर्पितन्यास इव प्रकामं विगदो जातः । व्याख्या—'हि' यत्
'कन्या' दुहिता 'परकीय एव' परस्य अन्वयः एव ["कुञ्जस्य परस्य च" इति द्वे
कुक्] 'अद्य' धनम् । कन्या हि परस्य अन्वयः निक्षेप [तथा च भवति —
"कन्याया परार्पिता मतेव"] । 'अत्रम् एव "मम अन्तरात्मा" आभ्यन्तरं स्वस्वपदं अत्र
तां न्यासयत्वा कन्यां परिग्रहीतुं' परिग्रहेतुं 'सम्बन्धे' 'सम्प्रेष्य' विष्टञ्ज 'प्रत्यर्पितं'
नियतित 'न्यास' निक्षेपो द्वे तथाविधे 'इव प्रकामम्' अन्वयः विगदं प्रमथो
'जातः' । परधनरक्षचिन्तया इन्द्रिजमप्रसन्नं चेत् अद्य प्रसन्नः जातम् । [मूलम्
(रा-, वि, म-)—'जातोऽपि सद्यो विशदान्तरात्मा चिरस्य निक्षेपमिदार्पयित्वा'
(रा-, न्या-) ।

निष्क्रान्ता इति । 'सर्वे' अभिनेतारो वना 'निष्क्रान्ता' ।

NOTES

1 (a) खेद &c.—खेदस्य प्रकृति your affection for Sakuntala.
 (b) एव दर्शनी—एवम् + दृश् + दिव + दिनि कर्त्तरि exhibits in this light.
 There are people, plants, and every thing as before in the hermitage ; Sakuntala alone has left. (Yet you see it vacant. Your affection for the departed makes it so to you.

2 हि—Expresses हृत् । My mind is at ease because I have restored the trust property.

चतुर्थोऽङ्कः—FOURTH ACT.

पञ्चमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्यासनस्यो राजा विदूषकश्च) । विदूषकः
 (कर्णं दत्त्वा)—भो वधस्य सङ्गीदशालन्तरे अवधारणं देहि,
 कलविशुद्धाय गीदीय सरसजोभो सुणीभट्टि । जाणे तत्तद्दोटी
 हंसवदिष्या वक्षपरिभञ्जं करोदि त्ति [भो वयस्य, सङ्गीतशाला-
 न्तरे अन्धानं देहि, कलविशुद्धाया गीतः स्वरसंयोगः श्रूयते ।
 जानि तत्रभवती हंसपादिका वर्णपरिचयं करोतीति ॥

(Then enter the king and Vidushaka on seats). VIDUSHAKA (Listening)—O Friend, direct your attention to the interior of the music-hall Vocal performance of sweet and chaste song is being heard I think that Her Highness Hamsapadika is cultivating the acquaintance of melodies.

राजा—तूष्णीं भव यावदाकर्णयामि ।

KING—Keep quiet while I listen.

विदूषक इति । 'कचं दत्त्वा' अवनममिनीत् । 'मङ्गीतशालाया' तीर्थ'तिक-
भवनस्य 'अमरे' मध्ये 'अवधान देहि' मम प्रेरय । 'कला' च 'विगुडा' अनवद्या
च या 'गीति' तस्या भवरेच' कच्छ'वनिना मयोग' मधुरा विगुडा च गीति कण्ठेन
सीर्यमाना 'युग्मे' [ग्रन्थेति कमणि लट्] । 'आने' मध्ये तवमवती हृद्यदिक्का'
सदाश्या राश्री 'वन्द्य' गान'क्रियाया । 'परिचयम्' अन्त्यास 'करोति' ।

गच्छेति । 'यावन' यनकालम् अहम् आकृष्टवानि गीति ग्रन्थेति तावत् 'तर्था'
'भव' लोचनवक्ष्यम् ।

NOTES

1 Summary — अर्धकदा कार्यं विनाशो ज्ञानो दुष्कल एवमेव विदूषकैश्च
सह स्थित सङ्गोत्थानाया उद्यमो कामपि कथमोत्तिष्ठामग्र्येति । स च नाधिकार्यं
विदूषक प्रेषितवान्, अकुलशया च सह कच्छपरिचया प्राप्ता , तैत्तिरीयतन्त्रोऽपि
रान्ता अदोषवत्तर्कता अकुलवाङ्मनस्य नरकवत् । सा तु अभिधानेनाह लीयतेन
आरजानि इति यावत् इति परावृत्ति तावत् यस्या हृष्टा चङ्गुलिः । ततः सा त
वृधयिन् रक्ष्य किञ्चिन् तर्हि नमस्कृतम् । तदप्यसौ शायम'हृष्टा अपूर्वमिव मीने ।
एव इति तर्क'व ता परिचयम् आग्रनवासिनी निवृत्ता अपि वदती अप्रसन्न परिचयदा
पुरोहितान् समर्पिता राज्ञा । गानमवसानम् सङ्गपुरीषस्य निर्गतान् वा कापि अतीति-
मनो स्त्रीमूर्ति' उत्पद्य विहायका जगाम ।

2. वरपरिचयम्—वचं is गीतक्रम melody, "वचं खर्चं वने" इति प्रमुक्त्य
"मिहि गीतक्रमे चित्" इत्यादि है ।

■ (a) यावत्—अवधी । See Tika Or अवधारणे । "आकृष्ट'व'व्येव
इत्यर्थ' । (b) आकृष्ट'वानि—या सन्दर्भ कथं न ग्रहामि इति अ + कृष्ट + विच्,
लट्, मिच् = आ + कृष्टि (नाम धातु) लट्, मिच् = आकृष्ट'वानि । This is by
the Varttika "शातिरुटिकान् धात्वर्थे वचनम् इष्टवत्" as in अर्थेन समवति
अवर्तति ।

आकामि (गीयते)—

अहिणवमहुलोलुलो तुम'-तह परिचुम्बिष चुअमच्चरिं ।

कमलवमडमेत्तणिअ दो महुजर विसुमरिदोसि थं कहं ॥१॥

[अभिनवमधुलोलुपस्त, परिचुम्ब्य चूतमञ्जरीम् ।

कमलवसतिमात्रनिर्हतो मधुकर विष्मृतोऽस्येनां कथम् ॥]

IN THE AIR (Song)—Ever longing after fresh honey,
O Bee having kissed the mango blossom like that how have
you forgotten her, being satisfied with a mere sojourn inside
the lotus

राजा—अहो रागपरिवाहिणी गीतिः ।

KING—O how overflowing with emotion is the song !

विदूषकः—किं ताव गोदीए अबगदो अकुरत्यो [किं तावत्
गोत्या अवगतः अक्षरार्थः] ।

VIDUSHAKA—Has the meaning of the words of the song
been really grasped by you ?

अभिधीति । अथ — ई मधुकर, अभिनवमधुलोलुपस्त चूतमञ्जरी तदा परिचुम्ब्य
कमलवसतिमात्रनिर्हत सन् कथमेना विष्मृतोऽसि । व्याख्या—ई 'मधुकर' धमर [भो
राजन् इति व्यङ्ग्यम्] 'अभिनवस्य' नूतनस्य अनास्वादितरसस्य इत्यर्थं 'मधुन' पुष्परसस्य
[प्रणयरसस्य इति व्यङ्ग्यम्*] 'मोलुप' अभिभाषो 'त्व' चूतस्य सहकारस्य 'मञ्जरी' नव-
जातम् अनास्वादितरसं सुकलम् [नव्यीवनां नाम इति व्यङ्ग्यम्*] 'तदा' तेन प्रकारेण
भावप्रकटपूर्वकमित्यर्थं 'परिचुम्ब्य' उपभुज्या 'कमले' प्रफुल्ले पद्मे [गतप्रायदोषनाया
दीव्या वसुमत्याम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'वसतिमात्रेण' वासमात्रेण [दीव्योपाह्वय्यमात्रेण
इति व्यङ्ग्यम्*] ॥ मधुव्य सकादि । 'नानेन समासः । 'अयन्तु समस्यन्ते एव' इति
भोजीकरीत्या समासः] 'निर्हत' सुखित सन् 'कथ' किमर्थम् 'एनां चूतमञ्जरीम्'
[नाम् इति व्यङ्ग्यम्*] 'विष्मृतोऽसि' न करसि [गोण्याहत्या गत्यदस्तात् कर्त्तरिणः] ।

राजति । 'रागस्य' प्रीतिः 'परिवाह' निर्गमनम् अस्ति यस्या तादृशी, 'राग'
प्रीतिः परिवाहयति' समन्तात् नि सारयति या तादृशी वा, 'गीतिः' । अत्र गायिकाया
भाव स्पष्टमुपलभ्यते इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'अपराधान् अपर्य' गृहोऽभिषन्ध 'अवगत' यात 'किम्' ?

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

to रमपादिका herself Hence there is no णिच् । Compare “रममिहंने कथेति राम रामको” when कथेण though done by others is attributed to the रामको and there is no णिच् । (d) जिह्वलङ्के—The construction is जिह्वलङ्के गृहीतस्य not जिह्वलङ्के तावत्मानस्य । (e) चम्परा —चम्परा is usually feminine plural, but singular is also used “आप सुमनसो वर्षा चम्पराक्षकता समा । एने भिगा बहुलं सारिकलं प्पाचर-मदम् ।” एका चम्परा, एका सिकता —are seen in the Bhashya (d) वीत-रागस्य —वीत विगत राग त्रिषयवाचना द्रष्टव्यं तस्य । (e) मोक्ष —मोक्ष + णिच्-स्तार्थि (चुरादि) + चच् or चज भावे—मोक्ष release also emancipation (in the case of वीतराग) ।

४ नागरिक &c —नगरे निवृत्त or भव इति नगर + ठक् or ठप् = नागरिक a citizen Here the word implies “cleverness” प्रावीण्यम्, The proper affix is then वृज् by the rule “नगरात् कुतसनप्रावीण्ययोः” (That would give नागरक् । But all editions read नागरिक । Raghava seems to avoid the difficulty by taking नागरिक इति as पारिनादिक for a peculiar gesture in which the wrist is made to drop, the index and middle fingers are bent, and the hand is shaken in ridicule. Thus ‘नागरिक इति विपताकस्य मध्यमजंजीभ्या वक्राभ्यामधी-मुक्ष कम्पिताभ्याम् इत्यत्र’ । This may save the grammar but it sacrifices the sense

विदूषकः—का गद्दे [का गति] ।

VIDUSHAKA - No help

राजा—(आत्मगतम्) किं तु खलु गीतार्थमाकर्ण्य दृष्टजन-विरहाद्विषेऽपि बलवदुत्कण्ठितोऽस्मि । अथवा—

५/ रमाणि वोच्य मधुराश्च निगमा शब्दान्
पर्याप्तसुको भवति यत् सुखितोऽपि व्रन्तुः ।
तच्चेतसा स्मरति नूनमबोधपूर्वम्
भावस्थिराणि जननान्तरसौहृदानि ॥२॥

(पर्याप्तसुखस्तिष्ठति) ।

KING (Aside)—Why indeed, even without separation from my desired person, am I so powerfully moved on hearing what is sung ? Or that a creature, though happy, becomes agitated on beholding the beautiful, or hearing sweet sounds is nothing but that it unconsciously recalls with its mind likings of previous births that are permanent through association (i.e. Vasana) (Continues agitated)

राजैति । किं प्रश्नः । 'तु' वितर्के । 'खलु' अवधारणे । वितर्कगर्भं प्रश्नः । उत्कृष्टाद्ये अवधारणम् । 'गीतम्' अर्थः वस्तु 'गीतस्व'गानस्य 'अर्थः' वस्तु वा 'आकर्षणं' इष्टजनेन प्रियजनेन 'विहरात्' वियोगात् 'हृत्तेऽपि' विवेकः 'किं तु खलु वलवत्' अव्यर्थम् 'उत्कृष्टितोऽपि' विचिन्तितोऽपि । उत्कृष्टाद्ये निश्चयः । तत्कारणं प्रति वितर्कगर्भं प्रश्नः । आद्येन विस्तृतशकुन्तलाज्ञानं चाह "इष्टजनविरहाहृतेऽपि" इति । एतद्वि वक्ष्यमाणश्लोकोक्तम् "अबोधपूर्वम्" शकुन्तलावरणम् ।

रम्यापीति । अन्वयः—जन्तु सुखितोऽपि रम्यानि वीक्ष्य मधुरान् शब्दान् निश्चय्य च पर्युत्सुको भवति इति यत् तत्तद्गुणं भावस्तिरादि जननान्तरसौहृदानि अबोधपूर्वं चेतसा स्मरति । व्याख्या—'जन्तु' यः कश्चित् जीवः 'सुखितोऽपि' सज्जातसुखोऽपि, सुखमनुभवन्नपि [तारकादिस्वादितच् प्रत्ययः], रम्यादि' मनोहराणि वस्तूनि [विदेयण-मात्रप्रयोगो विमर्श्यप्रतिपत्तौ] 'मधुरान्' कृशान्, 'शब्दान्' निश्चय्य च' सुत्वा च पर्युत्सु-सुखं' उत्पन्ना भवति इति यत् तत्तद्गुणम् असमर्थं भावेन 'स्मरति' च, वाचनया इत्यर्थः 'स्तिरादि' अपरिहार्यादि* [यथा—'भावे' हृदये स्तिरादि' वस्तूनां] 'जननान्तरस्य' पूर्वजन्मस्य सुहृदयस्य भावाः 'सौहृदानि', प्रियाणि [अथि हृदभावाः ; आदिर्हृदि] । अनर्थे हृदभावे तु सम्भवः सौहृदानि । आद्ये "अपि परतो हृदभावाः", द्वितीये "सिद्धे हृदभावे अर्थः" इति विवेकः । सुहृत्सुहृदयशब्दौ हावपि युवादिषु पठ्यते ; ततः भावे अर्थः] 'अबोधपूर्वम्' अज्ञातपूर्वं यथा तथा 'चेतसा' मनसा स्मरति, अज्ञानम् स्मरति । अतिसमासः भवति अस्तिविषयस्य तु बोधो न जायते । अन्ये पूर्वजन्माणि मया गीतानुयायि किञ्चिदनुभूतं नाधुना तत्स्वरूपमुपलभ्यते । अतिसिद्धमनुहा-हमेवमुक्तं । वस्तुतस्तु शकुन्तलायया स्मृतिस्तेन अज्ञाता, मायाय च शकुन्तला ।

NOTES

I (a) अभिनव &c — गृहिंते लुण्ठति लुप् + यङ् + चच् कर्त्तरि = लोलुपः greedy अभिनव मयु fresh honey कर्मघा—। तस्य लोलुपः । (b) तथा—
 तेन प्रकारेण, i.e. with such ardour (c) कमल &c — कमल is a full-blown lotus It suggests dearth of honey * कमले वसति कमल-
 वसति sojourn in = lotus गृहसुपेति समासः । सा एव कमलवसतिमावम्
 mere sojourn &c — नित्यसमास — मयूरस्य सकादि । येन निरुत । इतत्— ।
 According to Bhoja, words of the तिष्ठदगु and मयूरव्यस्य class
 my lead in a compound 'भीजसु न चानेन समास इति वचनात् अयमर्थो न
 सह समस्यत एव इत्याह मयूरव्य सक्रिय इति' — Vardhamana in the
 Ganaratnamahodadhi (d) विष्कृत — वि + कृ + क्त कर्त्तरि वक्ष्यमाने
 अथ भगवा गमनम् । Hence, मयूरव्यस्य कर्त्तरि क्त ।

राजा (स्मितं कृत्वा)—महत्कृतप्रणयोयं जनः । तदस्या
 देवीं वसुमतीमन्तरेण महदुपालम्भनं गतोऽस्मि । मये माधव्य,
 महदनादुच्यतां हम्पादिका निपुणमुपालम्भोऽस्मीति ।

KING (With a smile)—This person is one to whom love
 was made only once Hence I have received her sharp rebuke
 with reference to queen Vasumati Friend Madhavya, let
 Hamsapadika be told in my words that I am cleverly
 censured

विदूषकः—जं भवं अणवेदि [यत्भवान् आज्ञापयति]
 (उवाच) भी वयस्य गृहीतस्य ताए परकीएहिं हत्येहिं मिह-
 गडय ताढीग्रमाणम् अक्षराए बीदराग्रस्य विष णत्थि दाणि मे
 मोक्खो [भी वयस्य, गृहीतस्य तथा परकीयेहस्तैः शिखण्डके
 ताद्यमानस्य, अक्षरसा बीतरागस्येव, नास्तीदानीं मे मोक्षः] । १५

VIDUSHAKA—What Your Highness commands, (Rising)
 For me, O friend, held by the hair with other's grip and

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

being beaten, there is no escape now, as of a passion-less person held by a nymph.

राजा—गच्छ नागरिकवृत्त्या संज्ञापयेनाम् ।

KING - Go tell her after the fashion of a jelly person.

राजेति । 'अथ जन' एष दायिका 'सकृत्' एकवार 'कृत' मया दर्शित 'प्रचक्षी' यकिन् तदादिषु । 'तत्' तदात् दृढमवस्थान् यत् विष्कृतत्वात् 'देवी' वसुमतीम् 'अन्तरेण' वसुमतीमनिलया 'अथा' वसपादिकाया [हृदयोगा कर्त्तरि षष्ठी] 'महत्' कठोरम् 'उपालम्भ' तिरस्कार 'गतोऽस्मि' । 'निपुणम्' अतिबुद्धिमान् उपालम्भोऽस्मि इति महत्तमात् महत्तमवस्थया [व्यवस्थोपे कर्मणि दसमी] 'उच्यतां वसपादिका' ।*

विदूषक इति । 'तया' वसपादिकाया 'परकोटं' सखीप्रभृतीनां 'इत्तं' प्रियवचनं चूडायां 'गृहीतस्य' धृतस्य तत 'ताम्रमानस्य' मी इदानीम् 'अस्तरसा' [भाष्यप्रयोगात् एकात्वेऽपि] 'गृहीतस्य' 'वीतरागस्य' 'अनासङ्गस्य' प्रयान्तस्य इत्यर्थं 'इव' मीमांसा 'हुति' इत्यात् सकाराच्च लिङ्गुति 'नास्ति' । यथा अस्तरसा गृहीतो योगी विपश्यते तथा अहमपि तथा इत्यर्थः ।*

राजेति । 'नागरिकस्य' नगरवासिनो जनस्य 'वृत्त्या' व्यवहारेण, विदग्धाचार्येण सरसवाक्प्रयोगेण इत्यर्थं 'एतां मयाप्य' । मधुरया वाचा अनुकूलिता एषा न कृष्यति ।*

NOTES

1. (a) कृतम्—Vidushaka's simplicity, as evinced by the question, brought the smile (b) सकृत् &c—सकृत् is an अव्यय meaning एकवारम् once, प्रचक्षी = याज्ञा, i.e. love. (c) "देवीम्—This is the form of speech for a कृताभिवेको queen—"देवी कृताभिवेकायाम् इतरासु च भक्षिनी ।"—Darpana "अनुरागान्तरेण दुःखे" इति द्वितीया । (d) अन्तरेण—An अव्यय meaning "with reference to" as in "अवनमनरेण कौटुम्भीऽस्या दृष्टिरास्य."—Act II

2 (a) गृहीतस्य—गृहीत is seized, also ensnared (in the case of वीतराग) The गृह्य is by attendants By उपचार this is attributed

{ "पद्यान्तसुको भवति" (तन्, न्या-)—"पद्यान्तसुको भवति" (रा- वि, म-)] ।
 'पर्यायक' उच्यते 'तिष्ठति' ।

NOTES

1 (a) आकण्ठः—आ सम्बन्धं कर्त्तुं गृहीत्वा इति आ + कर्त् + लिच् + लाप् ।
 कर्त्तुं गृहीत्वा कथयति ■ like कथनं यमयति चतुर्थति &c—See Ante.
 (b) * इत्जन &c—This उत्तकम्पा ■ exactly like what one feels
 under इत्जनविरहः । But दृष्टन्त does not recollect इत्जनविरहः in
 the present life Hence the explanation is sought in incidents
 of prior life in the verse following Compare—"वासनाद्यमपह तत्
 परं यावत् स्मृतसुषोषलोका नः । उच्यते प्रथमजन्मवैष्टितान्तरवत्तुम् अभूत्
 वाचनम्" —Raghu

2 (a) * वीतसा — All करक is वीतसा । Why then mention
 वीतसा ? Is वीतनं च्युति possible ? The poet seems to mean—तस्य
 वीत (वित्त) कथयति, न तु न कथयति । (b) जननान्तर &c—सुहृदयस्य भावा इति
 सुहृदय + चच् । Here when we attach चच् we do not get इत्
 preceding Hence the rule "इदमभिसिद्ध्यन्ते पूर्वपदस्य च" does not
 apply The चच् gives आदेशः and इदय changes into इत् by the
 rule "इदयस्य इत् लिख्यदध्यासेन" । If however we say सुहृदो भावा
 we have सुहृत् + चच् in which चच् comes after इत् । This will
 give उभयपदवृत्ति resulting in सौहृदः । The first differs from this
 in the fact that there इत् appears after चच् has come in Both
 सुहृदय and सुहृत् are of the युवादि class and चच् is available in the
 sense भाव or कर्म by the rule "इत्यनात्तयुवादिभ्यश्च चच्" । The इतिकार
 does not however, recognise the form सौहृदः । अन्त्ये जननं जननान्तरम्,
 मरुत्य सकादिः । तस्य सौहृदः । तानि । Words of the मरुत्य सकादि
 class may lead in a कर्मधा—according to भोज supported by वङ्-
 मन् (see Ante) Hence जननान्तर may be compounded with सौहृदः ।
 But the भाव्य uses the compound अनर्थान्तर in which पर्यायक does
 not lead This seems to raise doubts as to whether समान with
 अनन्तर should be treated as falling under मरुत्य सकादि ।

* Adopted by Prof. Gajendragadkar

3 Reading —The reading पयुःतनुकोभवति implies चमूततनुभा by चि । But the person who is सुखित is undoubtedly चपयुःतनुः । Hence सुखित gives all the meaning of चि and something more चि is therefore not available—वाक्येन चर्चसा उक्तवान् चभाव इत्यदसि । पयुःतनुको भवति is better N B —The sloka seems to be an echo of "मनो हि जननान्तरमस्ति नम" —Raghu VII

(ततः प्रविशति कञ्चुकी) । कञ्चुको—अहो नु छनु ईदृशीमवस्था प्रतिपन्नोऽस्मि ।

आचार इत्यधिकृतेन मया गृहीता

या वेत्तयष्टिरवरोधगृहेषु रात्रि ।

काले गते ब्रह्मतिथे मम सैव जाता

प्रस्थानविक्षेपगतेरवलम्बनार्था ॥ ३ ॥

मोः, काम धर्मकार्यमनतिपात्य देवस्य । तथापि इदानी-
मेव धर्माभिनादुत्थिताय पुनरुपरोधकारि कण्वशिष्यागमनमस्मै
नोत्सहे निवेदयितुम् । अथवा अविश्रमोऽभ्यं लोकतन्त्राधिकारः ।

भानुः रुक्मदयुक्ततुरङ्ग एव रात्रिन्दिवं गन्धर्वह, प्रयाति ।

शेषः सदैवाहितभूमिभार षष्ठांशवृत्तेरपि १६ एयः ॥४॥

यार्वाचनयोगमनुतिष्ठामि । (परिक्रम्यावलोक्य च) एय देव —

प्रजाः प्रजाः स्वा इव तन्त्रयित्वा निषेवते श्रान्तमना विविक्षन् ।
यूयानि सञ्चार्य रविप्रवत्, शीत दिवा स्थानमिव द्विपेन्द्र ॥५॥

(उपगम्य) जयतु जयतु देव । एते खलु हिमगिरिरूपत्व-
कारणवामिन, काश्यापसन्दे शमादाय सस्त्रीकास्तपस्विनः संप्राप्ताः ।
श्रुत्वा देव, प्रमाणम् ।

(Then enters the Chamberlain) CHAMBERLAIN—Alas !
Am I indeed reduced to such a state ? Employed in the inner

apartments of the king that very cane-wand which was taken up by me as custom, has a long time having elapsed, now become useful for the support of me whose gait is unsteady when walking Well, it is true, religious matter must not be delayed by his Majesty But still I dare not repeat to him, who has just now left the judgmentseat, the arrival of Kanva's disciples which is sure to cause fresh bother Or, ceaseless in the task of protecting the world The sun has his steeds yoked but once Night and day, courses the wind, Sesha indeed has the burden of the world placed always on him Of the enjoyer of the sixth part too this is the characteristic Well I do my duty , Walking round and beholding) Here is Sire enjoying solitude with his mind fatigued after having guarded his subjects as his own children like a majestic elephant enjoying a cool place, heated by the sun after having led his herds in the day-time (Approaching) Prosper O Sire, Prosper ! Here indeed have arrived with ladies, ascetics, living in forests in the valley of mount Himalya, bearing Kasyapa's message Having heard Sire will decide

कचुकीति : अन् पुरन्दासु नृणां इहा ब्राह्मण कचुकीति कथ्यते । 'अहो' कीदृ इहमीममस्यान्' एव विधा दृष्टा 'प्रतिपद्योर्स्थि' ब्राह्मण्य । जरायन इति छिद ।

आचार इति । अन्वय — राजा अन्वययद्देवु अधिजनैः सदा आचार इति या वैवर्धनो, होता, सा एव बहुतिथे काले गत प्रत्यानविहवन्नमसं अवलम्बनाया जाता व्याख्या—'राज' दीरवत्य नृपते 'अवरीधनृदेवु अन् पुरन्दिरेषु 'अधिजनैः' नियुक्तान् मग आचार इति अधिकारचिह्नमित्तेता (इति = इतो अन्वयम्) "य वैवर्धति " इतिमदस्य 'गृहीता' स्वीकृता, स्वाकर्मणि नियुक्ता जनी दख नृहीयान इति चेता यी दली मया गृहीत 'सा एव' आचारगृहीता सति, यद्वा पुरी 'बहुतिथे' [पूरणे उत्पृ. । तिथुगागमय] 'कान्ते' सते अतीन सति अथ जरसा प्रत्याने गमने 'विकृता, विह्वला सत' पादलेपी दस्य तथार्थिकम् 'नम अवलम्बन' धारण, पतन-नवावधिमय्य, 'अन्' प्रयोजन विसा तथार्थिधा 'जाता' ॥ प्राक् आचारार्थं अथ तु अवलम्बनार्था इत्यन्वयम् । ["अ धनन" (२- ५-)— 'अवहितेन' (१- वि

(म) ॥ “अवलम्बनार्था (रा., वि.)—‘अवलम्बनादेम्’ (म)—“अवलम्बनाय” (त., न्या.)] ॥ भी इति । ‘भी’ इति लल्लुङीन स बोधनम् । धर्मकार्यं देवस्य राष्ट्रं (‘हत्याना कर्त्तारवा’ इति वही) अतिपातन कालोपेय योजयितुमशकम् ‘अनतिपात्य कामम्’ इत्यभ्युपगम्यम् । राष्ट्रं संव्यस्ये धर्मकार्यं विलम्ब न मद्भने इति सत्यम् । ‘तथापि’ अमतिपात्यत्वेऽपि ‘इदानीमेव’ अक्षिरमेव ‘धर्मासुनात्’ विचारासनात् ‘उत्थित य अन्ते’ पुन उपरोधकारि’ पीडाकर कक्षाशय्यागमन निवेदयितु न ‘उत्सृजे’ न शक्नोमि । ‘अद्यथा’ पदाक्षरे ‘अद्य लोकेषु सुधनस्य ‘तत्त्व’ धारय, रक्षा इत्यर्थे (तत्र कुटुम्बधारणे इति पुरादिषु) स एव ‘अधकार’ ‘निर्गम’, स ‘अक्षिपमानो विप्रमो’ निर्व्यापारस्थिति यस्मिन् तदार्थाधी भवति (नोदातोपदेशस्य भान्तस्यान, चमे ” इति अग्नि घञि कुट्टाभावः) । [‘अ वयम्’ (रा., वि. —“अविश्राम” (म)—“कतो विद्यामी लोकापलागाम” (त., न्या.)] ॥

भानुरिति । अन्यथ—भानु सङ्गच्छतुरङ्ग एव । तन्मवङ्ग रात्रिर्नदिव प्रयाति । शिव सदैवाहितभूमिभार । घटाशङ्कतेरपि एव धर्म । वाखा—भानु’ दिवाकर मङ्गत’ एकवार युजा रथे व्यापारिता ‘नृणां’ अथा यस्या तादृश ‘एव’ भवति । सतत रथस्य एव भोक्तान प्रजा भभासयति चक्षुर्मपि न विश्राव्यति । तन्मवङ्ग’ वायु ‘रात्रौ च दिवा च’ (‘अचतुरविचतुर—इति लिपात्) अविश्रान्त ‘प्रयाति’ प्रवहति । ‘ये’ नागराज सदैव आश्रितमेव आहित’ स्थापितो ‘भूमि’ वृष्टिस्था ‘भारो’ यस्मिन् तादृशो भवति । ‘घटाश’ वही भाग ‘इति’ जीवनीपाथो यस्या राष्ट्रं ‘अपि एव. अनन्तरात् सदैव धर्म’ एव ‘धर्म’ । राजापि “सदैवाहितभूमिभार” इत्यर्थः । (एव तन्मवङ्गशब्देन वायी शटाशङ्कतिशब्देन च रात्रौ निर्द्वेष्ट अक्षिचित्कर. तन्मवङ्ग इति कण्ठश्लोकोपकारप्रतीति स्यादा । घटाशङ्कतिरिति तु आक्षेपकार स्फुट एव । तच्च भोक्तृत्वाधिकारप्रस्तावे अशकरविकम् । प्रविशोऽयं श्लोकः ?) ‘निर्गमम्’ आत्मकम् कण्ठशिष्यागमननिवेदनम् इत्यर्थः, ‘यावदनुतिष्ठामि’ करोष्वेव (यावद्वधारणे) ।

प्रजा इति । अन्यथ—एव देव स्या प्रजा इव प्रजा तन्मयित्वा आत्ममया, हिदेन्द्र दिवा यथानि सञ्चार्ये वशिप्रतप्त (सन्) शीत स्थानमिव विविक्तं निवेदते । वाखा—‘एव देव’ इत्यर्थे आभौ ‘स्य प्रजा इव’ निजानीव अद्वयानि ‘प्रजा’ प्रकृतयः ‘तन्-

यित्वा' धारयित्वा विवाहसमनादिभिः सरसा 'शान्तमना' ज्ञानचैता सन दिपेन्द्र'
गजराज 'दिवा' दिवसे (सप्रमथप्रधानमवाधम) 'दृष्टान्' गजराजान् 'सद्यः' इत्यत्र-
मितस्तथाधारयित्वा 'रविषा' हेतुना 'व्रतपूत' अतिपीडित सन् 'श्रीत' प्रच्छाद्यशोतन्
म्यानमिव 'विविक्त' विज्ञानदेष्टु 'निवेदने' अजते । ['शान्तमना' (त-, वि, म-, न्या-)]
— "अशान्तमना" (रा-) ॥ "दिवा (वा वि- म) 'गृहा' (त-, न्या-)] ॥

अयत्निते : 'अजतु' प्रकर्ष लभताम् (अयत्नकर्ष) । 'उत्ते' इति अमर्श-
निरूपि द्वेष्ट कालमात्रिणे प्रयुक्त अचिरप्राप्ति चामर्श । हिमप्रधानी निरि
'हिमगिरि' (शाकपाणिचादि) तस्य हिमानयस्य 'उपन्यासायाम्' आसन्नभूमौ ("उप-
न्यासादिनामस्य भूमिच्छेदमधिक्यका" इत्यमर) सन 'अरण्य' तद् 'वसति' तदस्मिन्
'काश्यपस्य मन्दे' वाचिकम् 'आदाय' गच्छीत्वा 'रुद्धं का' क्रीडसेतः 'उपप्राप्तता'
आगता । 'सुत्वा एता विश्वप्रतिमाकथं' 'देव' प्रमाथ कर्त्तव्यानिर्दिता भवति ।
["हिमगिरि" (वा, त-, न्या) "हिमवती तिर" (रि-, म-)] ॥

NOTES

1 [a] कञ्चुकी—कञ्चुक रजसमया अल अतिरज्जु इति कञ्चुक + इति अति
अयत्न । It seems a कञ्चुकिन has to wear extremely loose-fitting
garments [अतिरज्जु], so much so that in the रज्जुमाली a dwarf
hides himself in the ample folds of the Kanchukin's garments
—"अल कञ्चुकिकञ्चुकमया विवृति नासादय आसन" । "अल पुरातने इती विप्रो
गुणवशादिति । सर्वकाव्याचकुशल कञ्चुकीत्यभिधीयते ॥" Also "ये निव
सन्त्यत्र कामदोषविजिता आनविज्ञानवृत्ता कञ्चुकीयास्त ते ज्ञाता ॥" [b]
अङ्गी—Indicates सिद्ध, तु & अत्र [to himself] and खलु अवधारण । अवस्था
विधे अवधारणम् ।

2 [a] आचार—Compare "तां सैव देवसहस्रे नियुक्ता"—Raghu
[b] अधिकृतम्—अधि + कृ + ण + कर्मणि = अधिकृत employed अधिकारित्वेन
नियुक्त । His अधिकार (jurisdiction) being अपरोधम् । Hence the
latter has सप्तमी । Compare "नैवाध्यकारिष्वपि वेदवृत्ते" (Bhatti II)
"प्रया तु मन्त्रे अधिकृता न औषधम्" (Bhatti XII) &c (c) * अवलम्बनार्थ

—Raghava takes it as meaning अवलम्बनाय। नित्यसमाप्त by the Varttika “अर्थेन न ह निर्यसमाप्त सर्वनिवृत्ता व वक्तव्या”। But that does not properly bring out the helplessness. It is better to say the only object (अर्थ—प्रयोजन) is to save the fall (अवलम्बन)। (d) Reading—* अधिहतेन is preferable because the पाठार is for the अधिहतेन only. Also the सप्तमी in अकरोधम् हेतु is better explained with अधिहतेन। For the readings अवलम्बनाय and अवलम्बनार्थम् see note (c) above.

3 (a) अनतिपात्यम्—अति + पत + दिव यत् कर्मणि = अतिपात्यम् fit to be delayed न अतिपात्यम्। (b) कामम् तदापि—I admit religious duties brook no delay, yet &c

4 अधिहतेन—On the reading अधिहतेन, see notes on विद्याम, Act II. But it should be noted that the Vrttikara does not recognise इति in the case of दम्। He says—“एवं विद्याया भूमि, इत्येवमादिक प्रयोगम् अन्यायमेव मन्वते”।

5 (a) सङ्गद &c—तुरेव वेगेन गच्छति इति तुर + यन् + खच् कर्त्तरि = तुरङ्ग or तुरङ्गम् by the Varttika “खच् वा हितवक्तव्य”। (b) रात्रिन्दिबम्—A हन् is of words in the प्रथमाविभक्तिः। Here the वाक्य has सप्तमी। Hence, and also to change रात्रि into रात्रिम् the necessity of निपातन। See Tika, also our notes under नरन्दिबम् in Kirata I sl 9, and Pratima

6 Remark—In the Tika I have commented adversely on वृत्तायति। This is on the supposition that the अनङ्गार is इति-बलपूर्वम् (see under वृत्तायतिदुर्लभम् &c Act I) as stated by Raghava. A defence, however, can be given if we reject Raghava's interpretation. Thus we have first the general statement—“अविदितेऽप्युल्लेखितत्वाधिकारः”। This is established (साधन) by examples—(i) the case of भानु (ii) that of यक्षरक्ष, (iii) that of शिव। Next comes the application of the general proposition to the case of वृत्तायति। Every अधिकार has a इति attached to it. उल्लेखितत्वाधिकार has वृत्तायति for the इति। So room is made for the application of the general proposition. Thus—(a) यस्य यस्य उल्लेखितत्वाधिकार तस्य तस्य अवि-

शम । (b) तथा—भानी, शम्भुवद्वन्द्व, श्रियमा । (c) वृद्धाग्रहणे लोकेतनाधि-
कार । (d) वृष्टाग्रहणे अविद्यम । If this is allowed then in the
Tika for “वननरोक्तं देवमा धर्मं” read “अविद्यम” and omit “एतापि
रन्त्यर्थः” । The proposition वृष्टाग्रहणे अविद्यम of course leads to the
conclusion दुष्यन्तस्य अविद्यम which is not stated . As the matter
is explained now, the अन्तद्वार is अद्यान्तरत्नाम । [See भा परिशेषात्
&c Act I]

7. [a] निवेदने—“परिनिष्क्रिया सेवसित—” इति पत्रम् । [b] द्यान्तमना —
This is more expressive than the reading अद्यान्तमना । [c] दिवा—
In the day time * This is necessary for in night feeding, रवि-
प्रतप्त become out of place Elephants graze usually at night

8 [a] एते—‘सन्निहितमिदं विषयं समीपतः’ चैतदी रूपम् । अदम्य
‘विप्रलब्धं भवति परीक्षे विज्ञानीयम् ।’ Here एतद् expresses कालमासीय
and thus shows that the visitors have just come . Compare
‘इदानीमिव—’ above [d] प्रमाचम्—Always neuter singular, cf
‘वेदा प्रमाचम्’ ।

राजा (सविस्मयम्)—किं काश्यपमन्दे शहरिणः सस्त्रीका-
स्तपस्विनः ?

KING [Surprised]—What ! Ascetics with women ! Bea-
ring Kasyapa’s message ?

कञ्जुकी—अथ किम् ?

CHAMBERLAIN—Yes

राजा—तेन हि महचनादिज्ञाप्यतामुपाध्यायः सोमरातः
अमुनाश्रमवासिनः श्रौतेन विधिना सत्कृत्य स्वयमेव प्रवेशयितु-
मर्हतीति । अहमपात्रं तपस्विदर्शनोचिते प्रदेशे स्थितः प्रति-
पालयामि ।

KING—Well, then let Professor Somarata be informed in

* Adopted by Prof Gajendragadkar.

my name that it behoves him personally to introduce those dwellers of the hermitage after having honoured them with Sranta rites I too go to a spot here fit for visit of ascetics, and wait

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः)

CHAMBERLAIN—What Sire commands [Exit]

राजा (उत्थाय)—वैत्रवति, अग्निशरणमार्गं मादेश्य ।

KING—[Rising]—Vetravati, show me the way to the fireroom

राजिति । 'विशयेन सह' । सन्तीका इति विद्यते । 'काव्यसन्देशे' माधु 'हरति' वहति ये तादृश (साधुकारिणि विद्धि) । ["सविद्ययम्" (त, न्या) "सादरम्" (रा- वि- क-) । काव्यसन्देश (रा- वि- म-) काव्यसन्देश (त- न्या-) । "सन्तीकास्तपस्विन" (त न्या-) भद्रादिभिरपठितमेतत्] :

राजिति । 'मि न हि' यत्, सन्तीका तत् 'महचरणा उपप्राप्याय' आचार्य 'सीमरात विद्याप्याताम' आवि-ताम् । किं विद्याप्याताम इत्याह—'अमन' [विप्रेष्ये 'अदसद्व्यप्रयोग'] 'आद्यमनासिन' सन्तीकास्तपस्विन' [स्त्रीसाङ्गशरीर आद्यमनासिन इत्यक्तम् 'अथवा तपस्विन इत्येव न्यायः] 'श्रीतेव' श्रुतिसम्बन्धेन 'विधिना' वेदविधिना 'सततत' स पूज्य 'स्वयमेव' न तु प्रतीहारीद्वारा 'प्रवेशयितुमर्हति' इति विद्याप्याताम् । 'तपस्विना' दर्शनस्य उत्पत्तिं योग्ये 'प्रदेशे' पवित्रे स्थले "व्यत" सन् 'प्रतिपालयानि' तान् प्रतीचे ।

राजिति । 'वैत्रवती' इति प्रतीहारीनाम् । 'अग्निशरणम्' प्रतीहारीनाम् ('हरं म, हरतिवो' इत्यमरः) 'मार्गं' यत् 'मादेश्य' अगती गतः मे दर्शय ।

NOTES-

1. काव्य &c —This is more respectful than "काव्यसन्देश—".
2. [a] महचरणा—महचरणा चरणा इति स्पष्टतोर्वे कर्मणि पञ्चमी । [b] उपप्राप्याय —उपेत्य अधीयते अस्याम् इति उप + अधि + इङ् + चञ्, अपादाने by the rule "इङ्" which bars चञ्. The feminine is उपप्राप्याया, उपप्राप्यायो, उपप्राप्यायानो ।

3 अग्निहरण &c—The three sacred fires have to be kept constantly fed by householders of first three classes—

‘दक्षिणाग्निः हव्यं पत्न्या हवनीयो यज्ञोऽयम्’ इत्यमरः ।

प्रतीहारी—इदो इदो देव [इत इतो देवः] ।

WARDER—This way, Sire, this way

राजा—(परिक्रामति । अधिकारखेट निरुपा)—सर्वः
प्रार्थितमर्थमधिगम्य सुखी सम्पदं ते जन्तु । राज्ञान् चरितार्थता
दुःखोत्तरैव ।

ओत्सुक्यमात्रमवसाययति प्रतिष्ठा ।

क्षिप्रान्ति लब्धपरिपालनवृत्तिरेव ।

नानि श्रमापनयनाय यथा श्रमाय

राज्यं स्वहस्तघृतदण्डमिवातपत्रम् ॥ ५ ॥

KING [Goes round Acting fatigue from work]—Everyone becomes happy having attained the desired object. But the achievement of the King's end is mainly for trouble. Success removes anxiety merely. The effort to guard what is acquired indeed worries. A kingdom, like an umbrella is not so much for the removal of fatigue as for fatigue when the Danda is held in one's own hand.

राजति । ‘परिक्रामति’ इदमत्र परितो भ्रमति (मन्त्रं अपपाठोऽयम् । परिक्रम्य इति अपा निर्देशः साधीयान् । ‘राजत्पस्या’ पावसा अभिनेतव्यक्रियाया तदा अनिष्टम् ।) ‘अधिकारसा’ आत्मनिर्देशसा राजकार्यसा इत्यत्र य ‘खेट’ क्कान्ति तस्य अधिकारगतकर्मकरणम्बुद ‘निरुपा’ अभिनीय ॥ ‘सर्वो जन्तु प्रार्थितम् अर्थ’ वन्तु ‘अधितम्य’ प्राप्य ‘सुखी सम्पदते’ । ‘राज्ञान्’ किन्तु भूपालानां ‘चरितार्थता’ इष्टनाम-
राज्यप्राप्तिरिति यावत् ‘दुःखम् उत्तर’ प्रधानयमसा तथाविधा दुःखवद्वत्ता ‘एव’ अन्य-
तव सुखं दुःखमिव भूति इत्यर्थः ।

ओत्सुक्येति । अन्य (राज्ञां तु) प्रतिष्ठा ओत्सुक्यमात्रम् अवसाययति । लक्ष-

परिपालनइति क्रिद्वात्येव । राजन्म् चातपत्रमित्र खदस्वधृतदण्ड दमदन्दमादय
 इति यदा दमाय । व्याख्या—‘राज्ञो वु (इति पूर्वोक्तं सम्बध्यते) ‘प्रतिष्ठा’ प्रतिष्-
 त्ता, राजालाभ इत्यर्थे ‘चीनमुक्कमैव’ (मन्दुरवायुसर्वादिः । निन्द्य समासः) ‘अ-
 नादयति’ खदयति अन्वयति (को अन्वयन्नेपि दिव्यदि । अन्वयम् । दिव्य । दुष्ट-
 च) चीनमुक्कमैवसाधनमात्र करोति इत्यर्थः । ‘लब्धसा’ प्राप तस्या ‘परिपालनइति’ रक्ष-
 सापार ‘क्रिद्वात्येव’ नूनं क्लेशे जनयति । दावदन्वय साधन कदा नै राजा स्यात्
 इत्युक्तकथा । लब्धमात्रे सा उत्तुक्कथा निवर्तते । तत् पर दावदन्वयः । तदाह—
 ‘राज्ञ’ राजत्वम्, चातपत्र मायने इति ‘चातपत्रमित्र’ (मुद्वैति दीनविभागात् क)
 खमित्र ‘खदस्व’ धृत इति ‘दण्ड’ व्यवहाराधिकारी यस्मिन् खय इति विचारम्
 इत्यर्थः । दमपत्रे ‘खदस्व’ धृत दण्डो यस्या तदाविधे स्तः । दमदन्दमाय खिद्वी-
 दमाय (तादर्थ्ये षर्द्धो) ‘न इति’ न दमस्व ‘यदा दमाय’ खिद्वीकथाय प्रथमायमिति
 (“इतिशब्द प्रथमो लङ्गनेऽपि च” इति विद्वन्मिद्वी) । लब्धे राज्ञि यदि
 मन्त्रिषु चामारोनिधोयने तदैव सुखं नाभ्यदा । अन्व दण्डयन्तो दायः । राजापत्रे
 दण्डो दमन दण्डदमनम् । चातपत्रपत्रे—दण्ड प्रकाशः (“दण्डो दमने वैभे इति
 हर्षदुष्टम् । ‘दण्डोऽस्त्री लङ्गुडे पुमान् । वाहमेदे प्रकाशोऽत्रे इतिमीद्वी)
 (‘अवमादयति (रा- वि-) ‘अवमादयति (त- म- व्या-) । “इतिरेव (त-
 वि- म- व्या-)—‘प्रतिष्ठेत्’ (रा-) । “यदादमाय” (त- वि- व्या-)—“न च
 दमाय” (रा- म-)] ।

NOTES

1 चरितार्थता—चरितं इति लब्ध इत्यर्थे ‘अर्थ’ प्रदीप्त्वं दैन स चरितार्थः
 one who has attained his object तस्य भावः ।

2 [a] चीनमुक्कमायम्—This refers to the anxiety caused by
 the eagerness of expectation before one becomes a king [b]
 प्रतिष्ठा—प्रति + स्था + चङ् भावे = प्रतिष्ठा, attainment of success. This
 refers to the candidate's establishment on the throne. Raghava
 take प्रतिष्ठा = गौरवः । [c] इति—Raghava compounds it Others
 follow him. Thus “अन्वय य दम दण्डदमाय”—Raghava. [d]
 दण्ड—Note the double sense. Both राज्ञ and चातपत्र are खदस्वधृ-

दण्डः With the former, दण्ड = distribution of justice, and with शातपत्र it means the handle * A राज्ञः brings ease when the ministers look to the government (परदण्डस्तदण्डः) and an umbrella is comfortable when another man holds it over you

(नेपथ्ये) वैतालिको—विजयतां देवः ।

(In the dressing room)—TWO BARDS—Let Sire pro pro (or—be victorious)

प्रथमः—

स्वमुखनिरभिन्नाय त्विद्यसे लोकहृतोः

प्रतिदिनमयवा ते हृत्तिरेव विधेव ।

अनुभवति हि मूर्ध्ना पादपस्त्रीत्रमुष्णं

शमयति परितापं ह्यायया सञ्चितानाम् ॥ ६॥

FIRST—Thou totest for the world every day, thoughtless of thy own comfort Or, such is thy way indeed Verily the tree feels with its head the fierce solar rays and relieves with the shade the agony of its refugees

समुत्ति । स्वमुखनिरभिन्नाय प्रतिदिन लोकहृतोः त्विद्यसे । यद्यपि एव विधेव ते इति । पादपो हि मूर्ध्नातीत्रमुष्णमनुभवति, क्षाया सञ्चितानां परितापं शमयति । व्याख्या—‘स्वस्य’ चाक्षरं ‘हृत्ति’ निरभिन्नाय’ नि मूर्ध्ना ॥ लोकस्य’ मूर्धनस्य ‘हृत्तो’ लोकाश्चमित्यर्थः ‘त्विद्यसे’ विदमनुभवति (देवादिज्ञानं कर्त्तरि लट्) । ‘यद्यपि’ पद्यान्तरे ‘एव विधा’ ईदृशी ‘एव मे इति’ व्यापारः । ‘पादपो हि’ इत्येव क्लृप्तं ‘मूर्ध्ना’ स्वशिरसा शीर्षे कर्णोरम् ‘उष्णम्’ शातपत्रम् (“उष्णं व्याहृतये वीर्यम्” इति विश्वः) “अनुभवति” लट् अनुभवकाले एव ‘ह्यायया’ कश्चन ‘सञ्चितानां’ सम्यक् श्रितानाम् आश्रितानामिच्छया ‘परितापं’ परितप्तं तापम् अन्यतः शातपत्रेण ‘शमयति’ लट् लययति [यथादिवातं मिच्छे द्रव्यम्] । इति राज्ञः अधिकारसंज्ञेः प्रति प्रोत्साहयोक्तिः ।

NOTES

1 वैतालिकी—विविधास्तावा वितान्वा various measures of music. वित विताने शिल्पमनयो इति विताल + ठक् = वैतालिकी । Here विताल stands for वितालगान (लक्षणा) just as मृदङ्ग stands for मृदङ्गवादन in the compound मारुदङ्गिक । “मृदङ्गवादने वर्तमानो मृदङ्गरश्च प्रत्यक्षतपादयति । शिल्प तद्विच्छिन्नावन्भवति” — Vritti Bhanuji has “विविधेन तालेन मृदङ्गेन चरति इति ठक् स प्रयोजनमस्य इति ठक् वा” । But in the sutra referred to, चरति means “to eat” or “to wander” “चरतिमंदये गतौ च वर्तते” — Vritti In the other alternative the ठक् is a slip for ठक् । The word here means bards in general, though Amara restricts वैतालिक to those only who rouse the king in the morning

2 (a) छिद्यसे—छिद (दिवादि) + लट्, से कर्त्तरि । Raghava takes it कर्मकर्त्तरि । This is after Vamana “छिद्यसे इति च प्रयोगो ह्ययमे लोटि कर्मकर्त्तव्ये च द्रष्टव्य, न कर्त्तरि । चदेवदिकत्वात् सिदे” — Kavyalamkara. So the reason for taking it कर्मकर्त्तरि, is छिद he believes is not दिवादि । But Madhava has it in the दिवादि list Kalaya Mugdhabodha &c also read it there It is therefore better taken as कर्त्तरि । (b) लोकाद्वेता — लोकाकारणात् — Raghava द्वेता इती इमे । Compare—शकुन्तलाद्वेता Act IV—Ante (c) चदवा—This introduces चाक्षेप of the thought preceding । It is a pity “thou toolest” Or (चदवा) why pity (चाक्षेप), such is your duty or nature The चदवा is defined by दक्षिण as “प्रतिवेधीतिराक्षेपः” । (d) अनुभवति &c —Here the इति of दृष्टम् is explained by example (दृष्टान्त) । The example ends in establishing resemblance of दृष्टम् and पादप (उपमापदार्थवसान) । Hence as Dandin does not recognise दृष्टान्त as an अनुवाद, his followers have to class this under उपमा (See प्रतिवस्तुपमा under यद्वान्तदुर्भम् &c)

द्वितीयः—

नियमयसि विभागं प्रस्थितानात्तदण्डं

प्रथमयसि विवादं कल्पसे रक्षणाय ।

अतनुषु विभवेषु ज्ञातयः सन्तु नम

त्वयि तु परिसमाप्तं वन्मुक्त्यं प्रजानाम् ।८॥

SECOND—Weilding justice, thou curbest those that have gone astray, allayest strife, and becomest bent on (or—becomest capable towards) protection. Be there kinsmen when means are not meagre but in thee are fully found the friendly services with regard to the subjects

राजा—एते क्लान्तमनसः पुनर्मोक्षतां स्मः । (परिक्रामति) ।

KING—Here wearied in mind as we were, we are become refreshed, (Goes round the stage)

दिशस्यतीति । अन्वयः = ज्ञातयः विभवेषु ज्ञातयः निवस्यसि, विभवे प्रजान-
यसि, वक्ष्यामि कल्पसे । प्रजानां ज्ञातयः विभवेषु अतनुषु सन्तु नाम, वक्ष्यामि तु
त्वयि परिसमाप्तम् । व्याख्या = 'ज्ञात' इत्येत 'दक्ष' इत्यद्वयव्यापार येन तदा-
विधेः सन् ["अथ उपसर्गात् स" इति दृष्टान्तः] 'विपरिणामार्थे' वक्ष्यामि
'प्रस्थितान्' 'अस्थितान्' विषयनामिनी प्रजानां, 'निवस्यसि' निवस्य भूयोऽपि पर्य-
स्याप्यसि 'विवादम्' अर्थे प्रस्थितनीवादप्रतिवाद 'प्रवक्ष्यामि' निवारयसि, 'वक्ष्यामि'
वक्षितं वाक्यं [कल्पने प्रवक्ष्यामि इति तुमयाह भाववचनात्] इति अतुर्धा । अथ
उतपुनरुपसर्गमात्रार्थे अन्वयमात्रे "कृपि ह्यप्यस्यति" इति शब्देन न पुनरिति । यथा =
ज्ञापय वक्ष्यामि इत्येव "नम त्वन्निस्त्राह्वास्वधान् वक्ष्यामि" इति धर्मी । 'कल्पसे'
प्रवक्ष्यामि वा प्रवक्ष्यामि, प्रजानां प्रजानां 'ज्ञातयः' ज्ञातयः 'विभवेषु' 'अतनुषु' अतनुषु
प्रमूनेषु सन्तु 'सन्तु' तिष्ठन्तु 'नाम' कुनिवत किन्तु यत् [नाम कुतुभायाधाम्] 'नाम'
("प्राज्ञाश्चमन्त्राश्चोपगमकुतुम्भे" इत्यमरः) 'वन्मुक्ता' कृत्य 'कम्' तु 'वन्मुक्ता' इत्येव
पुन 'त्वयि' भवति 'वक्ष्यामि' सर्वत 'वक्ष्यामि' अथवा 'वक्ष्यामि' । किं नवनाथ स्वहन्ते
दक्ष धारयित्वा शम्भुसि सन्तु किन्तु मूर्ति तस्य पश्यन् । परम, प्रजा विनीयन्ते, शम्भु
वर्तन्ते, पालिताश्च भवन्ति । किं बहुना सर्वं वक्ष्यामि वा ता त्वयि एव प्राप्नुयन्ति,
तदेव मा विधीदतु भोकोपकारकं खेदं बहुमन्वतां भवान् इति भावः ।

राज्ञेति । 'क्लान्तमनसः' कार्यधर्माणि विद्यमाना अपम् (बहुलविषयस्य बहु-
वचनम् । 'एकत्वे तु' "सविधेयवचनानां प्रतिषिद्धिः" इति प्राप्नोति) 'पुनर्मोक्षतां' एतेन
उत्साहवाक्येन अमरहित्वा कृता ।

1 (a) निश्चयसि—We have *इह* in stead of *यामि* in connection with *हि* by the rule "मितां *इह*". यम परिवेदये वेदने च द्विविधमिति पदे—निश्चय (निश्चययुक्त) करोमि इति निश्चयसि ("तत्करोति"—" इति हिच्)। (b) विमार्गे &c—विपरीतो विवेको वा मार्गो विमार्गो wrong course, प्रादितम्—। तेन प्रयिताः । तान् । प्रश्नमयसि—See श्रमयति । The *प्र* is emphatic It implies thoroughness (प्रकर्ष) of the श्रमयिष्या । (c)* नाम—Implies कृतमा । How disgusting (कुतसा) that kinsmen crowd round one in affluence (d) परिसमाप्तम्—परि means सम्पत् । You render the services of a friends in every way परि and thoroughly सम् । (e) वयं हृदयम्—The services of a friend These are well summarised in the sloka—'उत्तमस्ये व्यसने चैव दुर्मित्रे यत् निदधे । राजशारे श्रमयते च यः सहाति स वाच्यः ॥'

2 ज्ञानमनस—Here the king speaks of himself The plural is inadmissible. The rule 'अन्यदो वशात्' is barred by the Varttika 'मविशेषणानां प्रतिषेधः' । We have to say either that the poet does not recognise the Varttika, or that for some reason or other Dushyanta speaks of himself in plural

प्रतीहारी—एमो अहिषवसभ्रज्जणससिरीभो सयिणहिद-
होमधेण् भग्निसरणालिन्दो । आरुह्य देवो [एयः अभिनव-
सभ्राजनेसश्रोक सन्निहितहोमधेनुः अग्निशरणालिन्दः । आरो-
ह्य देवः] ।

WARDER—Here is the outer-gate of the fire-house beautiful with recent brushing and having the sacrifice promoting cow close by. Let Sire ascend

राजा (आरुह्य परिज्नासावल्म्बो तिष्ठन्)—वेत्तवति.
किनुहिश भगवता काशपेन मत्सकाशमृषयः प्रेषिताः स्युः ?

किं तावद्व्रति नामुपोदत्तपमां विम्रैस्तपो दूयितं
धर्मारय्यचरेण केनचिदुत प्राणिष्वमवेष्टितम् ।

आहो खित् प्रसवो ममापचरितैवि'ष्टमितो वोरुधाम्

इत्यारुद्रनहुप्रतकम्परिच्छेदाकुलं मिमन ॥ ८ ॥

KING (Ascending and standing supported by the shoulder of the attendant) - Vetravati with what object could the ascetics be sent to me by venerable Kasyapa? It is indeed that the penance of those who have taken some vow and commenced austerities has been defiled by obstructors? Or is some evil attempted by some one on animals grazing in the holy forest? Or—is the produce of the creepers stopped by my misconduct? Having thus entered several conjectures, my mind remains perplexed through in-conclusion.

प्रतीहारीति । 'अभिभवेन' अखिरहत्तेन 'हृत्पाजनेन' साजन्यापारय 'सर्ग'क-
 जीभन ('अ'दादिभावा' इति कप्) 'सर्ग'हता' आनत्र 'ज'भाषा केन यस्य तथा-
 विध 'अ'प्रसरणस्य' वीताप्रियहस्य 'अ'नन्द' व'हहार प्रतीष्टु ('प्रधापय'नामिन्दा
 वहिहारप्रजोडके' इत्यनर) । 'आरोहन्' औपवनस्य' अ'ध्यास्य तिष्ठन् देव'

राजैति । 'परिजनस्य' वैभवव्या 'यस्य' स्वस्थस्य 'वैभवव्या तिष्ठते' न तु उपपन्नस्य
 कार्ये वा सर्व्वेकात्मनया विहितं तदेव ध्यायनं निष्कृतमस्यैव वैभवस्य दृश्यते किमु
 ह्ययं प्रोचिता सा' इति (सप्तमे निष्)

[illegible]

‘इत प्रकारेण चाद्यदा’ अधिगताः ‘बहव प्रतर्का’ ऊहा येन तदादिषु ‘मै मन-
-चप’रश्च’देन’ अनिर्णेतम् ‘चाकुल’ वैश्वम् जातम् । चाद्यद्याधिकान् पृच्छायाः
प्राप्तापात्रमविधात्येव प्रतिज्ञायां प्रश्नः ।

NOTES

1 रु - The king deliberates and cannot decide. Hence
म प्रश्ने लिङ् ।

2 (a) व्रतिनाम - व्रत is महत्त्व row - The making up of the
mind to do a particular thing—say to perform चाद्यद्योम or
ज्योतिद्योम व्रत + इति मत्वर्थे = व्रतिनः । (b) उजाटतपसाम्—उप + षट् + क
कर्मात् = उपोदम् commenced उपव्रतम् । Raghava explains उपोद as
अधिक excessive But compare “उपोदयद्वा न रदाङ्गेनय” (Act VII)
where उपोद = उपव्रतः । The तपस् here is not penance in general
as Raghava understands, but those particular observances
that go to qualify the ascetic for the व्रत he has then in view
This makes व्रत the principal and तपस the subordinate and not
the reverse as Prof Gajendragadkar has it If the तपस is
defiled (दूषित) the व्रती becomes disqualified for the व्रतः । (c)
‘अपचरितै’—अप + चर + क भावे - अपचरितानि failings The king’s mis-
deeds are supposed to affect the produce of the soil &c “राज्यो-
पचारात् पृथिवी क्षण्यजस्या भवेत् किम्”—Raghava अनुक्ते कर्त्तर इया । (d)
अपरिच्छेद &c - परि + छिद् + घञ् भावे = परिच्छेद Separation of a part
from the whole, hence decision

प्रतीहारी—सुचरिदणन्दिणा इसींभी देव’ सभाभइदुं चाद्य-
देसि तक्केमि । [सुचरितनन्दिनः ऋषयो देव’ सभाजयितुमा-
गता इति तर्कयामि] ।

WARDER—I guess that the sages who rejoice in good
deeds, have come to congratulate Sire.

(ततः प्रविशन्ति गौतमीसहितौ शकुन्तलां पुरस्कृत्य कण्वशिष्यौ
पुरसे पां कशुकी पुरोहितयः) । कशुकी—इत इतो भवन्तः ।

(Then enter the two disciples of Kanva with Gantami placing Sakuntala in front, preceding them, the chamberlain and the family priest) CHAMBERLAIN—This way, this way, your honours

प्रतीक्षतीति । 'सुचरितेन' सत्कर्मयोगेन नन्दनि' प्रीयन्ते' ये तादृशा चक्षुषः भवन् सत्कर्मयोगेनैव प्रीता सन्त 'देव सभाजयितुम्' अभिनन्दितुम् 'आगता इति तर्कयामि' ऊह्ये ।

तत इति । ["प्रविशन्ति" (रा., वि., म.)—'प्रविशन्ति' (त., व्या.) ॥ "गीतमीमहिती" (त., व्या.)—गीतमीमहिती" (रा., वि., म.) ॥ "शकुन्तला पुरस्कृत्य" (रा., वि., म.)—"शकुन्तलामादाय" (त., व्या.) ॥ "कल्पशिखी" (त., व्या.)—'मृगय' (रा., वि., क.)] ॥

'शकुन्तला पुरस्कृत्य' अथ व्यापयित्वा 'गीतमीमहिती' कर्त्तव्यम्, एषा चतुर्थी 'पुर' अथवा 'कक्ष' की पुरीहितम् इति षट् 'प्रविशन्ति' । प्रथम कक्ष' की, ततः पुरी-हितं ततश्च शकुन्तला, तदनु शिखी मयाग गीतमी इत्येव प्रवेगजन्य — 'अवगुण्ठनवती मरेः लपोधनानाम' इत्यमलगीकृतमनीयम् ।

NOTES

1 सुचरित &c —चर + क्त भावे = चरितानि deeds सु शोभनानि चरितानि सुचरितानि good deeds तं साधु नन्दन्ति इति सुचरित + नन्द् + णि साध-कारिणि कर्त्तरि = सुचरितनन्दिनः । Those who rejoice at good deeds The सुचरित is the King's This is antithetic to अपचरित—mis- deed of the sloka preceding The king apprehends condem- nation for misdeeds (अपचरित) the warder suggests commenda- tion for good deeds (सुचरित) । (b) सभाजयितुम्—सभाज पुरादि + णिच्, सार्ध + तुमुन् ।

2 Note the order of entry—ऊह्य' की, पुरीहित, शकुन्तला, शार्ङ्ग' रव, शारहत, गीतमी । See also Tika

शार्ङ्ग' रव —शारहत,

महाभागः कामं नरपतिरभिन्नस्थितिरसौ

न कश्चिदर्थानामपथमपह्नुटोऽपि भजते ।

तथापीदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा

जनाकीर्णं मन्ये हृतवहपरीतं गृहमिव ॥ ८ ॥

SARNGARAVA—Sarsadvata, it is true that this king, who has never transgressed social limits is supremely gifted, that not even the meanest of any of the classes follow an evil course. Yet with my mind ever accustomed to solitude I deem this place, teeming with men, like a house enveloped in flames.

महाभागीति । अत्र—‘अभिज्ञमिति’ ‘असी नरपति’ महाभाग, वर्दानामनरजटी इति कश्चिन् अपर न भजति, कामम् । तदापि जनाकीर्णमिदं शश्वत्परिचितविविक्तेन मनसा हृतवहपरीतं गृहमिव मन्ये । व्याख्या—‘अभिज्ञा मिति’ मयादा येन तदा-विध, स्थितिरिति ‘असी नरपति’ राजा दुष्यन्, महाभाग अपर हृतवहपरीतं ‘वर्दाना’ ब्राह्मणादीनां अनुवर्तमान (शिवे यही) अपर निदायामावादि‘तदाभावात् निर्हारयही न युक्तः) ‘अपहृष्टोऽपि’ हीनीषि ‘कश्चिन् जन अपर’ विमर्शम् [‘नरपतिपुद्गल’ इति निवेष्टे ‘पद्मी विभावा’ इति अग्रयन् समामानो वा । “परवर्द्धा इत्येतत्पुद्गली” इति पुस्तके प्राप्ते ‘अपय नपु रुकम्’ इति नपु रुक‘ल्लङ्घन’ न भजति’ न गच्छति काम’ सर्वमेतत् अशुभम्, सत्यमवैतत्, ‘तदापि’ एवमप, राजा च अघातत प्रजाय सह प्रजा इति स्थितेति (महाभागपि) ‘जने’ मानवे ‘जाकीर्णं’ व्याप्तम् ‘इदं’ इत्य-मानमेतद्वदम् [‘इदम्’ इति इत्याभिनयन दर्शनम्] ‘शश्वत्’ सर्वदा ‘परिचितं’ दृष्ट ‘विविक्तं’ निर्जनं येन तदा‘वतेन’ जनसा करेण ‘हृतवहेन’ अघिना ‘परीतं’ व्याप्तं ‘गृहमिव’ सद्यस्ताव ‘मन्ये’ सहावशति । [‘स्थितिरसी’ (त, व्या न-)—‘स्थिति रही’ (रा-, वि-) ॥

NOTES

1 (a) महाभाग—महान् भागः श्रीदार्थादिपुत्रमनुदायी यस्य स । This is inferred because the king ॥ अभिज्ञमिति । स्थिति is the apportionment of dues according to merit. The king was supernaturally endowed [महाभाग], so he never erred in (अभिज्ञ) estimating the merits of the men under him (b) कामम्—This indicates admission । काम नरपति महाभाग—I admit the king is supernaturally endowed. Bhagava explains कामम् अतिमनसा-

भाग । (c) अययन्—ययिन् is मानं track, course, i.e. the right course. न पया &c see Tika obj of मज्जते (d) इदम्—This. Here the speaker points at the city with his finger, (अगुलिनिर्देशः) । (e) यदन्—Always Qual परिचितः Not necessarily compounded (f) मनसा—करुणै दतोयाः करुण of मननक्रिया (मन्ये) । (g) इदमवदपरोक्षम्—Note the propriety of an ascetic calling fire by the name इदमवद in preference to अग्नि, दहन्, &c

Remarks—*Sarngarava deems the place a house in flames which has to be forth-with shunned. He gives two strong reasons against such a thought—(1) The king is an extraordinary personage wick should create a liking for the place (11) The people are all indeed very well behaved which is a great attraction. Yet the thought overpowers him, because (1)—His mind is परिचितविषय and (11)—The place is जगत्कीर्णः ।

शारद्वत—स्याने भवान् पुरप्रवेशादित्यभूतः संवृत्तः ।

अहमपि—

अभ्यक्तमिव स्नातः शुचिरशुचिमित्र प्रवृत्त इव सुप्तम् ।

वदमिव स्त्रीरगतिर्जनमिह सुखमङ्गिनमवैमि ॥ १० ॥

SARADVATA—Rightly art thou become like that through entering the town. I too deem the pleasure seeking people here as the bathed deem the anointed, the pure deem the impure, the awake deem the asleep, one with free motion deems the fettered

शकुन्तला (निमित्तं सूचयित्वा)—अप्यहं किं मे वामेदरं
अत्रार्थं विस्फुरति [अहो किं मे वामेतरं नयनं विस्फुरति] ।

SAKUNTALA—(Acting the feeling of an omen)—Oh ! Why does my right eye quiver ?

स्थाने' इति । 'पुरप्रवेशान्' (हेतौ पञ्चमी) 'मयान् इत्यङ्' एवमव्यय, सः प्र-
जात इति 'स्थाने' युक्तम् ("युक्तेषु साम्प्रत स्थाने" इत्यमरः) । ["स्थाने" (रा-
व्या- म-)— "जान्" (रा, वि-)] ॥ 'अहमपि' (रा- वि- म-)— "अहं तु"
(त- , व्या-) ॥

अभ्यक्तमिति । अन्वय — अहमपि इह सुखसङ्गिन जनं ज्ञातं अभ्यक्तमिव, इषि-
अशुचिमिव, प्रवृद्धं सुममिव, स्वैरति बहमिव, अर्थमि । व्याख्या— 'अहमपि इह'
मगरे 'सुखेन यजति' मिलति यथा 'सुखसङ्गिन' [किञ्चो वाङ्मनःकुलम् । अर्थादि-
त्वात् वा] (यथा—सुखस्य सङ्गः, स अस्ति यस्य तः) जनं 'ज्ञातं' 'स्थानेन ज्ञानि-
नदेहमिव' तैजसहं 'मेन सम्पादितदेहमममिव, इषि' अन्तःपुत्री जनं 'अशुचिमिव'
कलुषात्मानं पापिममिव, 'प्रवृद्धं' जागरितं जाततत्त्वावबोधं 'सुममिव' 'निद्रितमिव'
मौहनिद्रां प्राप्तिमिव, 'स्वैरा' स्वाधीना ('स्वादोरेरिषी' इति इङि) 'इति' यस्य
तादृशं, स्वच्छन्दचारी यथो 'जनं' 'बहमिव यजितमिव' 'अर्थमि' ज्ञानमि । * अथ हि
जना बहवो दीदृशं अशुद्धाः, शुद्धदेहाश्च केचिदन्तरमुद्धाः, कृत्वा एव कायमनःपुद्धा अपि
अप्रमुद्धाः, प्रवृद्धोऽपि यदि किञ्चिदस्ति स ज्ञानमवयं सुखसङ्गिनः । मम तु कस्मिन् दीदृ-
शुङि, प्रबोधः, शैत्यकञ्च जातम् । तत् सदृशजनभावात् समापात्तावस्थानं न हव्ये ।
अहमपि सत्पत्न्यामिवेदं भव्ये । 'अहं तु' इति पाठे "तवेदं भव्यप्यानं मम तु एभि-
र्वैराक्षैराकीर्णं कदवाभ्यामम्" इत्येव व्याख्येयम् ।

शकुन्तलेति । 'निमित्तं' दक्षिणादिभ्यश्च 'सूचयित्वा' अभिनीयं आहारेङ्ङितं
दक्षिणादि व्यदते इति दर्शयित्वा 'नामम् इतरम् यस्मात् तम् दक्षिणमित्यर्थः' ["न बह-
व्रीहो" इति सर्वनामसंज्ञानिवेधः, तत्पुरुषे सर्वनामता अस्ति, परं तदापि भाष्यमते
नामेतरम् इत्येव भवति] "विष्कुरति" व्यदते । स्त्रीषां दक्षिणादिभ्यश्चनमप्युक्तम् ।

NOTES

1. इत्यङ्, — इत्यम् अनेन प्रकारेण मृतं विपरिवर्तितः thus affected.
सहसुपेति समासः । Saradvrata symphtheses with Sarngarva—You
are anxious to quit the place so am I (ममापि), but for a
slightly different reason.

2 (a) अभाक्तम् &c — अभि + अन्न + क्त कर्मणि = अभाक्तं anointed

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

with oil. This refers of ईदृशुडिः। (b) यचि &c —The reference, is to मन युडिः। (c) प्रवुडि &c —Refers to तत्त्वज्ञानः। (६) वदुमिव &c —Refers to वसिलः। See Tika

गीतमी—जादे पडिहद अमङ्गलं । सुहाइं दे भक्तुकुल-
देवदाओ वितरन्दु [जाते प्रतिहतममङ्गलम् । सुखानि ते
मर्त्तुकुलदेवता वितरन्तु] । (परिष्कासति) ।

GAUTAMI—My child, the evil is averted. May the de-
ties of your husband's family grant you joy. (Walks round)

पुरोहितः (राजानं निदिश्य)—मो भोस्तपस्विनः, असा-
वन्नभवान् वर्षाश्रमाणा रक्षिता प्रागेव मुक्तामनो वः प्रतिपाल-
यति । पश्यतेनम् ।

THE PRIEST (Pointing to the king)—O ye ascetics,
There, His Highness the protector of the castes and class
having even before-hand quitted his seat, is awaiting you.
Behold him

शर्त्तरवः—मो महाब्राह्मण, काममेतदभिनन्दनीयं, तथापि
वयमत्र मध्यस्थाः । कुतः—

भवन्ति नम्रास्तपसवः फलागमैर्नवाभ्यूभिर्दूरविलम्बिनो घनाः ।

अनुद्धताः सत्पुरुषाः समृद्धिभिः स्वभाव एवैष परोपकारिणाम् ॥१०॥

SABNGARAVA—O great Brahman, this is certainly
praiseworthy, yet in this matter we are indifferent (You
ask) why ?—Trees become bent by the advent of fruits, clo-
uds hang far down by new rain, good men become the reverse
of haughty by riches. Such indeed is the nature of the bene-
factors of others

गीतमीति । 'अमङ्गलम्' अशुभ, यद्य अशुभम् एतत् ते दक्षिणाविष्यन्दनं सूचकं

तत्, 'प्रतिहत' निराकृतं जानीहि । इदञ्च पात्रासपात्रं दुर्निमित्तं जाते मुहुरभि-
रुच्यारचोयम् । न हि वस्तुतस्तदमङ्गलं प्रतिहतम् ।

पुरोहित इति । दूरस्थ 'राजानं निर्द्दिश्य' तपस्विभ्यः प्रदर्शयं आह 'यसौ यममयम्
वर्षाणां प्राग्वयादीनां चतुर्षाम् 'आश्रमाणां' गृहस्थादीनाञ्च चतुर्षां 'रक्षितां' चतस्रः
महाभानी दृश्यन्ते', तपस्विगौरवात् 'प्रागेव' भवतां प्रवेशात् पूजयेत् 'सुखासनं' आसनं
परित्यज्य स्थित एव 'व' प्रतिपादयति 'अपेक्षते' पुण्यमोदयस्य दर्शनं तत् 'एव
पादयते' ।

शाङ्गेरवेति । 'भी मद्यान् प्राग्वय', तत्सम्बोधने । हे विजयर राजपुरोहित
[किञ्चिदिह सोऽङ्गुष्ठममेतत्] राज्ञा अनुहितमिदम् 'अभिनन्दनीयं' स्तुत्यं कामं
सत्यम् । 'तथापि अत्र' अस्मिन् विषये 'वयम् ["अकरो हयोव" इति बहुवचनम्]
'महास्या' उदासीनाः । वयम् मयावहे नाम काचित् स्तुतिः वा निन्दा । 'कुतः'
किं कारयामिति वृण्वसि चेत् शब्दः ।

भवतीति । अथ—तत्र चक्षुर्जगत्सर्वं भवति । घना नभस्वुभिर्दूरविलम्बिणी
(भवति) । सत्पुरुषाः ससद्भिर्ननुद्धता (भवन्ति) । परीपकारिणां स्तम्भा एव
एव । व्याख्या—'तत्र' इत्या 'फलावर्ज' प्रसवीदने हेतुभि 'जम्बा' आगता 'भवन्ति'
एन पक्षिका फलाणि सुखेन गृह्णीत्वा वृष्ट्या भवेयुः । 'घना' मीमा 'नभस्वुभि' प्रदत्त-
जगत्तमै र्वारम्भे इत्यर्थ 'दूर' गमनाच्चात् दूरे भूतनसमीपे 'विलम्बिणी' लम्बमाना
भवन्ति येन रवेऽद्यात् निदाघतप्तास्तृप्ता भवेयुः । 'सत्पुरुषा' 'सुजना' 'समद्भिनि'
ऐश्वर्यात्कथं 'अनुद्धता' 'उद्धतप्रतिदग्निन' अभिशय्या इत्यर्थे [विरोधाद्यं नञ्] भवन्ति
एन अर्थेन आगत्य प्रापितं लब्ध्वा वृष्ट्या भवेयुः । 'परीपकारिणां' दराद्यंघटकाणां
'स्तम्भा एव एव' इत्यनेन सुखेन लब्धा भवन्ति । प्रकृता यत् क्षतं तत्र का स्तुतिर्दुष्य-
कस्य इति भावः ।

1. प्रतिहतम् &c —The quiver of the right eye portends evil
This frightens Sakuntala Gautami comforts her The evil
won't come, it is averted (प्रतिहतम्), and, over and above that
you may expect good instead (सुखानि वितरन्) । वितरन् इति
आदिपि श्लोकः ।

2 [a] वर्षाश्रमाणाम्—शेषे षष्ठो । [b] रक्षिता—छात्रं रक्षति इति रच

+ दन् साधुकारिणि कर्त्तरि । Hence वचाश्रमाश्रम cannot have हृदये कर्मणि पठो because “न लोकाव्यभिचारोऽप्यद्वयम्” prohibits पठो with दन् ।

३ [a] *महाब्राह्मण—महान् ब्राह्मण—a great Brahman—it is slightly taunting here You have not much of a Brahman in you ! You see things in one light, we in another We are indifferent [मधाम्य] to this humility of the king, though you take it as a great merit, of “ब्रह्मदत्त महाब्राह्मण”—in Swapna [b] मधाम्या—मध्या वादिप्रतिवादिनोर्मधेतिहृत्कोति मध्या+व्या+क कर्त्तरि Lat, an arbitrator, hence वदामोऽन indifferent वद न कृम न वा निन्दाम ।

४ (a) मधाम्ये, मधाम्युनि, मधाम्यि—इति दत्तया । (b) दूर लो.—दूर साधु दिगन्तर्ग इति दूर+दि+लम्+चिनि साधुकारिणि कर्त्तरि = दूरदिगन्तर्ग hanging low down i.e. near the horizon

५ (a) अनुदत्ता—ऊर्ध्वं यता दत्तं उद+इव यती+क कर्त्तरि = उदत्ता puffed up न उदत्ता not puffed up i.e. they come low (b) एव—This i.e. accessibility (c) परीपकारिणाम्—परिवाहपकार परीपकार । स अति एवामिति परीपकार+दान=परीपकारिण । Or परिवाहपकारम् उपपुर्वणि इति पर+उप+क+चिनि आवपकडे=परीपकारिण those who are destined to come to the use of others

६ Remark—The verse is a piece of condensed reasoning Thus—(Sarnagarva)—दुष्यन् इति अनुदत्त । [Parohita] Why so ? [S] Because दुष्यन् is a सत्पुरुष, and अनुदत्ता सत्पुरुषा समर्हिनि । [P] Is not this to the credit of a सत्पुरुष ? [S] Not so, because he is forced to this by स्वभाव—nature If he could avoid it and yet did it of choice, that would be some credit [P] That is bold statement What proofs ? [S] Look at the tree—मन्त्रिण मन्त्रिण कन्मामने । They are forced to this by nature [P] But sastras say trees have life This may be as much a case of choice with them [S] Take then the clouds—नवाब्जिदूरेऽविलम्बिनी घना । There can be no question of choice here, No, they are powerless It is nature (स्वभाव) that rules them स्वभाव एवैव परीपकारिणाम् । These

and everything else that is destined by nature to come to the use of other, are bound to be accessible. Otherwise nature's design will be frustrated. The figure is, therefore चर्यान्तरन्यासः । Again भवन्ति has to be taken with all except the last line to complete the sense. So we have क्रियादीपक also "जातिक्रियागुणद्वय-वाचिने कवचसिना । सर्वे वाक्यपकारये तु तमाहुर्दोषकम्—"Dandin

प्रतीहारो—एव पश्यन्मुहवण्या दीसन्ति । जानामि
विस्मयकज्जघो हसोघो [देव. प्रसन्नमुखवर्णा दृशन्ती । जानामि
विस्मयकार्या ऋषयः] ।

WARDER—Sure, pleased expressions of faces are visible. I believe the sages have business of an assuring character

राजा (शकुन्तलां दृष्ट्वा)—अथावभवतो—

केयमवगुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या ।

१ मध्ये तपोधनानां किसलयमिव पाण्डुपत्राणाम् ॥ १२ ॥

KING (Gazing at Sakuntala)—Well, among the hermits who could be this noble lady veiled, with the charm of her person not much disclosed, like a fresh bud among brown leaves ?

प्रतीहारीति । 'प्रसन्न' प्रीता 'मुखवण्या' मुखाकारा 'दृशन्ते' । 'विस्मय' विश्वासयुक्त 'कार्य' देशं तथाविधा । यन्मथीक सुचरितनन्दिन समाश्रयितुमागता ऋषय इति शून तदेव ।

केति । अन्वय — एव तपोधनानां मध्ये, पाण्डु पत्राणां मध्ये किसलयमिव, अव-
गुण्ठनवती नातिपरिस्फुटशरीरलावण्या अवभवती इय का । व्याख्या—'एव' मध्ये ।
शकुन्तलां दृष्ट्वा मथय ["अद्यापि मध्ये स्थाताम्" इति मेदिनी] 'तपोधनानां' तापमानां
'मध्ये' अतः पुरोहित पदान् आङ्गरेयशारदती तन्मध्या इत्यर्थे पाण्डूनां पत्राणां
प्रीत्येषाणां 'मध्ये' 'किसलयमिव' मधुपत्रमिव 'अवगुण्ठनवती' शिरोवक्त्रावरणवती
अतएव 'नातिपरिस्फुटम्' अनतिप्रकटम् [मन्त्रार्थेन मन्त्रार्थेन "महमुदा" इति समासः]
'शरीरलावण्या' देहशोभा यस्यः तथाविधा 'अवभवती' मान्या 'इय' दृश्यमाना 'का' इति
संशयः । ["केयम्" (तः, का-)— "का मित्" (रा- वि-, म-)] ।

NOTES

1 (a) प्रसन्नमुखवर्णा — वर्णम् ■ रूप appearance, "वर्णं स्थादूप्तेदयो" इति शायत । सुखाना वर्णा expressions of their faces प्रसन्ना सुखवर्णा pleased expression &c कर्मधा— । Here pleasure in the individual is attributed to the expression of his face Or प्रसन्नाना सुखवर्णा expressions of face as are seen in pleased persons (b) विप्रभकायः — वि + प्र + कृ कर्त्तरि = विप्रभम् assuring विश्वासकरम् । चतुर्भेदकरम् । साहचर्य कार्यः । येषाम् whose business is not of a disturbing character They do not come to report anything unpleasant Both विप्रभ and विश्वभ are correct

2 कैरम्—The verse has to be construed with चयामवती preceding The reading का भित्ति thus introduces a difficulty भित्ति implies 'deliberation' or 'question' "क्षित्तिं प्रयवित्तंयोः" इति कैर । But प्र is already expressed by का and वित्तं by चय । One of the three चय, का, भित्ति becomes redundant Again चयामवती seems to require रूपम् for specification (नि० ३) । I think का भित्ति must make room for कैरम् ।

प्रतोद्गारी—देव, कुतूहलगव्भो प्रहृदो न मे तको पसरति । न टंसणीभा उग से आकिदी नखीयदि [देव कुतूहलगर्भं प्रहृति न मे तर्कः प्रसरति । ननु दर्शनौया पुनरस्या आकृतिर्नश्यते] ।

WARDER—Sire, my deliberation directed with curiosity does not advance But her person indeed appears worth looking at

राजा—भवतु । अनिर्वर्णनीये परकलत्रम् ।

KING—Well, another's wife is not to be scrutinised

शकुन्तला (हस्तमुरसि कृत्वा आत्मगतम्)—द्विष्य किं एष्यं वेवसि । अज्जउत्तस्य भाव' ओघारिष्य धीर' दाव होहि

[हृदय किमिव वेपथे । आर्यपुत्रस्य भावमवधार्य धीरं तावद्भव] ।

SAKUNTALA—(Lying her hand on her chest, aside)—
O Heart, why does thou throb so ? Be calm considering the affection of my husband.

प्रतीक्षामेति । 'कुन्तल' कौतुक 'मम' चक्षन्तरे दक्ष्य वदामिच ["सदृशेतिरे-
वदि—" इति पूर्वनिपातने प्राप्ते गङ्गादेराह्निरिदमन्तात् परनिपात] 'मि तर्कः' 'अह-
' 'प्रहित' 'मेरित' 'किम' 'मति' निवृत्तमर्थं चिन्तितं 'न प्रसरति' नोदमर्पति । निवृत्त-
समर्थाहम् 'वत्सा' 'आहति' पुन 'आहति' 'दर्शनीया' 'ननु' सुदर्शना एव 'लक्ष्यते' ।
["प्रहित", (वि-)—"प्रतिहित" (त- व्या-)—"प्रतिहित" (न)—"उपहितः"
(रा-)] । "ननु दर्शनीया" (रा, न-)—"दर्शनीया" (त- वि, व्या)] ।

राजति । 'परदृष्टव्य परस्त्री' ["कलत्रं योदिभाष्यदी" इत्यमर] 'चनिर्वर्णनीय'
निर्वर्णनं निपुणदर्शनेन चर्हति । ["चनिर्वर्णनीयम्" (रा-, वि- म-)—"चनिर्वर्णनम्"
(त- व्या-)] ।

प्रकुन्तयति । 'उरसि' 'हत्वा' 'वदसि' निधाय [सर्वधत्वादांनुवादः करोमिना
भवति] । 'वेपथे' चक्षते । 'भाव' प्रीतिम् 'अवधार्य' निर्दिश्य 'धीरं' तावत् 'भव' ।
तावद्भी प्रीतिर्न विकल्पने, ननु का ते चिन्ता ।

NOTES

1 (a) प्रहित—The readings प्रतिहित प्रतिहितः, उपहित do not
give good sense (b) ननु—Implies चक्ष्यारब्धः । (c) पुन—Implies
मिदं । I cannot say who (का) she (इयम्) is, but (पुनर्) thus-
much I can say with certainty (ननु) that she has a fair
presence

2. भवतु—An चक्ष्यः । Implies disappointment (निषेध) । "चतु
इति निषेधाद्याङ्गीकारयोः । भवतु इदमुच्यते"—Ganakara.

पुरोहितः—(पुरो गत्वा) एते विधिवदर्चितास्तपस्विनः ।
कथिदेषामुपाधायसन्देशस्तं देवः श्रोतुमर्हति ।

PRIEST [Advancing]—Here are the ascetics duly honoured [There is] some message from their preceptor. Please Sire, to hear it

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attending

ऋषयः (हस्तमुद्यम्य)—विजयस्व राजन् ।

SAGES [Raising their hands]—Do you prosper, O King

राजा—सर्वानभिवादये ।

KING—I salute you all

ऋषयः—इष्टेन युज्यस्व ।

SAGES—Be provided with the wished-for

राजा—अपि निर्विघ्नमपसो मूनय ।

KING—Have the ascetics their penance unobstructed ?

ऋषयः—

कुतो घर्मक्रियाविघ्नं मतां रक्षितरि स्वयि ।

तमस्तपति घर्मा यो कथमाविभविष्यति ॥१३॥

SAGE—You protecting, whence is obstruction of the religious rites of the good ? The sun shining, how will darkness appear ?

पुरोहित इति । 'एते' सपत्न्या इमे 'विधिवद्विंशत्यस्मिन्' । 'तथाधारस्य' आचार्यस्य कथञ्च 'सन्दीप्य' विद्ययति 'कश्चित्' अस्ति ।

सुख्य इति । 'विजयस्व' अयमुक्तो भव, वर्हस्व । [अन्नमन्त्रोद्य ऊषति प्रसवे-
मान् लो वर्तते । "विषयमग्रा जि' इत्याद्यनेपदम्] ।

इष्टेति । 'इष्टेन' धार्मिकेन सह [इति सहाधि' इत्या] 'युज्यस्व' युक्तो भव
[देवादिभ्यो कर्त्तरि लोट्] ।

राजेति । 'निर्मेता विघ्ना वैभा' तथाविधानि 'तपासि' येषां तथाविधा किं
मूनय । अपि मन्त्रे । प्रधानत्वादादौ घर्मविषये एव मन्त्र ।

कुत इति । अत्र—स्वयि रक्षितरि सतां घर्मक्रियाविघ्नं कुत । घर्मायो तपति

तम कथमाविर्भविष्यति । व्याख्या—‘त्वयि’ भवति घोरवे ‘रक्षितरि’ साधु रघुकर्म
 कुर्वति सति [साधुकारिणश्च वृत्] ‘सतो’ साधुना ‘धर्मक्रियासु’ तपोऽनुष्ठानेन ‘विघ्न’
 चन्द्रायः कत’ कक्षादा स्यात् । पश्य—‘धर्मांशौ’ तीव्रतापे रघो (तीव्रत्वात् तमी-
 दयस्य शतोर्ध्वम्) ‘तपति’ तापेन पोडयति सति [पोडितत्वात् रघो पलायनम्]
 ‘तम’ ध्वान्मदप’ शब्दु ‘कथ’ केन प्रकारेण ‘आविर्भविष्य’त’ प्रकाश भविष्यति । न
 कथमपि इत्यर्थः ।

NOTES

1 [a] *सताम्—Construe with धर्मक्रिया, not with रक्षितरि, be-
 cause that would imply the existence of चसन् also. But the
 spirit of the sloka seems to be that Dushyanta being रक्षितः, all
 धर्मक्रिया was free from molestations. Not that विघ्न was removed
 but none appeared even (कुतो विघ्न ?) । The इष्टान्त makes
 this clear. [b] तपति—He does not say धर्मांशौ स्थिते but तपति ।
 By his जदयाचलस्थिति the sun removes the darkness that was
 But when he is तपति darkness does not appear at all (कथमा-
 विर्भविष्यति) ? The चलहार is इष्टान्त according to the moderners
 but दण्डिन calls it प्रतिचल, दमा ।

राजा—अयं वान् खलु मे राजशब्दः । अथ भगवान् लोका-
 नुपहाय कुशली काश्यपः ?

KING—Verily my title Rajan has now become significant
 Is his Reverence Kasyapa enjoying health to favour the
 world ?

शार्ङ्गः रवः—स्वाधीनकुशलाः सिद्धिमन्तः । स भवन्तमना-
 मयप्रश्नपूर्वकमिदमाह ।

SARANGARAVA—The possessors of spiritual power have
 health at their command. He, with the preliminary enquiry
 after thy welfare, says this to thee

राजा—किमाज्ञापयति भगवान् ।

KING—What does his reverence command ?

राजिति । 'राजशब्द' राजा इति कथा । 'भयवान्' चत्वर्य एव । राजते शोभते
मुह्य, राजकर्म करणान् इति राजा । अहम् तथा । अथय । 'राजा प्रहतिरज्ञानात्'
इति रञ्जितेषु तापसेषु यथार्थमीवाह राजा । 'लोकानामनुग्रहाय' सुवि स्थिता लोकानु-
ग्रहकरणाय कुशलौ कल्याणवान् ["ब्रह्म च कुशलं पृच्छते" इति कुशलप्रश्न] ।
'अथ' प्रश्ने ।

शाङ्ग'रव इति । 'सिद्धिजन' 'अष्टिर्मादिसिद्धिसमन्विता योगीश्वरा 'स्वाधीन' स्वयम्
'कुशल' देवा तथाविधा मर्त्या । तदसौ कुशलौ किमु वक्तव्यम् । 'अनामयस्य'
'अरीरस्य प्रश्नपूर्वक' प्रथमजनानामयप्रश्न कृत्वा ['अथवश्च जनानामयम्' इति अनामयप्रश्न]

NOTES

1 [a] अह'वान् &c —From your description I find, I am
doing my work well, hence rightly am I called "राजन्" । [b]
लोकानुग्रहाय—लोकानुग्रहं कर्तुम् इति "किमर्थोऽपिपदस्य च कर्मणि स्थानिन" इति
अतर्थो । This is in courtesy Good souls all exist for परानुग्रह ।
Elsewhere the poet says—"तथा हि सर्वे तस्याधनं परार्थकृतेना युवा",
"वसु तस्य क्षिप्तोर्न क्षिप्तं गृहवत्तापि परप्रवीजना", "विदितं वो यथास्वार्था न मे
काचित् प्रकृतम्", &c

2 आज्ञापयति—आ + ज्ञा + णिच् + कर्त्तृति commands Note the
humility of the king. He expects आज्ञा ।

शाङ्ग'रवः—यन्मियः समयादिमा मदोयां दुहितरं भवानु-
पायंस्तु तन्मया प्रीतिमता युवयोरनुज्ञातम् । कुतः—

त्वमर्हतां प्रायसरः स्मृतोऽसि न

शकुन्तला मूर्तिमतो च सत्कृत्या ।

समानयंसुख्यगुणं वधूवरं

समाहृत्य एवमुक्ति

चिरस्थ वाच्यं न गतः प्रजापतिः ॥१४॥

तदिदानीमापन्नसत्वा प्रतिगृह्यतां सहधर्मचरणयेति ।

SARNGARAVA—Through mutual agreement you married this daughter of mine. That act of you two is approved by me with pleasure. [You ask] Why ? Thou art reckoned by us moving at the fore of the worthy, and Sakuntala is worship embodied. Bringing together a bride and a bridegroom of equal excellence, Prajapati has after along time avoided censure. So let her, now quick with child be accepted for the practice of virtue together. This [is what he says]

यन्मिदं इति । 'मिदं' अन्वोऽप्य 'समदत्त' दपदाचारात् ["समदा दपदाचार-
कालसिद्धान्तमविद्" इत्यमरः] गन्धर्वेण विवाहेन इत्यर्थः ['गन्धर्व' समयान्मिदं"
इति याज्ञवल्क्यः] 'भगवन्' मदीयां दुहितरम् उपादत्तं सदशोढ ["उपादत्तं स्रक्करदे"
इत्यात्मनेपदम्] इति 'यत्' पुन्योक्तम् 'मिदं' समयकरच प्रीतिमता मया अनुज्ञातम् ।

त्वमिति । अथय—तव न चर्हतां प्रादस्य अतोऽस्मि । शकुन्तला च मूर्तिमती
सत्क्रिया । प्रजापतिः तुल्यगुण इध्वर समानयन् चिरस्य वाच्यं नक्त । व्याख्या—
'तव न' ("नस्य च वर्तमानम्" इत्यनुक्ते कर्त्तरि वही) 'चर्हतां' प्रशंसान्तां पाषाणाम्
(प्रशंसायां शब्दः) 'प्रकर्षेण' अयसरः पुरोगामी 'अतोऽस्मि' वयं त्वां सत्पात्राणामदर्थी
मन्यामहे । शकुन्तला च मूर्तिमती' धृतदेहा 'सत्क्रिया' सत्कारः, अर्थना न कृता ।
'प्रजापति' ब्रह्मा, तुल्या गुणा यस्य तादृश वधुज्च वरज्च 'वधुवर' वरवधौ । "सर्वो
हन्ता विभावा एकवदुभयतीति न.प्यम्" इत्येकत्वम् । यदा—भाव्यमान समाहारमा-
दित्य एकत्वम्] समानयन्' समाहरन् एकव कुर्वन्' चिरस्य' वही कालात् ("चिरस्य
चिरात्राय चिरस्तेति चिरादका" इत्यथयगये अमरः) वाच्य 'निन्दा' न रात' न प्रा-त्
सत्कृतया अयमष्ट पुमान्, सत्समेन च अथमा लो भिन्नति इत्येव निन्द्या विधिर्ज्ञा-
नस्या । अथय युष्मि मेतयित्वा विधिरनिन्दा इति भावः । तदिति । यतोऽहमनुमन्ये
'तव' तच्छात् सत्वं प्राचिन गन्धर्वमित्यर्थः आपन्ना प्राप्ता गन्धर्वोति यावत् ["प्रा-
पत्तापन्ने च द्वितीयया", इति समासः । बहुव्रीहिवर्गः] इय 'सह' एकव 'धम' चरसाय'
[तादर्थ्ये चतुर्थी] 'प्रलम्ब्यताम्' इति स भगवान् आह । दुर्लभैव यत् चर्हते
सत्क्रिया । तत् चर्हन् भवान् सत्क्रिया शकुन्तला गृह्णात् ।

NOTES

- 1 (a) चर्हताम्—चर्ह + शब्द प्रशंसायाम् = चर्हन्, the deservng तेहम्

निर्द्धारं वही । (b) प्रायसर —अग्रे पुर सति गच्छति इति अद + सृ + ट कर्तरि वाङ्मनात् = अयसर leader प्रकरणे अयसर, the very first प्रादितम् ।
[c] स्मृत —स्मृ, is बुद्धिः । Hence स्मृ + ज्ञ कर्तरि वत्तमाने = स्मृत । (d) न —कर्तृनि वही । See tika (e) सतक्रिया —सत् + कृ + श भावे honour आदरकरणम् । सत् is a गति in this sense by the rule “आदरानादरगो सदसती” । ‘Honour’ (सतक्रिया) is done to the deserving (वत्तमाने) । You are the best of the deserving and शकुन्ता is ‘Honour’ personified Hence, I approve of your union * (f) प्रजापति —All credit (शान्ति न गत) is due to प्रजापति । Because, though प्रजापति presides over all matches, he employs relatives of the parties as instruments In this case, I did absolutely nothing, प्रजापति alone brought about the union

2. सङ्घसचरणाय —धर्मस्य चरणम् । सङ्घ धर्मचरणम्, मुद्रणा । “धर्मोऽर्थो धर्ममाचरेत्” इति वचनम् । तादर्थ्ये ३र्थः ।

गौतमी—अज्ज किं वि वत्तुकामस्मि । न मे वचनावमरो
अस्ति । कइं ति [आर्यं, किमपि वत्तुकामस्मि । न मे
वचनावमरोऽस्ति । कयमिति] ?

GAUTAMI—Honoured Sir I wish to say something.
There is no scope for my say (Do you ask) How ?

णावेक्खिदो गुरुभणो इमाए न तुए वि पुच्छिदो वन्हु ।
एककस्म च चरिए भणादु किं एक एकस्मिं ॥
[नापेक्षितो गुरुजनो नयानत्वयापि पृष्टो वन्हु ।
एकैकस्य च चरिते भणतु किमेक एकस्मिन् ॥]

Superiors were not regarded by her, nor by you too were
her kinsmen consulted In a matter done singly by each
what should another say to either ?

शकुन्तला (आत्मगतम्)—किं नु क्खु अज्जउत्थो भणादि
[किं नु खलु आर्यापुत्रो मणति] ।

*From ‘Honour’ to ‘union’—Adopted by Prof Gajendragadkar.

SAKUNTALA—(Aside)—What indeed would my lord reply ?

राजा—किमिदमुन्यस्तम् ।

KING—What is this presented ?

गीतमोति । 'किमपि' यत् किं चित् 'वक्तुं कामा' भावदामिनाविष्टौ 'एकै' मे वचनस्य चवसर प्रसङ्गो 'नास्ति' । 'अहमम द्वतीय पद', तत् की वचनस्य 'इका' । 'कथम्' अप्रसङ्गः 'इति' चेत् अयम् ।

नेति । अन्य—'अनया गुहजनो नापेक्षित', त्वया अपि वक्ष्यते 'पृष्ट' । एकैकस्य च चरिते एक एकस्मिन् किं भवतु । व्याख्या—'अनया' शब्दस्य 'गुहजन' कणप्रसुख न 'अपेक्षित' गुहजनापेक्षा न कृता; स्वमेव कर्तव्यं निर्णीतम् । 'त्वया अपि वक्ष्यते' शब्दस्य 'वचन' 'न पृष्ट' शकुन्तलाय न वाचित । इत्यम् इतरापरपेक्षस्य 'एकैकस्य च' एकस्य एकस्य एव चरिते कृते कर्मणि, तादृश कर्म 'अभिज्ञता एव' अन्य माह्वस्तुतीयो जन ["एके तुष्ट्यान्वकेवला" इत्यमर] एकस्मिन् 'पदयोर्द्वयोर-न्यतरस्मिन् किं भवतु' किं कथयतु । न किमपि । "एकस्मिन् मे मन विद्यति तत् दीजयतु भवाननेन माम्" इति न शकुन्तला गुहजन नापि त्वया 'अनया वक्ष्यते' वाचित । अपि तु हापि भवन्तौ द्वतीयमनावेय कर्म कृतवन्तौ । तदधुना द्वतीयस्य कथाया नास्त्यवकाशः । [मूलम् (त-०, ग-०) — ' "न खलु पृष्टव परस्परकिञ्चैव चरिते भवामि किमेकैकम्" (रा-०) — "एकैकमेव चरिते अभिज्ञत्वेक एकस्य" (म-०) — " त्वया पृष्टो वक्ष्यते, एकैकमेव चरिते भवामि किमेकैकम्" (कि-०)] ॥

शकुन्तलेति । उपपन्नस्य समीपे निविष्टम् उपस्थापितम् शब्देन नृपकृति सर्वमिदं दूरवचोप मन्वते ।

NOTES

1. वक्तुं कामा—See वक्तुं काम, Ante

2. (a) एकैकस्य—एकस्य एकस्य implies बोधा । The whole is treated as a बहुव्रीहि by the rule "एक बहुव्रीहिषु" । The word is सर्वनाम because the prohibition "न बहुव्रीहि" applies to बहुव्रीहि only

* Adopted by Prof Gajendragadkar

and not also to those that are वदन्तीतिवत् : "एकैकयोः न वदन्तीति प्रतिषेधो न भवति"—Yutti (b) Remark—In the other readings एकैकम् = एकम् एकम् भवामि in Raghava, in monier-Williams &c it = क्रियाविशेषण, qualifying चरित which is hardly defensible

3 किमिदम् &c—This is not repudiation of marriage It merely implies that something, unpleasant to the king has happened

शकुन्तला (आत्मगतम्)—पावको कस्य वज्रणीवशासो [पावकः सलु वचनोपन्यासः] ।

SAKUNTALA [Aside]—The presentation of the words is fire indeed

शात्रेवः—कथमिदं नाम । भवन्त एव सुतरा लोक-
वृत्तान्तनिष्ठाता ।

सतीमपि ज्ञातिकुलैकसंश्रया जनोऽन्यथा भर्तृमती विशङ्कते ।

भतःसमीपे परिणेतुरिष्यते प्रियाप्रिया वा प्रमदा स्वबन्धुभिः ॥१६॥

SARNAGARVA—How is this ? You are surely very well versed in the ways of the world Though chaste, people deem otherwise one who, having the husband living has one's kinsmen's house as the only resort Hence favourite or not favourite a woman is wanted by her relatives to be near her husband.

शकुन्तलेति । 'वचनस्य' किमिदमुपन्यासमिति वाक्यस्य 'उपन्यास' उपन्यासम् उपस्थितमैतद्व्याख्यानमिदं 'पावकः सलु' अग्निरिव ना दहत्येव ।

शात्रेव इति । 'इदम्' एव विधायप्रकाश 'कथं नाम' इति प्रोक्षोपगमे कुत्सने वा ["नाम प्राक्काशसम्भाव्यप्रोक्षोपगमकुत्सने" इत्यमरः] । भवन्त एव, भवाद्दृश्या वृत्ता एव, न सादृश्या 'सुतराम्' अतिशयेन 'लोकवृत्तान्ते' व्यवहरिते 'निष्ठाता' कुशला । कस्मिन् निषर्ग लोके, किं वदति, भवन्त एव जानन्ति । तथापि अज्ञानता इव कथमुच्यते किमिदमुपन्यासमिति ।

सतीमिति । अन्य — श्रातिकुलं कस्य दद्यां भक्तुं मत्तो सतीमपि जनं चरन्
 विशदने । अतः सवन्धुभिः प्रमदा प्रिया अप्रिया वा परिचितुं समीपे इत्यने । व्याख्या
 — ‘श्रातीनां’ वाग्वशनां ‘कु-’ गृहम् [‘कु- जनपदे गृहे’ इति विश्व] ‘एकः’ केवलः
 ‘स दद.’ आश्रयस्थानं दद्यां तदाविधौ ‘भक्तुं मत्तो’ सवन्धुवाम् [“विशेषप्रमाणसदोरो
 विशेषप्रतिपत्तौ” इति वामन] ‘मत्तोमपि’ साध्वीमपि ‘जन’ लोका ‘चरन्’ चर-
 प्रकारेण असतोन्वेन विशदने सवाचयति, असतीमिति मन्थने । अथ लोकावगच्छन्तो
 ‘विदतस्त’ १- अतो हेतो लोकावगच्छन्तान् ‘सकृन् वन्धुभिः’ स्त्रिया श्रातिभिः ‘प्रमदा’
 तद्वती स्त्री ‘प्रिया’ भक्तुं अभिमता वा ‘अप्रिया’ अनभिमता ‘वा परिचितुं’ बोद्धुं ‘समीपे
 इत्यने’ प्रार्थयति । शकुन्तला तत्र प्रिया वा अप्रिया वा, तत्रैव समीपे तिष्ठतु । अन्वया
 लोकावगच्छन्त्याम् । त्वमपि एतज्जाह्नवि । तदापि क्षिप्ताय “किमिदमुपपन्नमिति” ।
 [“प्रियाप्रिया वा” (वा- त- २७) — “तदप्रियापि” (वि. म-)] ॥

NOTES

1. वचनोपन्यास — उपपन्नं वचनमित्यर्थः । भाषानयने द्रष्टव्यमयम् । पादवी
 वचनोपन्यास — The utterance of words is fire : words uttered
 burn me like fire.

2. लोकावगच्छन्तो &c — नि + छा + क्त कर्त्तरि = निष्ठाता or निजाता ।
 The former implies कौश्ल and takes वच by the rule “जनदोष्ठा
 छाति कौश्ल” । The latter means कृतान्विह and has the dental स ।
 लोकावगच्छन्तो । तस्मिन् निष्ठाता ।

3 (a) श्राता &c — श्रा + क्तिच् कर्त्तरि = श्राति kinsmen (mascu-
 line). (b) प्रिया प्रिया वा — The reading तदप्रियापि has तद् superfluous.
 अप्रियापि implies परिचितुं अप्रियापि । प्रियाप्रिया वा occurs in the
 Sahitya-darpana also (c) Saragarava takes it that the king
 does not like that his wife Sakuntala should be near him just
 now

राजा — किञ्चात्रभवतो मया परिणीतपूर्व ।

KING — On the other hand has this lady been married by
 me previously ?

शकुन्तला (सविषादमात्मगतम्)—हिमञ्ज सम्पदं दे आसङ्गा
[हृदय, साम्प्रतं ते आशङ्गा] ।

SAKUNTALA (Sorrowfully—Aside)—O Heart, your apprehension is justified.

शाङ्गरवः—

किं कृतकार्यद्वेषाद्धर्मं प्रति विमुखतोचिता राज्ञः ।

SARNGARAVA—Is disinclination towards duty, through dislike for deed done, proper for a king ?

राजा—कुतोऽयममत्कल्पनाप्रसङ्गः ।

KING—Whence is this occasion for this unfair assumption ?

शाङ्गरवः—

मूर्च्छन्त्यमो विकारा प्रायेणैश्वर्यामतेषु ।

SARNGARAVA—These perversities usually appear in those that are giddy with power

राजिति । 'च' पञ्चानवे ["च पादपुरश्च पञ्चानवे द्विती विनिश्चरे" इति त्रिकाव्य-
मेष] । पूर्व परिषोता 'परिषोतपूर्वा' ['मूनपूर्वे' चरट्' इति शापकात् पूर्व'सम्बन्ध
परिनिपात] 'किम्' ?

शकुन्तलिति । नि आशङ्गा किं वा स्यात् इति मन्देह 'साम्प्रत' युक्ता ["युक्ते ह'
साम्प्रत स्याने" इत्यमर] ।

शाङ्गरव इति । अन्वयः—कृतकार्यद्वेषात् धर्मं प्रति विमुखता राज्ञ उचिता
किम् । व्याख्या—'कृत' प्रत्ययमनुष्ठित घत् 'कार्यं तावन् द्वेषात् अद्विषयान् 'धर्मं
प्रति' कर्तव्यं प्रति विमुखता' अर्थात् राज्ञ 'सम्बन्ध' लोकाश्रयकस्य इत्यर्थ उचिता
किम् । यदभवान् गूढमूढवान् इमां तत्र नास्ति सन्देह । अधुना च सवान्ध्या विदुषः ।
तथापि अस्या सदृशं ते धर्मं । यदि राजा मन् इमा लज्जा स्वयमधर्मं चरसि धर्म-
विषयं प्राप्त । { मूलम् (त वि न्व- म)—"किं कृतकार्यद्वेषो धर्मं प्रति
विमुखत कृताश्चा" (२.-) } ।

राजिति । 'असतो' असाधो अशुद्धो वा 'कल्पना,' काव्य कृत, द्वेषय, विमुखता
च इत्येव रूपा, तथा 'प्रसङ्ग' प्रस्ताव कुत । केन प्रसङ्गेन भवत एतदनुमानम् ।

शाङ्कर इति । अन्वयः—ऐश्वर्यमत्तेषु प्रायेण अमी विकारा मूर्च्छन्ति । व्यासः—ऐश्वर्येण प्रभुत्वेन 'मत्तेषु' सदसद्विकविज्ञानेषु 'प्रायेण अमी विकारा' वेत्ते-विकृतयः, अनाद्यैकाद्यैष्वपि आद्यैश्चरिताभिमानरूपा 'मूर्च्छन्ति' प्रसरन्ति ["मत्तेषु," (रा, वि, म-)—"मत्तानाम्" (त-, व्या-)] ॥

NOTES

1 असत्कल्पना &c —The unfair assumption is that Sarngara supposes (कल्पना) (i) that the king did marry Sakuntala (कृतकार्यं), (ii) that he now dislikes (द्वेष) her, (iii) and is therefore unwilling [विसृज्य] to recognise her With the reading असत्कल्पनाग्रथ explain असत्कल्पनामन्त्रक ग्रथ a question [i.e किं कृत-कार्यं &c] based upon wrong assumptions

2 अमी विकारा —Refers to perversities [विकार]—"feigning surprise when reminded" and such like In the present instance we have a secret marriage its repudiation, feigning surprise when told of it, and so forth In a word विकार here is living a wicked life and yet professing piety

राजा—विशेषेणाधिष्ठितोऽस्मि ।

KING—I am seriously insulted

गौतमी (शकुन्तला प्रति)—जादे मुहुर्त्तयं मा लज्ज अवग-
हस्म' दाव दे ओउगठण । तदो तुम भदा अहिजाणिसिदि [जाते
मुहूर्त्तक मा लज्जस्व । अपनेय्यामि ते अवगुण्ठनम् । ततस्ता
भर्ता अभिज्ञास्यति] । (तथा करोति) ।

GAUTAMI (Toward Sakuntala)—Child, for a moment, discard bashfulness. I will remove your veil, your lord will then recognise you (Does the same)

राजा (शकुन्तलां निर्यण्य आत्मगतम्)—

इदमुपनतमेवं रूपमस्तिटकान्ति

प्रथमपरिगृहीतं स्यान्नवेत्यव्यवस्यन् ।

भ्रमर इव विभाते कुन्दमन्तसुपारं

न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम् ॥ १७ ॥

(विचारयन् स्थितः) ।

KING (Having gazed at Sakuntala—Aside)—Not coming to a decision whether previously accepted or not, I am indeed unable at once to enjoy or again to renounce this beauty thus arrived with its charms unfaded, like a bee the Kunda at dawn with dew inside (Remains deliberating)

राज्ञेति । 'विशेषेण' सुतराम् 'अधिष्ठित' भवति ['अधिष्ठितौ निहितभक्तौ' मितौ] इति हेन । ॥

गीतमीति । 'अवगुह्यते' वक्तुं शक्यते । 'अभिज्ञायति' शरिष्यति । ['तथा' सप्त 'अपनीतावगुह्यमानिभ्यश्च' 'करोति'] ['अकुलत्वा प्रति' (त-, न्या)—'राघवादय एतन्न पठन्ति'] ॥

राज्ञेति । 'निर्वच्य' निपुणं वृत्तम् ।

तदमिति । अन्यथ — प्रथमपरिग्रहीतं स्मरन् य इति अन्यवचनम् ['अहम्'] एवम् उपगतम् इदम् अक्लिष्टकान्तिरूपं विभाते भ्रमरं अन्तस्तुषार कुन्दमिव, सपदि खलु न भोक्तुं नापि भोक्तुं शक्नोमि । व्याख्या—'प्रथमं पूर्वं' 'परिग्रहीतं पदौत्वेन स्वीकृतं' ['द्वितीयाभिज्ञानादानमुत्पत्त्या' परिग्रहः] इत्यमरः । 'स्मरन् न वा' स्मरन् 'इति' पठन् 'अवदम्यन्' अन्यतरपक्षेण निवृत्तम् अभ्यस्तमान् अहम् 'एवम्' अनेन प्रकारेण, अन्तरपक्षव्याख्यायां [सुखेन इति प्राच] 'उपगतम्' उपस्थितम् 'इदम् अक्लिष्टकान्ति' अस्मान्तापेक्षया 'रूपं' सौन्दर्यं विभाते' प्रभाते अनुदिति भास्करे 'भ्रमरं अन्तस्तुषारं' मोह्यतराम् 'कुन्दमिव' निशि विकारांशं पुष्पमेवमिव, 'सपदि खलु' तत्पक्षमेव प्राप्ति-भावेनित्यर्थः, 'न भोक्तुं शक्नोमि' [राजपक्षे अगमायाः प्राक्परिग्रहनिवृत्त्याभावात्—भ्रमरपक्षे अन्तस्तुषारसदृशत्वात्] 'नापि भोक्तुं' [समयत अक्लिष्टकान्तित्वेन लोभात्] 'शक्नोमि' पारयामि । ['वेत्तव्यवच्यम्' (स)—'वेत्तव्यवच्यम्' (त-, न्या-)—'वेति अवच्यन्' (रा-, वि) : 'विभाते' (रा-, वि-म-)—'निशान्ते' (त-, न्या-)] 'न खलु सपदि भोक्तुं नापि शक्नोमि भोक्तुम्' (त-, न्या)—'न च खलु परिभोक्तुं नैव शक्नोमि ज्ञातुम्' (रा-, वि)—'न खलु च' इत्यादि (स) । ॥

NOTES

1. विशेषेण—वि + शिष + घञ् कर्मणि = विशेष' that, which is singled out, special तेन । Specially, i.e. severely. Qual चिप्त्तः । ततोया करणे । “क्रियाविशेषणानां कृ‘धत् करणत्वम्” ।

2. एवम्—Thus in this state, i.e. With child. This is necessary for the comparison with चनसुधारम् । Raghava explains एवमुपनतम् अयवप्राप्तम् । But that the king is thinking of the child in the womb is clear from his reply “कथमिदम् अभिज्ञातस्य लक्षणे प्रतिपत्त्ये” ।—(See next page) She has come thus [एवम् i.e. सगर्भा], hence the supreme necessity of deciding प्रथमपरि-
वर्हीत स्यात् वा ।

But I am unable to decide because the testimonies are conflicting : While I do not remember the marriage, the sage testifies to it.

If wedded by me (परिवर्हीतम्) I must own her, it is my duty to do so In this case “नापि शक्नोमि भोक्तुम्” ।

If not wedded by me (न परिवर्हीतम्) the child in the womb declares that she is another's wife and I cannot accept her, for by accepting her I become a चेन्निय (See next page) In this case “न खलु उपदि भोक्तुं शक्नोमि” ।

Hence I am in a fix, there is danger in both accepting and rejecting her All this because उपनतमिवम् । If she were not उपनतमिवम् no difficulty would arise, because I could then treat the story of her marriage with one as originating in some misapprehension on the part of her relatives and could accept her just as I could any other acceptable virgin offered to me

Later in the Act, king himself describes his predicament thus—

“भूटं स्यामहमिवा वा वदेन्नित्येति मञ्जये ।

दारत्यागो भवाम्याहो परस्त्रीत्यर्थं दातुम् ॥”

[King to Purohita] (b) अयवस्यम्—वि + चव + लो + णट् = अयवस्यम्, making up the mind i. e. deciding, न अयवस्यम् ।

॥ (a) विभाते—In the morning that is the only time

when अनसुधारकुन्द can be found. Also later in the day, कुन्द becomes क्लृप्तकान्त by the sun अनसुधारम्—अन मधो तुषारी यस्य तत् having dew inside वर—। Or अनर्गत तुषारी यस्य तत् । कुन्द referring to the flower (प्रसव) is neuter (c) भोक्तुम्—Cannot enjoy because there is dew in the कुन्द and foetus in the रूपः (d) भोक्तुम्—cannot abandon because of the अक्लिप्तकान्तम् ।

4 Remark—(a) With the reading व्यचक्षन्, explain इति व्यचक्षन्, विचारयन्—Thus deliberating (b) “न खलु परिभोक्तु, न च शक्नोमि वातुम्” has च खलु एव which are not easily explained

प्रतीहारी—(स्वगतम्)—अहो घमावेकिवृद्धा भट्टिनो । ईदृशं पापं सुहोविण्डं क्व देकिस्वप्न को अण्यो विजारेदि [अहो धर्मावेक्षिता भवत् । ईदृशं नाम सुसोपनतं रूपं दृष्ट्वा कः अन्यो विचारयति] ।

WARDER (Aside)—Oh ! our lord's regard for virtue ! Who else indeed hesitates having noticed such beauty easily arrived.

प्राज्ञं रव — भो राजन्, किमिति जोषमास्यते ।

SARNGABAVA—O king why are you keeping silent thus ?

राज्ञः—भोस्तपोधना चिन्तयन्नपि न खलु स्त्रीकरणमत्र भवत्याः स्मरामि । तत् कथंमिमामभिव्यक्तमखलजना प्रस्थात्मानं जेत्रियमाद्यहमानः प्रतिपत्स्ये ।

KING—O sages, even though searching my memory, I do not recollect the wedding of this lady How then can I accept her suspecting myself to be an adulterer as she bears manifest signs of being with child ?

प्रतीहारीति, ‘अहो’ आश्चर्यम् । ‘धर्मनर्वेक्षते’ पावात्वेन अनुसरति इति ‘धर्मावेक्षी’ । तस्य भावः, धर्मपरत्वम् इत्यर्थः । ‘ईदृशं सुखिनं’ अनायासेन ‘उपनतं’ प्राज्ञं रूपं दृष्ट्वा को नाम अन्यः कः खलु अपरः ‘विचारयति’ यः कथिदन्त्यं पूर्वमुद-मरुदं वा इत्यविचारयन्नेव आददीत ।

NOTES

माइरेव इति । 'किंनिति' इदं 'जोष' दृष्टेः [अचरन् । "दृष्टोन्ते" दृष्टे जोषन् इत्यनन्तरं] 'आत्मने' स्योदने भवति ।

राजनि । 'चिन्त्यदपि' बहु ध्वजद्वये 'अथभवत्वा' सौकरचमं उपगतम् न ऊरामि । 'एष चमिच्छत्' प्रकट सतत्पदम् अभिचित्र 'दत्ता' तदाभियानं चन्द्र परपरिग्रहीता 'मते' [इच्छन्त्यानां हन्प्रवचनं यत्नाद्वितीया] 'आकाश' सो 'चेद्वि' परदारग्रहणम् । 'चेविद्यच्' परचेवे चिचित्कम् "इति चच्' प्रत्यय पररक्षणेन निपाद्यते । 'आरुहमाण' 'अदमिका इतिपत्य' दक्षेयानि । मदा ऊटा इति नासि निदय, अद्य च अभिधीयते । एवमस्माद्वदते परस्त्रीरुद्धेडा च'ल, च'ल न मज्जामि इत्यर्थः । 'चेतिदम्' (दि-)= 'चेविद्यम्' (च वि- क्-), 'अच'वदम्' (च- क्-), "आरुहमाण" (ग- वि-, म्-)= "मरुहमाण" (त या ।) ।

1 (a) चिन्त्यदपि-ऊरामि—So she is not my wife (b) चमिच्छन्तवत्तदा—And as she is enciente she is another's wife Had she not been with child I could have assumed her to be a maiden, and accepted her even though the story of marriage seemed suspicious But now it is a different thing (c) चेविद्यम् चेव is कन्य wife. 'चेव कलवेकेदारे' इति कोट । परस्य चेवे परचेवम् another's wife तत्र चिचित्कम् दृष्टादिना निरुद्धीय इति परचेवे + चच् = चेविद्य One deserving chastisement in the matter of another's wife. The word disappears by नियतम् । 'अथ प्रत्यय पररक्षणेन निपाद्यते'—Vrittii

2 Reading—चेविद्य is the Bengali reading as given by Pischel The Devanagari reading is चेविद्यम्, though Raghava recognises the variant चेविद्यम् । Raghava's explanation of चेविद्यम् is "अथ पत्नी दस्य त चेविद्यम् । 'चेवे पत्नीरुद्धे' इत्यनन्तरं । दत्त इत्यभिधी मदा चिद्विद्यं प्रतिपाद्यते, अथ चेवे सो न तु बीजे । अतः प्रजापत्य न प्रीतम् अपि तु चेविद्यम् तच्च प्रीतम् हीनम् इति मदा" । The reasoning is not worthy of Dushyanta It supposes दकुन्त्या to be his wife seeking recognition after having publicly come with a child in the womb by another person, and Dushyanta hesitating whether

to accept her or not ? Besides, in the first part of the speech the king openly repudiates marriage. He does not at all remember the marriage, the idea of becoming = चैदिन्, cannot therefore occur to him. Hence चैदिन्, cannot be the poet's reading here. There now remains the other alternative, viz. Sakuntala is another's wife, but wants to be accepted by him. चैदिन् suits this case admirably.

शकुन्तला (अवधार्य)—अहम् परिणय एव सन्देहो । कुतो दाणिं मे दूराधिरोहिणी आशा [आर्यस्य परिणये एव सन्देहः । कुतः इदानीं मे दूराधिरोहिणी आशा] ।

SAKUNTALA (Aside)—Even in the marriage, the noble sir has his doubts. Where now is my high soaring hope ?

शाङ्गरेव—मा तावत् ।

कृताभिमर्शमनुमन्यमान सुता त्वया नाम मुनिर्विमान्य ।

मुष्टं प्रतिपाद्यता स्वमर्थं पादोक्तो दशुरिवामि येन ॥१८॥

SARNGARAVA—Indeed don't do so ! Approving the daughter unto whom dishonour was done (i.e. approving the dishonour done unto his daughter) the sage really deserves to be insulted—the sage by whom, urging to accept his own property that was stolen, you are, like a robber, converted into a worthy recipient.

शकुन्तलिङ्गः । 'आर्यस्य' मानस्य अस्य 'परिणय एव सन्देहः' [अतएव 'आर्यस्य' इत्याह न च 'आर्यपुत्रस्य' इति] । 'दूरम्' अनुचम् 'अधिरोहति' या तादृशी 'मे' आशा' भर्तुं हिणी भविष्यामि चक्रवर्तिन पुत्र निवेश्य यमेन सह वन प्रत्यागमिष्यामि, इत्येव विधा 'कुतः' कुतः यता ।

शाङ्गरेव इति । 'मा तावत्' प्रत्ययस्य । इदमप्रतिपत्ति सहशी एव ते । अत्र — कृताभिमर्शं सुतामनुमन्यमानो मुनि त्वया विमान्यो नाम, तेन मुष्टं स्वमर्थं प्रतिपाद्यता दशुरिव पादोक्ततामि । अत्र—'कृतं अभिमर्शं' आनयेन चर्चामिदम् :

यस्या तादृशे 'सुता शकुन्तलम् [सुतामिति कोपकारकोपन्यास] 'शकुन्तलम्' अनुमोदमान, हत सुतामिमर्थेननुमन्यमान इत्यर्थे 'सुनि' कश्च, कश्चपि कोपकारणे न केवलमनुमन्यन्, अपि तदेव कोपस्यानं प्रवसन् अतिशयदुरसौ 'तया' घृष्टेन 'विमानो नाम' अवश्येन एव । 'देन' सुनिना 'सुष्ट' चोरित' निजम् 'अथ वित्तं कदापि' 'प्रतिदाइयता' प्रतिदाइयत्वेन स्वीकार्यत्वेन बोधयता सता 'दस्यारि' चौर इव तम् अपाव 'पाव' रुन्धयमान 'हत' अति, यद्यपिना शकुन्तला प्रतिपद्य सुनि सहाय्यमि तदा 'शकुन्तलवत्प्रता' इति शास्त्रे भिद्यते भवति । तस्या तावत् प्रतिपद्य इत्यति यत्ता कोपकमुवाचि । ["अभिमर्शम्" (८०)— "अभिमर्शम्" (११, १२)— "अवमर्शम्" (१०, ११)] ॥

NOTES

1. (a) चाय्येय—She does not say चय्येय because the marriage is doubted (d) कत-कन + सप्तस्यसम्, स्त्री । चायादि (c) दूराधिवीद्विषी—दूर + अधि + रुद्ध + विनि कर्त्तरि साधुकारिणि (स्त्रियाम्) ।

2 ना तामन्—This is an answer to the king's, "कथं प्रतिपन्नमे?" (How can I accept) above Forsooth (तावन्) don't (ना) accept This looks like approval But it is ironical, and is really strong condemnation of the king's non-acceptance The irony continues throughout the verse following * See Tika on the verse

■ (a) हताभिमर्शम्—अभि + श्रु + चञ्, भावे = अभिमर्श outrage of "पराभिमर्शे न तवानि" - Kumara Now see Tika Avoid अभिमर्श with a cerebral (d) नाम—Implies अनुपमम् approval "नाम प्राकाशसम्भाव्यकोपाभुपममेव च" इति विच । The "approval" is ironical, and becomes disapproval here (c) विमान्य —वि + भाग + विच् + यत् कर्मणि deserving insult तया विमान्यो नाम is exactly like युक्तं नाम न later on तया (by thee) is significant. This is just like you (तया) । By so doing you have proved yourself true to your character (घृष्ट as you are).

4 (a) प्रतिदाइयता—तं सृष्ट प्रतिपद्यन्नासि = सुनि त्वां or तया सृष्ट प्रति-

वाहयति : The अधिकर्ता takes द्वितीया because वाहि is not included in the rule "गतिबुद्धिप्रत्ययमानार्थः = " । Or अधिकर्ता as कर्म takes द्वितीया supposing वाहि to mean "बोधन" (बुद्धि) । (b) देन does not require the mention of लक्ष्यः । "उत्तरवाक्यमतर्लोपादानात् लक्ष्यस्य आद्यत्वम्" ।

5 *Remark - This is ironical 'You are a robber, you have stolen the sage's property' He takes no offence but on the contrary makes you a present of it. He deserves contempt and you have served him right by refusing to accept his gift."

शारदतः—शाङ्गं रम, विरम त्वमिटानीम् । शकुन्तली,
वक्तव्यमुक्तमस्मामिः । भोज्यमवभवानिवमाह । दीयतास्ते
प्रत्ययप्रतिवचनम् ।

SARADVATA—Sarangarava, do you stop now Sakuntala, what we had to say, has been said by us. This his respected self, here, says this. Give him a reply of recognition.

शक्रन्तला (अपवायं)—इमं अवत्यन्तरं गते तारिसे भगु-
राए किंवा ममराविदेण । अत्ता शणि मे सोइणीओ त्ति ववमिद
पट [इदमवस्थाभतरं गते तादृशीऽनुरागे किं वा स्थास्तिन ।
आत्मा इदानीं मे शोधनीय इति व्यवमितमेतत्] । (प्रकाशम्)
अज्जउत्ते—[आर्यपुत्र—] (अर्धोक्ते) मसइदे परिणए ए पसो
समुदाचारी । पौरव, युक्तं नाम ते तह पुरा अस्समपदे सहावु-
त्तानहिअअं इमं जण समअपुव्व पटारिअ ईदिसेहिं अक्खरेहिं
पच्चाक्खादुं [सशयिते परिणये न एव समुदाचारः । पौरव,
युक्तं नाम ते तथा पुरा आन्यमपदे स्वभावोत्तानहृदयम् इमे जनं
समयपूर्वं प्रतार्या ईदृशैरक्षरैः प्रत्याख्यातम्] ।

* Adopted by Prof Gajendragadkar

SAKUNTALA (Aside) - Such a love having reached so different a state, what possible (can be gained) by reminding? The attempt is made because my own self has to be cleared. (Aloud) My husband—(Having half uttered) Marriage being doubted this is not the proper form Paurava, it is Or—is it) indeed proper for you, after having previously deceived this naturally open-hearted person with oaths in the hermitage, to disown her with such words.

शारङ्ग इति । 'विरम' निश्चिता भव, नत एव ते वक्तव्यमिति ['व्याङ्परिधो रम' इति परकीर्तयम्] । 'वक्तव्य' यत् कालेन वक्तुम् उपदिष्टा वद तत् 'उक्तम्-व्याभि' । 'म' अक्षरव्यवस्थित 'अयमवमवदन्' भावो राजा 'एवमाह' अक्षरव्यवस्थित विप्रतिपक्ष परिचयमेव अपनयति । 'इत्यहं' प्रत्यभिज्ञानसाधनं प्रत्युत्तरम् "अक्षर-दीयताम्" ।

शकुन्तलीति । 'तादृश' अतिरहिते 'अनुरागे' इदम् एतत् 'अवस्था' नर 'अवस्था-वस्था' उपविष्य' यम् ['अनुराग' भिन्नवाची । 'अवस्था' मन्त्राय मन्त्रादिवाङ्मय-व्यवस्था च परावृत्तता] 'नते' पादमे नत व्यापनेन व्यापनेन [भावे त] 'वा हिम्' न किमपि फलम् । तदापि 'इदानीम्' आत्मा निजस्वयम् मे 'अधीन' वदता मोचनीय इति इतो 'एतत्' व्यवस्थितम् प्रारब्धं मया एव मे उद्यम । 'वाङ्मयम्' इति परिचयमेव सन्वीक्षणम् । 'परिचये' मन्त्रिते' ज्ञातव्यं हि सति ['तदस्य' सञ्ज्ञातम्—' इति इतत्] 'एव' मन्त्राधार' सन्वीक्षणम् 'न' न हि दुष्टमेतत् सन्वीक्षणम् । 'पुरा' पूर्वम् 'वाङ्मयम्' स्वभावेन' वदता 'उक्तम्' अन्तरम् 'अक्षरव्यवस्था' 'इदम्' यत् तदाविध निमित्तमवस्थापयम् 'इमं जनं' मन्त्राय 'समस्तपूर्वक' इदम् ['समस्त-मप्यवधारकादिवाङ्मयस्य विद' इत्यमर] 'तदा' प्रतीयं' वदयित्वा अपुना 'इदम्' 'अक्षर' विद्युतिव्याजवचनं 'प्रव्याख्यातु' निराकर्तुम् ['अक्षरव्यवस्था' 'इदम्' 'दुष्टम्' 'दुष्टमेव' । यदा—युक्तं नाम युक्तं किम् ? यतारको व्याजमवलम्ब्य प्रव्याचयित इत्येव युज्यते । 'वीरव' इति मीमोहस्य 'अभिज्ञाने'नापि न सहस्यमेतदिति दर्शयितुम् ['अधी-नीय' (त, व्या,)—'अधीनीय' (रा, म- —' अधीनीय' (इ,)] 'दुष्टम्' (त, वि, व्या-)—' न युक्तम् (रा, म-)] ।

1 (a) अर्थ—सम्यग्दाये चतुर्थी as in “स्वच्छिन्नोपाध्यायनस्यै चपेटा ददाति”
—Bhashyam (b) प्रत्यय &c —शाकपात्रं वाटि । See Tika

*2 (a) इदम् — Implies the immensity of the change (b)
सादृश्ये—Refers to the intensity of the love

*3 औपनीय &c —The treatment is so mean that it is
beneath my dignity to take any notice of it at all But a slur
is cast on my character, and I condescend to say some thing
in reply (प्रत्ययप्रतिपक्षम्) only to clear my own self, not be-
cause I now care for the acceptance of me (हि वा स्मारितेन) by
such a wretch

4 युक्त नाम &c —An irony exactly like Sarngarava's कृतानि-
मयान् &c —Ante * She means this—You are a deceiver Your
professions of love were false I was a simpleton to be taken
in The disclaimer now is quite in keeping with (युक्त नाम) the
previous duplicity Your apprehension of my being another's
wife is a myth

राजा (कणो विधाय)—शान्तं पापम् ।
‘व्यपदेशमाविलयितुं’ किमीहमे जनमिमञ्च पातयितुम् ।
कूलद्वयेव सित्युः प्रसन्नमभस्तुटतञ्च ॥ १८ ॥

KING—(Covering his ears)—Let sin stop Why dost thou
seek to sully your family and degrade this stream too as a
stream, that rends its banks, does of her pure water and of
the tree on the bank ?

शकुन्तला—हीदु जइ परमवृद्धो परपरिगृहसङ्घिणा तुप
एवं पठत् ता अहिष्णुणाणि इमिणा तुह आसद्वं अत्रणइस्स
[भवतु, यदि परमार्यत, परपरिगृहसङ्घिणा त्वया एवं प्रवृत्तं
तदभिधानेन अनेन तव आशङ्कामपनेष्यामि] ।

SAKUNTALA—Well, if really deeming me as another's wife such a course is adopted by you, then I will remove your suspicion with this token of recognition.

राजैतः । 'कथं' विधाय 'इहाव्यामाश्रय' ['इति मातुर्विज्ञेयमश्रयार्थं' इति अकारलोपः । यत्ने च विधाय] । पापञ्चकनिवारणार्थम् । [राक्षसदिभिर-पठितमेतत्] । 'पाप' दुष्कृतम्, लघुपदा पापोक्तिः 'शान्' निवृत्तं भवतु । मैव वद इत्यर्थः । अन्वयः—अत्र, कूलद्वया सिन्धु प्रसङ्गक-तटतश्च इव अपदैशम्-विलयितुम् इमं जनं पातयितुञ्च ईदृशैः । व्याख्या—'अ' किमर्थं 'कूल' तट 'कथं' भिन्नात् वा तादृशी [कूलोपपदान् कथं खच्] तटप्रवातिनी 'सिन्धु' नदी 'प्रसङ्गम्' अनाविलम् 'कथं' प्रशङ्कं दद्याच्चाविलयित 'तटतश्च इव' तीरस्थ इत्यर्थं यदा पातयति तदा 'अपदैश' कुक्षम् । करणे घञ् । 'आविलयितु' कलुषयितुं 'इमं' मद्रूपं जनं 'पातयितुञ्च' धर्मान् पतितं कर्तुञ्च 'इदृशैः' । यावा इव यथा शान्ता भवतु । ["किमोदृशे जनमिमञ्च पातयितुम्" (रा- वि, म) — "समोदृशे माञ्च नाम पातयितुम्" (त., व्या.)] । "कथं" (रा., वि, म.) — "कोपम्" (त., व्या.)] ।

शकुन्तलेति । 'भवतु' अन्तु तावत् प्रतारका तं नाभिद्येता यदि परमावतं यदाह-मैव परपरिदहम्' अन्वकत्वम् इदमे' वक्ष्यामिधेन स्वया एव प्रशप्तम् [भावे क.] परदारदहया एव तेषु इदृशी भूतमपि, न च वक्ष्यमिदं तत् तदा अनेन' मद्रु-कुलस्थितेन अभिधानेन चङ्खीकृत्येष तत्र आश्रयाम् अपनेष्यामि' । ['प्रशप्तम्' (त. वि- व्या- म.) — "अत्र प्रशप्तम्" (रा.)] । "अभिधानेन चनेन" (रा. म.) — "अभिधानेन केन वि" (त., व्या.)] ।

NOTES

1 शान्तम्—इम + चिच् + क्त कर्मणि = शान्तम् or शमितम् ।

2. (a) अपदैशम्—आपदिशाने चनेन इति वि + अप + दिश् + घञ् करणे = आपदैश designation, race, तम् । (b) आविलयितुम्—आविल 13 कलुषं stained (for कुल) muddy for (चङ्ख.) । आविल कर्तुम् इति आविल + चिच् + क्तुन् = आविल (नामधातु) + क्तुन् = आविलयितुम् to sully । [c] पातयितुम्—to degrade [जन], to cause to fall [तट] । [d] कूलद्वय—कूल + द्वय + लृच् कर्त्तरि लिट्याम् by the rule "सर्वकूलद्वयीषु क्व" । [e]

अथ —The Beng Rec reads ओषम् which agrees better with वापदेशम् in the masculine

॥ [a] भवतु—See भवतु अनिवचनीयम् &c—Ante Here it means अनुयाङ्गीकार reluctant admission—admission for argument's sake

राजा—उदार कल्पः ।

KING - A good proposal

शकुन्तला (मुद्रास्थानं परामृश्या)—उहो, उहो, अङ्गुलीभ-
असूयणा मे अङ्गुली [हा धिक्, हा धिक्, अङ्गुलीयकशून्या मे
अङ्गुलि] । (सविषाद गौतमीमुखमीक्षते) ।

SAKUNTALA [Feeling the place of the ring]—Alas !
Alas ! my finger is void of the ring [Sorrowfully stares at
Gautami's face]

गौतमी—पूष्णं दे मङ्गावदारम्भन्तरे सचीतोत्थमलिलं
वन्दमानाय पद्मभङ्ग अङ्गुलीययं [नून ते शक्रावताराभ्यन्तरे शची-
तोत्थमलिल वन्दमानायाः प्रभ्रष्टमङ्गुलीयकम्]

GAUTAMI—Your ring must have slipped as you were
doing obeisance to the waters at Sachi Tirtha in Sakrayatara.

राजा (स्मितम्)—इदं तत् प्रसूतपद्ममिति स्त्रेणमिति
यदुच्यते ।

KING [Smiling]—Here it is what is called "Women are
ready-witted "

राज्ञि'व । 'उदार कल्पो' मुद्राया व्याध ['कल्पं व्यात् प्रलये व्यादे' इति
विश्व] इति राघव । यदा—'उदारो' मङ्गलं उत्तमं इत्यथ कल्प' सङ्कल्प साधुरेव
प्रस्ताव यदभिधानेन यद्वाम् अपनेष्यसि ।

अकुलसीति । मुद्राशने अनया इति मुद्रा' उत्कीर्णपद्ममङ्गुलीयकम् [करणे
अपश्यत् स्त्रियाम्] । तस्मा 'व्यानम्' अङ्गुलिमूल परामृश्या स्पृश ['गौतमी
मुखमीक्षते (त आह)—गौतमीमुखीक्षते' (रा वि म) ॥

SAKUNTALA—One day, in the cane bower water placed in a cup of lotus-leaf was taken up in your hand

राजा—शृणुमस्तावत् ।

KING—We are listening indeed

शकुन्तलेति । 'अतः' अस्मिन् अङ्के रोषाभिज्ञानवद्वयनविधौ 'विधिना प्रभुत्वं वन-
सावनं दर्शितम्' । विधिवत्सवाद् इति एतदभिज्ञानं नैव अपगतम् । 'अपगतम्' अभिज्ञान-
'तं कदापि न्यामि' ।

राजिति । 'इदानीं श्रोतव्यं महत्तमं' पूर्वं तु द्रष्टव्यमासीत् अभिज्ञानम् । इत्याप-
हृत । वस्तुतस्तु सर्वं मिथ्या, नास्तीति किञ्चिदप्यभिज्ञानम् इति राज्ञोऽभिप्रायः ।

• अष्टकमेति । 'ननु' वाक्यारम्भे ["नन्वस्येपे परिग्रहं प्रजाज्ञावधारणे । वाक्या-
रम्भेऽप्यनुनयान्मन्त्राण्युपयोजयिष्ये" इति सूत्रम्] 'नतिदीपवन्निर्मितं भाजनं' पात्रं
'गतम्' तद्व्यभिचार्यं सदाकालं दर्शनं सन्निहितं सप्यन् निहितम् 'मासीत्' । पात्राद्य-
स्य वस्ते ज्ञानवान् । ["वैतस्यवतामन्यदे" (त- , न्या) — "नवमानिकामन्यदे"
(वा , वि , न-)] ।

NOTES

1 *श्रोतव्यम्—The proof could be seen at first, it is now to be heard. Presently it will vanish altogether. The whole story is false, hence it can leave no sort of proof behind, द्रष्टव्यं or श्रोतव्यः ।

2 वैतस्यवता &c—Refers to the bower वैतस्यपरिचिद्वने लतामन्यदे spoken of in Act III. This is the bower where the lovers used to meet. Compare 'लतावनं चामन्यदे ता मृदोऽपि परिधीनाय"—Act III. So reject नवमानिकामन्यदे ।

3 *शृणुमस्तावत्—The king's mind is a perfect blank owing to राष । He is naturally surprised at the opening words of the story, and exclaims, "Ah! what a fine story!" We are listening indeed! How can we not listen? It is so interesting!"

* Adopted by Prof Gayendragadkar

शकुन्तला—तत्त्वणं सो मे पुत्तकिदधो दीर्घापाङ्गो णाम
मिअपोदधो उपट्ठिदो [तत्त्वणं स मे पुत्रकृतको दीर्घापाङ्गो
नाम नृगपोतक उपस्थितः] । तुए अअंदाव पढमं पिअउ त्ति
अणुअम्पिणा उवच्छन्दिदो उअएण, ख उण दे अपरिचआदो
हत्थअभासं उअगदो [त्वया अयं तावत् प्रथमं पिवतु इत्यनुकम्पिणा
उपच्छन्दित उदकेन, न पुनस्ते अपरिचयात् हस्ताभ्यासम् उप-
गतः] । पआ तस्मिं एव्व मए गहिदे सलिले णेण किटो पणओ ।
[पद्यात्तस्मिन् व मया गृहीते सलिले अनेन कृतः प्रणयः] । तदा
तुमं इत्थं पढसिदोसि—सब्बो सगन्धेषु विस्ससदि दुवे वि तुल्लं
आरखआत्ति [तदा त्वमित्थं प्रहसितोऽसि—सर्वः सगन्धेषु
विश्रसिति, हावपि युवाम् आरण्यको इति] ।

SAKUNTALA—At that instant our adopted child, the
foster named Dirghapanga, approached. He was entreated
with water by thee pitying and saying—"Let him drink
first", but through unfamiliarity he did not venture near
your hand. Afterwards the same water being taken up by
me approach was made by him. Then you taunted thus—
All confide in relatives, both of you are foresters.

शकुन्तलैति । 'तत्त्वणं' तावत् 'सो मे पुत्रकृतक' हस्तिन पुत्र [व्याख्याते
प्राक्] 'दीर्घापाङ्गो नाम नृगपोतक' 'हस्तिनपुत्र' 'उपस्थित' 'रत्न, मत्त' । 'अयं तावत्
एव, सर्वश्रेष्ठपदं प्रथमं पिवतु इति' अनेन प्रकारेण 'अनुकम्पना' दयमानेन तया
'उपच्छन्दित' अभिज्ञानानुदयं प्राप्यते । 'अन्धादेमगतं, जन्ममेव त्वम् अदा, इति'
'अन्धानुवर्तनम्' । 'अपरिचयात्, परिचयाभावात् अज्ञातत्वात् 'न पुनस्ते हस्ताभ्यास
हस्तसमीपम् 'उपगत' प्राप्त । 'पद्यात्' अनन्तरं 'तत्किञ्चैव सन्निवे मदा गृहीते' म'न
'अनेन' मदशिशुना 'प्रणय' वाञ्छा 'कृतः' । 'तदा त्वम् इत्थम्' अनेन 'प्रकारेण' प्रह-

सितोऽग्निं प्रहस्य कृतवानसि [अकर्मकत्वात् कर्त्तरि ण]—‘सर्वं समर्थेषु समान-
मर्थेषु [योगविभागात् समानस्य स-भाव] तुल्यसम्बन्धेषु [“मन्थ सम्बन्धस्येयः”
इति छन्द.] आग्नीयेषु इत्यर्थे “विद्वन्मिति” । “हावपि युवाम् आरभ्यको” अरभ्यसम्बन्धेन
तुल्यसम्बन्धो [यकुलनापक्षे “आरभ्यान्मनुष्ये” इति वुञ् । सगपये शैथिले अथि
आरभ्यः । तत् स्वार्थे अनुकम्पाया वा कञ्] । [“हावपि युवाम्” (त- , व्या-)—
“हावप्यथ” (हा- , वि- , म-)] ॥

NOTES

1. (a) तुल्यवचन—This is कर्म of उपपन्नित thought व्या is चकर्मक ।
“द्वैतकावाच्यमनया कर्मसंज्ञा सचकमयाम्” । (b) उपपन्नित—उपपन्नित is
प्राप्तना solicitation Compare “नवाऽपपन्नितं प्रयोज्यं नयि तदा न
प्रतिपक्षरौत्वम्”—Raghu (c) प्रकृतित—इम is चकर्मक here Hence
प्र + इम + ण कर्त्तरि । (d) समर्थेषु—मन्थ is सम्बन्ध relation समान मन्थ
एवम् इति समन्था equally related is both related to अरभ्य ।
Here समान becomes स by योगविभाग in the rule ‘समानस्य द्वन्द्वसूत्र-
प्रसङ्गादर्थेषु’ । समानस्य इति योगविभागे इदमिदं द्वयं जिगृहे”—Vritti The
commentator Haradatta prefers to derive such cases from सङ्ग
in the sense सङ्गम and gives अन्वयद्विवेकः । Thus, समान मन्थ अन्वय
is the वाक्य of a समान between मह and मन्थ giving the forms मह-
मन्थ and मन्थ-मन्थ । ‘समाना ज्ञातिरन्वयः । योगमन्त्रस्य इति सभाव । समानशब्दस्य
तु समानज्ञातीय इत्यादि भवति । योगविभागे मन्थस्य निवन्धान्, नैतन् सिध्यति ।
एतत्तु भाष्यवर्तिकोऽर्थोऽभिहितमन्त्रस्य नोपपन्नम्”—Padamanjari (e) आरभ्यको
—अरभ्यस्य अथ ज्ञान इति अरभ्य + कञ् = आरभ्यक refers to यकुलना ।
Also अरभ्यस्य अथ ज्ञान इति अरभ्य + अथ = आरभ्य । न पठे इति आरभ्य +
कञ् स्वाद्ये = आरभ्यक See Tikā आरभ्यकस्य आरभ्यकस्य आरभ्यको two
souls (त्रयी) belonging to the forest उक्तं च । विधेयं to जनी
understood.

2. Reading—युवाम् म च त्वच युवाम् you Qualifies जनी
understood The Dev Nag reading अत avoids a grammatical
difficulty. The reference being to मन्थ and यकुलना the common
attributives should be in the neuter समान्ते नपुंसकम् giving इ
and अरभ्यके । But युवाम् has the merit of referring pointedly to

शकुन्तला at whom the joke is directed. The grammar is safe too if जनो be understood. With चत्त [here, or in this matter] also we require जनो :

राजा—एवमादिभिरात्मकार्यं निर्वर्तिनीनां मधुराभिरहृत-
वाग्भिराह्वयन्त विप्रयिणः ।

KING—By such sweet false words of women bent upon achieving their own ends are sensual people attracted

गौतमी—महाभाग, णारिहसि एव' मन्तिदु' । तदोषण-
संवर्द्धदो अणभिसो अभ' जणो कइदवस्स [महाभाग
नारिहसि एव' मन्तयितुम् । तपोवनसंवर्द्धित. अनभिष्टः अयं जन
कैतवस्य] ।

GAUTAMI—Great Sir, it behoves not thee to say so
Reared in a hermitage, this person is ignorant of deceit.

राजा—तापसहृद्वे,

स्त्रीणामशिक्षितपटुत्वममानुषोष्णं
सन्दृश्यते किमुत याः प्रतिबोधवत्यः ।

प्रागन्तरिक्षगमनात् स्वमपत्यजातम्

अन्ये हि जैः परभृताः किल पोषयन्ति ॥ २० ॥

KING—Pious Matron, untaught skill is seen even of
females other than human, what then of those that possess
knowledge. The female cuckoo is known to get her offspring
reared by other birds before flight in the air

राजिति । 'आत्मकार्यं' स्वकार्यम् अथवा 'निर्वर्तयन्ति यान्तासाम्' [आत्मकार्यं
विनि] । 'एवमादिभि' ईदृशीभि 'मधुराभि,' मिथ्यावचने 'विप्रयिणः' इन्द्रिय-
परायणा जना 'आह्वयन्ते' विमार्गं नीयन्ते । ["मधुराभिरहृतवाग्भिः" (त., आ.)
—"अहृतमयराहृतमधुभिः" (रा., वि., म.)] ॥

गौतमोतिः 'तपोवने स बद्धिः स अय' शकुन्तलाय 'जन' 'कैवलय' वचनाया 'अनभिज्ञ' ।

राजोतिः । उवा तापसी 'तापसत्रया' इदतापसी वा ("कडारा कर्मधारये" इति विशेषणस्य परनिपातो वा) । ततश्च पुत्री । अन्यथ — अमानुषीनाम् अपि स्त्रीषाम् अशिष्टितपटलम् सन्दृश्यन्ते, या प्रतिबोधवत्य (तासां) किमुत । परभृता इत्थम् अपत्य-जातम् अन्तरिचयमनात् प्राक् अर्थे विज्ञे पोषयन्ति किल । व्याख्या—'अमानुषीणां' मानुष्यतिरिक्ताणामपि 'स्त्रीषाम् अशिष्टिनेषु' अनुपदिष्टेषु विद्वद्भ्यः 'पटल' शिष्टम्— यद्वा—'अशिष्टितम्' अनुपदिष्ट 'पटल सन्दृश्यन्ते' अत्यन्ते । 'या' स्त्रिय 'प्रतिबोधवत्य' विवेकवत्य तासां 'किमुत कि वक्तव्यम् । 'परै' काकादिभि भृता 'पुत्रा 'परभृता' कौशिला 'स्वस्र अपत्यजातम्' अमकसमुद्भूतम् 'अन्तरिचयमनात् प्राक्' (अक्षरपरपदयोरी पद्यनी) यावदाकाशमनस न शक्नन्ते नाप्य 'अन्ये' कौशिलाभिर्वै विज्ञे' पश्चिभि, काकैरित्यर्थ' (प्रथममन्त्रपेठे ततोऽर्थकद्वये च अन्य तेन च पश्चिमा दिक्षत्तम्) । 'पोषयन्ति किल' वदयन्त्येव । यन्तेव तर्हि आत्मसद्वृत्तापि इय कौतव जानाति इति किमत्र चिदम् । ["अमानुषीणाम्" (त- , या)—'अमानुषीषु' (रा- , वि , म-) । 'किन' (त- , या)—'क्षु' (रा- , वि , म-)] ।

NOTES

1. Reading—अन्तमयवाक्यमयुभि means "honey of speech full of lies" This requires विषयिन् to be taken as अन्तर । But then आत्मकार्यनिर्दर्शनी remains disjointed . The metaphor becomes faulty . This reading is therefore avoided

■ (a) अमानुषीणा—मनीषयाम्नां जाति इति मनु + अञ् स्त्रियाश्च मानुष्य women . The च comes in here by the rule "मनोर्जातावज यती वृक्, च" giving two forms मानुष (अञ्) and मनुष्य (यत्) । Fern of मानुष is मानुषी and of मनुष्य is मनुषी । न मानुष्य, अमानुष्य । तासाम् । Qual. स्त्रीणाम् । (b) प्रतिबोधवत्य, = प्रतिबुध्यमानं अर्जुन इति प्रति + बुध् + घञ् करणे प्रतिबोध, intellect च अस्यानाम् इति प्रतिबोध + मनुष् स्त्रियाश्च Those who are endowed with intellect, i.e. the females of Man

3 Reading—अमानुषीषु will have आधारं सप्तमी । अमानुषीषु मध्ये

या स्त्रिय तावाम् ॥ then the sense But all are स्त्री among the चमानुषीः । Hence the statement is meaningless. चमानुषेषु might do, but चमानुषीषु will not चमानुषोक्तम्—qualifying स्त्रीत्वम्—is much better. For a similar idea compare—“स्त्रियो हि नाम सन्वेता निष्ठर्गादेव प लुता. १” — Mricchbhakatika

4. (a) चत्वरिच &c—The usual form is चत्तरीच, चत्तरीचः पृथिवीमंथो ईत्यते इति चत्तर् + ईच + घञ् कर्मणि = चत्तरीचम् । Or चत्तर्मंथो चत्तारिच मत्तारिच चत्त इति चत्तर् चत्त = चत्तरीचम् (पृथोदरादि) । (b) हिजे—हिजांता इति हि + जन् + ड कर्त्तरः = हिजा birds See Tika (c) परधता—The word ॥ परधता in the feminine (d, किल—एतच्च—such is the story

5 *Remark—Here चमानुषो may mean चत्तरीच, हिजे also means मत्तारिच, परधता ॥ परे पुरुषं विद्विभिरित्यर्थं भता पाहिता maintained by others, i.e. बहिका who are often mistresses of the rich किल refers to tradition Thus Sakuntala might take it as a grossly rude reference to her own birth-story मेनका is चमानुषी and a परधता । शकुन्तला is her स्वपत्यम् । On leaving विजामित and before going back to her celestial abode वागन्तरिक्षगमनाम् she left her चपत्य for दास्य with a दस्य Kanya who was चप्य (विद्वानिदमिति रिक्त) i.e. पर to her This is the story किल । Also herself a परधता the mother makes a परधता of her चपत्य too, might be taken as a broad hint at the suspected unchastity of शकुन्तला ।

शकुन्तला (सरोधम्)—अणज्ज, अत्तणो हिमधाणमाणेष पेक्खसि । को दाणि अखो धम्मकच्च अप्पवेसिणो तिण्णहण्ण कूबोवमस्स तुह अणु कटि पड्डिज्जिस्सदि [अनार्य, आत्मनो हृदयानुमानेन प्रेक्षसे । क इदानीम् अन्यो धर्मकञ्चुकप्रवेशि-नस्त, गच्छन्मूषोपमस्य तव अनुकृतिं प्रतिपत्स्यते] ।

SAKUNTALA (angrily)—Ignoble man, judgest thou after the measure of thy own heart ? Who else will undertake to

imitate thee that, wearing the cloak of virtue, resemblest a well, covered up with grass

अनुलेति । हे 'अनाया' आचारविभर्जित 'आत्मनो हृदयम् अनु' हृदयानुरूप
यत् 'मान' मिति तेन 'प्रेक्ष्ये' जानामि (इच्छामव आनमानं) यथा ते हृदयं तथा
सर्वस्य मन्यसे । क इदानीमथ' तदातिरिक्तो जन (इदानीमिति वाक्यान्तद्वारे)
'धर्मस्य कष्टक' प्राक्कथं 'प्रवेष्टु' शीलं यस्य तदाविषस्य अनपेक्ष 'इत्थं कृत्वा' कृतित
(इद्विज्ञानम् । अनिष्टपक्षे विलुप्तम्) य 'कृत्वा' तेन सप्त 'उपमा' तन्मूलं यस्य
तादृशस्य 'तव अनुकृतिम्' अनुकरणं 'प्रतिपत्त्यने' कथिष्यति । उवा गभीरीऽपि कृप
द्वयैराध्यादितमुखं समनस इव लज्जति, तथा पापान्ता ॥ धर्मकष्टकं प्रविष्टो धार्मिक
इव लज्जति । आहलीहसी । जि वदना, मर्यादाः शरीरं वितीर्णो नाम्नी ॥

NOTES

1 हृदयानुमानेन—अनुगत मानम् अनुमानम् similar measure प्रादि-
तम्—हृदयम् अनुमानं, तेन—with the standard of your own heart.
इति करणे Cf—“यादृशं पुरुषस्यास्मा तादृशं स प्रमाथने”—Mahabharata.

राजा (आत्मगतम्)—वनवासमादविभ्रम. पुनरत्रभवत्या;
कोपो लक्ष्यते । तथाहि—

म तिर्यग्गवज्जो कितं भवति चतुर्गलोहित

वधोऽपि एकपाक्षरं न च पदेषु संमज्जते ।

हिमालं इव वेपते सकल एष विम्बाधर.

स्वभावविनते भ्रुवौ युगपदेव मीढं गते ॥ २१ ॥

मन्दिधुवि' मा कुर्वन् अकैतव इवास्या' कोपो लक्ष्यते ।

तथा ह्यनया—

मयेव विस्मरणदारुणवित्तवृत्तौ

वृत्तं रहः प्रणयमप्रतिपद्यमाने ।

मेढाद्भ्रुवो. कुटिलयोरतिलीहिताक्षरा

भग्नं शरासनमिवातिरूपा स्मरस्य ॥ २२ ॥

(प्रकाशम्) आर्यैः प्रयितं दुःखन्तस्य चरितम् । प्रजास्वपीदं

न दृश्यते ।

KING - (Aside) The anger of this lady seems unfeigned, but through residence in the forest. Thus there is no side-look; the eyes become deep red, the speech too has very harsh words, and does not falter in the periods, the whole of the Bimba-like lower lip quivers like one frost-bitten, the eyebrows, naturally arched, have become crooked even simultaneously. Her anger making me undecided in mind seems like unfeigned. Thus it is as if I, in fact with a terrible attitude of mind from the loss of recollection not acknowledging the love, that happened in secret by her mightily incensed and excessively red in the eyes, Cupid's bow is snapped through the contraction of her bent eyebrows. (Aloud) Noble lady, Dushyanta's deeds are public. Such a thing is not seen even among the subjects.

राजेति । 'असमवन्दा - इकुन्तलाया' 'कीप वनवासान्' तदीयम् स्थित्वात्, नागरिकवर्तेरभिज्ञानात् इत्यद् 'अविज्ञान' विद्यामवर्जितं तात्त्विकमपि सात्त्विकी लक्ष्यते । पाप इवमिति कीपकारकमपि नास्ति, तद् दीयमधुना परमाद्यं कुर्वितेव यदा लक्ष्यते, तत्र कारण कृमिमकीप कदमभिनेदसदीया न जानातीति ।

अनय — अवलोकितं तिर्थाक् न । अपु अलोहितं भवति । अवलोतिपदवाचरं पदेषु न संसृज्यते च । सकम् एव विद्याधरं हितात् इव वेदते । स्वभावविनते क्षुब्धे युगपदेव भेद गते । व्याख्या—'अवलोकितम्' अवलोकनम् इति; (भावे क्) तिप् सकम् असृज्यतीति 'तिर्थाक्' सकम् (असृजते कर्त्तरि क्तिन्) 'न' । अलो मरुमिमुषी इतिरस्या, कृतककोपे तु इतिर्याहता भवति । 'अपु अपा' सम्यक् 'लोहित' रक्त 'भवति' कृतककोपे नैव विशदमेव तिष्ठति । 'वच' का प्रति प्रयुक्ता वाक् 'अतिदर-वाचि' अतिदरादि 'अपराधि यस्मिन् तादृश' 'पदेषु' वाक्पटकेषु शब्देषु 'न संसृज्यते च' नापि सृजितं भवति । मिथ्याकोपे तु कृतमावधे वाक् प्रतद्वता भवति । 'सकम्' समम् 'अप' लोभनीयो विद्याकार अपर (माकपादिवादि) 'हितात्' श्रोतरीहित

इव वीपते' सम्पत्ते । कृत्रिमकोपे अधरकम्पो नैव वाचयेत्, कृत्रित् कीपकत्' निपुण-
तया मध्ये वा कोपमात्रे वा स्यात् । 'स्वभावेन प्रकृत्या' (विजने) वक्तुं 'भूमी युगपदेव'
समकालमेव 'भेद मते' मध्ये । अतः तु द्यौषपद्यौ कृतककोपात् भेद मुख्यत्ववत्कार ।
एव तालिकनलचक्रेणचलोऽपि कोपो सिध्दा एव, लक्षणाणि ॥ वनवासमात् सपस्थितानि ।
['अतिप्रवृत्ताधरम्' (न्या-)—'अपि प्रवृत्ताधरम्' (त-, पि-) ॥ 'सप्तम्यति'
(पि-)—'सप्तम्यति' (त-, न्या-) ॥ 'सप्तम्यति' (पि-)—'सप्तम्यति' (त-,
(त-, न्या-) ॥ 'स्वभावविजने' (पि-)—'प्रकृत्याविजने' (त-, न्या-) ॥ श्रौकीय
गद्यवादिभिरपठितम्] ।

सन्दर्भेति । 'मा सन्दर्भ्या' स श्रुतिता, अतः वा विद्युत् इव वा सिध्दावादिनी
इति आत्ममया 'बुद्धि' यस्य तयाविध कुर्वन् अस्मा कीप' अविद्यमान 'कौतव्य'
शब्दे अस्मिन् तयाविध 'इव लक्षणे' । (पूर्वोक्तविरुद्धमेतत् । अत्रैतद्वत्ते तत्र वनवासी
उत्पद्यते । तदुक्तं सन्दर्भे । वस्तुतस्तु इदं वा पूर्वं वा प्रविशन् । पूर्वमेव प्रामाणिक
प्रतिभाति ।)

अन्वय — विद्युत्वादादवचितकृती मयि एव रहती इति प्रत्यक्षप्रतिपक्षमात्रे, अतिरुषा
अतिनीहिताद्या अनया धृष्टीर्भेदान् अस्मत् श्वासस्य भयमिव । अस्मात्—'विद्युत्वादा'
विद्युत्वा अतिनीहिताया इत्यर्थे 'वादाया' अतिरुषा 'चितकृति' यस्य तस्मिन् 'मयि एव
रह' विजने 'इव' मयि 'प्रवृत्ते' अस्मिन् 'अप्रतिपक्षमात्रे' अस्मीकृति अनङ्गीकृति
मति 'अतिरुषा प्रवृत्ते' कोपिन 'अतिनीहिताद्या' आरजनीचनया 'अनया धृष्टीर्भेदान्'
भावात्, भेद विधाया इत्यर्थे (न्या-नेपि कर्मणि पञ्चमनी) अस्मत् श्वासस्य भयम् 'भयमिव
मयि' इत्यनेन सत्यं कृति अस्मिन् प्रत्यक्ष विद्युत् । तेन कोपाद्वनवा न हि अ युगम्
अपि तु जानस्यैव धनुर्भेदम् । मदनतस्य खेडस्य जलाशयलिङ्गेन इत्यर्थे । ['मया
विस्तरं' (रा-, वि- म-)—'मयाविस्तरं' (त- न्या-)] ॥

प्रकाशमिति । 'प्रकाश' स्यष्टमाङ्—'दृष्टान्तश्चरित' इति 'प्रकाश' मयि प्रकाश
रहस्य तव किञ्चिदपि नास्ति, अतस्तु अस्मत्प्रवृत्तेव तस्य हस्तिने वा इति लोको वदतु
मयो तव किमुच्यताम् । परन्तु 'इदं वक्ष्ये' इत्यर्थे 'प्रजास्यपि' किं पुनः प्रजा-
पात्रके न दृश्यते । ['प्रजास्यपि न दृश्यते' (त-, न्या-)—'अद्यापि न लक्ष्यते'
(त-, वि- म-)] ॥

NOTES

1 Remark—This passage is very obscure. The second verse plainly states that the king is almost convinced of Sakuntala's innocence and the truth of the story told by her. If so, it is difficult to explain what follows from चार्धे प्रदितम् &c. to दारपरित्यागः ।

Again "चार्धे प्रदितम् कोपो लब्धने । तदाहि" = a poor paraphrase of "अविभक्त पुनरत्रभवत्ता कोपो लब्धने । तदाहि" with words repeated exactly in the same order. The same person with any pretensions as a writer, would not have probably written both. Lastly the plain चार्धे as a substitute for अविभक्त seems to be a breach of decorum even though चात्मगतः । This coupled with the incongruity of the verse seems to raise grave suspicions about the authenticity of the text, from सन्दिग्धवृद्धिम् to अरसः, notwithstanding that Bhoja quotes the verse सन्दिग्धवृद्धिम् &c. in the Kanthabharana.

On the other hand note how minutely and faithfully the working of anger are painted in the first verse how skilfully the metre is handled how dignified the diction, and last though not least how happily ससम्पन्न appears in the चात्मनेपद as is usual with Kalidasa, Vyasa, and Valmiki. (It is significant that an attempt has been made to alter ससम्पन्न into ससम्पत्तेः) । This verse (न तिर्यङ्ग &c.) cannot be spurious.

If then सन्दिग्धवृद्धिम् - अरसः be omitted, the passage left has to be explained differently from what appears in the Tika. Thus—विभक्त is दास or शम्भा । "अवि विभक्तः । जगामायाः । तदाहि" इति हिम् । अविभक्त unadorned, i.e. plain, natural, without the softening features which society and etiquette impart. She makes no attempt to control or conceal her anger. This is due to forest life, she has not seen society. 'पापा इदम् = जानातीति' in the Tika, has to be omitted. Also omit "एव" सत्त्विक उपस्थितानि" । The king believes that she is really offended.

but this does not lend colour to her story She is angry not because she has been disbelieved, but owing to the unkind remark "स्त्रीशामशचित्—".

शकुन्तला—सुदु दाव अत्त सच्छन्दचारिणी किदम्हि जा अहं इमस्स पुरुवंसप्यञ्चएण मुहमहुणो हिअभविसस्स जल्यव-
भासं उवगढा [सहु, तावत् अत्र सच्छन्दचारिणी कृतास्मि,
याहमस्स पुरुवंसप्रत्ययेन मुखमपोह्णं दयविपस्स हस्ताभ्याममुप-
गता] । (पटाभतेन मुखमावृत्य रोदिति) ।

SAKUNTALA—Well am I here represented as a harlot
—I who through confidence in Puru's line, had got into the
clutches of this person, with honey in the mouth and poison
in the heart (Hides her face with her skirt and weeps)

शार्ङ्ग'रव'—इत्यमात्मकृतमप्रतिष्ठत चापत्वं ददति ।

अत' परौत्सा कर्त्तव्यं विशेषात् सङ्गत रह ।

अज्ञातहृदयेष्वेव' वै रोभवति सौहृदम् ॥ २३ ॥

SARNGARVA—Thus does uncheeked rashness of one's
self burn Hence secret union has to be made after having
specially tested (each other) Friendship does in this manner
become amity in those whose hearts are unknown (to each
other)

शकुन्तलेति । 'अत' इह द्विती मुहु, अतिशयेन 'सच्छन्द' 'अज्ञातमया' 'अरति'
या तादृशी, यच्छन्दविचारिणी 'कृतास्मि' प्रत्यक्षा भवामि 'या अहम्' [वनरवासगत-
स्त्रीणीपादानात् न सच्छन्दचयेवा] 'पुरुवंसं' य 'प्रत्यय' विश्वास तेन 'मुखि मय' यस्य
तादृश्य 'हृदये विष' यस्य तादृश्य च "सहस्रीविशेषये—" इति ज्ञापकात् अधि-
करणपदो बहुव्रीहिः । "अज्ञातजनस्य" हस्ताभ्यास करसमीपस उपगता' प्राप्ता । पौरुषो
ऽपि पाप न कुपयान् इत्येव अतः अस्मति शोकाहमिदं 'हृदयविषस्य' (त-
स्या-)—'हृदयस्थितविषस्य' (वा., वि म)] ।

'पटस्य' वसनस्य अन्तेन प्राप्तेन मुखमावृत्य रोदिति ।

ग्राहेति । 'अप्रतिहतम्' अनियन्तितम् 'आत्मकृत' निजानुष्ठित 'अप' चरत्त्वं
 'इत्यम्' अनेन प्रकारेण 'दहति' परितापयति । आत्मशुद्धाकारिता खया कृता, तत्तद्व-
 मप्रना भुङ्क्ते । अन्यथा,—अत रह सङ्गत विज्ञेयान् परीक्षा कर्तव्यम् । अत्रात
 हृदयेषु सौहृदम् एव वैरीभवति । व्याख्या—'अत' अद्यात् द्वेते यतश्चापन दहति
 तत 'रह' विजने यत् 'सङ्गत' समागत तत् 'विज्ञेयान्' विज्ञेयान्दृष्टेन न तु सामान्य-
 दृष्ट्या [विशेषमन्त्राणां इति एवम्लोपे कर्मणि वञ्चमी] 'परीक्षा' विमर्श 'कर्तव्यम्' ।
 अन्यथा अनिष्टमाह—'अद्यात् हृदय' मनो द्वेषो तेषु जनेषु सुहृदयस्तथा 'सौहृद'
 मैत्री [सुहृदयस्तथा युवाद्यच् । हृदमात्र । आदिहृदि] 'एवम्' अनेन प्रकारेण
 शकुन्तला दुष्यन्तगतरीत्या 'अवैर' वैर सम्पद्यमान भवति इति 'वैरीभवति' शङ्का
 सम्पद्यते । सामान्यत पीरबोध्यम् इति न पर्याप्तम्, विज्ञेयत आत्मना पुनरप्य कीदृश
 इत्यपि ते चिन्तनीयमासीत् इति भावः । ['इत्यमात्मकृतम्' (रा., वि., म.)—'इत्यम्'
 (त , व्या-)] 'अप्रतिहतम्' (न-, व्या- म-)—'परिहतम्' (रा-, वि-)] ।

NOTES

1 हृदयविषय—In हृदयस्थितविषय the word स्थित is superfluous
 Besides the compound does not harmonise with सुखमयी ।

2. इदम् etc —Raghava reads परिहतम् and explains "आत्मकृत
 चापन कदाचित् दैवानुकर्त्येन सम्पद्यते परित्यजति (sometimes succeeds
 by chance), परिहत किञ्चित् बद्ध सत् दहति (but, obstructed, as it
 usually is, it brings remorse)

3 अत etc - Raghava construes "अत परीक्षा कर्तव्यम्" (Union
 should be made after test), रह सङ्गतम् विज्ञेयान् (secret union
 should be after special tests)

4. (a) एवम्—अनेन प्रकारेण : e as it has become in this case of
 दुष्यन्त and शकुन्तला : (b) सौहृदम्—See under जनानामनोहृदानि ।

राजा—अयि भोः किमत्रभवतोऽप्रत्ययादेवास्मान् संयुतदोषा-
 चरैः क्षिण्य ।

KING—O, who do you, merely through trust in this lady,
 goad me with words, implying a host of sins

शाङ्गैरवः (मासूयम्)—श्रुतं भवद्विरधरोत्तरम्—

राजन्मनः शाक्यमशिक्षितो यस्तस्याप्रमाणं वचनं जनस्य ।

५१७ परातिमन्थानमघोयते यैर्विदेति ते सन्तु किन्नाप्तवंचावः ॥२४॥

SARNGARAVA—(With scorn)—Did you notice the preposterous suggestion ? The statement of a person, who from birth has not practised deceit is no authority, and of creditable testimony, forsooth be those by whom the cheating of others is studied as a science !

राजति । 'अममवत्या' शकुन्त्याया य 'प्रत्यय' यङ्, तस्यात् 'एव' तन्मात्रमन्-
नत्या 'किमन्त्या' मयुता 'सन्धिविना' 'दोषा' येषु ते 'मयुतदोषे' यद्दोषाणीपत्ते
'अचरे विगुण' वीर्यवत् । 'कैतवेन' अस्या विद्यायोगपादकमेको दोष, तज्जलद्वयलो-
पितीय । इत्यपि अस्या एव वाङ्मन्थानात् सति चारोपितम् । अस्या शाङ्गै-
रवैव, प्रतिवादी मे द्वेय इत्युक्तम् ।

शाङ्गैति । 'असूयया' दीर्घोदघाटनं सङ्घ, संकोचनिवृत्तः । 'अवरम्' अनुदम्
["असूयै' हीनेऽधरीऽयवत्" इति विश्व] । 'उत्तरम्' ऊर्ध्वम् ["उत्तर प्रवर्णीहृद्ये"]
इति श्रुतम् । यदेव अवरं तदेव उत्तरम् 'अधरोत्तरम्' यथ स्यादिति ऊर्ध्वस्थिति ।
ततश्च गीष्ठा इत्यादि—विषयांसः । 'अधरोत्तर' विषयांस 'सुत' किम् ? इति काकु ।

तदेव स्पष्टयति । अन्वयः—य आ राजन् शाक्यम् अशिक्षितं तस्य जनस्य वचन-
मप्रमाणम् । यै परातिमन्थानं विनेति अधीयते ते किम् आप्तवंचावः सन्तु । व्याख्या—
'य' शकुन्त्यायाजी जन 'आ' जनान् भवान् प्रभति अग यावत् शाक्ये' कैतवम्
'अशिक्षित' शिक्षितं न आरब्धवान् (आदिकर्मणि कर्तरिक्तम्) 'तस्य जनस्य वचनम्
'अप्रमाण' प्रमाणं न प्रत्ययानङ्गम् इति राजीकृतं श्रुतं भवद्विधि । 'परोषाम' धर्मेषाम्
'परातिमन्थान' मयुज्ज्वल 'विद्या इति' मत्वा 'ये' दुष्कृतादिभि 'अधीयते' निगमपूर्वक
मुखमकाशात् गृह्यते 'ते किम्' । किम् इत्यन्वयः । 'आप्त' प्रत्ययिता 'वाक्' वेदा
ग्राह्या प्रत्ययितवचना 'सन्तु' इत्यपि च तेनैवोक्तं श्रुतम् । निवासयोग्ये अप्रत्ययम्
अभिनिर्वादीये च प्रत्ययम् आकाङ्क्षता अधरोत्तरमुपस्थापितम् ।

NOTES

1 स्युत &c — सम् is एकत्र together. स्युत is सञ्चलित concurrent Hence it means—A speech that charges me with more than one offence. See Tika Raghava has सम् सम्यक् thoroughly “मयङ् न तु ईषत, युक्तं स्युक्तं न तु स्पष्ट.” He makes it mean—A speech directly accusing me with an offence

2 अधोत्तरम्—Anything preposterous See Tika Or thus —अधर = low उत्तर is high अधरश्च उत्तरश्च अधोत्तरम् or अधोत्तरे high and low, इति । The एकत्र is optional by the rule “विभाषा ॥ अथ द्वयं धाव्यं व्यञ्जनं पश्यन्कुसुमम् ॥ ३३ पुनर्वापराधरात्तत्त्वम् ”. Here ‘mark the low’ means mark how what ought to be high is now low Similarly high becomes noteworthy when what should be low is placed high. Hence Sarngarva wants the audience to note how the undeserving (दुष्कृत) appears deserving and the deserving शकुन्तला as undeserving

2 किल—Implies disapproval न चास्तथाच किल—That they are truthful is ridiculous Raghava has सन्नामनाया किल ।

राजा—ओ सत्यवादिन्, अभुवपगत तावदस्माभरेवम् । किं पुनरिमामतिमन्थाय लुभ्यते ।

KING—O Truth-teller, all this is indeed admitted by us But what is gained by deceiving this person ?

शाङ्गर्भवः—विनिपातः ।

SARNAGARVA—Down fall

राजा—विनिपातः पौरवैः प्रायेते इति न श्रद्धेयमेतत् ।

KING—It is not an acceptable statement that down-fall is desired by the Pauravas

शारद्वतः—शाङ्गर्भव, किमुत्तरेण । अनुष्ठितो गुरुनियोगः । प्रतिनिवृत्तौमहे ययम् । (राजानं प्रति)—

तदेषा भवत. पत्नी त्यज वै ना गृहाण वा

उपपन्नाहि दारिषु प्रभुता सर्वतोमुख्ये ॥ २५ ॥

गौतमि, गच्छाग्रतः । (प्रस्थिता) ॥

SARADVATA—Sarugarava, no use replying The preceptor's order is executed. We go back To the king—Well then This is your wife Abandon her or accept Authority over wives is indeed allowed to be all embracing Gautami, go you in front (Theystart)

राज्ञेति । भवतु भवन् एव सत्यवादिन न पुनमाह्वया इति एव तावत् अस्माभि 'समुपगत' स्वीकृतम् । किन्तु न हि निष्कृत्योऽत्रा सौख्ये कल्पितं प्रकृतिः । इति पुनरेनाम् 'अतिव्याप्य' वञ्चयित्वा किं लब्धतः प्रयोजनं सिद्धयति न ।

शाज्ञेति । 'विनिपात' नरके पतनमेवेति लभ्यते ।

राज्ञेति । 'विनिपात' नरके पतन 'वीरवै' राज्ञिभि 'प्राचीन' इत्यने 'इति पततु न यद्द्वेय' न आदरणीयम् ।

शारद्वत इति । 'उक्त' प्रतिवचनेन किम् । राज्ञा सह बादप्रतिवादेन अन्तम् । 'गुरो निवेश' शासनम् 'अनुष्ठित' शकुन्त्या राजसत्ताशमासीता । बादाम नादिष्टा वयम् । सम्प्रति 'वय प्रतिनिधित्वमस्ति' आश्रम प्रतिगच्छामि अन्य—तत् एषा भवत पत्नी । एषा त्यज वा गृहाण वा । हि दारिषु सर्वतोमुखी प्रभुता उपपन्ना ।

व्याख्या—'तत्' इत्युप-धारं इति वाच्यम् । विस्मयमुपम इति । 'एषा' इत्युक्त्या भवत पत्नी, यथाशास्त्रं परिणीता दारा पत्नी [अनादिष्टे एनादिष्ट] 'त्यज वा' त्यक्तुमिच्छसि चित् त्यज, 'गृहाण वा गृहीतु' यदि वाञ्छसि गृहाण । 'हि' एत 'दारिषु' कर्मणि [दारिद्र्ये वदन्ति अस्मिन्] सर्वतः सर्वासु दिक्षुमुख्ये अक्षयया प्रकृतिः यस्या तादृशी सर्वाकारा इत्यर्थे [अत्र सुसुखस्य स्वाश्रयावित्ताभावे डीपभाव युक्तः । किन्तु एवावधप्रयोगः, अस्मिन्नुक्तप्रयोगेन आधर्ये यदा—भवत-शत्रुस्य दिग्वाचित्वा स्वीकृत्य "दिक् पूर्वपदात्तुडीप्" इति डीप्] 'प्रभुता' स्वस्वत्वा उपपन्ना युक्ता । भक्तृत्वस्य यथा गृहव्यवहारस्य, तत्र सर्वेन्द्रमस्या एव स्व । ['पत्नी' (न., मा.)—"कान्ता" (रा, दि., म.) ॥ "उपपन्ना" (रा., दि., म.)—'उपपत्तु (त, मा.) ॥ "सर्वतोमुखी" (र, वि, म.)—"विश्वतोमुखी" (त, मा.)] ॥

NOTES

1. विनिपात &c.—“किं सप्यते” (what is the reward) is the king's query Sarnagarava retorts विनिपात ” (Ruin is your reward). The king rejoins—As “Ruin” cannot be an object of desire so I cheat her with a view to gain ruin” is ridiculous.

2 पत्नी—Duly wedded wife ‘पत्युर्नो यत्नस्योमे’ इति पदभावे “लक्ष्मिणी डीप्” इति डीप् । कान्ता is प्रिया a darling The epithet is unsuitable here, because the king has not shown any evidence of his affection towards her (b) दारवु—दारयन्ति भेदयन्ति भावम् इति ह + णिच् + घञ् कर्त्तरि । घञ् is not available in the कर्त्तृवाच्य । But this case has been specially provided for by the Varttika “द्वयं जातौ कर्त्तरि णिनुक् च” । (c) प्रसूता—The प्रसूता is conferred by the sacrifice performed during marriage It exists in case of a पत्नी—and not of that of mere कान्ता । Hence prefer the reading पत्नी ।

शकुन्तला—कह इमिणा किदवेण विप्रलब्धम्हि तुम्हे विमं परिचक्षह [कथमनेन कितवेन विप्रलब्धस्मि यूयमपि मां परित्यजथ] । (अनुप्रतिष्ठते) ।

SAKUNTALA—How is that, I have been cheated by this deceiver and you too forsake me ? (Follows)

गौतमी (स्त्रिया)—वच्छ सङ्गरव, अनुगच्छति करुण-परिदेवणो सउन्दला । पञ्चादेशपरुषे भर्तुणि किं वा नि पुत्तिष्ठा करिदु [वत्स शङ्गरव, अनुगच्छति न करुणपरिदेविनौ शकुन्तला । प्रत्यादेशपरुषे भर्तुणि किं वा पुत्रिका करोतु] ।

GAUTAMI (stopping)—My son Sarnagarava, Sakuntala is following us with piteous wails What else could my poor child do, the husband becoming cruel by forsaking her ?

शकुन्तलेति । ‘कथमेन’ कितवेन’ शब्देन ‘विप्रलब्ध’ वक्षिता अस्मि, यूयमपि मां परित्यजथ इति ‘कथम्’ एतत् । ‘अनुप्रतिष्ठते’ पश्चात् यच्छति [समवप्रविश्य च ” इत्यात्मनेपदम्] ।

गौतमीति । स्थित्वा' नमसादिरता मृत्वा । 'कुरुणम्' आर्तं यथा तथा 'परि-
 श्वसन्ते' विलपन्ति या तादृशी मयी ["किंवाप परिश्वसनम्" इत्यमरः] 'न' अध्यान्
 'अनुमन्दति' । 'भक्त'रि प्रत्यादेशेन' निराकरणेन परस्परं, कथं कठोरं मति इत्ययं
 'किं वा' अन्यत् 'मे पुत्रिका' अनुकम्पिता दृष्टिता करोतु । अस्मदनुगमनं विना
 किमन्यस्या शरणम् ? तदर्थं मा कृप्य ।

NOTES

1. कुरुण &c — कुरुण + परि + दिव (कुरुणे-पुरादि) or (दीव भ्रादि)
 + णिनि (or णिन्) मापकारिणि कर्तरि ।

शाङ्गरेव' (मरोथ निवृत्त्य)—किं पुरोभागे, स्वातन्त्र्यमव-
 रुध्यसे । (शकुन्तला भीता वपते) ।

SARNGARĀVA—(Turning back angrily)—What ! O
 wicked one assumest thou independence ? (Sakuntala is
 frightened and trembles)

शाङ्गरेवः—शकुन्तले—

यदि यथा वदति चित्तिपस्तया

त्वममि किं पितुरुत्कुलया त्वया ।

अथ तु वैनसि शुचि व्रतमात्मनः

पतिरुमे नव दास्यमपि क्षमम् ॥ २६ ॥

तिष्ठ, माधयामो वयम् ।

SARNGARĀVA—Sakuntala, if thou art as the lord of the
 earth says, what has thy father to do with thee that transgre-
 ssed the family-tie ? But if thou knowest thy vow as pure
 even servitude suits thee in the house of thy husband Do
 stay here and we retire

मात्रेति । आ 'पुरोभागे' दोषैकदह ["दोषैकदहं पुरोभागे" इत्यमरः] दोष-
 भावदर्शने, गुणविमुक्तिं 'स्वातन्त्र्या' स्वच्छाधारम 'अवज्ञास्यसे किम्' इति काङ्क्ष ।
 पुन पुनर्दोषमिव त्वं भज्यसे । पूर्व' वत्पुत्रजनमनादेव इमं गता इत्येको दोषः, अधुना च
 स्त्री भूत्वा कामाचारं प्रवर्त्तसे इति द्वितीयः । 'वपते' कम्पते । अन्वयः—चित्तिदी यथा

वदति यद् त्व तदा च'स, उत्तुङ्गता त्वया पितु किम् ? अथ तु चाकमो वत इति
 वेत्सि, पतिवृत्ते दास्यमपि तव चनम् । व्याख्या—“चितपो” रूपं तर्ज्यते ‘दद्या वदति
 यादृशं भाषते’ ‘इति त्व तदा’ तादृशी ‘चाम’ यदि त्व तत्त्वत एव वदता ह्यस्मात्, तदा
 ‘उतज्ञाता वृत्’ आ तद्यावधया [प्रादित्यपुरुष] वृत्तया ‘त्वया पितु’ कथम् ‘तव
 प्रवीजनं सिधेत् न त्वमपि । तव प्रत्यावर्त्तनमदुक्तम् । अथ तु पदस्यैव इति
 ‘चाकमो वत स्वधर्मं, दास्यत्येकदयं’ युक्तं ‘चमयम’ अथ उत ‘देत’ ‘म’ ‘म’ ‘म’ ‘म’ ‘म’
 तदा ‘पतिवृत्ते’ भग्नं गृहे ‘दास्यमपि’ दास्यभावात्, अपि ‘तव वमन’ उपायम् । तदा
 अयुक्तं प्रतिगमनम् । एव पदस्य प्रतिग्रह, ये अयुक्ते सति ‘तिष्ठ’ इति च ‘चाकम’ ‘च’
 साधयामो’ गच्छाम । १. ‘प्रादय वृत्तव साधयाम, स्यात्’ इत्युच्यते इति दर्शय ।

NOTES

1 (a) पुरोभागी—पुर्व १० first In a search after दीव and
 गुह in this world, we meet with दीव almost at every step. So
 few are the instances of गुह that these are found out last,
 after those of दीव have been singled out. Thus दीव ॥ पुर्व and
 गुह ॥ पर । Hence पुर्व पुर्व दीवश्च इत्यर्थं भागी दद्या मा पुर्भागी one
 who always chooses the first (i.e दीव) लक्ष्ययुही । Cp.
 “यही चक्षुः पुराग्रहिता —in Snopda (b) व्याख्या—तत्त्व १० प्रधान
 prominent ‘तत्त्व प्रधानं प्रधानं प्रधानं प्रधानं प्रधानं’ इत्यमर । ॥ ‘चान्ता’
 तत्त्व यत् तत्त्वस्वयम् । तत्त्व १० Cp ‘न लो स्वतन्त्रास्ये न’ इति मनु ।

2. (a) उत्तुङ्गता—उत्तुङ्गता कुलम् or उत्तुङ्गता कुलम् । प्रादित्य—
 (b) *Remarks—1) Two alternatives occur—(i) What the king
 says is true, (ii) You are speaking the truth. In the first
 case—you must not go back to your father, wherever else you
 like you may go. In the second case, you must not leave the
 hearth of your husband. In either case, it is useless to follow
 us. In the first half we have चित्त instead of पति and in the
 second half पतिवृत्ते occurs and not चित्तपुत्रम् । This is as it
 should be. The first half assumes the truth of the king's

statement, so he cannot be referred to as the पति of Sakuntala. The second half assumes that Sakuntala is speaking the truth, hence the चितपकुल becomes her पतिकुलः ।

राजा—भोस्तपस्विन्, किमत्रमवतीं विप्रसभसे ।

कुसुदान्येव शशाङ्कः सविता बोधयति पद्मजान्येव ।

वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरामुषी वृत्तिः ॥२७॥

KING—O hermit ! why do you delude this lady ? The moon opens lilies only, the sun lotuses alone, the disposition of the self-restrained is indeed averse to contact with another's wife

शशाङ्क इवः—राजन्, अथ पूर्ववत् व्यासङ्गाद्विस्मृतं भवेत्

तदा कथमवमं भीरोर्दारपरित्यागः ।

SARNGARAVA—King, if it be that what happened before is now forgotten through diverted attention then apprehensive of sin as thou art, how is this renunciation of wife ?

राज्ञेति । 'कि' किमर्थे 'विप्रसभसे' कलशम् । अन्यथ—शशाङ्कः कुसुदान्येव सविता पद्मजान्येव बोधयति । वशिनां हि परपरिग्रहसंश्लेषपरामुषी हि । व्यासङ्गा—'शशाङ्क' अत्र 'कुसुमदान्येव' न पुनः पद्मजानि, सविता इत्येव 'पद्मजान्येव' पद्मान्येव न तु कुसुदानि 'बोधयति' विकल्पयति । दृष्टान्ताभ्यां जायते 'वशिनां' जिनेन्द्रियाणां 'वृत्ति' व्यापार परीक्षाम्, अन्यथा 'परिग्रहा' भाष्यम् । ['पवीपरिजनादान-मूल्यया परिग्रहा' इत्यमरः] तासां 'संश्लेष' मन्वजः [कर्तारि कर्मणि वा कृदोरी षष्ठौ] तत्र 'परामुषी हि' अलसता एव । वशिषु मानपि गच्छेत्, तत्राहमेतां दुष्प्रामि-रव न्यक्तानपि गृह्येता अवमं परिणामि ।

शशाङ्केति । 'अथ' पक्षान्तरे 'पूर्वम्' इतः पूर्वम् आश्रमे यत् 'वृत्ति' जातं तत् 'शशाङ्कात्' विषयान्तरवशात्तत्वात् 'विन्यत' त्वया इति यदि 'भवेत्' तदा 'अवमंभीरो' तव कथ्यते शकुन्त्याया प्रत्यादेशात् 'दारपरित्याग' प्राप्तः । एतत् 'कथ' कीदृशं कथम् । अथ यद्वत् वृत्ति तत्र भवान् मन्यते 'उत्कुला शकुन्त्या' इति, एषा च मन्यते

"कितवो भवान्" इति । परन्तु ऊटा यक्षन्तला पूर्वं व्यासज्ञादिकृताऽप्युता" इति
 वृत्तौषोऽपि पक्षः भवति । यदि स एव तात्त्विकस्तौथ पक्षः तदा सम्प्रति दारत्यादेर
 धर्मान् चुरातोऽसि इति आङ्गैरवानुशोभयान्तरपक्षम् ।

NOTES

1. (a) परपरिग्रह &c—Raghava takes सम with पराङ्मुखः ।
 Thus सयक् श्रेयपराङ्मुखो सश्रेयपराङ्मुखी । cp "पराङ्मुखो विद्वज्
 प्रवृत्तिः"—K III (b) The चण्डार is चण्डान्तर्यामि । The general
 statement "वशिना हि &c"—is supported (साधन) by specific
 instances कुमुदान्वेष &c and सविता &c Lastly the general state-
 ment "वशिना हि &c" is applied to his own case by implication.
 For a similar sentiment, cp रघुना वशिना मन हि परस्तोविमुखप्रवृत्तिः"
 —Raghu

2. राजन् &c—Saranga-rava suggests that it is possible that
 Sakuntala was indeed married by the king, but the king has
 now forgotten all about the marriage. In that case, the repu-
 diation becomes a sin. This places the king in a fix and he
 refers to Parashita in bewilderment.

राजा—भवन्तमेवात्र गुरुलाघवं पृच्छामि ।

मृदः स्यामहमेवा वा वदेन्मियेति संशये ।

दारत्यागी भवाम्याहो परस्तोस्पर्शपांशुलः ॥२८॥

KING—In this matter, to you I ask the greatness and
 lightness. Might I be dazed or could this lady be telling a
 lie—such being the doubt am I to be the renouncer of my
 wife or a sinner through the touch of another's wife?

पुरोहितः—(विचार्य)—यदि तावत् एव क्रियताम् ।

PRIEST (Reflecting)—Well, let it be managed thus

राजा—अनुशास्य मां भवान् ।

KING—Let your reverence command me

पुरोहित—अत्र भवतो तावदाप्रसवादस्मदगृहे तिष्ठतु ।

PRIEST—Let her ladyship stay in my house until delivery.

राजा—कुत इदम् ।

KING—Why this ?

राज्ञेति । पुरोहित इत्येतत् । 'अव' अश्विन् विषये 'भवन्मिव गुरु च लङ् च 'गुरुलघु' ("विप्रतिषिद्धज्ञानभिरुपवाचि" इति एकत्वविष्ण्व्य) गुरुलघुनो भावः, 'गुरुलाघवम्' [अणिपूर्वपदद्वयोऽप्रात्याया आद्यपयोगप्रामाण्यात् उत्तरपदद्वयि इति दृष्टं दृष्टंति । 'गुरुलघु' इत्यवपदस्य' इति पदनाम] को वा 'गुरु' को वा लघु इति 'पृच्छामि' । पञ्चदशमाह—अन्वय—"अहं सुटं स्याम" वा "एवामिष्या वदितुं" इति सशरी, दारत्यानी भवामि, चाहो परम्योन्मत्तादहो भवामि । व्याख्या—'अहं सुटं' पूर्वपदकारणमन्वय 'स्याम वा' अथवा 'एव' अत्र, तथा 'मिष्या वदितुं' (मप्रत्ये) लिङ् 'इति' एव विधे 'सशरी' मप्रत्ये जाने, निजसदले एवा लङ्का 'दारत्यानी (दारोपपदात् लज्जं धिनुष्) भवामि 'चाहो' अथवा अस्या मिष्यावादिहे एनां सृष्टोवा 'परम्योन्मत्तेन पागुल' कलङ्गी भवामि इत्यत्र मिष्यदभवात् वदितुं ।

पुरोहितेति । 'यदि तावत्' । तावदिति तावत्तादृशः । 'अव क्रियता, इव विधीयताम् ।

राज्ञेति । भवान् माम अनुशान्तु कतम्यम उपदिशतु ।

पुरोहित इति । 'अवभवती तावत्' । तावदित्यवधारणे 'वा प्रमत्तात्' इत्यव-
यव'कम् ("दृष्टव्यपाङ्गपरिभि" इति पञ्चमा) । "अवदृष्टे' नृभवने 'तिष्ठतु' ।

NOTES

1. *गुरुलाघवम्—An irregular form because अव् should cause चादिङङि resulting in गुरुलघु + अव् = गौरुलघवम् । But गुरुलाघव is common with the older writers such as वाङ्मीरि, व्यास, मनु, भरत, &c The form however is not inadmissible In the Vritti we find 'काण्डहृत् गुरुलाघवम्', the Bhashya has "पद्यावयवजा गुरुलाघवविना नास्ति" (see also Tika) . Some suppose गुरु = गौरव by transference of epithets (लन्ता), and then गुरु च लाघवच, इव which is optionally singular—(see दृष्टं दृष्टंति) . Such defence are quite uncalled for, the adoption of the form by the भाष्यकार etc being defence enough

* Adopted by prof Gajendragadkar

2 (a) मुट् कामहम्—This is Sarngarava's suggestion

(b) एषा वा इदं निष्ठा—This is his own impression

पुरोहितः—त्वं साधुभिरुद्दिष्ट. प्रथममेव चक्रवर्त्तिनं पुत्रं जनयिष्यमिति । स चेन्मुनिदोहितस्तत्त्वक्षणोपपत्तौ भविष्यति. ततः अभिनन्द्य शुकान्तमेनां प्रवेशयिष्यसि । विपर्यये तु पितु-
रस्याः समीपनयनमवस्थितमेव ।

PRIEST—You were declared by the sages that the very first you will beget will be a son who will lord it over the circles. If that son of the Muni's daughter be endowed with those signs, having congratulated you will cause her to enter the royal apartments. The reverse happening taking her back to her father is of course understood

राजा—यथा गुरुभ्यो मे चते ।

KING—As pleases my preceptor

पुरोहितः—वत्से अनुगच्छ माम् ।

PRIEST—My child, follow me

शकुन्तला—भगवति वसुधे देहि मे विवरं [भगवति वसुधे, देहि मे विवरम्] । (रुदती प्रस्थिता । निष्क्रान्ता मह परो-
धमा तपस्त्रिभिः । राजा प्रापयवहितस्मृति- शकुन्तलागतमेव चिन्तयति) ।

SAKUNTALA—O mighty Earth, allow me a hole (Proceeds weeping / Exit with the Priest and the ascetics. The king with his recollection barred by the curse, continues musing about Sakuntala)

पुरोहित इति । 'प्रथममेव' ल 'चक्र' राजसूयनि चकार वर्त्तयति इति 'चक्रव-
र्त्तिन' भाविसमात्र 'पुत्र' जनयिष्यसि' उत्तरादयिष्यति 'इति साधुभिः' सप्तपदस्य
'उद्दिष्ट' अभिहितोक्तिः । प्रथममप्यस्य ते पुत्रो भविता स च सुवर्त्तमुद्रमुद्रितमहेश्वर

इति चमोपा माभूत्तुर्लभः । 'स' शब्दा जनित्यभनो 'सुनेदीहि' इति यदि 'तस्य स्वल्पे' चक्रवर्त्तविज्ञे 'उपपन्न' पुनो 'अविष्यति' इति अभिनन्द सादर सङ्गत्य 'यतो गुणान्तम' अवरोध 'प्रवेष्टुं प्रियं मे' । 'विदुषां' न च अन्यथा पुन, यदीया पुन न जनयति, पुन वा चक्रवर्त्तलनवदीन तटा 'शब्दा पितु समीपमनम् अवस्थित निपुं' इति 'एव' ।

शकुन्तले : 'भवति' कमुधे' एव मन्त्रा इति वा कच श्रीकृष्णचमोपरा मन्त्रे, तत 'मे' मन्त्र 'वि०५ विष्णु' 'दीहि' तव वाक्कर्त्तव्यं वसेयम् । 'कदती' रीदलपरा 'प्रथिता' प्रथितासुमाख्या [आटकम वि क्र] : 'कदती' निष्कृ'त्वा सङ्ग पुरोधसा' इत्यादि नोक्तम् । 'उक्ते' न सङ्गमन्त्रेण 'स' पुराङ्गतादयोऽपि वक्तव्य इति सङ्गि' इति । 'राजा शपेन' दुर्गन्धम शपेन व्यवहृता' । तत्राद्यापना 'कृत्वा' उच्यते 'राष्ट्रम्' अने शकुन्तला 'तत' तद्विषयमेव विचार्यते' ज्ञायति ।

NOTES

- 1 (a) चक्रवर्त्तमय - चक्र अवगण इति ने इति चक्र + वृत्त + णिनि कर्त्तरि अवयवके । (b) तत्रचन &c - Compare कच चक्रवर्त्तमयचन &c Act VII
- 2 गृह्य - 'कचवर्त्तना प्रोक्तम्' इति सम्यदाने चमोपे ।

निपथि—आश्चर्यमाचर्यम् ।

IN THE DRESSING ROOM - Strange ! Strange !

राजा (आक्रान्त)—किं तु (इह) स्यात् ।

KING (Listening)—What indeed could have happened ?

(प्रविश्य) पुरोहितः (मन्त्रिस्त्रयम्)—देव, अद्भुतं खलु

संघट्टम् ।

(Entering) PRIEST (In wonder)—Sire, a strange thing has indeed happened.

राजा—किमिदम् ।

KING—Ay, what ?

पुरोहितः—देव, परावृत्तेषु मन्त्रिष्वपि—

सा निन्दन्ती स्वानि भाग्यानि वाला ।

वाङ्मतेषं कन्दितुञ्च प्रवृत्ता ॥

PRIEST—Sure, Kanta's disciples having turned back, she blaming her luck, began to wail by tossing up her arms—

राजा—किञ्च ।

KING—and what ?

पुरोहित—

स्त्रोसंस्थानश्चाक्षरस्तोयंनारा-

दुत्क्षिप्यै नान्योतिरेकं जगाम ॥२८॥

(सर्वे विस्मयं रूपयन्ति) ।

PRIEST—And a light too in the shape of a woman, having lifted her up afar, went towards the Āpsara-stirtha ;

(All act wonder).

नोपदेय इति । 'वाङ्मतेषं' अदभुतं शब्दम् ("वाङ्मतेषं" इति निपातः । सम्भूते दिव्यम्) ।

राजा । 'किं तु' इति वितर्कं दधं दध । अत्र तु इति चक्षुरदृष्टि । इति नैव किञ्चित्, किं वा ततः ?

किमिति । 'क' प्रत्यय 'इव' इत्यनिदृष्टे । निमित्तम् अत्र तज्जिज्ञासायाम् ।
"किमिदं हि संप्रदाया मण्डलं जातमीनाम्" इत्यादिषु दद्या ।

पुरोहित इति चक्षुरदृष्टि — ई देव कल्पशिष्येषु पराहतेषु सा बाला स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती वाङ्मतेषं कन्दितु प्रवृत्ता च—

पुरोहित इति । अन्वयसमाप्ति — स्त्रीरूपायाम् एकं ज्योतिः आयात एवमुत्पद्य चक्षुरसोद जगाम च । व्याख्या—ई देवराजन् 'कल्पशिष्येषु' आदर्शरूपप्रतिष्ठे 'पराहतेषु' आयम इति प्रयातेषु 'सा बाला' चक्षुरन्मया इत्युक्त्या 'स्वानि भाग्यानि निन्दन्ती' मागधेयानि 'निन्दन्ती' सती 'वाङ्मतेषं' चक्षुः क्षिप्येति 'वाङ्मतेषं' (वाङ्मतेषं इति चक्षुर्) 'कन्दितुम्' लक्ष्मिर्लक्षितं 'प्रवृत्ता च' प्रवृत्तमात्रा एवमुत्पद्य

स्त्रिया मस्यानम् आकृतिरिव मस्यान यस्य तस्याविषम् 'एव व्योति' किञ्चित् तेज-
स्वरूपम् 'दूरात्' दूरात् ("आराददूरमभीक्यी" इति दूरार्थे अत्रायम्) 'एता वालाम
उत्क्षिप्य' उत्तोल्य 'अपसरणीय तदभिमुखमित्यत्र जगाम च'। 'सर्वे' अभिनेतार
'विष्णु रूपयन्ति' नाटयन्ति। विक्षिता एव तिष्ठन्ति।

NOTES

1 (a) बाह्वत्क्षेपम्—बाह्व उत्क्षिप्य इति बाह्व + उत् + शिप + क्तम् भावे
= बाह्वत्क्षेपम् having thrown up her arms The rule is 'बाह्वत्क्षेपे'
—कृतम्, is attached to roots with a द्वितीयात्म word as उपपद that
means a limb the loss of which does not necessarily cost life
'यश्चिद्वक्त्रे द्विद्विद्वि प्राचो न मियने नत अद्य वम" Kasika (b) स्त्रीस म्यानम्
—स स्त्रीयति अनेन इति सन् + म्या + नाट करणे = स म्यानम् shape आकृतिः।
'स म्यानमाकृतौ लतो' इति विश्वः। म्रियते म म्यान स्त्रीस म्यानम्। स्त्रीस म्यान-
मिव स म्यान पद्य लतः। "मममापमानपूष पदलीपदलीपय वज्रवा" इति षड्—।
'c) आगतम्—She was lifted up from a distance (आगतम्) hence
the lifter could not be seen clearly but was noticed merely
as a mass of light in the female form (d) जगाम—Went towards
the अपसरणीयः। The अद्भुतलोचं was near Dushyanta's capital
(See Ante)

राजा—भगवन्, प्रागपि मोक्षमाभिरय प्रत्यादिष्ट एव।
किं ह्यथा तर्कगान्धिव्यति। विश्राम्यतु भवान्।

KING—Mighty Sir, even before, that thing was indeed
discarded by us Why is it being uselessly pursued with
conjectures? Do thou rest thyself

पुरोहित (विलोक्य)—विजयस्व। (निष्क्रान्त)।

PRIEST (Staring)—Do thou prosper (Exit)

राजा—वेत्तवति, पर्याकुलोऽस्मि। शयनभूमिसमामादेशय।

KING—Vetravati I am perplexed. Show me the way to
the bed-chamber

प्रतोहारो—इदो इदो देवो [इत इतो देव]। (प्रस्थिता)।

WARDER—This was this way let sire proceed (Notes on).

राजिति । 'प्रत्ययि' इतः पूर्वमपि, यदाभो सुखम् आसीत् तदापि 'मः' अतः इत्या-
 स्येन मनुमहाशयान्त किमपि मायासदृशम् अस्माभिः प्रत्यादिष्ट एव' निराकरणं यत् ।
 अपुना प्रनष्ट म 'तर्केश' किं आसीत् तत्, कुत्र वा मृतम् इत्येव विधेन शिरोरत्नं किम्-
 निवृत्तम् । यत् सत्, अतः तद्विषयं यत्नो 'मवान् विद्यान्तः' (अनु दिवादि + लोट्) ।

पुरोहित इति । 'विशोक' एतेन अलौकिकेन गम्भीरेण विचरति राज्ञो मुखं दृष्ट्वा
 आह 'विनयम्' ज्ञायामु मे ("विनयम्भो जे " इत्यञ्जनेपदम्) ।

राजिति । यथाङ्गुल' उन्मत्ता अस्ति । 'उन्मत्तमूर्ति' अथवा उन्मत्तमूर्तिरित्ये-
 तत् 'मर्गं प्रत्यानम् आदिश्य' दर्शय मे अहं चिन्त्यामि ।

NOTES

1 विशोक—The King's indifferent reply surprises the पुरोहित
 and he stares (विशोक) at him and then utters "विनयम्" to the
 King

राजा (परिक्रम्य स्वगतम्)—

कामं प्रत्यादिष्टा अस्मि न परियहं मुनेस्तनयान् ।

बलवत्, दयमानं प्रत्याययत्तौव मां हृदयम् ॥२०॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING (Going round—Aside)—True the discarded daugh-
 ter of the sage I do not remember as wife But my intensely
 feeling heart is it were convinces me (exennt १॥)

पञ्चमोऽङ्कः ।—FIFTH ACT

रामनिर्गतः । अत्र —प्रत्यादिष्टा मुनेस्तनया परियहं न अस्मि कानम् । इदं
 तु बलवत् दयमानं (मत्) मां प्रत्याययतोव । आख्या—प्रत्यादिष्टा' निराकरणं मुने-
 स्तनया अत्रत्य क्रयकां 'परियहं' पर्वो 'न अस्मि कानम्' अमुपमत्तयेतत् यत् पूर्व
 परिणीता पर्वो इत् मे इति नया न अर्थेने (अमुपमत्तये कामनिचयायम्) । प्रत्यानरे
 इदम् तु अतः पुनः 'बलवत्' अर्थे 'दयमानं मत् मां प्रत्याययतोव' पर्वोवे जत
 प्रत्यं वरोनीव (इत्यो निवृत्तः । बोधनायैवात् "स्यो मनिवायवे" इति न मनिमाव)

सत्यमिमा विवाहिता न खरासि, किन्तु गुरी हृदयवेदना नास्तीत्यर्थे परी एव क्रूरप
सग प्रत्यादिष्टः । [“माम्” (त, मा- म)—“मे” (वा-, वि)] ।

NOTES

- 1 (a) कामम्—Implies admission with disapprobation (चनिष्काहीकार) । “काममिति व्याप्यन्तेऽनन्ताहीकारे च” इति गणकारः । True I do not remember (चङ्गीकार) but that does not matter (चनिष्का) ।
(b) प रयस्म—परिस्मृते इति एवि + यस् + यप् लृट् = परिस्मृते स्मृते स्म । I do not remember her as wife (c) प्रत्यायति—प्रति + इ + यिष् + लट्ति । The sense is बंधन to convince, hence इ does not become गम (see Tika) (d) मम—चलिकल कर्मसु च्चा by the rule ‘इतिबुद्धिप्रत्ययानां शब्दकमाक्रमेण प्राणान्निकलना सु को’ । इ is इडाक्षरं here thus the rule applies यद् प्रत्याय (चलिचि)—इदं मा प्रत्यायति (चिचि) । (e) हृदयम्—My heart convinces me The heart remembers what I have forgotten This is like चित्तमा खरात नृममबोधपूर्वम्—Ante

पठोऽङ्कः

प्रवेशकः ।

(ततः प्रविशति नागरिकः, गृथान् पद्याद्वयं पुरुषमादाय रक्षिणौ च) । रक्षिणौ (पुरुष ताडयित्वा)—अले कुम्भोरका कहिहि कहि तुष्ट एते महामणिभाशने उद्दिग्गणनामाकखले स्ताग्रकीर्ण अङ्गुलीग्रं प्रमाशादिष्ट [अरे कुम्भोरकः कथय क्व त्वया एतत् महामणिभाशुरम् उक्तीणेनामाचरं राजकीयमङ्गुलीयकं समासादितम्] ।

(Then enter the Superintendent of the City Police—the king's brother-in-law—and behind him two guards leading a

man fettered) GUARDS (Striking the man)—Ah! You thief, answer where was intercepted by thee this royal ring, shining with great gems and having the name engraved on

पुरुषः (भीतिनाटितकेन)—पशोदन्ते भावमिश्रा ण ह्ये
ईदृशकर्मकालो [प्रसीदन्तु भावमिश्राः । नाहमीदृशकर्म-
कारी] ।

MAN (With the acting of fright)—Please your honours, I did not do such act

तत इति । नगरे नियुक्त रक्षावेधानायम् इति 'नागरिक' । कीदृपाल इति राक्षसभट्ट । 'श्यान्' राक्षस श्याम् ।

अरे इति । कुम्भीरकं चौर ['कुम्भीरको गण्डपदलङ्कारस्य मल्लिच च " इति भट्ट-
धृता नाममाल) । 'महता' महाघर्षेण 'मणिना भासुरम् 'उज्ज्वलम्' 'उत्तमोद्य' चोदित
'नामात्तर' राजनाम उच्चिन्न, अतएव राजकीयसङ्गुलीयक समासद्वित प्राप्तम् ।
रक्षिणामागधा साधा । ['कुम्भीरक' (रा) - 'कुम्भीरक' (त-, व्या, वि-, म)] ।

पुरुष इति । 'भोते' भयस्य 'नाटितम्' अभिगद्य (भावे क्) । तदेव 'भीति-
नाटितकम् (स्वार्थे कन्) । तेन सह । 'भावमिश्रा' नाम्ना भवन्त 'प्रसीदन्तु' ।
ईदृश कर्म चोद्य करोति इ म, चौर इत्यर्थः । पुरुषस्यापि भागधी भाषा ।

NOTES

1 Summary—ततो गच्छति काले शकुन्तलादृष्टीयुत तदङ्गुरीयक रोहित-
मन्मदीदरे किमचित् धीवर्येण समासादित राजसकाशश्च प्राप्तं राजपुत्रे । तद्वर्णनात्
तत्तत्तत्तमेव राक्षो निजत आद्य कृतिरूपजाता, अदृष्टत चासौ महता अलसादेन ।
गुरुणा तु अनुशयदु खेन विषयेषु विज्ञेय प्रनष्टप्रियजनस्य ध्यानेन चालोत्तरेण कदा-
मिद्य कथञ्चित् कालमधीनम् । अथेकदा शकुन्तलाप्रमदयेन आगन्तु अनपहतया
द्रवमान त भागविरागस्य दिवौकसामसुरोपयन्मावेद्य दानवजयस्य देवेन्द्रभवन निनाय ।

2. नागरिक —नगर रक्षति or नगरे नियुक्त इति नगर + ठक् ।

3 कुम्भीरक —कुम्भी अस्य क इति कुम्भ + इनि सत्वर्थे = कुम्भी an ele-
phant कुम्भिनम् ईरयति कुम्भिन् + ईर + क्त रि = कुम्भीर an alliga-

for Elephants avoid drinking at places where alligators abound कुशीर एव इति कुशीर + कन स्वार्थे = कुशीरक । By transference of epithets this means a thief तनमन्व ही । The reading कुशीरक means the same "कुशीर शत्रुके शीरे शीकच्छात्र इति भवे" इति विश्व स्वार्थे क । (b) महामणि &c — मास + घृक् + कर्त्तरि = भासुरम् resplendent महान् मणि महामणि brilliant gem नम भासुरम् । वतम् — । (c) दत्तकीर्ण &c — दास्य चक्षुराणि नामान्तराणि । अतकापीनि नामान्तराणि यस्मिन् । (d), राजकीयम् — राज इदम् इति राजन् + क् = राजक + य्य = राजकीयम् royal. Here राजन् becomes राजक by the rule राज क च' । It is known to be royal because दत्तकीर्णनामाक्षरम् ।

4 भावमिया — भाव is पुत्र & sage "भाव महात्मनाभिप्रायसेष्टान् प्रकृतुः । किशोरीनापदायि'वृक्षभूतबुधनव्य' इति मेदिनी । भावय नि मियाय &c — See also चार्यमिश्र Act I

प्रथमः—किं कृषु शोचणे ब्रह्मणेति कलिश्च रक्षा पङ्क्तिगङ्गे टिण्णे [किं ब्वन् शोभनो ब्राह्मण इति कृत्वा राज्ञा प्रतिग्रहो दत्त] ।

FIRST—Was indeed a gift bestowed by the king taking thee for an auspicious Brahmana ?

पुरुषः—शुण्यध टाणि । इमे शक्रावटाल्वाग्रो धीवने [शृणुत वदानाम् । अहं शक्रावताग्वामी धीवरः] ।

MAN—Now listen I am a fisherman, living at Sakravatara द्वितीयः—पाउडला, किं अमृद्दिहिं आदी पुच्छिदा [पाटच्चर, किमस्माभिर्जातिः पृष्टा] ।

SECOND—Thief, was thy caste enquired into by us ?

शालः—सुप्रथ, कहेदु सर्वं यणुकमेण । मा ण अन्तला पडिवन्धह [सूचक, कथयतु सर्वमनुक्रमेण । मा एनमन्तरा प्रतिवधान] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka let him tell all in order. Do not interrupt him in the middle.

प्रथम इति । 'शोभन' सन् 'शुद्ध' मतगर्वमिति दावन् 'इति हव' ला सतपत्न्य इत्यर्थे 'राष्ट्रा' स्वयं दुष्कृत्येन 'प्रतिदह' खन्नु' दावनीय दत्त किम् । दह नैतत् चोरित स्वयं, स्वयं राष्ट्रा एव सम्पदाय दत्त तै, इत्युपह्वासः ।

दुष्टव इति । 'इदानीम' इति वक्तुमेषाम् । 'दहावतार' तदापि प्रदेष्टे 'वसति' दहावृक्षो धीवर, मत्क, अ व । दहावतार (द-, दा-)—'दहा-वतावाभवतार' (वा, दि-, म) ।

द्वितीय इति । हे 'पाटकर' चोर 'चौर' काम रक" इति प्रत्यय 'पाटकर-मन्त्रिषु वा' इत्यमर] अका'भ' लदोऽ जाति एता 'कि' नैव एता । तन् किं जाति कदमिति ।

श्याल इति । 'दुष्टव' इति हिरे दस्य नाम । 'चतुर्दश' दहस्य सव कदमगु' एव । 'एतम' अलरा' मरे, कदा मरे इत्यर्थे 'म' प्रतिध्यान' मा द' (हा इत्योऽय तैम नमुद्) । 'अस' गु म' 'द' इत्युक्त, दीनामिष ईरसेनो ।

NOTES

1 (a) शोभन—शोभने इति गुण + दुष्, कर्त्तरि । Worthy (b) लवा—An अवयव । Or हव, = मत्ता because he can take the meaning of all roots. मत्ता धात्वदागुणादि करी तथा भवति । (c) प्रतिदह —प्रतिदहने इति प्रति + दह + कप्, कर्मणि A 411

2 दहावतार &c.—दहावतारि च कम् इति अव + तृ + कप्, कर्त्तरि क् = अवतार a sacred place होईम । "अवतारम्, यथा 'दम' होईम, दहोऽप च" इति वैन । अप् is barred by the rule "अवेतुक्ताच्" । इत्यस्य अवतार । A त्रिषुसमाम because दहावतार 1-त स द्वा । It has no चिद्विवाय । न हि वाक्कोन मत्ता दव्यने ।

3. पाटकर—पाटयन् चरति अचरति इति पाटयद् + चर + कप्, कर्त्तरि should give पाटयचर but we get पाटकर (अभेद) । पुत्रदादि ।

उभौ—ज' आवुत्ते आणवेदि । कहहि । [यदावुत्त आया-पयति । कथय] ।

BOTH—As brother-in-law commands, Go on

पुरुष — यत्तु जालुगालदौहिं मच्छवन्धनोपाएहिं कुटु-
म्बभरणं कलेमि [यत्तु जालोद्गालादिभिर्मत्सवन्धनोपायै-
कुटुम्बभरणं करोमि] ।

MAN—With nets and other means of catching fish I
achieve the maintenance of my family

श्याल. (विहस्य)—विसुडो दाणिं आजीवो [विशुद्ध
इदानीमाजोवः] ।

SUPERINTENDENT—(Laughing)—A pure livelihood
indeed

पुरुष — भद्रा, मा एवमं भण [भर्त्त, मा एवमं भण] ।

सहजं किञ्च विनिन्दित एषु दे कम्म विवज्जनोद्यए ।

पशुमारणवस्मदालुणे अणुकम्मामिदुए वि योत्तिए ॥१॥

[मद्भजं किञ्च यद्विनिन्दित न हि तत्कर्म विवज्जेनोद्यम् ।

पशुमारणवस्मदालुणेऽणुकम्मामिदुरपि योत्तिय ॥]

MAN—Say not so, Master The despised occupation
which is indeed born with one is surely not to be discarded
The practice of vedic rites though tender with pity has to
be heartless in the act of killing animals

उत्तरति । 'आजुत' भगिनोपतर्भवान् (प्रसादनाक्रियेण । नानी वन्दुत एव
तदीर्भगिनोपति । 'भगिनोपतिपराजुत' इत्यन्तर) 'यदाग्रावर्धति' तदेव कुर्व । नात,
एव मध्ये प्रतिवर्धीव । 'कथम्' यथाकचि वदति पुरुष प्रति ।

पुरुष इति । उद्विजति उत्तमिति 'उद्वान' वेदिस्य (नृ इत्येतस्य चञ्चि इयम् ।
पक्षे उद्वान्तर) । 'जालम् उद्वान्तर आदि' देशा न 'उपायै' = टस्यानाम' आजीवाना
'भरण' वत्त'न 'करोमि' ।

श्याल इति । 'इदानीं' वाक्यमूलायाम् । 'विशुद्ध' हिंसादिदोषवर्जित 'आजीव-
जीवनोपाय' ? उपशास एव । हिंसादिभिर्दुष्ट आजीव इत्यभिप्रायः ।

पुरुष इति । हे 'भक्त' स्वामिन् नगरपालम् 'एव' मा भव' कथय । आजोष मा निन्द । अन्य — यत् किल विनिन्दितं कर्म सहजं, तत् न हि विवर्जनीयम्, श्रोत्रिय अनुकम्प्याम्दुरपि पशुमारण्यकर्मदारुणम् । व्याख्या—यत् किल विनिन्दितं गृह्यं कर्म सहजं जन्मना सह जातं, जातिनिष्ठमित्यर्थं 'तत् न हि' नैव विवर्जनीयं स्याज्यम् । 'श्रोत्रियो' वैदिक, वेदोक्तकर्मनिरतो ब्राह्मण इत्यर्थं 'अनुकम्पया' कष्टकथा 'भदुरपि' कोमलोऽपि मनु 'पशूनां' प्राणानां यत् 'मारण्यं' घातं यश्चेदधः, तेन 'कर्मणा' तदनुष्ठानेन 'दारुणं' घोरं भवति । यथा श्रोत्रियेण जातिगता पशुकथा निन्दितापि न त्यज्यते तथा मयापि मनुष्यवन्धनम् । एतेन नाप्यसौ निन्दा न चाहम् । ["सदुरप" (त, वि., ग्या-)—"सदुरेव" (रा., म-)] ॥

NOTES

1 जालोदगाल &c —उद् + गृ + घञ्, कर्मणि = उदयात्, or उदगारः, a book अपे, is barred by the rule "उग्रीयं" । र becomes ॥ optionally by the rule "अचि विभाषा" । जालानि च उदगालाश्च जालोदगालम् nets and books, इन्धे कतम् by the rule "जातिप्रशङ्कितम्" । जालोदगालम् चादिष्टं वा ते ।

2 (a) सहजम्—मह एकत्र जातम् इति सह + जन + ड कर्त्तरि in born, (b) श्रोत्रिय —श्रोत्रिय is obtained as a substitute for the वाक्य "हृद् अधीति" by निपातन in the rule "श्रोत्रियश्चोऽधीति" । No प्रत्यय is needed. Some however, interpret the rule as directing हृद्म् to be replaced by श्रोत्र and घञ् attached to it. Thus हृद्म् घञ् = श्रोत्र + घञ् = श्रोत्रिय by the निपातने above 'हृद्मो वा श्रोत्रोभाव तदधीति इति च य प्रताय'—Vritti (c) Remark—The Sloka is a defence of Vedic rites against the attacks of Buddhism. The Buddhists denounce (विनिन्दित) sacrifices as horrid (पशुमारण्यकर्मदारुणम्) । But whatever they are, they must not be abandoned (विवर्जनीयम्) because this is the work allotted to them (श्रोत्रिय) by nature (सहजम्) । Had it not been so the practice of such rites would have been heartless. Such however is not the fact. A श्रोत्रिय is the kindest of kind beings living (अनुकम्प्याम्दुः) ।

शालः—तदोतदो [ततस्ततः] ।

SUPERINTENDENT - Then what then ?

पुरुषः—एकस्मिन् दिवसि खण्डशो लोहितमक्ष्यो मया दृष्टितः ।
[एकस्मिन् दिवसे खण्डशो लोहितमक्ष्यो मया दृष्टितः]
जाव तस्य उदन्वभक्तल पक्वामि टाय एषी मञ्जाल्द्रगभाशुले
अन्वोद्ये पक्वित्ति [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्
एतत् महारत्नभासुरमङ्गुलीयकं प्रेक्षितम्] । पश्चाद् दन्तं शी
विक्रयार्थं दशयन् गच्छेद् भावमिच्छेद् [पश्चादहम् अस्य
विक्रयार्थं दशयन् गच्छेत्ता भावमिच्छेत्] । मान्धे वा कुण्डे
वा भक्ष्यं शी श्याममुच्यते [मण्डयन् वा कुण्डयत वा दयमस्य
भागमवृत्तान्तः] ।

MAN—One day I came to the lake to bathe. No
sooner I looked into the water at my reflection than I was seen this
ring glittering with many gems. A crowd gathered to look
at it. I was arrested by four honest thieves. Tell me or cut
me up, this is the story of my life.

पुरुषः—एकस्मिन् दिवसि खण्डशो लोहितमक्ष्यो मया दृष्टितः ।
[एकस्मिन् दिवसे खण्डशो लोहितमक्ष्यो मया दृष्टितः]
जाव तस्य उदन्वभक्तल पक्वामि टाय एषी मञ्जाल्द्रगभाशुले
अन्वोद्ये पक्वित्ति [यावत् तस्य उदराभ्यन्तरे प्रेक्षे तावत्
एतत् महारत्नभासुरमङ्गुलीयकं प्रेक्षितम्] । पश्चाद् दन्तं शी
विक्रयार्थं दशयन् गच्छेद् भावमिच्छेद् [पश्चादहम् अस्य
विक्रयार्थं दशयन् गच्छेत्ता भावमिच्छेत्] । मान्धे वा कुण्डे
वा भक्ष्यं शी श्याममुच्यते [मण्डयन् वा कुण्डयत वा दयमस्य
भागमवृत्तान्तः] ।

NOTES

1 २३ २३—The repetition shows the impatience of the superintendent to avoid the awkward retort, which is too much for his wit to meet.

2. **अद्य**—The construction is **अद्य दृश्यम्** which is elliptical for **अद्य गृह्यते दृश्यम्**. See **Time**. Or compound **अद्य निश्चयार्थे दृश्यम्**, showing it (दृश्यम्) for its (अद्य) -ale

श्यामः—जाणुष, विस्रगन्धो गोघाटो मच्छवन्धो एव
णिस्संशयः । अद्भुलोपपट्टस्य से विमरिमिदव्व । राजउप
एव गच्छामो [जानुष, विस्रगन्धो गोघाटो मच्छवन्धो एव
निःसंशयन् । अद्भुलीयकदशनस्य विस्वद्वयम् । राजकु-
स्व गच्छामः] ।

SUPERINTENDENT—Juala this fellow smelling of
raw meat, is surely a Godha-eating fish catcher His coming
by of the ring has to be investigated We will go to the
king's residence

अथ, ल इ त । 'विषमस्य' कासकानिमा गन्धः कस्य दृष्टान् सदा ॥ ५ ॥ एवमिह संदृष्टं
मुनौ गोधामिनि वृत्तदत्त य ॥ 'गोधामिनी' गोधामोक्तकृतिक 'कस्य वृत्त' य स एव
धौवर एव । अथवा कस्यस्य कासकानिमा तद्वयं जलं श्रीमदमेवाह । 'वस्य' इत्यु-
दीयतन्मन विमलस्य' 'विक्रमोद्यम तद्वयं मया न वा इत्यालोचन'प्रसः । 'राजकु-
मिव' राजभवनमेव 'नव्यास' । अथानिमे निवेदयामि स एव विमलस्य सदा न वेति

NOTES

1 (a) विश्वगन्धि—'वसतः' is 'आम्रगन्धि', i. e., anything smelling like raw meat. 'विश्वः' 'स्वादात्मगन्धि यत्' इत्यमरः । तस्य दन्त विश्वदन्तः । 'e' आम्रगन्धि । न चक्षुः चक्षोः त विश्वगन्धि + इति मत्वर्थः । This is round about in sense. आम्रगन्धि expresses the idea more simply. Perhaps in the days of Kalidasa विश्वमेव आम्र, and in time, by transference of epithets, came to mean आम्रगन्धि when Amara lived.

(b) गोधादि—गधा (fem) is the iguana गोधाम्, गौत्रमस्य इति गोधा + षट् + णि क्त रि ताच्छीत्ये । षट् is barred by णि when habit (ताच्छीत्ये) is implied Hence we do not get गोधान like कव्यात् । But here is another difficulty The rule for णि is “सुप्राज्ञातो णि-ताच्छीत्ये” । So we must not have a ज्ञातिवाचक word for उपपद with णि implying ताच्छीत्ये । Yet here there is शान् with गधा (जति-गधक) as उपपद । (c) सव्यवस्थ —सव्यान् वधाति इति सव्य + वध + णि क्त रि । (d) विद्वद्दयः—वि + वृद्ध + तय क्त रि = विमर्श वाम or विमर्शवाम । वम् comes in optionally by the rule “अनुदात्तस्य च सदुपपदात्तस्य वम्” । (e) *Remark—The gist is this—This fellow has spoken the truth about his profession He is indeed a fisher man who is an inveterate Godba-eater as is evident from the stench he is giving out One part of his statement having turned out to be true, I cannot summarily reject the other part It has to be scrutinised But I shall leave the scrutiny with better hands than mine I must see the king about it

रक्षिणी—तह । गच्छुं जले गरुडभेदय [तथा । गच्छुं अरे अन्यभेदक] । (सर्वे परिव्रामन्ति) ।

GUARDS—As you say Proceed you knct-cutter (All go round the stage)

शरान्तः—सूत्रय, इह पुरद्वारे अप्रमत्ता पडिवालेह न जाय धूमं अङ्गुलीभ्रं जहागमय भट्टिणी शिवेदिष तदो सामण पडिच्छिद्य निष्क्रमामि [सूचक, इह पुरद्वारे अप्रमत्ता प्रतिपल्यतं यावदिदम् अङ्गुलियक यथागमनं भवे निवेद्य ततः शामन प्रतीय निष्क्रमामि] ।

SUPERINTENDENT—Suchaka here at the city gate you two wait for me without carelessness, until I come out

सम्राट्ने चतुर्थी । Here अट्टमलोचन (कर्मणा) भवतिम् अभिप्रेति, Hence the rule applies. The इति here restricts the rule to दा धातु । But the भाषा is opposed to it. The इति must not be allowed to over rule the भाषा । (d) प्रतोषा—प्रति + ष्व means वृद्धग । Compare "प्रतोषनीवारद्वन्धाधि"—Act IV (e) निष्कामानि—निष् + कम् + लट् तिप् = निष्कामानि, निष्कामानि । काम becomes काय in the परकीपद ।

3 मासि &c—The sense is स्वाभिप्रेतः लब्ध प्रविशन् । Hence "जिग्राह्य—इति चतुर्थी । Sire will be pleased to see this rare gem restored to him by your efforts and will certainly reward you

4 चिरादने—चिर is long time चिरम अन्तःका इति चिर + चश्च, सत्तर्हि चिर one who makes delay. Or by transference of epithets, चिर means चिरयुक्त । 'चर इव आचरत इति चिर + चश्च + लट्, ने । The reading चिर यत seems bad in grammar, चिरयति may be defended by लज्जयति चिरयति ।

जानुका—एष अयश्चलोदग्रपणीया लोभायो [ननु अयसरोप-
मर्णीया राजानः] ।

JANUKA—Well kings are to be approached at opportunities

सुमनः—पुनरन्ति मे हतया इमंश्च वृद्धंश्च सुमनो विनष्टु
[स्त, रतो मे हस्तौ अस्म्य वधम्य सुमनसः विनष्टुम्] । (पुनर्य
निर्दिशति) ।

SUCHAKA—My hands quiver to tie the garland for his death (Points the fisherman)

पुनर्यः—एतच्छिष्टि भावे अभाष्टत्मा लो भविषु [नाहति
भाव अकारणमागन्तो भवितुम्] ।

MAN—It behoves not your honour to become a slayer without reason

जानुका (विलोक्य)—एषी अम्हाणं ग्रामो पत्तहत्थ
लाअशाअणं पट्टिच्छिन्न इटोमुहो देव्णिअट्टि । गिहवत्ती

3 पवडम — The मरमान word does not lead * This is like गडकळ कनकानुपाणि &c

4 (a) मृत्प्रति — मृत्प्रमो वर्य a चर्चोत्तर — by the rule 'चतुर्थो तदर्थार्थवन्नि' दन्मुदरविते " : This refers to death by the stake (युन) ।
(b) दत्तप्रति — Will see Refers to execution in which the condemned man is buried up to the neck under ground and dogs are then let loose to tear him up The victim can see (दृष्टम्) the dogs coming because he is not dead yet But in the other case death is instantaneous and the dead man forthwith becomes meat for the vultures (मृत्प्रति) ।

(प्रविशति) शरत्, — सुभ्रम मृष्टं दु एमो जालोपजीवो
उपपन्नो दृष्टु अन्नीयन्म आद्यमो [सुचक, मृच्छतामेव
जालोपजीवी । उपपन्न खलु अह गुनीयकस्य भागम;]

(Entering) SUPERINTENDENT — Suchaka, let this fisher—man be released The requisition of the ring is indeed consistent

सूचक, — अह आवुत्ते भणादि [यथा आवुत्तो भवति] ।
एते जममदन प्रविशित्य पहिनिउत्ते [एव जममदन' प्रविश्या
प्रतिनिवृत्ते] । (पुरुष मृत्प्रवन्म' करोति) ।

SUCHAKA—As brother-in law directs This fellow has come back after having entered the abode of death (Releases the man)

पुरुष (शरान् प्रणम्य) — भद्र, अह कोन्निगे मे आजीवे
[भर्त', अय कीदृशो मे आजीवे] ।

MAN (Bowing the Superintendent) — Now, Master how is to be my livelihood (to day) ?

* शान इति । आनेन उपजीवति जीविका वतं धति इति जालोपजीवी' धीवर 'मृच्छतामे' । 'उपपन्न' युक्त । 'आद्यम' प्राप्तिप्रदान इत्यर्थः ।

सूचक इति । 'यमस्य सदन' शूद्रम् । 'प्रतिनिहत' प्रत्यागत, [मृत् पुनर्जीवित इवायम् इत्यर्थः] । 'सुतानि' अपवीतानि 'वन्धनानि' यथा तदाविध 'करोति' ।

पुरष इति । ए 'मत्त' धामिन् 'अय' वृद्धानि 'मि आजीव' अय जीवन् कीदृश 'कि'पि । गतो भ्रमसो गतधाङ्ग बीयक एतद् केनोपादेन जीविकां करोमि इति विद्यासागरमहा ।

NOTES

1 कौटुम्भ — What shall I eat to day ? The fish is gone, and I have lost the ring too. I do not know how to maintain myself to day. This is Vidrasagura's explanation. Some take this as a sarcastic retort to the Superintendent's 'विश्व इदानीमाजीव ।' This is not consistent with the reply of the श्याम following. Nor can such a taunt to the head of the Police be expected from simple folks like the fisherman. This is perhaps the reason why Pandit Vidrasagura rejects the explanation and suggests the one above. Prof Gyendrakudhar however defends the old explanation thus — (1) The following speech of the श्याम is not a reply to the fisherman at all. The श्याम simply ignores the fisherman's retort because he finds he has no suitable answer to it. The second speech of the श्याम is a mere continuation of his first speech. (2, In the verse सहर्षं किल &c the fisherman has shown that he is not afraid of the श्याम and is quite capable of making a sarcastic retort like this.

As to (1) we observe—[a] If the श्याम had no words to say in reply to the taunt, he would have replied with a kick ! [b] If the श्याम had not definitely finished his speech to सूचक then the latter would not have taken the speech as finished and replied आजीवो भवति । This sort of a reply from a subordinate suits only the conclusion of his superior's speech. (c) सूचक accepts the command, complements the fisherman saying एष यमसदन &c and released him. The fisherman now bows to the श्याम and makes his remark.

It is absurd to suppose that all this while the man was waiting with his message unfinished

Regarding [3] it should be remembered that मद्रमं किम &c was uttered in defence of his profession, but the taunt is an attack which is quite different. The guilt of the fisherman is evident from the fact that a mere look [चक्षुः पश्यति, below] from Janaka prostrates him and he buys his safety by parting with half the king's reward "

Hence the defence of the old explanation is untenable

Prof G also attacks Vidya sagara's explanation thus— "The fish is not gone. He probably has sold it or it is lying at home." The fact is Vidya sagara's explanation has to be slightly modified, fish was not caught that day at all. The fisherman सर्वे पक्षिणः जने—on a certain occasion—एतन्—एतन्—एतन् to-day. We have therefore to suppose that the fisherman had not gone out with his net etc that day but was wandering over the market place for a buyer for the ring. Though the ring is gone, he has nothing to live upon that day. Hence his query—मम किं भक्ष्यम्?—What shall I eat. The reply of the king follows quite naturally

गणान्—एवम भक्षिणा अङ्गुलीयममुल्लसच्छिद्रो प्रमादो वि दाविदो [एष भद्रा अङ्गुलीयकमुल्लस मित प्रमादोऽपि दापितः] ।
(पुरुषाय अर्थं प्रयच्छति) ।

SUPERINTENDENT—Here a gift too commensurate to the value of the ring is caused to be given by sire. [Gives money to the man]

पुरुष. (मप्रणामं प्रतिगृह्य)—महा, अङ्गुलिहिरिदं [भर्तुः अनुगृह्यतीति] ।

MAN—(Accepting with a bow)—Master I am favoured
सूचकः—एषे गाम अङ्गुलिं ली शूनादो अवदालिअ हत्थि-

श्यालः—ए तस्मिं महारिद्ध रदणं भट्टिणो वद्धमट ति
तक्के मि । तस्म दमणेण भट्टिणो अभिमतो जणो सुमराविदो ।
सुहृत्तयं पक्किटिगम्भीरो वि पच्चमसुणभणो आमि [न तस्मिन्
महाहं रत्त भत्तुं वद्धमतमिति तर्कयामि । तस्य दर्शनं
भत्तुं अभिमतो जन आरित्त । सुहृते प्रकृतिगम्भीरोऽपि पर्य-
श्रुनयनः आसीत्] ।

SUPERINTENDENT—I guess it is) not the invaluable
gems in it that are acceptable to Sire : some person dear to
Sire was reminded by its sight : Though naturally self-
possessed, for a moment he remained with tearful eyes

सूचकः—शिविद गाम आवुत्तेण [सिवित माम आवत्तेन] ।

SUCHAKA—Service indeed has been rendered by
Brother-in-law

जानुक — ए भण्णाहि इमग्ग कए मच्छयत्तुणो ति [ननु
भण्य चम्य कृते मत्स्यग्रथोरिति] । (पुरुषमसूयया तथा पर्यति)

JANUKA—Well say that for the sake of this fish killer
(Eyes the man with envy)

श्याल इति 'तस्मिन्' अट्टणीय इत्यत महाह रत्त भत्तुं न वद्धमतम इति तर्क-
यामि मय । इत्यु 'तमा' अट्टणीयकसा 'दर्शनं अभिमत' इति 'जन आरित्त ।
तत पारितोषिक । प्रियजनकर शिविदमपि श्रु—प्रकृत्या' स्वभावेन गम्भीरोऽपि'
गृहभावाऽपि पर्यश्रुती' मय य 'नरत्त' उभय यथाविधी मुह्यत न आसीत्' ।

सूचक इति 'आवुत्तेन सेवेन' नाम प्रयायमेव भत्तुं सेवा कृता ।

जानुक इति । 'ननु आन्ध्रः । 'अस्य मनमाना शत्रो' धीवरस्य कृते तदर्थम्
[कृते इत्यत्र निमित्तार्थः] शिवितमवुत्तेन इति भण्य । सेवान्ध्र धीवरस्य ज त दत्त
केन सेना इति पुरुषं धीवरस्य 'अशूया' दोषविकरणीय सह 'पशुत्त' ।

NOTES

1 (a) दर्शनेन—प्रयोजककृपा। Tous अभिमती जन हृत (non-causative) = दर्शनेन अभिनती जन स्धारित (causative) [b] भुत्ते — भर्ता is the कर्ता of मननक्रिया in अभिनतः। 'हस्त्य च वर्तमाने' इति चतुर्थे कर्त्तरि दणौ। [c] अभिचर — अभि + मन + क कर्मणि। च्, + टिच्, gives स्धारि or करि। The latter means "anxious recollection" (चाटना) [e] पद्यं दत्तं — पविशतानि चतुर्विधं यद्यी ते पद्यं दृष्टीः। See now Tika

2 मतसागवो -- * With the reading: माव्यमभत्, expounded मत-साग्व्, इति मतसा + ठक् = माव्यमभत् fish-killers i.e. fisher-men निधा भर्ता स्वामी। Raghava explains "मतसाग्व् जावर्त्तति मात'माका निधा भर्त्तु"। But the sense 'जीवति' goes with words of the वेत्तादि class and a few others only (Pan 4 4 12—14) मतसा is not included therein Besides, for the word मतस्य special provision is made by the rule 'पञ्चमतसाग्व् न ह्रस्व' (Pan 4 4 35) Raghava's explanation is therefore suspicious

पुनः—भट्टालकं, इटी अर्द्ध तुम्हाणं शुमणोमुत्तं होदु
[भट्टारका, इत' अर्द्ध युष्माकं सुमनोमुख्यं भवतु]।

MAN—Master, let half of this be as price of flowers for you

जानुकः—एतके जल्लद (एतावदयुज्यते)।

JANUKA—This much is proper

शालः—धीवर, महत्तरो तुमं प्रियवस्त्रयो शालिं मे संवृत्तीं कादम्बरीसक्लिष्टं अर्द्धाणं पटमसोहिदं इच्छीषदि। ता सोहिदुश्चायणं एव गच्छामो [धीवर महत्तरस्त्वं प्रिय-वयस्यक इदानीं मे रुह्यतः। कादम्बरोमाक्षिकमस्माकं प्रथम-सोहिदमिष्यते। तत् शोहिदुश्चायणमेव गच्छामः]। (निष्क्रान्ता मर्दे)।

SUPERINTENDENT - Fisher man, you are noble and have become a dear friend to me. Our friendship is desired to have liquor for witness. So to a wine seller's shop we go (Exeunt all)

प्रथमक.—PRELUDE

पुरुष इति । ते 'भटावका' स्मृतिन् 'इत' प्रसादप्रदानं चरित 'अर्थ' पुनर्न
मुमनसास' अर्थनाशाना पुनर्ना 'मन्य भवत्' । अयं प्राच्यप्रदा भवन्त अर्थशोवा
सि न चरित स'प्रज्ञता'न अर्थनपुनर्न तन पुन्यसन्निधित मया बी दायन । मान्य
इत्यस्य भित्तय प्रसादनाश ।

आमुक्त इति । 'एतद्विदुष्यम युक्तमचेतनम् ।

[illegible]

प्रक्षेपयति इति 'प्रक्षेपक' नाचरात्रप्रमुल आविष्कृतसंस्कृत-चंद्रमन्त्रविशेष ।

NOTES

1 मरकट—This is complementary The epithet applies to the king 'राजा मरकटो द्वय'—Darpana

2 [1] मङ्गल — There is mental comparison with other dear friends, hence the comparative degree (Or, the comparison need not be with friends only (See Tika). In this case this is an attributive and विश्रव्यवक्तृ is predicative. The meaning is—Noble as you are I do not hesitate to call you a friend though your origin is low, you deserve my friendship by the large heartedness so uncommon among people of your class.

[b] कादम्बरी &c — कदम्बर is garment कुन्तमितमन्तरमप्य इति कदम्बर a name of वनराम who wore blue garments (बैष्णव) । तथा इयम् इति कदम्बर + कल् + ड'प् स्त्रियाम् = कादम्बरी स्त्री सद्दिवा । "इत्यनेन समन्वयेकादम्बर्यं परिसृता । सद्दिवा— 'इदमस्मात् स'उच्यते इत्यन । दृ०— । In the वह—the form should have been कादम्बरमा दृष्टव्यम् because कादम्बरी should have ५ वदभाव and ५ दृक् व (स'उच्यते) is not available The difficulty may be avoided by putting सद्दिवा to be in the center (माताम् ननु सकम्) । Thus कदम्बरी मा उच्यते इत्यन । तद्येवम् ० दृष्टम् &c —for सोदृष्ट see Tibb and जननात्ममादृष्टानि Act V दृष्टम् कापयम्—दृष्टा सुवा प्रदत्तमा इति पुण्या + कल्—श्रीगुरु wine seller या सत्यक् प्रकृते व्यवहरन्ति अकन् इति आ + पय (व्यवहार) + घ अविशरते स आयायम् = आपय a shop Now see Tibb

3 प्रवेशक — प्रवेशयति इति प्र + 'वृ + णिष् + वत् इति । This differs from a विकल्पात् in as much as it is acted by inferior characters only 'दृष्टोर्लोक्येण परोक्षायाम्, दृष्टव्यम् अदृष्टव्यम् इति स १३३ य प्रवेशक ३" — Sudhakara quoted by Kuntal १३ See also our Swarna-rasayadattam Act II

(ततः प्रविशत्याकाशयानेन सानुमती नामास्यरा) । सानु-
मती—निर्वृत्तिदं मए पञ्चाशन्निवृत्तनिज अक्षरानित्य-
सण्णिज्जं जाव साहजणमस अभिसेवकान्ति संपद इमम्
राएसिणो उदन्तं पञ्चव सीरिम्मं [निर्वर्ततं मया पर्याय-
निर्वर्तनोयम् अस्सरस्तीर्यमाविध्य यावत् साधुजनम्याभिपेक्ष-
काल, इति साम्प्रतमस्य राजर्षेः उदन्तं प्रत्यक्षीकरिष्यामि] ।
मेण्णामम्बन्धेण शरीरभूता मे रुन्दन्ता । ताएअ दुहिदुलि-
मिधं आदिट्ठपुब्बम्हि [मेनकासम्बन्धेण शरीरभूता मे शकु-
न्तला । तथा च दुहितृनिमित्तम् आदिष्टपूर्वास्मि] । (सम-
न्तादवलोक्य) किं णु क्खु उदुच्छवे वि निरुच्छवारम्भं विष-
राअठलं दीसइ । अतिथमे विहवो पणिधानेण भव्वं परिण्णादुं

किन्तु महीए आदरो मए माण्डदब्यो [किं नु खलु ऋतूत्सवेऽपि
निरुत्सवारम्भमिव राजकुलं दृश्यते । अस्मि मे विभवः प्रणि-
धानेन एव परिज्ञातुम् । किन्तु मस्या आदरो मया मानयि-
तव्य] । होदु इमाण एद्व उज्जाणपालिद्याणं तिरस्करिणी-
परिक्लृप्ता पम्सपरिवर्त्तिणी भविअ उवल्लहिंसणं भदसु अनयो-
रेव उद्यानपालिकयोः तिरस्करिणीप्रतिक्लृप्ता पाण्डपरिवर्त्तिनो
भूत्वा उपलस्ये] । (नाट्यनावतीर्थ स्थिता) ।

[Then enters by aerial flight a nymph named Sanumati]

SANUMATI - Presence at Apearstirtha which has to be
observed by turns while it is bathing time for the sages, has
been observed by me, so I shall witness with my own eyes
the facts of this royal sage. Through her connection with
Menaka Sakuntala has become like my own self. By her too,
for the sake of her daughter I was previously requested
(Looking all round) Why indeed, even in the Spring festival
does the royal house-hold appear as if without the commence-
ment of festivities? I have the power to know all by medi-
tation. But my affection for my friend has to be respected
by me. Well, shrouded in the veil of disappearance I will
ascertain, having become a constant mover by the sides of
these keepers of the garden themselves.

(Stands having acted descent)

तत 'शालाश्विने' एत 'द्यान गदम' नन [आदि ८, ४८, १ । अथप्रयोगान् अप्सरा
इत्येकलोऽपि] :

मानुमतीति : 'यावन् यत्कालं 'साधुजनस्य' सन्पुरुषाणां च 'अभिप्रेक्षकालं'
स्नानमस्य तावन् 'पथोऽपि' यथाक्रमेण 'निर्वर्त्तनीय' करणीयम् 'अप्सरसीये' 'हस्तिना-
पुरसमीपस्थे' तीर्थे विज्ञेये यत् 'साधुजनम्' उपस्थितिं यत् 'अथा निर्वर्त्तितं कृतम्' इति
अद्यात् इति 'साम्प्रतम्' अतुना 'अस्य राजस्य' उदना उद्यानम् ['वर्त्ता प्रवर्त्तिता' तान्

शरीरमूला—By the rule “शेषादय. कृतादिभि.” here शरीर is compounded with मूल and gives the sense of पि to the compound, i.e. expresses अमृततद्भावः। “शेषादिव चचपेदचनम्”—Katyayana. But though मूल is of the कृताद् class, शरीर is not शेषादि। The Samass strictly therefore seems unavailable Mallinatha however in Kirat III under एकौचमृतम् takes शेषादि as आकृतिगण (an open list) on the authority of Sakatayana, and poets also seem to favour the view See निवासमृता below and एकौचमूल above etc The sense may also be got by taking मूल=मनः। Thus शरीरमूला (मुद सुपा) [or—शरीरमूलना, रवे इत]। Or शरीरेण मूला or शरीरमिव इति निव्यतत। [Of—“माहमृत इत्यत्र मूलमन्त्रस्य उपमानकत्वम् कौण्टकारेण प्रत्ययादि” —चारितवद्वज्], as dear to me as my own body, or—शरीरेण तत् मूलच etc There are however instances in which this mode of procedure does not apply Witness निवासमृता is “या दीक्षीं सर्वजगद्वा-
वाहमृता गितरा नु रेजे”—Bhagabata I think the more reasonable way of dealing with such compounds is to treat them as सुप्-
सुप्ता or द्विष्टप्रीति। (e) Remark—Two reason are here given for going to the place—(i) Love for Sakuntala (‘शरीरमूला मकुलना), (ii) Menaka’s command (तथा आदिष्टप्रा,)।

2 [a] किं नु खनु—We have here प्रथ (किम्), (नु), and निव्य (खनु)। निव्य is about the absence of festivities, and the वितर्कमन्त्र relates to the cause for the absence (b) मद्या—This is ambiguous The पठो may be शेषे or कर्तारि हटीने। See next Note that the मद्या is शकुलना not मीनका। Comp ‘मामे सखी अपती मे वत मे’, “वी य प्रदीय मद्या मे”, “चमित्त” &c. infra [c] आदर—आ+इ+अप् मावे। मद्या, आदर=Esteem for my friend (मेरे पठो) or Friend’s request (कर्तारि पठो)। The former is preferable, because she mentions only two reasons for going to the place If Sakuntala had requested her, she would have referred to that too [d] तिरस्कृतिषी &c.—तिरस्क-
रोति इति तिरम्+कृ+बिनि कर्तारि द्विगम्=तिरस्करिषी। We do not get तिरस्कारिषी because as Bhanuji remarks “निपातनादङ्गभावाः।

मन्त्रापूर्वकथायाः" : I have not been able to verify the निपातम् । By मन्त्रापूर्वक &c he refers to the परिभाषा — "मन्त्रापूर्वको विधिरनियः" । Now इति ॥ ३ ॥ संज्ञा, hence rules prescribing इति have violations. This is an instance of such violation. Again by the rule "तिरमोऽन्तरस्याम्" we get तिरमं optionally giving the alternative from तिर करिष्ये । प्रति + हृद् + चिच् + क् कर्मणि = प्रतिच्छाद्य or प्रतिच्छादिता veiled i. e., rendered invisible. Now see Tika

(ततः प्रविशति चूताङ्गरमवलोकयन्ती चेती । अपरा च दृष्टतस्तस्याः) । प्रथमा—

आतम्वहरिषपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गलं त्वं प्रसादयामि ॥

[आताम्वहरितपाण्डुर वसन्तमासस्य जीवसर्वस्व ।

दृष्टोऽसि चूतकोरक ऋतुमङ्गलं त्वां प्रसादयामि ।

(Then enters a maid-servant gazing at the mango-blossom and another behind her) FIRST — Copper-coloured, green and pale, each in a slight measure, the all-in-all of the life of the first spring month. O Mango-blossom, the auspicious opener of the season, thou art seen. I propitiate thee.

द्वितीया—परहृदि किं, एभाङ्गी मन्तसि [परभृतिके किमेकाकिनो मन्त्रयसे] ।

SECOND—Parabhritika, why (Or—what) art thou muttering alone?

प्रथमा—मधुकरिण, चूतकलिभं देखिष्य उन्मत्तिया पर-हृदि भा होदि [मधुकरिके, चूतकलिका दृष्टा उन्मत्ता परभृतिका भवति] ।

FIRST—Madhukarika, Parabhritika becomes mad on seeing the mango-blossom.

'चूताङ्गरम् चरुलोकयन्ती' नवोदयतलः त्वं सादरं प्रयच्छती । 'चेती' परिचारिका ॥ 'दृष्टतः' पदम् । हो चेती प्रविशतः । एते एव उद्यानपालिके ।

आतामूति । अन्वय — हे आतामूह्रितपाण्डुर, वसन्तमासस्य जीवत्वं च, चतु-
मङ्गल चूतकीरक, हृष्टोऽसि, त्वा प्रसादयामि । व्याख्या — हे आ' ईषत् 'ताम' तास-
वर्णं 'हरितं' ग्रासन् 'पाण्डुर' शुभ, तिमिरपि वने किञ्चित् मिश्र इत्यर्थे 'वसन्तमासस्य'
प्रथमस्य वासन्तिकमासस्य फाल्गुनस्य 'जीवत्वं' जीवन्त्य 'सर्व स्वं' सारभूत 'सृतो'—

वसन्त्य 'मङ्गल' प्रथमसूचकत्वान् मङ्गल्यारम्भभूत 'चूतकीरक' चासमुक्तम्, त्व 'हृष्टो-
ऽसि' । अतएव त्वी प्रसादयामि । प्रसन्नो भव यथा अस्मिन् वसन्तेऽहं सुखं वसेयम् ।

द्वितीयेति । हे 'परभृतिके' [परभृतिका इति प्रथमाया नाम] 'किं कथम् एका-
किनी' असहाया 'मन्त्रयसी' जल्पसि ।

प्रथमेति । हे 'मधुकरिके' [मधुकरिका इति द्वितीयाया नाम] 'चूतकशिका'
आसमुक्तम् 'हृष्टा परभृतिका' कीदृश्या उन्मत्ता 'भवति' । उन्मत्ता एकाकिनी मन्त्रयते
एव, तत्र कारणं न दृष्टव्यम् । प्रथमा इति द्वितीयाया चतुः प्रथ । चौदशप्रिया
प्रथमा तु परभृतिका इति द्वितीयालम्ब्य कीदृश्यापद्ये वीतवती ।

NOTES

1 आतामू &c — पाण्डु + र अन्ताद्यै = पाण्डुर grey ताम् गुणं अलं अस्ति
इति ताम् + मनुष्य = ताम् । Copper coloured मनुष्य disappears by
the Yarttika — 'गुणवचनेभ्यो मनुष्यो मुचिह' । Similarly हरित + मनुष्य =
हरित green इति ताम् पाण्डुरस्य हरितपाण्डुर । कर्मधा — । ताम् अन्ताद्यै हरित-
पाण्डुरस्य ताम् हरितपाण्डुर । कर्मधा — । We compound by parts to
avoid a विपक्षतत्पुरुष which is not usually allowable आ ईषत् ताम्-
हरितपाण्डुर । सङ्गमुच्येति समास । Qual चूतकीरक ।

■ परभृतिके — परभृत् + कन् स्वाद्यै =
परभृतिक । श्रियाम् परभृतिका = a female cuckoo Here, it is the
proper name of the maid

■ मधुकरिके — मधुकर + कन् स्वाद्यै, तत श्रिया टाप् as in परभृतिका ।
मधुकरिका is a female bee This is the name of the second maid

4 Remark — The first maid puns on her own name She
pretends not to have understood the question as meant for
her, but as addressed to female cuckoos in the garden The
reply is then evident — the cuckoo is mad with joy on seeing
the tree in blossom The lunatic talks to himself who ever
asks him the reason ?

द्वितीया (सहर्षं त्वरया उपगम्य)—कहं उवट्टिदो महु-
मासो [कथमुपस्थितो मधुमासः] ।

SECOND (Hastily approaching with joy)—How so has
the spring month come ?

प्रथमा—महु, भरिए, तव दाणिं कालो एसी मदविभ्रमगो-
दाणं [मधुकरिके, तव इदानीं काल एव मदविभ्रमगीतानाम्] ।

FIRST—Madhulanka, yours now the time for humorous
songs through intoxication (or—intoxication and amorous
songs).

द्वितीया—सहि, अवलम्ब म जाव अमापादहिता मविभ्र
चूतकलिषं गेड्डिभ कामदेवव्रण करेमि [सखि, अवलम्बस्व
मां यावदपपादस्थिता भूत्वा चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवा-
चनं करोमि] ।

SECOND—Friend, support me while with balance on the
forepart of the foot and having plucked the mango-blossom
I perform the worship of Kamadeva.

द्वितीयेन । 'इवैव सह त्वरया' इत्येष 'उपगम्य' प्रथमायाः समीपस्था भूत्वा ।
'कथम्' इति आश्चर्येण 'मधो' वसन्तस्य [मधुमास्यो वसन्ते पुंवि] 'मास' काल-
'उपस्थित' प्राप्तः । कम् ?

प्रथमेति । 'ह मधुकरिके' [धनुर इति श्रुतेः] 'एव इदानीं तव' धनुरस्त्वान्वयात्
'मदेन' मत्ततया यामि 'विभ्रमगीतानि' विखासयानानि तेषां कालं समयं च व्रतः
वसन्ते वृत्तान्तासु वसन्तजन्तुः ॥ यावमि, स एव समयस्येति द्वाव ।

द्वितीयेति । हि 'सखि यावत्' यत्कालम् 'कथयो पादयोः स्थित्वा' दुग्धे स्थितया
दुग्धत्वात् च दुग्धेन स्थिता सती ["इत्याद्याद्यसादयो दुग्धेनोर्भासदाभ्याम्"
इति वामन] प्राश्नार्थां चूतकलिकां गृहीत्वा कामदेवस्य चरनं कथमि तावत् 'माम्'
'अवलम्बस्व' धारय ।

NOTES

1. मधुकरिके &c.—Another pun. Note the poet's choice
of contrary character. The maids are of different tempera-

ment—one simple and the other full of fun : His 'disciples' (Sarangarava and Saradvata) his 'friends' (Anasuya and Priyamvada) are chosen on the same basis (b) रुद &c—विषम १९ विलास grace : विषमयुक्तानि गीतानि विषमगीतानि । शाकपाद्यं वादि । मदजानि विषमगीतानि । शाकपाद्यं वादि । नैषाम् ।

2 अथपादस्थिता—The foot is here mentally divided into three portions अथ मध्य, पश्चात् । अथो च तौ पादौ च अथपादौ the fore-part of the feet, i.e., the toes कर्मधा— । पादाय means the same, but is घञीतम्— । See Tika and Act IV ante तयो स्थिता ।

प्रथमा—अहं मम वि कुरु अहं अर्चनफलम्सु [यदि ममापि सल्लु अहंम् अर्चनफलस्य] ।

FIRST—Provided mine too is assuredly half the fruit of the worship

द्वितीया—अकहिन्दे वि एवं संवत्सर । जटो एककं एव षो जीविद दुधाट्टिदं मरीरं [अकथितेऽपि एतत् संपद्यते । यत् एकमेव नो जीवितं द्विधास्थितं शरीरम्] । (सखीमवलम्ब्य चूतप्रसवः गृहीत्वा) अथ अप्यबुद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्ग-सुखभी होदि [अथे अप्यबुद्धोऽपि चूतप्रसवो बन्धनभङ्गसुखनिर्भवति] । (कपोतहस्ताक कृत्वा) ।

अरिहनि मे चूतद्व रोदिस्वो कामम्स गहीभधनुजम्स ।

पहिभजधनुअइलक्खो पञ्चमहिओ सरो होदुं ॥

(अहंसि मे चूताद्वर दत्त कामस्य गृहीतधनुयः ।

पथिकजनयुवतिलच्चः पञ्चाम्यधिकः शरो भवितुम् ॥)

(चूताद्वरं क्षिपति) ।

SECOND—That is secured without being said, for, our life is but one, body stands in two places (Having leant on

the friend and plucked the mango blossom) Ah ! though not full-blown, the mango-blossom becomes fragrant by the severing of the stalk : (Joining the palms) Offered by me, O mango blossom, it behoves thee to become, with the young mistresses of the travelling folk for your aim, the most excellent arrow of the five of Kama who has taken up his bow. (Tosses the mango-blossom)

प्रदमेति । 'यदि खलु' निश्चिन 'ममापि चर्चनकस्य चर्च' भवति' तदा चरन्त्येवा
नामदा ।

द्वितीयेति । 'चक्रदिते' तदा मया वा अनुक्ते 'अपि एतन्' चर्च'लाम् 'सम्पद्यते'
सिध्यति । कारणमाह—'यो' दद्यात् 'नौ शरीरं दिवा स्थित जीवित' प्राया 'एक-
मीश' । 'चर्च' इत्यादौ 'चतुष्टय' कामकलिका 'अप्रवृत्तोऽपि अविकसितोऽपि 'वयन-
महो' इत्यच्छेदेन 'सुरभि' प्राप्त'यो भवति । 'कपोतस्य इति स द्वाभ्याः
करतलस्य सर्वाङ्गस्यैव भवति । तमेव [स्वार्थे'कम्] 'हस्ता' चञ्चलि वद्वा इत्यर्थः ।
अन्वय — हे चतुष्टय, मे दत्त [सन्] शरीरतनुव कामस्य पदिकजनयुव'तनुवा
पद्याभ्यधिक' शरी भवितुमर्हसि । व्याख्या—हे 'चतुष्टय' सहकारप्रसव 'मे मया
[अत्ययमेतत्] 'दत्त' सन् 'शरीर' चतुर्देन तस्य [धनुषस्य' इति निर्योऽप्याह कवि-
विवक्षया चकृत, । यदा—'शरीरतनुस्य' इत्येव पाठः । तत्र धनुषस्यो न सकारान्त
किन्तु सकारान्त । स्वार्थे'कम्] 'कामस्य पदिकजनानाम्' पान्यानी' वा 'पुरतय'
तद्वत्ती भाष्या' शीवितप्रतिका या रमस्य ता एव 'लया' इत्यस्य तदाविधः 'पद्यस्य'
प्रतिष्ठापु शरीरु अभ्यधिक' श्रेष्ठ, [निन्दारथाभावात् वहीसमासो वा] 'शरी भवितु'
चर्चसि युक्तसि । इत्युक्ता कश्चिद्दृष्ट्य 'चतुष्टय' भूमौ 'दिवति' ।

NOTES

1 (a) अप्रवृत्तोऽपि—प्र+वृष+ञ कर्त्तरि=प्रवृड् lit—One who has awaked from sleep. The opening of the petals of a flower is likened to the opening of the eyes at the cessation of sleep. Hence प्रवृड् means here विकसित full-blown न प्रवृड् । (b) वयन etc.—वयन is इव the stalk तस्य मह्यम् । तत्र सुरभि ।

2. कपोतहस्तकम्—This is the technical name of the usual salute by joining the palms "कपोतोन्मी कपोतव द्विष्टमुनायनाय को । मयामे मुनमयधे—" Sangita-ratnakara quoted by Raghava

3 (a) अर्हसि मे—Raghava reads त्वमस मया,—also कामध &c —for कामध &c and मय for मयितुम् । The construction is—हे कपोतहस्त गृहीतधनुषे कामाय त्वमस अर्हसि । पञ्चकजवज्रवतिनद्या पद्मभाषिक-हस्तो मय । (b) कामध—The construction is not कामध दत्त but कामध कर । See Tila (c) गृहीतधनुष—गृहीतधनुष is expected with the धनुस् (सप्तम्यन्त) attached But धनुस् frequently appears without it. Compare "ललायनायना धनधनुस्सङ्गाय त्वयत", "धनधनुष एवन्दनं करानि" &c. Or the Prakrita गृहीतधनुषन्तु—गृहीतधनुषन्तु which is perfectly legitimate In this धनु is उकारान् meaning bow" "धनुषश्च विद्यानाथो रात्रिमेहं धनुष्यपि" इति हैम । Compare "धनुर्धं मयिगृहीतसि निदुग्धं किं कश्चरति" । (d) पञ्चाभाषिक—The five arrows of Cupid are 'परिन्दनशोकश्च वृत्तश्च नवनलिका । गोपीतपस्वश्च पद्मे पद्मनाभस्य मायका ।' तेषु or तेषाम् अभाषिक There is no necessity for avoiding the गृहीत—because according to Kaiyata there is no निर्गुण here निर्गुण is possible only when the object singled out, the class from which selected and the basis of selection are present This is not the case here Hence we may have पञ्चानाम् अभाषिक—the prohibition "न निर्गुण" being inapplicable. Or expounding पञ्चानाम् अभाषिक call it a सुप्रसङ्गः ।

(प्रविष्टाघटीक्षेपेण कुपित) कञ्चुकी—मा तावदनात्मनी दिवेन प्रतिषिद्धेऽपि मधुमवे वृत्तकलिकामङ्गमारभसे ।

(Entering without removing the curtain the enraged) CHAMBERLAIN—That must not be, O thou that knowest not thyself Commencest thou plucking mango-blossoms even though the spring-festival is prohibited by Sire ?

उभे (भीते)—प्रसीदतु अज्जो । अग्राहोदयाधो वमं [प्रसीदतु आर्यः । अग्रहीताये अवागम्] ।

BOTH—(Frightened)—Let noble sir be pleased. we are uninformed of the matter.

एवमिति । 'चपटोचेपेण' नैदध्यरङ्गमद्योरन्तराले दत्तं पटम् अनपसार्य इति प्राग् व्याख्यातम् । आश्रयान् न जानाति तत्समुद्भूतं हि 'अनात्मज्ञः' अविमर्शकारिण इत्यर्थः 'ना तावत्' एव कार्षी । दिवेन 'दृश्यन्तेन मधूतसर्वे' असन्तोषसर्वे [भावे ०नी] 'प्रतिषिद्धेऽपि' सति 'दूतकलिकाया भङ्गम् चारभसी' प्रक्रमसी । 'अधुने' दृष्टासी मया समे इति । "आर्य" नाम्नी भवान् 'प्रसोदतु' प्रसमी भवतु, काप त्यजतु । 'न यद्भीत' ज्ञात 'अर्थे' सत्सर्वप्रतिषेधद्वयं बहु वाभा तद्यावधि 'वाच.म' । अज्ञानादपराह स्वयन्तामावयोरित्यर्थः ।

NOTES

1. (a) चपटो &c—Explained in Act IV (b) अनात्मज्ञः—One that does not know himself (i. e., his position) is अनात्मज्ञः । One in the position of a servant cannot act against the orders of the king himself. If he does he is अनात्मज्ञः—he does not know what he is.

कञ्चुकी—न किल श्रुतं युवाभ्यां यद्वासन्तिकैस्तुभिरपि देवस्य शासूने प्रसाणोक्तं तदान्यायिभिः पत्रिभिश्च । तथाहि—

दूतानां चिरनिर्गतापि कलिका वध्नाति न स्वः रजः

सत्तदं यदपि स्थितं कुरवकं तत् कोरकावस्यथा ।

कच्छे पुं स्वलितं गतेऽपि शिशिरे पुं स्कोकिलानां रुतं

शब्दे संहरति सरोरपि अजितस्तूणार्द्धलट् शरम् ॥

CHAMRELAİN—No! By you two (alone) has not indeed been heard Sire's command which has been obeyed even by the vernal trees and the birds that resort to them! Thus—the blossom of the mangoes, though issued long ago, does not show its own pollen, the Kuravaka, even that which is arrayed, stands in the state of the bud; the note of the

male Cuckoo, though the winter has passed, falters in the throat Methinks, even Smara (cupid), startled countermands the arrow halfdrawn from the quiver

कश्चकीति । 'यत् शासनम्' आद्या वासन्तिके वसन्तकाले पुष्पादभि [ठञ्] 'यद्भिरपि' पादपेरपि 'तान्' तद्वत् 'आद्यन्ते' ये सौ 'पतिभिश्च' पतिभिश्च 'प्रमाथी-
कृत पाणित' तत् शासनम् 'युवाभ्या न किल युनम्' । किल इत्यदर्थो । नाह यद्भ्ये चयुत
शासनमिति । तत्पक्षिभिः प्रमाथीकरणं प्रपञ्चयति 'तथाहि' इति—

अन्वय — चूतानां कलिका चिरनिर्गतापि ख रजो न वध्नाति । कुरवक' यदपि
सम्रद्धं तत् कीरकावस्थया स्थितम् । पुष्कोक्तिनामा इत शिशिरे मनेऽपि लण्ठेपु
खलितम् । यद् अरोऽपि चकितं तुषाड् झट शर महरति । व्याख्या—चूतानां
कलिका' आम्रमञ्जरी [जाताविकवचनम्] 'चिर निर्गता' प्रकटिता 'अपि स्वम्' आसीद्य
'रज' परागं न वध्नाति' अन्ते 'कुरवक' कुरवककुसुम 'यदपि' यच्च 'सम्रद्धं विकासं'
प्रति सञ्जीवत 'तत् कीरकावस्थया' सुकुलपेयैव 'स्थितम्' । 'पुंसां कीकिलानां'
कीकिलयूनाम् [अधीगाललोप । इत्यमरः] । अमृताधिकृत्ये पुंस्कोक्तिनामा इत्यपि]
'इत' रत्न 'शिशिरे' द्विमे 'मनेऽपि' द्विमावसानेऽपि 'कण्ठेपु खलित' प्रतिहत काण्ठ-
पर्यन्तमागतं न तु बहिर्निहतं सन् गतम् । शिशिरान्तराऽपि, इत्यमरमुक्त्वा चूतकीरके
अप्रफुल्ले कुरवके, स घने च कीकिलानामपि 'यद्' अन्ते 'अरोऽपि' भयवान् मन्मथीऽपि,
कि एन पक्षिण पादपा वा 'चकित' दीवाशया त्रिचकितं सन् 'तुषाड् चडांझट'
शासनवीवणात् पाञ् निष्वाशितपाय 'शर महरति' यताद्देश्यत्वं प्रतिपद्ययति । प्रहर्तु-
सना एवासीत् चर । अक्षयमन्या निर्गता चूतकलिका, सम्रद्धं कुरवक, इतनिरतय
कीकिल । परन्तु दीवादेशान् न प्रहरति । तादृशीऽप्यादेशो युवाभ्या न युत । युष्यते
एवेतत् इति वकीरि [“कुरवकम्” (रा-)—“कुरवकम्” (॥, व्या., म-)] ।

NOTES

I. वामनिके—वसन्ते पुष्पाणि इति वसन्त+ठञ् वासन्तिका those
that flower in the spring This is a वैदिक usage In भाषा the
proper affix is चच् by the rule “सन्निवेनादि ऋतु नचबेभा चच्” which
bars ठञ् । The ठञ् comes in as a प्रतिप्रसव in the Vedas only by

the rule 'वृत्ताच्च' on which the Vritti remarks "इदं हि रत्नेषु ।
यन्मन्त्रात् इदं विद्यते तन्मन्त्र इति चेत्—Bhaskara.

2. (a) वृत्तिः, दुरवयवम्, वृत्तम्—जातवेदवयवम् । (b) स्वम्—Their own Hence what is natural and therefore expected has not taken place. (c) सद्दृष्टं दृष्टम् &c—As a rule they are not दृष्टः । Even (च म) those that (दृष्टं) are सद्दृष्टं show no further development (b) Remark—The वृत्तहार is उपदेष्टा as indicated by रत्ने । It concerns three facts—(i) अनेक शरत्त वरुणवयवम्, (ii) तन्मन्त्रात् । (For iii see below) The bases of the उपदेष्टा are—(a) वृत्तवृत्तिः निर्गुण दुरवयवम्, पुष्कलितम् which lead to the surmise (i) (b) The second surmise also arises because चिरन्तमपि रत्नं न वृत्तम्, सद्दृष्टम् कौरवावस्थायां स्थितम्, मनःप रिदिते वरुणाय स्थितम् । Facts (i) and (ii) being established, a third surmise follows, viz, (iii) देवादेष्टात् वरत्त वृत्तम् । Raghava has स्वभावे न and विदिते in the first three lines The वरुणो न is according to the modern view "इति ईती कदाभावे विदिते" —Dharmas चिरन्तम् &c are ईतु and रत्नवयवम् &c are the वृत्त which is here absent Dandin, however would not allow the विदिते । He defines—'गुणवृत्तिः प्रदादनां वृत्तं वरुणवयवम् । विशेषद्वयं गतेषु सा विदिते वृत्तिरिति । 'Here वरुण is वरुणविदिते । Hence his definition applies to those cases only where the वृत्त is there, but the usual ईतु is insufficient (विरुद्ध) the वृत्त being brought about by something special (विशेष) । In our case रत्नवयवम् etc. are the वृत्त we see, but without any ईतुवैकल्य । Thus this is not a case of विशेष न as Dandin defines it. (c) Reading—The reading दुरवयवम् is here preferred, because though commentators of Amara recognise the variant दुरवयवम्, the poet writes दुरवयवम् elsewhere "दुरवयवम् वरुणवयवम् वदुः"—Raghu.

सानुमती—एषा सन्देहो महाप्रभावो राक्षसी [नास्ति
सन्देहः । महाप्रभावो राजर्षिः)

SANUMATI—There is no doubt. The royal sage is of great prowess.

प्रथमा—अज्ज कति दिवहाईं अम्हाणं मित्रावसुणा रट्ठि-
एण भद्रिणो पादमूलं पेसिदाणं [आर्यं कति दिवसानि
आवयोर्मित्रावसुना राट्ठियेण भत्तुः पादमूलं प्रेषितयोः] । एत्थ
अणो प्रमदवणस्य पालनकर्म समपिणं । ता आअन्तुअदाए
अस्सुदपुब्बो अम्हेहिं एसेइ वृत्तान्तो [अत्र च नौ प्रमदवणस्य
पालनकर्म समपितम् । तदागन्तुकृतया अश्रुतपूर्वं आवाभ्या-
मेव वृत्तान्त] ।

FIRST—Noble Sir, a few days only have passed unto us
sent near the feet to Sire by Mitravasu the king's brother in-
law And here the work of keeping the pleasure garden was
placed with us. Thus through our being strangers this matter
was not heard by us before

सागुमनीति । करोऽपि चकित इत्यादि यत् यदाति तत्र 'सन्देही नास्ति ।'
राजर्षि' इत्यन्त 'महाप्रभाव प्रशस्तताय । तत् चकित एव कर यामनशृङ्ग-
इत्या [मूलम् (म., ग्दा-)— । राक्षसादीनाम् उद्यमपान्निक्वीरियसक्ति ।]

प्रथमेति । हे 'अर्य' राट्ठिअ नवरपानिन राज्ञ्यानिन 'मित्रावसुना भत्तुः'
स्वामिन् 'पादमूलं चक्षुषनीपं प्रेषितयोः आवयोः कति' मन्थानि दिवसानि [प्र-
सास्य सूत्रिप्रयोग] गतानि । 'अत्र च' इदं नदरे च नौ प्रमद मृदप्रननम् [वृत्तादिव
कर्तारि] 'अत्र' तस्य विहारवजिकारा इत्यर्थं 'पालनकर्म समपितम्' । 'तत् तस्मात्
'आगन्तुकृतया' अ चरानमनेन हेतुना 'एव वृत्तान्त' वृत्तान्तस्य प्रतिषेध 'आवाभ्याम्
'अश्रुतपूर्व' इत पूर्व न श्रुत ।

NOTES

1. नास्ति मन्द इ &c—Raghava ascribes this to the maids.
But then they would not have referred to the king as राजर्षि ।
Besides, the tone is not that of frightened people, as they per-
sumably were Moreover, one of them (प्रथमा) continuing to
speak, it seems queer that the other should cease What pur-

pose is served by the two beginning the speech together and one alone finishing it ?

ॐ (a) कति - किम् + कति । (b) दिवसानि is चर्चस्त्री, hence both masculine and neuter. (c) राष्ट्र is राज्य । राष्ट्रं चक्षुः इति राष्ट्र + च = राष्ट्रिय the guardian of the peace of the kingdom the head of the police The king's brother-in law is usually appointed to this office "राज्यालम्बु राष्ट्रिय" इत्यमरः । (d) आगन्तुकतया - आ + गम् + तुन् कर्त्तरि (चोदा) = अगन्तु a guest a new-comer "आरादेशिक आगन्तुरतिदिनां वृद्धयने" इत्यमरः । आगन्तुरेव इति इत्थायै । The gist is—We are new comers here Only other day the Superintendent of police procured us from the mofussil and made a present of us to Sire who kindly employed us to look after this garden

कञ्चुको—भवतु, न पुनरेव प्रवर्त्तितव्यम् ।

CHAMBERLAIN—well, this must not be done again.

उभे—अज्ज कोद्वलं एव, अद्द इमिणा जणेन मोदव्वं कहिद् अज्ज किं निमित्तं भद्दिगा वसन्तुस्सवो पडिमिद्दी [आर्य्य कीद्वलं नौ यदि अनेन जनेन श्रोतव्यं, कथयतु आर्य्यः किं निमित्तं भर्त्ता वसन्तोत्सव प्रतिपिद्धः] ।

BOTH—Noble Sir, curiosity (is excited) ; if it may be heard by people like us let your honour tell us for what reason is the vernal festival prohibited by Sire

सानुमती—उस्सवप्पिधा कत्तु मण्णुमा । गुरुणा कारणेण होदव्वं [उत्सवप्रियाः खलु मनुष्याः । गुरुणा कारणेन भवितव्यम्] ।

SANUMATI—Men are indeed fond of festivities The reason has to be grave

कञ्चुकी—बहुलीभूतमेतत् किं न कथ्यते । किमत्रभवत्योः कर्णपथं नायातं शकुन्तलाप्रत्यादेशकोलीनम् ?

CHAMBERLAIN—It is as thoroughly spread, why can it not be told ? Has not the scandal of Sakuntala's renunciation reached your ears here ?

कचक्री । 'भवतु' यातु तत् । 'पुन' श्रुत्येति 'एव न प्रवर्तितव्य' चूतकलि कामदगादिभक्त्युत्पत्त्यो न कर्तव्य ।

धर्म इति । 'भी' भाव्यो 'कौतूहल' कुतूहलम् 'अथ' अथिन् विषयः । 'यदि' अनेन जनेन मास्तेन चेटोर्जनेन 'यवज्योत्य' सदा 'किं निमित्त' केन हितना मर्मा वस्तुतोत्पत्त्ये प्रतीतिश्च 'तत्' चाप्य' कथयतु ।

सानुमतीति । 'मनुष्या' उत्पत्त्यधिया 'प्रियोत्पत्त्या' 'छन्दु', तथापि उत्पत्त्ये प्रतिविष्टः । तत् नन्वे 'गुरुणा' कारणेन भवितव्यम् ।

कचक्रीति । 'वृद्धोभूत' वृद्धक'ममम् 'एतत्' उत्पत्त्यधियधिसंनिमित्त 'किं न कथयति' । यत् सर्वे' यत् तस्य श्रवणे को दोषः । 'अथ' अथिन् नवरं वृद्धागमनान् परमिन्त्यर्थ 'मनुष्याणां प्रत्यादेशात् निराकरणात् यत् 'कौलीन' राज्ञी लोकावाह ["स्नान् कौलीन लोकावाह" इत्यमरः] तत् 'किं भवत्यो कथयतु न आयातम्' भवतीत्या न श्रुतम् ?

NOTES

1. किं निमित्तम्—Almost all the विमक्ति are allowable in connection with निमित्त, कारण, ईग &c Hence चिं निमित्तम्, केन निमित्तेन, कथिन् निमित्ते &c are correct The Varttika ■ "निमित्त-कारणहेतुषु सवाहा प्राथम्यं नम्" ।

2. उत्पत्त्यधिया — अथ उत्पत्त्ये विद्या ते । The पूर्वनिपात of द्विम् ■ optional by the rule 'वा प्रियत्' । Hence प्रियोत्पत्त्या ■ also correct

■ (a) वृद्धोभूतम्—अवृद्धं वृद्धं' मृतम् इति वृद्ध + चि + भू + क्त कर्त्तरि has become many, i e, has spread इति तत्—। cf, 'घोरपु शोऽव वृद्धोभूतम्' etc (b) मनुष्या &c.—कृत्वं भव इति कृत् + ण = कृत्वीन noble. तस्य भाव इति कृत्वीन + अच् कौलीनम् primarily कौलीनम्, secondarily—That which has to be concealed (गुह्य) । e a scandal, "कौलीन स्नान् कौलीनत्वे गुह्ये—" इति विश्वः । Now see Tika.

उभे—सुदं रद्विग्रमुहादो जाव अहं लीयकदं सणं । [अतं
राद्विग्रमुहात् यावदहं लीयकदर्शनम्] ।

BOTH—Heard from the mouth of the Governor up to
the seeing of the ring

कञ्चुकी—तेन हि अल्पं कथयितव्यम् । यदैव अहं लीयक-
दर्शनादनुसृतं देवेन सत्यमूढपूर्वमेव तत्रभवतो रहसि शकुन्तला
मोहात् प्रत्यादिष्टेति तदाप्रभृतेष्वपि पश्चात्तापमुपगतो देवः ।
तथाहि—

रम्यं हे हि यथा पुराप्रकृतिभिर्न प्रत्यहं सेव्यते
शय्याप्रान्तविवर्त्तने विगमयतुर्वद एव क्षपाः ।
दाक्षिणेन ददाति वाचमुचितामन्तःपुरेभ्यो यदा
गोत्रेषु खलितस्तदा भवति च व्रीडाविसृज्यरम् ॥

CHAMBERLAIN—Then indeed little has to be told
When at the sight of the ring it was remembered by Sire that
her ladyship Sakuntala was really married previously in
secret and discarded through delusion, since that very moment
Sire has been feeling remorse Thus—He shuns the delight-
ful, he is not attended by ministers daily as before He
passes the nights even without a wink by tossing about at
the edge of the bed. And when through affability he gives
a suitable reply to the inmates of the harem, then, making
slips in the names he remains long perplexed through shame.

उभे इति । अहं लीयकस्य "ददन् यावत्" तत्पर्यन्तं सर्वं "राद्विग्रमुहात्"
[अयादाने पद्यमी] "अतम्" ।

कञ्चुकीति । 'यदैव अहं लीयकस्य' दर्शनात् — तत्रभवतो मन्दा शकुन्तला सत्यं तत्त्वम्
एव [अत्यपमं तत्] 'मे' मया रहसि' विज्ञाने पूर्वम् कदा 'ऊढपूर्वा' विरहिता मोहात्
मतिभ्रमात् 'प्रत्यादिष्टा' निराकृता—'इति देवेन अनुसृतम्' अभिज्ञातं 'तदा' तत्काले

“प्रभृति” आदिर्येद्यन् कर्मणि तन् यथा यथा [यथा—प्रभृति इत्यन्तरम्], देव पन्थात्
तापम् उपपन्नं प्राप्त । अन्यथा—रम्य इति । यथा पुरा प्रकृतिभिः प्रत्यङ् न सिध्यते ।
उत्तिष्ठ एव शय्यापास्तविवर्तः च यथा विवर्तयति । यदा दाचिचो न अन्तःपुरेभ्यः उचिता
वाच ददाति, तदा गीर्वाणु मुखवित् (घन्) चिर प्रोडाविलस्यो भवति च । व्याख्या—
‘रम्य’ काव्य रम्य यदित् पूव प्रीतिकरमासीत् तन् मित्यर्थं ‘देष्टि’ अप्रीतिकरमिति
व्यज्जति । रसेषु विरसो देव । ‘यथा पुरा प्राचिर’ प्रकृतिभिः असाध्यै ‘प्रत्यङ्’ प्रति-
दिन [अहनि अहनि इति श्रीशायाम् अन्ययीमात्र । “नपुंसकादन्तरस्याम्”
इति विलसे ठक् समाधानम् । पठे प्रत्यङ्] ‘न सिध्यते’ । अन्तःपुरे कदाचित्
प्रकृतिभिः सेवासमसोदति न प्रत्यङ्म् । उत्तमायाः ‘निद्रा’ यस्य तादृश ‘एव’
जायते ‘शय्यायाः प्राणयो’ यानि ‘विवर्त’ नानि दक्षिणे पार्श्वे स्थित अथ दक्षिणप्रागे
ततश्च विरक्त वामपार्श्वे परिवर्तनमिच्छन् अन्तःपुरात्, भूषण दक्षिणप्रागे, ततोऽपि
पुनर्वामप्रागे इत्येव क्रमेण यानि परिवर्तनानि सै ‘यथा निद्रा [निशि निशि
एव इत्यन्तः पृथक्चलम्] ‘विवर्तयति’ अतिवाचयति । एव विवर्तनपरी
महिषीभिः प्रादित ‘यदा दाचिचो न’ उदीरयता न तु कामतया ‘अन्तःपुरेभ्यः’
महिषीभ्यो [उपचारान् अन्तःपुर इति अन्तःपुरस्यावाचि] ‘उचिता’ प्रार्थनानुसूया वाच
ददाति, तदा गीर्वाणु, नामसु ‘उचिता’ यत् नूनं अन्तःपुरात्प्रवृत्तं यन्तःपुरात्प्रवृत्तं
उचारायन् ‘चिर’ दीर्घकालं ‘प्रोडा’ अन्तःपुरात् ‘विवर्त’ अथ लघु दक्ष तदाविधी
विह्वल इत्यर्थं ‘भवति च’ तिष्ठत्यपि । [‘शय्यापास्त’—“प्रोडाविलस्य” (१), वि,
म.)—“शय्यापास्त”—“प्रोडाविलस्य” (त. ग.)] ।

NOTES

1 तदा प्रभृति—प्रभृति 23 अवधिवाची gives प्रसङ्गो as in दैवपात प्रभृति 2
ii आरम्भवाची 16 gives मङ्गलो as here

■ यथा—अधिकृत कर्मसञ्ज्ञा because वि + गम ॥ अकर्मक ।

3 अङ्गित—अङ्ग + कर्त्तृ having made a slip गीव name
“गीव नाम्नि तथान्ये” इति इत्याहुष ।

4 Readings—(a) शय्यापास्त means practically the same
as शय्यापास्त । (b) प्रोडाविलस्य, is प्रोडा अवनम् । But अवनम् applies
better to one standing than to a person lying down प्रोडाविलस्य,
is better.

सानुमतौ—पिबं मे [पिबं मे] ।

SANUMATI—Joy to me !

कञ्चुको—अस्मात् प्रभवतो वैमनस्यादुत्सवः प्रत्याख्यातः ।

CHAMBERLAIN—From this overpowering distraction the festival is prohibited.

उभे—शुज्जइ [युज्यते] ।

BOTH—Quite proper.

नैपथेय—एदु एदु [एतु एतु भवान्] ।

IN THE DRESSING ROOM—Proceed, let Your Majesty proceed

कञ्चुको (कणं दत्वा)—अये इत एवामिबर्त्तते देवः ।

स्वकर्मानुष्ठोयताम् ।

CHAMBERLAIN (Listening)—Ah ! Sire is coming this way. Let your own work be attended to

उभे—तह [तथा] । (निष्क्रान्ते) ।

BOTH—As you say, Sire (Exeunt).

आद्यादिति । अङ्कदेशे सवत 'दमवत' इत्यन्तत् 'चक्रान' विमलसः अभिभूतस्य भावः, "वैमनस्य" मनोनाप तस्यात् [हेतोर्ज्ञानं] उत्सवः प्रत्याख्यातः ।

अये इति : 'इत एव' अस्यामेव दिशि [सप्रत्याशये । आद्यादि] 'अभिबर्त्तते' आगच्छति । 'स्वकर्मे' आत्मकार्यम् 'अनुष्ठोयता' भवतीभ्याम् ।

(ततः प्रविशति पद्यात्पापसदृशवेद्यो राजा विदूषकः प्रति-
हारी च) । कञ्चुको (राजानमवलोक्य)—अहो सर्वास्ववस्यासु
रामणोयकमारुतिविशेषाणाम् । एवमुत्सुकोऽपि प्रियदर्शनो
देवः । तथाहि—

प्रत्यादिष्टविशेषमण्डनविधिर्वामप्रकोटार्पितं

विभ्रत् काञ्चनमेकमेव बलयं श्लासोपरक्ताधरं

चिन्ताजागरणप्रतान्तनधनस्ते जोगुणादात्मनः

संस्कारोद्भिखितो महामणिरिव क्षीणोऽपि नान्तह्यते ॥ ६ ॥

(Then enter the King, dressed as in remorse, the Vidhu-shaka and the Warder),

CHAMBERLAIN (Beholding the king)—Oh ! the loveliness of excellent features in all circumstances Hence sire, is lovely though agitated Thus with special decorations discarded, wearing only one golden bracelet placed on his left forearm, with the lower lip parched by sighs with his eyes extremely distressed through care and vigil, he though wasted is not noticed such owing to the virtue of his own lustre, like a great gem scratched by the polisher's file

तत्र इति । यदात्तापस्य सङ्गम मेव सञ्जा यस्य तदीदृशः ।

कञ्चुकीति । 'कञ्चु' विभक्तिः । 'कञ्चुनेवि'मेव अतिशयः । उपचारात् तद्वान् ।

'वाहतिविधिषाणा' विविष्टाकृतोना 'अर्थास्तु अवध्यास्तु रामधोयक' रमधोयकम् [धोयध-
नधधो दुर्ग] । ["रामधोयकम्" (त-, व्या-) "रमधोयकम्" (रा, वि-, म-,)] ॥

'एवम् इयम्' उत्तुङ्गोऽपि उत्तुङ्गा अपि 'प्रियदुर्गमी दीव' । अन्वयः—प्रत्यादिष्ट-
विधेयनपुनर्विधि नामकोष्ठापितम् एकमेव काञ्चन' इत्यर्थः विवत, द्वासीपरकाधर,
चिन्ताजागरणप्रतान्तनधन (दीव) क्षीणोऽपि अकारोद्भिखितो महामणिरिव आत्म-
नस्ते जोगुणात् न आन्तह्यते । व्याख्या—'प्रत्यादिष्ट' परित्यक्त 'विधवेण मन्त्रण्य'
आरक्ष्युवकुल्यादिभिरलङ्कृतस्य 'विधि' अनुष्ठानं येन साहचर्यं यतएव वामे प्रकीर्तं
मणिवन्धुर्ज्वलं प्रदीपे 'अपि'तं दत्तम् 'एकमेव काञ्चन' क्षीणं 'वन्द्य विवत' धारयन्
निरामरस्य दीपं यद्वन् एकमात्रकनकं दधन् इत्यर्थः, 'वासीन' शोकोत्थेन नि यत्त-
'वाहुना' उपरक्त' अतिरक्तलम्भापन्न 'अधरो' यस्य साहचर्यं, 'चिन्तया' शकुन्तलागतया
यत् 'आवरण' राज्ञी अनिदा, तेन 'प्रताने' अतिविष्टे [कञ्चु'रिक्त] 'नयने यस्य मया-
विधो दीव एव प्रतानरुदिति 'क्षीणोऽपि' अकारोऽपि 'अङ्गराज' उत्तुङ्गित' उत्तु-
कोणं, अतएव साधनप्रबंधतया, 'महामणिरिव' मणिराज इव, क्षीण इव इत्यत्र 'आत्मनः,
सस्य 'तेजसी गुणात् प्रमाणात् नेत्रखितया इत्यर्थः, 'न आन्तह्यते' क्षीणतया न परि-
ह्रियते । ["प्रकीर्तापितं" (रा-, वि-, म-)—"प्रकीर्ते द्युय" (त-, व्या-)]

“शालीपरक्त” (रा-, व-, व्या-,)—“शालीपरक्त” (कि-, म्-) ॥ “प्रतान्” (रा-, कि-,)—“प्रतान्” (त- व्या-, म्-) ॥ “तेजोयवान्” (रा-, कि-, म्-,)—“तेजोयवान्” (त-, व्या-) ॥

NOTES

1 पदात्ताप &c—पदात्ताप means पदात्तापः । तादृश तापी यस्य स पदात्तापः penitent. Or पदात्तापः तापः पदात्तापः कर्मधा—तेन or तस्य सद्गुणः । तद्गुणो वैशो यस्य । बहु— ।

2 रामशोभकम्—राम + शोभ + कर्त्तरि कर्त्तृत्वान्—रामशोभः lovely कर्त्तृत्वान् is usually attached in the कर्म or भाववाच्ये । Here by the rule “लघुनाटो बहुलम्” तस्य हारो इति कर्त्तृत्वान् । रामशोभस्य भाव इति रामशोभ + कर्त्तृत्वान् ।

3 (a) प्रकाशित &c—विशेषितं मलयम् विशेषमन्यमानम् । तस्य विधि &c See Tika (b) वामः प्रकीर्य । तस्य अपरितः । It is difficult to see why वाम and not दक्षिण is chosen । (c) एकम्—sakuntala too wears only one bracelet when love-sick (Act III) (d) शालीर &c. शरीरम् is deep-red शरीरम् means colourless But hot breath is likely to deepen the colour शरीरम् therefore seems better. Prof. Gajendragadkar prefers शरीरम् । Against शरीरम् and for शरीरम् he remarks—“Kalidasa does not believe that hot breath deepens the colour” In support he cites “नि शालीरममि शरीरम् मिश्रवर्णशरीरम्” from Meghaduta This does not seem to offer much support मिश्रवर्णे rendered विहाय by Mallinath, is not necessarily शरीरम् । Even conceding that Kalidasa wants to have colourlessness here शरीरम् is not a happy word to express it शरीरम् Primarily means bloodless Colourlessness has to be inferred here from bloodlessness This is against nature. It is colourlessness which people observe and thence they infer bloodlessness But let that go In a case like this any one would prefer a direct statement than inference. शरीरम् would serve the purpose very well. शालीपरक्तः keeps the metre intact improves the diction and avoids the word रक्त in the

sense of blood which is rare with Kalidasa. Indeed everything seems to go against and nothing in favour of the reading चरत्तः। (e) चित्ता &c—प्र+तप्त म्यानी+ञ कर्त्तरि=प्रतप्त distressed. प्रताम् deeply copper-coloured. Slightly copper coloured eyes are a महापुरुषलक्षण—c f “रक्तवी दुन्दुभिस्तन” — Ramayana Prof G mis-understands me. I do not reject the reading प्रताम्। My ‘slight’ and deeply’ simply note the change. Both प्रतप्त and प्रताम् suit the context and are good.

सानुमती (राजानं विलोक्य)—ठापि खलु पचादेसविमानिदा वि हसस्म किदे सतन्द्रता क्लिप्तमदि [स्याने खलुप्रत्यादेमविमानितापि अस्य हते शकुन्तला क्षाम्यति] ।

SANUMATI (Beholding the King)—Rightly indeed does Sakuntala though disgraced by rejection pine for this person

राजा (ध्यानमन्दं परिक्रम्य)—

प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् ।

अनुग्रयदुःखायेदं हतहृदयं सम्प्रति विबुधम् ॥ ७ ॥

KING (Going round the steps slowly in deep meditation)—Previously asleep though being roused by my fawn-eyed darling for remorse has this wretched heart now awoken

सानुमतेति : ‘प्रत्यादेयिन’ प्रत्याप्यनेन ‘विमानिता’ अवमानिता ‘अपि शकुन्तला’ अस्य दुष्यन्तस्य ‘हते’ दुष्यन्तार्थेन इत्यर्थे [हते इत्ययम्] ‘क्षाम्यति’ दुःखं भङ्गते इति ‘स्याने खलु’ मुक्तमेव [“मुक्ते” इति साधनं स्याने” इत्यमरः] । अतो इयम् इति भावः ।

राजेति । ‘ध्यानेन’ चित्तया मन्दं मन्दर यथा तथा ‘परिक्रम्य’ : अथवा—प्रथमं सारङ्गाद्या प्रियया प्रतिबोध्यमानमपि सुप्तम् इदं हतहृदयं सम्प्रति अनुग्रयदुःखाय विबुधम् ॥ व्याख्या—‘प्रथमं’ पूर्व ‘प्रत्यादेयकाले’ ‘सारङ्गम्’ सुमनस्य अविशो इव ‘अविशो नश्ये’ यन्वा तथाविधया स्वयन्वीचनया [“सप्तसुप्तमान—” इति वज्रवीहि । साङ्गात् चत् । चित्तान् लीय] प्रियया शकुन्तलाया ‘प्रतिबोध्यमानमपि’ आरुह्यमानमपि ‘सुप्तं’ निद्रितम् ‘इदं’ स ‘हतं’ निद्रित ‘हृदयं’ मानसं सम्प्रति ‘अनुना’ ‘अनुग्रयस्’ पश्चात्तपस्य

[“मवेदमुग्रयो ह्येषो पञ्चापापानुबन्धो” इति मेदिनी] यन् दुःखं तदर्थं [तादर्थ्यं]
 ४र्थो] विबुधं जागरितम् । कथं न्ये जागरणे नैव जागरितम्, अकर्तव्यं तच्च
 जागरितम् इति दुष्टता दृश्यते । तदाह—इतद्वदयमिति ।

NOTES

1. (a) सारङ्गाण्या—With such eyes she was incapable of
 guile. Hence उचित आसौत् पतिवध । (b) प्रियया—She was my
 darling अतः स्वापोऽनूचित आसौत् । (c) *प्रतिबोधमानम् &c—Slept
 though aroused. प्रिया सा तथापि सुपतम् स्वयमबुद्धम् प्रतिबोधितमपि
 न विबुधम् । This is what happened in the first (पदम्) instance
 But the wretched thing does not continue to sleep. Now
 (सम्पत्ति) it is विबुधम् and for what? अनुग्रहदृष्ट्या । This is the
 climax of perversity (इतद्वदयम्) ।

सानुमती—एवं ईदृशाणि तत्रस्मिन्शीघ्रं भाष्यहेषाणि [ननु
 ईदृशानि तपस्विन्या भागधेयानि] ।

SANUMATI—Well such is her destiny poor thing.

विदूषक (अपवार्य)—लङ्घितो एमो भूयो वि सउन्दला-
 वाहिणा । ए भाषे कथं विकिच्छदव्यो भविस्सदि स्ति [लङ्घित
 एव भूयोऽपि शकुन्तलाभ्याविना । न जाने कथं विकित्सितव्यो
 भविष्यतीति] ।

VIDUSHAKA (Aside)—Yet again he is over come by the
 Sakuntala sickness I do not know how he is to be treated

कञ्चकी (उपसृत्य)—जयतु देवः । देवः प्रत्यवेक्षिताः
 प्रमदवनभूमयः । यथाकाममध्यास्तां विनोदस्थानानि देवः ।

CHAMBERLAIN (Advancing)—Prosper let sire prosper !
 Sir the grounds of the pleasure-garden have been inspected
 Let Sire occupy the sites of recreation at pleasure.

सानुमतीति । 'वपस्विन्वा' दीनाया अनुकम्पाया वा शकुन्तलायाः ["तपस्वी तापसे दीने" इति छेन् । "अनुकम्पास्तपस्वी स्यात्" इति त्रिकाष्टम्येथ] 'भागधेयानि भाग्यानि ईदृशानि ननु' । दीना प्रति वामे विधौ एवमसद्व्ययमभूत् इत्यर्थः ।

विदूषक इति । 'एष भूयोऽपि शकुन्तलाजनिनेन शकुन्तलानिमित्तेन वा 'व्याधिना' मेनेन [शक्रपार्थिवादि] 'लङ्घित' अभिमत । 'कथ' केनोपादेन 'चित्रतुष्टितय' प्रतिज्ञाया 'भविष्यति इति न जाने' [क्वित इत्यञ्जात व्याधिप्रतिज्ञाकारार्थे स्थितात् पार्थि' सन्, ततः सद्यः कर्मणि] ।

कञ्चुकीति । 'प्रमदवनस्य भूमर' ने से प्रदेया 'प्रत्यवेचिता' निपुणद्वयेन चनोभितापसारणान् मोक्षिता ["कारदेहनविमोक्षणमादौ" इत्यत्रे] । 'विनीद-स्थानानि' रम्यास्तृप्ता भूमर 'दद्याज्जाम' खच्छया, निर्भयस इत्यर्थे 'अधास्तान्' अधि-तिष्ठतु 'देव' ["अधिष्ठीह्यस्यासा कर्म" इत्याधारस्य कर्मता] ।

NOTES

1 विदित्तितय ~ क्वित व्याधिप्रतीकारे + मनस्यार्थे + तद्यः कर्मणि । The मन, is attached स्वार्थे not इच्छाये by the rule "अङ्गजिह्व सन्" on which the Vrittis remarks—'निन्दाचनाव्याधिप्रतिकारेण संप्रथने, अथवा यथाप्राप्त प्रत्यया मवन्ति' । Hence when त्त means 'to remedy a disease' (व्याधिप्रतिकार) it takes सन् स्वार्थे otherwise not Here Bhattoji differs slightly and gives a few other senses also

राजा—वैत्रवति. महचनादमात्यमार्यपिशुनं ब्रूहि—चिर-प्रबोधात् न सम्भावितमस्माभिरय धर्माभिनमप्यामितुम । यत् प्रत्यवेक्षितं पौरकार्यमार्येण तत् पत्रमारोप्य दीयतामिति ।

KING—Vetravati tell my minister the noble Pisuna in my words this—'Through late rising it is not possible for me to occupy the judgment seat to day Let the affairs of the citizens that have been examined by his noble self be forwarded after they have been put on paper'

प्रतीहारो—जं देवो अणवेदि [यत् देव आश्चापयति] ।
(निष्क्रान्ता) ।

WARDER—What sire commands (Exit)

राजा—वातायन, त्वमपि स्त्रे नियोगमशून्यं कुरु ।

KING—Vatayana, you too do not vacate your place,

कञ्चुकी—यदाज्ञापयति देवः । (निष्क्रान्तः) ।

CHAMBERLAIN—As Sire commands (Exit)

राज्ञेति । 'महद्वनात्' महद्वनमन्त्र्या [ल्यबन्तोपे क्तमपि पञ्चमी] 'वाय' 'मन्त्र' 'तदाह्वय' 'वमात्य' मन्त्रिण 'वृद्धि'—'चिरैव' दीर्घ'कास्मिन् 'प्रवीणात्' ज्ञाय-
यात्, वेधातिक्कमादित्यय 'अथ अस्माभि' धर्मासनम्" विधायसनम् 'अध्यासितुम्'
पारीट्, 'न सञ्चावित' धर्मासनारोहणमवधमिति यथ [अलमर्थयोगात् तुमुन्] ।
'पवमारोप्य' पमव्य कृत्वा [चञिञत् कर्मसञ्ज्ञा] दीयताम् ।

वातायनेति । 'स्त्रे'नियोगम्' आत्माधिकरणम्, अत्र पुररचाकर्म इत्यर्थं 'वयम्' 'कुह' स्त्रीपस्त्रिदा पूर्वं विभेदि ।

NOTES

1 (a) सञ्चावितम्—सम् + अ + चिच् + क्त कर्मणि । Primarily it means पूजित, thence यज, समर्थ &c (b) अध्यासितुम्—तुमुन्, is in connection with सञ्चावित which is अर्थायं or अनमर्थ । Or after the भाष्यकार by the maxim "अथशेकरो भावे" we have अध्यासितुम्—अध्या-
सनम् and धर्मासनम् अध्यासितुम्—धर्मासनस्य अध्यासनम् । The construc-
tion then is अस्माभि धर्मासनस्य अध्यासनम् न सञ्चावितम् ।

II वातायन &c—Vatayana is the name of the कञ्चुकिन् । त्वमपि &c. occurs also in Act II.

विदूषकः—किदं भवता निमगच्छिष्यं । सम्पदं सिधिरा-
दवच्छेदरमणीय इमस्मिन् प्रमदवणुद्देशे अत्ताणं रमइस्मसि
[हतं भवता निर्मलिकम् । साम्प्रतं शिशिरातपच्छेदरमणीये
अस्मिन् प्रमदवनोद्देशे आत्मानं रमयिष्यसि ।

VIDUSHAKA—You have rendered the place free of flies even. You will now soothe thyself in this region of the

pleasure garden which is lovely in the interval between winter and summer

राजा (नि. खण्ड)—वयस्य यदुच्यते रम्यौपनिषातिनोऽनर्था
इति नदव्यभिचारि वचः । पश्य—

मुनिसुताप्रणयकृतिरोपिना मम च सुहृमिदं तममा मनः ।

मनमिजेन मखे प्रहृष्यता हनुषि दूनगरश्च निवेयितः ॥ ८० ॥

KING—(Sighing)—Friend that is an unfailing statement which is expressed by— 'Unwelcome things crowd at loopholes' Banold—O friend, this mind of mine too is left by the gloom that obstructed the recollection of the wooing of the sage's daughter the shaft of the mango-blossom too is placed on the bow by Cupid about to strike

विदूषण इति । 'ममता निर्मलिक जलम' इति व्याख्यात वाक् । इति उक्ता तया
अपमरिता इत्यर्थः । 'मास्त्रम' अपुना ['सायनन् चिन्तितुना' इति दैम] 'मिष्ट'
दीप्तः, आनन्दो दीप्त इति हो कृतु । तयो 'हिद' अस्त्रम एवम् इति वाच्य ।
तस्मात् 'ममदीप्त' पुष्पप्रकोदमममदीप्तः । यदा 'मिष्टिरस्य आतम्य च देहात् अम चात
'ममदीप्त' मदीप्तः 'अस्त्रम प्रमदरम्य एहृष्ट' इति 'आत्मान रमयिष्य' ।
रम्यणि कुमुदनि रम्यणि च पत्रवानि इति शिरीष लम्पट इत्यर्थः ।

राज्ञि । 'अनर्था' अनिष्टानि 'रम्य' छिद्रे दुःखमते इत्यर्थः 'उपनिषाति'
मनोपपन्न मन्त्र 'इति ददव्यते' लोके 'तत् वच' वाक्यम अस्त्रमप्यो व्यभिचार
अस्त्रमप्यो अस्त्रम तादृशम—[न व्यभिचरतीति चिन्ति] । सर्वत्र मय तदवचनम् ।
अथवा —हे मखे मुनिसुताप्रणयकृतिरोपिना तममा मन इद मनो सुहृत्,
प्रहृष्यता मनमिजेन हनुषि चूनगरो निवेयितः । व्याख्या—हे 'अनि पश्य' तस्य
वचनो निवेयितामनोक्तः । 'मुने' अथवा 'मुताया मकुनच' वा 'प्रणय' अनिष्टाय
तद्विषयी प्रार्थना इत्यर्थः तस्य या 'कृति' वा 'कव्य' यत् मम कृति-रोपिना
'तममा' मीजेन 'मम इद मन सुहृत् व्यक्त्य, इनाजोऽनय', तत्त्वमेव 'प्रहृष्यता'
प्रदत्त निवेयता 'मनमिजेन' आत्ममुखा कामेन [प्रहृष्यतायां अमुषि मनमिजेनः ।

कचिद्भक्तिं मनोज इत्यपि] 'धनुषि चूतशर' आमुकुलाद्या पञ्चामयिकी वाचः
'निवेशितश्च' योजितश्च । हो चकारो योग्यश्च समयश्च । यदि मूढ एव तिष्ठेय
कीदृशान्तो न स्यात् । प्रवृद्धोऽप्यत्र दुःखमनुभवामि इत्येकोऽनर्थः । तदेव दुःख
मदंयन् प्राप्तो वसन्त इति द्वितीयस्तत्तानर्थः । तदप्रयोजि अत्राभिचारि नञ इति ।

NOTES

1. (a) कृत भवता &c.—See Act II (b) शिथिल &c.—We take
विद=internal, Raghava explains 'भाष्यवत्त शिथिल नाप्यातद.' taking
विद=cessation.

2. रश्मि &c.—Compare "हिट्ठं वनयो बहुलौभवन्ति" ।

3. सुनिवृत्ता &c.—मुने सुता । तस्यां प्रपद्य । तस्य ज्ञाति । तां साधु
वचसि इति साधुकारिणि चिति ।

विदूषकः—विद टाव याव इमिणा दण्डकट्टेन कन्दम्ववाचं
पासेमि [तिष्ठ तावत् यावदनेन दण्डकाष्टेन कन्दम्ववाचं नाश-
यामि] । (दण्डकाष्टमुदम्य चूताङ्कुरं पातयितुमिच्छति) ।

VIDUSHAKA—Well, wait till I destroy Cupid's arrow
with this staff (Raising his staff wishes to bring down
mango blossoms).

राजा (संक्षितम्)—भवतु दृष्टं ब्रह्मवचं सन् । सखे
क्षीपविष्ट. प्रियायाः किञ्चिदनुकारिणीषु लतासु दृष्टिं विली-
भयामि ।

KING (With a smile)—Very well, the Brahmanical
prover is seen. Friend, where seated shall I regale my
sight among the creepers that slightly imitate my darling ?

विदूषकः—अं आसन्नपरिचारिका चतुरिभा भवदा संदिष्टा
माधवीमण्डवे इमं वेलं अदिवाहिसं. तद्धिंसे चित्तफलमगदं
सहत्यलिहिदं तत्तद्दोदीए सवन्दनाए पडिक्किदिं भाषेहि ति
[ननु आसन्नपरिचारिका चतुरिका भवता संदिष्टा—माधवी-

मण्डपे इमां वेषाम् अतिवाहयिष्ये, तत्र मे चित्रफलकगतां
स्वहस्तलिखिता तत्रभवत्याः शकुन्तलायाः प्रतिहृतिम् आनय
इति] ।

VIDUSHAKA—Well, you have told your maid at hand
Chaturika, this—I will pass this part of the day in the
Madhavi-bower, bring there the portrait of her ladyship
Sakuntala which is on the painting-board drawn with my
own hand

विदूषक इति । 'यावत्' यत्कालम् 'अहमेन दण्ड' मदीयाया यत् 'काठेन
मन्द' ल नाय 'नाययामि तावत्' तत्कालं 'तिष्ठ स्थिरी भव ।

राज्ञेति । 'ब्रह्मचो' 'ब्राह्मचर्य' 'वच' तेज ['तेज पुरीषयोर्वच' " इत्यमर]
'ब्रह्मवच'सं ब्रह्मतेज [अच् समासान्] तत् 'हृष्ट' विदित मे, तत्तद्व्यापनान्दम्
हृष्टपदात् । सखि क 'उपविष्ट' सन् प्रियया द्विष्टि इष्टम् न मन्दक्, 'अनु-
कारिणोऽनु' तत्तद्व्यापिषु [ताण्डोन्धे चिन्ति] 'लतासु हृष्टि विमोहयामि' विमोहयामि
दम्यमानसुखसुभक्तानि । दम्यमानां अति तत् सुखमिति दृष्टव्यम् ।

विदूषक इति । 'अनु' चादिषु । 'आपन्ना' समीपचारिणी 'परिचारिका' खेटी ।
'चतुरिका' इति परिचारिकानाम् । 'इमां वेषां' प्राप्त कालम् 'अतिवाहयिष्ये' । 'चित्रस
फलक' यत् चित्रलीखनपट इत्यर्थं त 'वेषां' चित्रफलकस्या 'स्वहस्तेन लिखिताम् ।
साहचर्यदर्शनं लतासु प्रतिहृतिदर्शनं कम्पके, इति परम विरहिरसश्च साध्वीसण्डपे
भविता इतिभावः ।

NOTES

I. (a) यावत् तावत्—These here refer to the instant when
the arrow is destroyed Hence, being अस्त्वयवचन, they are चम्पयः ।
(b) नाययामि—Present for the future by the rule "यावत्पुत्र
निपातयोऽन्ट्" ।

II ब्रह्मवचंसम्—The अच् as a समासान् is guided here by the
rule "ब्रह्मवचसि वचंस," giving ब्रह्मवचंस instead of ब्रह्मवचंसम् । (c)
विमोहयामि—वि + भुज (विमोहने) + णिच्, लट्, मिप । विमोहन १३ आकुलीकरण
to disturb Sight (हृष्टि), being disturbed, will be deceived by

the resemblance with Sakuntala and feel the pleasure of actually seeing her Sanskrit writers mention four means of solace left to the विद्वन् in the absence of the beloved, viz. (1) sight of objects that resemble the beloved (2) sight of portrait of the beloved (3) meeting in dreams. (4) touch of thing that approach after contact with the beloved. Thus the दुष्यन्ता quoted by Mallinatha under Ragan VIII. 92—
 "विद्वद्विद्वदो वा विद्वज्जननद्वन्द्वद्वन्द्वं तद्विद्वं कर्म स्वद्वन्द्वमपि दर्शयन्ति । तद्विद्व-
 न्स्वद्वन्द्वं तद्वन्द्वं तद्विद्वं तद्विद्वं तद्विद्वं तद्विद्वं तद्विद्वं ।" Here the first of these four is mentioned—दर्शयन्ति । See also Meghaduta, sl. 89

३ दर्शयन्ति वाच्य—This refers to the second means of solace—
 - दर्शयन्ति वाच्यः ।

राजा—इदं हृदयविनोदस्थानम् । तत्तमेव मार्गमादेश्य ।

KING—Such now are the means of my heart's diversion.
 So show me that very way

विदूषक—इदो इदो भव (इत इतो भवान्) ।

VIDUSHAKA—Thus say your Highness this way.

(उभौ परिक्रामत—मानुनत्यनुगच्छति) । विदूषकः—

एतो मणिशिलापट्टमणालो नहावीमण्डलो उपहाररमणिल्ल—
 दाए च माघदेण विद्य पडिच्छदि तुम । ता पविस्सिद्य विवो-
 ददु भव [एय मणिशिलापट्टकसनालो नाघवोमण्डप उपहार-
 रमणीयतया च स्वागतेन इव प्रतीच्छति त्वान् । तत् प्रविश्ये-
 नियोदतु भवान्] । (उभौ प्रविश्योपविष्टौ) ।

(The two go round the stage—Sannamati follows).

VIDUSHAKA—Here the Madhavi-bower being provided with a rock crystal slab and owing to the loveliness of its offerings receives you with welcome as it were. So having entered, you sit down (Both enter and are seated).

राजति । 'ईदृश' सादृश्यप्रतिफलितद्वयभावकम् । 'इदृशम्' तद्वदृश्यस्य 'विनीद-
मान' विनीदयस्योपायः । 'तमेव मानं' मन्धकोमलदृशमार्गम् 'चादृश्य' दर्शय ।

विदूषक इति । 'एव' मन्धकोमलत्वात् 'मन्ध' मन्धिमन्धाय 'मन्धमन्धिकायाः'
'मन्ध' फलकेन 'मन्ध' युक्तं मन 'मन्धकार' मन्धकारकत्वात् 'मन्ध' कुप्यमाने
'मन्ध' मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया 'मन्ध' मन्धिमन्धिकाया तै, इत आध्यात्मम् एव
कुप्यमानमन्धिकाया इति मन्धिकाया मन्धिकाया 'मन्ध' मन्धिकाया इति मन्धिकाया मन्धिकाया
मन्धिकाया इति । 'मन्ध' मन्धिकाया 'मन्धिकाया' मन्धिकाया मन्धिकाया ।

NOTES

1 * ईदृश—The original (मन्धिकाया) is lost, and I have to divert myself with her resemblance in creepers and her image in the canvas. In such (ईदृशम्) now lies my solace. Of the four ways of diverting one's attention in the absence of the beloved the poet here speaks of the first two only and ignores the third and the fourth. The reasons are (i) The third—meeting in a dream—is not available because, as he explains later he cannot sleep at all (मन्धिकाया विनीदयः &c.) (ii) The fourth is not possible because he has no knowledge of her whereabouts.

Here Prof. Gajendragadkar takes ईदृशम् as referring to the मन्धिकाया. In that case इदम् is the right word not ईदृशम्. Besides that ignores the poet's art in such cases. Thus here two means are available and the poet speaks of two only. In the case of Δja after the loss of Indumatī three are available and the poet mentions the three ("सादृश्याप्रतिफलितद्वयं प्रियया मन्धिकाया च मन्धिकाया मन्धिकाया")^{*} While speaking of the एव separated from his beloved, all the four are mentioned because all are available. Thus मन्धिकाया in "मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया" &c—(U. Megha 43), प्रतिफलित in "मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया" &c—(U. Megha 44) मन्धिकाया in "मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया च मन्धिकाया".

* Adopted by Prof. Gajendragadkar.

निर्देयाद्येष्टेयोः (U. Megha 45), स्मृत्यर्थे" in "मित्रा सयः सिद्ध-
पुत्रान् देवदासदत्तायाम्" &c. (U. Megha, 46) and the four occur
in four successive verses which is significant.

The त्व following ought not to present any difficulty and is
easily explained thus—सद्यम् and प्रतिहति will comfort me and
you say the प्रतिहति will be taken to the Madhavi bower so(त्वं)
lead me there

2. (a) मदिदिवा &c.—एव एव पट्टः । कदिमदी रिवा मदिदिवा ।
नादिन सह सनाय प्रवर्तते with a protector. The secondary sense
is दुःख provided with मदिदिवाया पट्टः । तेन सनाय । (b) उपहार &c.
—The creeper is in blossoms.* The blossoms are supposed to
be so many bouquets presented (उपहार) to the king by the
bower.

3. (a) सादनेन इव—हरये श्या । The words "स्वाग्म ते" are of
course not heard, but from the nice presents and the inviting
crystal slab the bower seems as if it has actually pronounced
them (b) एतौष्टति—प्रति + ष्व means here "to receive "

सानुमतो—रुदासंस्सिदा देक्खिससं दाव सहीए परिकिदि
तदी मे भत्तुणो वडुमुहं अणुराभं निवेदइस्सं (सतासंघिता
द्रव्यानि तावत् सख्याः प्रतिहृतिम् । ततस्तस्ये भत्तुर्वडुसुख-
ममुरागं निवेदयिष्यामि] (तथा कृत्वा स्थिता) ।

SANUMATI—Betaking to this creeper I will see my
friend's picture, I will then report to her, husband's over-
flowing affection. (Stands having done as described)

राजा—सखे, सर्वमिदानीं शरामि शकुन्तलायाः प्रथम-
दृष्टान्तम् । कथितवानस्मि भवती च । स भवान् प्रत्यारथ-
ममये मत्समोपगतो नासीत् । किन्तु पूर्वमपि न त्वया

कदाचित् सद्गीर्तितं तत्रभवत्या नाम । कश्चिदहमिव विस्मृत-
वानसि त्वम् ।

KING—Friend, I now remember the whole early history of Sakuntala I related it to you also That self of thine was not present with me at the time of her repudiation But even before her ladyship's name was never mentioned by you. Could it be, that, like me, you forgot it ?

साधुनगीति । 'सता सताया वा सयिता' चाश्रिता सतासीना भूया । 'सद्गतिं
सुखीनि यस्य तादृशं, शतधारं भूयन्मन्ययं' 'चतुराशम्' इति ।

राजैति । 'सकुन्तलाया प्रयसङ्गतात्मम्' आश्रये परिचयादिकम् । 'स' विदित-
सर्वज्ञतांती 'मया' प्रत्यादेशस्य परिचयस्य 'समये' ईशपादिकासकाय प्रेषितं सत-
समीपगती नासीत् । समीपं यदि भवावभविष्यं नन् आनवीधयिष्य । 'किन्तु
पूर्वमपि' प्रत्यादेशात् प्रागपि 'त्वया कदाचित् तत्रभवत्या' सकुन्तलाया 'नाम न सद्गी-
र्तितं' स गद्गितम् उच्चारितम् । 'कश्चित्' इह प्रत्यक्षम् । स्वमपि विस्मृतवान् किम्
अथवा कथम् ईदृशं भोगम् ।

NOTES

1. (a) सत्पक्षीप &c —Vidushaka was sent to Hamsapadika just before Sakuntala's arrival before the King (see Act V) This assures प्रत्यागमनं and prepares for all these scenes (b) भवति—इति सत्यदाये श्रौ ।

विदूषकः—न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कश्चिन् अवसाने
चण तुए भणितं परिहासविशेषपथा एसा न भूदत्थो ति । मए
वि मिपुपिण्डबुद्धिणा तह एव गहिदं । अथवा भविद्व्यदा कलु
बलवदो [न विस्मरामि । किन्तु सर्वं कथयित्वा अवसाने पुन-
स्त्वया भणितं परिहासविजल्य एष न श्रुतार्थ इति । मया
अपि सृत्पिण्डबुद्धिना तथा एव गृहीतम् । अथवा भवितव्यता
खलु बलवतो] ।

VIDUSHAKA—I do not forget. But having told all, it was again remarked by you, at the end, that this was a story in joke, not truth, and by me, with an intellect like a lump of clay, it was indeed taken as such. Or, verily, destiny is powerful

सानुमती—एवम् एषोदं (एवम् तु एतत्) ।

SANUMATI—So it is indeed.

राजा—(ध्यात्वा)—सखे त्रायस्व माम् ।

KING—(Meditating)—Friend, save me !

विदूषक इति । 'कथयामि' वाक्यार्थः । 'परिहास्येन' परिहासस्य वा विज्ञप्तेः, विविधो जल्पः मिथ्यावचना 'एव न भूत' सत्य 'एवम्' । "परिहासविज्ञप्तिः हृषि परमाद्येन न दृष्टान्ति वचः" इति 'भविष्य' इति तस्मात् तदा (विदोषाहम्) । 'कदा' पितृ 'अयः इह तत्त्वदर्श' भविष्यदा 'इह' इत्यस्य तदाविधेन जडमतिना 'मया' 'एव' तद्यर्थे 'परिहासविज्ञप्तेर्वचः', 'दृष्टोत्' ज्ञातम् । 'एतत्' एतत्कारे हिमनद्या एता- मोचनया । अत्र विद्ये 'भविष्यत्ता' एतद्व्यवहारपरशब्दस्य इच्छा 'बलवती खलु' । एवमेव भविष्यत्त्वमित्येव भूतम् ।

सानुमतीति । 'एतत्' अमासीत्मान वस्तु एव तु' इदमेव, भविष्यत्त्वनि- बन्धनमेव ।

NOTES

1. भविष्यत्ता—भू + तद्व भावे = भविष्यत्त्वं sure happening, तस्य भावः inevitability, "इदं भविष्ये भावे इदं वत् प्रजायते", hence भविष्यत्त्व is इत्य- खलु and as such, there is no incongruity in attaching a भवतु इति to it. This thing was predestined to happen, and it has happened Cp —"निर्दिष्टं खलु प्रतीकं दृष्टम्" ।

विदूषकः—भो किं एदं । अनुवचणं कर्तुं इदं तु । कापि सप्पुरिसा मोक्षवत्तया न ह्येति न' पप्रवादे वि- शिष्टम्या गिरोधो [भोः किमेतत् । अनुपपन्नं खलु इदम्]

त्वयि । कदापि मत्पुरुषा शोकवास्तव्या न भवन्ति । ननु प्रवातेऽपि निष्कम्पा गिरयः] ।

VIDUSHAKA—Hello What is this ? Such is really un-becoming in thee. Good (Wise) men never become the abode of grief Mountains are certainly quiverless even in a high gale.

राज—अयस्य, निराकरणविक्रवायाः प्रिययास्त्रामवस्था-
मनुकृत्व वस्तवदशरक्षोऽग्नि । मा हि—

इमं प्रत्यादेशात् स्वजनमनुगम्य व्यवसिता
स्थिता तिष्ठेत्पुनश्चैवं दति गुरुमिषो गुरुसमी ।
पुनर्दृष्टिं वाष्पप्रसरककुपामपि तस्मै
मयि कुरे यत्तत् सविप्रमिव शय्यं ददति माम् ॥८॥

KING—Friend, recollecting that state of my darling dis-
tressed by repudiation, I have become utterly helpless

Through disowning from hence, she indeed attempted to
follow her own people but stopped on her father's disciple—
her father's equal—loudly shouting out "Stay"—and again
cast on my cruel self her look distorted by the flow of tears.
It is all this that burns me like a poisoned shaft.

विदूषक इति । 'इदृशम्' एवं प्रकारकं वस्तु कातरमात्र इत्यर्थं 'त्वयि छन्दोपम
छन्दु' अनुगमने । 'मत्पुरुष' मत्वर 'कदापि' मत्पुरुषे 'यमने' इति यावत् 'मौनक
कन्दर्प' कामध्याननि [वदुषकादधिकारश्चै तत्रान । आदिशब्द] 'न मयि' ।
'इमं तस्मै' इत्येतेषु कमे 'मिषो' मिषरा मयु' ।

राज्ञेति । 'मिषावरणेन' प्रत्यावायेन 'विक्रवाया', 'विदूषाया' प्रियाया 'शक-
कन्दर्प' 'लन' अन्विष्टोनाम् इत्यर्थं 'वस्तव्याम अनुगम्य' व्याप्य, 'वस्तव' अयम्
'अयस्य' मित्रावस्त विदूष 'दति' । अयस्य—इति प्रत्यादेशात् हि मा स्वजनमनुगम्य
वावन्तिता, वस्तुमि वदमिषो तिष्ठ इति उच्यते वदति सति स्थिता वाष्पप्रसरककुपामपि दृष्टिं
पुनः कुरे मयि अर्पितस्मै—(इति) वस्तु यत् सविप्रमिव शय्यमित्वा ददति । व्याख्या

—‘इत्’ च्छान् जनान्, सत इदम्’ इ’ ‘प्रदादिभ्यः’ निराकरणं तदात् हेतोः ‘हि सा खज्जन्’ आङ् रेवादिभ्यः ‘अनुदानम्’ अनुगतं ‘अवसिता’ उद्युक्ता । ततः ‘ददत्’ पिवा कथ्येन समे नृत्ये ‘गुरो शिष्ये’ छात्रे आङ् रेवे [भावे ७०] ‘तिष्ठ’ विरत अनु-
 यन्नात् ‘इति छन्दे,’ बभौर ‘वदति’ सति ‘स्थिता’ दमनात् विरता ‘अप्यादा’ ज्ञे-
 ज्ञानात् ‘प्रसरः’ प्रक्षलि तेन ‘कसुचाम्’ आविर्भा ‘हृदि’ पुनः मूढोऽपि ‘क्षूरे’ निहृते
 ‘मयि अपि’ तवती भाग्यशरणां प्रति साधुकीया वीथुना इति जिज्ञासया दत्तवती ।
 इति सर्वं ‘यत तत् सवित्र’ विषदन्त्र ‘इत्य’ इह, इव ‘मा’ दहति सनापयति ।
 सतश्चुक्ता खान्, यता, सैरपि व्याख्या पुनर्भाविष्य प्राप्ता सा, कूरुस्त्वह तदापि विमुक्त एव
 आसम् । अथ पुनस्तत्सर्वं छूत्वा अथरथोऽहम् इत्यादयः । { “प्रदादिभ्यः (पा, वि, म-)—“प्रदादिभ्यः” (त- व्या) } “स्थिता” (त- व्या-)—“सुहृ” (पा, वि, म) } “प्रसर” (पा, वि)—“प्रसर” (त- व्या- म) } ।

NOTES

1. शोकवासव्या—उच्यते यत् इति वस + तव्यत् अधिकरणे बाहुलकात्,—
 वासव्याः abode We note that वासव्य is allowed in the कत् वाच्य only by the Varttika “वसे तवात् कर्त्तरि चिह्न”—वस may take तव्यत् in the कत् वाच्य and then it will act as if it had dropped व i. e. it will cause चादिङङि । But then वासव्य will mean that which resides, i. e. resident It thus becomes a विधिवच of शोक and if we make a बहुव्रीहि with the वाक्य—शोको वासव्यो विद्म the compound will be वासवाशोक instead of शोकवासव्य । It seems better to appeal to the rule ‘ह्रस्वगुटी बहुलम्’ by which a form which is sanctioned in any given वाच्य with a ह्रस्व or लुट् may be used in any other वाच्य in accordance with वित्तप्रयोग, “ह्रस्वमन्तका प्रत्यया लुट् च बहुलमप्येव भवन्ति यत्र विशिष्टाकृतोऽन्वयादि भवन्ति”—Vritti We may then have वासव्य in the अधिकरणवाच्य । शोकश्च वासव्या । Raghava reads शोकवासव्या and explains “शोके जाते अन्येन वक्तव्या न भवन्ति” which is hardly satisfactory. Cf. “सुप्रमदप्यव्ययानि महापुरुषवद्वयानि”—Śaṅkara Vasavadattam II.

2. (a) इत्—अवादाने पचमी । दचन्त्सस् । (b) प्रदादिभ्यः—हेतोः पचमी । The reading—प्रदादिभ्यः requires इत् to have तवि in द्वतीया ।

इतः अनेन जनेन मया इव्यर्थं प्रत्यादिष्टा निराकृता । तस्मिन् तृतीया may be defended by classing इत with आद्यादि words But इत already occurs in the list with तस्मिन् in the सप्तमी as in "प्रयुक्तमप्यवमितोऽप्यास्मान्" । We may have it in तृतीया or सप्तमी but not with both This is why प्रत्यादिष्टा is rejected, though otherwise it is an excellent reading that gives a perfect picture of the "अवस्था" in order of time . Thus first प्रत्यादिष्टा then अवमिता next स्थिता and lastly अपितवती । (c) अवमिता—वि + अ + मी + क्त कर्त्तरि attempted. (d) स्थिता—सुष्ठु is not perhaps a happy reading For सुष्ठु implies obedience and immediate attention to his commands But सुष्ठु seems to indicate that his command had to be repeated several times before it was obeyed . The two are not consistent

३ वाच्य &c —प्रकर for प्रसर is sanctioned by Bhoja प्रकरणम् इति प्र + कृ + अच् भावे = प्रकर scattering, collection, hence समूह । वाचाणां प्रकर a flood of tears &c See Tika

सानुमती—अम्महे ईदृशी सङ्गजपरदा । वसन्म मंदावेण अहं रमामि [अम्महे ईदृशी स्वकार्यपरता । अस्य सन्तापिन अहं रमि] ।

SANUMATI—Ab 'such is devotion to self-interest' I am pleased by his affliction

विदूषकः,—भो अत्युग्र मे तको केण त्रि तत्तद्दोषी आभास-चारिणा नीदति [भो. अस्ति मे तकोः केनापि तत्रभवती आकाशचारिणा नीतति] ।

VIDUSHAKA—Well I have a guess that her ladyship was carried off by some aeronaut

मानतीति । 'सङ्गजपरता' स्वायत्तिहता 'ईदृशी' एतादृशी भवति । तदेव दर्शयति—'अस्य' राजर्षे 'सन्तापिन' दुःखेन 'अहं रमि' सुखमनुभवामि । शकुन्तलाकृते अस्य दुःखमेव मे लोपाय । 'अम्महे' इत्याशये । यदेकस्य दुःखं तदेवान्यस्य सुख-मित्याशयम् ।

विदूषक इति । केनापि आकाशचारिणा' व्योमविहारिणा देव्योनिना 'दर-
भवतो शकुन्तला नीता—इति मे तर्कः' अनुमानम् 'अस्ति' इत्यहं तर्कं दामि ।

NOTES

1. केनापि &c—This is intended as a consolation. She is not dead, so you may hope for reunion. He is more explicit below "यद्येवम् &c"

राजा—कः पतिदेवतामन्यः परामर्शमुत्सृजेत् । मेनका किल सख्यास्त जन्मप्रतिष्ठा इति श्रुतवानस्मि । तत्सहचारिणीभिः सखी ते हृतेति मे हृदयमाशङ्कते ।

KING—Who else could dare touch one to whom the husband is a god ? I have heard that Menaka is your friend's place of birth. My heart suspects that your friend was carried off by her companions.

मानुमती—सम्भोहो क्लृप्ता विद्वन्मणिज्जी एष पङ्क्तिबोहो [सम्भोहः खलु विस्मयनीयः न प्रतिबोधः] ।

SANUMATI—The delusion indeed is to be wondered at not the awakening.

विदूषक—जह एवमर्थं क्लृप्ता समाश्रमो कालेन तत्पक्षो-
दोषः । [यद्येवम् अस्ति खलु समाश्रमः कालेन तत्प्रभवत्या] ।

VIDUSHAKA—If so, there is indeed union with her ladyship in time.

राजा—कथमिव ।

KING—How so ?

राजैति । 'मेनका किल' [किल इत्येतिष्ठे] 'ते सख्याः' शकुन्तलायाः 'जन्म-
प्रतिष्ठा' जन्मस्थानम् ["प्रतिष्ठा स्थानमावर्त्ते" इति विश्व-] 'इति सखीमुपान् दत्त-
वानस्मि' । 'तस्याः' मेनकायाः सहचारिणीभिः सखीभिः चक्रेभिः 'ते सखी इत्या-

इति मे हृदयम् आहृदते । 'यन्' क 'पतिदेवता' यस्या' तथाविधा पतिव्रता
'परावष्टु' स्थेन दूषयितुम् 'उत्सहेत' वनेत [शक्ति विद्ध] ।

आनुमतीति । ईश्वरस्य संप्रविशन् वनम् 'सन्धोऽहं खलु' मतिभ्रम एव विषय-
नीयः, विषययोस्त 'न प्रतिबोध' । प्रपुन एवम् सदा, तदस्य ईदृशं यद्यपि नीधे को
विषय ? किन्तु पुराणमप्रबुद्ध आसीत् इति विषयकरम् इति भावः ।

NOTES

1 (a) *पतिदेवताम्—It is supposed that by devotion to the
husband a woman acquires a majesty that repels evil-doers,
(b) जन्मप्रतिष्ठा—प्रति + स्था + क्त्वा अधिकरणे = प्रतिष्ठा seat स्थानम् । जन्मन
प्रतिष्ठा ।

2 कालेन—अपवर्गे हतीया । Time can do anything with us it
is always changing, cp—'इहानेव किमोरो विवति खलु प्रतीष्ट गच्छति'
Mrichcha, and "वटवति विधिरभिनवम् अभिमुखीभूत"—Rat etc. So
union is possible in future

विदूषक—एष कश्च मादपितरा भक्तुवियोगदुःखिदं दुहि-
दरं चिरं देक्खिदुं पारयति [न खलु मातापितरौ भक्तुवियोग-
दुःखितां दुहितरं चिरं द्रष्टुं पारयतः] ।

VIDUSHAKA—Certainly the father and the mother are
unable long to see their daughter grieved by separation from
her husband

राजा—वयस्यः

स्वप्ने नु माया नु मतिभ्रमो नु क्लिष्टं नु तायत्फलमेव पुण्यम् ।
असन्निवृत्त्यै तदतीतमेते मनोरथानामतटप्रपाताः ॥१०॥

KING—Friend, that thing which has passed never to
come back was a dream, or a spell of magic, or a hallucina-
tion, or again merit worn out with only that much of reward
These are the precepts for my wishes to drop from

विदूषक इति । 'माता' च 'पिता' च 'मर्ता' पदान्तक 'विशेषेण' विशेष 'दुहितो' दुहितर द्रष्टु न खलु पारयन् । तदन्त्ये मेनका स्वप्नेव उभयोः पुत्रयोर्दोषं विधासति ।

राज्ञेति । अन्यथा—यस्यैवमेव 'मर्ता' ननु स्वप्ने तु, माया तु, मतिधनी तु, तावत्कृष्णमेव लिख्यते तु । हे यद्यप्य एते मनीरदानाम् चतुष्टयाणां । आख्या —'न सृष्टिः' पुनरात्मनस 'चमत्प्रति । तस्मै, चतुष्टयाणां 'चतीत' दत्त तत् पूर्वाभूत शकुन्तलासमयमप्य वस्तु खलु तुं वा [तु इति विज्ञाने] । यदथा नाह तदा सुप्त कुत खलु ? तदन्त्ये 'माया तु केनचित् रिपुणा मयि प्रकृतम् ईन्द्र-जातं वा, किन्तु सर्वजलप्रियोऽहं नास्मि मे इव, तत् न्ये माया । भवतु तर्हि 'मतिधनी तु' तु 'विश्वकारो व', तेन चतस्रो शकुन्तलाणां पदार्थं तत्त्वधानिमेव ज्ञाता । तदा चेत् क्वाम् चतुष्टया प्रसन्नो मर्तो निष्कल्पेण वीक्षी जायेत, न च पुनर्ज्ञाने । तत् चतु 'तावत्' तत्परिमाणं 'कम्' यथा तादृशमेव चतस्रः 'लिख्यते' चोच 'पुत्र तु' । 'तस्मात्' तदा तदन्त्ये शकुन्तला मिश्रित इदानीं प्रसीधे पुत्रे तथा विदुक्तः । एव चतुर्थं पि पक्षे तु तदा पुनः समानमोऽतिशयः । चतस्रः हे 'यद्यप्य एते' चतस्रः पदाः 'मनीरदानाम्' अभिलाषादां पुनः समानमानिष्टादप्यनिन्द्य, 'चतुष्टया' दुष्ट-कैलाददया 'प्रपाता' चपतनष्टानि । स्वप्नमायामतिधने ज्ञातानां निष्कालात् तेषां पुनः प्राप्ति असम्भवा । पुटन्त्य च लिखितान् तथैव । तत् यदा कैलादात् पतितो न प्रत्यावर्त्तते तद्वेव समान्यत्वं पुनः समानमानिष्टादो न सम्भत्सते । ["लिख्यते" (रा., वि., म.)— "लुप्तम्" (द., आ.,)] "पुष्टम्" (रा., वि., म.)— "पुटः" (त., आ.,)] "तदतीतमेत" (रा., वि.,) "तदतीतमेव" (त., आ.,)— "तदतीतमेव" (म.)] —"प्रपाता" (रा., वि.,)—"प्रपातम्" (त., आ.,)— "प्रपात. (म.)] ।

NOTES

1 मातापितरौ—माता च पिता च=इह । मात्र becomes माता by the rule "आगन्तुव्यतो इह"—In a इह compound of आकारान्त words the पूर्वपद becomes आकारान्त when the words imply विदासम्भय or दोष-सम्भय । Again there are optional forms (i) मातरपितरौ by निरात्म

in the rule "मातरापितरादुदीचाम्" (u) पितरो by एकशेष by the rule "पुमान् स्त्रिय" ।

2 (a) Remark—Here are four hypotheses each replacing the previous one (i) The Sakuntala affair was a dream No, it could not be a dream because I was not asleep at the time, besides, a dream leaves no impression of reality when the sleeper is awake (ii) Possibly it was a spell of magic But who was the magician to direct it against me? I have no enemies It was not a magic (iii) I suppose it was a delusion—a hallucination of mind Well then my mind being clear now, it would not have produced in me the idea of actual experience what was it then? (iv) I must have really enjoyed her company, but the luck, that procured me the felicity having worn out, the thing has vanished Whichever of these be true I can not hope to see her again Raghava construes differently thus—तत् चक्षुरती वसीतम् (That thing has gone never to come back), स्वप्नो नु नित्यमनो नु तावत्कथमेव हि तदुप्य नु (Was it a dream, or some magic, or a delusion, or merit exhausted bearing only that much of fruit?) एते मनोरथा नाम तदप्रपाता (These are the wishes like erosions of river-banks) I leave it to the reader to make sense out of it (b) हि त्वं नु &c.—I did some good work in a prior birth and through the merit thus acquired I was rewarded with the company of Sakuntala But the merit is now exhausted (हि त्वम्) । एव emphasises the quantity Only to that much of reward, and no more was my wretched self entitled (c) चक्षुरतिर्ननु—सम + नि + इत + चिन्मार्ग = सचिद्रति return न सचिद्रति । तस्यैः तादर्थ्यं चतुर्थीः । (a) एते—Refers to the four—स्वप्न &c. Raghava has एते मनोरथा । (b) मनोरथानाम्—रथा इव रथा like chariots (नलभा) । मनसो रथा मनोरथा, = wishes Wish is the chariot on which the mind traverses. निवाम् । Raghava breaks up the last line into मनोरथा नाम तदप्रपात and remarks "नाम इत्यनेके, चतुर्थीका मनोरथा इत्यर्थः" । (f) चतदप्रपाता—चतत् इति चतुः a pre-

precipice. प्रपतन्नि एव, इति प्र + पत + चञ्, अपादाने = प्रपाताः stations to leap from. When one leaps from a precipice one is killed. These four are so many precipices for my hopes to leap from. i. e., they leave no room for hope to revive.

विदूषकः—मा एवम् । शं अङ्गुलीयकं एव गिदंसं
अवस्थाभावी अचिन्तयिष्यसमागमो होटिति [मा एवम् ।
ननु अङ्गुलीयमेव निदर्शनम् अङ्गुलीयभावी अचिन्तनीयसमागमो
भवतीति] ।

VIDUSHAKA—Do not think so. Why, the ring itself is an instance that what is sure to happen may be of inconceivable access [Or—that of which the access is inconceivable, happens if destined to happen]

राजा (अङ्गुलीयकं विलोक्य)—अये इदं तावदसुलभस्यान-
भंशि शोचनीयम् ।

तव सुचरितमङ्गुलीय नूनं प्रतनु ममेव विभाव्यते फलेन ।

अरुणखमनोरमासु तस्याद्युतमसि लब्धपदं यदङ्गुलीयु ॥११॥

KING—(Looking at the ring)—Ah ! fallen from a not easily accessible place, this has indeed to be pitied. Surely, by your reward, O Ring, your merit too is inferred to be very small, for with a footing secured on her fingers, beautiful on account of the ruddy nails you have become dislodged.

विदूषकः । 'एव' मा' मय 'ननु' इति परमतात्परे 'अवस्थाभावी' अवस्थाभेव भविता पदार्थ 'अचिन्तनीय' अचिन्तयः 'समागमो' नाभो यस्य तादृशो भवति इति 'अस्मिन्' विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनं' दृष्टान्तः । यदा—अचिन्तनीयसमागमः अवस्थाभावी पदार्थ 'भवति' घटने 'इति' अथ विषये 'अङ्गुलीयकमेव निदर्शनम्' । जने पतितस्य मन्त्रिण च मिलितस्य अङ्गुलीयकस्य पुनः प्राप्तिः अचिन्तनीया । हिंस्र अवस्थाभाविनी सा घटिता एव । तेन मन्त्रे शकुन्तलापि लब्धयाति ।

राजिति । 'अथे इति स्मृता । विदूषकेषु अङ्गुलीयकम् चकारिने स्मृतिः ।
 'अमुलम्' दृष्ट्वा यत् 'स्यात्' अङ्गुलीयकम् तस्मात् घञात् 'यत् तादृशम् 'इदम्'
 अङ्गुलीय' शोचनीयं तावत् शोचनीयम् । अन्यथ — ई अङ्गुलीय, फलेन विभाज्यते, तत्र
 सुचरितं नूनं यम इव प्रवृत्तम् । यत् अरुच्यनखमनीरमायु तस्या अङ्गुलीयु लब्धपदं
 कुतमसि । व्याख्या—इ 'अङ्गुलीय फलेन' तत्रा अनुभूतेन फलेन 'विभाज्यते'
 अनुभूयते—'तत्र सुचरितं पुनः 'नूनं' निमित्तं 'यम इव प्रवृत्तम्' अत्यन्तम् । कुत
 एवमनुमानम् इत्याह—'यत्' घञात् 'अरुच्ये' 'आरुच्ये' 'यत्' मनीरमा 'तस्या'
 अङ्गुलीयाया 'अङ्गुलीयु' [प्रथममनामिकाया निर्देशितमात्मोद्देशः । ततो दिनेषु
 यच्छतसु विरहकथायां सदा क्रमात् सत्यमा तज्जगौच नोतम् । इति बहुवचनमङ्गुली-
 यिति] 'लब्ध' प्राप्तं स्यात् येन मयाविष्टं सत् पुनस्तत् अटमसि । पुनमासीत् तं
 अरितं तेन हन्य पदमाद्या । परन्तु लब्धं यत् पुनः सत्यप्राप्तमसि । अङ्गुलीय
 पुनः अङ्गुलीयमिति, किन्तु अङ्गुलीय पुनः लब्धमासीत् तत्रा हीनं शोच्यम् ।
 ['मनीय मनीरमायु' (रा., वि., म.)—'हृद्येन मनीरमायु' (रा., व्या.)] ।

NOTES

1. (a) निदृश्यम्—निदृश्यमे अनेन इति नि + दृश् + लुट्, करणे an
 instance (b) अवश्यभावी—अवश्यम् is a मात्र अवश्य meaning inevi-
 table, inevitably &c. according to the context अवश्यम् भवतीति
 अवश्यम् + भू + क्तिनि कर्त्तरि आकाशके that which inevitably happens,
 i.e. the inevitable (c) अचिन्तनीय &c —सम् + आ + यम् + अप् भावे =
 ससागम meeting access Now See Tika (d) भवति—Is That
 which is अवश्यभावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम । Or भवति = Happens
 That which is अवश्यभावी is (भवति) अचिन्तनीयसमागम and अवश्यभावी too, does happen
 (भवति), i.e., if a thing is अवश्यभावी, it surely happens notwith-
 standing that it is अचिन्तनीयसमागम ।

2 तत्र सुचरितम् &c —Here Raghava quotes from the भागवत—
 "नातिहृष्यो नातिदीर्घो न स्थूला न कृशा अपि । अवका सरला रक्तवस्त्रा रक्तवस्त्रा
 अपि । कोमला शिनिविद्याया भङ्गुना क्षीप्तमन्त्रा । दादृग्दृग्गरी यस्या सा
 भवेद्राजवत्तमा ॥"

सानुमती—अत्र असहस्यगदं भवे सच्च एव सोऽपि च भवे [यदि अन्यहस्तगतं भवेत् सत्यमेव शीघ्रनीयं भवेत्] ।

SANUMATI—Had it become lodged in another's hand really it would have been miserable (Or—to be pined).

विदूषकः—भो इमं नाममुद्रा केन उद्देशेन तत्तद्दोषिण हृद्यवभासं प्राविदा [भोः ! इयं नाममुद्रा केन उद्देशेन यत्रभवत्या हस्ताभ्यासं प्रापिता] ।

VIDUSHAKA—Well with what object was this signet-ring placed within the reach of that noble lady ?

सानुमती—मम वि कौतूहलेन आचारिदो एसो [ममापि कौतूहलेन आचारित एवः] ।

SANUMATI—This person too has been urged by my curiosity.

सानुमतीति । यदा अकुला रमणीय कवेः, तदा दृष्टव्योऽपि दुर्दृष्टः । तद्वन्तं दृष्ट्वा च द्रुतीयकमुनापि सुचरितकम् मुद्रानम् चरोचम् एव इति भावः ।

* विदूषक इति । मुद्राते अनया इति 'मुद्रा' [चङ् करणे] । 'नयो मुद्रा' सती संन्यासपरमदुर्गोचक केन उद्देशेन विमुद्रया [कर्मणि घञ्] 'तत्रभवत्याः हस्तस्य चभासे कर्मणम् ["चभासोऽभ्यसनेऽस्मिन्ने" इति विज] 'प्रापिता' गीता । केन प्रयोजनेन तत्र एतदङ्गुलीयकं दत्तम् इत्यर्थः ।

सानुमतीति । 'एव' विदूषकोऽपि 'मम कौतूहलेन आचारितः प्रेरितः । चरुमपि चङ्गुलीयकदानस्य कारणं शानुमिच्छामि इत्यर्थः ।

NOTES

1. (a) नाममुद्रा—मुद्राते अनया इति मुद्रा + चङ् करणे = मुद्रा seal. (b) उद्देशेन—इती इतीया ।

2. (a) ममापि—अपि goes with एव । (b) आचारित—आ + कारि means "to urge" प्रेरितः । Comp. "आचारय भोजनाय", "आचारय वरदानाय" &c.

राजा—श्रूयताम् । खनगराय प्रस्थितं मां प्रिया सवाप्य-
माह कियच्चिरेणार्थपुत्रः प्रतिपत्तिं दास्यतीति ।

KING—Listen This with tears darling asked me as I
was about to start for my capital—“after what length of
time will my husband send me news” ?

विदूषक—तदो तदो [ततस्ततः] ।

VIDUSHAKA—Then, what then ?

राजा—पद्यादिमा मुद्रा तदङ्गुली निवेशयता मया प्रत्य-
भिहिता—

एकैकमत्र दिवसे दिवसे मदीयं ,

नामाक्षरं गणय गच्छसि यावदन्तम् ।

तावत् प्रिये मदवरोधगृहप्रवेशं

नेता जनस्तवमसीपमृष्यतीति ॥१२॥

तच्च दारुणात्मना मया मोहाच्चानुष्ठितम् ।

KING—Then as this signet ring was being placed by me
on her finger she was answered thus—Darling do you count
the letters of my name here day by day one at a time By
the time you reach the end, the person that will lead you to
the entrance of my inner apartments will appear near you—
And through delusion that was not done by this cruel-
hearted self of mine

राज्ञेति । ‘खनगराय’ खनगर इतिनापुरम् [पाणिनी चतुर्थी + पठे द्वितीया] ।

“प्रस्थितं मां प्रिया सवाप्य” सञ्जल-लोचनम् ‘आह’ सवाच [आह इति वाच्ये अन्वयम्]
किमाह ?—किद्यत् किं परिमाणं चिरं ‘किञ्चित्’ तेन [अथर्ववेदोक्तं] ‘साध्यपुत्र’
प्रतिपत्तिं प्रवृत्तिं दास्यतीतिवच [“प्रतिपत्तिं प्रवृत्तौ च” इति मेदिनी] ‘दास्यति’
प्रेषयिष्यति ‘इति’ आह ।

राज्ञेति । ‘पद्यात्’ तदुक्तं परम् ‘इमा’ मुद्रा तस्या अङ्गुली निवेशयता स्थापयता
‘मया’ सा प्रत्यभिहिता प्रवृत्ता । अन्वय — हे प्रिये, अब दिवसे दिवसे एकैक मदीय
नामाक्षर गणय । यावत् अब गच्छसि तावत् मदवरोधगृहप्रवेशं नेता जनस्तव मसीपम्
उपैष्यतीति । व्याख्या—हे ‘प्रिये’ शत्रुना-ने ‘अव’ अधिन् अङ्गुली ‘दिवसे दिवसे

प्रतिदिनम् [दीप्साद्यो दिवंप्रथम्] “एकम् एकम् ‘एकेकम्’ एकमेव न द्वे दीपि वा [स्याथे चवधार्थमाद्ये दिवंप्रथम् । बहुव्रीहिवद्भाष] ‘नाथ चदर’ गद्ये । ‘दावत्’ दृक् लभ ‘चनम्’ चदराद्यमवसान ‘गच्छति [दावता दोगे लट्] ‘तावत्’ लतका-
‘मम चवरोधदृष्टम्’ चन पुरभवदस्य ‘प्रवेश’ दार ‘नेता’ प्रायकीजन [तावतीणे
लृत् । ‘न लोका—’ इति वदनेनेकेष] ‘तव समीपम्’ चनिकम् ‘उपपद्यति’ चमि-
यमिष्यति ‘इति’ एतन् मदाभिहित्ता इति पूर्वेषु सव्यस्य मृष्टिनेत्र वार्ता लृप्सु
इति भाष । [“गच्छति (च- कि, ग्या-, म-)—‘गच्छति’ (रा ।) । “उपपद्यते”
(रा, कि, म-)—‘निर्दिश्यती’ (त- ग्या)] : ‘तव’ नैवद्विरप ‘दावतामना’
कृत्तद्विदित मया मोहात् न चनुष्ठितम्’ न लतम् ।

NOTES

1 (a) एकैकम्—The sense is एकमेव प्रतिदिनम् । Hence there is दीप्सा in दिवस but not in एक । The rule “नित्यदीप्सदो” applies to दिवस but not to एक । We refer to the Varttika “स्याथे चव-
धार्थमाद्ये एकस्मिन् द्वे भवत इति वक्ष्यामः”—repetition may be allowed even when speaking of one thing, if the meaning of the word repeated is emphasised : The sense of दीप्सा in both दिवस and एक is not very happy (b) गच्छति—“दावतामना निरातयोऽन्त” (P 3 3 4) इति लट् in a future sense Against this Prof Gajendra-
gadkar remarks that दावत् is not a निरात denoting certainty. It need not necessarily denote certainty, it is enough if it is a निरात—(Vide Kasika under 3 3 4) : It is a निरात implying चवधि । ‘दावतामना सवनेत्रयो मायेद्वधारणे’ इत्यन्तः । The attempt to explain the लट् by “वत्मानमासीद्ये—” is futile वत्मानमासीद्ये is out of place in “दावत् खनति तावन् तावन्तयो भूमि”—Panchatantra “दावत् निरोपये तावत् १७”—Hitopadesa &c Bhattoji’s remark “निदातावेतो निदय्य लीतवत” is with reference to examples given in मि लो, and perhaps because in such cases दावत् and एत ultimately denote sure completion (निदय्य) of action, and not that these to give लट् should invariably and primarily denote निदय्य । (c) चवरोध &c—चवदृष्ट्यन्ते चक्षिन् इति चव+दृष्ट+घञ् चक्षिष्यति चवरोध-
harem प्रविश्यत्यनेन इति प्र+विश+घञ् कश्चि=प्रवेश entrance. चव-
रोधस्य गद्यम् । तस्य प्रवेश । तम् । Obj of नेता । See Tika for gram.

सानुमतो—रमणीयो कस्य, अवही विहिणा विसंवादितो
[रमणीयः खलु अवधिः विधिना विसंवादितः] ।

SANUMATI—An appointment, charming indeed, was by the Ordainer, caused to clash

विदूषकः—कहं धीवल्कलपिग्रस्त लोहिग्रमस्तुन्म उदमव-
भन्तले आसि [कथं धीवरकस्थितस्य रोहितमस्त्यस्य उदराभ्यन्तरे
आसीत्] ।

VIDUSHAKA—How did it get inside the belly of the Rohita fish cut up by the fisher-man ?

राजा—यद्योतीर्ये वन्दमाजाया मखास्त इस्ताद्वास्तोतसि
परिभ्रष्टम् ।

KING—It slipped into the current of the Ganges from the hand of your friend as she was doing obeisance to the Sachi Tirtha

विदूषकः—लुज्ज्व [युज्यते] ।

VIDUSHAKA—Quite possible

सानुमतो—यदो एव तवस्मिणीए मउण्डलाए अधस्म-
मीरुणी इमस्म राएसिणी परिणए सरेह आसि । अहवा
इदिमो अणुरागो अहिण्णाणं अवैक्खदि कहं विअ एदं [भतएव
तपस्विन्यां शकुन्तलाया अधर्मभीरोरस्य राजर्षेः परिणये
मन्देह आसीत् । अथवा इदृशं अनुराग अभिज्ञानमपेक्षते
कथमिवैतत्] ।

SANUMATI—Hence indeed arose the doubt of this sin-
fearing royal sage about the marriage of poor Sakuntala Or
how is this that such an affection awaits a token ?

सागुमतीति । 'रमणीय' प्रतिदिनम् इष्टजननामकीर्तने व्यापृतवान् मनेरस्य
'उनु अबधि' विरहस्य अबधि सीमा 'विधना'देवेन 'विसर्वादित' विसर्वादी विहितः ।
नामाचराणाम् अना नैतदायमनम्, इत्य विसर्वादः—अत पुन अना मात नैता तु
मागत इति विसर्वादः ।

विदूषक इति । 'धीवरेष कल्पितस्य' खरुस्य कृतस्य इति विद्यासागरपादा ।

सागुमतीति । 'अतएव' अहं लोयकप्रदायादेव । 'अधर्मान्' पापान् 'भीते' तेन
परस्त्रीमर्षं यद्दिनः 'राजर्षे, परिचये सन्देह आसीत्' । नैतदस्य सन्देहाय इति मया
अनुयन्तो बाह्व - 'अद्य' पद्यान्तरे ईदृश 'सार्वभौम' 'अनुराग' 'अभिज्ञान' परिचा-
यकमङ्गुरोयादिकम् 'अपेक्षते' बाहुति 'एतत् खलनिव' कीदृशम् ? उत्कण्ठोऽनुरागं
असत्यभिज्ञाने नायति इति न बुध्यते मया ।

NOTES

1 (a) विसर्वादित—वि + सम् + वद + विष् + क्त कर्मणि caused to disagree Or वि + सम् + वद + अच् भावे = विसर्वाद disagreement. विस-
र्वादेन योजित इति विसर्वाद + विष् + क्त कर्मणि by the Varttika 'प्रातिपदिका-
शालये' बहुलमिदं वचः । अनुक्त कर्ता is विधिना । cp. मय सेन विसर्वादित—
Sampada, (b) अबधि —अब + धा + क्ति भावे । A limit सीमा । e., the limit
pointed out by the king while giving the ring to Sakuntala.

राजा—उपालप्से तावदिदमङ्गुलीयकम् ।

KING—I will surely rebuke this ring

विदूषकः (आत्मगतम्)—गृहीदो येय पन्था उन्मत्तानां

[गृहीतोऽनेन पन्था उन्मत्तानाम्] ।

VIDUSHAKA (To himself)—The course of the mad is now adopted by him.

राजा—

कयं नु तं पन्थ, रकोमलाङ्गुलिं करं विहायासि निमग्नमभसि ।

अथवा—

अचेतनं नाम गुणं न लक्षयेन्मयेव कक्षादवधोरिता प्रिया ॥१२॥

KING—Why did you get immersed into water having left that hand with soft and beautiful fingers ? Or, it is possible the inanimate cannot recognise merit, why even by myself was my darling slighted ?

राजैति । 'इदमङ्गुलीयकमुपानयन्' इत्यर्थे 'तावत्' । अङ्गुलीयकमेव अनयनीयम् । यदेतत् न, स विधत् ऋतुस्य न मानयिष्यत्, तदिदं तिरस्कारमिति । इत्युन्मादशब्दम् ।

विदूषक इति । 'अनेन उन्मादानां पत्न्या गृह्यते' उन्मादपदवीमाह्वयते । अत एव मूर्खः ततोमरणं भविता ।

राजैति । अन्वयः—वन्मरुतोमहाङ्गुलिं तं करं विहाय कथं तु अश्वनिं निमग्न-
मसि । अथवा अश्विनं गुह्यं नाम न लब्धम् । नरा एव अश्वात् प्रियां अवधीरिता ।
वाचस्पति—'वन्मरु' उन्मादानां पर्वसु नवा तन्मयी उदरे उन्मादा इत्यर्थे 'कोमला'
अश्वकंशाश्च 'अङ्गुलीय' यस्मिन् अतएव सुगन्धश्च तम् अनुभूतस्य 'करं विहाय व्यङ्गा'
'कथं तु वृक्षाणि भी केन निमित्तेन अश्वति' अत्र निमग्नमसि आश्रयं मध्यमसि अ-
र्वा लोकीतिरित्यम् । सर्वथा विरक्तो हि आश्वनिः अनादरा जने मज्जति । अस्माक-
मनुत्तमाचरितं ते । अथवा पञ्चमरे 'अश्विनं चेतनाह्वयं वन्मरुदम्' इत्यर्थे 'नाम'
अश्वकंशायां 'म लज्जितं द्रष्ट' अश्वकंशायां [शक्तिनिष्] । इत्यश्विनमसि विवेक-
विमूढता न ते दोषः । सर्वथा ह्यस्या मी लयि तिरस्कारः । 'अथा एव चेतनं न 'कक्षात'
हि कारणं 'प्रिया' दयिता 'अवधीरिता' अवज्ञाय प्रत्याग्राह्या [अवधीर इति अवज्ञाया
चुरादिभु] । चेतनं यदमश्विनं तद्वि मया आचरितम् ['वन्मरुतोमहा' (रा., वि.,
म.,)—'कोमलवन्मरु' (त., व्या.,)] । 'अच्येत्' (रा., वि., म.,)—'वोचते'
(त., व्या.,)] ।

NOTES

1. उन्मादानाम्—Perhaps there is reference here to the stage of love sickness. 'चन्द्रायसदनु मनसः सङ्गतिर्भावना च वाग्विदुः स्यात् तदनु विषयशामयतसोऽपि । निद्राच्छेदस्तदनु तनुतां निरूपयन् ततोन्मादो मूर्खः तदनु

मरुत सुदर्शनः प्रक्रमेण । The king has reached the stage of उन्मत्तः । Vidushaka has been watching the development with apprehension and says this with a shudder as he knows what will follow next.

1. (a) वम्बुर &c — वम्बुर is उद्भूतान्तः । A well developed finger is on the in-side slightly bulged between the joints; the joints are slightly depressed कोमल—soft—because not bony. When once lodged in such a finger, it is not easy to dislodge the ring वम्बुराः कोमला चङ्गल्यो यद्विन् । विपदवद्बोद्धि । Yet it is slipped, and dropped into water. How is that ? (कथं नु)—This is the purely physical side of the question. Again वम्बुर is सुन्दर beautiful. “वम्बुर सुन्दरे रम्ये” इति विद्वांसः । Refers to the shape. कोमलं soft, suggests agreeable sensation of touch which is mental. (b) *निमग्नम्—निमग्न through weight (gravity) is taken as wilful drowning, this raises the उद्भूतान्तः that the slipping of the firmly lodged ring resembles the suicide by drowning of a person who with all enjoyments at hand becomes all of a sudden unaccountably (कथं नु) disgusted with life. Hence the चङ्गहारः is उद्भूतान्तः based to a certain extent upon चङ्गहारः । (c) चङ्गरीति—Slighted. Even slighting is however not so speak of discarding. (d) *विशः—The ring, which is चङ्गरीति, slighted the हर only, I, a चङ्गरीति, slighted even the possessor of the हर who was at the same time विशः to me. How then उद्भूतान्तः चङ्गरीति बोद्धव्यम् ? It is myself that is मङ्गलद्वारादुद्भूतम् ।

विद्वक्ताः (भक्तगतम्)—कहं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि

[कथं बुभुक्षया खादितव्योऽस्मि] ।

VIDUSHAKA—How so ! I am to be eaten up by hunger !

राजा—अकारणपरित्यक्ते, अनुशयतस्तद्वदस्तावदनुकम्पता-
मयं जनः पुनर्दर्शनेन ।

KING.—O, Wantonly-discarded one, let this person, with his heart parched by remorse, be favoured by your sight again.

(प्रविश्यापट्टीक्षेपेण चित्रफलकहस्ता) चतुरिका—इयं चित्तगदा भटिणी [इयं चित्रगता भटिनी] ।

(चित्रफलकं दर्शयति) ।

(Entering without raising the curtain with the picture board in her hand) 'CHATURIKA—Here is mistress in the drawing

(Points to the picture board)

विदूषकः । 'अमुष्ठा' तुवा 'सुदितोऽर्थः' । चतिपौडिनीऽहं यथा । मयि सैव मा स्मृदियति ।

राज्ञेति । 'अकारण' कारणाभावे 'परित्यक्ता' या तत्तनुर्हृद् ई 'अकारणपरित्यक्ता' [एतेन कोपकारणम्] 'अनुगतेन' अनुगम्येन वत इदम् यथा वाङ्म [एतेन चना-योग्यता] 'अत्र नन' अहमिच्छे 'पुनर्दर्शनम्' [अत्रैव वतीति] 'अनुकम्पया' कश्चिद् यौज्यताम् । परित्यक्ता मापोरधीत्य त्वयि । अनुना तु तत्पेन दग्ध मा वक्तव्यं मयसि चित् दश न केहि, तेन यदि जीवेत् इति भावः ।

प्रविशति । 'चित्तम्' अनुकम्पयाप्रतिपत्तेः फलक पट्ट 'इयं' यस्या मा 'अपद्या' जवनिकाया 'क्षेपेण' अपकारणेन — यदा 'पद्या' जवनिकाया 'क्षेपम्' अपकारणम् अहत्वा—'प्रविशति' ।

चतुरिकेति । भटिण्या पुनर्दर्शनं वाञ्छति भवान् । 'इयं चित्रगता' वाचिष्ठिता भटिनी [चनमिच्छिता राजदारा भटिनीति कथ्यन्ते] आसीत् । अत्रैव तस्या पुन उप-दर्शनं भवतु ते । इति अनुष्ठा 'चित्रफलक' तस्या अनुकम्पयाप्रतिपत्तिमित्यर्थः 'दर्शयति' निर्दिशति ।

1 अनुष्ठा &c —The king is mad (c f. २४१०२५ &c above)
I cannot leave him. *I cannot therefore get anything to eat

Hunger wants something to eat, and, nothing else being available, it will eat me.

२. चकार &c—Addressed to the absent Sakuntala.

३ (a) चयतोदये &c—See also act IV Ante. (b) इव चिद्वत् &c—The king prays for meeting. He is forthwith favoured, and sees her, though on canvas only. This is a happy augury and indicates speedy re-union. This is technically called यदाकारमान ।

विदूषकः (विलोक्य)—माधु वयम्स, मधुरावत्याण्डस-
णिलो भावाणुप्पवेसो । खुलदि विष मे दिदो णिणुण्डप्प-
देसेसु । कि बहुणा, सत्ताणुप्पवेससद्धाय आलवणकौतूहलं मे
जणञ्चदि [माधु वयस्य, मधुरावस्यानदर्शनोयो भावानुप्रवेशः ।
सखलति इव मे दृष्टिनिम्नोन्नतप्रदेशेषु । किं बहुना, सत्त्वानु-
प्रवेशश्रद्धया आलपनकौतूहलं मे जनयति] ।

VIDUSHAKA (Seeing)—Excellent, my friend ! The accession of emotion is visible [Or—charming] through exquisite delineation [Or—beautiful posture] My sight as if stumbles in the high and low places. [Not to say much. It creates my eagerness for conversation with the impression of infusion of life

विदूषक इति । 'आर्यो' मानसी भाव, भयादिहता चेतोविशति । तस्य य-
'अनुप्रवेश' दावे आ'वर्णाव नः एव चित्त'मधुर' मनोरमेव 'अवस्थानेन' शिवासेन,
कुदलसिद्धनेन इति यावत् 'दर्शनोद्य' सुखदमावत्यः । दृष्टे' आद्यते एका भीता
अररे कौतुकवन्ती इति । ददा—'आशानुप्रवेश' भयादीनामाविर्भाव 'मधुर' अव-
स्थानेन शिवा 'दर्शनोद्यो' मनोहरा ज्ञातः । आशाम् चङ्गानां शिवा,सुविशेषेव चति-
सुन्दर' भयादीनां चित्तना'ल्लिखित भवता । न केवलं मानसमासो निप्रवसादि'छितम्
अपि तु कायोऽपि, इत्याह 'निषे'षु' नीचेषु 'उन्नतेषु उच्चेषु च प्रदेशेषु' शरीरांशेषु
मे दृष्टि स्थिति इव चङ्गादङ्ग चलिता दृष्टि, उच्चेषु प्रतिहता निषे'षु च अध'पति-
तेन भवति । 'बहुना' उक्तेन 'किं संदेष्टो ब्रवीमि चिदमेतत्' 'सत्त्वस' प्राधान्यं यः

‘चतुर्विध’ चाविर्भावः तस्य ‘मदया मज्जीमनेतद्विदमिति मेत मतिमुत्तपाद्य इत्यर्थः
‘चालयन्त’ कथावचस्य ‘कौतुहलम्’ चाकाङ्क्षा ‘जनयति’ [‘विद्योद्यत’ (रा.,
वि, म)— ‘विद्यत’ (त, व्या-)] ‘किं वदन्ता’ इत्यादिमूत्रम् (रा., त, व्या)
—‘अथो दामिनश्चास्ति’] ।

NOTES

1. (a) मङ्गरा &c —चव + व्या + लुट्, भावे = चवस्थानम् fixing, i. e. delineation Or चवस्थोद्यते चनेन इति चव + व्या + लुट्, करणे = चवस्थानम् posture Raghava makes it चालति । मङ्गरमवस्थानम् exquisite delineation (लुट्, भावे) or beautiful posture (लुट्, करणे) । Raghava takes it = fine feature दर्शनीय is दृष्टुमर्थः visible (लुट्, भावे) or मनोहर charming (लुट्, करणे) । (b) भावानु &c —भवत्यनेन इति भू + चञ्, करणे, or भवतीति भू + च करणि = भावः emotion तस्य चतुर्विधः, i. e. चानुविष्टो भावः the emotion that has gained accession भावानुद्यते द्रव्यानुद्यनम् । *The sense is—(i). Your wonderful skill has rendered the emotion plainly visible (लुट्—भावे) । Or—(ii) Owing to the beautiful posture, the picture of emotion is charming (लुट्—करणे) Or—(iii) The accession of emotion has become doubly charming owing to their (i. e., of the ladies), fine features (लुट् करणे—Raghava) ‘सुन्दराचारमया भावाविर्भावो रच्यते इत्यर्थः’ —Raghava I do not think much of Raghava’s meaning It puts the artist’s skill to the back-ground (d) चालानु &c —मत्र is प्रायः life चाल is surmise, impression चेतोवतीया ।

सानुमती—अम्मो एषा राजसिणो खिञ्चदा । जाने सही
अगदो मे वडुदि ति [अम्मो एषा राजर्पनिपुणता । जाने सही
अमरो मे वसंते इति] ।

SANUMATI—Ha ! Such is the royal sage’s skill. Methinks my friend is standing before me.

*Adopted by Prof Gajendragadhar

राजा—

यद्य् साधु न चित्रे स्यात् क्रियते तत्तदन्यथा ।

तथापि तस्या लावण्यं रेखया किञ्चिदुन्वितम् ॥ १३ ॥

KING—Whatever may not be right in the picture, all that is being altered. Yet her loveliness is but faintly imitated by the drawing.

सानुमती—सरितं एदं पच्छादावगच्छो सिण्हस्स अगव-
लेवस्स [सदृशमेतन् पद्यात्तापगुतोः स्नेहस्य अनवलेपस्य च]

SANUNATI—This befits love, so deep through remorse and his absence of boasting.

सानुमतीति । “कच्छो इत्यादि” । “एषा” ईदृशी “निपुण” महती निपुणता इति भावः ।

राज्ञिति । कच्छ—चित्रे दत्तं यत् साधु न स्यात् तत् तत् कच्छा क्रियते । तथापि रेखया तस्या लावण्यं किञ्चिन् अन्वितम् । व्याख्या—चित्रे मत्तुवन्ती चालेखी ‘यत् यत् दृष्टेवाहमवस्थान वा ‘साधु’ कच्छ’, दृष्टवानुशासि कच्छे ‘न स्यात्’ विवित न भवेत् [सम्भावनाया लिङ्] ‘तत् तत् तदेव, तत्सर्वमपदे’, ‘कच्छा’ कच्छकारिण विद्योष्य इति दातुं ‘हियते’ विन्दस्वने [सर्वभातार्थानुवाद करोतिता भवति] । किन्तु ‘अनुत्पन्नकलाया लावण्यं मत्तुवाप्यचिन्मोद कि पुनश्चि करणीयम् । तत् ‘तथापि’ ह्येवमिदं महति नमि रेखया’ चालेखीन ‘तस्या लावण्यं वननीयम्’ ‘किञ्चिन् ईदृशं न तु बाहुल्येन अन्वितम् । या स्वयं “विधिना चित्रे निवेद्य परिकल्पितक-
योरा मनसा वा कपोतदेन हता” सा कच्छमप्यन्येन मया कालदेव कच्छालिख्यते । तत् ह्योक्तं ते “साधु कच्छ” इत्यादि इति भावः । [“रेखया” (रा-, वि-, म)—
‘लेखदा’ [ल, ख,]] ॥

सानुमतीति । ‘पद्यात्तापेन’ युते. परञ्च स्वस्नेहस्य ‘अनवलेपस्य च’ दर्शनावस्य च ‘एतन् एषा राज्ञीतिः सदृशं द्योयन् पद्यात्तापेनाप्य अनुत्पन्नायां निरतिशय- स्नेहो जातः । स्नेहाच्च प्रवृत्तमाश्रयाम् तत् “अने कालमाश्रीते

“यद्यपि” इत्यत्र प्रकुलतायाः स्तब्धतायाः अविच्छिन्नतायाः अन्वये । किञ्चिद्विन्नं न सम्यक्
इत्यपि गर्वमानस्य विमर्शोक्तिमानम् ।

NOTES

1 रेखा—रेखा is taken by Raghava in the sense of general harmony of the parts or body “मिथोनेत्रकरादीनामङ्गाणां रेखने मतिः । कादम्बनिर्घोले नेत्रद्वारा रेखा प्रकीर्तिताः” —*Saṅgita-ratnāvatāra* quoted by Raghava. But रेखा and लेखा may be taken as identical by the maxim इत्यथोक्तिः । And रेखा is the same as चास्त्रिणा पोत्रा. This is the sense Raghava prefers—‘रेखा चित्रार्थे दृष्टिवाविहितया’ (depicted by the touches of the brush)

2 सङ्गम् & c —The king says that his drawing does not approach the original. Saṅgama explains—The King’s admiration of Sakuntala is so vastly enhanced by remorse that he now thinks too highly of her beauty. The canvas is an exact reproduction and Sakuntala is no more beautiful than she is painted here. Besides, the modesty of the king makes him speak deprecatingly of his own skill. Raghava has चनवद्विषय निर्दोषं आभाविषय इव and construes एतत्तदाशान्ताय चनवद्विषय च चोदय सङ्गम्—This befits his spontaneous (चनवद्विषय) affection for her which has now enhanced by remorse

विदुषः—भोः दाहिं विणिण तत्तद्दोदीओ दीसन्ति ।
सञ्वाओ अ दसणीआओ । वदमा एण्ण तत्तद्दोदी सडन्नुला
[भो इदानीं त्रिषल्लभवत्यो दृशन्ते । सर्वाश्च दर्शनीयाः ।
तद्वत्तमा अत्र तत्रमवती शकुन्तला] ।

VIDUSHAKA—Well, now, three ladies are here All are worth seeing too Which here is her ladyship Sakuntala ?

सानुनती—अणमिणो वसु, ईदिसस्स लवस्स मोहदिट्ठी
अअं अनो [अनमिणः सत्रु ईदिसस्य लवस्य मोहदिट्ठिर्यं जनः] ।

SANUMATI—Without experience of such beauty this Person has his sight baffled.

राजा—त्वं तावत् कतमो तर्कयसि ।

KING—Which of these indeed do you guess ?

विदूषकः (निर्वर्ण्य)—तवकेमि जा एसा सिद्धिलबन्धणु-
व्वन्तकुमुमेण केशान्तेण, उव्वमिण्णस्सेअविन्दुणा वअण्णेण, वित्तिसवो
ओसरिआहिं वाहाहिं अवसेअसिणिद्धतरुणपल्लवस्स चूअपा
अवस्स पासे इसिपरिस्सन्ता विअ आलिहिदा सा सउन्दला
इदराओ सहीओ ति [तर्कयामि या एसा शिथिलबन्धनो-
द्धान्तकुशुमेन केशान्तेन, उद्भिन्नलेदविन्दुना वदनेन, विशेषतः
अपसृताभ्या बाहुभ्याम्, अवसेरुस्निग्धतरुणपल्लवस्य चूतपादपस्य
पार्श्वे ईप्सुपरिश्रान्ता इव आलिखिता सा शकुन्तला, इतरे
सख्यौ इति] ।

VIDUSHAKA (*Scrutinizing*)—I guess that she who, by the side of a mango-tree, of which the fresh leaves are glossy through watering, is painted as if slightly fatigued, with the tips of her hair having the knot loosened and the flowers dropping, with the face having drops of perspiration formed on it, and with the arms drooping very much, that is Sakuntala, the other two are her friends

विदूषक इति । 'इदानीं वाक्यालङ्कारे ।

शानुमतीति । 'ईदृशस्य' एवविधस्य 'रूपस्य अनभिज्ञः' अज्ञातस्तदपः 'अयं जनः' एव विदूषक 'भीषट्टटि.' विषयदर्शनप्रयासी जातः । अनुपमं सर्वांसामेव कस्याश्च-
कम्पकाली रूपम् । अतः पुनर्विशेषनिर्णयार्थं निपुणे, रूपानभिज्ञेरेव शक्यम् । विदूषकस्तु
अनभिज्ञः सर्वा अपि समा पश्चाति इत्याशयः ।

विदूषक इति । 'निर्वर्ण्य' निपुण दृष्ट्वा । 'या एसा अवसेकिन' सेचनेन 'दिग्धा.'

ममृषा 'तद्वत्पद्मवा नवपत्राणि यच्च नाट्यमय्य 'चतुर्पादपत्र' चाक्षरपद्म 'पार्श्वे शिथिलं
 ग्रथ 'यस्मिन् यच्च, अतएव 'उद्धान्तानि चूर्णानि कुसुमानि' यस्यान् तादृशीन 'किशोर्लेन'
 [इत्यन्तुत्पन्नत्वेन द्वितीया], उद्दिष्टा सुधामा 'स्वेदविन्दुव' यमजलज्जलानि यस्मिन्
 तादृशीन 'वन्दनेन [इत्यन्तुत्पन्नत्वेन द्वितीया] विशेषतो' बाहुभ्यां 'अपमृताभ्याम्' शानताभ्या
 'वापुभ्याम्' [इत्यन्तुत्पन्नत्वेन द्वितीया] 'दधनपरिधाना इव किञ्चिदिव जातश्रमा [किञ्चिदन्त-
 र्वैधिय' स्वेदोद्गम, मुजापहरणम् इति त्रीणि यमोपलक्षणाणि] 'चान्निहिता सा
 मकुन्तला इतरे सख्यौ इति तर्कयामि, ऊहे । ["यिद्विन्दुवन्—" (त आ.,)—
 "शिथिलकिशवन्" (रा., म.)— "शिथिलकिशवन्" (कि.) ।]

NOES

1 मोघदृष्टि — मोघा विवेकमृदा दृष्टिर्दृश्य च । Refers to Vidushaka,
 because he is unable to distinguish between the three, and
 deems them all equally beautiful. The difference is plain to
 the expert

2. शिथिल &c —Comp "असाद्यवतिमात्र—" (1. sl 26) In the
 reading शिथिलकिशवन् the word किश is redundant

राजा—तिपुणो भवान् । अस्मात्त्र मे भावचिह्नम् ।

स्थित्नाहुलिनिवेशो रेखाप्रान्तेषु दृश्यते मलिनः ।

अश्रु च कपोलपतिन दृशामिदं वर्णकोच्छ्वासान् ॥१४॥

चतुरिके, अर्द्धलिपितमेतद्विनोदस्थानम् । गच्छ वर्तिष्ठा

भावदानय ।

KING.—You are clever. There is here indication of my
 emotion. At the edges of the drawing is visible the dark
 imprint of my perspiring finger, and here my tear that dropped
 on her cheek ■ noticeable from the puff (bloatedness ?) of
 paint. Chaturika, this source of my solace is halfdrawn. Go
 and fetch me the brush.

राजति । 'भवान् तिपुण' अभिज्ञ, विशेषविन् इत्यत्र 'अत' मकुन्तला-

प्रतिष्ठती 'मै भावचिद्रम्' चतुरागलचपम् 'वनि' । अथ — रेखाप्राप्तीषु मरिः, चित्राङ्गुलिनिवेशो दृश्यते, इदञ्च कपोलपतितम् अथु वरकोष्ठाङ्गात् दृश्यम् । व्याख्या—'रेखाया' तूष्णिकाङ्गस्य 'प्राप्तीषु' पात्रद्वारेषु 'मरिः' कपुः । 'चित्राङ्गुलिनिवेशो' भावोदयात् सखेदया 'अङ्गुल्या' विप्रक्षेप मल्लापन विन्दास 'दृश्यते' उत्पत्तेः । भावात् खेदः खेदान्मलिनोद् । अतएव अङ्गुल्य मालिन्दात् भावोदयानुनाम् । 'इदञ्च कपोले' गच्छे चित्रव्याया, शकुन्तलाया गच्छे इत्यर्थः 'पतितम्' अथु मदीयं मे-
 अन् 'वरकोष्ठ' चित्रोपयोगिकीषुभा 'दरागस्य' 'उच्छ्वासात्' उच्छ्वसतया 'दृष्ट' इति
 इत्यम् । वरकोष्ठाङ्गात् जनसम्पर्कः । जनस्य मर्शनात् पतितम् । तेनापि भावोदया-
 नात् । ['वरकोष्ठ' (त-०, ग्या-०)—'वर्दिक' (वि. म-०)—'वर्दिक'—
 (रा)] ॥

एतत् 'इदं विनीद' एतद्दृश्यस्य समानाश्रयनम्, तस्य 'स्यात्' उपायभूतम्, एत-
 द्द्वितमिष्यर्थः 'अङ्गुलि' लिखितम् अमनामभिपद्यते । अतो 'गच्छवर्तिका' तूष्णिका
 ['पटलेषु पवित्रेति तूष्णिकायाश्च वर्तिका' इति राघवधृतमजयवचनम्] 'वान-
 तावत्' । तावदित्यवधारणे [यथा 'मुदस्य तावत् कारभोव' इत्यादि रघौ] ।

NOTES

1 भावचिद्रम्—There are two—(i) चित्राङ्गुलीनिवेश (भावोदयात् खेद) । ८ / 'सम्प्रेक्षोमाहितकम्बिताङ्गो जाता धियन्मर्शसुपीन वत्सा' ।
 (ii) अथु (भावोदय अथु) ।

2 वरकोष्ठाङ्गात् वर्दिकोष्ठाङ्गात् requires वर्दिका in the feminine. Raghava reads वर्दिकोष्ठाङ्गात् and explains "वर्दिका चित्रवर्ते लक्षणे" । इती श्रुती ।

चतुरिका—अत्र माधव्य, अवलम्ब्य चित्रफलम् ज्ञा-
 आश्रयामि । [आर्य्य माधव्य, अवलम्ब्य चित्रफलम् यावदा-
 गच्छामि] ।

CHATURIKA—Noble Madhava, hold the picture board
 till I return

राजा—अहमेवैतदवलम्ब्ये ।

(यथोक्तं करोति । निष्कान्ता चेटी) ।

KING—I hold it myself

(Done as said Exit the mad servant)

राजा—

साक्षान् प्रियामुपगतामपहाय पूर्वं
चित्रार्पितामहमिमा बहु मन्यमानः ।

श्रोतोवहा पथि निक्तामजलामतीत्य

जातः सखे प्रणयवान् भृगतृष्णिकायाम् ॥२५॥

KING—Having previously abandoned my darling when she personally came near, and greatly esteeming her as transferred to the picture, I have become, O friend, solicitous of the mirage after having passed on my way a river with plenty of water

अनुवक्षति । 'यावदाजच्छामि' [यावदानीं अविच्छति वद्] तावत् 'अवनन्त्यस्य' वाच्य । यावदवधौ ["यावतावद्विवाधौ" कैमर] ।

राजिति । अन्वय — हे सखे, पूर्वं साक्षात् उपगताम् इमां विनाम् अपहाय चित्रा-
र्पितां बहु मन्यमानः निक्तामजलां कीतोवहा पथि अतीत्य भृगतृष्णिकायां प्रणयवान्
जातः । व्याख्या—हे 'सखे' पूर्वं प्रथम 'साक्षात्' स्वयम् 'उपगता' समीपं प्राप्ताम्
'इमां प्रिया वक्ष्यामि' 'अपहाय' उपेक्षया अतिक्रम्य, पश्चात् चित्रे अर्पिताम् 'वालिच्छे' ।
लिखिता 'बहु मन्यमान' तस्या शब्दार्थम् 'अहं निक्तामजला' सुरिसन्निधा 'कीतोवहा'
नदी पथि गच्छन्ति 'अतीत्य' अतिक्रम्य, मार्गवशादेव अनायासेन प्राप्तामुपेक्ष्य
'भृगुणा' दयना या 'वहा' तीर्थं सा अस्ति दम्बा तस्या 'भृगतृष्णिकाया मरीचिका-
याम्' [वहीरमास, । अर्थ-वाच्य । स्वार्थे कन् ॥ 'भृगतृष्णा मरीचिका' इत्यमरः]
'प्रणयवान्' साक्षात्की 'जातः' । वक्षन्त्येव प्राप्तां स्वादृशकां नदीं त्यक्त्वा मरीचिका-
गुमरथं यथा दामकव, स्वयमागतो यकुन्तथा विहाय कान्पनिके तद्विधे समीपेति
तत्रैव इति भावः । ['राजा' (वि)—'राजा (निजस्य)' (तः, स्वा-)—'राजा-
अहं हि' (राः, म) ॥ "अहमिमां" (तः, वि व्या-)—'पुरिमाम्' (रा-)
'भृगुमिमाम्' (मः,)] ॥

NOTES

1. (a) बहु मन्थयाम्—बहु is not compounded. (b) वहमिदम्—Raghava reads पुनरिदम्। पुनर् signifies भेद (difference). भेद is possible when something having been predicated a second predication is made to modify it. Thus साचादुदयता चक्षुर्दृष्टा, दिवादिता पुनर्बहुमता। The first predication is here absent. लघु does not complete a predication. In fact लघु here serves the purpose of पुनर्। Compare लघुम् चक्षि चाकुलीकृतवानसि चक्षुकारणं पृच्छसि which is fully equivalent to चक्षि चाकुलीकृतवानसि चक्षुकारणं पुनः पृच्छसि। Raghava's reading is therefore defective.

(a) क्षीतीवहाम्—वहतोति वह + वच् कर्त्तरि निधाम् = वह्ता bearer, क्षीतसा वह्ता, ताम्। O—क्षीतं वहतोति क्षीतम् + वह + वच् कर्त्तरि। A river flows by its currents, so this derivation rather seems logical. (b) निष्ठाभजयाम्—निष्ठा काम चक्रेत चनेन + निष्ठाभजयाम्, निष्ठाभजयाम् यत्तां ताम्। (c) प्रवययाम्—प्रवोदते चनेन इति प्र + गी + वच् कर्त्तरि = प्रवय solicitation, च चक्षि चक्ष इति प्रवय + मनुप्। This is a Vedic usage. In भाषा the form is प्रवयी because प्रवय is of the सुखादि class and hence takes इति exclusively in the sense of मनुप् by the rule 'सुखादिभ्यश्च'। Both प्रवयिन् and प्रवययन् however occur in the writings of Kalidasa, e. g. 'सा हि प्रवययन्त्यासीत्'—Raghu. 'प्रवयिनीव नखचतमद्वयम्'—ibid (d) वृग—&c.—वृगणां वृगं वृगवृषा। सा चक्षि चक्षिन् इति वृगवृषा + वच् मत्वर्द्धनिधाम् = वृगवृषा। सा एव इति वृगवृषा + च लिङ्गम् = वृगवृषा or वृगवृषिका, because वृगवृषा is not भावितवृज् and, in such cases, इकार is optional by the rule 'भावितवृज् क्वाच'। (e) Remark—The चङ्कार is निश्चिन्ता (see under च' क्षिमाश्याजमोहश्च वयु Act I)।

विदूषकः (आत्मगतम्)—एसो अत्तमवं खदिं अद्रिक्कमिअ मिअतिहिआए संकन्तो [एए अत्तमवान् नदीमत्तिअमा मुत्ता तृप्पिअया संकन्तः]। (प्रश्नाशम्) भो अवरं किं एन्य लिहिदुव्वं [भोः अपरं किमत्र लेखितम्]।

VIDUSHAKA (Within himself)—His Highness has indeed

met with a mirage after having crossed the river (*Abund*)
well, what else has to be painted here ?

मानुमती—जो जो पदेसो सहीए में अहिरुवो तं तं आलि-
हितुसामो भवे [यो य प्रदेश सख्या. में अभिरुपस्तं तमाले-
हितुसामो भवेत्] ।

SANTMATI—Possibly he has the desire to paint all
those places that are favourites of my friend

विदूषक इति । अथमेव उक्तमवसथा । 'एष अवसथाम् गर्ध' शकुन्ताद्वाम्
'अलिङ्ग्य मगद्विहारा' चिरस्यग 'सकाञ्च सुदृताः । एतन् तु राजा युत चेत्
तस्य तापो बद्धत इत्यात्मगतमुक्तम् । ["लेखित्यम्" (वि) "लिखित्यम्" (रा-
राम-) "चालिखित्यम्" (त- , न्या)] ॥

मानुमतीति । 'यो य प्रदेशे स्यात्ते मे 'सख्या' शकुन्ताद्वाम् 'चमिदर रस्य
["चमिदरी दुषे इत्यं" इति विचमिद्विहारी] २ तम् 'चालिखितु' चिरस्यितु 'राम
चमिनापी सस्य तकाविव ["कर्त्तरि कृत"] इत्यनुसदात्त समावाधिकारपदो बहुव्रीहि ।
'चय्यरहतो मार्ग' इति पद्येन अविज्ञापकपद । 'तुदामवनसोरपि' इति मकार-
लोप] 'मवैत् [सख्याचमार्गं लिङ्]

NOTES

1 लिखित्यम्—Raghava reads लिखित्यम् । There seems to
be no reason why लिख should not take गुण with तस्य । we can
not say लिख is of the कृदादि class for then लिखर becomes inad-
missible. But चालिखन is used by पाणिनि himself in the rule 'चपा-
ञ्चतुपाञ्चकुनिष्ठाचिखने । Bhattoji says लिखित्यम्" under the rule 'इयरे
लोपुन्वयुनी' । I think लिखित्यम् is not defensible

2 चालिखितु' &c —चा + लिख् + तुमुन् कर्त्तरि -- चालिखितुम् , चालिखितु
चामोऽस् । The म of चालिखितुम् disappears by the क रिक्ता—नुम्ये द्वयस्य
हर्षं तुङ्गममनसोरपि । अमो वा तदहितयोर्मां मस्य पवित्रुडघञौ ॥ ' The भाष्यकार
has चय्यरहतो मार्ग, i. e. , 2 कृत affix producing an चय्य is attached

in the भववाच्य । तुमु is thus in the भववाच्य । Hence चलेषितु means चलेषितुम् painting चलेषितु कामो यस्य means चलेषितुने कामे यस्य and the बहुव्रीहि is अविहरणम् । Here again Raghava reads चलेषितुकाम which is not good See चलेषितुम् above

राजा—श्रूयताम्,

कार्या सैकतशीर्षेऽसमिधुना श्रोतोवहा मालिनो
पादास्तामभितो निषण्णहरिणा गीरीगुरोः पावनाः ।
शाखालम्बितवल्कलस्य च तरोर्निर्मातुमिच्छाम्यथः
मृद्वेकृष्णमृगस्य वामनयन कण्डूयमाता मृगीम् ॥१६॥

KING—Listen. The stream Malini has to be shown with pairs of swans reclining on its sandy banks, on both sides of it the holy hillocks of the father of Gauri (Himalaya) with antelopes reclining on them. Also I wish to represent a doe scratching her left eye on the horn of a black buck under a tree on the boughs of which are suspended bark-garments.

राजनि । अथ—सैकतशीर्षेऽसमिधुना श्रोतोवहा मालिनो कार्याः । ता-
मिताः निषण्णहरिणा गीरीगुरोः पावनाः पादाः (कार्याः) । शाखालम्बितवल्कलस्य तरो-
रे च, कण्डूयमाता मृगीम् वामनयन कण्डूयमाना मृगीम् निर्मातुमिच्छामि । आह—
‘सैकते’ पुल्लिने ‘शील सुखाशील’ ‘असमिधुना’ मरुत्तुल्य दद्यात् तादृशी श्रोतोवहा
मृगी ‘मालिनो कार्या’ लेखितम् । ‘ता मालिनोम्’ ‘वामितः’ पार्श्वः [वामिनोऽर्ध-
द्वितीया] ‘निषण्णः’ अविष्टा ‘हरिणा’ दंतु तस्याविष्टा ‘दोर्ध्व’ द्विराद्याः ‘मृगी’ पुल्लि-
[जलक्रान्तुः पिता इति पावनास्तृपादाः] ‘पावनाः’ पवित्राः ‘पादा-’ इत्युत्तरं
कार्या इति लिङ्गवचनविपरिवर्तनम् । ‘शाखास्तु लम्बिनी’ अथवर्तमाने ‘वल्कलस्य’
यस्य तादृशस्य कण्डूयितुं तयोः द्वयस्य अथ तस्य [वलिप्रत्ययः । अतस्तत्त्वम्
परो] कण्डूयमाता मृगीम् वामनयन मृगीं वामनो ‘वामनयन’ वामनस्य कण्डूयमाना
निकषणो मृगीम् निर्मातुं कर्तुम् ‘इच्छामि’ [निषण्णहरिणा — (१-१६, म-) —
‘निषण्णवतराः’ (त-३, आ-)] ॥

NOTES

1. (a) कैकत &c —सिकता सम्प्रसारिन् इति सिकता + चण् मल्ले = सैक-
तम् । सिकता is usually in the feminine plural “चाप सुमनसो वर्षा
चक्षुरम् सिकता सभा । एते स्त्रिया बहुले कुर्येवर्त्तपुत्तरवयम्” । (b) सोतो
वहा—See above (c) निषण् &c —नि + सट् + क कर्त्तरि = नि + सन् + न
by the rule “रदाभ्या निष्ठातो न पूर्वस्य च ष” । This gives निषन् न by
the rule “सदिरप्रते” । Next we get निषण् न by the rule “रवाभ्या नो ष,
समानपदे” । Lastly निषण्ण by the sandhi-rule “टु ना टु” : & तवर्गे be
comes टवर्गे when joined to टवर्गे । इतिहास here are other than कृष्ण
वर्ण । (d) *Remark—the king’s object is so to paint the back-
grounds as to at once declare the place as harpitage लीन
and निषण् are significant They suggest that the swans and
antelopes were at ease in presence of the girls They are
not so when people from town are near The hills are corrobora-
tive The bark-garment and black antelopes are decisive

विदूषकः (आरम्भगतम्)—अहं अहं देवराभि, पुरिद्वयं
शेषे चित्तफलत्रं लम्बकुञ्चाणं तावसाण कदम्बेहि [यथा अहं
पश्यामि, पूरयितव्यमनेन चित्रफलकं लम्बकुञ्चाना तावसाना
कदम्बै.] ॥

VIDUSHAKA (Aside)—As I see, the picture-board is going
to be filled up byhim with multitudes of long-bearded ascetics

राजा—वयस्य अन्यच्च । शकुन्तलाया प्रसाधनमभिप्रेतमत्र
विस्मृतमस्माभिः ।

KING—Yet another thing, my friend Sakuntala’s favour—
[Or—intended] decoration is here forgotten by me

विदूषक—किं विद्म [किमिव] ।

VIDUSHAKA—What can it be ?

सानुमती—वणवासस्य सोडमारस्य अ जं सरिसं भविस्मदि
[वनवासस्य सौकुमार्यस्य च यन् सदृशं भविष्यति] ।

SANUMATE—What will be appropriate to forest-resi-
dence and tenderness.

विदूषक इति । 'यथा चह पश्यामि' मया एवमनुमीयते [“यथाशब्दस्य निहिद-
स्त्ययोगासुमानयो.”] इति विश्व । अथ अनुमाने]—“यथैव राज्ञा ‘सम्पूजां
दीर्घमशूणाम् [“शूचैरुत्तरी धु वीर्येण श्मश्रुकेतववोरवि” इति त्रिकाण्डशेष । ‘ताप
सामां कक्ष्ये समृद्धि [इति करणे श्या] “चित्तफलकं पुरहितव्यम् । अथमैतैरिव
फलकं पुरविष्यति इत्यहं मय्ये ।

राजेति । हे ‘यस्य चक्षुः’ अपरमपि क्षिप्रमव्यभिचि । ‘शकुन्तलाया, अभिप्रेत
मिथं मया छद्दि वा प्रसाधनम्’ अन्तरायम् ‘यस्य चास्मिन् चित्ते ‘अस्माभि’ विद्युत्
विद्यारथात् अकृतम् अधुना तु कर्तव्यम् ।

विदूषक इति । ‘किमिष तत् अभिप्रेत प्रसाधन विद्युत् भवता [“इष इति
इषदर्वीपमोत्रे चाशक्वालङ्कारिषु’ इति बह्मन् । अथ बाष्पालङ्कारे] ।

सानुमतीति । ‘यत् मत्तु शकुन्तलाया यो हने शम्, स्थिति, तस्य, यच्च तस्या
यत् ‘सौकुमार्य’ भाटवम् (भावे व्यञ्ज) तस्य ‘अ सदृश’ योग्य भवेत्’ तर्ह्य विद्युत्
अभिप्रेतं प्रसाधनम् अथ कर्तुमना अयम् । वनवासिनि, सुखम् अतिक्रीमन्त्य तत्
इत्यर्थः । विदूषकस्तत्रप्रत्यक्षं चत्वरमेतत् ।

NOTES

Remark—After सौकुमार्यम् Raghava reads अचिन्त्यम् । I do
not see the propriety.

राज्ञा—

कुनं न फर्णाषितवन्धनं सखे शिरीषमागणहविलम्बिकेशरम् ।
न वा शरदन्मरीचिक्रीमलं मृणालसूत्रं रचिनं स्तनान्तरे ॥ १७ ॥

KING—Friend, neither is the Sirisha flower shown with

its stalk attached to the ear and the filaments reaching down to the cheek, nor again is drawn between the breasts the garland of lotus-shoots delicate like the autumnal moon shine

विदूषकः—भो किण्णु तत्तहोदी रक्तकुवलयसोहिणा अग-
हत्तेण मुहं अवारिअ चइदचइया विअ टिठा [भो. किं नु
तत्रभवती रक्तकुवलयशोभिना अग्रहस्तेन मुखमावार्य्य चक्षित-
चक्षिता इव स्मिता] । (सावधानं निरूप्य) आः एसो दासीए
पुत्तो कुमुमरसपाठधरो तत्तहोदीए वअणकमलं अहिलहुदि
महुअरो [आ. एष दास्या पुत्र. कुमुमरसपाठधरस्तत्रभवत्या
वदनकमलममिलङ्कते मधुकरः] ।

VIDUṢHAKA—Well why has her ladyship stood as if
very much frightened having caused her face to be covered by
her hand which looks like a red-lotus' (*Looking closely*)
Oh! this son of a slave-a bee, the stealer of the honey of
flowers, is rushing at her ladyship's lotus-face.

राष्ट्रति—अनय —हे मुझे अर्थादिस्वरूपम् जानद्विषयविशेषर शिरीष न ज्ञात,
जनान्तरे शरच्चन्द्रमरीचिकीमन्त्र सखाबन्धुव न रचित वा । व्याख्या—हे 'सख्यं शकुन-
खाया 'अर्थो' [ज्ञातावेकवचनम्] 'चर्चित निवेष्टित' 'बन्धन इत्या यत्त तत्त चतएव
'आमाष्ट मष्टपर्यन्त 'विश्वजिनी' लक्षणाया 'वेद्य' 'विद्यया' यत्त तत्त शिरीष'
शिरीषकुसुमम् (ज्ञातावेकवचनम्) 'न ज्ञात न विदितम् । चित्ते अमूर्चितः अर्थो मष्टय
अथ शिरीषेण नृपयिष्यति, तच्च तस्यामित्रम् । 'सख्यो अन्तरे' अथवागे 'शरच्चन्द्रम्य
मरीचिः जीवन्त्या इव 'ओमन्त्र' विन्ध्य शुद्धस्य सखाबन्धुव' विमर्शालिका 'न रचित वा'
आनिहितमपि [वा इति कर्णमृष्टमनानन्दरचक्रिययोः समुच्चयः] ।

विदूषक इति : 'भो इति संबोधने । किं प्रश्ने । नु पितरौ । सवितरौ प्रश्नः ।
मूढि पृच्छामि किसं 'तवभवती' शकुनाया 'रक्तकुवलयमिव' रक्तोत्पलमिव 'ओमन्ते' व-
तेन [रक्तकुवलय सख्यया दत्तसहस्रे वर्तते । साधुकारिणि चिति] 'अग्रहस्तेन' इत्या-

अथैवमविवक्षात् पञ्चल्यवर्णनं यो बाहोरेव तेन [“इत्याद्याहसादयो गुणगुणिनो-
 -र्मेदामेदाभ्याम्” इति वामन । अत्र अभेदविवक्षायां कर्मधारयः । प्रयोगे कर्तरि
 वृत्तीया] ‘सुखम् आचार्य आच्छाद [वी ल्यप्] ‘चकितान् भीतादपि ‘चकितान्’ भीता
 अतिभीता इत्यर्थे ‘इव स्थिता’ [अनेन प्रकारस्य उक्तत्वात् द्विवचनम् अतिशयमात्रस्य
 वाचकम्] । [“रक्तकुवलयशोभिना” (त, ग्या-) — “रक्तकुवलयपत्रशोभिना”
 (रा., वि, म)] । ‘आवधान’ निपुण निदण्ड दृष्ट्वा । ‘आ’ लोप्ते । ‘दास्या
 पुनः दुर्विनीत. [बाकोशे वष्टाः अक्षुक्] कुसुमरसस्य’ मधुन ‘पाठहर’ शीरः मधु-
 कर’ धमर ‘तत्रभवत्या वदन् कमलमिव’ [उपमितवशात् । कमलधर्मेण धमरा-
 कर्षणम्] ‘अभिलङ्घते’ अभिलस्य धावति [लङिर्गोत्यत्र आत्मनेपदी] । [‘अभिलङ्घति
 (वि) — “अभिलङ्घति” । रा. म-) — “अभिलङ्घति” (त, ग्या-)] ।

NOTES

1 (a) आगच्छ &c — आ is here *exclusive* (मर्यादाशाम्) । आ
 गच्छान् आगच्छन् । अन्वयी — आगच्छ आधु दिलम्बन्ते इति इति आगच्छ + वि +
 लृप् + णिनि कर्तरि आधुकारिणि = आगच्छविध्वनिः । तादृशा केशरा ग्रन्थे तम् ।
 (b) वा — Here वा implies समुच्चयः । “वा स्याद्विकल्पोपमवीरिषाद्येऽपि समुच्चये”
 इति विश्वः ।

2 (a) रक्त etc — The reading रक्तकुवलयपत्रशोभिना is rejected
 because then प्रज्ञा is not *red.* (b) आचार्य — अवदन् सुखम् आचरोति
 (अणिवि) = इयम् अवदन्तेन सुखम् आचारयति (णिनि) । (c) चकितचकिता —
 Here the rule “प्रकारे गुणवचनस्य” does not apply because प्रकार
 means सादृश्य and the सादृश्य is expressed already by इव । Hence
 we explain चकित भीतम् । सामान्ये नपु मङ्गम् । चकितान् चकिता चकितचकिता
 frightened of the frightened, i. e., greatly frightened. सदसुपेति
 समास । Bharavi’s “भीतभीत इव भीतसयूख” is similar

3 (a) दास्या पुनः — A compound. वही is retained *optionally*
 with पुनः as उत्तरपद when abuse is implied See “पठ्या बाकोशे”
 (Pan, ४ 3 21) “पुनरेवतरस्याम्” (6 3 22). (d) •Remark—here

the Vidushaka is misled by the painting ! he forgets that it is a mere picture, and takes it for real.

राजा—ननु वार्य्यनामेव शृष्टः ।

KING—Pray, let this impudent fellow be stopped

विदूषकः—भव एवञ्च अविनीताः सासिता इमस्स वारणे
पह्विस्मदि [भवानेव अविनीताना सासिता अस्यवारणे प्रभ-
विपत्ति] ।

VIDUSEKA—Thyself alone, the restrainer of the undisciplined, will succeed in checking him

राजा—युष्मते । अयि भोः कुसुमलवाप्रियानिधे, किमत्र गु-
परिपन्नल्लेदमनुभवसि ।

एषा कुसुमनिपणणा तृपिनापि सती भवत्वमनुरक्ता ।

प्रतिपालयति मधुकरे न खलु मधु बिना त्वया पिवति ॥१८॥

KING—Right Heigh ! Ho ! The favourite guest of creepers in flower, why dost thou undergo the fatigue of hovering about here ? Here, thy devoted mate, though thirsty, is waiting for thee, seated on the flower She does not indeed drink honey without thee

राजेति । ननु 'अनुगते' । 'दृष्ट' मधुकर लक्ष 'वार्य्यता प्रतिविध्यताम् ।

विदूषक इति । विदूषाङ्ग्येन ब्राह्मणेन मया वचनेन प्रियते 'अविनीताना'
'दुःखानां शान्तिता' विनीता 'भवानेव अस्य वारणे इमविपत्ति' शब्दो भविष्यति नाम्बः
कोऽपि सादृश ।

राजेति । 'एतत्तु दुःखे' दुःखमेव । 'अहमेव एन वारयिष्ये' । 'अयि' इति
कोमलामन्त्रये । 'भो कुसुमसमेताया लताया प्रिय अतिथि' समर 'यत्' अकिन्
अकुलनामुनि 'कि' कष्ट ददा 'परिपन्नल्ल' दृष्टीय परिषमल्ल 'खेट' शमम् 'अनु-
भवसि' । दृष्टेत्वा, भोते न त्वमका प्रिय । या तु लता सुधनि तामेव कुसुम-

सतामनुसर, चित्तलिखितां कुसुममयीं भ्रमरीं निदिश्याद्—अनय—अनुरक्ता एव मधुकरी दक्षिता कुसुमविष्ठा सचपि भवन् प्रतिपालयति, त्वया विना न खलु मधु पिबति । व्याख्या—‘अनुरक्ता’ भवति प्रेमवती ‘एषा’ इय प्रतीयता ‘मधुकरी’ भवत्पक्षे ‘दक्षिता’ विपामिता अतएव ‘कुसुमे निषन्धा’ सचपि ‘सन्धपि’ [तदानीं प्रतीचादुच्यते इत्यपेक्षेः] ‘भवन् प्रतिपालयति’ स्वाभ्युपेक्षते । कारणमाह—‘त्वया विना’ त्वा विहाय ‘न खलु न नूनं’ मधु पिबति । अस्या खोदन्मूया मानयित्वा, तम् ततैव गच्छ, तेन रक्ता भाष्यां च तुष्यति, कुसुमिता सता प्रियेणातिदिग्भा भवता प्रीयते इत्यामय ।

NOTES

1 अविनीतानाम् &c —Compare and see क पीरवे वसुमतीं याति शशितरि दुर्ध्वीतानाम् —Act I & This is a simple truth uttered in all sincerity Vidushaka's delusion continues in the next two pages also (see प्रहस्य चानुमनम् &c, below) Raghava takes it as a taunt. विदूषकस्तु चित्तगतस्य वारयितुमशक्यत्वात् सोऽहम्माह—*Raghava*

2 (a) कुसुम etc —कुसुमसमेता सता कुसुमलता । शाकपादिषादि । प्रिय, अतिप्रिय प्रियातिथि esteemed guest कुसुमलताया प्रियातिथि, । एव सन्धुहो । (b) परिपतन etc —पतन् means 'to go'. परि means, संचलः । परिपतनम् = 'hovering about' Raghava has परिपतनकप, खेदः ।

3 (a) कुसुम etc —Sitting on the flower because *thirsty* Raghava says, thirsty because कुसुमनिषन्धा । “दक्षितत्वं कुसुमोपरि सच-
प्येवमादिव । He explains कुसुमनिषन्धा इति तत्र अयमवस्था स्थानम् इति भावः । You have a footing there secured to you without effort on your part (b) सती—कुसुमनिषन्धा सती अपि is the construction Raghava takes सती as पतिव्रता । (c) Remark—Here the female bee is only *pointed*. Hence she was not sipping honey but merely sitting still. The king considers the whole scene as a reality Hence he is under the influence of मोह । Thus the अलङ्कार according to Dandin is मोहोपमा because the *sitting still* resembles *waiting* (see *Kavyadarśa*, 11 2, 5) If however, we suppose that delusion of the king extends only so far as to

the *motus* of the female bee, then the sitting still though only like waiting, is *deliberately* taken by the king as the *waiting itself*. The figure is then समाबोधि (See under वादेरित-पद्मवाङ्मनोभि &c—Act I)

सानुमती—अञ्ज, अभिजाद' क्खु एसो वारितो [आर्य्य
अभिजातं स्वल्पेण वारित.] ।

SANUMATI—Noble Sir, he is very well and nobly stopped :

विदूषकः—पडिसिद्धा वि वामा एसा जादी [प्रतिपिद्वापि
वामा एसा जाति.] ।

VIDUSHAKA—This is a class that remains preverse though prohibited.

राजा—एव भो न मे शासने तिष्ठसि । श्रूयता तर्हि
सम्प्रति—

अङ्घ्रिपृवालतरुपन्तवलोभनीयं

पीतं मया स्रद्यमेव रतोत्सवेषु ।

विम्बाधरं स्पृशसि चेद्भ्रमर प्रियाया—

स्त्वा कारयामि कमलोदखन्यनस्थम् ॥ १८ ॥

KING—Ho ! You do not attend to my injunction ! Then be it known now—O Bee, if you touchest the Bimba-like lower-lip of my darling, attractive like the unfaded young leaf of a tree, drunk by me tenderly indeed in 'love's banquets', I will have thee placed in bondage instle a lotus.

सानुमतोति । 'हे आर्य्य, एव यमर 'अभिजातं क्खु' आर्य्य यथा तथैव ["आर्य्ये कुलीनदुषधोरभिजातपद विदू' इति शब्दः] "वारित" प्रतिपिद । आर्य्यो मवान् आर्य्येण यथा वार्य्यं तथैवैनं वारयति, न तु 'अवार्य्य' इव कठोरं दण्डयति । इति वारणप्रकारं प्रति कटाक्षः ।

विदूषकः इति । 'एसा जाति' तिर्य्यगजाति, सुतराम् 'अवार्य्य' 'प्रतिपिद्वापि'

वारतापि 'यमा' प्रतिकूला । नैव वारच दृश्यति ['याम्, इतिहृल्लिपि शीर्ष' इति हलादुध] ।

राज्ञे । 'एवम्' अनेन विधिना शकुन्तलामुखाभिमुखमेव धारयन् 'मे दासदे' निदिशे 'न तिष्ठसि' न वर्त्तसे । तेन आशालद्वनेनापि दृष्टनीयोऽसि 'तर्हि' सम्प्रति न्युताम्— । अन्यथ—हे भर्तर, अलिङ्ग्यालतदपह्नवलोभनीय मया रतीन्मदितुं मुदमेव मेव पीत प्रियाया विष्वाधरं स्पृशसि चेत् त्वां कमलोदरवन्धनस्य कारयामि [व्याख्या— हे 'भर्तर' कामुक इति च 'अलिङ्गः' अमुदित अमुच इति वा यो 'वाल' मुत्तम, 'तदपह्नवः' हृदयद्वयं तदिव 'लोभनीय' विभाज्यते 'मया रतीन्मदितुं मुदमेव पीत प्रियाया विष्वाकारम्' 'अधरम्' [याकपादिवादि] स्पृशसि चेत् यदि दृशसि तदा 'त्वाम्' अपराधिन 'कमलस्य' कर्त्तव्यत्वं पद्मस्य 'उदरद्वय' यत् बन्धन 'कारयइ तव' तिष्ठति यत्तादृश 'कारयामि' । राजाहं त्वां परदारधर्मापनात्नेन निहृत्वापि चनेन समसा, वीर्यवानसह्या पद्मोदरस्य ते कारा भविष्यति इति भावः ।

NOTES

1 विष्वाधरम्—A word अधर-विश्वम् । That would give अधरविश्वम् ।

विदूषकः—एवं तिक्खणदण्डस्स किं ण भाइस्सदि [एवं तीक्ष्णदण्डस्य किं न भेष्यति] । (प्रहस्य आन्मगतम्) एसो दाव उन्मत्तो । अहं वि एदस्स सङ्गेन ईदिसवण्णो विअ संयुत्तो [एष तावन् उन्मत्तः । अहमपि एतस्य सङ्गेन ईदिसवणे इव संयुतः] । (प्रकाशम्)—भो चित्तं सु एदं [भोः चित्रं सन्त्येतन्] ।

VIDUSHAKA—Would he not be afraid of such a strict disciplinarian ! (Laughing—Within himself) He is indeed mad ! too, through his companionship, have become as if of a similar complexion (Aloud)—Ho (friend), it is only a picture.

विदूषक, इति । 'एव तीक्ष्ण' कठोः 'दण्डो' दण्ड तस्य उदयामनस्य [द्वेष-विषयया वृत्त्या] 'किं न भेष्यति' । 'इदम्' उपहास इत्या 'आन्मगतमाह' । 'हसन्' राजा मुत एव । 'एव' 'उन्मत्ततायाम्' उन्मत्त एव [तावद्वारणे] । 'अहमपि

एतच्च 'लब्धत्तय' 'सङ्गीष' समर्पित 'ईदृशी यत्ना' इत्येव लब्धत्तयिष ["सः
 व्याट्पमेदयो " इति शायन ! 'सङ्गीषो' ज्ञात 'इव । "समर्पेजा दीषगुणा भवन्ति"
 इति मन्वे' अक्षमणि लब्धत्तयसङ्गीषाद्व्युत्पत्तौ आस इत्यर्थः ।

NOTES

1. ‡ उवाच तेन च — This is a taunt uttered under the impression that the King has lost the power of discrimination because he is temporarily insane. Just then Vidushaka realises that the subject under discussion is but a picture. But simple minded as he is, he does not see that his own momentary spell was due to the king's supreme skill as a painter. On the contrary he believes that the king's malady is catching him and he too was about to lose reason through keeping company with an insane person. The thought of an insane taunting an insane brings on the laugh (हस्य). The laugh intensifies the हस्य. The laugh is of course aloud, only the speech following is चातुर्वदः।

राजा—कथं चित्रम् ।

KING—How so? A picture?

सानुमनी—अहं वि दाणि अवगत्था, किं चण जहाळि-
हिदागुभावो एसो [अहमपि इदानीमवगतार्था, कि पुनर्यथा-
ल्लिखितानुभावो एवः] ।

SANUMATI—I too have now realised the fact, what I say of this person who feels as he painted it !

राजा—वयस्य, किमिदमनुष्ठितं पौरोमाव्यम् । १६ ॥ ६ ॥ २ ॥ पुरो
दर्शनमुखमनुभवत्. साक्षादिव तन्मयेन हृदयेन
स्मृतिकारिणा त्वया मे पुनरपि चित्रोक्ता कान्ता । २० ॥

(बाष्पं विहरति)

KING—Why is this mischief done, friend? To me with the heart full of her, enjoying the rapture of beholding her as if personally present, my darling is yet again turned into a picture by you recalling my memory (*Sheds tears*)

साधुमतीति । ‘अहमपि इदानीम्’ अस्मिन्नेव पक्षे ‘अवगतं’ ज्ञातं ‘दर्शं’ दत्तुं चित्तवन्निवर्त्यते, यथा तादृशो सञ्जाता ‘किं पुनर्यथानिश्चितं लिखितानुरूपम्’ ‘अनुभवति’ ध्यायति यस्माद्वयं [चिन्ति] ‘एष’ राजा । * मयापि ज्ञातं सुखोन्नेन पुरः पश्यामीति, शकुन्तलामयं हृदय एव राजा चित्तस्थानिमी स्वयमुपस्थितां मस्यते इति न चिन्तम् । [‘यथालिखितानुभावी’] (रा०, वि०, म०)—“यथालिखितानुसारी” (त०, भा०)] ४

राजेति । ३ ‘यद्यस्य किं किमर्थम्’ ‘इदं पुरोभागिनो’ दुष्कर्मनिरतस्य [‘दोषैक इक्षुपुरोभागो’ इत्यमरः] कायैश्चकार्यमित्यर्थे, [वाञ्छित्यर्थे] ‘अनुष्ठितम्’ आचरितम् । कुतो दुष्कर्म इति चेत् शत्रु—अन्वयः—कृतिकारिणा त्वया तन्मयेन हृदयेन साक्षादिव दर्शनसुखसमुद्भवतो मे काला पुनरपि चिन्तितता । व्याख्या—‘कृति’ करण प्रकृतकरण करोति कारयति वा यस्मादाविर्भाव ‘त्वया तन्मयेन’ शकुन्तलामयेन ‘हृदयेन’ चेतसा [करणे ऽद्या] ‘साक्षादिव’ प्रत्यक्षमिव [‘साक्षात् इत्यनुत्पद्यते,’ इत्यमरः,] ‘दर्शनम्’ प्रत्यक्षदृष्टे, ‘सुखम् अनुभवत’ उपलभमानस्य ‘मे काला शकुन्तला पुनरपि’ भूयोऽपि ‘चिन्तितता’ चित्तवन्निवर्त्य परिक्रमिता । पूर्वं मया चिन्तितता अथ तन्मयत्वात् पुनः प्राप्ता । सा भूयोऽपि त्वया चिन्तितता । ‘वाचं’ नेत्रजलं विहरति मुञ्चति । प्राक् नष्टा पुनः प्राप्ता भूयोऽपि नष्टा इति वीहणकारणम् ।

NOTES

1. यथानिश्चित &c.—निश्चितस्य अनतिक्रमः, यथालिखितम् agreement with what is painted, अन्यथो—। तत् अस्मास्मिन् इति, यथालिखितं + च, मत्वर्थे = यथालिखितम् that which agrees with &c.—Now see Tika

1a. पुरोभाग्यम्—See Tika Bhasa in Swapna uses पुरोभागिता (with तम्) ।

2 कृतिकारिणा—कृति is करण recollection तां करोति जनयति इति कृति + कृ + कृति साधुकारिणि कर्त्तरि—कृतिकारी one who promotes recollection तन् । Or we may derive from कृ + कृत् । Qual त्वया ।

सानुमती—पुत्रवावरविरोही अपुत्रो एसो विरहमगो [पूर्वा-
परविरोधी अपूर्व एव विरहमार्गः] ।

SANUMATI—Strange is the course of this love-sickness with a contradictory start and sequel.

राजा—वयस्य, कथमेवमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि—

प्रजागरान् खिलीभूतस्तस्याः स्वप्ने समागमः ।

वाप्यस्तु न ददात्येनां द्रष्टुं चित्रगतामपि ॥ २१ ॥

KING—Friend, how can I undergo such ceaseless torture ? Through wakefulness is barred her vision in sleep, and tears, do not suffer me to see her drawn in a picture too

सानुमती । 'एव विरहस्य' इह विरोधशोभस्य मार्गः यथा रीतिरित्येव 'पूर्वस्य' प्रथमावस्थाया 'अपराव्य', 'अव्यस्य', उत्तरावस्थायायां यो 'विरोध' परस्परप्रतिषेधं तद्वत् अतएव 'अपूर्व' अदृष्टपूर्वं नूनम इत्यर्थः । चित्रस्य दृश्यं चित्रत्वेन ज्ञानं तदा स्व-
त्वेन पुनश्च चित्रत्वेन इति पूजापरविरोध इति वाच्यः । ["अविद्यान् दुःखम्" (वि)—
'अविद्यान् दुःखम्' (त- व्या) — "अविद्यान् दुःखम्" (रा, म)] ।

राजति । अन्वयः—प्रजागरान् तस्याः स्वप्ने समागमं स्मिन्नीभूतः । वाप्यस्तु चित्रगतामपि एतां द्रष्टुं न ददाति । व्याख्या—'प्रजागरान्' राविजागरणान् तस्याः 'मल्लुक्ताया' [कर्त्तारि कृत्यायां षष्ठी] 'स्वप्ने' निद्रायां समागमः मतमनीषाममल "स्मिन्नीभूतः" निरुद्धः ['स्मिन्नीभूतः' स्त्रीवत् इति जेदिनो] "अप्रवृत्तः" एव उपचारात् निरुद्ध इति] प्रकटा सा जायता नया नैव दृश्यते । स्वप्ने पश्यति यदि निद्रा-
-जनेयः न च स्वप्ने । तत् तस्या चित्ते दर्शय विद्या न की श्रवणमगन् । तद 'वाप्यस्तु'
मो हा पूजावत्तां धरतो मे दुःखान् जाति नैवजन्तः पुनः, 'चित्रगतामपि' आश्लेष-
-निष्ठिताय [अपिः समुच्चये] द्रष्टुं न ददाति [भिन्नेऽपि कर्त्तारि कविबिचयया तुमुन्]
इत्यर्थः द्विविधेऽपि विनोदनीयाय विद्वते कथय वयस्य कथमविश्रान्तं दुःखमनुभवामि ।
अधुना तु मया चाप्यविच्छ्रितवशात् चतुर्विधेऽपि तस्या दर्शनोपायो खञ्जीभूतः । त-
उत्तमव पीरीभाग्यमाचरन् मे द्युति कृतवन्तसि [स्वप्ने समा—] (रा, वि, म) —
'स्वप्ने समा—' (त- व्या)] ॥

NOTES

1. चक्षुः—दृष्टे is दृष्टुं for transference of epithets. न दृष्टः नञ्प्रत्ययः—। विरहदग्धः is चक्षुः for it is दृष्टोपरविशेषी (see Tila).

2. चविद्यान्—वि + दम् + कर्त्तरि—विद्यान्म् । न विद्यान्म् । मञ्-तम् ।—The emphasis is on the *ceaselessness* of the torture. Hence चविद्यान् should not be compounded. Besides the presence of एवम् is also a bar to समासः । We have therefore rejected the reading चविद्यान्मुञ्चम् ।

3 (A) दृष्टवान्—See दृष्टवन्तः Ac' III For a similar sense compare 'अदृष्टवान्' निद्रां स्वप्नं कनकमकरिन्दुम्—। *Chandrasekhar* (b). स्वप्नः—The compounded स्वप्नमन्त्रः is avoided because स्वप्न is emphasised. (c). * R. mark—The verse explains *for* the दुःख is चविद्यान् । The दुःख is—। I cannot see her When awake, she is not seen *continuously* because lost to me. She cannot be seen on the canvas too for I am weeping (चक्षुः शब्द विहरति, above) The only chance of seeing her is in a dream But I cannot sleep (द्रष्टारम्), so that chance too is lost. Just now through my temporary delusion, I was neither awake nor asleep and was enjoying her company. My दुःख ceased, but you have wickedly aroused me and brought me back to ceaseless (चविद्यान्) misery (दुःखः) । How (कथम्) can I hear (चक्षुःशब्दम्) ।

सानुमती—संन्यहा पमज्जिज्जं तुए पषादेसदुक्खं सज्जन्ताए
[सर्वथा प्रमृष्ट त्वया प्रत्यादेशदुःखं शकुन्तायाः] ।

SANUMATI—Sakuntala's sorrow for repudiation is thoroughly wiped off by you.

(प्रविरय) चतुरिका—जेडु भट्टा । वट्टिआकरणद्वयं गेगहिअ इद्रोमुहं पत्थिअन्नि [जयतु भर्ता । वात्तिंकाकरन्दकं गृहीत्वा ईनोमुख प्रस्थितास्मि—] ।

CHATURIKA (*En'ring*)—Prosper. O Sit prosper. I was proceeding this way having taken up the basket of brushes—

* Adopted by prof. Gajendra, adkar.

राजा—किं च

KING—What then ?

चतुरिका—सो मे हस्त्यादौ अन्दरा तरलिआटुदिआए देवीए वसुमतीए अहं एवम् अज्जत्तस्म अज्जत्तस्मं चि सवल्लकारं गहीदो [स मे हस्तादन्तरा तरलिआटुद्वितीयया देव्या वसुमत्या, अहमेवाप्य-पुत्रस्योपनेष्यामि इति सवल्लानूकारं गृहीत्] ।

CHATVRIKA—On my way it was forcibly taken away from my hand by Queen Vasumati with Taralika as her second, saying "I will myself carry it to my husband "

राजमतीति । 'हस्त्यादीनाम्' निराकरणाय यत् तस्या 'दुःखं तन्' 'सर्वं च' संप्रकारेण 'सह' 'च' चितम् । एतत् क्षमा अपि दुःखं तस्या न भवति ।

चतुरितीति । 'वर्तिकायाः' चतुरिकाया 'अरुणस्य भाजनं' 'गृहीता इतीमुत्त' 'महद्विमुखं' प्रविष्टास्ति शम्भुमारम्भाणि ['वर्तिकायै चि कर्त्तरि क्त'] ।

राजिति । प्रविष्टास्ति 'किं च' ज्ञातं तत् कथम् ।

चतुरितीति । 'अकारा' मध्ये, 'वर्त्त' नि इत्यर्थः, 'तरलि' इत्यादि 'तदाख्याया' परिचारिकया या 'द्वितीया' तथाविधया 'देव्या वसुमत्या' परिचारिकामहायया तथा इत्यर्थः — 'अहमेव कार्यपुत्रस्य उपनेष्यामि' इतीति प्रविष्ट्यामि 'इति' एतदुन्वा—'वसुमती' इत्यकारितया 'सह' ['वर्त्तादिति इतीति' इत्यत्र] 'स' वर्त्तिकाकरश्च 'मे' इत्यादि 'गृहीत्' ।

NOTES

1 (a) वर्त्तिका &c —वर्त्तते इति कृत+ञ्, कर्त्तरि क्तिनाम् = वर्त्तिका paint, or वर्त्तिका a duck See Tika (b) इतीमुत्तम्—इत अप्यादिग मुखं यस्मिन् कर्त्तव्यं तन् तथा तथा । Qualifies प्रजान्निव ।

2 (a) तरलिका &c —तरलिका द्वितीया तथा or यस्या supposing द्वितीया to mean महाय । वदु— । Or अग्राम इत्यत्र—(See Tika) (b). कार्यपुत्रस्य—श्रीपुत्रे । Related to उप uncompounded, or उपनेष्यामि ।

विष्टपकः—दिष्टिआ तुम् मुक्ता (दिष्टिआ त्व मुक्ता) ।

VIDUSHAKA—Luckily you are let off !

चतुरिका—जाव देवीए विडवल्लागं उत्तरीअं तरलिया मोचेदि दाव मए णिब्वाहिदो अत्ता [यावन् देव्या विटपल्ल-
मुत्तरीयं तरलिका मोचयति तावन्मया निर्वाहित आत्मा] ।

CHATURIKA—While Taralika was disengaging the queen's mantle which was caught in a twig, my person was carried off by me

राजा—वयस्य, उपस्थिता देवी बहुमानगर्विता च । भवान्
इमा प्रतिकृतिं रक्षतु ।

KING—Friend, the queen is at hand and she is sensitive through much attention (on my part) Do thou save this picture

यावदिति । 'विटपे' इत्यगच्छाया 'लघ' 'मसक्त' 'देव्या उत्तरीय' पूर्वकायोद्यक्त
'यावत् यत्कालं 'तरलिका मोचयति' [यावद्योगे भविष्यति चट्] 'तावत् तत्कालम्,
उपशोक्तशरणासक्ततया तस्मिन्नावसरे मया आत्मा खदेष्ट [“आत्मा दिव्यमनोमह-
न्वभावः प्रतिबुद्धिः” इति विद्य] 'निर्वाहित इरे गीत । तेनेवाह मुक्ता न हि
स्त्री' इत्या लघोः ।

राज्ञेति । 'देवी उपस्थिता' आगतशया । सा 'च बहुमानेन' इह हिंसा मदीयेन
आदरेण 'गर्विता' जातगर्वा, जातबहुमानगर्वा इत्यर्थः । 'चक्रेनवायेपुत्रस्य बहुमता
इत्यभिमानवती देवी यदि प्रयत्ननिष्ठिता मे शकुन्तामूर्तिं पश्येत्तन्मम ईर्ष्या एतां
माययेत् । तत् 'भक्तानिमा प्रतिमातं रक्षतु एतां गृहीता अपराजित इत्यर्थः ।

NOTES

1 (a) †यावत् &c.—This is in reply to Vidushaka. I was not let off through kindness, but managed to run away while they were busy. (b) उत्तरीयम्—उत्तरदिक् देहे भवम् इति उत्तर + ण—A loose garment worn on the upper part of the body. A wrapper (c). निर्वाहितः—निर + वह (to lead) + चिच् + क्त अर्त्तव । Let off For a similar use compare 'यदात् निर्वाहयतिष्य मे विद्यम्'—*Buddhachari's*

विदुषकः—अच्छाणंति [भण्णाहि [आन्मानमिति भण] ।
(चित्रफञ्जमादायोत्थाय च) जइ भवं अन्तेउरकूडवागुरादो
मुचीअदि तदो मं मेहण्णहिच्छन्दे पासादे सद्दानेहि [यदि भवा-
नन्तःपुरकूडवागुरानो मुच्यने तुतो मां मेघप्रतिच्छन्दे प्रासादे
शङ्कययत्तु] । (दूतापदं निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—Say “Save thyself” : { Taking the picture-
board and getting up : If thou art released from the noose of
perfidy of the harem, then shout for me at the house (palace)
named Meghaprauchhanda (Ere in quick steps)

सानुमती—अण्णसंइन्तहिअओ वि पइमसभावणं अवेक्खदि
सिटिलसोहदो दाणिं णसा [अन्यसकान्तहृदयोऽपि प्रथमसम्भा-
वनामपेक्षते शिथिलसौहृद इदानीमेव] ।

SA\UMATI—This person with his affection less ardent,
respects his first love though his heart is transferred to
another

विद्वक्त्र इति । किं मयसे प्रतिकृतिमात्रं नाशयेत्, मामपि इत्यान् यदि पर्येत ।
तत् ‘मय कात्मा’ एवमु भवान् ‘इति’ । ‘अन्तःपुरम्’ लक्षणाया तद्व्याख्या ऐव्या या
‘कूटवागुरा’ नायादर्थं जानाम् [‘नायानिश्चयवशेन’] प्रत्युच “वीराङ्ग” कूटमन्त्रियम्
इति ‘वागुरा मयवशनी’ इति चामर] तस्यान् यदि मुच्यने मुचो भवति [कर्त-
कत्ति लट्] ततो मां मेघप्रतिच्छन्दे तदाव्ये ‘प्रासादे शङ्कययत्तु’ शब्द कारयत्तु,
तत्र भवदाहानं श्रुत्वा अथ शब्दं करिष्यामि [“शब्दधरे—” इति काङ् करणे ।
ततो विच् । अथिकं कर्मसंज्ञा] । ‘दूताणि सत्यवाचि’ ‘पदानि यथिन्’ इति
यथा तथा निष्क्रान्ता [कूटवागुरा—” (त- व्या-)—कान्तकूट’ (रा- वि
म-) ॥ शब्दादर्थ’ (वि-)—शब्दापय’ (रा-)—शब्दय’ (म-)—शब्दा-
पिथने’ (त- व्या-)] ॥

सानुमतीति । इदानीं शिथिल’ मन्द सौहृदं शब्दं तदाविधे [सौहृदमिति अथि
इदमात्र इत्यादि व्याख्यातं प्राक्] एव राजा चव्यो यकुलजाया सकान्तं प्राप्तं

‘इदं’ यस्य तादृशोऽपि ‘प्रदत्ता प्राकृता या सम्भावना’ सन्किञ्च पूर्वदर्शित
या वसुमत्यां प्रीतिः इत्यर्थः ताम् ‘अपेक्षते जानयति । सर्वेष्टोऽपि सन् यदा
देव्या वसुमत्याः शकुन्तलाप्रतिकृतिं सिद्ध्यति तदा कारणं प्रदत्तदर्शितप्रत्ययोरपि न तु
वसुमतीप्रेम ।

NOTES

1. चात्मानम्—The meaning is—Instead of saying भवान् इति
हति रक्षतु’ you should say भवान् चात्मानं रक्षतु’ । चतुरिका has es-
caped somehow, but she will not let me off so easily We
two have been helping you in this matter, but my offence is
greater in her eyes.

2. कूटबाहुय—This seems to suit सुच्यते better than कावहूट ।
(b) शब्दाययतु—शब्दं कुर्वन् प्रेरयतु इति शब्द + कृ + चिच् + लोट्, तु =
शब्दाय (नाम धातु) + चिच् + लोट्, तु = शब्दाययतु । Here शब्दाय is चकसक
because the कर्म is शब्द, शब्द is included in the धात्वर्थे (धात्वर्थेनैव-
यक्तु) । Thus चङ् शब्दाये (चिचिचि) = भवान् मां शब्दाययतु the चिचिचि
becoming कर्म by the rule “नतिवृद्धिप्रत्ययवर्णानां शब्दकर्मोपसर्गोपादानविधत्ता
स चो” । The भाष्यकार however directs वृत्तीया in the चिचिचि of
शब्दाय । Thus “शब्दायने द्विदत्तः । शब्दाययति द्विदत्तः”—*Bhāṣya* 10-
I 452 The poet disregards the Bhashya in Act IV. (*c.f.*
“इतिनापुरातानि चक्षुः शब्दाययते”) । We may note that there
the Beng Ed reads शब्दाययते and here Vidrasigara’s reading
is शब्दाययतु । If these are adopted the grammatical difficulty in
Act IV. is overcome These चक्षुः शब्दाययते means the sages
are talking But न शब्दाययतु raises fresh difficulty, because शब्दाय
being चकसक, it cannot govern मां ‘शब्दाययययय कर्मण्य च-
मांवात् कर्मानुपयोगाच्च चकर्मकत्वात् —*Kaṇāda Haradatta* and
Bhattoji are also to the same effect Nagesa differs He
believes that like पुनरावृत्ति we may have पुन शब्दायने (‘चिचिचि-
पुनदि कर्म’—*Saddentashkekhara*) On the whole, it seems better
to suppose that Kalidasa does not strictly follow the Bhashya
and has attached चिच् to शब्दाय । Nor is this the only instance
of his disregard of Pāṇini’s teaching.

(प्रविश्य पत्रहस्ता)—प्रतीहारी—जेदु जेदु देवो (जयतु जयतु देवः) ।

(*Entering with a letter in hand*) THE WARDER—Prosper, let Sire prosper

राजा—येववति, न खस्वन्तरा दृष्टा त्वया देवी ।

KING—Vetravau, was not the Queen noticed by you midway ?

प्रतीहारी—अह इ । पत्तहत्थं मं 'देक्खिअ पडिणिउत्ता (अथ किम् । पत्रहस्ता मा दृष्टा प्रतिनिवृत्ता) ।

WARDER—Yes, Seeing me with a letter in hand she has gone back

राजा—कार्यहा का ज्योपरोध मे परिहरति ।

KING—Knowing what is proper, she avoids interruption of my state-affairs

प्रतीहारी—देव, अमखो विण्णवेदि अत्थजादस्स गणणायहु-
ल्लदाए एक्क एव्व पौरकउज्जं अवैप्पिखदं देवो पत्तारुद्धं मच्चक्की-
क्रेदुत्ति [देव, अमात्यो विज्ञापयति—अर्थजातस्य गणनावहु-
श्रया एकमेव पौरकार्यमवेक्षितम् । तद्देवः पत्रारुद्ध
सत्यङ्गीकरोतु इति] ।

WARDER—Sire, the minister reports that owing to the length of the counting of the several receipts, only one case of the citizens has been investigated. Let Sire see the same put on paper

राजनि । 'देवी' वसुवती 'त्वया चन्तरा' मध्ये वसुमं नि रन्वरे न खलु दृष्टा
। कि दृष्टा [खलु जिज्ञासायाम् । "निदिधेवाक्यालद्वाराजिज्ञासावुपयेन खलु"
त्यमरः] ।

कार्यं चेति । कार्यं करणीयं जानाति या तथाविधा कार्याकार्याविवेकशक्तौ देवो
'ने कार्यस्य राजकाण्डेभ्य उपरोधं विघ्नं परिहरति' व्यजति । राजकाण्डेभ्य विघ्नं
जननम् अकार्यम् इति मत्वा निवर्तते देवी ।

प्रतीक्षारोति । 'अष्टेजातस्य' तैत्तिरीयकारिकैः प्रेषितस्य विष्णुमूर्धस्य [अर्धं
प्रकारे विषये विष्णुकारणवस्तु] इति "जातं स्थग्योपजगत्सु" इति च कीदृशं] 'गण-
नाया' सख्यात्मकं बहुलतया वाङ्मयं [द्वितीया तृतीया] 'एकमेव प्रोक्तार्थम्
अवहितम् आलोचितं मया । पक्षे चान्यत् पक्षस्य 'तत् देवाः प्रत्यक्षीकरोतु' अथ
मालोचयतु ।

NOTES

1. अथ किम् &c.—The poet here very skilfully keeps Vasu-
mati away. Up till now Sanumati has not disclosed the
birth of Sarvadamana or that arrangements are being made
by the gods for the re-union of Dushyanta and Sakuntala.
Vasumati's presence would have prevented the disclosure
altogether, and this purpose of introducing Sanumati would
have been defeated.

2. प्रत्यक्षीकरोतु—अष्टौ प्रति इति प्रति + अष्टि + टच् समासान्त = प्रत्यक्षम् ।
Now प्रत्यक्ष + चि + क्त + भोट् तु, no समास for Bhattoji 3213 "अति-
लयाय समानः" (See प्रत्यक्षीकृत्य, प्रत्यक्षीकरिष्यामि, &c Anie.)

राजा—इतः पत्रं दर्शय । (प्रतीक्षारो उपनयति) ।

KING—Here, show the letter. (*The warder takes it up to him*).

राजा (अनुवाच्य)—कथम् । समुद्रव्यवहारी सार्धवाही
धनमित्रो नाम नीव्यहने विपन्नः । अनपत्यश्च क्लिष्टतपस्वी ।
राजगामी तत्स्थार्थसञ्चयः इत्येतद्गमात्येन लिखितम् । कष्टं
खल्वनपत्यता । धेनुवति, बहुधनत्वाद्बहुपत्नीकेन तत्रभवता

मविष्यन् । -विचार्यता यदि काचिदापन्नसत्त्वा तस्य भाषासु
स्यात् ।

KING (*Having read*)--How so? A merchant named Dhanamitra trading by the sea died in ship-wreck and the poor fellow is childless, the wealth hoarded by him has to go to King. This is what is written by the Minister. Childlessness is misery indeed! Vetravati, having great wealth, his good self must be one with many wives. Let it be ascertained if among his wives any one be quick with child.

[illegible]

NOTES

1, चरदहडा—सम् + वि + क्च् भवि=वह्यः plenty बाह्यम् । It does not mean राशि a heap, for then the rule “निबानचिनि-हवीगेरममपभेष्टु चद्विह क” will require हज्, and व का! change to ० क ह्राण्ण्ड रुडाथ । The *Pratya* thus comments on निबन्ध—“इह कस्याह मवति कहनू काहनिचयः । बहुवचस विवक्षितम् न लघुसमाधानम् (heaping—गमोक्कम्) । चरानि रुडयः । This means संहिता चरानि ।

प्रतोहारी—देव, दाणिं एव साकेदअस्स सेट्ठिनोदुद्धिआ
गित्थुत्तपुसवणा जाआ से सुणीअदि [देव, इदानीमेव साकेत-
कस्य थेट्ठिनो दद्धिता निवृत्तपुसवणा जाआ अस्य अयने] ।

WARDER—It is reported that his wife, the daughter of a merchant of Ayodhya, has her Pamsavana ceremony just performed.

राजा—अनु गर्भः पित्रां रिक्थमर्हति । गच्छ एवमनात्वं ब्रूहि ।

KING—Surely, the foetus deserves (inherits) the paternal property. Go, say so to the master.

प्रतीहारौ—जं देवो आणवेदि [यत् देव आत्तापयति] ।
(प्रस्थिता) ।

WARDER—What She commands (Proceeds to go).

राजा—एहि तावन् ।

KING—Do come back

प्रतीहारौ—इधमिह [इयचस्मि] ।

WARDER—Here I am.

राजा—किमनेन सन्ततिरस्ति नास्तीति ।

येन येन विपुज्यन्ते प्रजाः स्निग्धेन बन्धुना ।

स स पापाद्वे ताता दुष्यन्त इति दुष्यताम् ॥ २२ ॥

KING—What is gained by considering if there is or is not progeny. With whomsoever loving kinsman the subjects are separated by death that one, save the sinful, is Daśhyana unto them—Let this be proclaimed.

प्रतीहारौ—“यस्य जाया” पदो “म.वेत्त” अक्षोभ्या यस्य निवास. तस्य [सर्वेभ्यः अर्थो भूमादिषु पश्यते । तस्य शैविको ब्रह्म] “देहिता” बलिजः “दृष्टिता” इदानीमेव निद्रितं मन्त्रं “यु सपत्नी यमोवापान् यत्नेये भावि कर्माणां सत्त्वः/रिद्धिरी बभूव तादृशो रति दूयते” ।

राजा—“अनु” अपधारणे । “गर्भः” गर्भमन्त्रं “पित्रा” रिक्थमर्हति “रिक्थ” धनम् [“रिक्थमर्हति धनं भवति”] “ब्रूहि” ।

रजनिः । अथरजनिं जिह्तिव बलकाम एहि तावत् इति प्रसिद्धता प्रतीकारो-
निरवर्त्यति ।

रजनिः । 'अनेति अस्ति इति' 'मल्लि नास्ति' इति 'अनेन' वा 'किम् +
विद्यमाने अर्थ' अविद्यमाने च क्त तुल्यम् । अत इति—अन्त्य—प्रज्ञा, दिन दिन,
क्षिप्तेन वक्ष्यता विपुल्यन्ते पापान् अने दुष्कृतकामा व स इति पुष्ट्याम् । व्याख्या—
'प्रज्ञा' ज्ञाता दिन दिन क्षिप्तेन खंडपुत्रेन वक्ष्यता' वाक्येन निवादिमन्त्रनेन
'विपुल्यन्ते विपुला मवति' 'पापान् पापनिवृत्तात् अने' विना, पापिन ध्वननं वर्जयित्वा
इत्यर्थे 'दुष्कृत' [अनामककृतेन "दुष्कृतो मे वक्ष्य" इति मङ्गलो श्रीरवधार्ता सूचिता]
'तासां प्रज्ञाना 'स स वक्ष्य' वक्ष्यव्याप्ते स्थित 'इति एतत् पुष्टता' विज्ञापितम् । यो
यो मृतः दुष्कृतकृत्य तस्य ध्याने आसीत् । तत् कृते वा स्थिति वा क्त तुल्यमिव । विपु-
ल पापो नियते एव ध्याने दुष्कृतो न ध्यायति ।

NOTES

1. (a) साकेतकथ—The Prakrit साकेतकथ should not be rendered as साकेतकथ as has been done by Raghava. साकेतकथ यद्यपि is an awkward phrase the यद्यपि in such cases being unusual. साकेते जात 0' साकेते भव, 0' साकेते वसति इति साकेत+वृत्=साकेतकथ of Saketa. लघु । Qualities योऽहिनः । (b) वेष्टिन—अतिशयेन प्रशंसानि इति प्रशंस+वृत्=वेष्टानि—वेष्टवन्नि इत्यर्थे तानि यस्य सन्ति इति योऽह+इति नलवे=वेष्टा merchant.

2. (a) दिन विपुल्यन्ते—This is from वृत्ति to join कथादि । विपुल्य is to d 9-join. यः कथा विपुल्यन्ति दावस दिन प्रज्ञा विपुल्यन्ते in the कर्मे-
वाच्य । (b). पापान्—पापान् अस्ति अर्थ इति पाप+अच् मतव=पापः wicked.
अने योमे इमी । (c) दुष्कृत्याम्—अविद् विपुल्यन्ते पुरादि+खेट् ताम् कर्मणि ।
विपुल्यन् is 'declaration of facts' 'अस्ति' इति अच्—Madhava.
The मङ्गलिकीय root has a different sense

प्रतीकारो—एवं ग्राम - घोसद्वयं [एवं नाम घोपयि-
उच्यम्] । (निष्कम्प्य पुनः प्रविश्य) काष्ठे पशुं विप्र अहि-

णन्दिदं देवस्स सासण [काले प्रवृष्टमिव अभिनन्दितं, देवस्स शासनम्]

WARDER.—It shall be so proclaimed (*Going out and coming back*) Sire's command is welcomed like a timely shower

राज्ञा (दीर्घमुष्णञ्च निःश्वस्व) — एवं भो सन्ततिच्छेद-
निरवलम्बना मूलपुरुषावसाने सम्पदं परमुपतिष्ठन्ते । ममाप्यन्ते
पुरुवशश्रिय एष वृत्तान्तः ।

KING (*sighing deep and warm*)—Thus O, do riches at the death of the original owner, being supportless by the lapse of progeny, pass to a stranger. After my demise too such will be the fate of the fortune of Puru's race

प्रतीक्षारीति । 'काले' यथाकाले यत् 'प्रवृष्टं' सुवृष्टि [भावे क्त] तत् 'इव देवस्य शासनमभिनन्दितं वृत्तितम् ।

राज्ञिति । 'भोः' इति असत्यामन्वर्थं प्रतीक्षारीत्यधीत्यर्थः । 'सन्तत्या' छेदेन अनाद्येन निरवलम्बना निराश्रया 'सम्पदः' विभवा 'मूलपुरुषस्य' अर्जुनितुल्यधरस्य 'अवसाने' अन्ते, अभावे, नास्ति इत्यर्थे 'एवम्' अनेन विधिना 'परम्' अन्धं जनम् 'उप-
तिष्ठन्ति' सगच्छन्ति [उद्यतिशब्दे आत्मनेपदम्] उपतिष्ठन्ति इति प्राङ्गं आश्रयन्ति इत्यर्थः] । 'ममापि अन्ते' अवसाने, अन्ते नास्ति इत्यर्थः पुनश्चाश्रयः पौरवशश्रियाः 'एष वृत्तान्तः' अप्रकारः, पराश्रयवत् भविता इति वाच्यः । ['—निरवलम्बना (त-
था) — उपतिष्ठन्ति (दा-, वि-, न-) । 'इव' इत्यन्तः इत्यन्तः (तः, या-) —
— 'श्रीकालावबोधवशात् मूर्खेभ्यः' (दा-, मि-, न-)]

NOTES

1. (a) सन्तत्यम्—It is difficult to see how सन्तत्यम् has to be acted (b) सन्ततिच्छेद &c—The reading निरवलम्बना कुत्रानाम् makes कुत्र as निरवलम्बना । But if there is सन्ततिच्छेद where is the कुत्र? When कुत्र itself does exist, the question whether निरवलम्बना or

सावज्जन does not arise On the other hand निरवज्जनं quodlibet
मप्यद, is perfectly intelligible There being no सञ्जति the wealth
amassed has no one to go to—becomes निरवज्जनः (c) सप-
निहने—‘उपाद्देवयूत्रामइतिकरमैवोकरवपसिषु’ इति सङ्घटितकारणे चात्मनेपदम् ।
(d) Remark—The reading गोरकान् &c. gives no good sense.

प्रवीक्षरी—परिहृत् अमङ्गलं [प्रनिहृतममङ्गलम्] ।

WARDE १—Let the evil be averted !

राजा—निहतामुपस्थितभ्रयोऽवमानिनम् ।

KING—Fie on me that disregarded the luck, that came
to hand

सानुपनी—अमंसजं सहो एव हि प्र ए परित्य णिन्दिरो
येन अप्पा [अससय सख्योदेव हृदये कृत्वा निन्दितः अनेन
आत्मा] ।

SANUMATI—Undoubtedly his self is blamed by him
having that very friend of mine in his mind.

राजा—

‘संरोपिनेऽप्यात्मनि’ घर्मपत्री त्यक्ता मया नाम कुलप्रतिष्ठा ।
कल्पिष्यमाणा महने कलत्राय वसुन्धरा काल इवोत्तरीजा ॥ २३ ॥

KING—Though my own self was caused to germinate in
her, the wife entitled to join me at sacrifices, the support of
my family was foolishly abandoned by me like a tract of
land with seed sown in time and about to become fit for a
great harvest.

प्रवीक्षरीति । ‘अमङ्गलं’ मरुद्वलरूपं योरवज्जिनः परावज्जय ‘वतिहृतं’ निराकृतं
भवतु ।

राजैति । ‘उपस्थितं’ स्मृतवान् यत् ‘नेव’ मङ्गलं साधनदाररूपम् तत् ‘अवमानिते
यद्यदाविषम् [सपुत्रारिषि विनि.] ‘मां विहृ’ ।

राजंति । अन्वयः—काले सप्तवीजा मरुते पञ्चाय कल्पियमाणा वसुधा ॥
 कुत्तरतिष्ठा धनं पत्नी चात्मनि करोषितेऽपि श्रद्धा नाम । श्यामा—‘काले’ ११-
 समये ‘तप्तम्’ चादित ‘वेज’ यस्यां तादृशो [पत्रपत्रेऽपि योज्यम्] अत्र एव ‘मरुते’
 प्रमूलाय ‘पञ्चाय’ श्रद्धाय [पञ्चोत्तरे पुनरुत्थाय] ‘कल्पियमाणा’ प्रमदियन्ती [हृदि-
 योमे वस्यमाने चतुर्वी] ‘वसुधया रवधायो चारिवो’ इव कुत्तर’ दुष्टवत्सव इतिहा
 चालम्बनमदना [वसुधयायामपि योज्यमेतत् । “हे प्रतिहे कुत्तर मे । कस्तुररणा
 चोर्वी लला च पुरधारिवम् ॥” इति प्रागुक्त] ‘वसोर्वा’ प्रजापदीयना इति दास्य
 ‘पत्नी’ (मातरादिवादि) यज्ञपत्नी ‘चात्मने’ स्वहरे करोषितेऽपि’ मन्त्रिरववा २६-
 इति [चात्मना च पुत्रनामादि] इत्यात्मनः पुनर्वचुने] यथा श्रद्धा नाम’ कुत्तरि-
 मेतन्त्रे [नाम कुत्तरायाम् । “नाम प्राकाशमन्त्राद्यन्वयोपबन्धनकृतम्” इत्यमरः]

NOTES

1. प्रतिहतम् &c.—See Act V प्रतिहत मरुतु is the construction.

2 (a) सराविने—सम् + कृ + विष् + क्त कर्मणि । (b) नाम—Im-
 plies censure महा चर्पणो श्रद्धा । This is reprehensible, from
 consideration of afterlife (परलोके) । Again मरु कुत्तरतिष्ठा मरु,
 चात्मनि करोषितेऽपि श्रद्धा is censurable from worldly (इदलोके) con-
 siderations directly, and indirectly from consideration of
 परलोके so far as it affects the Puris by दिष्टदोष । (c) The root
 कृष is भूवादि चात्मनेपदो ; but in कृष्ट्, the forms are कृष्ट्वि—कल्पिते
 &c as in the case of कृते ante.

सानुमतो—अपरिच्छिन्ना दाणिं दे संदो भविस्त्वदि
 [अपरिच्छिन्ना इदानीं ते सन्ततिर्भविष्यति ।] ।

SANUMATI—Your progeny will now continue uninterrupted.

चतुरिका (जनान्विकम्)—अथ इमिणा सत्यवाहवुत्तनेन
 दिउण्वेओ भट्ट । एं अम्मासिदुं मेहप्पिच्छिन्दो अज्जं
 माद्व्व गेण्हिअ आअच्छेहि । [अये अनेन सार्धवाहवुत्तानेन

द्विगुणोद्देगो भर्ता । एनमादवासयितुं मेघप्रतिच्छन्दान् आय्यं
माधव्यं गृहीत्वा आगच्छ]

CHATURKA—(Ande)—th? By this story of the mer-
chant, Sire has double the anxiety now Go and come back
fetching robe Madhavya from Meghaprauchhanda palace to
console him

प्रतीक्षारो—सुष्टु भणसि [सुष्टु भणसि] (निष्वात्ना) ।

WARDER—Thou gavest well (Exit)

काकुमलेति । 'इह'नेम्' चयना, इह'नेम्'ने इह'ने 'ने' मन्दि
कुनप्रवह 'चय'रिच्छिदा' विच्छेदरहित मन्दिनि' ।

चयुरिच्छिदं, 'माधवा'दस्य [माधवा'प्यास] चयि'पदे'न'मन्दि' 'हल'नेम्'
माधवा' 'इह'नेम्' मन्दि'न' इह'नेम्' 'पीडा' मन्दि'न' मन्दि'न' 'मन्दि'न'
मन्दि'न' 'माधवा'दस्य' 'माधवा'दस्य' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'माधवा'दस्य'
'माधवा'दस्य' [माधवा'दस्य' 'माधवा'दस्य' 'मेघप्रतिच्छन्दान्'] 'माधवा'दस्य'
मन्दि'न' 'माधवा'दस्य' 'माधवा'दस्य' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'माधवा'दस्य'
मन्दि'न' 'माधवा'दस्य' 'माधवा'दस्य' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'मेघप्रतिच्छन्दान्' 'माधवा'दस्य'

NOTES

1. चयुरिच्छिदं—चयुरिच्छिदं is इह'नेम्'ने । c f. "चयुरिच्छिदंमन्दिनि'
मन्दि'न' च यिच्छिदा—Kumara Hence चयुरिच्छिदं is endless

2. चयुरिच्छिदं—Here the कर्तृ of चयुरिच्छिदा is attributed
to प्रतीक्षारो । चयुरिच्छिदं is only instrument. Otherwise चयुरिच्छिदा
and चयुरिच्छिदा will have different कर्ता and the तुमुन will be
barred

राजा—अहो दुःखन्तस्य संशयमरुद्धा पिण्डमाजः । कुतः,

अस्मान् परं वत् यथाश्रुतिसन्भृतानि

को नः कुले निवपनानि करिष्यतीति ।

नूनं प्रभूतिविक्रयेन मया प्रसिद्धं

घोषाश्रु शेषमुद्धकं पितरः पिबन्ति । २४ ।

(मोक्षमुपागतः) ।

KING—Alas ! The participants of the rice-cake, offered by Dushyanata have reached a dubious situation. For, surely o the water offered by me, destitute of progeny the forefathers drink what is left after washing their tears brought forth by the thought—‘Alas, who in our race, after this person, will do the libations prepared according to the Sra is’ (Goes into a swoon)

चतुरिका (ससम्भ्रमम् अरुणम्) —समस्तसदु समस्तसदु भद्रा [समास्वसितु समास्वसितु भर्ता] ।

CHATURIKA —(Has sy holding)—Take comfort, let Sre take comfort

राजनि । ‘अहो’ छिदे । ‘दुःखमस्य’ [नामयद्व्यात् प्रख्यातिधीतम् । तत्र प्रख्यातस्य ममाप्येव ज्ञानम् इति सङ्गं छिदेकारणम् ।] ‘विष्ट भजने ये ते, वितर इत्यर्थः ‘सद्यः’ सङ्घटम् ‘अरुणम्’ आपमनाः । मूल-सङ्घटसुतुपश्रमि वितर । कुता’ इत्याह । अथपि,—मूल वत अद्यात् पश्ये नः कुले यथासुतमन्वृत्तानि निवपनानि वाः करिष्यति इति वितरः प्रसुतिवञ्चनेन मया प्रसिक्तमुदकं धीरासुतेष्वपि विवर्त्तितम् । व्याख्या— ‘मूल निश्चित ‘वत छिदे [अथश्रमम्] ‘अद्यात्’ दुःखभात् ‘पश्ये’ पद्यात् अथे दुःखक’ इत्यर्थः ‘नः’ कुले पुदवसे यथासुति’ छिदेत्प्रविधानेन ‘सन्वृत्तानि’ सम्यक् चित्तानि ‘निवपनानि , विवर्त्तनानि विमोदककर्माणि ‘कः करिष्यति न कीदृषि । ‘इति’ एव सविज्ञा वितरः दुर्गे धीरवा, ‘प्रसूत्या’ सन्वृत्त्या ‘विकल्पित रक्षितेन, नि सन्वृत्तेन ‘मया प्रसिक्त’ दत्तम् ‘सङ्घट’ जल ‘धोतानि अश्रूनि’ येन तथ्यात् ‘मेषम् अवशिष्टं यथा तथा ‘पिबन्ति’ । वितरो हि प्रथम सङ्घटेन जलेन अश्रुपूर्वे नयन प्रकाशवति पद्यात् अवशिष्टं जलं विवर्त्तितम् । तेन मये संशयं मतालो इति । [“सन्वृत्तानि” (रा वि- म)— “सदितानि” (त- , व्या-) ॥ “करिष्यति” (त- , व्या-)—“निवपयति” (रा , वि , म) ॥ ‘अश्रुमेषम्’ (रा- , वि- , म)—‘अश्रुसिद्धम्’ (त , व्या-)] ॥ ‘मोह’ विवर्त्ततो मूर्च्छां ‘उपगतः प्राप्तः’

अतुरिक्षति । ‘सन्वृत्तमिव त्वरया ‘सङ्घट अरुणम्’ आरविद्या राजानमिति शेषः ।

["भवन्मत्स्यः" (वि)—"भवन्मत्स्यः" (रा, म-)—वह्नीयाद्भवेत् न मठन्ति] ।
 'मत्स्यं समाश्रितुं' अश्वत्थो मत्स्यः ।

NOTES

I. (a) यथाशक्ति—अने अनतिक्रमः यथाशक्ति in accordance with the Vedas, यथाशक्ती— तत् यथा तथा सम्भूतानि सङ्क्षेपेति समास । (b) निवदनानि—नि+वद means to offer, especially to the Pitar नि+वद+लुट् भावे=निवदनानि offerings पित्रदानानि । (c) प्रभूति &c—प्र+भू+क्तिन् कर्मणि=प्रभूति progeny अपत्यम् । विवता कया भूताः अस्म इति विवक्त one whose parts are gone, चीच deficient, बहु—। प्रभूत्या विवक्त । इतम्—। तेन । (d) धोनायु &c—धाव युद्धी+ऊ कर्मणि=धोनायु wiped face. we have replaced by ऊ by the rule "ऊ, युद्ध-नुनादिषु च" । This gives धाऊ+त । Now धाऊ becomes धी by the rule "एयञ्चयुट्" । शिष्ये इति शिष्य+अङ् कर्मणि=शेषम् remainder चीतानि अयुषि येन तत् धोनायु । तस्मात् शेषम् the remainder after what is used in wiping tears with Raghuva as धोनायु, च तत् शेषेति कर्तव्यम्—। Qualifies शिष्येति or इदम् । *The idea is—They do not get the benefit of *all the water* I offer them—a part being used up in washing their faces with Hence their thirst is unappeased & f, "न प्रकामसुत आहो स्वधासद्वृत्तवरा" —Raghava (c) Reading—(i) निवदति is the D-vanagati reading. But निवदन being आह &c—निवदनानि करिष्यति like आह करिष्यति sounds more natural. (ii) चीतायुषेकम् does not necessarily imply that they do not get enough for drink or that the water is polluted शेष puts forth prominently the fact—which is what Dushyanta deplures—that a part of the water serves another purpose, hence the supply is *insufficiently*.

सानुमती—इद्वी, इद्वी सदि क्लु दीवे व्यवधानदोषेण एसो
 अन्यमारदोसं अणुहोदि । अहं दाहि एव निवृत्तं करोमि ।
 [हा विह, हा विह, सति क्लु दीवे व्यवधानदोषेण एषः
 अन्यमारदोषम् अनुभवति । अहमिदानीमेव निवृत्तं करोमि] ।

अहवा सुदं मए सउन्दलं समस्सासअन्तीए महेन्द्रजणीएण
 मुहादो जणणभाओस्सूआ देवा एव्व तह अणुचिदस्सिन्दि जह
 अइरेण धम्मपदिणिं भट्टा अहिणन्दिस्सदित्ति । ता जूतं एदं
 कालं पडिपालिदुं । जाव इमिणा वुत्तन्तेण पिअसहो समा-
 स्ससेमि (अथवा श्रुतं मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या महेन्द्र-
 जनन्या) मुखात्—यज्ञभागोत्सुका देवाएव तथा अनुष्ठास्यन्ति
 यथा अचिरेण धर्मपत्नीं भर्ता अभिनन्दिष्यन्ति इति । तन् युक्तम्
 एतं कालं प्रतिपादयितुम् । यावद्दनेन वृत्तान्तेन प्रियसखी
 समाश्वासयामि । (उद्भ्रान्तकेन निष्क्रान्ता) । ४८

SANUMATI—O Fie O Fie the lamp being there, to be
 sure he suffers the evil of the gloom through obstruction I
 will even now make him happy. Or I have heard from the
 mouth of the mother of Mahendra who was comforting
 Sakuntala that the gods themselves anxious for their share
 at sacrifices, will so arrange that the husband will without
 delay welcome his wife that is entitled to join him at hol-
 rites. So it is proper to bide that time. Meanwhile
 I will console my dear friend with this news (Exit dancing a
 Uddhrantaka)

वागुमतीति । 'दीपे सति खलु सर्वेव 'व्यवधानं' कृत्वा अलक्षितं, तद्वि-
 'दीरेण एव अशक्नोत्यपि दीपम् अनुभवति । 'आर्त्तं कुलदीपः सर्वदमनः', अथ
 दूरस्थसमपश्यन् निराशाश्चकारे मय्यन् लोदति । 'हासिक' एतत् । 'इदानीं
 'अहम्' एतं निरुतं' सुखितं' प्रवृत्तिप्रदानेन इति शेषः 'करोमि । 'अथवा' अयुक्तमित्यत्र
 'यज्ञभागे उत्सुका' उत्सुकाः दुर्जयेन दानवस्येन दत्तयज्ञम'वा पुनस्तस्मात्तं वा
 'देवा एव तथा अनुष्ठास्यन्ति' विधास्यन्ति 'यथा' 'अचिरेण' सत्वरं 'भर्ता' स्वामी धर्मपा-
 'शकुन्तलाम्' 'अभिनन्दिष्यति' इति मया शकुन्तलां समाश्वासयन्त्या 'महेन्द्रजनन्या' 'अदि-
 'मुष्ठात्' अतम् । तन्' तस्मात् 'एतं कालं' यावत्ता कालेन देवा एव निरुतं' कुर्वन्ति

८ कालमित्यर्थं 'प्रतिपालयितुं' प्रतीचिनु 'युजन्' यत्र कर्मणि देवा निद्रुक्ता तत्र
 पशुत्रो मे व्यापारः । 'यावत्' अवधौ । ततश्चालम् 'कनैव हत्तार्त्त' न' राज्ञो वार्ष्णेयाः ।
 अथवा 'यावत्' अवधारणे । 'प्रियवर्चसो' समाधानायामि यावत्' इत्यन्वयः [युक्त-
 नेतम्' (म-)—“न युक्तम्” (रा, वि, त, व्या-)] ॥ [कालं प्रतिपालयितुम्
 (रा, वि, म-)—“मी अत्र विलम्बितम्” (त व्या ।)] ॥ छद्मान्तेन तदास्थेन
 दुष्यन्तेन 'निद्रुक्ता' ।

NOTES

1. (a) सति &c —Here होय is सर्वद्वयम् । व्यपधान means a
 screen and also *dis once* 'अवधार' = the उपमान of the *depair* of
 the king Hence the अवधार is समानोक्तिः । (d) अथवा—Implies
 चाक्षेपः । She makes up her mind to reveal everything to Dush-
 yanta (निद्रुत करोमि) and then checks herself

2 (a) यज्ञमात्र &c—यज्ञश्च यज्ञदत्तो वा मात्रः यज्ञमात्रः, याज्ञपात्रि-
 यादि । Or यज्ञीमात्र नक्षत्रपतिर्हि यज्ञमात्रः । यज्ञमात्रे or यज्ञमात्रेण यज्ञमुक्ताः ।
 यज्ञपतेरिति यज्ञमात्रः । This is suggested in the Tika Prof Gajendra-
 gadkar thinks this improbable because the Durjaya, were in
 heaven But there was nothing to bar their way from heaven
 to earth. The demons Tadaka is supposed by Kalidasa to
 have done this and seized the God's share's Compare—

“यज्ञमि यज्ञं त इत्य दितेऽप्यप्यरेषु यः ।

आतपेदोसुखान्द्राघो निवृत्तमाप्तिवर्ति न ॥”

In *Kumara* Prof G's own theory is that—The king had
 probably forbidden the performance of sacrifices like the
 celebration of the spring festival But as prohibition is a
 greater evil than obstruction, this makes Dushyanta a greater
 enemy to the gods than even the Rakshasas who only obstruct.
 The text it-self, however, furnishes evidence that there was
 no such prohibition Thus (a) The performance of पुष्यवन is
 spoken of in “इदानीमेव...निर्जंनपु अथवा” । पुष्यवन requires यज्ञ ।
 (d) Dushyanta himself meant to continue performing याज्ञ &c.

as is implied by "अद्यापि ननु यथाशुनिसम्भूतानि" & b. अद्यापि is a significant epithet in this connection (b) अचिरेण—अपरेण इतीहा । (c) धर्मपवीम्—धर्मोर्वा पवी धर्मपवी । शाकपायंवादि । or धर्मस्य पवी, तदार्थे अथवासादिभूत इत्यन्— । (1) उदयान्तकेन—उद + अन् + क्त भावे + कन् भावे = उदय कर्तव्यम् literally *going up in the air*. Technically it is a kind of dance in which first the right foot is lifted, the left is then bent and the body turned rapidly in a direction opposite to the hands of a watch. But Raghava takes it in its literal sense

नैपथ्ये—अव्वम्हण अव्वम्हणं [अव्वहाण्यम् अव्वहाण्यम्] ।

IN THE DRESSING ROOM—This must not be done to a Brahmana ! Must not be done to a Brahmana ! (Or, murder, Murder.

राजा—(प्रत्यागतः फणं दत्त्वा)—अये माधवस्येवार्त्तस्वरः ।
फः फोऽत्र भोः ।

KING—(Recovering and listening)—He ! The note of distress is like that of Manthavya Who is here. Ho ! Who is here.

(प्रविश्य) प्रतीहारी (ससम्भ्रमम्)—परित्ताअदु देवो
संसन्नगदं वज्रस्मं [परित्रायतां देवः संशयगतं वयस्यम्]

[Entering] WARDER (With alarm)—Let Sire save his friend who is in danger.

नैपथ्ये इति । 'ब्रह्मवि' ब्राह्मणे वेदे वा हितं वापु वा 'ब्रह्मण्य' [यन् ब्रह्मणः] न ब्रह्मण्ये ब्राह्मणविषये वेदे वा यन् निहितं तन्, ब्रह्महत्या इत्यर्थः हिमा वा । यदा आततः यिनं प्रति उच्च तन्ना ब्रह्महत्या क्रियते तदा, विरस पापाद्व्याप्तं इति अर्थः । यदा तु रचितारमुद्दिष्टं कथ्यते तदा 'ब्रह्महत्या कथ्यते, निवार्यतां भो,' इत्यर्थः । हावपि सम्भवतः ।

राजेति । 'प्रत्यागतः' लब्धसंज्ञः । एव 'आर्त्तस्य' भोतस्य स्वरः' वादः 'माधवस्य ब्रह्म प्रतिभाति ।

प्रतीहारीति । 'सम्भ्रमिण' स्वरया 'उह' । 'संभव' उहट' 'गत' 'मात' 'वयस्य' देवः परित्रायतां रघुः ।

राजा—^{गुरु}वेनात्तगन्तो माणवहः ।

KING—By whom is the poor fellow humbled ?

प्रतीहारी—अट्टरुत्वेण केण वि सत्तेण अदिक्कमिअ मेघ-
प्पडिच्छन्दस्स पासदस्स अगमूमिआरोविदो [अट्टरुत्वेण
वेनापि सत्त्वेन अतिक्रम्य मेघवत्तिच्छन्दस्य प्रासादस्य अप्रभू-
मिम् आरोपित ।

WARDER—By some invisible being, after having been
over powered, he is placed on the top floor (roof) of the
Meghpranchhanda palace

राजा (सहस्रोत्थाय)—मा तावन् । ममापि सत्त्वैरभि-
भूयन्ते गृहाः । अथवा—

अहन्यह्न्यात्मन एव तावन् ज्ञानुं प्रमादस्त्रलिनं न शक्यम् ।

प्रजापु क केन पथा प्रयातीत्यशयेनो वेदितुमस्ति शक्तिः ॥ २५ ॥ क

KING (Suddenly rising)—Indeed not [Or—This must
not be] Are my palaces too infested by evil beings ? Or—
Even my own lapses every day through carelessness are not
possible to be known is there the power exhaustive'y to per-
ceive who among subjects proceeds by which route ?

राज्ञेति । मनो कुतश्चित्तमयं 'मावयक' माधय [कुतश्चित्तमयं अथ कथञ्च ।
अतुह्यपाया कम्] 'केन जनेन, केन विधिना वा 'वातो यद्दीप्तो गन्धो गतो यत्त
तादृशो जात ['अथो गन्धक आलोदे निवे मय्यमगन्धो इति विद्] ।

प्रतीहारी । 'अट्टरु' रूपम् आकृतिर्हस्य तद्वाविज्ञेन 'वेनापि सत्त्वेन जीवेन 'अति-
क्रम्य अभिमूय 'मेघवत्तिच्छन्दस्य प्रासादस्य 'अथे विद्यरे वा 'भूमिं याम् 'आरोपितः
आपिती माणवहः ।

राज्ञेति । 'मा तावन् एव हृदि । 'ममापि विवृतप्रतापस्य दुष्यन्तस्य 'यद्वा,
सत्त्वे देवदोनिप्रवृत्तिभिर्धोवैः 'अभिभूयन्ते अतिक्रम्यन्ते ? नैव अभिभूयन्ते इति

काकुः । तदन्वयेय वचो मा तावत् ब्रूहि । यदा—मा तावत् विपद्यतां माधव्यः ।
 समापि यथा अभिभूयन्ते इत्याद्यर्थम् । 'अथवा प्रजान्ते तदपि कथमेतत् । अथवा—
 अहनि अहनि आत्मन एव प्रमादमस्त्रुनित तावत् ज्ञातुं न शक्यम् प्रजासु कः केन पथा
 प्रयाति अशेषतो वेदितुं शक्तिरस्ति ? व्याख्या—'अहनि अहनि प्रतिदिनम् 'आत्मनः,
 एव स्वमादि प्रसादेन अनवधानतया यत् 'मस्त्रुनित धर्मप्रवृत्तिं तत् तावत् साकलीन
 ["यावत् तावत् साकली" इत्यमरः, ज्ञातुं न शक्यम् । अन्यथा कथं नैव प्रजासु
 कर्मपक्षोपरिस्थान । यदि सुनिहिततमं आत्मनः कर्म भवेत्, तदा अतोपरासु 'प्रजासु
 जीवेषु नर्था' 'की जनः केन पथा सत्पथेन असत्पथेन वा प्रयाति जरति इति
 अशेषतः साकलीन 'वेदितुं' ज्ञातुं 'शक्तिः नैव अस्ति किं नास्त्येव इति काकुः ।
 आत्मनः स्वभेदेऽपि यस्य सत्यं ज्ञानं न स्यात् स नर्कं भूयात् प्रजासु नैव पापं कोऽपि
 नास्ति, स्थितोऽपि स मदीयेषु गृहेषु पापं नाचरेत् ।

NOTES

1. माधवक—मनोरमस्य कुतस्मितम् इति मनु + चप् = माधव. One de-
 formed, न becomes च by the कारिका—“अथवा कुतस्मिते मूढे मनीषी-
 र्वात्मिकः व्युत्, । नह,रस्य च मूर्धन्यस्तेन विध्यति माधवः ॥” अतुल्यमिती माधवः इति
 माधव + कल्—माधवकः । The Vidushaka was deformed and the
 pity is caused by his sad plight.

2 (a) प्रमाद &c—छान् + ऋ भावे—छानितम् slip. Here he hints
 at his own प्रमाद in discarding शकुन्तला । (b) अशेषतः—अविद्यमान शेषः
 अस्मात् इति अशेष without anything left बहु—, अशेषेव इति अशेष +
 इतीया + तसि स्वावे । आद्यादि । इतीया करणे । 'किंवाविशेषवाणी क्वमभावना
 प्रतिकरणात्' । Qual वेदितुम् । • (c) Remark—The report is
 disbelieved, 'Evil spirits dare not enter my palace, some-
 thing else must have happened to poor Madhavya' [Or—
 Madhavya must be saved Strange ! My house too is infested
 by evil spirits.] The next moment he corrects himself "I
 cannot detect the failings of even my own self, how can I

hope to control my subject. * He counts the spirits also among his *gan*. The whole of this is substantially adopted by Prof Gajendragodkar with the remark, "Ray does not understand the proper meaning of the stanza" ॥

नेपथे—भो वञ्चस्व, अविहा अविहा [भो वयस्य, अविहा अविहा] ।

IN THE DRESSING ROOM—Ah ! Friend, Alas ! Alas !

राजा (गतिभेदेन परिक्रामन्)—सखे, न भैतव्यं, न भैतव्यम् ।

KING (*Stepping in a different gait*)—Nothing to fear, friend, nothing to fear

नेपथे (पुनस्तदेव पठित्वा)—कहं ए भाइस्त्वं । एत मं को वि पञ्चवण्डसिरोहरं उक्तुं विभ्र निरणमङ्गं करोति [कथं न विभेमि । एष मा कोऽपि प्रत्यवनतशिरोधरम् इक्षुमिव त्रिमङ्गं करोति] ।

IN THE DRESSING ROOM (*Repeating the same*)—How can I not fear Here, someone with my neck bent backwards, is making me bent in three places like a sugar-cane

राजा (सदृष्टिक्षेपम्)—धनुर्वनुः ।

KING (*Castling his eyes round*)—My bow ! My bow !

(प्रक्षिप्य शङ्खहस्ता) यवनी—जञ्चदु जञ्चदु मट्टा, एवं हत्यावावसहिर्दं मरासणं [जयतु जयतु भर्ता । एतत् हस्ता-वापसहिर्दं मरासणम्] । (राजा सशरं धनुरादत्ते) ।

(*Entering bow in hand*) YAVANI—Be victorious, let Site be victorious Here is the bow with the hand-guard (The king takes the bow with arrow).

नेपथ्ये इति । 'अविद्या इत्यव्ययं खेदे ।

राजिति । 'अनेभ्यः' पार्थक्यं तेन, भिन्नया मया क्रोधीकृतमया इति भावः ।

नेपथ्ये इति । 'वर्द्धेव' अविद्या आवर्द्धा इत्येव । 'कीदृशि' अज्ञानस्यैव, 'ए' जन 'मा' अव्यवहतां पृथगो वक्ता 'मिरीधरा' योवा यस्य तत्राविष्टम् चतएव 'इष्टमि' विष् स्यामेव 'भङ्गो' वक्तृता यस्य तदाविधं करोति । अष्टोत्थुन १६८० कुत्र ईति इमङ्कोरश्च प्रतीतस्तम् । 'अधुना पुनः कीदृशेव मां योवायां प्रत्युजं' विधाय विमर्शं करोति ।

यस्मिन् इति । अष्टम्य सद्धिप्रतिपत्त्यस्य विचारः आह— 'अस्ते' यस्या तादृशी । 'इष्टम्' आशयति रक्षति ज्ञायाताम् इति इक्षावाप' याम् इत्ये परिपूरकविशेषः [अने हादेवाहानुनी अपिरव रक्षवाये,] । यदा— इष्टम् 'अवाप्नोति' क्षमने रक्षणेन इति 'इक्षावाप' [कर्मणश्च] । तेन 'सहितं यथावतम्' ।

NOES

1. प्रत्ययनम् &c.—प्रति उदभ्रष्ट, i. e. the wrong way—backwards धरतीति धृ + चच् कर्मणि स्त्रियाम्—धरा holder धरती धरा मिरीधरा neck प्रत्ययनता मिरीधरा यस्य whose neck is pushed back so as to get a good bite at the throat (c. f. अस्मिन्मङ्गलश्लोकादितो below), &c.

2. (a) इक्षावाप &c.—इक्ष् + वा + यत् + चच् कर्मणि=इक्षावाप । Also see Tika सम् + धा + क् कर्मणि=सहित or सहित, the m. of सम् disappearing optionally by the Karika "सन्तो वा सतहितयोः" । (b) यथावतम्—यथा यस्यने विषये एतेन इति यत् + चच् + लुट् करोते ।

नेपथ्ये—

एष त्वामभिनवकण्ठशोणितार्थी

शाईलं पशुमिव हन्मि चेष्टमानम् ।

आर्त्तानां भयमपनेतुमात्तन्वा

• दुपान्तस्तत्र शरणं भवत्वित्दानीम् ॥ २६ ॥

IN THE DANCING ROOM—Here, thirsting after fresh

• Adopted by Prof. Gajendragadkar.

blood, I slay thee struggling, as a tiger slays a beast. Let Dushyanta, who takes up his bow to remove the fright of the distressed, be thy protector now

राजा (सरोपम्)—कथं मामेवोद्दिशति । तिष्ठ कुण्ठापाशन
त्वमिदानीं न भविष्यसि । (शाङ्गेमारोप्य)—वेद्यति, सोपान-
मार्गमादेशय ।

KING (With fury)—How so ! Hints at me ! Slay eater-
of the dead (carrion-eater), thou shalt not be now (Stringing
the bow) Vepravati, show me the way to the stair—case

मैत्रयी इति । अन्वयः—अमिनश्चक्रेद्योचितार्थो (चक्र) गार्हृणः पशुनि
दृष्ट्वा त्वाम् एव हन्ति । आत्मानं मय्यनयेतुम् आत्तयन्वा दुष्यन् इदानीं त्व
मरण भवतु । अन्वयः—‘अमिनश्चक्रेद्योचितार्थो’ गन्तव्यं यत् ‘चक्रेद्योचितं’ गन्तव्यं
प्रशङ्क्य चान्त धारोप्य रक्तमिति यावत् । तत् ‘चक्रेद्योचितं’ काष्ठमिति दृष्ट्वाद्योऽहं
‘गार्हृणो’ व्याधुं ‘पशुनिश्चक्रेद्योचितं’ मृदावातात्पुच्छं यतमानं त्वाम् एव हन्ति
हन्ति एवावुता । आत्मानं वीक्षित्वा ‘मय्यनयेतुम्’ दूरीकर्तुम् आत्तयन्वा धृतमरात्मनः
[“धनुश्च” इति अगस्त्यभाष्यम्] आपन्नमयस्यैव द्योचिता अत्रापि आनन्दं ते
मायाय धृत्याय ‘दुष्यन् इदानीम्’ अस्मिन् अस्माकमवस्थायै ‘तव मरणं,
इति ‘मय्य’ एव तत्त्वमिति । आत्मा दुष्यन्, प्रभुं प्राकृत्य, मत्पुत्रोपि नो
प्राप्त सः । पश्यतस्त्वत्वा इति इत्येव हीयन्म् ।

रक्षति । ‘कथम्’ आश्चर्ये । ‘उद्दिशति’ अमिनश्च मायते । जानन्नपमपरा-
ध्यति तद्वच्च एव । ‘कुण्ठापाशनम्’ ‘चक्राति’ मय्यति वक्तुं चतुर्दो [कर्त्तुं
युम्] । ‘इदानीं न भविष्यसि’ मरिष्यति इत्यर्थः । शाङ्गे धनुं ‘धारोप्य’
अधिष्यं कृत्वा ।

1. (a) एव—Implies here immediate execution. एव हन्ति—I
forthwith kill you (b) मरणम्—Always neuter.

प्रतीहारी—इदो इदो देवो [इत इतो देवः] ।

(सर्वे सत्वरमुपसर्पन्ति) ।

WARDER—This way, Sire. (*All approach hastily*)

राजा (समन्ताद्विलोक्य)—शून्यं खल्विदम् ।

KING—(*Looking round*)—This is indeed vacant !

नेपथ्ये—अविहा, अविहा । अहं तुमं पेषत्वामि तुमं मे
ए पेश्वसि । बिडालगृहीतो मूपओ विअ णिरासो म्हि जीविदे
संबुत्तो [अविहा अविहा । अहं त्वां पश्यामि (? प्रेक्षे) त्वं मा
न पश्यसि (? प्रेक्षसे) । बिडालगृहीतो मूपक इव निराशोऽस्मि
जीविते संबुत्तः] ।

IN THE DRESSING ROOM—Alas ! Alas ! I see you,
you do not see me. Like a mouse, seized by a cat, I have
become hopeless of life

राजा—भोस्तिरस्करिणीगर्वित मदीयमस्त्रं त्वां द्रक्ष्यति ।
एष तमिषु सन्दधे—

यो हनिष्यति कथ्यं त्वां रक्ष्यं रक्षिष्यति द्विजम् ।

हंसो हि क्षीरमादत्ते सन्मित्रा वर्जयत्यपः ॥ २७ ॥

(अस्त्रं सन्धत्ते) ।

KING—Oh ! Thou proud in thy magic of invisibility, my
weapon will see thee. Here I aim the shaft that will kill
thee deserving death and protect the Brahmana, worthy of
protection. The swan indeed accepts milk and rejects the
water, mixed up with it. (*Fits the arrow*)

नेपथ्ये इति । 'बिडालगृहीतो' भूतो 'मूपक' इव जीविने' प्रायेण 'निराशो'
भवामि । तस्य कारणम् 'अहं त्वां पश्यामि त्वं मा न पश्यसि' इति । अपश्यन् कथं
वाचेत ।

रज्ज्विति । 'तिरस्करिणी' अदृश्यविविधता 'नविन' साहचर्य, मया चट्टयोऽपि
 त्वममाश्रयेष दृश्यते । तेन च इतिष्यते । तत् चट्टोऽङ्कमिति ते गर्वो भा मृत ।
 ["चम्रम्" (तः, मा, म) — 'चम्रम्' (रा, वि)] । अथ—यं वच्यं
 ता इतिष्यति रज्ज्व दित्र रचित्यति तन्निष्ठम् एव मन्दवि । हि इमं चोरम् आदत्ते
 तन्निष्ठा चर वरंति । व्याख्या—'य' इत्, 'वच्य' पापकरणात् वचार्थे ता इतिष्यति
 'रज्ज्व' रज्ज्वार्थे 'दित्र' व्राज्ये माधव्य रचित्यति तम् 'इत्' वाच्यम् 'एव मन्दवि' अथ-
 मयं चतुर्विधोऽयम् । नैतद्विषयम् । तथा 'हि इमं चोरं दुष्टम् आदत्ते शत्रूनि 'दित्र'
 चोरिष्य निष्ठा' अन्विष्टा चर' चर 'वरंति' मज्जति । 'इ' इव मे वाच्य, चोरनिष-
 तम्, चापहृष्टं व्राज्यम् । तत् स्वमेव वाच्य मे वाच्य, व्राज्यस्याप्य । ["रचि-
 त्यति" (तः, मा, म) — रचित्य च' (रा- वि, म)] ।

NOTES

1. चरिहा &c.—A cry of despair because Dushyanta cannot see him

2 (a) तिरस्करिणी &c.—For तिरस्करिणी see *Ante* तिरस्करिणी
 is more easily derived, thus —तिरस्+क+लृट्, चरये स्त्रिणाम् । तिर-
 स्करिणी requires चिनि and इहामाव । (b) एव मन्दवि—This is the
 counterpart of एव इति above

■ रचित्यति—The reading रचित्य च is not in accord with इति-
 त्यति which is the *future* It is better to have either both
present or both *future*.

(ततः प्रविशति मातलिर्विदूषकश्च) मातलिः—

कृताः शरव्य इतिग्रा तन्नामुताः शरवत्तं तेषु विरुध्यतामिदम् । १५✓

प्रसादसोम्यानि सत्रां सुदृज्जने पत्रन्ति चक्षुषि नूदाहगाः शरः ॥

(Then enter Matli and Vidushaka), MATALI—The Asuras
 are made your target by Han; at them let this bow be
 drawn. Of the goal, on friendly persons, all eyes mild with
 pleasure, and not grim arrows.

राजा (ससम्भ्रममस्त्रमुपसंहरन्)—अये मातलिः ? स्वागतं
महेन्द्रसारथे ।

KING (*Hush withdrawing the arrow*)—Ah ! Matahi !
Welcome O Mahendra's charioteer !

मातलिरिति । चन्द्र.—इतिहा चमुरासत् यस्मै कृताः तेषु १८ द्वाकच
विहृतताम् । अतो सुष्ठुचने प्रकादवीद्यानि चक्षुषि पतन्ति, दाहका' इति न । व्याख्या
—इतिहा इन्द्रेण चमुरा' दाहका' 'तव द्वाकच' लक्ष्यम् [इत्यमिति ह्येवैकते
नित्यम्] कृता' दानवास्तथा इत्यणम् इति इरेरभिवाच इत्यर्थः । अतः 'तेषु चमुरे'
'इह नश्य' 'हरामन' धनु 'विहृतता' अवाचमाहृतताम् इत्यर्थः । स्वस्मिन्द्रेण
प्राद्विती दानवान् जहि, मास्तु ते अयि शक्यात् । अत्र विषये तु 'अतो' द्वाकच
महाहृतो सुष्ठुचने माहमे वाच्यवचने 'प्रकादिव' प्रमद्व्या 'वीद्यानि' वीमनानि
'चक्षुषि पतन्ति दाहका' च राः शराः न' पतन्ति । सुष्ठुदक्ष न ते दक्षः ।

["मातलिविदूषकच" (तः का)—"विदूषकमुत्पद्य मातलि" (राः, दि,
मः)] ।

राजिति । 'वक्ष्य' लक्षणे 'चक्षुषि पतन्ति' तूदेतिरेरणम् । 'अये' विवे
'मातलि' एव । 'ते' महेन्द्रस्य देवराजस्य 'वारये' स्वयं वीमनादमनचक्षु तैः ।

NOTES

1. मातलिविदूषकच—The reading विदूषकमुत्पद्य मातलि leaves
विदूषक outside. But we find he too is on the stage (see below).
Hence we prefer the first reading.

2. इदम्—This i. e., अतो' वाच्यार्थः । Your bow is already
strong, and it is fitted with an arrow too. It remains now
to draw and shoot. Let the last two actions be on *actions* and
not on *me*.

विदूषकः—अहं जेण इट्टिपुमारं मारिदो सो इमिणा
साअदेण अहिबन्देअदि [अहं येन इट्टिपुमारं मारितः सः
अनेन स्वागतेन अभिनन्द्यते] ।

VIDUSHAKA—He, by whom I was almost killed like a sacrificial animal, is being greeted by him with welcome !

मातलिः (सस्मितम्)—आयुष्मन्, श्रूयता यदर्थमस्मि हरिणा भवन्सकाशं प्रेषित ।

MATALI (*With a smile*)—O Long lived One, hear why I am sent to your presence by Hari.

राजा—अवहितोस्मि ।

KING—I am attentive

मातलिः—अस्ति कालनेमिप्रसूतिदुर्जयो नाम दानवगणः ।

MATALI—There is a race of demons Durjaya by name, the descendants of Kalanemi.

राजा—अस्ति । श्रुतपूर्वं मया नारदात् ।

KING—There is, I heard this before from Narada.

विदूषक इति । 'येन' अनेन 'चइम् वृष्टेः' यद्यप्ययं 'यय' ॥ इय 'मारितः' ईकदून इत [इति पद्यवृद्धे कर्मणि उपपत्तिं उपमाने भावयतेर्चमुत्] 'य' अनेन राजा 'क्षाननेन' आगतयद्भोकारणेन 'अभिनन्दते'—विषयमिति च ययत्यस्य ।

मातलिरिति । 'अस्ति'मिति विदूषकवचनात् स्मृतम् ॥ अस्तीति । 'कालनेमिः' 'प्रसूतिः' भवति 'दुर्जय' नाम दुर्जय इति प्रसिद्ध 'दानवाना' गण समूहः 'अस्ति' ।

राजा । एतत् नारदात् मया पूर्वं श्रुतम् ['श्रुतपूर्वं नारद' इति आपत्तान् पूर्वं-यदप्य परनिपातः] ।

NOTES

1. इति etc.—इतिपद्यरिव मारित इति इतिपद्य + य + चिच् + यदृन् भावे = इतिपद्यमारम्, by the rule "उपमाने कर्मणि च" ।

2 अस्मि—Construe प्रेषित अस्मि or take अस्मि as an अव्यय meaning चइम् । Compare "अथवा शूरे कुसुमावचाय कुरुध्वमवाधि करोमि"

—Rudrata

मातलिः—

सख्युस्ते स किल शत्रुतोरवध्यम्
तस्य त्वं रणधिरसि स्पृतो निहन्ता ।
उच्छेत्तुं प्रभवति यज्ञ समसत्तिसु-
तज्ञैशं तिमिरमपाकरोति चन्द्रः ॥२६॥

॥ भवानात्तरास्त्र एव इदानीं तमैन्द्ररथमारुह्य विजयाय
प्रतिष्ठताम् ।

MATALI—That race is really not conquerable by your friend Satakrain, and you are thought of (by him) as its destroyer in the front of battle. The nocturnal gloom which Saptasapti (Sun) is not able to destroy, the moon removes. Let this self of thine even with arms taken up, proceed now for victory, having ascended that car of Indra.

राजा—अनुगृहीतोऽहमनया भगवतः सम्भावनया । अयं
माधव्य प्रति भवता किमेवं प्रयुक्तम् ।

KING—I am favoured by this consideration of Madhava: (Indra). Well, why was this procedure, adopted by you upon Madhava?

मातलिरिति । अथवा—स ते सख्युः शत्रुतोरवध्यः किल । त्वं रणधिरसि
वृक्ष निहन्ता कृतः । सख्युश्चि यत् नैशं तिमिरम् उच्छेत्तुं नः प्रभवति यत् चन्द्रः
अपाकरोति । व्याख्या—‘हं’ दुर्जयो नाम दानवबलः ‘ते सख्युः’ मित्रस्य ‘शत्रुतोरः’
इन्द्रस्य [अर्चुरि वैकुण्ठिको यज्ञो] ‘अजयः, किल’ जितुमशक्य एव [जयः] इति शत्रुपक्षे
निपात्यते] । ‘त्वं रणधिरसि’ दुष्टावसामि ‘तस्य’ दानवबलस्य ‘निहन्ता’ घातकः
अतोऽहं अयं च इन्द्रैव । एहि भी आसद्य एतान् जहि इति इन्द्रस्यो वरवि
वचनः । न च तेन अतकतोर्लावकम् । ‘यज्ञ सप्तसः’ यज्ञा यस्य स पूज्यः ‘यत् नैशं’
राविजातं ‘तिमिरं’ तमः ‘उच्छेत्तुं’ नाशयितुं ‘न प्रभवति न रज्जोति’ ‘तत् तिमिरं’

‘अद्’ ‘अराकरोति’ निरस्यति । ‘स मवान्’ तथाविधत्वं, अपूरनकारार्थमाह नस्व-
मित्यर्थे ‘आतानि’ यद्वीतानि ‘अन्वादि’ शत्रुपानि येन तथाविध ‘एव’ एतदवश्य ‘एव’
‘अविश्वमिति’ दादन, इदानीमं ‘अपुना’ ‘त’ शनिदम् [प्रतिदायत्वात् यच्छब्दीपादानं
नापेक्षते] । उम्न रथमाह्वय विजयाय प्रतिष्ठता प्रस्थितो मय [“समवप्रविश स्य”
इत्यादिपदम्] ।

शक्तिः । ‘अववत्’ इन्द्रस्य अनया अन्वावगया’ अन्वावनेन ‘अद्’ अनुग्रहीतः ।
‘ददवी’ दीवेन्द्रो मामस्य समये मस्यति तत् तस्य मज्जानुपदम् । ‘अय’ इत्यादि । प्रभु-
मुदसहस्य यथावात्तरमावसति इत्यर्थः । ‘किम्’ एवम् ईदृशं ‘प्रयुक्तम्’ अनुष्ठितम् ।

NOTES

I अजय — जितुं शक्ता इति जि + यत् कर्मणि = जयः capable of being
conquered. This is by निपातन in the rule “अयजयी अराधे” ।
The usual form is जि + यत् कर्मणि = जिय, ought to be conquered
जितुमर्ह । न जय अजयः unconquerable Similarly अजय as in
“तत्र दद्वाममजय दद्वारवका हि” — Act 11 ante

2 स मवान् &c — The punctuation may be done differently
thus—स मव, नातयस्व एव । इदानीं तम् &c Translate—That self of
thine is armed already Proceed now &c

■ (a) मववत् — The stem is मववत् । This optionally changes
into ‘मववत्’ by the rule ‘मववा वपुत्वम्’ । In the वही we get मवीन,
and मववत् in the singular For practical purpose मववत् and
मववत् are two different words declined of course differently (d)
अन्वावगया—सुन + म् + विध + युच् भावे विधायम् = अन्वावगया । It is the same
as अन्वावन which means “कावेन बोधवताध्यवसानम्” — *Valli*

मातलि — सद्यपि कथ्यते । किञ्चिन्निमित्तार्थाप मनः—
सन्तापादायुष्मान् मया विकलवो दृष्ट । पयान् कोपयितुमायुष्मन्
तथा कृतवानस्मि । कुतः—

ज्वलति चलितेन्यनोऽग्निर्विप्रभूत. पत्न्याः फगं कुर्वते ।

प्रायः स्वं महिमानं क्षोभान् प्रतिपद्यते हि जनः ॥३०॥

MATALI—That too is (being) explained Your Long-lived Self was noticed by me dispirited through affliction of mind from some reason or other. Then to provoke Your long-lived Self, I acted thus. For, fire blazes up when the fuel is stirred; the snake shows its hood when molested. Usually people attain their own greatness through provocation alone.

मातलिरिति । 'द्विष्टितु किमपि चञ्चात' वस्तु 'निमित्त' कारणं दृश्यं तदात् 'अपि समस्त' सत्तापात् 'हेतो' 'बाहुधान् मया विह्वलौ' 'दृष्ट' । [मयद्वयार्थ-
माततवान् मोहं गतस्तु भवन्त दृष्टवान् इति वृद्धिस्तु सन्तुष्टयः अपेक्षे] । अन्वय-
—अपि; अलितेभ्यो ज्वलति । पद्म- विप्रकृतः फलं कुर्वते । हि जनः प्रायः चोमान्
स महिमान् प्रतिपद्यते । व्याख्या—'अपि; अङ्गिः 'अलितानि' अलितानि' 'इभानि
एषांसि यस्य [अलितेभिश्च । मितम्] तादृशः सन् 'ज्वलति निजस्वरूपं प्रकाशयति ।
'पद्मः फली 'विप्रकृत उद्भूजित' सन् 'फलं कुर्वते' दर्शयति [करोति सर्वप्रकारं
अङ्गि] । 'हि' तथाहि 'जन' लोकः 'प्रायः' बाहुल्येन [प्रायम् इति बाहुल्यात् 'अन्वयम्]
'चोमान्' अभिघातान् परकृतवर्धनान् 'स' 'निज' 'महिमान् प्रभाव' प्रतिपद्यते प्रकाशय-
ते । यद्वा—'हि' इत्यवधारणे चोमादि प्रतिपद्यते—चोमान् प्रतिपद्यते हि—इति
वा अन्वयः । ययस्स माधवस्य निदहात अर्धतो मयान् प्रकृतिमापद्य । एतद्दृष्ट्यैव
माधव्य प्रति मयी ए' प्रयुक्तम् इति ।

NOTES

1 (a) अपि—I take it as implying सन्तुष्टय (See Tika). We cannot say that it adds indefiniteness of the निमित्त because the चित्त has already done this.

2 (a) अलितेभ्यः—अल+दिच्+तु कर्मणि—अलितानि stirred. If the sense is 'to drag' the root is not of the चटादि class and the form is अलित with इङि । See the मयद्वय "कल्पये अलि (चटादि)"

राजा (जनान्तिष्ठम्)—ययस्य, अनतिक्रमणीया दिवस्पते-
-राज्ञा । तदत्र परिगताय धृत्वा मद्रचनादमात्यपिष्टुनं ब्रूहि—

त्वंमतिः केवला तावत् परिपालयतु प्रजाः ॥

अधिव्यभिद्रमन्यस्मिन् कर्मणि व्याप्तं धनुः ॥३१॥

KING (*Aside*)—Friend, the command of the Lord of the heaven is not to be transgressed. So, making him acquainted with facts in this matter, tell Minister Pisuna in my words—"Thou bow with the string on, is engaged in another work. Till then let your intellect alone protect the people

विदूषकः—जं मयं आणवेदि [यद्भवान्नापयति] ।
(निष्क्रान्तः) ।

VIDUSHAKA—What Your Highness commands (*Exit*).

मातलिः—आयुष्मान् रथमारोहतु । (राजा रथारोहणं नाटयति) । (निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

MATALI—Let Your Long-lived Self ascend the car (*The king acts ascending the car*) (*Exit all*)

राजति । 'दिक् स्वर्गस्य 'धनुः' इन्द्रोद्योतः, [कन्वादिषु दिग्बन्धितः पश्यति । तत्र सत्त घाटस्थानांत चतुर्षु च] 'बाधा चनतिजगद्बोधा' यत्तद्गोचर इदमोदेव मया दत्तम् तत् नञ्वात् 'नञ्' अस्मिन् विधौ 'अमाद्यपिपुन' पिपुना-युग्मस्य 'परिमृश' विहितवताम् 'हवा मृदवताम्' मयचनमवचस्य [अथर्वोदे पद्यो] 'बुद्धिः । सत्यं यतोऽहं मया दत्तमवचसं । त्वं दत्तकारणमुक्ता वत्स-भायस्य बुद्धि इत्यर्थः । अन्वयः—देवता लब्धस्थितिवत् प्रजाः परिपालयतु । इदम-धिव्यं यदु' कर्मणि कर्मणि व्याप्तम् । व्याख्या—देवता एका यद्यथा तन्मनि-कृतम् तदोदा सर्वदेवतां बुद्धिरेव 'प्रजाः परिपालयतु' रचतु । तस्या मयदुद्धेः यः कदापि तत् 'उदम् अधिव्य' दत्तम् 'यदु' कर्मणि राजारवादादिरिक्ते 'कर्मणि व्याप्तम्' निपुणम् । तदोदा देवेषु यत्तुष्टिपु बुद्धिः सम च सत्यं यदु 'न दे' 'मन्त्रिने राजा' रचतु । यत्तु सत्युति वाक्योन्तरे व्याप्तम्, बुद्धिरेव ते देवता राज्यं रचतु इति भावः ।

NOTES.

1 (2), दिवस्यते—दिवः पतिः दिवस्यति । The वही does not disappear and the विसर्ग is replaced by स । Thus the मन्त्रकार explains saying that दिवस्यति occurs in the कल्पादि list. "Hence, because the list wants स for विसर्गे therefore the विसर्गे is *not* dropped as is usual in a समास (अव्यय) । Nagesa first appeals to the rule 'तत् पुनश्च कति बहुलम्' । वाचस्पत्यादौ तत्पुनश्च कति इति चतुर्म्—*Etikya* He has then to refer to the कल्पादि list for the स । The कल्पादि list is चाकृतिद्वय, but so far as given by वाचिनि the word दिवस्यति does not appear in it. If however we take this as a Vedic usage we may refer to the rule "बह्व्यः पतिपुनश्चकारपदपवमपीद्वे" which enjoins सत् and perhaps by implication चतुर्म् also Comp—"सत् तर्हि वाचस्पतिः इत्यादि ? उच्यते, कश्चित् द्वादशा अपि भाषायां बहुलम् । कल्पादिषु वा द्रष्टव्यम्"—दुर्वाटवति ।

Remark—Throughout, Matsya addresses the king as a शर्षप has to do towards the रक्षिन् ।

षष्ठीऽङ्कः—The Sixth Act.

सप्तमोऽङ्कः

(ततः प्रविशत्याकाश्यानेन रथाधिष्ठो राजा मानलिय) ।
राजा—मातले, अनुष्ठिनिदेशोऽपि मयवतः सन्क्रियाविरोपाद-
नुपयुक्तमित्वात्मानं समर्थये ।

(Then enter by aerial flight the king seated on a car with Matsya) KING—Matsya, although I have executed the orders, I deem myself unworthy as it were owing to the profusion of honours (done to me) by Indra.

मातलि. (सस्मिन्)—आयुष्मन् उभयमप्यपरितोषं समर्थये ।

प्रथमोपकृतं महत्त्वन. प्रतिपत्त्या लघु मन्यते भवान् ।

गणयत्यवदानविस्मितो भवन् सोऽपि न सन्क्रियामिमाम् ॥१॥

MATALI (With a smile)—O long live one, I see both of you dissatisfied You from the honour, deem light the prior benefit conferred upon Indra He too surprised at your fear, does not reckon this honour done unto you

कह इति । 'आकाशेन विहायसा यत् 'यान्' स्वर्गात् भूतानि प्रत्यावर्तन् तेन । राज्ञेति । 'अनुष्ठितं कृतं 'निदेश' आद्य', दानववचरूपा येन स, कृतकर्म इति यावत् । 'मघवन् इन्द्र । 'सन्क्रिया' पूजा, तस्या 'विशेष' अतिशयं उत्कर्ष इति यावत् तस्मात् [मघवन् इति निदेशेन सन्क्रियया च सापेक्षम् । समकालात् समासः । उभयमापेक्षत्वात् स्वयमवसमसम्] । 'आयानम् ताम् 'अनुपयुक्तम् अयोग्यम्, अपावम् 'इव समर्थये' नन्वे ।

मानचिरिति । 'क्षितेन' ईशाद्वर्सेन 'सह । 'उभय' इव मघवन् इन्द्र । 'अपरितोषं स्वस्वकाल्या असन्तोषम् । इन्द्रस्य प्रभुत्वं असन्तुष्टः भवत्य मघवति कर्म ज्ञात्वा असन्तुष्टः । कौतुककारमेतत् इति वाच्यं । 'अथ' . मघान् महत्त्वत प्रतिपत्त्या प्रथमोपकृतं लघु मन्यते । सोऽपि भवत अवदानविहितं यमा सत्क्रिया न गणयति । व्याख्या. 'मघान् महत्त्वत देवराजस्य 'प्रतिपत्त्या' गौरवेण, इन्द्रादप्य दूरादा इति यावत् ["प्रतिपत्तिस्तु गौरवे" इति हेन] 'प्रथम' प्राक्स्यत् उपकृतं दानववचरेण स्वया उपकारं कृतं 'तत् लघु' तुच्छं 'मघते' सम्भावयति । 'सोऽपि' इन्द्र 'अवदानेन' कर्मणा भवत्कृतेन दानववचकर्मणा ["अवदात स्वर्गजे स्यादिति उक्ते च कर्मणि" इति मेदिनी] 'विहित' साध्यम्, सन् 'इमान् आत्मज्ञतां 'सन्क्रिया' पूजां न गणयति' कथनयोग्या न सयति । अहो अवदानं, तुच्छा मे सत्क्रिया इति भवन्त, अहो सत्कार, तुच्छ मे कर्म इति भवती भावना । ['प्रथमोप मघान्' (रा, वि, म-) — "उपकृत्य इरेक्षया मघान् लघु सत्कारमवेष्टा मन्यते (त, व्या-) । 'विहित.' "

(रा., वि.) “तीक्ष्णः” (म)—“सञ्चितः” (त- स्था-) ॥ “इमाम्” (त, स्था-)
—“गुह्यम्” (रा., वि., म-) ॥

NOTES

Summary.—एव विजित्य दैत्यान् प्रत्यावर्तमानो राजा हेमहृदयिष्ठर वाच । तत्र तपस्व्यं मारोच द्रष्टुमवातरन् । अवसरप्रतीक्ष्य स्थित तपस्विनीभ्यां मनुगतं बालमेव चक्रवर्तिष्यचमैषिष्ट । तत्र आपल्यान वारयितुं तापसीभ्यामनुवहं स्पर्शन् स्पर्शेमुखाद्विभ्रिमिषे । ततः कदाप्रसङ्गेन घोरबीडय बालः पिता चास्य दारपत्नीं शकुन्तलं च मातुर्भाम्, इति ज्ञात्वा यावद्विषमं नाभिगच्छति तावदप्यनुभूयति बालस्य रक्षाकरणकम् । सदादाय राज्ञा बालाय समर्पितम् । सा तु वीर्यं पितरीं चात्मानञ्च वर्जयित्वा भूपतिता यदि मृच्छने ततो मृष्टेतरं स्वर्धूया दमति इति स्थितेऽपि राजानमघातं दृष्ट्वा दुष्यन्त एवायमिति निश्चित्य तापसीभ्यां राजानं वीर्ययित्वा गत्वा शकुन्तलां विद्यापिता । बालस्तु गन्तुमिच्छन् पुन इति चाभास्य निश्चयः “दुष्यन्तो मे पिता न त्वम्” इति विप्रतिपेदे । इत्य प्रतिवादान् निश्चयं ज्ञात्वा शकुन्तला च तत्र प्राप्ता प्रत्यभिज्ञाता च राज्ञा । एव समावर्तो दम्पती मारोचमभ्युपेतौ । तेन च मङ्गविद्या तदा दुर्गोचसा दत्ता अङ्गुरीयकदंतेनारसानां याप आख्यातं मनसि दम्पती प्रसन्नाः । ततो दारापत्यसंयोगात् विद्यावर्धो राजा सुदा परमया क्षमया मन्दागतः ।

NOTES

1. (a) चाकाम &c.—See *Ante* (b). मन्वत—Connected with both निर्दम and सन्निधौ । (c) अनुपयुक्तम्—उप+युज्+क्त अर्त्ति = उपयुक्तं worthy, serviceable कृतकर्मा । अनुपयुक्तमिदं as if I have done nothing adequate to the reward.

2 (a) मन्वत—मन्वत सन्निधौ अस्ति इति मन्वत + मनुप = मन्वतान् । Here मन्वत is not a पद owing to the rule “तस्यो मन्वते” । Hence we do not get मन्वतान् । प्रतिपत्ता—हेतौ वतीया । (c) अवदान &c.—अव+दत्त वीर्यने + मृद् करणे = अवदानम् an achievement. Bhanuji has भावे मृद् । तेन विहितः ।

3 *Rec'ing*—(a). The first half as given in the Beng-

Rec is more compact if not more idiomatic. The only thing against it is उपक्रम्य लघु मन्वते which does not state clearly *what* is considered *insignificant*. But does it really sm against perspicuity as say उपक्रम्य लघु मन्वते = उपक्रम्य तत् उपक्रम्य लघु मन्वते (The service itself is deemed insignificant)? (b) विधित better describes the character of the service rendered than वोषित. (c) गृह्यन् in the plural serves no special purpose, इमान् draws special attention to recent honours and seems more appropriate.

राजा—मासुते, मा मैथम् । स खलु मनोरथानामभ्यभूमि-
विसर्जनावसरसत्कारः । मम हि दिव्योक्त्या समक्षमर्वांसिनोप-
वेशितस्य—

अन्तर्गन्तप्रार्थनमन्तिकस्थं जयन्तमुद्गीक्ष्य कृतस्मिनेन ।

धाम्दृष्टशोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला हरिणा पितृता ॥ २ ॥

KING—No Mats, say not so The honour at the time of dismissal is indeed not within the range of thought even. For by Hari, as he smiled looking up to Jayanta who stood near with an inward longing, was put on me, seated on half his seat in presence of the gods, the Mandara garland marked by the yellow sandal, rubbed off from his chest,

राजति । 'स इति अनुमृतावत्वात् यच्छब्दोपादानं जायेत्यने । 'विसर्जनस्य' राजपानी प्रति प्रेरकस्य 'अवसरे' समीपे य 'सत्कारं स खलु' ग्लान मनोरथानामपि अभूमि अविवक्ष्य । ईदृशी मे पूजा भविष्यति इत्यङ्गं मनसापि नाकरबम् । अभूमित्वं दर्शयति—अथ—इति अन्तिकस्थम् अन्तर्गन्तप्रार्थनं लघुमनुद्गीक्ष्य कृतस्मिनेन हरिणा आसृष्टवधोहरिचन्दनाङ्गा मन्दारमाला दिव्योक्त्या समक्षम् अर्वांसिनोपवेशितस्य मम दिनज्ञा । व्याख्या—'इति धनं 'अन्तिकस्थं समीपवर्तिनम् अतएव प्रीतिमन्त्रम् 'अन्तर्गता' हृदयस्थिता 'प्राप्त्या' साक्षात्प्राप्त्या यद्यपि तथापि यम् अतएव दुष्परिहरं 'जयन्तं विजयतयम् अतएव अग्रचामुद्रम् 'उद्गीक्ष्य खड्गं प्रेरितं निवेदं', रा [एतेन जयन्तस्य अर्थे वाच्यं देवानामनुपवेशनं सूच्यते] 'कृतं कृतम्' ईसाहासो येन तथापि विवेन

अनर्थमितथा पुनश्च मनोदत्त पश्यन् 'अहो ईदृशी मे दृश्या' इति ईदृश्या
 'इति' इत्येव 'आसत्' आसित 'वस्तु' यत् 'इतिवद्' पीतवद् इति
 'अहः' यस्याः ग्राह्यो 'मन्दारमाला' मन्दारास्तासु रपादनुपमात्मिका 'दिने' इति
 देवाणां 'समस' समीपे ['अहो' भावः । 'एव' समासान्] 'अहो' च 'आह' इति
 इत्यस्य तुल्ये भागे ['अहो' नपु लङ्म्] इत्येकदेशिसमासः । 'उपवेशितस्य' स्यात्
 दत्तास्य इत्यर्थे 'मम्' (सम्बन्धे) 'दिनडा' आसन्नित्वा । यथा—'इति' इति 'सदसि' इति
 'दिनडा' । यथा वा—'मम' हि न तु ज्ञानस्य 'दिनडा' इत्यन्वयः । 'देवा' इति
 'अहो' इति 'इत्येक' समुच्चारः, 'उपवेशनस्य' इति 'इत्येक' 'इति' इति 'एक' इति 'इति' इति
 मीतिमान् पुनः शार्दूलमाला समीपे एव आसीत् तन्मुद्रित्य मे मालादानम् इति ग्राह्यं
 वा च माला स्वयमुपमुक्ता इति 'अनुय' । एवम् एकैकमपि मनसाद्विनिन्दन्
 इत्यभिप्रायः । •

NOTE

1, (a), नम—Construe with दिनहा in the verse following.
 (b), दिवौकसान्—दिव is here चकारान meaning दर्श. "मन्दार हैम
 मलयमल छदिहं नम" इति विकारमेष quoted by Bhanuja, दिवम् चौको
 यीश। (c) समसम्—सम्भवे इति सम्+सञ्जि+टच् सम्भवन by
 the मलसम्—'अतिपर' नमस्य चत्."।

२. (a) वल्लोत्तम् etc.—The force of वल्लोत्तम् is वाच्यं वल्लोत्तम् न तु बाह्या वैदितम् : Also see Tika. (b) वलिहस्तम्—for force see Tika. (c) उद्योत्य—उद् implies upward motion. Hence इन्द्र was standing and Indra was seated with Deshyanta. (d) चक्षुः &c.—वक्ष्न् implies that Indra took the garland off his own neck. Hence the magnitude of the honour.

मातलि.—किमित्र नाम आयुष्मानमरेश्वरान्ताह^२ति । पश्य—

सुखपरस्य हरेरुभयैः कृतं त्रिदिवमुद्भूतदानवरुण्ठधनुः ।

तत्र शरैरधुनानतपवेभिः पुरुषैस्सरिणश्च पुरा नरेः ॥ ३ ॥

MATALI—What possibly is that which Your Long-lived Self does not deserve of the Lord of the immortals. Behold the heaven rendered thoroughly weeded of the thorns of demons unto Hari, addicted to pleasure, by both these—now by the smooth-jointed arrows of thine, and previously by the clars of the Man-lion-

राजा—अत्र खलु हतक्रतोरेव महिमा स्तुता ।

सिध्यन्ति कमसु महत्स्वर्वापि यन्निषोऽज्या.

सन्मादनागुणमपेहि तमोदवराणाम् ।

किं वामदिव्यद्रुपन्तमसा विमेता

सञ्चेत् सहस्रकिरणो घुरि नाकरिष्यन् ॥ ४ ॥

KING—In this matter verily the majesty of Indra alone is to be lauded That agents succeed even in great enterprises consider that as the effect of their estimation by the mighty Could Aruna have become the piercer of darkness, had not the thousand-rayed Sun placed him in front of his car ?

मातङ्गिरिति : 'किं' इति । 'इव' चान्वये । 'नाम सन्माद' । 'अमरैश्चरात' देवराजात् 'न चर्हति' सञ्चु न घोरजी भवति । 'पद्म' एतत् चिन्त्य । किं तद्विद्याह —चञ्चलः—चञ्चला आगतपर्वणिः तत्र शरी पुरा च पुरश्चरिषो नञ्चै —समरैः विहिम सुखपरस्य इति सङ्गतदानवकण्ठक कल्पम् । व्याख्या—'चञ्चला' सम्प्रति 'आगतानि' अनुग्रहानि, मनुष्यानि इत्यत्र, 'पर्वणि' इत्यत्र, 'येना तदाविदे' 'तत्र शरीः' वाच्ये । 'पुरा च कृतदुगे च 'पुरश्चरिषो' नरासिंहवपस्य भवततो नारायणस्य 'नस्यै' इति 'समरैः' शस्त्रा मयाप्यम् [शराणां अस्त्राणां प्रत्येक बहुवचनम्] द्विविधं दीयति इति 'विदिष' स्वर्ग, [इदुपचञ्चलः चः । द्विवचनेन समाधो वा] 'तुलपरस्य भीमनिरस्य समर्थस्यापि 'इति' इन्द्रस्य सम्बन्धं 'सङ्गतानि' असुनवादितानि 'दानवकपापि कण्ठकानि सुखविषातकानि सञ्चालु तदाविध 'कृतम्' - पूर्वं द्विरश्वकशिपोरेव'त् वा यानि अरस्य चासीत् अथ दुर्गमजवान् ये च सवता मूर्खोऽपि विहिता । तत् इत्यनुप- कृतवतो मदत विमदिवमसि दिवेन्द्रस्य इति भावः ।

राजति । 'यत्' यच्चिन् मच्छरे, वच्छकोडारे 'यत्तु गून्' "यत्तुकोरिष" न मम
 'महिमा' प्रभाव स्तुतिः [कथ्यताय] प्रथमः । मम विजयोऽपि इन्द्रस्यैव प्रसादात् तत्
 का मे स्तुति इति भावः । तदेव दर्शयति । यच्चय — मद्गुण्यपि कर्मसु नियोगाः
 सिध्यन्ति (इति) तत् तत् ईन्द्राणां सन्धावनामुद्यम् चर्षेहि । यच्चयः तमसा विमेता हि
 वा अभविष्यत् चेत् सदस्यकिरणं तं धुरि न चकरिष्यत् । व्याख्या — मद्गतस्यपि दुर्बल
 अपि 'कर्मसु नियोगा नियोज्य' वा नियोजयितुं शक्या' इत्या इत्यर्थः [शक्यार्षेष्ठति
 हत्वप्रतिषेधः] 'सिध्यन्ति' सिद्धिमन्तो भवन्ति यत् 'चटयन्ति इति 'यत्' अस्यानां वा कृता-
 यंता 'तम' [विरेयशक्त्यात् पुलिङ्गता] 'ईदराणां' अस्तिमता स्वामिनी 'सकावनाया'
 अयमव चम इत्येवंकपाया कनयेनाया इति विद्यावातरपादा 'गुणमहिमानम् 'चर्षेहि'
 जानीहि । 'यच्चय' यच्चय गच्छामात्र 'तमसा व्याख्यानां 'विमेता' निरासक 'किं
 वा अभविष्यत्' नेह अभविष्यत् 'यत् यदि सदस्य किरणं यच्च यत्तु शक्तिमान्
 च यमासी 'तं' धुरि वानतुष्टि न चकरिष्यत् न चक्यापयिष्यत् । धुरि चेत् यच्चय तमसान-
 विन्देः 'तत् तमोविन्दे' धुरि करकदया सन्धावना एव कारणम् । एवमव दानव-
 लये इन्द्रस्य मदीयो नियोगः कार्यक नाहम् । [यच्चयविमेदकपयोः क्रिययोः हेतुहेतु-
 मन्त्रादि सति एकस्य हेतुत्वात् अन्यस्य अनिष्यति । ततो मृच्छ] । [यत्तु (रा. वि.
 ॥)] — "किं वाभविष्यद्वचनमसा वधाय" (त, व्या.)] ।

NOTES

1. (a) * सुखरंज Indra was *pleasure-loving* This does not imply that he was weak or timid, but only shows his *aversion to make an effort*. (b), उभये — उभ + यच् = उभयम् a group of two. उभय is usually singular. The plural may be defended as in, "उभये देवमनुष्याः" — *Bhashya*. Also see Tila. (c), विदिषम् — वि + दिव् + क् कर्तरि = विदिषम् । Or तावदेव दिव् विदिषम् शक्यादिवादि etc. ।

3. (a) सिध्यन्ति — विष of the दिवादि class means नियति as in सिद्धमन्त्रम् । Hence secondarily it means to succeed which is the sense here. Comp सुयमसिद्धि कथमन्त्रान् साधयेत् । (b) सन्धावना

&c.—सम + मूर्तेरिद् + तुच्, भावे = सम्भावना estimation 'सम्भावन क्रियाम् यीत्यतीत्यवसानम्' *Pris* शीघ्रताव्यवसानम् "a surmise of one's ability thinking that so and so is able to do such and such work. This thought (सम्भावना) on the part of the Mighty (इन्द्र) actually gives his agent the power to do the work (सम्भावनाशुच). Dushvanta wants to say I have succeeded simply because Indra thought I should succeed, such is Indra's greatness that his mere thought has endowed me with the power necessary to succeed Hence 'चन खनु यनकतीरेव नदिना दृष्ट' ; This is somewhat like "इक्षीषा पुनरायणा नाचमवोऽनुवाचति" For an exactly similar idea compare "ननु वज्रिण पद वीर्यमेत विजयसे दिवतो यदस्य पत्या" .. *Vikram*, (c) तनवा विमेता वि + भिद + क् + कर्त्तरि = विमिता We cannot have हन so to say, for that would bar the वही in तनवान् । Besides, no habit in it is implied here but simply success through specially favourable circumstances. Hence हन् should be out of the question

3 *Rhetoric* = From चन खनु to नाकुरिष्यन् we have a complete syllogism The object is to establish the particular case "चन यदकतीरेव नदिना दृष्ट ।" Towards this is cited the general proposition विध्यति . तमोऽनरादान् । This much constitutes an चर्चातरस्यास । The portion "कि वा नाकुरिष्यन्" is only an illustration of the general proposition, hence it furnishes a हट्टान्

मातलिः—सदृशं तवैतन् । (स्तोकमन्तरमतीत्य ।) आयु-

प्मान, इतः पश्य नाकपृष्ठप्रतिष्ठितस्य सौभाग्यमात्मयशसः ।

विच्छित्तशेषैः सुरसुन्दरीणां वरुणै रमी कल्पलताशुकेषु ।

विचिन्त्य गीतश्रममर्थजातं दिवोकसस्तत्त्वचरितं लिखन्ति ॥५॥

MATALI—This is worthy of you (Passing a short distance) O Long lived One, in this way behold the good luck of your fame that has established itself on the surface of the heaven. Yonder denizens of the heaven, with pens left over after the decoration of the heavenly beauties, and on their garments, obtained from the kalpa-creeper, are depicting your (recent)

exploits, having thought out materials capable of being set to music (Or...worthy of divine melody)

भावविरिति । 'एतत्' विनयवचनं 'तव सहस्रं' योग्यम् । एतां च विचिन्त्या भवन्ति इति भावः । ["तव" (त- , आ-)—“एव" (र- , वि , म-)] ! स्त्रीर्षं किञ्चित् 'चनर' दूरम् 'चतीत्य' ज्ञत्वा । 'इत' चत्वा द्विषि इत्यङ्गुल्या निर्द्देशः 'नाशस्य' स्वर्गस्य 'इहे' उपरि 'प्रविहितस्य' कृताधिपत्यस्य 'वाक्यो ययसः'—दास्य-जयजातायाः कौतोः 'सौभाग्य' सुभाषट् 'ययसः' । तदेव दर्शयति—चनया—चनो द्विषीकस्य गीतचमम् चयेजातं विचिन्त्या सुरसुन्दरीणां कल्पलतापङ्क्तिषु विच्छित्तिर्देहेदेः लहरित लिखन्ति । व्याख्या—'चनो' दूरे हयमाना 'दिव' स्वर्ग 'चोको' निवासो येषां ते देवा इत्यर्थः 'गीतस्य' गानस्य 'चम' योग्य , सुरसुन्दरीभिर्दानीनाम् 'चयानां' वस्तूनां 'जात' समूह , पदावलोमित्यर्थः । ['चयेः प्रकारे विषये विलकात्पद्यन्तु' इति 'जातान्त्वोचजगद्गु' इति च विज्ञा] 'विचिन्त्या ध्याय ध्यायं निरूप्य 'सुरसुन्दरीणां' द्विषन्तीणां प्रत्येक पदार्थसि रचयित्वा स्वर्गनितानां कल्पलतायाः यानि 'च पद्यानि' वस्तूनि तेषु कल्पपादपत्रम्बेषु निजवनितावसनेषु इत्यर्थः 'विच्छित्ते' चउपमानम् ['विच्छित्तिरङ्गुलीयि' इति विज्ञा] 'शिवे' चवमिहेः 'चयै' तत उद्भूत्य इति भावः तव 'चरित' दुर्जयजयावदान 'लिखन्ति' । प्रियजनैश्च येष प्रियसाधनचयैश्च प्रियपरिहितवसनेषु स्नहणेन लिखितं ते ययः । एतो सौभाग्यम् इति भावः । *

NOTES

1 तव—The Devangari reading एव entirely misses the meaning

2 (a) विच्छित्ति &c—वि+च्छिद+क्तिन् भावे—विच्छित्ति painung- शिव+चय, कर्मणि—शिव residue, विच्छित्ते (पद्यमी) शिव । सुप्, वृषा ।

(b) विचिन्त्या ..वि indicates effort on the part of the thinkers. They wanted the composition to be worthy of the subject-matter Hence the effort (c) गीतचमम्...गीत चमने इति गीत+चम+च कर्मणि । Or गीतस्य चमं योग्यम् । The female voice is sweet,

hence सरसुन्दरीयाम् not सुरायाम् । Comp, “इच्छाप्रतिष्ठादिभ्यस्तस्य गोप्तृगुणो-
दयम् । आकुमारकशोढान् शान्तिमोष्यो जगत्प्रथ ॥”... *Raghu*,

राजा—मानले, असुरसम्प्रहारोत्सुकेन पूर्वदुर्दिवमधिरो-
हता न लक्षितोऽयं प्रदेशो मया । कतमस्मिन् मरुता पथि
वर्त्तामहे ।

KING *Matah yesterday this region was not noticed by
me while ascending the heaven eager as I was for the fight
with the demons in which course of the winds are we ?*

मातलिः—

त्रिभोतस वहति यो गगनप्रतिष्ठा

ज्योतीषि वसंयति-व प्रविभकरश्मि ।

तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायोर-

मार्गो द्वितीयहरिबिज्रमपूत एषः ॥’

MAVLI—This is the region, sanctified [by the second
foot-step of Hari, free from the operation of the quality of
Rajas, the region of the wind Pravaha which bears the
triple-streamed river that is in heaven and causes the
luminaries to revolve with their rays duly apportioned,

राश्रति । ‘पूर्वेद्यु पूर्वदिन् दिने [“अथपहत् ” इति निपात] ‘दिवमधि-
रोहता असुरैः’ इह य ‘सम्प्रहार’ युद्धं तत्र ‘उत्सुकेन मया अयं प्रदेशो न लक्षित’
मत्र मरुता प्रमत्तान् सन्ति । तत्र ‘कतमस्मिन् पथि’ अधुना ‘वर्त्तामहे’ तिष्ठामः । अत्र
‘राजा विनयात् कथान्तरावतामवया आत्मस्युतिप्रसन्नः परिहरति ।

मातलिरिति । अन्वयः - यः जगत्प्रतिष्ठा तिष्ठेत्तस्य वहति ज्योतीषि प्रविभक्त-
रश्मि वसंयति च, तस्य व्यपेतरजसः प्रवहस्य वायो एष द्वितीयहरिबिज्रमपूतो मार्गः ।
व्याख्या - यः जगते ‘प्रतिष्ठा’ स्थितिर्यस्या तत्राविधा ‘तिष्ठोत्स’ विमर्शगाम्
आकाशगङ्गामित्यहं वहति धारयति वितनोति वा ‘ज्योतीषि’ तारकादीनि ‘प्रविभक्ता,
यथाभागं व्यवस्थापिता ‘रश्मयो’ भावः यस्मिन् कर्मणि यन् यथा तथा वसंयति च’
मण्डलमो घमयति च ‘तस्य’ अतएव सर्वोद्दिनोत्सम्पर्कात् ‘व्यपेत्’ दूरीभूत ‘रजो’ रजो-
गुणो यस्मान् तस्य—प्रवहस्य’ तत्राधी भूवायोरेकान्तरस्य ‘वायो एषः’ द्वितीयेन हरे,

कामनावतारे विविक्तमकपक जीविषोः विद्वन्नेन पादकासेन 'पूतः' परिवतः इहसहस्र
 इत्ये. मार्गः' दयाः । आवहवहवादिषु द्वितीयेषु अवहक वादोरयमधिकारः । स
 लोपिबिम्बादकं रस्य समस्त कथेव नास्ति । एतन्नु चय पूतं मन्दाकिनीं वदन् रजते
 अपि कृतः । ततश्च हरिपादपातेन पुनः परमे सखीं स्तित एव दयाः । * [प्रविमल-
 चरितं] (रा-) .. "प्रविमलचरितं" (वि-, म-, त-, द्या-) । एतन् (रा- वा-) ..
 'तस्य द्वितीयेहरिविद्वन्निमित्तमस्तं वादोपि' परिवहस्य वदन्ति मार्गन्' (रा-
 वि-, म-)] ।

NOTES

1. (a) असुर &c. . द्या + अच् मत्वर्थे असुर one having a share of the nectar न सुर ह्यविरोधी an opponent to the gods. विपक्षार्थे नञ् । 'तत्तुहादृशमभाषणं तदन्वयं तदन्वया । अभाषणस्य विरोधश्च नञ्दर्शं वट् प्रकीर्तिता ।' सन् implies *improvement* प्रतिहार । सम्यहारस्य चकिन् इति सम् + प्र + ह + यञ् चकिहरसे = सम्यहारः battle Or चञ्, मावे meaning *fight* असुरैः सम्यहारः । हुप्सुपा । तक्षिन् तैव वा चतसुषः । सुप्सुपा । (b) सप्तमक्षिन् &c. Seven courses of the wind are enumerated. These are आवह प्रवह, उहह, सुवह, परिवह, द्यवह, in order of distance from the earth. But the names are differently given by different authorities. (c) Remark—Raghava thinks that the king introduces a new subject purposely to stop Matal's laudatory remarks.

2. (a) त्रिवीतसम् .. त्रीणि वीतासि दद्याः वा त्रिवीत the three-streamed i. e., the Ganges which is supposed to have one stream in the heaven (the Milky way) one on earth, and a third in the nether regions. (b) प्रविमल &c. ... रजन्नि conveys a pun. It also means the *reins of a horse* Just as a trainer turns the horse round and round catching hold of the reins, so does वरह with regard to the heavenly bodies.

3. (a) * अक्षेय &c. ... रजन् has a pun. It means वृद्धि also. The मार्ग is *dreadful* of dust, because it is above ह्ययु which alone con-

tains dust. (b) द्वितीय &c.—The allusion is to the कामनावनर of Hari. This was to relieve Indra of the oppression of the demon Bali, Vishnu appeared before him in the form of a Brahmana dwarf and asked for the grant of such space as he could cover in three steps. He said he wanted this, for then he would be able to practice penance on his own land; asceticism observed on another's soil brings no merit. Bali agreed. But lo! No sooner he pronounced the formula of gift than the manikin assumed gigantic proportions and covered the entire earth with one step, and the heavens with another. The demon, who was a devout Vaishnava, saw that it was his own Lord that had come to treat with him, and in ecstasy he put forth his head to the Lord to place his third foot on

1 (a) परिमलरश्मि—This is a शिवादिदेव refers prominently to the *nature* of spinning, and is therefore preferable to the attribute परिमलरश्मि qualifying it. (b) तस्य द्वितीय मार्गः—This refers to परिवह the *11th* course. But Mahamahopadhyaya Nyayapanchanana has the following quotations—‘भवत्तु भुवनी-नहनामित्र प्रवहनिवै । पद्यचक्रव तद्वत्ता वक्रकथा वचान्नमः ।’—*Surya-siddhanti*, ‘मरुतर खेवरचक्रपुत्रा भवचक्रव प्रवहनिवैत’—*Siddhanta-siromani*. यथाजीवोति वदति प्रवहनेन सद्यः’—*Vishnu-purana*. This leaves no doubt that “जीवोति वत्तं दति च परिमलरश्मि” applies to प्रवह and *not* to परिवह. The Bengali reading is therefore preferable. This is confirmed by the king’s remark मेवपदवी-मवतीवी च (see below)

राजा—अतः खड्गं सवाहान्तःकरणो ममान्तरत्मा प्रसी-
दति । (रथाङ्गमवलोक्य) मेवपदवीमवतीवी स्वः ।

KING—Hence, surely my inner self with the internal and external senses, enjoys tranquility (Looking at the wheels). We have descended to the reign of clouds.

मातलिः—कथमवगम्यते ।

MATALI—How is that known ?

राजा—

अयमरविरेभ्यश्चातकैर्निष्पतद्भिर-

हरिभिरचिरभासां तेजसा चानुलितैः ।

गतमुपरि घनाना वारिगर्भोदराणां

पिशुनयति रथस्ते शीकरहृन्नेमिः ॥ ७ ॥

KING—This chariot of yours with the rims of its wheels wet with sprays, with Chatakas rushing out on the interstices of the spokes, and with the horses, tinged with the glow of lightning, indicates passage over clouds having water inside their cavities

राजेति । 'अतः खनु' अतएव कारणात् 'सत्वमये मार्गं' स्थितत्वात् इत्यर्थः । 'वाघैः शोभनेद्वादिभिः' 'करके' इन्द्रिये 'अन्ता' अन्तस्थितेन 'करणेन' अन्तरेण मनसा [अन्त इत्योऽप्युच्यते अन्तस्थितौ] 'महं मनः अन्तरात्मा इत्' 'प्रसीदति' इत्यन्वयः कर्ममात्रेणैव लभते । 'रथाङ्क' रथचक्रम् । 'निधानां पदवीं व्यान' समन्तरं भूयःपराकङ्क्ष्य मार्गम् 'अवतीर्षी' च ।

राजेति । अन्वयः—अङ्कं ते शीकरहृन्नेमि, रथं अरविरेभ्यो निष्पतद्भिरातकैः, अचिरभासां तेजसा चानुलितैः हरिभिश्च, वारिगर्भोदराणां घनानामुपरि गतं पिशुनयति । व्याख्या—'अथ' ते' तत्र, तत्परिचालित इत्यर्थः 'शीकरे' कलकले हलन्ता 'वाघौ' 'नेमय', अक्षधरा यस्य तादृशौ 'रथः' [इदं तावत् प्रथमं सूचकम्] 'कराणां' अङ्काङ्कं विमेशाणां विरेभ्यः, अन्तराग्नेभ्यः 'निष्पतद्भिः' उड्डीय बहिरागच्छद्भिः 'आतकैः' मेष विदेः पक्षिभिः (दिनोद्यमैतन् सूचकम्) 'अचिरा' अचिका 'भा' दोषः घातां तादा, विद्युतामित्यर्थः 'तेजसा' दोष्या 'चानुलितै' रश्मिरेः 'हरिभिश्च' त्वदोदेरश्वे च [एतत् पद्यतोयं लिङ्गम्] 'वारिगर्भं' जलपूषम् 'उदरम्' 'अभ्यन्तरं' येषां तदाविधानां 'घनानां' मेषानाम् 'उपरि' वृद्धेन समन 'पिशुनयति' मूषयति । इतिपातप्रत्याशया सविहित-

यादृशं चक्राद्वैद्यवैद्यवैद्यैर्निर्गच्छति । अथात्र ते विद्युत्पुष्पावृत्तिः । आद्रं च
चक्राद्वैद्यम् । तद्वन्वे समन्तोऽयं सुरवन्तं मेघमार्गमवतीर्ष्य वयमिति ।

NOTES

1 मवाद्य &c —वाद्यानि च अन्तश्च वाद्यान् external and internal
इत्ये । The whole is an अन्तश्च । वाद्यान् कर्तव्यानि वाद्यान् कारयानि ।
कर्मवन्तः हेः सङ्घ वत्तमान । सङ्घवन्तः

2 *मेघ &c —This shō is transition to the course immediately below Now मेघवद्वैद्यी is in the course of सूत्रायु । 'सुमेवद्वैद्यी-
वयमोज्ज्वलानि सूत्रपुराणवद्वैद्यद्वयम्—Siddhanta & romani quoted by
Nyāsa-panchāngas' Hence the subject matter, of the previous
remark must be the course immediately above सूत्रायु, &c प्रवह
and not परिवह, Cf सूत्रपुराणवद्वैद्यद्वयम् । We say immediately,
because 'चक्राद्वैद्य, द्वैद्येति' and 'मेघवद्वैद्यीमवतीर्ष्य' are spoken of
in the same breath

3 चरित &c—चरि + चरित्वाजिगी by लुचका । न चरितः—चरित
transed, नञ्प्रत्यू— तद्वन्वे मा यासां तासां । सङ्घ— Cf 'चरितो-
पविष्टावचनाना' in Karata II

4 वारि &c.—वारि वर्गं इत्ये तत्र वारिवर्गम्, वारिवर्गवद्वैद्य-
वर्गानि class like कर्मवत्तमानि । Now see Tika

मातलिः—अणुदानुन्मान् स्वाधिकारमूमी वर्चिषाते ।

MATALI—In a moment the Longh ed One will be in
the regions owned by himself

राजा—(अणुऽवलोक्ष्य)—मातले, वेगावनरणादाद्यस्म्यर्शानः
संलक्ष्यते मनुष्यलोकाः । तथाहि—

शैलानामपरोहतीः शिखरादुन्मज्जता मेदिनी

पर्गाम्यन्तरलोचना विजहति रुक्म्योदयात् पादपा ।

सन्तानात्तनुमवनरसज्जिला व्यक्तिं भजन्त्यापगा

केनाप्युत्तुश्चिस्तेव परय मुवनं मन्पाख्यमान्नीयते ॥ ८ ॥

KING—(Looking below)—Matali the region of men

appears of (or presents) a strange spectacle through descent with speed. Thus—Behold the land descends as it were from the summit of up-rising mountains, trees leave their concealment within leaves through the exhibition of their trunks; rivers whose waters had disappeared through thinness, undergo manifestation from expansion, the world is being brought to my side as it were by some one throwing it up

मातस्त्रिरिति । 'यथात्' यच्चमतिवाद्य [यथात्सोपे पद्यमी, कारकमध्ये वा]

'सद्यः पक्षिहारस्य' नियोजनं 'भूमौ स्थाने भूदृष्टे' 'वर्ति' व्यति श्यास्यति ।

राजेति । 'विशेषेण चवत्तरथात्' द्वेते 'मनुष्याणां लोकः भुवनं वृद्धिर्वा इत्येव 'पादस्य' विविध 'द्वयेन यद्य तयाविध 'स सत्यमेवमिति । तदेव वदंयति ।
 चवत्तर—पद्य मेदिनी चवत्तरात् यैलानां शिखरादवरोहतीति । पादपा. ऊर्ध्वोदयात् पक्षाभ्यन्तरलोभतां विजहति । तनुभावनसत्त्वित्वा आपगा स्वानामात् व्यति भजन्ति सुवनम् चतुर्दिपता केनापि मत्पात्रम् आनीयते इव । व्याख्या—'पद्य' पादस्यैव-
 लोकाय [वक्ष्यताश्चक्षणादि कर्म] । 'मेदिनी भूमि. 'इत्युच्यते' सद्यसा चतुर्मुख इव प्रकटोभयता यैलानां पक्षाणां शिखरात् भूतात् 'अवरोहतीति' चवत्तरात् । न हि यैला चवत्तराणि, नापि मेदिनी अवरोहति । किन्तु वेगात् यैलानामुच्यमाने मेदिन्याच अवरोहत् इवमेतदाचक्ष्ये' दृश्यते । 'पादपा' इत्या. 'ऊर्ध्वस्य' प्रकाशस्य 'उदयात्' पक्षिर्भावात् 'पक्षाणां पक्षाणां 'चवत्तर' मध्यं ये 'लोका' गुहा, तद्वा 'विजहति' त्यजति । पूर्वं पदपुत्रमात्रावि इव दृष्टा पादपा सद्यसा कात्यादिमती दृश्यते । एतदाचक्ष्ये वेगाच्चातम् । 'तनुभावेन' चीचतया 'नद्यानि' पक्षचितानि 'सत्त्वित्वा' जहानि यावत् तथाविधा 'आपगा' चीतस्यया 'स्वानामात्' वितारात् तनु-
 भावविगमात् इत्यर्थे 'व्यति' प्रकटतां 'भजन्ति' कन्दन्ति । यत् यत् दूरात् दृष्टतया जल दृष्ट सद्यसा भजन्ता नयन्तव दृश्यन्ते । इत्यप्याचक्ष्ये वेगादेव । 'भुवन' मनुष्य-
 लोक 'चतुर्दिपता' ऊर्ध्वं प्रेरयता 'केनापि' अतिसुखासुरसत्त्वेन कत्वेन 'मत्पात्र' मनः समीपम् 'आनीयते इव' उपप्लव्यते इव । वस्तुतस्तु चक्षुर्मेवात्र पतामि । वेगात् पुनर्भुवनमुत्पततीति भाति । यच्च दूरात् एकदृष्टमेकवचंश्च आमात्, तदेव भुवनं सद्यसा निरितरुमृदिदिदृष्टेव विभक्तपृष्ठमानसुत्पततीति इत्यहो आचक्ष्यम् । ["स्वानामात्"

(म-)—सन्नाम- (रा-, वि-)—“सन्नाम (त, वा-) ॥ मूत्रम् (रा-, वि, म-) :
“तनुमानतदवस्थितव्यक्त्या व्रजन्त्यापया” (तन्, न्या-)] ॥

NOTES

1 चञ्चल—चञ्चलीये चञ्चली (See Tika) or चञ्चली by the rule
“व्रजन्तीरचञ्चली कारवमञ्च” । The latter allows alternative चञ्च ।
अस्मिन् मुहूर्ते मेषपदयोः वर्तमानो मवान् चञ्चल चञ्च वा स्थापितारमूमी भवित्येति
[the contraction

2 तनु ऊँ—तनुन साव । सन्नामो मनु सञ्चम् । We avoid the
feminine तन्या साव because that gives सन्नेसाव । A similar
description occurs in Bhaṭṭa's चरितसारम् ।

3 Reading—सन्नामो has the plural needlessly, सन्नाम तनुमान-
वस्थितव्यक्त्या व्रजन्त्यापया of the Beng—Rec may be explained
thus—“सापना नद्य-तनुमानेव” सुभाषिते ‘नद्य’ दूरत्वात् चट्टय यत् ‘मलिन’
तस्य ‘व्यक्त्या’ चाविर्भावित इत्येव इत्यर्थ-‘सन्नाम व्रजन्ति कृतसन्नामा इव भावि ।
Comp “यद्वत् विच्छिन्न भवति कृतसन्नामनिव तत्” Act I

मातलिः—आयुष्मन्, साधु दृष्टम् (सबहुमानं विलोक्य)—
अहो च्छाररमणीया पृथिवी ।

MATALI ..Well observed O Long-lived One (Watching
with great appreciation) Oh ! How grand and charming is the
earth !

राजा—मातले, कृतमोऽयं पूर्वापरसमुद्रावगाहं कनकरस-
निस्यन्द्री सान्ध्य इव मेवपरिधः सानुमानालोक्यते ।

KING ..Matali, what mountain is this that has descended
in'to the eastern and the western seas and pouring liquid gold,
appears like a bar of evening clouds ?

मातलिः—आयुष्मन्, एष सखु हेमकूटो नील क्षिप्ररूप-
पर्वतः परं सपस्विना क्षेत्रम् ! फय—

स्वायम्भुवान्मरीचेर्यः प्रवेमूत्र प्रजापतिः ।

सुरासुरगुरुः सोऽत्र सपत्नीकस्तपस्यति ॥ ८ ॥

MATALI .O Long-lived One, this is the mountain of the Kimpurushas, Hemakuta by name, the great resort (for the success) of ascetics Behold, that progenitor of gods and demons, the Lord of Creation, that was born of Marichi, the son of the Self-progenitor, here practises penance with his wife,

मातृविरिति । 'उदारा महती च 'रमणीया' दर्शनोया च इति विष्णुश्रौतम् ।

राज्येति । 'अय' कतमः सानुमान् पर्वत 'पूर्व' च अपर पश्चिम च 'समुद्रम्' च वयाट 'मावट' 'कनकरसस्य स्वर्चंद्रस्य 'निरुद्ध ख' । तद्वान्, द्रवमुपशोद्धारी इत्यर्थं अतएव 'सम्प्राकाशोऽन' 'मेघपरिधः' मेघमात्रा 'इव' आलीक्यते ।

मातृविरिति । 'किम्पुरुषाणां' 'पर्वत' वैरध्युचितत्वात् । 'तपस्विनां' परं श्रीहं 'अमे' सिद्धस्यानम् ["सिद्धस्यानेऽपि च च तम्" इति त्रिकाश्रयीष] । तदेव स्थानमाहात्म्यं दर्शयति—'पद्म' वक्ष्यामि तदाश्लोचय ।—अथवा,—स्वायम्भवात् मरीचे यः प्रजापति प्रवर्तुष सुरासुरगुरुः स सप्तमोक्त अत्र तपस्यति । व्याख्या—स्वयं मरुतीति स्वयम्भूः प्रजा । तस्यापत्यम् 'स्वायम्भुव' [अथि सति "चीयु" च, " इति गुणे प्राप्ते— "मरीचि" इति—वक्तव्यं गुणवद्भव स प्रापूर्वकी विधिरनित्यो यथा स्यात्—तेन स्वायम्भुव इति विद्वं भवति" इति कृतिवार]—प्रजापति मरुतव पुत्र । तस्यात् 'मरीचे, मरीचि' स प्रजात प्रजापति नामसमुत्पत्तम् 'य प्रजापतिः' 'लोकवरा' अथवा इति नाम 'प्रवर्तुष' अथवा सुराणां देवानाम् 'चसुराणां' दानवानाञ्च 'गुरु,' पिता स मरीच 'पद्मा' अदित्या 'सप्त' अत्र' अस्मिन् हेमकुटपर्वते 'तपस्यति तपसरति [अथि "तपस परमे-पदय" इति परमपदम्] पिता प्रजाप पुत्र । स्वयं सर्वलोकगुरुः । कीऽपि अत्र तपस्यति । अतो हेमकुटस्य माहात्म्यम् इत्याशयः ।

NOTES

1 (a) पूर्वापर ङङ्—अय + गाङ् + क्त कर्त्तरि = अययाट । पूर्वय अवरय पूर्वापरी । तो च तो समुदो च पूर्वापरसमुदो । तो अययाट । (b) कतम ङङ्—नि + क्त + अच् भावे = निरुद्ध or निरुद्ध, the व being optional by the rule "चतुर्विध्यं भिन्निध स्युतेरभाविष्य" (P. 8 3 72) We have मरुत इति (See Tika) and not विनि because स्यु is rather अचमङ्गल । (b) सम्प्रा-सम्प्रायां भव इति सम्प्रा + अच् = सम्प्राया । सम्प्राया though कालवचो takes अय

instead of कृत् by the rule 'सन्धिवेदाच्चतुनचत्वेण चण्' (P. 4 3 16). It is of the सन्धिवेदादि class (c) परिच — परिहृत्यते चत्वेन इति परि + हन् + चण् करणे = परिच or पविच the ल being optional by the rule 'परिच चाहयो' (P 8 2 22)

३. क्तिन् + कृत् &c — कृतमित् पुनश्च क्तिन् कृत् a kind of decompounded कृत् by the rule "क्ति चोदे" (P 2 1 64) "कुन्ता च कसविम्वरमुखा-
नशादन्ता कस्यदिग् अन्तमुन्वयन्तीरन्ताम्" — *Bhagwati*.

४. (a) व्यायन्तान् — सप्तम् व्यायन्ता भवति इति व्यायन् + भू + क्तिप् कर्त्तरि — व्यायन्तः a name of Brahman व्यायन्तुव व्यायन्तम् इति व्यायन्तु + चण् = व्यायन्तुव. We do not get व्यायन्तव because the वृष् enjoined by the rule "चोर्गुण" (P 6 4 146) has exceptions, and this is one of them. Thus "चोर्गुण" being barred, the rule "चचि नृधातुभुवां य्वीरिवङ्गुवङ्गी" applies and भू becomes भुव्. (b) सुरासुर &c — सुराय असुराय भराहता or सुरासुरम्. इन्द्र । सुर and असुर are antagonists. If the antagonism is emphasised and somehow deemed eternal we get सुरासुरम् by the rule "वैशच वितीह यावतिह" (P 2 4 9), otherwise these being प्राविजानि, we have सुरासुरा as in 'पूजितो ह सुरासुरैः ।'

राजा—तेन हि अनतिक्रमणीयानि श्रेयासि । प्रदक्षिणी-
कृत्य भावन्तं गन्तुमिच्छामि ।

KING—Then surely (b're are) b'essings not to be passed by I wish to go after having circumambulated the reverend sage.

मातलि—यथमः कल्प. । (नाट्येनावतीर्णौ)

MATALI—An excellent resolve (They act alighting).

राजा—(सविस्मयम्)—

उपोद्गच्छन् न रथाङ्गनेमयः प्रवर्तमानं न च दृश्यते रजः ।

अभूत्तत्स्पर्शवया निरुद्धविस्त्वावतीर्णोऽपि रथो न लक्ष्यते ॥ १० ॥

KING—(With surprise)—Not being in contact with the

ground, the rims of the wheels have made no noise, no dust too is seen rising, upward shock is absent. Your car though descended, is not noticed as such.

राजेति । 'तेन हि निमित्तेन, यतोऽत्र प्रजापतिराष्टो ततः इत्यर्थः 'अतिक्रमस्ये यानि' अतिक्रम्य गन्तुमनर्हसि 'श्रेयसि शुभानि च व सन्ति । तदेव स्पष्टयति । 'भगवन् कथ्यते' प्रदक्षिणोक्तं प्रदक्षिणक्रियया प्रपूजा [अव्ययीभावसिद्ध्यादि] ततो यतिवशातः । 'नानेन समासः अद्यन्तु सवस्यत एव' इति भोजवचनात् साधु । प्रादिसमासादयतिवशात् वा] 'गन्तुमिच्छामि' ततश्च श्रेयो भविता । भगवत्पूजयितुं महते हि शुभाय, तद्युक्तं न उपेत्यम् इति भावः ।

मातलिरिति । 'प्रथमो' मुख्यः उत्तम इत्यर्थः 'कल्प' स कल्प । 'नाद्येन अभि-
नयकर्मणा 'अवतीर्णो' अवतरणमभिनीय स्थितो इत्यर्थः ।

राजेति । अथ—अभूतसम्पत्तया रथादनेनय उपोढशब्दा न । राजव प्रवर्तमान न इत्यने । निवृत्तिस्तत्र एव अवतीर्णोऽपि न लक्ष्यते । व्याख्या—'परिप-
मानः भूतसम्पत्तयै' भूतिसम्पत्तयै यस्य तस्य भावेन, भूतिसम्पत्तयैरिच्छात् इत्यर्थः रथाङ्गानां
अङ्गाणां 'मेव' प्राप्ता, 'उपोढा' प्रारम्भा 'प्रपूजा' यैस्तथाविधा 'न' यैराहं प्रपू-
जितवान् ज्ञानं पत्न्या इति वक्तुं शक्तः स्याम् । 'राजव' ध्वजव [आताडिकवचनम्]
'प्रवर्तमान' अक्षरवस्तुरेव उत्तुष्टिं सत् प्रवर्तन् 'न इत्यने' येन राजसामप्रवृत्ति' इष्टा
मननविधिं जानीयाम् । एतयोदपरि पुनः निर्गता उद्यति, प्रतिघातज चोभः
युक्तात् तथाविध 'तत्र' एव अवतीर्णोऽपि देवदूतविच्छेदे पतितोपि 'न लक्ष्यते' पति-
तत्वेन न ज्ञायते । यदा—निरिच्छिखरे पतितोऽपि एव सत्पदेत्युक्तया स्थितत्वात्
अज्ञमन्यातम्यो न जात, न च ध्वजवस्थित नाप्यनुभूतो रथचोभ । तत्पतित इति
न ज्ञातो मया एव इति भावः ।

NOTES

1. प्रदक्षिणोक्तं—प्रकृतं दक्षिणं प्रदक्षिणम् preference of the right side. अव्ययीभाव of the तिङन्त्यादि class तत् अकारस्य इति प्रदक्षिण + चच् मत्वर्थे—प्रदक्षिणः one placed preferably to the right Or प्रथमो दक्षिणं प्रदक्षिणं placed to the right, प्रादितम्—अप्रदक्षिणं प्रदक्षिणं ज्ञाता इति प्रदक्षिण + चिच् + क्त + ल्यप्, गतितम्—2. प्रथमः उत्तम.—An excellent idea or resolve, or primary duty. Cf. "प्रथमं कल्प" in Swapna IV etc.

मातनिरिति । अन्वयः—यत्र चक्षो बन्धोकाङ्क्षनिमग्नमूर्तिः, सन्दर्शयन्तं चरसा
जीर्णताप्रतानवलयेन कण्ठे अव्यर्थसम्बोद्धितः, अस्यापि शकुन्तलीनिमित्तं जटा-
मण्डलं विभक्तं स्यात्तु रिचं चक्षुः सुनिः अव्यर्थविषयं स्थितः । व्याख्या—‘यत्र चक्षो’
दूरे दृश्यमानं ‘बन्धोके’ पिपीलिकाविशेषज्ञतन्त्रये ‘चक्षुः’ यथा तथा ‘निमग्न’ निहिता
‘मूर्तिः’ यस्या तथाविधं ‘सन्दर्श’ सम्बन्धं यथा ‘सरलम्’ निर्मोक्षं यस्मिन् तथाविधेन
‘चरसा’ वक्षसा [अचक्षुषोपलक्ष्यम् । उपलक्ष्यं वक्षसा] ‘जीर्णता’ यथाया
जटाप्रतानाणां बन्धोतन्त्राणां ‘वलयेन’ वेष्टनेन, वलयितलतातन्त्राभिरित्यर्थः [भाषाणयने
द्वयानयनम्] ‘कण्ठे’ अव्यर्थे’ यथा तथा सम्बोद्धितः, चक्षोः क्लेशो ‘व्याप्नोति’
यत् तादृशं ‘शकुन्तली’ पक्षिणां मीडे कुन्तायै [बहुवचनेन जटामण्डलस्य बहुत्वम्]
‘निमित्त’ परिध्याप्तं ‘जटामण्डलं’ विभक्तं धारयन्, अतएव ‘व्याप्नोति’ काष्ठश्रेणी
इव इव ‘अचक्षुः’ स्थिरं सुनिः, ‘अक्षयः’ सूर्यस्य विषयं मण्डलम् तत् ‘अग्नि’
[अव्ययीभावः] सूर्यमण्डलमभिप्रेत्य इत्यर्थः ‘स्थित’ तिष्ठति । तत्र मारीचाश्रम
इति वाक्यशेषः ।

NOTES

1. (a) बन्धोका etc.—This indicates motionlessness for a great length of time चक्षुः निमग्नं चक्षुःनिमग्नं । चक्षोः चक्षुःनिमग्नं बन्धोकाङ्क्षनिमग्नं । सुप्सुगः । तादृशो मूर्तिर्देवः । बहु—। Or चक्षुःनिमग्नं मूर्तिर्देवः चक्षुःनिमग्नमूर्तिः, बहु—। बन्धोके चक्षुःनिमग्नमूर्तिः सुप्सुगः । (b) चरसा सन्दर्श &c —This implies अचक्षुः । Hence इत्यन्वयस्तत्त्वचक्षुः वक्षसा । (c) अव्यर्थं etc —अक्षयं विभक्तं चक्षुःविषयम् । तत् अग्नि इति अव्यर्थविषयम् । अव्ययीभावः by the rule “अक्षयवेनाभिप्रेतो आभिप्रेत्येति” (P 2 1 14) Or we may have अग्नि and अक्षयविषयं uncompounded the latter taking द्वितीया owing to अग्नि which is a क्षमप्रवचनोप here in the sense of अक्षय (indicator)

राजा—नमस्ते कष्टतपसे ।

KING—Salutation to thee of severe Penance

मातलिः—(संयमप्रदं रथं कृत्वा)—एतावदितिपरिवर्द्धित-
मन्दारवृक्षं प्रजापतेराश्रमं प्रतिष्ठौ स्वः ।

MATALI—(Retraining the reins of the chariot)—Here we have entered the hermitage of the Lord of creation where Mandara trees have been reared by Aditi

राजा—स्वर्गादधिकतरं निर्वृत्तित्यनम् । अमृतहृदमिवा-
धगादोऽस्मि ।

KING—An abode of bliss greater than Heaven I am as if immersed in a lake of nectar

मातलि (रथं स्थापयित्वा)—अवतरत्वायुष्मान् ।

MATALI—(Having fixed the chariot)—Let Your Long-lived Self alight

राजा—(अवतीर्य)—मातले, भवान् कथमिदानीम् ।

KING—(Having alighted)—Matali how art thou disposed now ?

मातलिः—संयन्त्रिनौ मया रथः । वयमप्यवतराम ।
(तथा कृत्वा) । इत्त आयुष्मन् । (परिक्रम्य) दृश्यन्तामन्न-
भवतामृश्यां तपोवनमूमयः ।

MATALI—The chariot is secured by me I am alighting too (Doing so) This way, O Long-lived One (Going round the stage) Let the sites of hermitages of the noble sages be observed.

राज्ञेति । 'इष्ट कठोर' 'रथो वयम् रथे नम ।

मातलिदिति । 'सवता' अवतरत्वा 'वयम्' वयम् इत्तम् । 'एतो' इतो आश्रमम् 'परिवृत्ता' इन्द्रजनका 'परिवर्द्धिता' आश्रिता 'मन्दारवृक्ष' यजिन् तादृश प्रजापते, 'कमलस' 'पादम' प्रविष्टो स्त' ।

राजेति । 'निर्हतेः सुखस्य' 'ध्यानम्' चाप्यदम् एव भारोवाक्यम् । 'बह्वक्ष
इदं' इत्यदम् 'एवमाह' प्रविष्ट 'इव चक्षि' । नेष्ट्य स्वर्गेषु सख्यं सुखं मे इति
भावः ।

मातलिरिति । 'ध्यापयित्वा सुमयत कला ।

राजेति । 'इदानीं सम्प्रति' 'मगन्तुं' च 'य' धीन प्रकारेण जातमानं व्यापारविधिति ।

मातलिरिति । 'सुदक्षितः' सम्पद् यन्त्रित ध्यापित इत्यर्थः । 'तपोवनानां' मूलः
व्यापारानि दृष्टव्या भवता । दर्शनयोऽपि हि ता ।

NOTES

1 चक्षिति &c.—Shows the sanctity of the place. Indra's mother here rears the Mandara saplings

2 भगन्तुं कथम् &c.—He inquires if Matsya will stay in the chariot or get down *

राजा—ननु विस्मयादवलोकयामि ।

प्रणानामनिलेन वृत्तिरुचिता सत्त्वरूपवृक्षे वने

सोये काश्चनपद्मारेणुकपिशो पुण्याभिषेकक्रिया ।

ध्यानं रत्नशिलागृहेषु विबुधस्त्रीसन्निधौ संयमो

यद्वाच्छन्ति तपोभिरन्यमुनयस्तस्मिंस्तपस्यन्त्यमी ॥१२॥

KING—I am indeed observing with wonder. In a forest where Kalpa trees abound, the necessary sustentances of life is secured with air; in water that is brown with the pollens of golden lotuses, is done the holy act of *ablution* for merit; in houses of rocks of gems, is performed *meditation*; in the presence of heavenly maidens, is practised *self-restraint*. These are practising penance scorning all that to which other sages aspire by their austerities.

रात्रेति । अथ—सत्यव्रतं च वने उचिता प्राधान्या इति अनिलेन ।भवति) ।

‘आद्यनपद्मैषुचपिमे वोषे पुष्टा अभियेकक्रिया । रवश्चित्राष्टद्वेधु ध्यानम् । विदुषन्मो-
सन्निधौ भयम् । अथमुनयस्तत्रेभि वडाञ्जलि यथिन् अमी तपस्यन्ति व्याख्या— सन्तो’
विद्यमाना ‘कल्पवृक्षा’ यथिन् तादृशे ‘वने’ कल्पतरुशानने इत्यर्थे उचिता तपस्य-
योग्या ‘प्राधान्या’ इति ‘जोदनधारणम्’ ‘अनिलेन’ वायुना भवति [एकोऽपि कल्पपादरी
वृक्षमोताय प्रभवति ।] अथ कल्पपादपशाननेव वर्तते, तथापि एते वादुभया जीवन्ति,
तदपि तपसे यत् पथ्यन्त तन्वाचमेव भवति । इति आद्यनस्य तापधानाच्च कृतवर्त्तम्] ।
‘आद्यनपद्मानां सुवर्णकमजानां रैगुभि परागै ‘अरिमे’ पिष्टवर्त्तं तीर्थे कले पुरा
पावनी ‘अभियेकक्रिया निवमजानकर्म क्रियते । [सुचारुपट्टज कनकस्य विहारप्रति
जनयितुम् । तच्च पट्टजमत्र सोवर्णम् । तथाप्यमी मिशरा विहारविमुष्टा निव-
मजानमावपराववा इत्यङ्गी कृतवर्त्ततापधानानामावमत्य च] । ‘रवश्चित्रा’ या ‘मित्रा’
तद्विभैतेषु ‘ष्टद्वेधु ध्यानम्’ आद्यनपद्मानांकारी भवति [मिश्राष्टद्वेधनीकमेव भीमाय
सम्यगति । अथ च वदन्ति । तानि पुनरङ्गी रवमयानि । अमी तु तेषु ध्यान-
ध्वन्यन्ति इति भूतिवर्त्ततापधानानामावमत्य च] । ‘विदुषस्त्रिध’ सुरमाया । माया
‘उचिधौ समीपे’ भयम् पक्षेन्द्रियनिवृत्त अथ्यन्ति [स्वोचक्षिणमेव तपसो विदुः ।
अथ तु सुप्रमोषा वदन्ति । तथाप्येते जिनिद्रिवा वर्त्तन्ते । अङ्गी ऐदम्य तापसना-
यमत्य च] । इति वदन्ता ‘अथ’ कुतश्च, विनामिश्रादय ‘तयोभि’ तपस्यार्थे ‘यत्’
यत्तु ‘वन्दन्ति’ कश्चु काङ्क्षन्ति ‘तथिन’ स्मृतमपि तदनाद्वय [अनादरे भावनचक्षे
सप्तमी] अमी’ इत्यमाना कारीशानमदता ‘मुनय तपस्यन्ति [कृष्ण् परमपदस्य] ।
[दुष्टा . गृहेषु शान्ति’ (गो., व., व्या.) “—अर्था . त्वेषु काङ्क्षन्ति’
(रा., वि., म.)] ।

NOTES

1. (a) उचिता—योग्या, i.e., enough to keep body and soul together. Some explain उचिता=अश्वत्था and construe—अनिलेन प्राधान्या इति उचिता have practised to live upon air. (b) सत् etc.—

There is here quite a forest of Kalpatarikshas any amount of luxuries can be got from them for the mere asking. But they eat air. This indicates contempt of luxuries. (c) वावर etc.—वर्षिष indicates abundance of golden lotuses also their constant presence. (d) तच्चिन्—Nagbhava renders. तच्चिन् वावे। In this case यत् means स्थानम्। But do ascetics practise penance to go to Hemskuta?

मातलिः—उत्सर्पिणी खलु महतां प्रार्थना। (परिष्कृत्य आकाशे) वृद्धशाकल्य, किमनुतिष्ठति भगवान् मारीचः। (आकर्ण्य) किं ब्रवीषि दाक्षायण्या प्रतिप्रतापर्ममथिरुत्य पृष्टस्तस्यै मद्रिपिपनूनीसहिताये कथयतीति।

MATALI—High soaring indeed is the aspiration of the great (Going round—in the air) Vridha Sakalia, what is His Holiness Mancha doing? (Acting hearing). Do you say that questioned by Dakshayani with reference to the desires of those, that are devoted to their husband, he is telling her along with the wives of other great sages!

राजा (कसौ हत्वा)—अये प्रतिपाल्यावसरः प्रस्तावः।

KING—(Listening)—Ha! the subject deserves waiting for an opportunity

मातलिरिति। 'महतां प्रार्थना' चायता 'उत्सर्पिणी' खलुनामिनी 'खलु'। 'आकाशे' सुता, अवचनभिनीय इत्यर्थः। 'दाक्षायण्या' दक्षकन्यका चदिना 'प्रतिप्रताप' भर्तृनिरताया धर्मं सतीतविषयैः 'वदितुं पठ' सन् सतीतनादाया-विषयकं पठेति इति मद्रिपिपनी पत्नीभिः सहिताये तस्यै उत्तरं कथयति इति 'ब्रवीषि किम्'।

राजितिः 'प्रतिपाल्या' इतीयायोग्य 'अवसरः' विरामो यस्य तादृश 'अयं प्रस्ताव' इतिप्रतापर्मकदमप्रस्तावः। विरते प्रस्तावे उपसर्गात्, अयुक्तं अन्तरा प्रतिपत्त्यः।

NOTES

1 (a) इहमाकल्य—This is some a tendant of मारीचः। (b)

तद्ये—सम्प्रदाने चतुर्थी। The complete sentence is तद्ये पतिव्रतायमे कथयति। Hence the कर्मे of कथयति is पतिव्रतायमे, and is intended for दा। Hence the rule “कर्मेणा यममिडेति स सम्प्रदानम्” applies. The followers of the *Pratī* restrict this rule to the कर्मे of दा। They have therefore to cite त्रिषागोदे हयो, or “त्रिषागोदेपदस्य च कर्मेणि स्थानिनः” which gives कर्मेणि चतुर्थी with the construction तं वीरयितुं कथयति। But सम्प्रदाने चतुर्थी being the view of the *Īshvarya-kara* must be allowed to overrule the *Pratī* and taken as the more correct explanation (c) इति—This refers to the whole sentence “वाचावध्या—कथयति। It is the कर्मे of वीरयि।

2 चये मरु—He means to wait till the discourse is finished.

मातलि.—(राजानमवलोक्य)—अस्मिन्नशोकदृष्टमूले ताव-
दास्तामयुवमान् यावत्त्वामिन्द्रगुरवे निवेदयितुमन्तरान्वेयी
भवामि।

MATALI—(Looking at the king)—Let your Long-lived Self sit at the foot of the Asoka tree whilst I conpare on the look out for an opportunity to report you to Indra's father.

राजा—यथा भवन् मन्यते। [स्थितः । मातलि-
निष्क्रान्तः]।

KING—As you deem proper (Sings—Exit Matali)

राजा [निमित्तं सूचयित्वा]—

मतोरयय नारासै किं बाहो स्पन्दसे मुया।

पूर्वाग्रोरितं श्रेयो दुःखं हि परिवर्तते ॥१३॥

KING (As if an enemy)—I hope not for (the object of) my desire, whr, O Arm, dost thou throb needle-shr My bliss has been slighted before, misery alone surrounds me (now) [Or—For bliss, previously slighted, turns into misery]

मानविरिति। ‘इन्द्रस्य दुःखं’ इति कथम्। अथो ‘निवेदयितुं’ विद्यापयितुम् [चतुर्थी सम्प्रदाने] चतुर्थम् अवाक्यम् ताव ‘निवेदयि’ यः वाहवी भवामि।

राजेति । 'निमित्तं दृष्टिवाङ्मुखं' 'सूचयित्वा' च निनीयः । ॥ ८८ ॥—मने-
रदाय न चापसे । हे बाहो सुधा किं स्पन्दसे । देयः पूर्ववधोरितम् । दुःखं हि
परिवर्त्तते—। व्याख्या—'मनोरदाय' च मिलित्वा, अङ्कुलवाङ्माय, मनोरथं लब्ध-
मित्यर्थे ["क्षिप्रादङ्गपदम्"—इति चतुर्थी] 'न चापसे न दादये । हे 'बाहो'
मदमुज सुधा इत्या . अव्ययमेतत्] 'किं स्पन्दसे' स्फुरति । 'देयः' मङ्गल 'पूर्व'
मात्रं 'वधोरितम्' वधशतं यथा ["शापकविहं न सर्वम्" इति पूर्ववदस्य दत्त-
निवाती न] । 'दुःखं हि दुःखमेव चक्षुषा' परिवर्त्तते मां परिहृत्य तिष्ठति । इत्या—
'देवो हि पूर्वम् अवधोरितं सत्' 'दुःखं परिवर्त्तते' दुःखरूपेण परिवर्तयति । दादेय
अङ्कुलवाङ्माय द्वा दुःखैः परिवर्त्ततोऽपि । तस्मात् स्वामि निराशोऽहम् । तत् किमर्थं इति
मे बाहुः स्फुरति इति विनयः ।

NOTES

1 इन्द्रगुह्ये—सम्प्रदाने चतुर्थी । For reasons see लक्ष्ये above. Re-
member "क्षिप्रादङ्गपदम् किं स्पन्दम्" also gives सम्प्रदाने चतुर्थी but acc.
in some it applies only to चक्षुषं root.

2. पूर्ववधोः &c —वधोरितम् is a पुरादि धातु । वधोरित + ऋ कर्मेवि—वधोरितम् ।
पूर्वम् वधोरितम् । सुपसुधा । In such cases पूर्व usually appears last
in the compound This is by implication (शापक) in the rule
'भूतपूर्वे चरट' in which पाणिनि writes भूतपूर्वे instead of पूर्वभूत ।
But what is inferred by implication (शापकविहम्) is not
universal (न सर्वम्) । Hence we get पूर्ववधोरितम् also ।

नेपथ्ये—मा फलु चापलं करेहि । कहं गदो एव्य अत्तपो
पकिदिं [मा खतु चापलं कुरु । कथं गत्त एव आत्मनः
प्रकृतिम्] ।

IN THE DRESSING-ROOM—You must not indeed
practise haughtiness. How I have you already gone back to
your nature !

राजा (कर्णं दत्त्वा)—अमूमिरिदमविनयस्य । को नु
स्त्वेन निविध्यते । (शब्दानुसारेणावलोक्य सविस्मयम्) अये
को नु स्त्वेनयम् अनुवच्यमान [अवलुच्यमान-] स्तपस्विनीभ्याम्
अवालसत्त्वो वाटः—

अट्टं पीतस्तनं मातुरामर्दद्विष्टकंसरम् ।

प्रज्ञोद्भितुं सिंहशिर्यु बलात्कारेण कर्षति ॥१४॥

KING—(*Looking his way*)—There is no place for turbulence
Who could he possibly be that is hence checked (*Looking
in the direction of the road—With amazement*) Ha ! Who
indeed could be this be, attended by two female ascetics,
—this by its unbow-like strength that her sport is forcibly
dragging away from its mother a lion-cub that has half-
sucked its mother's teat, its manners disordered by the rough
encounter

मैत्रेय इति । 'सायक' पदवशा खलु ना कुर्व' । इति निर्विष । अगमिने
निर्वेष्टे 'बलम्' दत्त्वा च 'कंसः' इति समास पदवशादगमिचयः मत एव ।

राजैति । 'अविनयस्य' औद्भुतस्य 'इदम्' अमूमि' अस्यानम् । अयं नारीयान्ते
अविनयस्य पदवासां नास्ति इति भावः । 'निविध्यते' अविनयान् वाच्यते । अथ
अनुवच्य अनुवच्यम् । तेन । अयं अथ कायात् तं दृष्ट्वा इति नेत्रं प्रेक्ष्य च । 'अयं
इति विचिरे । 'नु' विनये । 'सत्तु' पदवशात् । 'स्तपस्विनीभ्याम्' अनुवच्यमान,
अनुवच्यमान 'अवलोक्य' विचिरेण 'सत्तु' अगमिने 'सत्तु' यस्य तादृशः 'अनु'
को नु' अयं अयं 'सिंहशिर्यु' कर्षति इति परेष सत्यम् । अन्यत्,—प्रज्ञोद्भितुम्
अमर्दद्विष्टकंसरम् अट्टं पीतस्तनं सिंहशिर्यु बलात्कारेण मातुं कर्षति । व्याख्या—
'प्रज्ञोद्भितुं' ज्ञोः प्रज्ञं 'आमर्दं' अत्राविचोमेण 'द्विष्टा' विचोषाः कंसराः
स्तपस्विनीभ्याम् तन् 'अयं' अयमयं यथा तया 'पीतः' लवो देन तादृशम् अतएव
सौख्यदा पदवासां 'विचिरे' अगमिने आग्रमवेगुरिचः 'मिथु' भावश्च 'बलात्' प्रसक्त
[अग्रमवेगम्] च 'काट' करेण तेन 'मातुं' अनयाः विचिरेणमपि अग्रमवेगम्

२५६: [अपावयोमात् पचमो] 'कर्षति' अपनयति । यदा—'मातुः स्तनम्' इति सूच्यम् ।

NOTES

1 च तलसखो बाल — Compare "बालोऽप्यबालप्रतिभौ बभूव" — *Guḍha-charita*, 11 23

2 (a) चर्षे &c — चर्षे पीतः चर्षपीत सप्तसुषा । Next बहु — । Or पीतस्तन' बहु — । चर्ष पीतस्तन सप्तसुषा । (d) मातु — †The construction is मातुः कर्षति draws away from the mother Hence there is अपाव and we get अपावद्वारे पचमो । Raghava takes it with स्तन and makes a शिष्यवृत्ति । But in that case मातु is well nigh superfluous, — को हि नाम पितु स्तन पिबेत् ? (e) बलात् &c — क्लृप्त + चञ् भावे = कारः । बलात् is an अवयव in the sense of क्लृप्तः । 'बलादिति क्लृप्ताये' — *Gaṇakāra*, बलात्कार' forcible performance कर्मका — । तेन । वक्तव्यं करये । See *Swapa* 2 IV.

(ततः प्रविशति यथानिर्दिष्टकर्म सपस्विनीभ्यां बालः)
बालः—जिह्वा सिद्ध दन्ताइ' दे गणइस्मं [जृम्भस्व सिद्ध,
दन्तास्ते गणयिष्यामि] ।

(Then enter the child engaged as directed with two female ascetics) BOY—Yawn, Loop, I will count thy teeth

प्रथमा—अविणीत, किं शो अपचणिविसेसाणि सत्ताणि विष्पञ्चरेसि । हन्त बड्डइ दे संरम्भो । द्वाणे क्खु इसिज्जणेण सज्जदमणोति किङ्कणामहेओसि [अविनीत, किं नः अपत्यनिर्विशोपाणि सत्त्वानि^{१८} विमकरोपि । हन्त, वर्द्धते ते संरम्भः । स्थाने खलु भृपिज्जनेन सर्वदमन इति क्लृप्तनामधेयोऽसि] ।

FIRST HERMIT—Undisciplined child, why do you tease the animals, that are not different from our own children.

Ha ! your turbulence increases Rightly are you named Sur-
vadamana by the sages

राजा—किं नु खलु बाह्येऽस्मिन् औरस इव पुत्रे स्निह्यति
मे मनः । नूनमनपत्यता मा वत्सलयति ।

KING—Why indeed does my mind soften toward, this boy as towards a hear-begotten son Surely, childlessness makes me affectionate

तत इति । 'यद्विहितं निर्देष्टुं ननु य 'कर्म' प्रत्ययः । यद्यप्येवमपि 'व' ल
निवृत्तिः कथयितव्यः ।

राज इति । 'सुखं' कृष्णं कृष्णं । यदा कृष्णं मे सुखं आदास्यति तदा मे
'सुखं ददास्यति' ।

इदमिति । च 'वचनोत्' द्वौ यौय 'नः' अपत्येभ्यः कृताने 'निर्व' 'निशादि' चतिङ्गानि
'मृश्व' 'मि' प्र चिन कि विप्रकरोति' प्रचक्षेयमि । का एव कश्च । एतेन च निवारिते
शब्दे— इत्थं द्विषादे (चक्षुषम्) । 'मि' 'रन्ध' शब्दे 'वह' 'मि' । 'व्याप्ते' छानु पुस्तके
'सर्वद्वय' इति ज्ञातं नामनेत्र नाम [ज्ञातेष्वेवमप्यय ! यद्यप्यस्याविशेषः ।

[illegible]

NOTES

1 (a) अथवा ΔC — विद्युत्प्रवाह + चार्ज, भावे = विद्युत् Δ Difference, निर्दिष्ट विद्युत् एवम् निर्दिष्टावधि path of difference — बहु — अथवा अन्तर्विद्युत् । मुद्रायाः । (b), स्थाने — Δ चार्ज charge युक्तम् ।

द्वितीया—एसा तुमं केसरिणी लङ्घेदि जइ से पुत्तअं ण
मुञ्चेसि [एसा त्वां केसरिणी लङ्घयति यद्यस्याः पुत्रकं न
मुञ्चसि] ॥

SECOND HERMIT—This lioness will surely hurt you if you do not release her whelp

वाल्मः (सस्मितम्)—अम्हहे, बलिअं क्खु भीदोमुदि
[अम्हहे, बलीयः खलु भीतोऽस्मि] । [अवरं दर्शयति] ।

BOY—(Smiling)—HO ! HO ! I am terribly frightened indeed (Shone's lower lip)

राजा (सविस्मयम्)—

महन्स्तेजसो बीजं बालोज्यं प्रतिभाति मे ।

स्फुलिङ्गावस्थया बन्हिरेषापेश इव स्थितः ॥१५॥

KING (With a astonished)—This boy, the germ of mighty energy, appears to me like fire remaining in the state of a spark and awaiting fuel.

विशोपेति । 'एषा कैशरिणी च ही 'त्वा' लपयति' अभिभवति । 'ममैव भविष्यति वर्तमानम् । 'वर्तमानमामोपेव वर्तमानवत्' इति ह्येष] ।

बाल इति । 'बल' इति विद्यते । लपयति' विद्यमानवत् । 'वन्दे' अर्थे यथा तदा 'भीतोऽस्मि, नेव भीत इत्यर्थः । 'अवरं दर्शयति' इत्यवस्थायाः ।

राज इति । ; अन्वय—महन्स्तेजसो बीजम् अयं बालः स्फुलिङ्गावस्थया एषापेशस्थितो बन्धिरिव मे प्रतिभाति । व्याख्या—'महन्' प्रबलम् 'तेजसः' प्रतापस्य 'बीजं' निदानम् 'अयं बालः' स्फुलिङ्गस्य 'अधिकशक्त्यया 'बलवत्ता' रूपं तथा [विशोपेति] 'वन्दे' 'एषान्' काङ्क्षानि 'अपेक्षते' अकृपणामार्थं 'यथाहम्' [कर्मण्युपपदे कः वर्तते] 'बन्धिरिव' ज्वलन इव 'मे मम' प्रतिभाति प्रकाशते । अचिरादेव 'तेजसा' जलज्वाला ममो जगदयममिमं विधत्ति इत्यर्थं यथा इति भावः, [एषापेश = (रा, रि, म) — 'एषोपेव' (त, वा)] ।

NOTES

1. - अम्हहे—An exclamation implying surprise ? 'विद्यते' अम्हहे वत्ता निमित्तं भोमि' प्रवृत्तते इति बोधः ।

2 मङ्गल—This is differently construed thus—यद्य वाच
मङ्गलस्येजसो बीजम् । मृफुलिङ्गावस्थया स्थित एषापेक्ष बहिरिव मे प्रतिभाति—
Raghava एषापेक्ष मृफुलिङ्गावस्थया स्थित बहिरिव यद्य वाच मङ्गलस्येजसोबीज
मे प्रतिभाति—*Idvarigara, Nitya Panchanana* Raghava wants
a nominative to प्रतिभाति । He has disconnected वाच from it
In the second construction मे प्रतिभाति = superfluous, because,
that this वाच = मङ्गलस्येजसो बीजम् is undoubted—every one will
admit this after witnessing his treatment of the lion cub मे
प्रतिभाति better than cases where difference of opinion is very
likely In our construction मे प्रतिभाति goes with एषापेक्ष स्थित
admitting the वाच to be मङ्गलस्येजसो बीजम् one may doubt the
एषापेक्षिता । But the king does not doubt it, hence he ought to
say मे प्रतिभाति । The king's surmise is true as will be seen
from Marich's remark 'रघोऽनामुदति' &c—*Infra*

प्रथमा—यच्छ, एतं बालमिन्द्रजित् मुख, अवरं वे कीलणम्
वाङ्म [वत्स, एतं बालमृगोन्मूकं मुख, अपरं ते मीढनकं
वास्यामि]

FIRST H—My child, let this poor lion-whelp go, I will
give you something else to play with

बाल.—कहिं देहि मं [कुत्र । देहो नत्]

BOY—Where ? Give it

राजा—कथं चकुर्वत्सिलक्षणमव्यनेन ^{मृफुलिङ्ग} धार्यते । तथाहस्य—
भलोभ्यवस्तुप्रणयप्रसारितो विभाति जालमयिताङ्गुलिः करः ।
मलशपन्नान्तरमिद्वरागया नवोपसा भिन्नमिवैकपद्मम् ॥१६॥

KING—How so ! The sign of mastery over the whole
circle of kings is also borne by him ! Thus, his hand, opened
from his longing for a desired object, having the fingers
arrayed in contact seems like a beautiful lotus ungled [Or—

opened] by early dawn that has enhanced its redness and in which the interspaces between the petals are not perceptible

प्रथमेति । 'वालो वृन्दे' विद् 'वालवृन्दे' । तथा धीयमानतादनुवृत्तिम्
[अनुकम्पायां कन्] ॥ 'मुच' 'कीदृशक' कीदृशं द्रवम् ।

रात्रेति । 'लघुम्' दृष्टाव्यम् । 'यनेन चक्रे' राजमण्डले 'वर्तने' प्रभुभावेन च
तस्य 'लघुम्' विद्म् अपि धारणे । 'तद्विव दृष्टेवति' । अन्वयः—प्रथमं भवन्तुपद-
प्रसारितां जालदायताङ्गुलिं अस्व कर इद्वरागदा नरोवसा भिन्नम् अलक्ष्यपत्र करम्
एकपङ्क्तं नव विभाति । व्याख्या—प्रथमम् 'लोमनीये' 'वृत्ति' च, 'प्रथम' प्रायेण
अभिलाषी वा तेन 'प्रसारित' उन्मोहित 'जाल'मेव वदितम् सुप्रिष्टा अलक्ष्योदयिन्
तादृशः अस्व कर पाणि 'इद्व' 'द्वे'पिण वदित इत्यर्थे, राम' पदस्य लोहित्य दया
नयाविधया 'नया' अविप्रकृताया 'उवसा' प्रभ, तेन 'भिन्न' भिन्न विज्ञापित वा
'अलक्ष्यादि' अदृश्यानि 'प्रायेण' दलानाम् 'चनराधि' अवकाश यस्मिन् तत्रादि
'एक' मुख्य पङ्क्त पद्यम् इव विभाति प्रकाशते । रक्ततम पाणिरित्यर्थः । ["नरो
वसा' (रा- वि म)—'नरोवसा' (ल- च-)] ॥

NOTE

1 अत्रवर्ति &c—Raghava quotes—"अतिरक्तः करो यस्य वदित-
ङ्गुलिनी वदु । आपाङ्गुशङ्कितः सोऽत्र अत्रवर्ती भवेद् भूयम् ।"

2 (a) जाल &c—omp "जालावनशाङ्गुलिपाणिपादम्—"*Buddha
charita* I 65 "सुजातजालावतताङ्गुली वदु"—*Ibid* I/III, 55 (b)
* इद्वरागदा—Commentators all take राम here as belonging to उवसा.
This represents उवसा as beautifully red excessively red This
serves no purpose. We want excessive redness in the lotus to
compare with the excessively red (अतिरक्त) कर of the अत्रवर्ति-
लघुशङ्कित boy (see note preceding). The reason why they
adopt this undesirable construction is that the root इव is taken
by them as अत्रवर्ति and therefore the exposition इद्वो रामो वसा is
considered by them as grammatically indefensible They all

derive इह with कर्त्तरि क् । Thus— 'इह सद्य इह रात्रौ लौकिकं यस्या तथा'—*Raghata, Nyapanchanana* 'इह दीप्त &c—*Vidyasagara* To the contrary we say that कर्त्तरि क् may be had also, supposing the root to be चत्तर्भावितपात्र । The root however is often seen as सकर्त्तृक् । Westergaard quotes— 'इन्वे इन्ववाद्म्'—*Rig-Veda* 'यवादिर्निन्वनिष्वने'—*Mahabharata* 'समिधानीऽस्वकीशमम्'—*Bha'ti*, 6 37. &c Hence इह दीप्तिरात्र पद्यन्योदित्य यथा as in the Tika is perfectly legitimate (c) नवीवसा—नवा सवा नवीना कर्मदा— तथा । इवम् ।* nearer according to Amara but the जिह्वानुशासन of दादिनि has it in the feminine The rule is प्रतिपदापरिवर्तनस्य कर्त्तरि क् इव अविगच्छन् नृनक्षनिष' (Ling 27)

द्वितीया—मुख्यदे, न सकको एसो वाचामेतेण विरमाबिदुं [सुवते न शक्य एष वाचामात्रेण विरमयितुम्] । ता गच्छ ममकेरए उड्डए मक्कण्डे अस्स इसिकुमारस्स वणचिच्छिदो मित्तिआमोरओ चिदृदि तं से एवहर [नत् गच्छ । मदीये वटजे मार्कण्डेयस्य ऋषिकुमारस्य, वणचिच्छितो मृत्तिकामयूरन्तिष्ठति । तमस्योपहर] ।

SECOND H—So, rata he cannot be stopped by mere words. So you go. In my cottage there is a colour-painted clay-peacock belonging to the hermit-boy Markandeya. Present him with that

प्रथमा—उह [तथा] । (निष्क्रान्ता) ।

FIRST H—So be it (Exit)

वालः—दाव इमिणा एव कील्लिम्सं [तावदनेनेव कीडिप्यामि] । (तापसी विलोक्य हसति) ।

'BOY—Till then it is with this that I shall play. (Laughs looking at the female ascetic)

द्वितीयेति । 'सूत्रम्' इति प्रथमाया नाम । 'वाचा' वाक्यमेव इति 'वाचामात्र' तत्र किञ्चन वचसा इत्यर्थे [निवृत्तमात्रम् । मरुत्यव्यवसायिदि । वाचा इति वाक्चा 'चापचापि इत्यन्तर्गतं वचसा वाचा निश्चा दिशा' इति निहोशात्] 'विरमयितुं', निवर्तयितुम् । इति विविधैर्लक्षेण 'विविक्तः चाक्षेपितः । अतिविनिर्मितः मयूः' [वाक्-शक्तिश्चादि] । 'त' मयूः 'वच' [सन्त्यवधामात्रे-रक्षी] 'वचस' शक्तिः । वाक् इति । 'तावत्' तावत् वचस्यो नामोक्तः [वचसो तावत्] । 'इति' इति वाक्चक्षमात्रे इह तदस्तित्याहुते निवेद्यमात्रे वचसाया, एवम् ।

NOTES

1 वाचामात्रेण वाक् produces the stem वाचा by the maxim इति मातुरिरक्षोपमवाच्यीरुपसर्गयोः । चापचापि इत्यन्तर्गतं वचसा वाचा निश्चा दिशा इ' So वाक् + चाप् or टाप् = वाचा word, speech See Tika also.

रामा—सृहयामि दुर्ललितायास्मै ।

आलक्ष्यदन्तमुकुलाननिमित्तहासेरु

अप्यक्तवर्णरमणीयवचःप्रवृत्तीन् ।

अङ्गाभ्रयप्रणयिनस्तनयान् बहन्त्यो

घन्यास्तङ्कुरजसा मलिनीभवन्ति ॥१७॥

KING—I suffer long for this naughtily disposed boy The blessed alone carrying their sons—whose buds of teeth are slightly visible by causeless laughs—whose flow of speech is charming by indiscreet syllables—who long to cling to their lap, become soiled with the dust of their body

तपसी—भो, य मं गण्येसि [भो, त मां गणयसि] । (पार्व-मवलोक्य) को एत्य इति कुमार्याणां [कः अत्र, सृष्टिकुमार्याणां] ।

राजानमवलोक्य) महमुह, एहि दाव मोआवेहि इमिणा दुस्मो-अहत्यागहेण हिम्मलीलाए घाहीअमाणं बालमिवन्दमं [भद्रमुख,

बाला

एहि तावन् मोचय अनेन दुर्मोचहस्तप्रहेण हिम्भलीलया बाधा-
मानं बालमृगेन्द्रकम्] ।

HERMIT—What ho ! You do not heed me ! (*Looking to one side*) Who is here of the hermit-boys ? (*Seeing the king*) Gentle Sir do come and release this poor young lion which is being teased in boyish play by this boy the grasp of whose hand is hard to unloose

राजेति । अहं विनाशि भ्रात्रिभु । भावं नः । उन्मोचयस्व । मलिन विनाश ।
दृष्टं मलिनं दृष्टं मलिनं 'चक्षुः' दृष्टिनासाद्य बाधाय ['मृष्टीरीक्षित' इति मल्लशानि
चतुर्वर्ति] 'मृष्टयानि चक्षुः' । अथपि दुर्दिनोत्तरे एतदर्थे मे अनिच्छायां वर्तते यत् ।
अत्रापि—अथा अनिमित्तकाले बाधच्छादनामुक्तान् अवाज्ञावर्षरमणीयवच प्रकृतीन्
अह्लादयवचयित तनयान् बहून् तदहंरजसा मलिनोन्मोचयति । बाधाय—अथा
मुक्तानि जना 'अनिमित्तान्' अकारणा ये ह्यस्य ते कारणे 'बाधयन्' रैवदह्यन्
'हन्तानां मुक्तानां' कोटिका, नयोदमना दन्ता इत्यर्थः । येषां तान् 'अव्यस्यै' 'अपरिस्फुटै'
'वर्षैः' चक्षुः 'रमणीयां मनोहरादिभ्यः' 'वचसां' वचनयो बाधोन्मोचयति येषां तान्,
'अहं बाधयन् विनाशः' तस्मिन् च 'अवच' प्राधान्यं तद्वत् 'तनयान् बहून्' श्रोत्रे
कुर्वन् 'निवा' तनयानाम् 'अहं' अत्र रजस भूमि [जातार्थकवचनम्] तत्र अनिमित्तानां
'मलिनानां भवति' । * पुनश्चात्र भूमिना वा मलिनता चक्षुःता नाम कदा, अत्र तु 'अवचयन्'
भाति, अतएव परपुत्राय मृष्टयानि इति भावः ।

तापयतीति । 'नगच्छति' इत्यादि मन्थरी । 'कश्चिदुमावया चः अयं आसीत्' इति
सर्जनम् [मूलम् (त- अ-)—'अवन्तु न नामय मन्थरति' (रा-, वि-, म)] ।
'अवलीक' (त- अ-)—'अवलीकयति' (रा-, वि-, म-)] । अत्र मन्थरं 'मुक्तं'
यस्य तत्समुद्रि । हे 'मन्थरस्य' शीघ्र 'एहि तावन् । आगत्य 'दुर्मोच' दृष्टरिद्धर
'इकोन दह' बहून् भुट्टिरित्यर्थं यस्य तवार्थेन 'अनेन हिम्भालां बाधमानां' 'लौलया'
विनाशिनं बालमुन्मोचय कोटिका बाधमानं पीडमानं 'बाधयन्मृष्टैर्' मोचय' । यथा—
'अनेन कर्ता 'दुर्मोच' इत्यपि च करणेन 'बाधमानम्' इत्यस्य । [मूलम् (वि-)—
—'दुर्मोच' (रा-)—'दुर्मोच' (म- अ-)—'बाधय' (म-)] ।

NOTES

1. (a) अनिमित्त &c — अविद्यमान निमित्त येषां ते अनिमित्ताः । अहं—
साहसा हस्यः । हेनौ तृतीया । The boy has laughed for no cause
(& f — 'तापसो विलोक्य हसति' above)

2 *Reading*—(a) भवतु &c — This evidently is the style of
an आत्मगत remark. But the speech is not स्वगतः । (b) अवनोक्त्यति
— The लट् is used at the termination of a speech, लृट् is usual
in the middle. Hence अवनोक्त्यति is better.

3. दुर्भोक् &c — दुर्भोक् सुचति परिहरति एतम् इति दुर् + भुक् + भक्ष् + भवि
= दुर्भोक् । अहं + अच् भवे = अहं । Now see Tika Raghava reddy's
दुर्भोक् । There is no reason to change अ into क । Monier-
Williams has प्राक्षेव for अहं । But अहं does not take अच् and
cannot give अहं in the मातृवाच्यः । The rule is 'अहं हनिदिदमव'
(P 3 3 38) The defence—अहं एव अहं is unnecessary here.

राजा—(उपगम्य—सम्मितम्)—अयि भो महर्षिपुत्रक—

एवमाश्रमविरुद्धवृत्तिना संयमः किमिति जन्मनस्तत्त्वया

सत्त्वसंश्रयगुणोऽपि दृश्यते कृष्णसर्पेशिशुनेव चन्दनः॥१८॥

KING (*Approaching—With a smile*)—O thou child of a
great sage, who is the progenitor of self-restraint—even that
from which comes the virtue of being the resort of all
creatures—being thus defiled by thee with a disposition
opposed to a hermitage, as a Sandal-tree is by the young
black serpent (cobra)

तापसो—महर्षिः न तु अयं इतिकुमोरयो [भद्रमुत्तरं न
हि अयम् ऋषिकुमारः] ।

HERMIT—Gentle Sir, he is in fact not the son of a sage

राजति । अयं इति कोमलामत्यये । अयं—एवम् आश्रमविरुद्धवृत्तिना

तया जन्मन संयमः अहं गौऽपि संयमः लक्ष्यसंयमिण्यां चन्दन एव किमिति दृश्यते ।

व्याख्या—'एवम् अनेन प्रकारेण 'आश्रमस्य विरुद्धा' विषयवादिनो 'इति व्यापारी यस्य

'साहचर्येण 'तया जन्मन' महत्त्वे, पितृ, [अवादाने मन्त्रिन्] 'संयमः' वादिना 'संयमः'

सम्पत्तयश्च तदेव 'सुखी' चर्मा यत्न तयाविशोऽपि 'सुखम्' आनन्दमन विनात्मदम्भेन
 अ हि सर्वत्राविदरव तदपि 'हृद्यमप्येव हिदुना 'चन्दन' तदाप्यो हृद्य 'द्वकिमिति
 अद्य हृद्य' ककुबोऽपिने । यथा कुम्बोऽपि चन्दन वदेत्स्वत नोऽस्माद्यने तथा
 सुखोऽप्योऽपि ते विना तन्ममज्ञात मलैःपुन्येन इति भाव ['सुखम्' (रा., वि.,
 म.)—'सुखम्' । म. भा.)] । अन्धम् (म.)—'अन्धम्' (रा., वि.)—
 'अन्धम्' (त. भा.) । 'दुःख' (म. भा.)—'दुःख' (रा. वि. म.) ।
 'चन्दन' (त. भा. पृथी.)—'चन्दनम्' (रा. वि. म.)]

NOTES

I (a) अन्धम्—अन्धने चक्षान इति जन + जनिन् अशदाने—अन्ध the
 source, i.e. the father नव । अन्धे वही । Construction—अन्धम्
 सुखम् । (b) अद्यमप्येव etc.—अद्यमप्येव is a kind of cōn'ta A न्ययमाय का'ह
 चक्षुदविदरव (म.—चक्षुदः) । The मयि चक्षुद अद्यमप्येव । अद्यमप्येव—(निधत्तम्) ।
 अद्यमप्येव is compared to अद्यमप्येव for contrast Think what you
 are, and what you are acting like (c) Metre—The metre is
 as 'हृद्य' defined as 'रात्र्याविद रथोदय वदी' with the 'ch' me—
 —————(d) The following are compared—
 Boy snake Boy's father's सुखम्—Sandal tree Both सुखम् and
 tree are सुखमयसुख and both are हृद्येन and shunned Here in the
 previous editions I had inadvertently stated boy's father—
 Sandal tree, father's सुखम्—fragrance &c of the Sandal tree .
 It was an obvious slip contradicting the Tika

1 Readings—(a) सुखी for सुखम् and अन्धम् for अन्धम्
 refer to the father The construction being अन्धम् हृद्येन । (b)
 Raghava's readings are adopted by Vel'rasagara and thus
 explained

'आद्यतविदरव तपोवनविष वदिनी हृत्पुष्पागरो यत्न तयोऽपि लया सुखाना
 म द्रव्येन अमिच्छेत्तु सुखं प्रीति यथात्तु तादृशोऽपि सुखम् तपोवनवादिना सुखम्
 सर्वत्राविदरव विषय आचार अद्यमप्येव हिदुना चन्दनमिव किमिति किमपि
 अन्धम्, अन्धम् आचार आद्यमप्येव हिदुना एवम् अद्यमप्येव हृद्येन सदापि
 विदने । Raghava explains अद्यमप्येव as "सुखमप्येव सुख ।
 अद्यमप्येव हिदुना सुखम्" ।

Prof Gajendragadkar rightly objects that जन्तु in the sense of father is not expected from Kalidasa. This is undoubtedly a blemish in our explanation. But Raghava's which the prof adopts seems still more faulty. For (८) जन्तु — from the very birth — is superfluous. किमिति हृदयोद्भवे answers equally well. (९) It implies that it would not be so serious if the boy did so later in more advanced years. This is absurd, because such pranks are possible with though levities of childhood alone.

It will thus be seen that I have adopted the less objectionable of the two faulty interpretations. Indeed I have grave doubts about the authenticity of the verse. The verse preaches a sermon and that to a mere infant. Kalidasa's sense of propriety perhaps would not have allowed the verse here. After having addressed the boy as महर्षिपुत्र the companion with a हृदयवर्धितु heightens the contrast no doubt; but is utterly lost to the child who wants a lion-cub to paw so that he might count its teeth !

राजा—आकारसदृशं चेष्टितमेवास्य कथयति । स्यान्मत्प-
यात्तु धयम् एव तर्किनः । (यथाभ्यर्थितमनुतिष्ठन् बालकस्य
स्पर्शमुपलभ्य आत्मगतम्)—

अनेन कस्यापि कुलाङ्कुरेण सृष्टस्य गात्रेषु सुखं ममैवम् ।

का निर्वृतिं चेतसि तस्य कुर्याद् यस्यायमङ्गान् कृतिनः

महर्षः ॥१६॥

KING—His action, which befits his body, indeed declares it. But from our reliance in the place we guess thus (*Aside* — *as feeling the touch of the boy while doing as requested*) Such is my joy on being touched in the limbs by this shoot of the race of some one, what rapture then must be produce in the heart of the lucky person from whose body he has sprung !

तापसी (समौ निर्वण्यं)—अच्छरिष्यं अच्छरिष्यं [आश्चर्य्य-
माश्चर्य्यम्] ।

HERMITS (*M. x. k. m. z. b. j. b.*)—Strange! Strange!

राजा—आर्य्य, किमिदम् ।

KING—What is it, no later

[illegible]

NOTES

1. एष तर्कित — एवम् लक्ष्यं हति इति एवम् + लक्ष्य + हति + विनि यत्नं ।

२. (a) कुशाडुसि—बहु व speaks of the continuity of the race.

Hence it hints at the extinction of the पुरुषः । (b) कृतिन —Indirectly deplores his own अकृतित्वम् ।

वापसी—इमस्म बालअस्म रुवर्त्तवादिणो दे आत्तिदित्ति।
विन्दिदुम्हि अपरिदुस्म वि ते अपरिदुलोमो संवुत्तो ति [अस्यः]

बालकस्य रूपसंवादिनी ते आकृतिरिति । विस्मितास्मि अपरि-
चितस्यापि अप्रतिलोमः संवृत्त इति] ।

HERMIT—It is that your appearance re-sembles the
features of this boy. I am surprised that he has proved not
untractable to you, though a stranger.

राजा— (बालकमुपलब्धम्)—न चेन्मुनिकुमारोऽयम् अपि
कोऽस्य व्यपदेशः ।

KING (*Fondling the boy*)—If he is not a hermit boy,
then what is his race.

तापसी—पुरुवंसो [पुरुवंशः] ।

HERMIT—Purn's race.

तापसीति । 'अथ बालकस्य' अथ कथं तेन साधु 'सकृदति' अंगच्छते या तादृशी
'तु वासति' कथम् 'इति एतदाश्चर्यम् । "विमिश्र" इति राज्ञः प्रत्यक्ष प्रतिपत्त-
नम् । 'अपरिचितस्य' अदृष्टमस्य 'ते' अप्रतिलोमः अविच्छिन्नः [प्रादितम्— । अथ,
समासात्, । ततो मज्जन्तम्— । अथवीभावपत्ते तु टच् समासात् : ततो मज्जन्ती-
इव । मज्जन्तात् 'मज्जन्ती' जाता इति अत्रेति हेतुना 'विच्छिन्ना' । ["विच्छिन्ना
(त, व्या)—'विच्छिन्ना' (रा, वि, म) ।]

राज्ञेति । 'बालम् ईपलाययन्' उपलब्धमानम्' इच्छन्तु रूपं प्रवर्मानं बालक-
मरेयम् [ईप्सायै वत्सलानां वीरादिकां सल्लस्यतोः हेतुमन्त्रि] । 'अथ' प्रश्नः ।
'अथ व्यपदेशः,' कुलं 'कः'

NOTES

1. (a) रूपसंवादिनी—कथं साधु स कदति इति कथं + मज्जन् + कद + चिनि
कत् + रि साधुकारिणि । (b) अप्रतिलोम — *प्रतिगतो लोमानि इति प्रतिलोमन् +
अथ्, समासात्—प्रतिलोम' against the hair, i.e., refractory, प्रादि-
तम्— । The अथ् is attached by the rule "अथ् प्रत्यक्षवृत्तौ साम-

*Adopted by Prof Gajendragadkar.

कोषः । An अव्ययीभाव is not easily available here ॥ allowed, the form will be प्रतिशोभ + चच मत्व = प्रतिशोभ opposed न तथा । (c) विख्याता—विख्यापिता suppose इति to be the *argumēt* हेतु that can be विवक्ष्य । This is unnecessarily round about.

■ उपलब्धम्—The root लब्, लुप्तिदि चाकनेपदी गुण्ण उपलब्ध-मान । The परस्मैपद however is seen in cases like "लाभते पक्ष-वर्गसि — *Lābhāṣaṣṭīka* "उपलब्धमपि ते सखी न लब्धयिष्यति"—*Māla lakṣmīmitra* The defence is that in these examples a प्रेरणाद्यक्षिप् is attached to the लुप्ति root Hence लब्धर्तुमिष्यति क्रिया-कर्म परस्मैपदम् । Thus लब्ध उपलब्धवने with स्मार्त्विङ् सिच्, Only उप-लब्धमान शब्द परस्मैपदम् उपलब्धम् with additional सिच्, in the sense प्रेरण ।

राजा (आत्मगतम्)—कथमेकान्दयो मम । असः खलु मद्रनुकारिणमेवमग्रमवती मन्यते । अस्त्येतन् पौरवाणामन्त्यं कुलप्रतम्—

भवनेषु रसाधिकेषु पूर्वं क्षितिश्चायं मुशन्ति ये निवासम् ।
नियतैक्यतिप्रदानि पश्यन् तरुमूलानि गृहीभवन्ति तेषाम् ॥२॥
(प्रकाशम्) न पुनरात्मगत्या मानुषाणामेव विषयः ॥२॥

KING—(Aside)—How so! My kith and kin! Hence surely does this noble lady consider him as resembling me! There exists this final family-vow to the Descendants of Paru, that of those who for the protection of the world, wish residence in houses abounding in pleasures in early life in latter days the roots of trees, with solely the vow of hermits attached to them become their homes (Aloud) But this is not a place for morals (to come to) through their own motion

तापसी—अहं मदमुहो मणादि । अच्छरासम्बन्धेण सण् इमस्स जगणी एत्थ देवगुणं तदोवणे प्ससंदा [यथा भद्रमुखो

भणति । अष्टारःसम्मन्धेन पुनरस्य जननी अत्र देवगुरोस्त्वपोदने प्रसूता] ।

HERMIT—A gentle sir sw. But this boy's mother
owing to her relationship with the APOLLO, is delivered
here in the hermitage of the Progenitor of the gods.

राजति । 'कथम्' इत्याद्यर्थः । 'मम' [सम्बन्धसामान्ये वृत्तौ] एक 'अन्वयो' इत्येव 'यस्य स' । 'अतः खलु अवनवनी एव बालः' 'नाम्' अनुवर्ततेति मया सङ्ग-
 स वदति' इत्येव दस्तादृश 'मन्वते' । 'अन्ते' वयसि कर्तव्य 'कुलव्रत' कुलधार ।
 तदेव ॥ टुटति । अन्वयः—पूर्वे ये चित्तिरदाहं रक्षाधिकेय भवनेषु निवासम् उच्यन्ति
 प्रयात् तेषां नियतेक्यतिव्रतानि तत्कर्मणानि गृहीभवन्ति । व्याख्या—पूर्वम् चार्थवर्धसि
 'ये चित्ते' धरायाः 'रक्षार्थ' रक्षयाय, न तु इन्द्रियसेवार्थे 'रने' भोगद्वयै 'अधिकेषु'
 बहुषु भोगाद्ये पु इत्यर्थे 'भवनेषु' 'निवास' स्थितिम् 'उच्यन्ति' वाच्यन्ति ['व्यक्तानो'
 इति धातु] 'पदात्' चर्मावयवि 'तेषां नियत' व्यवस्थितम् 'एक' क्षीरम् 'यतिव्रत'
 वाच्यस्यो येषु तथानिधानि 'तत्कर्मणानि' अष्टादश 'गृहीतवन्ति' सम्पद्यन्ते । अदा
 धर्मोत्तरा पौरवा धर्मार्थमेव धीरने गृहीतवन्ति वाह्येके सुनिवृत्तास्तदन्तर्गते भगवते । अहं
 तापसो पुत्रश्च इत्याह तत्र पृच्छति 'एव पुत्रः' अथानुसारीचाग्रम् 'वाक्मनो यथा
 स्नेह्यता' मानुषार्था न विद्यते' अभूनिः । अथ मानुषा देवयोनिभिर्देवादिरेति ।
 आगच्छत्यु न हि स्नेह्यता । तत् कथमिह पौरवा प्राप्ता इति पृच्छामि इति भावः ।

तावमिति । 'भद्रमुखी यथा भवति' तदेव एतत् । अथमेव मानुषाः स्वस्वमेव चागन्तुमशक्ताः । 'अथरोमि' य 'अथर्व' सम्बन्धः । तेन 'पुनः [पुनरिति भेदः] 'अथ जननी' अथ देवानां गुरोः पितुः कश्यपस्य 'तपोवती' वसुता ।

NOTES

1. रसाधिकैः—रसने इति रस (चन्दन पुरादि) + बिच् + चच्, or चम्, कर्मणि = रसा' enjoyments सुप्, सुपा (see Tika)

राजा (अपवाय्यं) — हन्त द्वितीयमिदमाशाजननम् । (प्रकाशम्) अयं सा तत्रभवती किमाख्यस्य राजपतेः पत्नी ।

KING (*Aside*)—Ha ! Here is a second creator of hope. (*Aloud*) Well, of what royal sage (by name) is she, the noble lady, the wife

तापसी—को तस्मै धर्मदारपरित्यागिणो नाम सङ्कीर्त्तयितुं
चिन्तिस्मदि । कस्मै धर्मदारपरित्यागिनो नाम संकीर्त्तयितुं
चिन्तयिष्यति ।

HERMIT—Who will think of pronouncing the name of that deserter or his lawful wife ?

राजा (म्यागतम्)—इयं गतुं कथा मामेव लक्ष्मीकरोति ।
यदि तावदस्य शिशोर्भातर नामन पृच्छामि । अथवा अनाय्यः
परदारव्यवहारः ।

KING (*Aside*)—Surely this story points to me alone. Suppose I do ask to know the mother of this boy by name, or reference to and her's wife is ignoble

(प्रविश्य मृन्मयूरहस्ता) तापसी—सर्वदमण सङ्गहलायणं
पेक्ष [सर्वदमन, शकुन्तलावर्णयंत्रेश्वर] ।

FIRST HERMIT (*Entering with a clay peacock in hand*)—
Sarvajamana see the *Sakuntala* (*bird's beauty*),

राजेति । 'हल' इति । 'इदं' तापसीवचनं हितोयम् 'आशाया जगन्' चेत् ।
सुजगत्पुद्गल एकान्तप्रतापि च प्रथमम्, इदम् हितोयम् । 'जगन्' इति प्रथे । 'सा' तव-
भवती जगन्मयी 'का आख्या' नाम तव तस्य 'पयो' । तस्य वा यत्नो तस्य वा
आख्या इत्यर्थः ।

तापसीति । 'धर्मार्थां धर्मप्रयोजना धर्मसंस्थाया वा 'दाराः' [राक्षसादिशदि ।]
यदा—'धर्मस्य दाराः' [तादर्थ्यं] पठोमहात्म । तान् द वाधु 'परित्यागवान्' तस्य
'दाम क. संकीर्त्तयितुं उच्चारयितुं' चिन्तयिष्यति । पापकारक पापिनामोच्चारणम्
इति भावः ।

राजेति । 'इयं कथा' दारत्यागिका । 'भाम्' 'जगत्' 'लक्ष्मी' विषयोभूत करोति ।
अथ मिथोर्भातर यदि तावन् नामन [हृत्-प्रथे तसि] 'पृच्छामि' । अथवा परम

द्वारादां व्यवहारः शालोचना तत्सम्बन्धिनी कदा 'चकार्य' चार्थजनविहितः।
 'सन्मय' मयूरो इमे वक्षाः । ["सन्मयूर" (म-)-सन्मयूर" (य-वि, व, वा)।
 तापनीति । 'शकुन्तल' मयूरस्यास्य 'लावण्य' माधुर्यं 'प्रेक्ष्य' । दर्शनीयम्
 रूपमित्यर्थः ।

1 सङ्कोचवितुं विन्दविषयि—Even the *thought* (विन्दविषयि) is
 utter is simple, let alone actual utterance, Cp. "कदापि न
 पापानामनमयेयमेव यत ।

2 (a) यदि तावत्—Highly idiomatic Indicates forming a
 resolve, making a suggestion &c Compare "यदि तावदेव शिवताम्"
 —Act V (b) चकार्य—चर्यन्तं यत्नमे चकीर्यते इति च+कृन् चर्क-
 चार्थं anything good or noble न चार्थः । Or taking चार्थं to
 mean the great great men, we have by लक्षणा here चार्थं =
 pertaining to the great (c) परदार &c—वि+चर+कृ+चर्-
 भार्थे=व्यवहारः । 'वि नानादंष्ट्र सन्दीर्घे चार चक्षते । नानासन्दीर्घरदा-
 व्यवहार इति छान्दः—*Kāśīya* ॥

3 मन्मथर &c—सङ्कोचमयः or सङ्कोचो मन्मथः मन्मथर । This reading
 सङ्कोचर is very common But it is faulty, सङ्कोचमयूर changes
 इ into न by the rule "सङ्कोचमयूरसङ्कोचमयूरको वा (P. 8. 3. 45) giving
 सङ्कोचमयूर or सङ्कोचमयूर । Now the rule रसाभ्यां नो व, समानपदै (P. 8. 4. 1)
 does not apply to सङ्कोचमयूर owing to the injunction 'पूर्वतन्निमित्तम्'
 (P. 8. 4. 1) Even if it did apply, the न here would not be-
 come व because of the prohibition बदालस्य (P. 8. 4. 57) अ-
 चङ् नस्य न at the end of the पद ।

वालः (सदृष्टिभ्रमेण)—'कहिं' वा मे अम्बा [कुत्र वा मे
 अम्बा] ।

BOY (Casting his looks about)—Where could my mother be ?

उभे—णामसारिस्मेण वञ्चिदो मातृवच्छलो [नामसादरेण
 वञ्चितो मातृवत्सलः] ।

२ भविते—भव+त कर्मणि । The root has the sense of *हू* । Hence it is दिङ्मन्त्रक । Here चपचपाने कर्मणि त् is the maxim “चपचपाने दुदाशेनाम्” ।

३ स्वदर्शिका—*See स्वदर्शिकाधाम्, Act VI*

वाल—अन्ति ए रोअदि मे एसो भद्मोरओ [अन्तिके, रोचने मे एय भद्मयूर.] । (क्रीडनक्रमादत्ते) ।

BOY— *sister, this nice peacock pleases me (Takes the toy).*

प्रथमा (विलोक्य सोद्वेगम्)—अम्हं, रक्षाकरण्डम् से मणिवन्धे ण दीसदि [अम्महे, रक्षाकरण्डकम् अस्य मणिवन्धेन दृश्यते] ।

FIRST *(Hears her sister's cry—With alarm)*—Oh ! the emblem of protection is not seen in his net.

राजा—अलमावेगेन । ननु इदमस्य सिंहशावविमर्दान् परिभ्रष्टम् (आदातुमिच्छति) ।

KING—Away with anxiety. Here, indeed it is, clipped through his nettle with the lion cub, (*Wants to pick it up*)

उमे—मा खलु मा खलु । एदं अवलम्बिन्न—। एहं गहिदं येण [मा खलु, मा खलु । एतदवलम्बा—। कथं गृहीतमनेन] । (विस्मयादुरोनिहितहस्ते परस्परमवलोकयते.) ।

BOTH—O don't O don't, Having touched it —How so ! Taken by him ! (*Through arrangement they start at each other with hands placed on their chest*)

वाल इति । ए “चलिके” मणिनो “एह भद्र” मोहनो मद्भूतं मे मद्भूतम् [प्रेय-
मायत्वान् सम्पदाने चतुर्थे] “रोचने” । प्रेतोऽहमनेन दृश्यते [“चलिके” (२५, ५५)
—“मात” (रा, वि-)—“चारुके” (न)] । “चारुके” दृष्टाति [कर्मभिर्वाये
क्रियावले चतुर्थे चतुर्थे] ।

इयमेति । 'उद्वेगेन मुग्धमेव मह । 'करच' पुष्पखादिकृती ययितम् ।
'उद्वेग' करचः 'करचकम्' 'अन्वयेन' । 'रन्वये' दत्त 'करचक' मणिवत् म
हयने' । तददर्थं नाद्वेगः ।

राजेति । 'ननु इदमस्य' इति अहं मुग्धा निर्वेगः । 'सिद्धिमात्रेण' यी 'किम्' ।
सङ्कल्पः । तथात 'परिषद' गुप्त सगं मुग्धो पतितम् ।

उमि इति । 'मा खलु पादतम इति पादाननिषेधः । [पादो विद्वत्तम्] ।
निषेधकारणमाह—'एतत्पुष्पखादिकृती 'करचकम्' आदात्—सिरने इति वाक्येन ।
असमाप्तं एव वाक्ये राजा तदादत्तेन तु सगं इति विवक्षितं ते पादतु 'करचम्'
आदत्ते । 'हरदि वदसि 'निर्वेग' व्यापित इत्यौ' यी राजा एवायमिति प्रत्ये
जते विवक्षाधिकृतं वदसि निर्वेगं परम्परावचोक्तमस्य' इति च च विवक्षितम् ।

NOTES

1 चरिद्वे—चरिद्वे is used in Dramas for the elder sister.
'नृणां जेष्ठमणिः' इत्येवम् 'कीर्तिमणिः' इति विवक्षितम् ।

2. (a) चरिद्वे—Indicates विद्वत् surprise 'विद्वे चरिद्वे चरि
द्वे चरिद्वे' इति वाक्ये । (b) न दृश्यते—She noticed this when
the boy put his hand to take the toy

राजा—किमर्थं प्रतिनिद्धा. स्मः ।

KING—For what purpose have I been prohibited ?

प्रथमा—मुग्धादु महाराजो । एसा अचराजिदाणाम ओसही
इमस्त जादकर्मसमय मश्रवदा मारीएण दिण्ण । 'एव' इति
मातापितरौ अप्पाणं वज्जिय अवरोभूमिपट्टिं ए गेण्हादि
[शृणोतु महाराजः । एसा अपराजिता नाम ओपधिः अय्य
जादकर्मसमये मगवता मारीचेण दत्ता । एतां इति माता-
पितरौ आनूमानं च वज्जयित्वा अपरो भूमिपतिता न गृह्णाति] ।

FIRST HERMIT—Listen, mighty king This is the herb

named Aparajita given by his Sublime Highness Mancha at the time of his nuptial ceremony. No one indeed, excepting the father, the mother, and self takes it up if dropped on the ground.

राजा—अथ गृह्णाति ।

KING—If he does take up ?

प्रथमा—तदो त सृपो भविष्य दंशइ [ततस्तं सर्पो भूत्वा दशति] ।

FIRST HERMIT—Then, becoming a snake, it bites him
प्रथमेति । 'सामापितरी चात्मानम् वञ्चयित्वा अपरं किल भूमीं प्रतिताम् परं न
गृह्णाति' इत्येवम् बुद्धः । यदृच्छात् निवर्त्तते ।

वार्त्तति । 'अथ विद्वन्' । अपरो भूपतिता 'गृह्णाति' इति विद्वन् विद्म इत्ये
['वशातो समये ज्ञातामधिकारे च गृह्णाति । विद्वत्प्राप्त्यनन्तरं प्रकृतं चकारात्तदुच्यते ।'
इति मेदिनी] ।

NOTES

1 मङ्गराज—They know it now for certain that he is the king.

राजा—भवतीत्यर्थं वदन्विद्वत्स्याः प्रत्यक्षोक्ता विद्विद्या ।

KING—Has his transformation ever been seen by your Honoured Seles,

वमे—अप्येवमर्थो [अनेकसः] ।

BOTH—Several times

राजा (सहर्षमात्मगतम्)—कथमिव सन्पूर्णमपि मे मनो-
रथं नाभिनन्दामि (बालं परिष्वजते) ।

KING (Within himself with joy)—How is it I do not greet my desire though fulfilled.

द्वितीया—सुज्वदे, एहि इमं वृत्तन्तं शिष्यमव्वाबुडाए सउ-
न्दलाए निवेदेम्ह [सुनते, एहि इमं वृत्तन्तं नियमव्यापृतायै
शकुन्तलायै निवेदयामि] । (निष्क्रान्ते) ।

SECOND HERMIT—Subrata, come we shall report this
fact to Sakuntala engaged in austerities

बाल.—मुञ्च मं जाय धम्माए सञ्जास गमिस्सं [मुञ्च मा
यावदम्वायाः सकाशं गमिष्यामि] ।

BOY—Release me I will go to my mother

भयतीभासिति । 'अस्मा' श्रीशर्ष 'विक्रिया विकारं सप्रीतिवन्तं' 'कदाचित्
प्रत्यचीकृता साचादृष्टा किम् ?

उभे इति । 'अनेकज्ञ, बहुज्ञ वदन्तु कालेषु विक्रिया प्रत्यचीकृता [कादाचि-
कारणे यम्] ।

राजेति । सत्यंमपि मे मनोरथम् अनुवृत्तवन्तानामपि 'कदाचित्' किमपि
कारण 'न अभिनन्दानि सञ्जावयामि । अनुवृत्तमेतत्, तर्हि अभिनन्दानि । 'परि-
च्यते' आनिद्विति ।

द्वितीयेति । 'एहि इत आसच्छ 'नियमि तपश्चरये 'व्यापृतायै' नियुक्तायै शकुन्तलायै
["कर्मणा यमनिप्रैति—" इति सम्प्रदानत्वात् अनुवृत्ते] ।

पाठ इति । 'यावत्' इत्यवधारणे । ['अस्माया' (तः, आः, म)—'मातु'
(पाः, वि)] ।

NOTES

1. अनेकज्ञ — न एक अनेक which is a भव्यशब्द । अनेकस्मिन् काले
इति अनेक + शब्द अधिकरणे = अनेकज्ञ by the rule 'वदन्त्याद्योत् यम् कारका-
दन्तरस्याम्' (P. II 4. 42) See also अनेकज्ञ in our Bh. II

2 सत्यंमपि—He has no doubt that this is his boy

3 नियम etc — नि + यम + अच् भावे = नियम, यम प्रत्यय । "नियमो
यन्त्रायाश्च प्रतिष्ठाऽनियमे प्रवृत्ति" इति मेदिनी । यम is expected to take चञ्,
but it has अच् optionally by the rule "यमं अनुपनिविष्टु च" । नियम

is also correct and has the same sense वि + क्त + क्तृ + क्त कर्त्तरि-
व्याप्तौ engaged. Now see Tika.

४ सकाशम्—समानं कायते इति समान + काश + कश् कर्त्तरि = सकाशम् ।
समान becomes क by योसविनाय as the rule “समानस इन्द्रसूद”
प्रथमद्वेष्ट (P ७ ३ ६३).

राजा—पुत्रक, मया सहैव मातरमभिनन्दिष्यसि ।

KING—My son, even with me you will congratulate your
mother

बालः—मम कस्युतादो दुस्सन्दो ए तुम [मम सल्ल तातो
दुप्यन्तः न त्वम्] ।

BOY—Dusbyania indeed is my father, not you.

, राजा (सस्मितम्)—एष विवाद एव प्रत्याययति ।

KING (Smiling)—The contradiction itself convinces.

(ततः प्रविशत्येकवेशीघरा शकुन्तला) । शकुन्तला—
विचारकाले वि पकिदित्थं सर्वदमणस्स ओसहिं मुणिअ एमे
आसा आसि अत्तणो भावदेअमु । महवा जह सारुमदीए
आचक्खिं तह सम्भावोअदि एत्थं [विचारकालेऽपि प्रकृतित्था
सर्वदमनस्य ओपधिं भूत्वा न मे आशा आसीत् आन्मनो भाव-
येयेपु । अथवा यथा सानुमत्या आरुयात्तं तथा सम्भाव्यते
एतन्] ।

(Tam enters Sakuntala with her hair twisted into a single
braid) SAKUNTALA—Even having heard Saradaman's
herb to be in its natural state when there was an occasion
for transformation, I placed no hope in my luck. Or from
what is related by Sanumati, this seems possible.

राजिनि । ‘विवाद’ पुनश्च इति सन्भावस्य प्रतिपादः । ‘मन्दायकति’ इत्यर्थः

अत्रैव (विधवासेवान् ॥ अत्रैव ॥) । "मम तातो दुःखः" इति मृष्टीने प्रथम
एत इति । 'एकस्या वेद्या वरा' इत्यनेन वेद्यो धारयतो इत्यर्थः । शीघ्रपरिवादा
एकवेद्योपपत्त्यात् ।

शकुन्तले । 'अवेदमन्त्रं शीघ्रं' इत्यत्र शकुन्तलेनोपपत्त्यात् 'विशाले'
मन्त्रेण 'कानि वृक्षौ' शीघ्रमन्त्रे वा तिष्ठति मन्त्रो 'कुत्सा च' चार्थद्वय एव
ज्ञात इत्यत्र मन्त्रेण 'अन्त्र' मन्त्र 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण'
प्रथम मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण'
'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण'
मन्त्रेण मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण' मन्त्रेण 'मन्त्रेण'

NOTES

1 विशाल एव—The conviction comes after all from the
conviction

2 एकवेद्यो—etc—एकवेद्यो । एका वरा । If we attach सर्वेन्द्र
with the मन्त्र—एकवेद्यो धारि वा सा, we get एकवेद्योपपत्त्यात् ।

3 विशाल एव—चार्थ is replaced it should be taken with
मन्त्रेण ।

राजा (शकुन्तला विशेष्य —अयं संयमप्रमती शकुन्तला
येन—

वसन्तं परिधुमं वसन्ता निधुमन्मममुनी धृतेः कवेः ।

अतिनिष्कण्ठान्य मृदुशीला मम दीर्घं विरहप्रतपं विमर्त्ति ॥२॥

KING (See my *Shakuntalā's*)—Ha ! Here is the Lovers' p
Kona's—She who with a pure complexion wearing two pieces
of very good pattern, with her face washed by perances
bearing a single trace of her underlines the long observance
of separation from me who was excessive's unkind (cruel)
to her.

शकुन्तला (पद्यात्तापविषयं राजानं दृष्ट्वा) —न फलु अन्न—
उत्तो विप्र । ततो को एसा दागिं छिद्ररक्षामज्जलं दारयं मे

गतसंसर्गेण दूसेदि [न खलु आर्य्यपुत्र इव । ततः क एव
इदानीं कृतरक्षामङ्गलं दारक मे गात्रसंसर्गेण दूषयति] ।

SAKUNTALA—(Steering the king, pale with remorse)—
Certainly not like my husband ! Who then is this with the
contact of his body defiling my boy unto whom auspicious
guard was provided ?

राजिति । अन्वय — अत्र या अश्वमेधवती एषा परिधूसरे बधने बधना निवममान-
मुखी भूतैकवेदि सा दृष्ट युद्धमोक्षा शकुन्तला अतिनिष्कलङ्कस्य मम दोषे विरहवते
विमति । व्याख्या—‘अयं’ ऊरवे । ‘या अश्वमेधवती’ माया ‘एषा’ दयमाना
परिधूसरे अतिमलिनने ‘बधने बन्धे’ ‘बधना’ परिदधाना निवममेन’ व्रतौपशसादिना
‘शाम युक्त’ ‘मुख्य’ यस्या तादृशो पुता एका वेदि यदा तादृशी इतोमुद्रमादधति
‘सा इमं युद्ध निष्कलङ्क’ ‘यैल’ स्वमात्री यस्या तादृशी शकुन्तला अतिनिष्कलङ्कस्य
मुखां क्रूरस्य ममदोषं विरहस्य विरहोचितं वा ‘व्रतम्’ आचार ‘विमति’ धागति ।
● युद्धमोक्षेन इदे विज्ञाने प्रथमं मन्त्रिणवचना रमणीयमिति ज्ञातम् । ततो नातिदूरे
चामिष कपोलेन खड्गेन’ उपश्रवणो काचित् तापकोति । ततश्च ममीदे एकमात्रया
देव्या मेघ हापनी हिन विरहिणीति । अनन्तर प्रथमिज्ञा अये मेघं युद्धमोक्षा दृष्ट
काला इति अपि च क्रूरस्य ममेव विरहगतम् इति तेन चावेदातिप्रथ । अन्वय—
परिधूसरे बधने बधना निवममानमुखी भूतैकवेदि (अतएव) युद्धमोक्षा या एषा
अतिनिष्कलङ्कस्य मम दोषे विरहवते विमति’ सा दयमानभवती शकुन्तला इव’ व्या-
चते । अत्र सा इव शकुन्तला इत्यभिज्ञानात् प्राक् मम विरहवते’ विमति इत्यनु-
वृत्ति स्पष्टेव ।

शकुन्तमेति । एतादृशेन विरहे विरहम् । न खलु मूलम् आर्य्यपुत्र इव
अयं खलुने । यदि आर्य्यपुत्र इव न क एव इदानीम् [वाक्यान्तद्वारे] इत
विहित रणादनं कञ्चन युध यस्य तादृश मे दारक पुत्र जावन्त अश्वमेधस्य ममदोष
मुद्रकैव ‘दूषयति’ कन्वीकरोति । अत्रराजितामममिभूय ‘बाल’ मे लङ्घयदयं क इति
शकुन्तला विनर्क । दूषयदसुतमेतदाद्या ।

NOTES

1 (a) वस्त्रे—The upper and the lower garments (b). परिधूय—धूय is पादु grey परि is intensive Indicates the absence of all care after toilet (c) नियम &c —चै + क्त करि=चामम् चान्. निगम (See नियमव्यापृता, above) चामम् । सुपुत्रम् । तद्वय सुख यथा । बहु—। निवमचामसुखा is an optional form by the rule “कृद्वाचोपसर्जनादस्योपधान” (P 4 1 54) (d) वृत्तेक &c —एका वेषि एकवेषि । Both वेषि and वेषी are correct (See एकवेषीधरा above), the वेष being optional by the Ganasutra “कृदिकाराद्वक्तिनः । (e). विरहव्रतम्—See Tika The व्रत consists of several observations of which वेषाङ्गनल्लारवर्णन is prominent

2 कृतरणा &c —रक्षणे अगथा इति रण + चङ्, वरवे वियाम् = रथा guard Now see Tika,

बाळ, (मातरमुपेत्य)—अम्ब एसो को त्रि पुरिसो मं पुत्रेत्ति अलिङ्गदि [अम्ब, एष कोऽपि पुरुषो मा पुत्र इत्यालिङ्गति] ।

BOY (*Approaching his mother*)—Mother, here is a man who embraces me as his son

राजा—प्रियं, कौयेमपि त्वयि प्रयुक्तमनुकूलपरिणामं संहृतं यद्वह्मिदानीं त्वया प्रत्यभिज्ञातमात्मानं पश्यामि ।

KING—My darling even the cruelty inflicted by me on you has turned out to be of a favourable termination since I see myself recognised by you

शकुन्तला (*आत्मगतम्*)—हिअअ, सेमस्सस समस्सम । परिचत्तमच्छरेण अणुअम्पिइमहि देव्वेण । अज्जइत्तो कुरु एसो [हृदय, समाश्वसिहि समाश्वसिहि । परित्यक्तमन्सरेण अनुकम्पितास्मि देवेन । आर्यपुत्र खल्वेप] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—Take courage, take courage

my heart I am pined by destiny that has renounced its spite.
This is indeed my husband

राजिनि । 'त्वयि त्वं इति 'प्रपुङ्गव' आचरति 'कौटिल्यमपि' कूट्यापि 'अनुकूलः'
मरुतः 'पश्यामी' विपश्यो यत्नं तथाविध 'सहस्र' आरम्भ । कुत एवमित्यादि—यत्
यथात 'यत्न' आश्रयान् मनुष्यस्य त्वं प्रत्यभिज्ञातं मे कृत 'पदादि' । साधु ते
शीलं यत् विनामितापि विरसायि न मे । पाठान्तरे—'अनुकूलपरिणामं सहस्र' सुत-
व्यसंस्तुतनाभातः । 'तत् त्वयात् 'इदानीमहमप्याह त्वया प्रत्यभिज्ञातमिच्छामि' तेन
पुर्वंता स्तादात्म्यम् । ('यत्...पश्यामि' (रा, वि, अ-)—'तत् . इच्छामि'
(त, व्या-)) ।

अनुकूलमेति । 'परित्यक्त' परिहृत 'मनसरो' मन्त्रभङ्गो येन तथाविधेन 'ईदं मे'
विधिना 'अनुकूल्यतायाः' । पुरा वाचो यो हि विधिराज्यं पुत्रेण मे सङ्गति न छेदः,
स एवायं हृदय इह तं कर्मागोच मया योजितवानिति भावः ।

NOTES

- १ पुन इति—This is elliptical for पुन इति आश्रयः ।
- २ परित्यक्त AC—अतस्तु १५ अन्वयभङ्गे अपि, परप्रीकातरता ।

राजा—प्रिये,

स्मृतिभिन्नमोहतमसो दिष्टा प्रमुखे स्थितासि मे सुमुखि ।

वपरागान्ते शशिनः समुपगता रोहिणी योगम् ॥२२॥

KING—My darling, O thou with fine face (Or—with a
gracious expression of face,—) through luck thou standest be-
fore me whose gloom of delusion is dispelled by recollection.
Rohini has approached union after the eclipse of the moon

शकुन्तला—जेदु जेदु अज्जउत्तो [जयतु जयत्वाय्यपुत्र] ।

[अर्द्धान्ते वाष्पकण्ठी विरमन्ति] ।

SAKUNTALA—Prosper, let my husband prosper (Says
with tears in her throat when half uttered)

राजा—सुन्दरि,

३. उपरान्त &c —उपरजनम् or उपरजाते चनेन इति उप + रञ्ज + कञ् भावे करणे वा = उपरान्तः । This is restricted to mean राक्षस (eclipse) perhaps because the sun and moon become copper coloured (उपरजन) at the time of eclipse, तस्य चनः । तद्वन् । (d) यदिन —this agrees better, than इतिना with से ।

2 R. = रक्ष —Raghava construes वसुधै क्तितावि इति यत् तन् रोहिणी योऽयं सप्तपत्नी । Hence he takes this as an instance of निदर्शन or निदर्शनम् (See under “गुह्यनिदर्शनम्—”, Act 1) “चर्चायां यत्तद्वत् एव-वाक्येनात् सप्तपत्नीस्य निदर्शनम्” —R. 94 “a the printed text of 1. 94 is here & is uncorrected I have made obvious corrections if we take the 1st half as one complete sentence and the second half another then it becomes an instance of इति वसुधै क्तिता (See under “गुह्यनिदर्शनम्—”, Act 1) दृष्टान्त is not recognised by Dietrich is a phrase चवद्वारः । Note, however the दृष्टान्त bi-liter writer is “दृष्टान्त पुनरेवमर्थो वा प्रतिविम्बनम्” । But in the present case he नृचर्म is not related, प्रतिविम्बनम्) । Hence we should not call it a दृष्टान्त

3 (a) वाक्कण्ठो—कोष्ठा is optional & attached in the feminine by the Vaidika ‘चङ्गावकण्ठोश्च’ । (b) विरमति—‘व्याकटिभीरम’ इति परमोपदेशः ।

4 यस्य स्वार &c —This gives a विभावना (See ‘इह’ शिवा = Act 1) if पाटल is *tryph* red Others make their lips red by स्वार, yours are ruddy without स्वार, it seems better to take पाटल as *ful* red, यस्वार makes a bright red

वालः—अम्न को एसो [अम्न क एषः] ।

BOY—Mother, who is this

शकुन्तला—बन्धु दे भागहेआई पुच्छेहि [वत्स, ते भाग-धेयानि पृच्छ] । (रोदिति) ।

SAKUNTALA—My child, ask thy destiny (Wife).

राजा—सुतनु हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु ते

किमपि मनसः समोहो मे तदा दलवानभूत् ।

प्रवलतमसामेवर्षाया शुभेषु हि वृत्तयः ।

सज्जमपि शिरस्यन्व क्षिप्त्वा धुनोत्यहिराङ्गया ॥ २४ ॥

(पादयो. पनति) ।

KING—O thy one, let the grief of repudiation disappear from thy heart. Somehow a powerful delusion of my mind occurred at the time. Of those in whom Tamas is supreme, such indeed is generally the disposition towards blessings. Even a garland placed on his head the blind man takes off taking it for a snake (I talk at her feet).

अङ्गुलीति । 'ते' तव भागवैयानि भव्यानि 'दृष्ट' । 'क एव' इत्यस्य उत्तरं ते भाग्यमिव दातुं प्रभवति । प्रत्यादिष्टाह कथं नृणां क एव । यदि मसाट्-सुतयनवभी भवे इति ते भाग्यं तदा 'अयं मे पिता' इति वक्तुं शक्यम् । अयं ईदृशः ते भाग्यं यदिष्टैव वने वसन् तपसरिष्यसि तदा 'धराधिपोऽथ दृष्टम्' इत्यवाग्यं पश्यति परिचयः । इति मनसा प्रागुक्तमानीयमानो ह स्वदग्धा 'रोदिति' ।

राज्ञिति । इत्यं नवनिव प्रत्यादेशदुःखं भूयोप्यनुभवन्तीति वाच्यम् । अन्वयः—
हे सुतनु, ते हृदयात् प्रत्यादेशव्यलीकमपैतु । तदा किमपि मे दलवान् मनसः सञ्चोह अभूत् । शुभेषु प्रवलतमसां वृत्तयः एवमाया हि । अन्व शिरसि क्षिप्त्वा सज्जमपि अहिराङ्गया धुनोति । व्याख्या—हे 'सुतनु' चारुवपु अङ्गुलीति 'ते' तव 'हृदयात्' मनसः 'प्रत्यादेशात्' मत्कृत्यात् प्रत्याप्यानात् जाति यत् 'व्यलीक' दुःखं तत् 'अपैतु' दूरियात् दुःखं त्यज इत्यनुनयः । 'तदा' प्रत्याप्यानकार्त्तं 'किमपि' कृतोऽपि अनिश्चयमोयान् कारयान् 'मे दलवान्' गुरु 'मनसः सञ्चोह' चेतोविकृति 'अभूत्' जातः । प्रत्याप्यानच अज्ञानकृतम् इत्यनुनयानुकूला युक्तिः । 'शुभेषु मन्त्रेषु विषये' 'प्रवल' घोष 'तम' लोह अन्वकारश्च वेषा तेषा 'हृत्' व्यापारा 'प्रायेण' वाङ्मयेन

['प्रायश्चानयने ग्रहो मुच्यतेऽङ्गुलीरपि' इति विदुः] 'एवम् हि' ईदृशी एव [तत्पुरुषपक्षे मरुत्य सहादि । अथवा सुप्सुधा इति समासः । प्रायश्चदस्य पूर्व-
नियानकलक्षोपसर्जनताभावात् परनिघातः] इत्युक्त्वा युतेः समर्थनम् । 'कम्' सदा तस्यैव अभिभूतं सन् 'अस्मि निजवस्तुदे 'विद्याम्' अनेन स्थापिता सप्तमपि' मालामपि शङ्कतमाम् 'अहं सर्वस्य शङ्कया' आत्मा 'पुनोतिः कम्पयति, शिरसो
कम्पयति । इति समर्थन इति दुष्टान्तः । ['राज्ञा' (त, ष -) 'राज्ञा शकुन्तलायाः
पादयो प्रविपत्य (रा, वि, न)] 'पादयो पतति' इति प्रसादनम् [राधा-
दीनामेतद्वृत्तिः] ।

NOTES

1 रोदिति—the pathos is very deep here (See Tika)

2 (a) • सुतम् &c.—Sakuntala avoids replying to the boy's question and she weeps. The king sees what is passing in her mind (See Tika on भावधेयानि वृत्त्य) and is anxious to appease her. (b) सुतम्—शोभना तम् इति सुतम्, कर्मधा—with कृष् attached in the feminine, here सुतम् is कामाक्ष्योः । See our 'व्याहृतसु सुतम्'—Uttar III sl. 15 Hence the vocative singular is सुतम् and not सुतनी । (c) प्रत्यादेश इति—'शूलोक्तं त्वयि विदुः' इत्यमरः । The renunciation still rankles in your heart, or you should not have wept and avoided the answer to the boy.

3 एव प्राया—प्रायेव एवम् एवमप्राया usually such मरुत्य सहादि or सुप्सुधा । To account for the परनिघात of प्राय in such cases, take the example प्रायेव जित्ता यवः । This gives जितप्राया यवः । The compound will take different case-endings according to the compound. Thus जितप्राया यवः प्रविदेत् जितप्रायान् यवन् चवरीन्, जित-
प्राये यवमि, वदे etc.—If we had not compounded we should have said प्रायेव जित्ता यवः प्रविदेत् प्रायेव जितान् यवन् चवरीन्, प्रायेव जितो यवमि ऊचे etc.—In these प्रायेव does not change as विभक्ति, it is एकविभक्तिः । Its पूर्वनिघातः is prohibited by the rule 'एकविभक्तिः चापूर्वनिघाते' ।

4 पादयो पतति—Richave etc. make the king fall at her feet

• Partially adopted by Prof. Gajendragadkar.

before the speech But the repetition उद्वेद उद्वेद shows how shocked Sakuntala was at this movement of the king It is therefore impossible for her to wait for him to finish his speech lying prostrate at her feet The king fell at her feet after uttering the verse and was immediately raised by Sakuntala's

शकुन्तला—उद्वेद उद्वेद अज्जउत्तो । शुणं मे सुभरिअप्प-
द्विअन्यअं पुरा किं तेषु दिअहेसु परिणाममुहं आसि । जेण
साणुक्कोसो वि अज्जउत्तो मइ विरसो संयुत्तो [उत्तिट्ठु
उत्तिट्ठु आर्यपुत्रः । नूनमे सुभरित्थमिअन्यअं पुरा क्खं तेषु
दिवसेषु परिणाममुखम् आसीन् । देन साणुक्कोसोऽपि आर्यपुत्रो
मयि विरसं संयुत्ताः] । (राज्ञोच्छितिः) ।

SAKUNTALA—Rise, let my husband rise, surely some-
thing formerly done by me obstructing my good work (merit),
was by these days about to bear its fruit (mature) through
which my husband though kindly disposed towards me,
became piteous (The King rises)

शकुन्तलैति । 'मे' मया 'पुरा कृतम्' अनुचित 'सुभरित्तम्' पुण्यकर्मणः 'प्रति-
बन्धक' प्रतिरोधक पुण्यकर्मण्यन्यथास्तेषु दिवसेषु 'प्रत्याख्यानकृतम्' 'परिणामं'
परिणती 'सुखं यच्च' तादृश, पाप्मामिच्छामिति दावत् आसीत् । 'देन' हेतुना साणु-
क्कोसोऽपि सदृशोऽपि साणुक्कोसोऽपि आर्यपुत्र मयि 'विरसो रसो' राग अनुपाद कर्तव्यं
['अज्ञातार्थो विषे वेद्ये दुर्ले इवे एव' इति श्लो०,] यच्च तदाविश, निरनुपमः
'उत्तिट्ठावत्' 'मद्वत्' । पुरा पुण्यमाचरित कृता तेन तदा यद्वत्ता । पापश्चापि कृतं
यस्य कृतं प्रत्याख्यानकृतं विपक्वमासीत् । तेन पुण्यकर्म निवृत्तम् यद्वत् प्रत्या-
ख्याता । इत्य मनेन पापस्याह विपक्वं न ते दोषः ।

शकुन्तला—अहं क्वहं अज्जउत्तेन सुभरिदो दुक्खमाहं अअं
जनो [अयं कथमायं पुत्रेण स्मृतो दुःखमागो अयं जनुजुः] ।

SAKUNTALA—How was this miserable person remem-
bered by my husband ?

राजा—उद्धृतविषादशल्यः कथयिष्यामि ।

मोहान्मया सुतनु पूर्वमुपेक्षितस्ते

यो वाष्पविन्दुरधरं परिवाधमानः ।

ते तावदाकुटिलपक्ष्यविलग्नमद्य

कान्ते प्रसृज्य विगतानुशयो भवामि ॥ २५ ॥

(यथोक्तमनुनिष्ठति) ।

KING—With the dark of grief extracted, I will tell you

O fine-framed One, having wiped off the tear-drop sucked in your slight-curved eye-lashes to-day—that tear-drop which through delusion, was formerly disregarded by me (though paining your lower lip—O my darling, I shall indeed [Or—I shall first] be free from remorse, (*Draśas said*),

‘अद्य’ इति शब्दे । दुःखं भजनं प्राप्नोति यस्तु-दृष्टं [इति भजते, विन्दुः] ‘अद्य’ जन [इत्यादिनिर्देशः] अहमिदं ‘अद्य’ कृतम् ।

राजेति । ‘उद्धृतम् उन्मुखात् विषादरूपं शल्यं’ इत्यु-च्यते तादृशं भूत्वा ‘कटवि-
धायि’ अद्य कृत इति । श-शोऽरथवत्ता-वर्धयति । अद्य-—हे सुतनु कान्ते, यो
वाष्पविन्दुः पूर्वं ते अधरं परिवाधमानः यथा भोजान् उपेक्षितं स्नानं चाकुटिलपक्ष-
विलग्नं प्रसृज्य विगतानुशयो भवामि तावत् । व्याख्या—हे ‘सुतनु’ वरमांसे ‘कान्ते’
प्रिये शकुन्तले यो वाष्प-नेत्रजलस्य विन्दुः पूर्वं प्रत्याख्यानकाले ‘ते’ तत्र ‘अधरं’
परितः ‘वाधमानः’ पीडयन् नेत्रशोर्निर्गम्य, कपोली चतुर्मुखं अधरे न केषवं स्थितं
किन्तु एकैकं इव हृत्पद्मागच्छ उपपदेन विराजमानेन च अधरं पीडयन्निभं यथा मोहान्
चित्तवैकल्यात् उपेक्षितः, शोदासोन्मेन दृष्टं अतएव यो विषादरसाभूतो मे हृदयगत-
दिनं दारयति ‘त’ तदाविधं वाच्यं न हृदयस्थानं ‘अद्य’ चाकुटिलेषु ईषदकेषु पक्षुषु
मदलोमसु ‘विलग्नं स्थितं’ न तु ततः प्रसृतं प्रसृज्य शोधयित्वा ‘विगतं’ अनुद्वयं
पञ्चात्तापो यस्य तदाविधो ‘भवामि तावत्’ भवाम्येव [तावद्विचारये । तच्चिन्ता नेदम् ।
वाच्यं प्रसृज्य एव नाकदा । अद्यवा भवाम्येव ततः कदावामि] । पूर्वं विरोधेयदा
यथावेधः अद्यहृदये एव कष्टे श्लोकादपि इति तात्पर्यम् । [‘वाष्पविन्दुः (य, त-

७१, म-)—'बह्विन्दु' (वि) ॥ 'कान्ते' (त, का-)—'वाचम्' (रा, म-)]
यद्योक्तं वाचविन्दुप्रसङ्गं ननु इत्यर्थः ।

NOTES

1 उद्धृत &c—The विवाद here is the same as the अनुवाद in the verse following

2 Reading— a) वाचविन्दु — बह्विन्दु is rare and has no special recommendation, 'We have retained the more common reading; (b) कान्ते—Here वाचम् becomes a repetition and should be avoided

शकुन्तला (नाममुद्रा दृष्ट्वा)—अञ्जज्ज, एदं त अह्मलोअअ'
[आय पुत्र एतच्चदह्मलोयस्सु]

SAKUNTALA—(*Seeing the signet ring*)—My husband, this is that ring

राजा—अस्मादह्मलोयोपलब्धान् खलु स्मृतिरुपलब्धा ।

KING—From the recovery of this ring was indeed memory recovered

शकुन्तला—विस्म किदं शोणं जं तज्ज अञ्जज्जस्स पच्चा-
अगकाले दृष्ट्वा आसि [विस्मं कुत्रमनेन यन् तद्वा आप्य-
पुत्रस्य प्रत्यायनकाले दुर्लभमासीन् ।

SAKUNTALA—It did what was not proper for it became scarce at the time of convincing my husband.

राजा—तेन हि क्वत्तुसमवायचिह्नं प्रतिपद्यता लला
कुसुमेम् । (एतद्दृष्ट्वा ललायन्)

KING—Then let the creeper do bear flower as a token (witness) of its union with the season

राजितिः । अह्मलोयस्य उपपत्त्या प्राप्तिं तस्यान् 'खनुतत एव कृति.' करणम्
'उपपत्त्या' प्राप्ता ।

शकुन्तलेति । 'अमेन चङ्कुरीयकेन 'विषम विषद्वय' 'लतम्' । 'यत्' यदा
'तदा प्रत्यायनस्य' प्रत्यक्षीतृणादनस्य काले दुर्लभमासीत् ।

रजेति । तेन तच्छात् यदि ऐनेनेव प्रत्यायनं तत् इत्यर्थे 'लता सतीव ततो
लन 'चतुर्णा' वसन्तेन, मया इति गृह्य यः समावाय 'समायम, पुन' समागम इति
भाव तस्य 'चिह्न' सूचकम् इदं 'कुसुमम् चङ्कुरीयकमित्याशयः इतिपद्यता गृह्यतु ।
इत्यत्र लीयक' भूयोऽपि दातुमिच्छति ।

NOTES

१. नामसुद्धा दृष्टा—She notices it while the king wipes off the
tear from her eyes

२. तेन हि—The flower in the creeper bears testimony to
the advent of the season, so let the ring be witness of our re-
union. The flower is in the creeper, let the ring be with you

शकुन्तला—ए से विस्मसिमि । अज्जउतो पूब्ब धारेदु
[नास्य विस्वसिमि । आय्येपुत्र पब एतत् धारयतु] ।

SAKUNTALA—I do not trust it, Let my husband do wear it

(तत्. प्रविशति मातलिः) । मातलिः—दिष्ट्या धर्मपत्नी-
समागमेन पुत्रमुखदर्शनेन च आयुष्मान् वर्द्धते ।

(Then enters Matali) MATALI—O joy ; The Long-lived
One thrives by union with his lawful wife and by seeing his
son's face,

राजा—अमृतं सम्पादितस्वादुफलो मे मनोरथः । मातले,
न खलु विदितोऽयमारण्डहेन वृत्तान्तः स्यात् ।

KING—My desire appears with a sweet fruit developed.
Matali, I guess this event is not known by Indra

मातलिः (सस्मितम्)—किमीश्वराणां परोक्षम् । एर्द्धा-
युष्मन्, भगवान् मारीचस्ते दर्शनं वितरति ।

SAKUNTALA—I feel shame (bashful) to go with my husband near my superiors

राजा—अप्याचरितन्यममुदयकालेषु । एहेरहि ।

KING—This may be done on suspicious occasions. Come, Come

(सर्वे परिक्रामन्ति । ततः प्रविशति अदित्या सार्द्धमास-
नस्थो मारीचः) । मारीचः (राजानमवलोक्य)—दाक्षायणि,

पुत्रस्य ते रणशिरस्ययमप्रयायी

दुष्यन्त इत्यभिहितो मुवनस्य भर्ता ।

चापेन यस्य विनिवर्त्तितकर्मजातं

तत् कौटिमत् कुलिशमभरणं मघोनः ॥२६॥

(All go round the stage Then enters Maricha with Aditi seated) MARICHA (seeing the king)—Dakshayani, this is the one that marches in front at the head of the son's battles called as Dushianta the sustainer of the world—the one by whose bow with the work fully performed that keen-edged thunder-bolt has become a piece of jewellery (only) to Indra

मकुलमिति । 'मुदमनोप मनु जिह्मि' खम् । चाप्यं पुनसाहचर्यात् खम्बा [मनुम् इति 'कर्त्तरि ज्ञात्' इति पक्षे मन्वी' अहं 'जिह्मि' इत्यर्थः । 'चन्द्रघटनी भावे' इति पक्षे तु 'मनु' ममत् तस्मात् 'जिह्मि' इति] ।

राजेति । 'अभ्युदयस्य' मघहे काला, पदा, तेषु 'आचरितमपि कर्त्तव्य-
मपि । अभ्युदयिकेषु मुदसाचात्कारे यद्येव सर्वं सङ्घ वा यायात्, ततः न दीष्टः
[यदि आनचारकरणे] । महा—'अभ्युदयशालिषु आचरितमपि' आचारोऽपि
अनुमत्तव्यः । सर्वं सङ्घ मुदसाचात्कार आचारः । तमाचारं वनिपदस्य [यदि
समुपये] ।

मारीच इति । अन्वयः—अयं दुष्यन्त इत्यभिहितो मुवनस्य भर्ता ॥ पुत्रस्य रण-
शिरसि अदयायी । यस्य चापेन विनिवर्त्तितकर्म (सत्) कौटिमत् तत् कुलिशं मघोन-

आभरणं जातम् । व्याख्या—‘अथ’ एषः दृश्यमानो जनः ‘दुष्कृत इति अभिहित’
 स्यात्, दुष्कृत इति गच्छा लोके प्रसिद्धं भूषणस्य भूषः ‘भर्ता’ पाञ्चक, ‘ते’ तव ‘पुत्रस्य’
 इन्द्रस्य ये ‘रथा’ समरा तेषां ‘शरसि’ समरभूमेनि ‘अवधायी’ पुरोगामी । सचात्
 भूयो भर्ता, परोक्षतो द्वितीय इति भावे । नक्षत्रस्य अयं समनमात्रं समरेषु किन्तुस्य
 एवायं ‘यस्य चापेन’ अथवा ‘विनिवर्तित’ सुसम्पादित ‘कर्म’ यत् पुनरप्ययं यस्य तथा-
 विधं सत् ‘कोटिमत्’ प्रमथकोटिपुत्र ‘तत्’ प्रसिद्धं ‘कुलिशं’ वज्रं ‘मघोः’ इन्द्रस्य
 ‘आभरणं’ भूषणमात्रं ‘जातम्’ । अथ कोटिमता वज्रेण इन्द्रस्य भुजौ भूयते, यत्र-
 पातन् अथ चापेन क्रियते इति भावः ।

NOTES

1 गन्तुं जिज्ञेहि—The तुमुन् may be explained in two ways
 In the अष्टाध्यायी it is not specifically stated in what वाच्य it is
 attached. It is natural to say then that the general rule
 ‘कर्तरि क्त’ applies, not being barred by special injunction.
 This requires तुमुन् to be in the कर्तृवाच्य । गन्तुम् then means गन्तुं ।
 The Bhasbysakars simplifies the matter by laying down that
 a क्तम् producing an अव्यय word is to be in the कर्तृवाच्य । गन्तुम्
 then means गतनम् । गन्तुं जिज्ञेहि—यमनात् जिज्ञेहि ।

2 अपि आचरितव्यम्—&c (a) अपि implies option आचारः ।
 (b) आचरितव्यम् has एतत् (i.e., भर्ता सः गुरुवाचात्कारः) for its कम
 understood In the alternative exposition (See Tika) आचरि-
 तव्यम्—आचारेण कर्तव्यम् । यथा आचारः तथा कर्तव्यम् । (c) एहि एहि—
 The repetition implies impatience See also Pratima I 29 note 8.

3 (a) दाशाययि—दक्षस्य अपत्यं स्त्री इति दक्ष + कृक् स्त्रियाम्—दाशाययी
 तत्तद्वद्वी । अदिति was Daksha's daughter (b) ते—Yours hence
 you should feel interested in him (c) तत्—That thunder-
 bolt i.e., that one which in days of yore had done such service.
 प्रविहार्यत्वात् यच्छब्दोपादनं नापेक्षते । (d) मघोः—See मघवत, *Ante*

अदिति.—सम्भावनीआपुभावा से आकिदी [सम्भावनी-
 यानुभावा अस्य आकृतिः] ।

ADITI—His form (frame) is one from which prowess is capable of being inferred

मातलि.—आयुष्मन्, एतौ पुत्रप्रीतिपिशुनेन चक्षुषा दिवौ-
कसा पितरावायुष्मन्तमबलाकृतः । तदुपसर्गः ।

राजा—मातले,

प्राहुर्वांशराया स्थितस्य मुनयो यत्तेजसः कारणं

भर्तारं भुवनत्रयस्य सुपुत्रे यद्यज्ञभागेश्वरम् । ६०५

यस्मिन्नात्मभु (भ) वः परोऽपि पुरुषशक्ते भवायास्पदं ॥६०६॥

इन्द्रं दक्षमरीचिसम्भवमिदं तन् ह्यदुरेकान्तरम् ॥६०७॥

NATALI—O Long-lived One, these parents of the denizens of heaven are beholding you with eyes that speak of affection as towards a son So approach

KING—Natali, with Daksha and Marichi for its origin, screened from the Creator by a single generation, is this the pair which sages call the Source (Parents) of the energy that exists in these forms,—(the pair) which brought forth the sustainer of the three worlds, the disposer of the share at sacrifices,—(the pair) in which the Soul higher than even the self-existent [Or—even the self born Soul Supreme] took up abode for birth

अदितिरिति । 'अस्य आकृति' शरीरं 'सञ्चारनीय', अनुमेवः 'अनुभार' प्रभावः सामर्थ्यं दानवजयवीर्यता इत्यत्र यस्या तादृशो । देहं हृष्टं एव सामर्थ्यमस्य अनुमीयते इति भावः ।

मातलिरिति । 'एतौ दिवौकसां देवानां पितरौ' अदितिकश्यपौ 'पुत्रे' या 'प्रीति' तस्या यत् 'दिशम् सुखकम्' ['पिशुनो मन्त्रमृचकौ' इत्यमरः] तेन 'चक्षुषा' [जाता-देकवचनम्] 'आयुष्मन्' ताम् 'अवभोकृत' । इन्द्रकुम्भीति इत्यर्थः । प्रीतो भगवतो तस्यि ; 'तन्' तथ्यात् उपसर्गं समीपे नञ्च ।

राजिति । अथवा—इ मातले, इदं तत् दक्षमरीचिसम्भव अदुरेकान्तरं इत्थं तत्

सुनयो दादृशयो स्थितस्य तैजसः कारणं प्राहुः, यन् भुवनवयस्य भर्तारं यष्टभागेन
 सुर्वं, यस्मिन् आकाशे परं पुरुषोऽपि भवाय आस्यत् चक्रं । व्याख्या—‘हे मातर्त्त’
 ननु वृक्षानि इव दृश्यमानं तत् ‘दृश्यं मरीचिच सत्यं’ इत्युपस्थित्यनम् [अपदाने
 च] इत्येवमप्यत्र ‘सह’ इत्यत्रः ‘एकम्’ एकमात्रम् ‘अन्यम्’ ‘अनाज्ञिं वावधायक-
 निवद्य’ इत्येतत्, एकपुरुषस्यवहितानवद्य ‘इव’ निवृत्तिरिति । इदं किं तत् इत्यम्
 इति आहुर्मुनिं प्रश्नः । जनसम् इत्यभिप्रायः—‘सन्’ इव भुवय देदनिष्ठाता मङ्गलो
 दादृश्या’ दादृशसु मासेषु दादृश्यात्मना स्थितस्य तैजस्य आदित्यस्य इत्यत्र ‘कारणं
 जनस्य’ प्राहुः इत्यस्ति । पुनः कृतमन् इत्यम्—‘यत् इव भुवनानां तदस्य तिसृष्वनस्य
 ‘भर्तारं पाद्वत् यज्ञेषु ते सता निवाम’ इत्यत्र ‘प्राधान्यं न दृष्टवान् स्थानिमम् ।
 यथा—वृक्षमात्रां सति यथा तेषां देवानामित्यत्र [मत्स्योऽपि] ‘इव’ स्थानिमम्
 इत्यस्ति धावनं ‘पुरुषो’ जनसमासः । पुनश्च कृतमन् इत्यम्—‘यस्मिन् इव’ ‘भानमनी
 भयो’ इत्यत्र यस्मात्प्राहुः, अत्र जानं अत्र इत्यत्र ‘परं’ परमं सर्वाविद्यायी ‘पुरुषोऽपि’
 पुरुषोऽपि विष्णुपि ‘भवाय’ जन्मनि आस्यत् स्थानं ‘चक्रं’ यं सत्त्वं सन्तुष्टमित-
 तित्यत्र । ‘चान्तमुव’ इतिपाठे ‘आन्तमुवो ब्रह्मवोऽपि परं चक्रि’ इतिवत् ‘एवम्’
 [वसन्तपरां चन्द्रमाद्यः चन्द्रमादिदिनो नती इति] । [‘चान्तमव’ (रा-
 वि, म-)]—‘चान्तमुव’ (त आ)

NOTE

I (a) दादृश्या—दादृशसु मासेषु इति दादृश+धाच् । Refers to the
 Sun The sun changes its character apparently in different
 months The summer-sun is supposed not to be the same as
 the mid-winter-sun. This leads to the assumption of the exist-
 ence of twelve suns (b) यष्ट &c—यष्टस्य सात यष्टमासः । स
 अस्ति एषाम् इति यष्टमास+अव सचय—यष्टमासाः those who enjoy a
 share in sacrifices i.e., the gods तैजसम् ईश्वर । Also see Tika.

II (a) चान्तमव—Qual पुरुषः । Refers to Vishnu See Tika.
 चान्तमुव is पञ्चवत् । आन्तम् is Brahman “ब्रह्मात्मसू मुच्यते” इत्यमरः ।
 (b) अपि—Even the चान्तमव (Self-born) went to him for the sake
 of श्व (b n b) = इति परं हि विद्यान्तविरोधं स्थानम् । (c) सवाय=म्+अव

कर्त्ति or च करसे=मम birth. तथै । तादर्थ्ये चतुर्थी । (d) वासदम्=
 वा समन्तात् पश्यते अस्मिन् इति वा + पद + च अविहरसे=वासदम्=residence,
 abode, प्रतिष्ठा । The सूट् connects in by निरातन in the rule "वासदं
 प्रतिष्ठायाम्" । (e) इवम्=इवम् अभिज्ञास्यति इति हि हि=इवम् by निरातन
 in the rule "इवम् इवस्मात् दावचन-वातृक्रमश्च अस्मादाद्योऽभिज्ञास्यति"
 (P. ९. 1. 15) 'इवस्मात् द्विचनं पूर्वपदस्य अस्मात्, अलङ्कारपरस्य निरातने'
 —*1st* (f) चतुः=From the Creator श्रीहृन्मन्नादान्मादिचतुर्धनैः । (१)
 एकात्मनम्=Each separated by one step Thus (1) Brahman
 Marichi, Kashapa (2) Brahman, Daksha, Aditi

3 *Remark*—आत्मन् seems to be the better reading. It
 brings out the विशेषमाण more prominently. Thus—It is
 absurd to speak of मम of one who is आत्मन् (आत्मन्मी मम
 इति विरोधः) । But the majesty of the Lord Supreme (परं पुरः)
 is incomprehensible. Everything is possible with him
 (परोक्षी पुरः अविश्रामहिम नहिषेव वासदं चतुः इति विशेषपरिहारः) ।
 Hence the चतुर्धा = विशेषमाणम् ।

मार्तलि.—अथ किम् ।

MARTALI—What else (yes) ?

राजा (प्रणिपत्य)—उभाभ्यामपि वासवनियोज्यो दुष्यन्त
 प्रणमति ।

KING (*Prostrating himself*)—Dushyanta, Indra's servant
 salutes both of you.

मारीचः—वत्स, चिरं जीव । पृथिवी पालय ।

MARICHA—My son live long. Protect the earth

अद्विति.—वच्छ अप्यद्विरहो होहि [वत्स, अग्रतिरयो मव] ।

ADITI—My son be thou without a rival car

(शकुन्तला पुत्रसहिता पादयोः पतति) ।

(Sakuntala with her child prostrates herself at their feet)

मारीचः—वन्से,

आस्वहृदसमो भर्ता जयन्तप्रतिम. सुतः ।

आशीरन्या न योग्या^न पौलोमीसदृशी भव ॥२८॥

MARKHA—My child, thy husband is Indra's equal, thy son resembles Jayanta. No other benediction is suitable to you—Be you like Paulomi (Le Sachi)

अदिति—आहे, भर्तुणो बहुमदा होहि । अजश्व दीहाऊ वञ्छओ उड्डुलनन्दनो होदु । उवविसह [जाते, भर्तुर्वहु-
मदा भव । अजश्व दीर्घायुर्वन्सक जमयकुलनन्दनो भवतु ।
उवविशतम्] ।

ADITI—My child, mayest thou be much esteemed by the husband, and may this little darling be long-lived and be the delight of both (paternal and maternal) families Sit down.

८. उ. ॥ 'निघोञ्ज' इत्य [अक्याहो जति कुन्तामात्र । 'वासवस्य इन्द्रस्य निघोञ्ज' ; 'जमाभ्याम् उमे अपि अनुवृत्तयितुं प्रवर्तते' इत्यर्थे ['निघोञ्ज-पदस्य— इति वर्त्मणि चतुर्थी] ।

अदितिर्निमित्तः । अतिशुद्धो एव 'अतिशय' उपचारात् प्रतिपत्तौ । 'अदित्यमान प्रतिपत्तौ' यस्य तादृशो 'भव' ।

मारीच इति । अन्वयः—भर्ता आस्वहृदसमः सुतः जयन्तप्रतिम, वन्से पौलोमी—
बहुमी भव अन्वा आयो ते शीघ्रा न । व्याख्या—मर्त्या पति दुष्मनः 'आस्वहृदस्य' इन्द्रस्य 'मम' तुल्यः । ततः 'सुत' पुत्रः सर्वदेवस्य 'जयन्तस्य' इन्द्रपुत्रस्य तुल्यः 'जयन्त-
प्रतिमः' [निमित्तसमः] । यद्वा—अतिमाति इति प्रतिमः सदृश । जयन्तस्य प्रतिमः] ।
अतएव उ 'वन्से पौलोम्या' इन्द्रपत्न्या शब्दा 'मदृशी' तुल्यः अविशवा इत्यर्थे 'भव' ।
भर्तुः पुत्रस्य च तद्वाविधनात् 'अन्वा आयो ते शीघ्रा' अनुवृत्ता 'न' । [पौलोमी-
मदृशी' (रा. वि. म.)—'पौलोमीमदृशा' [त, व्या.]] ।

अदिति रिति । 'मत्तः' बहुमता पूजिता 'भवः' । 'यच्च वत्सक' [अर्थात् वत्स]
 'दोधमायु' यस्य तदाविद्यः सन् 'उभयो' इयोरपि देवकस्य मातृकस्य च कुलयो
 च ययो 'दन्दन' प्रीतिपद 'भवतु' ।

NOTES

1 उभाभ्याम्—कर्मणि चतुर्थी (See Tika), Or treating प्रथमति as
 अविवक्षितकर्मा we get सम्प्रदाने चतुर्थी by the Vartuka 'क्रियावद्वचनवि
 र्गस्यम् ।

2 (a) जयन्तप्रतिम —Amara has 'अनुत्तरपदैत्वमी ! निमग्नद्वारगो-
 कायप्रतीकाद्योपमादयः ३' Br यदि several other words are included
 It प्रतिम is one of these, then it can mean *equal* only when final
 in a compound (उत्तरपद) । So the वाक्य—जयन्तस्य प्रतिम does not
 mean *Jayantas equal* The वाक्य thus should not contain प्रतिम,
 i.e. the समास is obligatory (निवृत्तमात्र) । If however प्रतिम is not
 included, or if some derivation may be given to make it
 mean सम then of course an ordinary समान becomes possible
 (See Tika) (b) वीक्ष्यतीन्द्राक्षी—वीक्ष्यतीन्द्राक्षी is पुत्रीमजा, i.e. यक्षी, Indra's
 wife 'पुत्रीमजा यक्षीन्द्राक्षी' इत्यमरः । वीक्ष्यतीन्द्राक्षी Sachis equal
 *This also implies अवैद्य which the sage thought was the best
 ben-diction he could pronounce

3 Reading—The Beng reading, वीक्ष्यतीन्द्राक्षी means the
 same मङ्गलम् is an auspicious thing वीक्ष्यतीन्द्राक्षी इति auspici-
 ous luck of Pavlomi, i.e. अवैद्यम् । तत् अस्ति अस्मा इति वीक्ष्यती-
 मङ्गल + अच् मण्यते मियात् ।

4 बहुमता—As a woman, she prizes the husband's favour
 more than अवैद्य । Besides, her benediction seems to have
 reference to Sakuntala's repudiation by Dushyanta. Be thou
 the husband's favourite so that repudiation may not occur
 again

(सर्वप्रजापतिमभितः उपविशन्ति) ।

(All sit down round the Progenitor)

मारीच. (एकैकं निर्दिशन्)—

दिष्टा शकुन्तला साध्वी सदपन्यमिदं भवान् ।

अद्वा वित्तं विविधेति त्रितयं तन् समागतम् ॥२६॥

MARICHA—*Pointing to each one at a time*—How auspicious ! Virtuous Sakuntala this noble child, and herself—indeed the celebrated triad, viz., Faith, Wealth Action—have come together !

राजा—मगवन्, प्रागभिप्रेतसिद्धिं पथाद्दर्शनमित्यपूर्वः एतु बोधुप्रदः । कुत —

उद्वेति पूर्वं कुसुमं तत्र फलं घनोदयः प्राक् सदनन्तरं पयः ।

निमित्ततेमित्तिनयोरयं क्रमस्तद प्रसादस्य पुरस्तु सम्पदः ॥३०॥

KING—O Perfect One, first the fulfilment of wish afterwards your sight ! Thus the favour is strange indeed ! For, flower appears first, then the fruit The rise of clouds happens first, after that the shower This is the order of the cause and the caused But of your favour the prosperity is in advance

मातलिः—एवं विधातारः प्रसीदन्ति ।

MATALI—Thus do ordainers show favour.

‘मजापनि’ कश्चनम् ‘वमित’ त परिवाच्यं, इत्यर्थः ।

मारीच इति । ‘एकम् एकम् इति वीक्षा [दिवेषणम् । बहुव्रीहिसदभावः]
‘निर्दिशन्’ अङ्गुल्या दर्शयन् । अत्र—दिष्टा साध्वी शकुन्तला, ॥ सदपन्य भवान्
—अद्वा वित्तं विधिः इति तत् च वित्तः—समागतम् । व्याख्या—‘दिष्टा’ मङ्गले
अवयवम् । अद्वा सङ्गुणम् । अत्र—‘दिष्टा’ इति । अद्वा अत्र—‘साध्वी’ पतिव्रता
‘शकुन्तला’ इति ‘सन् साधु’ अवयवम् । अत्र—‘मवान्’ तं राजासौमित्रोदयम् —
‘अद्वा’ साध्वीका मङ्गलि । ‘वित्तं’ साध्वीयक्रियायाः । द्रव्यसङ्गोचितं च, ‘विधिः’

शास्त्रोपक्रमानुष्ठानम् 'इति तत् च तदेव प्रविष्टं त्रितयं व्याख्ययं वस्तु 'समादाय
एकवचनमितम् [भाविनमवयवसमादयमुद्दिश्य तयप्रत्ययः] । मङ्गलमेतत् [कान्तो
मे इति वा] यत् अद्यावत् अङ्गुल्या, विचक्षणं सर्वदमनं विविक्तो भवान् इति
मध्यमं युक्तम् ।

राजेति । हे भगवन् एष समागमो मयदनुवक्ष्य फलम् । अनुग्रहमे प्रदत्त
कृतम् । पुनश्च भवद् दन्तीव मन्त्रिमतरुत्तरप्रसवे समयेम् । किन्तु अद्य दम्भेन
'शाकं चामित्तम्' चामित्तवित्तम् फलम् विद्धि' निष्पत्तिर्जाता । यद्यत् दम्भेन
जातम् इति अपूर्वं ज्ञातौ 'इह अनुग्रहं प्राक्कृतं यदात् दम्भेन इत्यपूर्वता ।
'कृत' इति चेत् शय—'अक्षय'—पूर्वं कुसुमम् उद्दिष्टं तत् फलम् । प्राक् प्रगोदय
तदनन्तरं यद्यः । अद्य निमित्तनेमित्तकथा कथम् । तत्र प्रसादस्य तु पुनः कथम् ।
अथ—'पूर्वं' प्रथमं कुसुममुद्दिष्टं पुनराविर्भवति तत् 'तदनन्तरं' तत्कालं 'इह'
हस्तने । 'प्राक्' चादौ 'प्रगोदय' निष्पत्त्या 'तदनन्तरं' तत् 'परं' तत्कालं 'यद्य'
शयम् । 'यद्यम्' एव निमित्तस्य कारणस्य निमित्तनि मङ्गलस्य नैमित्तिकस्य कारणस्य
च कालं त्रितयं आनुपूर्वी । 'प्रथमं कारणं यदात् कार्यम् इत्येव कार्यकारणयोः
कथम् । भवतु, किं नैव इत्याह—'तत्र प्रसादस्य तु मन्त्रोद्गुह्यस्य पुनः पुनः पूर्वं तत्
कार्यं 'कथम्' प्रसादनामस्य द्विवः । प्रसन्नो भविष्यति भवान्मुक्तिम् इति ज्ञातव्यं
कथम् प्राग्वै प्रसादभावमुपतिष्ठते । अथा—अयि शत्रुघ्नो भगवान् इति ज्ञातव्यं
पूर्वमेव अनुग्रहोक्तस्य कथम् मध्यमम् इति भावः ।

जातविरिति । 'विधातारं कर्तारं ईशा इत्येव एवम् अनेन विधत्ता प्रो-
दन्ति अनुग्रहानि । मन्त्राय मौक्तिकं कार्यकारणकम् उक्तम् । अत्रौचित्यं तु प्रसी-
मितम् एव । इत्यादिद्वयं ईशा यदेवेष्टानि तत्कथं तदेव कथ्यते । इह मन्त्राणि
कुशलस्य पुनश्चलवसमागमो मयत् इति । यदि तत्कथमस्यशा सा इत्यादि मन्त्राणां
मन्त्रार्थनमपेक्षे तर्हि 'अनीयता मन्त्राणां आनयेत ।

NOTES

1 त्रितयम्—दायव वस्तु इति त्रितयम्—त्रितयम् a triad But we
cannot speak of a group before the components become समागतः
मौक्तिकं समागतानि द्वितयं भवति । त्रितयं समागतम् is defended saying that

the language is used with an eye to the future concordance.
See Tak's 'भाषिणम्' &c

2. निमित्त &c—निमित्त is cause = कारणम् : निमित्तं मष्टयम् इति
निमित्त + षट् = निमित्तमष्टयम् effect कारणम्

राजा—मगदन् इमाद्राजाकरो वा गान्धर्वेण विवाह-
विहिता वपयन्त्य कन्यस्विन् कालस्य बन्धुभिरानीतां स्मृतिशोचि-
स्यान् प्रत्यादिशान्तिपरादौऽस्मि तत्रमवतां युष्मन्सगोत्रस्य करवन्त्य ।
पथादिह लोयकस्यानाद्द्यूतां तद्दृष्टिवरमवगतांऽहम् । तद्विप्र-
निव मे प्रतिभाति ।

यथा गतो नैति सन्नम्यते तन्मिन्नपक्रमति संशयः स्यात् ।

पदानि दृष्ट्वा तु ममेन् प्रकीर्तित्याविरो मे मतसो विकारः ॥१॥

KING—O Perfect One having wedded this landmaid of
thine by the Gandharva rites of marriage and rejecting
through lapse of memory when brought by friends after some
time, I had become an offender to your kinsman, the Pervered
Kins. Afterwards through seeing the man I knew his
daughter as previous's married. This appears strange to me.
The perversion of my mind is of that kind by which, with
the form before the eyes, the belief can be "It is not an
elephant," (then) doubt can arise when it is passing out of
sight but conviction can come after seeing the (cor-prime)

राजनि । 'व. आह्वय करोति वा एत परित्याग्या मकुम्भान्' [पथ-
पथा निहोष] 'कन्यस्विन् कालस्य परित्याग' [यवन-नाट्यव्यवहारयोगेन वती] । 'गान्धर्वेण' मत्-
मनेन्दुरादितम् । 'युष्मन्' वैविध्यं दुर्वचनं तद्वचनं 'प्रत्यादिभ्यन्' निपातुर्वन् ।
नैवकद्वयस्य । 'पथादिह' मवता 'लोयकस्य' मवता मवत मवत मवत मवत । 'त-
द्विप्र' मवता 'प्रतिभाति' [मन्त्रमन्त्रादि वती] 'पथादिहोष' तदापरिहोषम् ।
'पदानि' इत्येवमवतादित्यादि परं 'पदानि' उदात्तम् [पदानि उदात्तम्] इति निपातनात्

पूर्वशब्दस्य परनिपातः] 'चक्षुःशब्दोऽस्मिन्' [कर्त्तरि क्त] । तत् पठन् साक्षाद्दृष्टव्यम-
ज्ञानम् चक्षुरोऽयमस्मिन्नात् ज्ञानम् 'चक्षुःशब्द' आद्यर्थे 'प्रतिभाति' ।

अन्वयः — यदा समचक्षुषे गजो न इति, अतिक्रान्तितत्त्वान् समय, स्थात्, पदानि
दृष्टा तु प्रतीति भवेत् मे मनसो विकारस्तथाविधः । व्याख्या—'यदा देन प्रकारेण
यादृशेन विकारेण इत्यर्थः, समच प्रत्यय 'क्षु' यस्य तादृशे कश्चिद्विद् सन्ने चक्षुःशब्दो-
न इति निर्याजान् ततः 'चक्षुःशब्द' दूरे गच्छति 'रक्षिन्' जीवे गजो वा स्थात् इति
'नश्य' स्थात् पदानि 'तु पदानि' मूनी पदचिह्नानि 'दृष्टा' सत्यं गज एव इति 'प्रतीति'
समप्रत्ययो भवेत्'—'मे मनः' मनसो विकारः चित्तधर्मः 'तथाविधः' तादृशः । इदम्
साक्षादुपगतायो शकुन्तलाया ज्ञेय मन्परिषद् इति मे ज्ञानमासीत् । ततः पुरोधसा
दूरे भोजनानाया तस्या दूयमानेन हृदयेन सन्देहाऽभूत् । पश्चात्, चक्षुःशब्दोऽस्मिन्नेन
परिषद् एव इति प्रतीतिर्जाता । चक्षुःशब्दोऽस्मिन्नेन प्रतीति साक्षाद्दर्शनात् जायेत
इति किमेतत् विषयः न बुध्यते मया ।

NOTES

1 (1) चाशाकरोम्—चाशा करोति इति चाशा + कृ + ट् कर्त्तरि ताच्छीर्षि
स्त्रिषाम् = चाशाकरो a maid-servant ताम् । (b) चपराहः—चप + राध + क्त
कर्त्तरि । (c) युष्मत् क्त—समीव is well-known in the sense of समान
मीवमस्य where समान becomes स by the rule "अधीतिर्जेनपदराविनामि
नाममीवमपस्यानपदेवदीर्घचनवम्बु (P, 5 8 65) युष्माभिः समीव, having
the same मीव with thyself But this sounds improper because
कर्त्ताप himself is the originator of the ग्राह [स्वमीवप्रवर्तकस्य पुन
कि मीवम्] । † We therefore propose to expound समीव सद्, समीव
having a gotra युष्माभिः समीवः now means having a gotra because
of thee i.e. you have given him his gotra, he derives his gotra
from you

2. (a). समचक्षुषे—सामोऽयमक्षुषो, इति सम + चक्षि + ट् समसात्—
समचक्षुः vicinity of the eyes चक्षुषी— The ट् comes in by the
Ganasutra 'प्रति (परः) समनुधीत्युच्यते' । समचक्षुः अस्ति यस्य इति समच +
चक्षुः मत्वर्थे (चक्षुः आदि)—समचक्षुः before the eyes तादृशं रूपं यस्य तद्विन् (b)

पदानि—पदविज्ञानि । The strangeness lies in this—सुमचरूपे नञी न इति ज्ञान परोक्षरूपे तस्मिन् पदानि दृष्ट्वा यत्र इति पर्वोक्तिः ।

[N II + 'we therefore &c' in notes (c) above = adopted by Prof Gajendragadkar]

मारीचः—वनस्य अलमात्मापराधशङ्कया । सम्मोहोऽपि त्वयुरपपन्नः श्रूयताम्—

MARICHA—My son, away with suspicion of your own offence. Delusion too in you is accountable. Listen—

राजा—अवहितोऽस्मि ।

KING—I am attentive

मारीचः—यदैव अप्सरस्तूयां वनरणां प्रत्यश्रुवैकुल्यां शकुन्तलामादाय मेनका दाक्षायणीमुपगता, तदैव ध्यानाद्वगनोऽस्मि दुर्वासस शापादियं तर्पास्वनी सद्यर्मचारिणी त्वया प्रत्यादिष्टेति । स चायमङ्गुलीयकदर्शनावसानः ।

MARICHA—When Menaka came to Dakshayani carrying Sakuntala whose distress was personally witnessed by her owing to her descent to Apsarasurtha, at the very moment I learnt from meditation that through the curse of Durvasas this poor co-worker in the path of virtue (wife) had been disowned by you. And that curse has its termination at the sight of the king.

मारीच इति । 'आकलनं चरणाव' । तस्य 'महा चरणावोऽहं कथं च इति' ज्ञानम् । 'तसि' यस्मात् 'अवदो' चेति विवक्षितमूत् सोऽपि 'उपपन्न' इति एव, कारणा-
चेति इत्यत्र ['उपपन्न' (त- वि, न्-) 'चतुपपन्न' (रा-, न्)] ।

यदैवेति । 'अप्सरसोऽहं यत्' 'अवतरणं पश्चात्प्राप्तं साद्रिश्यं कर्तुं यमनं तस्मात्' इति । 'प्रत्यय' साक्षाददृष्टं 'वेक्षणं' कातरता यस्याः तवामुता शकुन्तलामादायमेनका दाक्षायणीं दक्षकन्याकामदिनिम् 'उपगता' प्राप्ता । स्वयं दाक्षायणी शोकं पश्यन्ती चतु-
कथमाना ता यदोक्तं प्राप्ता इत्यर्थः । 'तर्पास्वनी' देवि [पतेन तया एव प्राप्य] शप्य इति न्यूनः । ['इत्यादिष्टा' (त- न्-)—'प्रत्यादिष्टा' वाच्यता (रा-, वि-,

म-)] । 'स च यय' शायः । चयसीयते चनेन इति 'चयसानम्' चयनकरणम् [वरहे
 स्नात्] । 'चङ्गुलीयकदर्शनम् चयसान' यस्य शास्त्रम् । यदा—चङ्गुलीयकदर्शनम्
 चयसान यस्य तादृश 'भावे स्नात्' ।

NOTES

1 उपपन्न—The reading अनुपपन्नः contradicts सद्योदः । But
 सद्योदः is a fact and cannot be denied. The sage only explains
 how the सद्योदः was caused.

राजा (सोच्छ्रितम्)—एष वचनीयान्मुक्तोस्मि ।

KIN(2)—(With a verb of = 'ref')—Here, I am cleared of
 infirmity.

शकुन्तला (स्वगतम्)—इदृष्टिआ अकारणपथादेशो ए
 अज्जडतो । ण एण सत्तं अत्ताणं सुमरेमि । अहवा पत्तो
 मए म हि सावो विरहसुणहिअआए ए विदिदो । जहो
 सहीहिं सन्दिट्ठमहि भत्तुणो अङ्गुलीअअं दंसइद्वं ति [दिट्ठा
 अकारणप्रत्यादेशीन आर्य्यपुत्रः । न पुनः शक्तमात्मानं स्मरामि ।
 अथवा प्रोक्तो मया स हि शापो विरहशून्यहृदयया न विदितः ।
 यतः सखीभिः सन्दिष्टास्मि भर्त्रे अङ्गुलीयकं दर्शयिष्यमिति] ।

SAKUNTALA (To herself)—O Joy ! It is not that my
 husband disowned me without reason. But I do not remember
 myself as cursed. Or, I must have come by the curse which
 was not known by me with my heart, a blank through
 separation. For I was told by the friends that the ring had
 to be shown to my husband.

'उच्छ्रितम्' उत्प्राप्तजनितशक्त्यामेव सङ्गः । 'एषः चयसङ्ग' वचनीयान् मुक्तावा
 'सुतोदधि' । चन्दारव्यामो चङ्गुलीयकं दृश्यते । चयसान् न कर्तव्यम्, इति वा मे
 निन्दासीत् सा चयसता ।

शकुन्तलेति । 'दिष्टा' इति । चङ्गुलीयकं 'आर्य्यपुत्रो मे चयिष्यमान'

कारणं वदन् तन् वया तथा 'प्रत्यादिशति' निराशयेति वसाहमी 'न' । इत्याह तत्
प्रत्यादिशति, लोभ्य लोभः । 'न पुन' किन्तु नाहम् 'आज्जान् यत्' स्यात् । अन्त्य-
भावे कारणनाह—'वचना'पञ्चान्न 'माय' प्राप्तः' अपि तु 'विरहेषु' दृग् कदय घम्या
तदाविद्वद् भया 'न विदितः' प्राप्तः । तदापि प्रमाणम्—'यत्' वक्ष्याम् 'भवे' प्रथमि-
पञ्चम्याराध आद्येऽनुदात्त 'अङ्गलोपक' दर्शयित्वमिति मन्वेभि' आद्यमकारकादे
कन्दिदादि । अयमपि आपे लामिरेवमुक्त न भ्यात् ।

NOTES

1 वचनोऽत—वच + वनोऽत् कर्मणि—वचनोऽत् that which has to
be said The sh. here is a censure Hence वचनोऽत् means that
for which one is censure / निम्ना । तदापि । अयमपि प्रथी ।

2 अकारणं—अकारण is a word (See Tika) अकारण +
प्रति + फा + टिप् + चिनि कर्त्तुं आहकारिणि । She was under the im-
pression that the King had can only repudiated her Now
she sees, what happened was not without reason This gives
her great relief and her mind is now perfectly clear towards
her husband

मारीचः—यन्मे, विदित्रार्थासि । तदिदानीं सह्यमचारिणं
प्रति न त्वया मनुज काव्यं । पश्य—

शापादसि प्रतिवृत्ता स्मृतिरोवरह्ये

मर्त्तव्यपेक्षमसि प्रमुक्ता तत्रैव ।

छाया न मूर्च्छति मलोपहतप्रसादे

शुद्धे तु दर्पणवत् सुलभावकाशा ॥३१॥

MARICHA—My child, thou art now informed of the facts.
So now no resentment must be cherished by thee towards
thy co-worker in the path of virtue. Know that you were
baffled in (had a rebuff from) your husband on his becoming
rough by obstruction of memory through the curse; the ob-
struction having departed from him, yours surely is the ascen-

dancy. The image appears not on the surface of a mirror with its polish marred by dirt, but finds room easily when it is clear

मारोचति । 'विदित, ज्ञात, 'अदे वस्तु, वृत्तान्त इति यावत् यदा तादृशो 'असि' । 'तत्' तच्छान् मद्' त्वया एकत्र 'धर्मे चरति' यत्त इति' पति' इति ईदृशं मन्' 'कीप' 'न काय्य' । 'अन्वय'—शापात् अतिरोधश्च मर्त्तरि प्रतिज्ञता चेति । अपेतमसि (मर्त्तरि) तत्र प्रभृता एव । द्वाया मलोपहतप्रसादे दर्शयतले न मूर्च्छति, यद्दे तु सुखभारकाश । व्याख्या—अति रोधश्च यत् तत् 'अतिरोध' करवावरणं तत्र इत्यर्थः । 'शापात्' दुर्वचसा दत्तात् जात यत् तत् 'अतिरोध' तत्रः तेन [यथा—अतिः 'रोधेन' विजोपेन हेतुना] 'इत्ये' कर्कशे अमलस्य इत्यर्थः 'मर्त्तरि'पदे 'प्रतिज्ञता' प्राप्तप्रतिज्ञता 'असि' 'अपेत इदं ज्ञात 'तमो यस्मात् तस्मिन् पथो 'तत्र प्रभृता' प्रसर 'एव' । यथा चलितामयीगोचककुशावचेषु प्रतिज्ञत सन् मममात् विरमति, मस्येष्टे इष्टे च चसति, तथा त्वमपि इत्ये पथो प्रतिज्ञता, मस्येष्टे तस्मिन्पुना प्राप्तप्रसर । ॥३॥ इष्टानमाह—'द्वाया' प्रतिविम्ब 'मलेन' ध्यामिकया 'उपहत' नष्टः प्रसादो' निमलता यस्य तस्मिन् 'दर्शकस्य' कुडूरस्य 'तले' इष्टे 'न मूर्च्छति' न प्रसरति इष्टेष्टे' निमले पुनस्तस्मिन् 'सुखमः' सुखप्राप्य 'अवकाश' स्थान यथा तादृशो भवति ।

NOTES

1 विदित—विदुः+त कर्मणि । The त is चतीति *not* वर्त्तमाने । The role "मतिवृद्धिपूर्वाच्" इत्यच् *alters* वर्त्तमाने त् but *does not bar* चतीति त् । Hence we get here द्वितीया कर्त्तरि in मया ।

2 शापात् &c—(a) प्रतिज्ञता—suggests collusion against a hard thing (b) अतिरोध &c—अति रोध' अतिरोधः—*Rashas* But see below. Also see Tika इच is *harsh* also *rough* (c) मर्त्तरि—अधिकरसे तमो । (d) अपेत &c—तमम् is मोह । The mention of तमम् here seems to support the explanation of अतिरोध in the sense of तमम् as given in the Tika (e) मलोप &c—मल here also supports अतिरोध in the sense of तमम् । (f) Remark—The sloka ends in उपमा । The अवहार ॥ प्रतिवक्ष्यसा according to दृष्टिम् । The counter parts in the two halves are—(1) मर्त्त and दर्शयत, (2) अतिरोध and मल (3) इच and उपहतप्रसाद, (4) प्रतिज्ञता चेति and

न मूर्च्छन्ति, (5) अयेनमम् and ईद, (6) दम्भन् and मूर्च्छमावकारम्, (7) तम (understood) and द्वाद्वा ।

राजा—यथाह भगवान् ।

KING—As the Perfect One says,

मारीच—वनस, कचिदभिनन्तिनस्त्वया विविददत्माभिरनु-
ष्टिजातकमां पुत्र एव शाकुन्तलेय ।

MARICHA—My son, I hope this your boy born of Sakunta's, with his natal ceremony duly performed by me, has been greeted by you

राजा—भगवन्, अत्र खलु मे वंशप्रतिष्ठा । (बालं हस्तेन
गृह्णाति) ।

KING—O Worshipful Sage, in him indeed lies the per-
formance of my race, (Takes the boy by the hand)

मारीचः—तथाभाविनं चक्रवर्त्तिनमेतमवगच्छतु भवान् ।
पाद—

रथेनानुदरातर्लिमितगतिना सीणजलविः

पुरा सप्तद्वीपां जयति वसुधामप्र विरथ ।

इहयं सत्त्वाना प्रसभदमनान् सर्वदमनः

पुनरांस्त्यस्यास्यां भरते इति लोकस्य भगवान् ॥३३॥

MARICHA—Let your noble self know him as destined to
become so and to rule over the circle of kings. Note that,
without a rival car, this by having crossed the seas in a
car with a gliding motion through the absence of obstruc-
tion, willvery soon conquer the earth with the seven islands.
Here known as Sarvadamana through forcible taming of
animals, he will again acquire the name Bharata from sus-
taining the world

वत्सुतेति । 'कश्चित्' इति कामवदने अन्वयम् । 'अस्माभिविधिं वत्' यदाविति 'अनुष्ठितं' ज्ञातृकर्म यस्य तदाविधे 'एष पुत्रः' शाकुन्तलेव । [पुत्र इति सामान्यतोमिनन्दनहेतुः । अस्माभिवनुष्ठित इति तु विशेषोक्तिः] 'तथा कश्चिदभिनन्दितः' । अभिनन्दितो भवतु इति कामो मे ।

राजैति । अथ खलु 'अस्मिन्' शाकुन्तलेव एव मे वक्ष्यति प्रतिज्ञां स्मिति । पुत्रवत् प्रसन्नतैरयं निदानम् । ततः अभिनन्दित इति किमु वक्तव्यम् ।

मारीच इति । अथवा 'तथा भविष्यति वक्ष्यति' इत्याहम् अपि च 'अकस्मिन्' सञ्ज्ञायां 'एवमवच्छेदतु भवान् । अथवा—अहम् अस्मिन्' अनुद्घातस्तिमितमग्निना दधेन तोषेजलधिं पुरा मग्नदोषा वसुधां जयति, इह सत्त्वानीं प्रसभदमनात् सवेदमनं पुनर्लोकस्य भरणात् भरत इति चाख्या यास्यति । व्याख्या—'अहम्' एव शाकुन्तलेव अविद्यमानं प्रतिरथं प्रतिषेधः । यच्च तादृशो मूढा 'अनुद्घातेन' अनुद्घाताभावात्, अनुष्ठितप्रतिषेधविरहात् इत्यर्थः, सिमिता स्थिरा, अविद्यमाना इति यावत् 'यति' यच्च तादृशेन 'दधेन तोषे' सहितः 'जलधयः' मग्नदोषपरिछादताः सत्त्वानि येन तदाविधेः सन् 'पुरा' भटित्वेन 'स्वतदोषा' कम्पुष्पादिष्वद्वेषिता 'वसुधां' वक्ष्यामीं धरित्रीं जयति जियति [पुरा इति भविष्यदावगती अर्थः । तदोषे 'यावत्पुरानिवातयोक्ते' इति भविष्यति खट् । 'इह' अस्मिन्नाहमे 'सत्त्वानी' प्राणिनां प्रसभं वक्ष्यात् ['लोकेषु प्रसभे इहम् ।'] 'दमनात्' मातृकाहेतोः सवेदमनं 'सवेदमननामा' अथ 'पुनः' मूयोऽपि 'लोकस्य' भरणात् पुनित्वा पौन्यत्वात् 'भरत' इति चाख्या नाम [इतिना अभिहितत्वात् प्रदमा] यास्यति' उपपत्तिः ।

1. कश्चित् &c —Welcome him because he is your son (पुत्रः) also congratulate him because he had the good fortune of having his natal ceremonies done by myself. (b) शाकुन्तलेव —अस्मिन् खलु 'is really not a मानुषो, hence "अनुद्घातो मयोमानुषोऽस्तस्माद्विज्ञातः" does not apply and we have टङ्. Comp. "मानुषोऽथ कथं वा ह्यतः" etc etc, Act I.

2 (a) तथाभाविनम्—अथवा 'तथा भविष्यति' इति तथा+भू+विनि कर्तृरिति चावयवके—तथाभावी । तम् । (b) पश्य—There is nothing so see here ; दृश्य here means 'to note.'

राजा—भगवता कृतसंस्कारे सर्वमस्मिन् वयमाशास्महे ।

KING—We except all this in this boy whose purification has been performed by Thy Worshipful Self

अदिति -- भद्रं इमां दुहिदिमगोरहसम्पत्तीं कण्वो
वि दाम सुद्विचारो करोमह । दुहिदिवच्छला मेनका इह
एव वपचरन्ती विदुः [मगधे, अस्या दुहितृमनोरथसम्पत्तेः
कण्वोऽपि तावन् अतविस्तरं क्रियताम् । दुहितृवत्सला मेनका
इहैव वपचरन्ती तिष्ठति] ।

ADITI—Worshipful Sir, let Kanva too be made informed of the details of the fulfilment of his daughters' wish. Menaka attached to her daughter is indeed staying here, in attendance.

राजेति । भगवता हतं कण्ठावां' आत्कण्ठादि वज्र लक्षितं 'अस्मिन्' माकुलान्ते
'मयं वरम् आयाचकौ कामदामकौ । सर्वं सुखदायकं भगवन्सम्पादयतिस्मा' सुख-
मस्तुके इत्याद्यम् ।

अदितिरिति । अथा एतन्वा [सम्पत्तिविशेषणमेतत्] 'दुहितु' यो 'मनोरथ' 'अमिताभ' अर्था प्रसिद्धश्चरुप तस्य वा सम्पत्तिः मिद्धि तस्या [विस्तारपेक्षया यती] द्युतः विस्तार, ध्यामीति, आमुस्वद्वैतमिच्छा येन तादृश [विस्तार इत्यस्य सम्पत्त्या] आपेक्षयापि गलकत्वात् समाप्तः । 'विश्राम' सर्वमेतदामूत्र कथ्यते निवेद्यतानिति भावः । 'दुहितरि' शत्रुमन्त्रायां वक्तव्या खेडवती 'मनसा' इहेव उपचरन्ती नः सर्वमात्रा 'तिष्ठति' । अतर्विस्तार एव भा इत्याशयः ।

NOTES

1 (a) दुहित्रमनोरथसम्पत्तेः सुतविहार—This is equivalent to सुतदुहित्रमनोरथसम्पत्तिविहारः । (b) दुहित्र &c—कन्य + कृच्, चत्वार्योप्ययाम् = मनुष्या affectionate Hence, she too ought to be reformed But we are relieved of that duty, as she is here present and knows everything already

शकुन्तला (आत्मगतम्)—मनोगदं मे भणितं भगवदीयं
[मनोगतं मे भणितं भगवत्या] ।

SAKUNTALA (*Within herself*)—What is in my mind is
said by her Worshipful self

मारोच—नप.प्रभावान् प्रत्यक्षं सर्वमेव तत्रभवतः ।

MARICHA—Through the power of penance everything is
indeed present to his noble self.

राजा—अतः खलु ममानतिक्रुद्धो मुनिः ।

KING—Then *Or—Hence* surely the sage is not very
angry with me

मारोच—तथाप्यसौ प्रियमस्माभिरापृष्ट्यः । कः कोऽत्र
भोः ।

MARICHA—Nevertheless we have to report the good
news to him Who is here Ho ! Who is here ?

(प्रविश्य) शिष्यः—भगवन्नयमस्मि ।

(*Entering*) DISCIPLE—Worshipful Sir here I am

मारोचैः—गालव, इदानीमेव विज्ञायता गत्वा मम वचनान्
तत्रभवते कण्वाय प्रियमावेदय, यथा पुत्रवती शकुन्तला
तच्छापनिवृत्तौ स्मृतिमता दुष्यन्तेन प्रतिगृहीतेति ।

MARICHA—Galava, even now having gone by the way in
my words report the good news to noble Kanva that Sakun-
tala with her son has been accepted by Dushyanta who has
recovered his collection at the expiry of her curse

शिष्यः—यदाज्ञापयति भगवन् (निष्क्रान्तः) ।

DISCIPLE—What the Worshipful Sage commands. (*Exit*).

शकुन्तलेति । [“मनोगतम्” (वि. त. ग्वा)—“मनोरम” (रा. म.)]

“मणितम्” (वि.)—“मणित” (रा. म.)—“मणितम्” (त. ग्वा.)] ।

राजेति । 'यत्' शब्दादेरिति विदितमवैजयन्तत्वादिद्वयं 'मम' सध्वत्वे 'यत्' ति-
ङ्गत्वे 'खनु' लघुलोप एव ।

मारीच इति । 'मुद्रारि' विदितप्रधानोऽपि 'यसौ' शब्दाभि प्रियम आपद्यन्त्ये
"प्रियमेतद्भूत विदित किं नै" इत्याभाषिनश्च । 'व' खोऽत्र [इति न कल्पादि ।
तेन मन्वाभावि इति प्राक्प्राप्याख्यानम्] ॥

मारीच इति । इदानीमेव 'यत्' विजयन्तत्वात् 'विद्याया' आवायेन [एतेन
मौद्रिकमन्त्रम्] । 'मम' यत्प्रधानं मम यत्प्रधानं यत्प्रधानं [यत्प्रधानं यत्प्रधानं] । 'तथाः
'याप' तया मन्त्रत्वात् । तस्य 'मिड्यौ' यत्प्रधानं 'यत्' तिङ्गत्वात् 'यत्' तिङ्गत्वात् 'यत्' तिङ्गत्वात् ।

NOTES

1 (a) तत्प्रधानत्वात्—मू+यत् मवि=माव । यत्प्रधानं माव इमाया ।
प्रादितम्— । तदम् प्रधानं । तद्वत् । (b) यत्प्रधानम्—यत्प्रधानम् यत्प्रधानम् इति प्रति
+यत्+यत् मन्त्रत्वात्—यत्प्रधानम् cognizance of the senses यत्प्रधानम्— ।
The ट्प्रधानं by Gana-sutra—"प्रति (पर) यत्प्रधानम्" । यत्प्रधानम्
यत्प्रधानं यत्प्रधानं वा इति यत्प्रधानं +यत् मन्त्रम्=यत्प्रधानम् cognizable by the
senses Or take यत्प्रधानं as the word here, meaning इति । यत्प्रधानम्
यत्प्रधानं यत्प्रधानम् । प्रादितम्— ।

मारीचः—यत्प्रधानं, त्वमपि सापत्यदारः सख्यारासुहृदस्य
रथमारुह्य राजधानीं प्रतिष्ठस्व ।

MARICHA—My son, you too with child and wife riding
the car of your married India, proceed to your capital

राजा—यदाज्ञापयति मगधानम् ।

KING—What the Worshipful Sage commands

मारीच —अपि च,

तत्र भवतु विडौजा प्राज्यवृष्टिः प्रजासु,
त्वमपि वित्तयत्रः स्वर्गिणः प्रीणयस्व ।
युगशतपरिवर्तनेन मन्योऽन्यद्वैत्यैः-
नयतुं मयलो कानुमहत्प्रवनीयैः ॥३४॥

MARICHĀ—Moreover Let Indra be pouring heavily on your subjects, even too with protracted sacrifice gratify the denizens of the heaven May you thus pass cycles of a hundred Yugas with mutual acts laudable because benefiting both the worlds

मारोच इति । 'चरत्येव' शाकुन्तलेयेन दारे 'शकुन्तल' च [दारश्चो बहुते पुंसि] 'वह राजधानीं प्रतिहस्य, प्रतिहस्य 'सापत्यदार' (त, म्)—“सापत्य-
दारसहित (वि-)—“सापत्यदारसहित' (रा म-) ॥

अपि चेति—अथ—विद्वोज्ञा मध प्रजासु प्राज्यइतिभेवतु, त्वमपि विततयस्य
सर्दिष्ट प्रोचयस्य । एवम् उभयलोकानुपहृष्टाचनोरे चन्तोन्त्यस्य युगदत्तपरिवर्तान्
नयतम् । व्याख्या—‘विट्, व्यापकम् ‘बीज’ इत्यापी यस्य स ‘विद्वोज्ञा’ इन्द्र [पृथो-
दरादि] ‘तव प्रजासु निषये प्राज्या प्रभूता इति’ अर्थस्य यस्य तादृशो ‘भरतु’ [एतत्
इन्द्रस्य ज्ञाय मनुष्यलोकानुपहृष्टः] । त्वमपि वितता’ अथवा प्रकान्ता ‘यथा’ देव
तथाभूत सन् ‘सर्दिष्ट’ स्वमेष्टान्, सुरानित्यस्य ‘दीक्षयस्य’ तपयस्य’ [एतद्दुष्टनस्य
ज्ञाय दीव्यलोकानुपहृष्टः । आत्मज्ञाय वाक् दुष्टनस्य स्वरिचने । तत्तत्तन्निन्दुस्य इति-
पात’ । एवम् न हि सुकृत्यतो देवानुपहृष्टद्वारा याग क्रिययादेन यद्वेदु दीवेषु इतिभरित
तेन आत्मोपकार इति । ततः कर्तुमिति क्रियाकर्म [विचि प्रोचयतेरात्मनेपदम्] ।
‘एवम् अनेन विधिना ‘उभयलीकयो देवमानवलीकयो’ अनुपहृष्टद्वाराचनोरे, प्रत्ये-
[इतिविषये उभयव्याप्तं नित्यमयस्य प्रत्यय] ‘चन्तोन्त्यस्य’ परस्परस्य ‘हस्ये,’ कर्तव्यः
कर्मभिः ‘युगानां मयते तादीनां ‘शतपरिवर्तान्’ अतस स्वाकांनि आचरन्मानि ‘नयतम्’
अतिवाहयतम् । परस्परोपकारेण अतयुग जीवतम् इत्यर्थः । [मूलम् (वि-)—‘वज्रिचः
दीक्षयाजम्’ (त, म्)—सर्दिष्ट’ प्रोचयतम्’ (म) ॥ “परिहस्योः (त,
म्) राधयस्य, एत शोच’ न पठति] ।

NOTES

I (a) सापत्यदारः—अपत्यस्य दाराश्च अपत्यदारीः । इन्द्र । Here we do not get अपत्यदाराः in the plural because only two things being mentioned we get dual by the rule “द्वौचयोरिदं वचनेद्वयवचने” ।

The Lexicons direct बहुवचन of दार, no doubt माया काशाय पुच्छि दारः—इत्यमरः । But they say nothing of compounds ending in दारः । Hence in the absence of special provisions the general principle “होवयोहि वचनेकवचने” applies This is the view of Nagesa who cites the example ‘मनःदारयो अप्रतिजयो’ in support. The compound is in the masculine owing to the rule ‘परवर्जिह इत्यतस्तुल्यवचोः । चतुर्दशानाम्ना सङ् । बहु— । मापददारमहित । and स्वापददारमहित are unnecessary circumlocutions (b) प्रतिशब्द— ‘समवप्रविश्य स्य इत्यभनेपदम् ।

2 विद्वोऽज्ञा—वेवेति इति विद् (ह्रादि) + क्तिव कर्त्तरि=विद्, व्यापकम् all pervading Now see Tika The form expected is विद्वोऽज्ञा, but वदोदरादिव्याप्त विद्वोऽज्ञा इति । Or विद्वति भिनवि रिपून् इति विद् + क कर्त्तरि=विद् the cleaver of enemies तादृशम् श्रीमो दस्य विद्वोऽज्ञा—no irregularity A name of Indra (b) प्राज्ञ &c—आ समान् चक्ष्मणीयम् इति आ + चक्ष् + कप्, कर्त्तरि=आज्ञम् clarified butter दूधम् । प्रकटम् आज्ञमजित् प्राज्ञम् very creamy Primarily this applies to milk which is very rich Next we have a double transference. First from *quality* we pass on to *quality*, next, from *milk* we transfer to *water* Hence प्राज्ञा applied to rain, means *abundant* प्राज्ञा इति ईदम् । Vidhasagara has प्राज्ञा इति वज्रम् । (c) दुग्ध &c—परि + हत + घञ्, भावे परिवर्त्तने revolution * मत्तच्छाया परिवर्त्तने आकषादिवादि । दुग्धाया मत्तपरिवर्त्तना । तान् । (d) चक्षोऽन्व &c—कर्त्तव्यानि इति कृ + कप्, कर्त्तरि कृत्वाणि duties, चक्षस् चक्षस् कृत्वाणि has चक्षन् repeated owing to कालिहार (reciprocal) by the Varttikas ‘कर्त्तव्यानिहारे मदेनाधी वे आये समामवद बहुषुम्’ and ‘चक्षपरधीर्न समामवत् । Next we get चक्षस् चक्षन् कृत्वाणि the ध्वनी in the first चक्षन् becoming ङ् by the Varttika ‘चक्षमावदमावे पूर्वपदस्य सुप्, पूर्वपदा । Lastly compounding with कृत्वाणि we have चक्षोऽन्व-कृत्वाणि । In this चक्षन् does not drop स । This is an irregularity suggested by the word बहुषुम् [बहुषुष्वन्तान् पूर्वपदस्याया विमर्शनेन लुङ्] । (e) उमय &c—उमौ लौको उमयलौको the two words

i. e., heaven and earth **सम** become **समय** when compounded (See Tika) Also see our Notes under 'समद्वन्द्वीकृतयोः' in Kira: XIII तयोः अनुपपन्नं समद्वन्द्वीकृतमुदह. । तेन द्वावनीयानि । ते ।

3 *Readings*—In **वज्रिण** श्रीदशोक्तम् the **चलम्** is superfluous, and the **वही** in **वज्रिणः** is rather awkward to explain. 'छर्दिषः' श्रीदशोक्तम् gets rid of the **वही** no doubt but the **चलम्** is still there These seem to illustrate attempts on the part of scribes to avoid the **वाकनेपद** in श्रीदशोक्तम् । But that ought to prevent no difficulty and does not justify interference with the text As explained in the Tika, the **वाकनेपद** is quite legitimate

राजा—भगवन् यथाशक्ति श्रेयसे यतिष्ये ।

KING—I shall try for the good to the utmost of my power,
O Worshipful Sage

मारीचः—वत्स किं ते भूयः प्रियमुपहरामि ।

MARICHA—My son, what further good can I bring unto you ?

राजा—अत्र परमपि प्रियमस्ति १ तथाप्येतदस्तु (भरत-
वास्यम्)—

प्रवर्तता प्रकृतिहिताय पार्थिवः

सरस्वती श्रुतिमहता महीयताम् ।

ममापि च क्षपयतु नीललोहितः

पुनर्भवं परिगतशक्तिरात्मभूः ॥ ३६ ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे) ।

KING—Does a favour exist greater than even this ? How ever let this be (*The princifal actor's benedictory speech*)—
May the Lord of the earth endeavour for the good of the sub-
jects May the declaration of those that are eminent in the
Vedas receive honour And may the Self-born Nija-Lohita
(Siva) whose power is manifest all round, cancel my re birth.
(*Exeunt all*).

राज्ञेति । 'दयसी' शब्दो यस्मिन्निवर्त्यते । मन्त्रकथनकारणात् मे त्रयं तदर्थं 'यथायति' इतिर्ध्वं यत् करिष्यामि ।

मारीच इति । 'ते' मुख्यं, तत्र वा 'भूय' पुनरपि 'किं प्रियम् उपहृषामि' समोपम्य करोमि ।

राज्ञेति । 'यत्' अद्यात् मनोरथमिह 'आश्रित्य' 'परम्' अधिकम् 'अपि' 'मित्र' मत्ति किं नास्तीति इति वाक्यम् । यद्यपि नास्ति 'तथापि इदमस्तु' । अत्रैवाभिनय-समाप्तिः । 'इदमस्तु' इति वक्तव्यत्वात्तुल्येन उक्तौ राज्ञरूपो नटो विरमति । 'मरतम्' नटस्य विरमे राज्ञरूपे नटो तदेव प्रविष्टस्य नटान्तरस्य इत्यर्थं 'वाक्यम्' समाजिकेभ्य आशीर्वचनम् । अन्तर—पादित्वं प्रकृतिविज्ञाय प्रवर्त्तताम्, युतिमद्वता मरत्ततो महीयताम्, ममापि च परितगतमिति राज्ञमूर्त्तिनिर्घोषिता पुनर्भव आश्रयतु । व्याख्या— 'पादित्वं' दुष्टिकीरयति 'प्रकृतेः' प्रजायां 'दिताय' न स्वात्मदृष्टये प्रवर्त्तता' यतनाम् राज्ञि प्रजा प्रीयताम् । 'शब्दा' वेदशानेन ये मदान्ते तेषाम्, अनुमानानां भाङ्गवानाभिर्यथं शरत्वनो' 'वाचो' 'महीयता' पूजा लभताम् [महीड्, दुर्गायां कश्चु, द्विचर्चक] । प्रजानाञ्च भाङ्गवचकेषु यथा वदताम् । एव राज्ञे प्रजाभ्यश्च आश्रित्युक्ता आत्मन आवाक्ये—'ममापि च परितता' अहामिर्त्ति'मि परितो हस्त-मान् 'यतिः' यत् तादृशः, सर्वेषां आलोक्यदुष्टिविधायक इति वाच्यं 'आत्मनो' भवति य' तादृशः । अनन्तरं ततोऽप्यविघोषिति इति दुर्गे निर्वासनं, कष्टं चर्त्तं आत्मभागे 'नेला' इतराहं दिवोभवे 'योहिता' रक्तः अहं नारीश्वरः शिव 'पुनर्भव' पुनर्जन्म 'अश्रयतु' उच्छिन्नम् ['युतिमद्वता' (स-)—युतिमद्वता (रा, वि)—'युति-मद्वतो' (त, य-) । 'महीयताम्' (य-)—'महीयताम्' (वि,)—'महीयताम्- (रा-)—'न हीयताम्' (त कृ०)] ।

NOTES

1 मरतवाक्यम्—The acting is over. The stage-Manager now pronounces benediction upon the audience—वरमदानमिति काव्यमद्वार इति नटवाक्यम् मरतवाक्यम् । नाटकाभिनयसमाप्तिः, समाजिकेभ्य नटो न आशीर्वाद्यते इत्यर्थः—*Razhaya*. The word नट is avoided and मरत substituted for it, because the नट is not supposed to be after the प्रस्तवना is over. The speaker wishes the audience to prosper (See Introduction) .

२ (a) प्रवर्तयाम्—Let him busy himself. (b) द्रवति &c—

प्रवर्तितो दित प्रवर्तितवितम् । नखे । तादृशे चतुर्थोः or प्रवर्तितवित कर्तुम् ।
‘क्षिपार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः इति कर्मणि चतुर्थो । (c) *Remember*

This line refers to the adoption of measures by prior being
detrimental to the welfare of the people (See *Introduction*)

It is an *आदिशु* to the ruling king (d) द्रुति &c—*द्रु*
or *द्रुतो* सङ्गान् द्रुतिमङ्गान् । तेषाम् । (e) *संशयो* &c—Hints at

scepticism and current unbelief in the Vedas. This is
tended as a benediction to the people Do you follow

Veda, and you all prosper (f) *अपयतु*—अप । वृषादि ३+०
(ति-तु) । The root *अप्* does not appear in the धातुपाठ । It

however seen in authoritative writings (मिहश्रयोम) । Com
‘अदितवमरोनामरो दशमि । Vamana says मिहिरुविद्विप्रधनं

धातुः धातुपञ्चमसम् ॥’ । The धातुपाठ is only *illustrative* and *r*
evident New roots are constantly being introduced also

with the development of the language, ‘यद्वेदि धातुश्च इति यद्व’
‘यच्चने । तत एव मयमात्रोन्मताः मिहश्रयोम’—*Katavalamatra Sa*

Treat Or वे चवे (भादि) + बिच् + लोट तु = अपयतु । घटादितान् इ
Bhattacharya ‘वे चवे इति वल्लभाचक्ष कृतालस्य वृषा निदेशः अयम्

(g) पुनर्भवम्—भवतीति भव (वृ + भृक् कर्त्तरि) birth (See *आका*
Ante) पुन मूली भव पुनर्भव । सुप् सुवा । तम् । (h) परिगत &c—*परि*

गता परिगता encompassing all sound, इदितम्— । तादृशो शक्तिः
et, His majesty is manifest all sound, *et*, His existence

provided by *direct perception*. Or by His all embracing (*गता*)
power, let him frustrate the operation of my *कर्मे*

cancel my rebirth (i) *आमरु*—Amara gives this as a pre
name of ब्रह्मन् । Kalidasa here applies it to Siva. This is evid

from the word *नीललोहितः* । At the time of Kalidasa there
the word was still an ordinary attribute. The poet flourishes
Vedas before the lexicographer (See *Introduction*) *

(Siva) *अमरु* *अमरु* adopted by Prof. Gajendragad

नतनौहुः । The Seventh Act
[सनातनविद्वानमित्रानयकुन्वडं नाम नाट्यम्]

Addendum.^{३३}

P 519 (Act V) line 34 for "यदा—सर्वतः शब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य
 'दिक्पूर्वपदात् ङीप्' इति ङीप् read "यदा—'हि दारिद्र्यं (१ भो.) सर्वतोऽपि
 दग्धं लपपद्मा' इति अन्वयद्वारा एव विद्वद्भ्यो गौडकृत्यामुखशब्दस्य स्वाहवाचित्वं
 कल्प्य सर्वतःशब्दस्य दिग्वाचित्वं स्वीकृत्य "दिक्पूर्वपदात् ङीप्" इति ङीप् ।